

काव्यसंग्रहः ।

तृतीयो भागः ।

वि. ए. सपाधिर्धोरिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
विरचितया व्याख्यया
समलङ्कितः ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

सहितः ।

इं १८८८ ।

প্রকাশক—শ্রী জীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,

২নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট,

কলিকাতা।

প্রিন্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়

৫৬ নং আম্বাষ্ট্র ষ্ট্রীট,

কলিকাতা।

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचितव्याख्यान-

सहितस्य काव्यसंग्रहद्वितीयभागस्य

सूचीपत्रम् ।

वयः ।	धन्यस्तोत्रम् ।	पृष्ठाङ्कः
अथर्वशतकम्	...	१
ईश्वरशतकम्	श्रीमर्त्तुहरिः	५३
दानशतकम्	कुञ्जभट्टः	६८
गीतशतकम्	भक्तुहरिः	१२५
शैव्यशतकम्	भक्तुहरिः	१७३
हृदयशतकम्	मयूरभट्टः	२२२
श्रीनिशतकम्	शिल्पिनमिश्रः	२७८
इन्द्रावनशतकम्	...	३३३
श्रीपद्मशतकम्	चाणक्यः	३८५

द्वितीयभागस्य सूचीपत्रं समाप्तम् ।

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचितव्याख्यान-

सहितस्य काव्यसंग्रहद्वितीयभागस्य

सूचीपत्रम् ।

जीवानन्दचरितम्	महाराचार्यः	१
श्रीकृष्णचरितम्	...	४८
महाभारतचरितम्	जगन्नाथकविः	५१
भक्तबोधः	काबिदासः	७५
विदग्धसुखमण्डनम्	धर्मदासः	८७
रतिमञ्जरी	जयदेवः	१५१
जगन्नाथचरितम्	चन्द्रसूयं चानन्दयम्	१५१

विषयः ।	अन्यतन्त्रात् ।	पृष्ठाङ्कः ।
ययुनाष्टकम्	शङ्कराचार्यः	२११
उद्धवसन्देशः	...	२१५
काशीस्तोत्रम्	श्रीसत्यज्ञानानन्दतीर्थव्रतिः	२७६
आत्मबोधः	शङ्कराचार्यः	२८२
भक्तचामरस्तोत्रम्	नियमधरमिश्र	३०८
रावणकृतशिष्यताखण्डः	रावणः	३३२
कण्णताखण्डः	...	३३८
राणककाव्यम्	...	३४२
सप्तश्लोकीयभागवतम्	...	३५४
एकश्लोकीयं भागवतम्	...	३५६
एकश्लोकीयं रामायणम्	...	३५७
एकश्लोकीयं भारतम्	...	३५७
विष्णु स्तवः	श्रीकृष्णानन्दव्यासः	३६८
रसमञ्जरी	भातृदत्तमिश्रः	३६९
विद्यासुन्दरम्	...	३७८
रामकृष्णविलोमकाव्यम्	देवप्रपण्डितपूर्य्यकविः	३८१
एन्द्रावन्धनकम्	श्रीमानाङ्गः	४१
राजप्रशस्तिः	श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिः	५०

द्वितीयभागः पूर्य्यपत्रं समाप्तम् ।

काव्यसंग्रहः ।

तृतीयो भागः ।

आनन्दलहरी ।

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्मन्दितुमपि ।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्चगादिभिरपि
प्रणन्तुं स्तौतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ॥ १ ॥
तनीयांसं पांशुं तव चरणपङ्केरुहभवं
विरिञ्चिः सञ्चिन्वन् विरचयति लोकानविकलम् ।

शिव इति । शिवः शक्त्या त्वयेति शेषः युक्तः यदि भवति,
तदा प्रभवितुं प्रभुर्भवितुं निष्कालोपह्वौ कर्तुं शक्नोतीति यावत्,
यं न चेत् अयुक्तश्चेदित्यर्थः तदा देवः शिवः स्मन्दितुमपि चालित-
मपि न खलु कुशलः नैव शक्तः । अतः अकृतपुण्यो जनः हरिहर-
विरिञ्चगादिभिरपि आराध्यां सेव्यां त्वां प्रणन्तुं प्रकर्षेण वन्दितुं
स्तौतुं वा कथं प्रभवति ? इति प्रभवतीत्यर्थः । शिखरिणीस्तमस्मिन्
सन्दर्भे । रघुरङ्गैश्चिञ्चा यमदन्तमन्त्रा गः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥१॥

तनीयांसमिति । विरिञ्चिः ब्रह्मा तव चरणपङ्केरुहभवं तनी-
यांसम् अत्यल्पं पांशुं रक्तः सञ्चिन्वन् संवृज्जन् लोकान् जगन्नि-
अविकलं सम्यक् विरचयति सृजति । शौरिङ्गः ॥ १ ॥
रघुरङ्गैश्चिञ्चा यमदन्तमन्त्रा गः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥१॥

बहुल्येन शीरिः कथमपि सहस्रेण शिरसा
 हरः संक्षुभ्येन भजति भसितोडूननविधिम् ॥ २ ॥
 अविद्यानामान्तस्तिमिरमिहिरोद्दीपनकरी
 जडानां चैतन्यस्तवकमकरन्दसुतिशिरा ।
 दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ
 निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवती ॥ ३ ॥
 त्वदन्यः पाणिभ्यामभयवरदो दैवतगणः
 त्वमेका नैवासि प्रकटितवराभीत्यभिनया ।
 भयात् त्रातुं दातुं फलमपि च वाञ्छासमधिकं
 शरण्ये ! लोकानां तव हि चरणावेव निपुणो ॥ ४ ॥

सहस्रेण शिरसा कथमपि दुर्लभत्वादिति भावः बहुति धारयति
 हरः शम्भुः एनं पाशुं संक्षुभ्येन मय्यक् क्षीयित्वा प्रेषयित्वेति यावत्
 भसितस्य भक्षनः उडूननविधिं विक्षेपनव्यापारं भजति करोति ॥ २ ॥

अविद्यानामेति । भवती त्वम् अविद्यानाम अविद्यास्त्वं इत्
 क्तस्तिमिरम् आन्तरिकं तमः तस्य मिहिः सूर्यः ज्ञानमिति भवः
 तस्य उद्दीपनकरी, जडानां मूर्खाणां चैतन्यस्तवकस्य चैतन्यगुणस्य यो
 मरिन्दः रमः तस्य सुतौ चरणे शिरा, दरिद्राणां निर्धनानां चिन्ता-
 मणिगुणनिका चिन्तारत्नमाला, तथा जन्मजलधौ भवसागरे निम-
 ग्नानां पतितानां मुररिपुवराहस्य व्यादिश्वकरस्य दंष्ट्रा उद्धार-
 कारिणीति भावः ॥ ३ ॥

त्वदन्य इति । त्वत्तः अन्यः दैवतगणः पाणिभ्यां हस्ताभ्याम्
 अभयवरदः एकेन पाणिना अभयम् अपरेण पाणिना वरं ददाती-
 त्वयः । एका केशला त्वं प्रकटितः प्रकाशितः वराभीत्योः वरां-
 भययोः अभिनयः पाणिभ्यां प्रदानव्यापार इति यावत् यथा तादृशो

— हे शरण्या पातयितुं ! हि यतः तव चरणा-

हरिस्वामाराध्य प्रणतजनसौभाग्यजननी
 पुरा नारी भूत्वा स्मररिपुमपि जीभमनयत् ।
 स्मरोऽपि त्वां नत्वा रतिनयनलेह्येन वपुषा
 मुनीनामप्यन्तः प्रभवति हि मोहाय महताम् ॥ ५ ॥
 धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी पञ्च विशिखा
 वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः ।
 तथाप्येकः सर्वं हिमगिरिमुते ! कामपि लुपां
 अपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते ॥ ६ ॥

येव भयात् त्वात्वं वाञ्छा समधिकं प्रार्थनाधिकं फलञ्चापि दातुं
 निपुणौ समर्थौ । अन्ये देवाः पाणिभ्यां वराभययोर्दोतारः सन्तु
 चरणाभ्यामेव अभयप्रार्थनाधिकवरो ददासीति व्यतिरेकालङ्कारः ॥४॥

हरिरिति । हरिर्नारायणः त्वाम् आराध्य । प्रणतजनानां
 देवादीनां सौभाग्यजननी सुफलदायिनीति भावः । नारी भूत्वा पुरा
 पूर्वं सागरमन्थनात् परमसूतवस्तुनावसरे इति भावः स्मररिपुं हर-
 मपि जीभं विकारम् अनयत् प्रापयामास, स्मरः कामोऽपि त्वां
 नत्वा रतेः स्वपत्न्या नयनलेह्येन नेत्रहारिणेति भावः वपुषा शरीरेण
 सहतां मुनीनामपि अन्तः मोहाय प्रभवति हि समर्थो भवत्ये-
 तर्थाः ॥ ५ ॥

धनुरिति । हे हिमगिरिमुते ! धनुः पौष्पं पुष्पमयं मौर्वी
 श्या मधुकरमयी श्वसरमासेति भावः विशिखाः शराः पञ्च न ततो-
 ऽप्यधिका इति भावः । वसन्तः सामन्तः अतुल्यः सहज इति
 यावत् मलयमरुत् आयोधनरथः संप्रभरणः तथापि इत्यम् व्यति-
 रुक्तमारमाधनोऽपीति भावः एकः अद्वितीयः अनङ्गः कामः ते
 तव अपाङ्गात् कामपि अनिवारणीयां लुपां लब्ध्वा इदं जगत्
 विजयते पराजयति ॥ ६ ॥

कण्ठाक्षीदामा करिकरभकुम्भस्तनभरा
 परिचीणा मध्ये परिणतशरच्चन्द्रवदना ।
 धनुर्बाणान् पाशं शृणिमपि दधाना करतलैः
 पुरस्तादास्तां नः पुरमधितुराहोपुरुषिका ॥ ७ ॥
 सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते
 मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे ।
 शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्गनिलयां
 भजन्ति त्वां धन्याः कति च न चिदानन्दलहरीम् ॥ ८ ॥
 महीं मूलाधारे कर्मणि मणिपूरे हुतवहं
 स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि ।

कण्ठदिति । कण्ठ स्तनत् काञ्चीदाम रयनाकञ्चपं यस्याः
 तथोक्ता करिकरभः करिशवकः तस्य कुम्भबोरिव स्तनबोभरः
 यस्याः तादृशी, मध्ये परिचीणो जगन्मध्येत्यर्थः परिणतः पूर्णः यः
 शरच्चन्द्रः तद्वत् वदनं यस्यास्तथाभूता करतलैश्चतुर्भिरिति भावः धनुः
 बाणान् पाशं शृणिमपि दधाना धारयन्ती पुरमधितुः पुरारेः
 शम्भोः आहोपुरुषिका आहो अहं पुरुष इत्येवमभिमानस्वरूपिणीति
 व्यर्थेन नः अस्माकं पुरस्तात् अग्रतः आस्ताम् व्याविर्भवतु ॥ ७ ॥

सुधेति । कति च न धन्याः सुधासिन्धोः अमृतजलधर्ममध्ये
 सुरविटपिवाटीपरिवृते सुरतसुराजिवर्जिते नीपोपवनवति कदम्बो-
 यानशाखिनि मणिद्वीपे चिन्तामणिगृहे चिन्तारत्नमण्डपे शिवाकारे
 शिवरूपे मञ्चे पर्यङ्गे परमशिव एव पर्यङ्गः निर्णयः स्वानं यस्याः
 तस्याभूतां चिदानन्दलहरीं ज्ञानानन्दतरङ्गरूपां त्वां भजन्ति सेवन्ते,
 कति च धन्याः न भजन्ति ? अपि तु सर्वे एव भजन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

भययोः आ... भिमिति । मूलाधारे नाभिबिम्बयोर्मध्यदेशे त्रिकोणाकारे
 ... मण्डपे नाभिदेशस्य सुषुम्नानाङ्गोर्मध्यवर्तिनि

मनोऽपि भूमध्ये सकलमपि भित्त्वा कुलपथं
 सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसि ॥ ८ ॥
 सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः
 प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसान्नायमहसा ।
 अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं
 स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिपि कुलकुण्डे कुहरिणि ॥ १० ॥
 चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शिवयुवतिभिः पञ्चभिरधः
 प्रभिन्नाभिः शम्भोर्नवभिरितिमूलप्रकृतिभिः ।
 त्रययत्वारिंशदसुदलकलाज्जलिवलयः
 त्रिरेखाभिः सादं तव भवनकोणाः परिणताः ॥ ११ ॥

पद्माकारे चक्रे कर्मणि कृतवत्तम् अस्मिन् आधिष्ठाने स्वस्य आत्मनः
 आधिष्ठाने आश्रये हृदि हृदये स्थितं मूलं वायुम् उपरि ऊर्ध्वदेशे
 आकाशं भूतोर्मध्ये स्थितमिति शेषः मनः, (किं वक्तुम्) सकलमपि
 समस्तमपि कुलपथं कृत्वा भित्त्वा परित्यज्येति यावत् सहस्रारे गिरः-
 स्थितस्यैव नादाभ्यान्तर्गतसहस्रदलकमले पत्या सह रहसि विजने
 विहरसि कीदृशि ॥ ८ ॥

सुधेति । चरणयुगलस्य अन्तः अभ्यन्तरात् विगलितैः सुधा-
 धाराणां अन्तःप्रवाहाणां आसारेः सम्पातैः प्रपञ्चं हृदि
 सिञ्चन्ती अभिवर्ज्जनी पुनरपि रसान्नायमहसा रसरूपेण तन्वरहस्येन
 स्वां भूमिं स्वस्थानं सहस्रारमिति यावत् अवाप्य प्राप्य आश्रित्वे-
 ल्यर्थः भुजगनिभं सपेक्षल्यम् अध्युष्टवलयं वेष्टनाकारमिति भावः स्वम्
 आत्मानं कृत्वा कुहरिणि गर्तस्थये इत्यर्थः कुलकुण्डे तन्वशास्त्र-
 प्रसिद्धे प्यानभेदे स्वपिपि निद्रासि कुलकुण्डजिनीरूपेणेति भावः ॥ १० ॥

चतुर्भारसि । तव भवनकोणाः सहस्रपाशाणि चतुर्भिः
 श्रीकण्ठैः सहैः अथः पञ्चभिः शिवयुवतिभिः त्रि-
 नवसं

त्वदीयं सौन्दर्यं तुहिबगिरिकन्ये ! तुलयितुं
 कवीन्द्राः कल्पन्ते कथमपि विरिञ्चिप्रभृतयः ।
 यदालोक्योक्त्यादमरललना ध्वान्ति सहसा
 तपोभिर्दुष्प्रापामपि गिरिशसायुज्यपदवीम् ॥ १२ ॥
 नरं वर्षीयांसं नयनविरसं नर्मसु जडं
 तवापाङ्गालोके पतितमनुधावन्ति शतशः ।
 गलद्वेषीबन्धाः कुचकलसविस्त्रस्तसिपया
 हठात् त्वुद्यत्काञ्चीविगलितदुकूला युवतयः ॥ १३ ॥

योभिः भैरवोभिरिति यावत् इतीत्यं नवभिः शम्भोः मूलप्रकृतिभिः
 त्रिरेखाभिश्च साङ्गं सह त्वयश्चत्वारिंशत् वसुदलकलाः षोडशकलाः
 अल्लायन्द्राः एव तिस्रः वलयः वेशनाकारा रेखा वेषां तथाविधाः
 परिणताः परितो व्याप्ता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वदीयमिति । हे तुहिबगिरिकन्ये पार्वति ! विरिञ्चिप्रभृतयः
 ब्रह्मादयः कवीन्द्राः मञ्जाकपयः त्वदीयं सौन्दर्यं तुल्ययत्नं समीकर्तुं
 कथमपि अतिक्रम्य कलान्ते प्रभवन्ति । यत् सौन्दर्यं आलोक्य
 अमरललनाः सुरसुन्दर्यः व्योत्सुक्यात् तादृशसौन्दर्यदर्शनप्रत्याशयेति
 भावः । मञ्जरा तपोभिः दुष्प्रापं दुर्लभमपि गिरिशस्य सायुज्यपदवीं
 सहयोगपदं यान्ति प्राप्नुवन्ति शिवमार्गस्थलभागे मर्षता तव सौन्दर्य-
 दर्शनसम्भव इति धियेति भावः ॥ १२ ॥

नरमिति । शतशः यतं यतं युवतयः गलनं ललनं वेषीबन्धः
 केशबन्धः चट्याः तथोक्ता सुकलेश्य इति भावः कुचकलमाभ्यां विस्त्रस्तः
 विगलितः मितयः वसनाश्रुतं यामां तथाविधाः अनाद्यतस्तनमश्रुता
 इति यावत् तथा त्वुद्यन्ता काञ्ची रश्मयः तिमिलं नितम्बात्
 त्वत्कुलं वसनं यामां तादृशः सन्धः तव च पाङ्गालोके लपा-
 मयवाः ॥ १३ ॥ अत्र वर्षीयांसं अतः नरं नयना-
 न्तरेण वेषीयांसं अतः नयना-

त्रितौ षट्पञ्चाशद् द्विसमधिकपञ्चाशदुदके

हुताग्ने द्वापष्टिश्चतुरधिकपञ्चाशदनिले ।

दिवि द्विषट्त्रिंशन्ननसि च चतुःषष्टिरिति ये

मयूखास्तेषामप्युपरि तव पादाम्बुजयुगम् ॥ १४ ॥

शरज्जगोत्स्राशुभ्रां शशियुतजटाजूटसुकुटां

वरवासवाण्मृष्टिकगुटिकापुस्तककराम् ।

सकृन्नत्वा न त्वां कथमपि सतां संविदधते

मधुक्षीरद्राक्षाभधुरिमधुरीणा भणितयः ॥ १५ ॥

रज्जुकं कुरुपासात् भावः । नमस्तु विज्ञास्युः जडम् अनभिज्ञमपि नरम्
जटात् सप्तसा अनुधावन्ति स्वयं दृग्वन्तीति भावः ॥ १३ ॥

त्रितावति । त्रितौ षट्पञ्चाशद् द्वे षट्पञ्चाशत्, उदके जले
द्विसमधिकपञ्चाशद् द्वापञ्चाशदित्यर्थः, हुताग्ने अग्नौ द्वापष्टिः, अनिले
वायो चतुरधिकपञ्चाशत्, दिवि अन्तरीक्षे द्विषट्त्रिंशत् द्विषष्टि-
रित्यर्थः, ननसि च चतुःषष्टिः मयूखाः सन्तीति शेषः, तेषामपि
उपरि तव पादाम्बुजयुगं चरन्त्यकमलद्वयं वर्तते इति शेषः त्वं
सर्वोपरि वर्तसे इति भावः ॥ १४ ॥

शरदिति । शरदि वा ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वत् शुभ्रा श्वेताङ्गी
तां, शशियुते चन्द्रमण्डिते जटाजूटे सुकुटं वा शशियुतं जटाजूटे
सुकुटं यस्यास्तथोक्ता तां, वरः वासान् वाणस्व अभयमित्यर्थः स्फटि-
कगुटिका स्फटिकमाना पुस्तकश्च करेषु चतुर्जिति भावः यस्याः ताम्,
एकेन जलेन वरं द्वितीयेन अभयं तृतीयेन स्फटिकमालां चतुर्थेन
पुस्तकञ्च दधतीमित्यर्थः त्वं सकृत् नत्वा सतां साधूनां भणितयः
वाचः मधुमः क्षीरश्च द्राक्षाद्याश्च यो मधुरिमा साधुर्यं तस्य धुरीणाः
अभ्येमर्यः तेभ्योऽप्यधिकमनोरमाः सत्यः कथमपि न संविदधते न
विरमन्ति सकृन्नत्वा तादृगफलदर्शनेन पुनः पुनस्त्वां नमन्तीति...
भावः ॥ १५ ॥

कवीन्द्राणां चेतःकमलवनमालातपरुचिं
 भजन्ते ये सन्तः कतिचिदरुणामेव भवतीम् ।
 विरिञ्चिप्रेयस्यास्तरुणतरशृङ्गारलहरीं
 गभीराभिर्वाग्भिर्विदधति सभारञ्जनमयीम् ॥ १६ ॥
 सवित्रीभिर्वाचां शशिमणिशिलाभङ्गरुचिभिः
 वसिन्वाद्याभिस्त्वां सह जननि ! सञ्चिन्तयति यः ।
 स कर्त्ता काव्यानां भवति महतां भङ्गिसुभगैः
 वचोभिर्वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैः ॥ १७ ॥
 तनुच्छायाभिरिते तरुणतरणिश्रीसरणिभिः
 दिवं सर्वाभुर्विमरुणमणिमग्नां स्मरति यः ।

कवीन्द्राणामिति । वे कतिचित् सन्तः कवीन्द्राणां विदुषां
 चेतांशेन कमलवनमालाः तासु आतपस्य सूर्याञ्जोदयेव रुचिः कान्ति-
 र्यस्याः तस्मै अरुणाम् अरुणवर्णाभित्यर्थः भवतीं ब्राह्मीरूपाभिति
 भावः भजन्ते सेवन्ते ते विरिञ्चिप्रेयस्याः ब्रह्मपञ्चभायाः भवत्याः प्रसादा-
 दिति शेषः गभीराभिरण्युर्वाभिर्वाग्भिः सभारञ्जनमयीं सभारञ्जन-
 कुरिषोमिति यावत् तरुणतरः अभिनवः यः शृङ्गारः शृङ्गाररसः
 तस्य लहरीं तरङ्गं विदधति कर्त्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

सवित्रीभिरिति । हे जननि मातः ! यः वाचां सवित्रीभिः
 प्रमवित्रीभिः शशिमणिशिलाभङ्गरुचिभिः सन्दर्शानमणिभङ्गरुचिभिः
 वसिन्वाद्याभिः वसिनोप्रभृतिभिः सह सञ्चिन्तयति, स भङ्गिसुभगैः
 वैचित्त्रमनोरमैः वाग्देव्याः वदनकमलस्य आमोदेन सौरभेण मधुरैः
 वचोभिः महतां काव्यानां कर्त्ता रचयिता भवति ॥ १७ ॥

तनुच्छायाभिरिति । यः तरुणः अभिनवः यः तरणिः सूर्यः
 भयवोः अभिनवः, श्रीः गोभा तस्याः सरस्यः पङ्कजयः ताभिः ते तव तनोः
 हे सरस्यैर्वाङ्मणिभिः रक्षाभिरिति भावः सर्वां दिवसु

भवन्त्यस्य तस्यैव नहरिणशालीननयनाः

सहोर्वश्या वश्याः कति कति न गीर्वाणगणिकाः ॥ १८ ॥

मुखं विन्दुं कृत्वा कुचयुगमधस्तस्य तदधो

हरस्यार्द्धं ध्यायेद्धरमहिधि ! ते मन्मथकलाम् ।

स सद्यः संक्षोभं नयति वनिता इत्यतिलघु

त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयति रवीन्दुस्तनदुगाम् ॥ १९ ॥

किरन्तीमङ्गेभ्यः किरणनिकुरुस्वामृतरसं

हृदि त्वामाधत्ते हिमगिरिशिलामूर्त्तिमिव यः ।

स सर्पाणां दर्पं शमयति शकुन्ताधिप इव

ज्वरप्लुष्टं दृष्ट्वा सुखयति सुधासारसिचया ॥ २० ॥

अनरीजं खगं वा उर्वीं पृथ्वीम् अरुणमणिमग्नं पद्मरागमग्नं
अदति व्यस्य तस्य नु विभ्यत् यो वनहरिणः तदहं शालीने चक्षुले
नयने यासां कति कति उर्वश्या सह गीर्वाणगणिकाः स्वोर्वश्याः न
वश्याः वशवर्त्तिन्यः भवन्ति ? अपि सर्वा एव वश्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

मुखमिति । हे हरमहिधि ! मुखं विन्दुं तस्य अधः कुचयुगं
स्तनयुगलं तदधः हरस्य अर्द्धं कृत्वा ते तव मन्मथकलां कामक्रोडां
यः ध्यायेत् चिन्तयेत्, सः सद्यः अदिति वनिताः संक्षोभं नयति
वशीकरोति इति अतिलघु अतिसामान्यकषेत्यर्थः । रविश्च इन्दुश्च
रवीन्दुं सूर्यांश्चन्द्रमधो स्तनयुगं यस्याः तथामूतां त्रिलोकीमपि
भ्रमयति घूर्णयति वशीकरोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

किरन्तीमिति । यः अङ्गेभ्यः शरीरेभ्यः किरणानां निकुरुस्वः
समूह एव अमृतरसः तं किरन्तीं वर्णनीम् अतएव हिमगिरेः शिला-
मूर्त्तिमिव पाषाणमयीमिवेत्यर्थः त्वां हृदि आधत्ते चिन्तयति, स
शकुन्ताधिप इव पक्षीन्द्र इव सर्पाणां दर्पं शमयति सर्पभञ्ज-
शक्नोतीत्यर्थः तथा सुधाया आसारं सन्पातुं शक्नुमि स्तनद्वयम्

तद्विल्लेखातन्वीं तपनशशिवैश्वानरमयीं
 निषण्णां प्रणामम्युपरि कमलानां तव कलाम् ।
 महापद्माटव्यां मुदितमलमायेन मनसा
 महान्तः पश्यन्तो दधति परमाह्लादलहरीम् ॥ २१ ॥
 भवानि ! त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणा-
 मिति स्तोतुं वाञ्छन् कथयति भवानि ! त्वमिति यः ।
 तदैव त्वं तस्मै दिशसि निजसायुज्यपदवीं
 मुकुन्दवज्रेन्द्रम्, उमुकुटनीराजितपदाम् ॥ २२ ॥
 त्वया हृत्वा वामं वपुरपरितमेन मनसा
 शरीरार्द्धं शम्भोरपरमपि शङ्के हृदमभूत् ।

तया अस्मत्स्वाविश्येति यावत् दृष्ट्या दृष्टिपातेन ज्वरभूतं ज्वरदग्धं
 जनं सुखयति सुखं करोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तद्विदिति । महान्तः जनाः लब्ध्वा लब्धता निर्गतेति यावत्
 अस्मत्स्व पापस्य माया यस्मात् तादृशेन निष्पाप्मेनेति यावत् मनसा
 प्रणाममपि अमलानां मूलाधारादिषट्पञ्चरूपाणामिति भावः उपरि
 शिरोऽर्पयितसहस्रदशकमलकर्णिकायामिति भावः निषण्णां तद्वि-
 ल्लेखातन्वीं तद्विल्लेखावत् स्त्रियां तपनशशिवैश्वानरमयीं स्त्रिय-
 सन्दान्निधिरूपां तव कलां मूर्तिं महापद्माटव्यां महापद्माने पश्यन्तः
 सन्तः परमाह्लादलहरीं परमानन्दतरङ्गं दधति धारयन्ति ॥ २१ ॥

भवानीति । हे भवानि ! त्वं दासे किङ्करे मयि सकरुणां दृष्टिं
 वितर देहि इति इत्थं स्तोतुं वाञ्छन् यः हे भवानि ! त्वमिति
 कथयति न तु मेवं वाक्यमिति भावः, त्वं तदैव क्षयवाक्यासम्पूर्णताया-
 मेव तस्मै स्तोतुकामागति शेषः मुकुन्दः अनारायणः ब्रह्मा इन्द्रः तेषां
 स्फुटैः उज्ज्वलैः मुकुटैः नीराजितं निर्माञ्छतं पदं स्थानं यस्मात्तथा-

अययोः आभवे... निजसायुज्यपदवीं आनुषरभावेन स्थितिरूपं पदं दिशसि
 हे शरण्या

तथाहि त्वद्रूपं सकलमरुणाभं त्रिनयनं
 कुचाभ्यामानम्बं कुटिलशशिचूडालमुकुटम् ॥ २३ ॥
 जगत् सूते धाता हरिरवति रुद्रः क्षपयति
 तिरस्कुर्वन्नेतान् स्वमपि वपुरीशस्तिरयति ।
 सदापूर्वः सर्वं तदिदमनुगृह्णाति च शिव-
 स्तवाञ्जामालम्ब्य क्षणचलितयोर्भ्रूलतिकयोः ॥ २४ ॥
 तयाणां देवानां त्रिगुणजनितानामपि शिवे !
 भवेत् पूजा पूजा तव चरणयोर्या विरचिता ।
 तथाहि त्वत्पादोदहनमणिपीठस्य निकटे
 स्थिता ह्येते शश्वन्मुकुलितकरोत्तं समुकुटाः ॥ २५ ॥

त्वयेति । त्वया शम्भोः वामं वपुः वपुषः वामार्द्धमित्यर्थः हृत्वा
 अपरितप्तेन अचनुष्टेन अनया शम्भोरपरमपि शरीराङ्गे हृत्वा
 अभूत् इति शङ्के सम्भावयामि, तथाहि तमेवाद्यं जाकीहीन्यर्थः
 सकलं सम्पूर्णम् अरुणाभं रक्तवर्णं^१ त्रिनयनं कुचाभ्यां स्तनाभ्याम्
 आनम्बं कुटिलः वक्रः स्त्री शयी अर्द्धचन्द्र इत्यर्थः तेन चूडालं शिखा-
 बद्धं मुकुटं यच्च तादृशं तव रूपं दृश्यते इति शेषः ॥ २३ ॥

जगदिति । धाता ब्रह्मा जगत् सूते सृजति, हरिर्विष्णुः
 क्षयति प्राणयति, रुद्रः क्षपयति संहरति । किन्तु अपूर्वः अनादिः
 ईशः ईश्वरः शिवः परमशिव इत्यर्थः तव क्षणचलितयोरीप्सुक्षितयो-
 रिति यावत् भ्रुवो लतिके एव तयोः आञ्जाम् आदेशम् आलम्ब्य
 गृह्णीत्वा एतान् धातादीन् तिरस्कुर्वन् अवगच्छयन् स्वं वपुः शरीरं
 अद्रुम्भस्मिन्मिति यावत् तिरयति आच्छादयति सदा सर्वं तदिदं जग-
 दिति शेषः अनुगृह्णाति च ॥ २४ ॥

तयाणां इति । हे शिवे ! तव चरणयोः या पूजा विरचिता
 कृता, सैव त्रिगुणजनितानां सत्त्वरजस्तमोजनितानां तयाणां देवानां
 विष्णुब्रह्मरुद्राणां पूजा भवेत् । तथाहि तव पादस्थ

विरिञ्चिः पञ्चत्वं व्रजति हरिराप्नोति विरतिं
 विनाशं कीनाशो भजति धनदो याति निधनम् ।
 वितन्द्रा माहेन्द्री विततिरपि सम्भीलति दृशां
 महासंहारेऽस्मिन् विहरति सति ! त्वत्पतिरसौ ॥ २६ ॥
 जपो जल्पः शिल्पः सकलमपि मुदा विरचनं
 गतिः प्रादक्षिण्यभ्रमणमदनाद्याहुतविधिः ।
 प्रणामः संवेशः सुखमखिलमात्मार्षणदया
 सपर्यापय्याद्यस्तव भवतु यन्मे विलसितम् ॥ २७ ॥

यत् सपिपीठं तस्य निकटे स्थिता हि स्थिता एव एते विष्णुव्रज-
 दृष्टाः यस्तत् सततं सङ्कलितः संवत् इत्यर्थः कर एव उत्तमः जल-
 क्षारो यस्य तादृशं सङ्कटं येषां तथाभूताः शिरसि बद्धाङ्गलिपुटा
 इत्यर्थः तिष्ठन्तीति शेषः ॥ २५ ॥

विरिञ्चिरिति । हे सति ! अस्मिन् महासंहारे विरिञ्चिः
 व्रज्या पञ्चत्वं निधनं व्रजति, हरिः विष्णुः, विरतिम् अनाम् आप्नोति,
 कीनाशो यमः विनाशं भजति, धनदः कुबेरः निधनं याति, माहेन्द्री
 महेन्द्रसम्बन्धिनी विगता तन्द्रा निभोचनं यस्याः तादृशी दृशां नेत्राणां
 विततिरपि विस्तारोऽपि सङ्कलनं नष्टनान्दपोति भावः सम्भीलति
 काव्यशक्तत्वादिति भावः, असौ तपः पतिः विहरति अथ सन्तुल्यव-
 त्वादिति भावः ॥ २६ ॥

जप इति । मे मम विलसितं विचेष्टितं जपः, जल्पः आलापः,
 शिल्पं समस्तं शिल्पं कर्म, मुदा आनन्देन विरचनं व्यापारः, गतिः,
 प्रादक्षिण्यभ्रमणं प्रादक्षिण्यकरणम्, अदनादि भोजनपानादीत्यर्थः,
 आहुतविधिः होमक्रिया, प्रणामः, संवेशः, स्त्रग्गः, अखिलं समस्तं
 भयवोः अभिनेयः, आत्मार्षणदया आत्मसन्तोषकरी परातुकम्पेत्यर्थः इति यत् असौ
 हे शरण्यः प्रज्ञापरम्परा भवतु ॥ २७ ॥

प्रणम्येष्वेतेषु प्रसभमुपयातस्य भवनं
 भवस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते ॥ ३० ॥
 चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमभिसन्धाय भुवनं
 स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रः पशुपतिः ।
 पुनस्तन्निर्वन्धादखिलपुरुषार्थैकघटनात्
 स्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलमवातीतनदिदम् ॥ ३१ ॥
 शिवः शक्तिः कामः क्षितिरथ रविः शीतकिरणः
 स्मरौ हंसः शक्रस्तदनु च परामारहरयः ।

परित्वजसौत्वर्थः कण्ठयस्येति भावः, कैटभभिटः कृष्णस्य पुरः कपतः
 कठोरे कठिने कोटीरे किरीटे स्तब्धसि घतसि तिष्ठवीत्वर्थः, जम्भारे-
 रिन्द्रस्य सुकृष्टं जङ्घि नाभयसि इन्द्रं क्षपदात् अंशयसीति भावः ।
 एतेषु ब्रह्मादिषु प्रणम्येषु बन्धनीयेषु तिष्ठत्क्षिति भावः प्रसभं
 सकृदा भवनं गृहम् उपयातस्य उपनीतस्य भवस्य अभ्युत्थाने बन्ध-
 नार्थमुत्थानविषये तव परिजनोक्तिः अयं भवः तव परिजनः अतः
 सर्वाप्ये बन्धनीय इति वचनं विजयते सर्वोत्कर्षेण वसते । सर्वेषु
 देवेषु तिष्ठत्क्षिति तव परिजन इति कृत्वा भवं सर्वे कपतः अभि-
 वन्दितस्तत्तिष्ठन्तीति भावः ॥ ३० ॥

चतुःषष्ट्येति । पशुपतिः शिवः चतुःषष्ट्या चतुःषष्टिसंख्यैः
 तन्त्रैः निगमैः सकलं भुवनं जगत् अभिसन्धाय पुरुषार्थसिद्धये नियु-
 क्तेति भावः तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रः तत्तत्तन्त्रोक्त्याक्रियानमितसिद्धि-
 साधनाधीनः सन् स्थितः । पुनश्च तव निर्वन्धात् क्षापघातं अखिलाः
 समयाः पुरुषार्थाः धर्मादिकामभोज्यरूपाः तेषाम् एकक्षिणं पश्यं
 इति भावः घटनात् योजनात् स्वतन्त्रं पृथग्भूतं तन्त्रं शक्तितन्त्रं
 क्षिति यावत् इदं क्षितितलं कवातीतनत् विस्तारवाचात् । निज-

भययोः आत्म- तन्त्रेषु पुरुषार्थानां पृथक् पृथक् निर्देशः कृतः शक्तितन्त्रे तु समया
 हे शरण्यं तन्त्रं निर्दिष्टा इति भावः ॥ ३१ ॥

अमी हृक्केखाभिस्त्रिस्तुभिरवसानेषु घटिताः
 भजन्ते ते वर्णास्तव जननि ! नामावयवताम् ॥ ३२ ॥
 स्मरं योनिं लक्ष्मीं त्रितयमिदमाद्ये ! तव मनो
 निधायैके नित्ये ! निरवधिमहाभोगरसिकाः ।
 जपन्ति त्वां चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षरलयाः
 शिवाग्नी जुह्वन्तः सुरभिघृतधारावृत्तिशतैः ॥ ३३ ॥
 शरीरं त्वं शम्भोः शशिमिहिरवक्षोरुहयुगं
 तवात्मनं मन्ये भगवति ! भवात्मानमनघम् ।
 अतः शेषः शेषीत्ययमुभयसाधारणतया
 स्थितः सम्बन्धो वां सरसपरमानन्दपदयोः ॥ ३४ ॥

शिव इति । हे जननि ! शिवः, शक्तिः, कामः, चित्तिः, अथवा
 रविः, शीतकिरणचन्द्रः, स्मरः हंसः, शक्रः, तदनु तदनन्तरं परा-
 भारः कामः, हरिश्च ते अमी वर्णाः अवसानेषु अन्तेषु त्रिस्तुभिः
 हृक्केखाभिः मन्त्रविशेषैः घटिताः सन्तः तव नामावयवतां मन्त्रशरीरत्वं
 भजन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ ३२ ॥

स्मरमिति । हे आद्ये हे नित्ये सनातनि ! निरवधि विर-
 काद्यं महाभोगे रसिकाः महाभोगकामिन इत्यर्थः तव मन्त्रजपस्य
 फलं निरवधिमहाभोग इति भावः । एकै जनाः स्मरं योनिं
 लक्ष्मीम् इदं त्रितयं त्वत्परात्मकं मन्त्रमिति यावत् मनो निधाय
 चिन्तामयेः गुप्तेन निबद्धः अथितः अक्षराणां लयः विरामः यैः
 तर्थाभूताः शिवाग्नी मङ्गलमये अन्ते सुरभेः कामदोज्ज्वला घनोद-
 घृतधाराया या व्याकुतबः तासां शतैः जुह्वन्तः होमं कुर्वन्तः सन्तः
 त्वां जपन्ति ॥ ३३ ॥

शरीरमुक्ति । त्वं शम्भोः शरीरं मूर्तिः, हे भगवति ! भवस्य
 शम्भोः आत्मानं शरीरं शशिमिहिरवक्षोरुहयुगं चन्द्रसूर्यसमवयवम्

मनस्व' व्योम त्वं मरुदसि मरुत्सारविरसि

त्वमापस्व' भूमिस्त्वयि परिणतायां न हि परम् ।

त्वमेव स्वात्मानं परिणमयितुं विश्ववपुषा

चिदानन्दाकारं शिवयुवतिभावेन विभूषे ॥ ३५ ॥

तवाज्ञाचक्रस्य' तपनशशिकोटिद्युतिधरं

परं शम्भुं वन्दे परिमलितपाश्र्वं परचिता ।

यमाराहुं भक्त्या रविशशिशुचीनामविषये

निरालोके लोको निवसति निजालोकभवने ॥ ३६ ॥

अनघं निर्मलं तव आत्मानं शरीरं मन्दे, अतः सरसपरमानन्दपटयोः
कोष्ठपरमानन्दचरणयोः वा युवयोः आद्यं सम्बन्धः संयोगः शेषः
अवशेषः शेषी अवशेषवान् इतीत्यम् उभयसाधारणतया उभयोः
साम्येनेत्यर्थः धर्मधर्मरूपेणेति भावः स्थितः ॥ ३४ ॥

मन इति । त्वं मनः, त्वं व्योमः आकाशं, त्वं मरुत् वायु-
रसि, त्वं मरुत्सखः अम्बिरसि, त्वम् आपः जलानि, त्वं भूमिः,
त्वयि परिणतायां प्रलीनायां परम् अन्यत् किमपीति शेषः न
तिष्ठतीति शेषः त्वमेव विश्ववपुषा जगत्शरीरेण समनःपञ्चभूतमये-
नेति भावः आत्मानं निजस्वरूपं परिणमयितुं पर्यवसाययितुं
शिवयुवतिभावेन शिवानीस्वरूपेण चिदानन्दाकारं ज्ञानानन्दस्वरूपं
विभूषे भारवसि ॥ ३५ ॥

तवेति । परमेष्ठ एकाग्रोऽप्येति यावत् चिता चित्तेन
तव आज्ञाचक्रस्यम् आज्ञाचक्रमित्यर्थः तपनशशिकोटीनां सूर्याचन्द्रमः-
कोटीनां द्युतिधरम् अतितेजस्विनम् अतिशैत्यश्रेति भावः परं
परमं सर्वश्रेष्ठमित्यर्थः परिमलितपाश्र्वं तव पाश्र्ववक्त्रमिति यावत्
हरगोरीरूपे इति भावः शम्भुं वन्दे प्रथमांनि । यं शम्भुं भक्त्या
यमाराहुं शिवितुं लोकः रविशशिशुचीनां सूर्यचन्द्राग्नीजाम् अविषये
प्राप्तेषु अतएव निरालोके आलोक्यरहिते सर्वत आहूते इति भावः

विशुद्धैः ते शुद्धस्फटिकविशुद्धं व्योमसदृशं,
 शिवं सेवे देवीमपि शिवसमानव्यसनिनीम् ।
 ययोः कान्त्या यान्त्या शशिकिरणसारूप्यसरणीं
 विधूतान्तर्ध्वान्ता विलसति चकोरीव जगती ॥ ३७ ॥
 समुन्मीलत्संवित्कमलमकरन्दैकरसिकं
 भजेऽहं सदृशं किमपि महतां मानसचरम् ।
 यदालापादष्टादशगुणितविद्यापरिचरितः
 यदादत्ते दोषाद्गुणमखिलमद्भ्यः पय इव ॥ ३८ ॥

निजाशोकभवने स्त्रीवनिर्जनसदृशे निवसति । इह सर्वद्वारे निर्जने
 स्थाने संयतात्मा जनः शम्भुभाराधयतीति भावः ॥ ३६ ॥

विशुद्धाविति । तं शुद्धस्फटिकविशुद्धं निर्भयस्फटिकमणिनिर्म
 व्योमसदृशम् आकाशवर्णं शिवं शिवसमानव्यसनिनीं प्रत्या सङ्गं समान-
 व्यापारां देवीमपि विशुद्धैः विशेषेण पापक्षान्धनायेति यावद्
 सेवे आराधयामि, शशिकिरणसारूप्यसरणीं चन्द्रकिरणसादृश्यप्रद्वतिं
 यान्त्या गच्छन्त्या चन्द्रकरनिभवेत्यर्थः ययोः शिवदेव्योः कान्त्या तेजसा
 विधूतं विमलतम् अन्तर्ध्वान्तम् आनरं तमः यस्याः तादृशी सती
 जगती विश्वं चकोरीव विलसति राजते । चन्द्रकिरणस्यैव चकोरीणां
 विकासः कविसमवप्रसिद्धः ॥ ३७ ॥

समुन्मीलदिति । समुन्मीलत् सदृश्यमानं संवित् ज्ञानमेव कमलं
 तस्य मकरन्देषु रसेषु एकरमिकम् अद्वितीयरसास्वादपरमित्यर्थः
 अहतां जनानां मानसचरं मनोनिलयं किमपि अनिर्वचनीयं सत्
 सन्नातनं इह भिक्षुं गौरीहराविति भावः अहं भजे सेवे, यस्य
 इन्द्रस्य आलापाद् कोर्त्तनात् अष्टादशभिर्गुणितानां विद्यानां परि-
 चरितः परिपाकः भवेदिति शेषः, यद् इहं अदृश्यः जलेभ्यः पय इव
 इन्द्रमिव दोषाद् अखिलं समप्यं गुणम् आदत्ते नृणां इति दोषान्
 संशोध्य गुणान् नृणां तत्त्वार्थं ददातीति भावः ॥ ३८ ॥

तद्धित्वन्तं शक्त्या तिमिरपरिपन्थिस्फुरणया
 स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणहेन्द्रधनुषम् ।
 तमःश्यामं मेघं कमपि मणिपूरैकसरणिं
 निषेवे वर्षन्तं हरमिहिरतप्तं त्रिभुवनम् ॥ ३८ ॥
 तव स्वाधिष्ठाने द्रुतवह्ममधिष्ठाय नियतं
 तमीडे संवर्त्तं जननि ! जननीं त्वाञ्च समयाम् ।
 यदालोके लोकान् दहति महति क्रोधकलिने
 दयाद्रीं ते दृष्टिः शिशिरमुपचारं रचयति ॥ ४० ॥
 तवाधारे मूले सह समयया लास्यपरया
 भवात्मानं वन्दे नवरसमहाताण्डवनटम् ।

तद्धित्वन्तमिति । हर एव मिहिरः सूर्यः तेन तप्तं त्रिभुवनं
 वर्षन्तं तद्धित्वन्तं विद्युत्त्वन्तम् अतएव तिमिराणां तमसां परिपन्थि
 प्रतिक्लृप्तं नायकमित्यर्थः स्फुरणं यस्याः तस्याभूतया शक्त्या अतेजसे-
 त्यर्थः तद्धितः अस्मिन्नस्तीति तथोक्तं विद्युत्त्वन्तं विद्युत्पुञ्जवन्तमिति
 यावत् स्फुरद्भिः दीप्यमानैः नानारत्नाभरणैः परिषङ्गं युक्तम् इन्द्र-
 धनुः यत् तद्गणं मणिपूराणां रत्ननिबद्धानाम् एकसरणिं सुस्व-
 पङ्क्तिं रत्नराजिराजितमिति भावः कमपि अनिर्वचनीयं तमःश्यामं
 तिमिरभीकं मेघं कालीरूपां त्वामिति निषेवे भजे ॥ ३८ ॥

तमेति । हे जननि ! तव स्वाधिष्ठाने चक्रमेदे द्रुतवह्मम् अग्निं
 ज्ञानाग्निमिति भावः नियतं अधिष्ठाय प्रज्वाल्य तं संवर्त्तं प्रलयमेवमग्नि-
 रूढमिति भावः समयाम् मध्ये त्वं जननीञ्च ईडे सौमि । क्रोधकलिने
 क्रोधपूर्णं इति भावः महति यस्य संवर्त्तं स्य आलोके तेजसि लोकान्
 दहति इति दयाद्रीं ते तव दृष्टिः शिशिरं शीतकम् उपचारं प्रक्रियते
 रचयति करोति तव कृपादृष्टिः संवर्त्ताग्निं निर्वपयतीति भावः ॥ ४० ॥

तमेति । तव मूले आधारे योनिदेये इति यावत् लास्यपरया

उभाभ्यामेताभ्यामुभयविधिसुहिष्य दयया
सनाथाभ्यां जज्ञे जनकजननीमल्लगदिदम् ॥ ४१ ॥
गतैर्माणिक्यैश्च गगनमणिभिः सान्द्रघटितं
किरीटं ते हैमं हिमगिरिसुते ! कीर्त्तयति यः ।
समीपे यच्छाया स्फुरणकिरणं चन्द्रशकलं
धनुः सीनासीरं किमिदमिति बध्नाति धिषणाम् ॥ ४२ ॥
धुनोतु ध्वान्तं नसुलितदलितेन्दीवरदलं
घनं श्लक्ष्णं स्निग्धं चिकुरनिकुरुष्वं तव शिषे ! ।
यदीयं सौरभ्यं सहजमुपलब्धं सुमनसो
वसन्त्यग्निं मन्ये बलमथनवाटीविटपिनाम् ॥ ४३ ॥

नर्तनरतया उभयया स्वयङ्गत्वा नवरसेन यत् महत् ताण्डवं नृत्यं
तस्मिन् नटः तं भवात्मानं शिवस्वरूपं वन्दे सेवे, उभयविधिसु उभ-
योभ्यांपारं स्त्रं स्त्रं कार्यमित्यर्थः । सुहिष्य दयया सनाथाभ्यां
युक्ताभ्याम् एताभ्याम् उभाभ्यां युवाभ्यामिति शेषः । इदं जगत्
जनकजननीमत् सातापितृवत् जज्ञे भूतम् ॥ ४१ ॥

गतैरिति । हे हिमगिरिसुते पार्थिव ! यः ते तव हैमं
काञ्चननिर्मितं किरीटं सुकुटं माणिक्यैश्च गतैः माणिक्यरत्नतं
प्राप्नोति यावत् गगनमणिभिः सुखैः सान्द्रं घनं यथा तथा
घटितं निर्मितं कीर्त्तयति समीपे तस्येति शेषः । यस्य किरीटस्य छाया
कान्तिः स्फुरितकिरणं किरणोष्णमस्मिन्त्यर्थः । चन्द्रशकलं चन्द्रशङ्खं
सीनासीरम् ऐन्द्रं धनुश्च किमिदम् इति धिषणां बुद्धिं बध्नाति
जनयति चन्द्र ऐन्द्रधनुश्च तव सुकुटशोभां न घत्ते इति भावः ॥ ४२ ॥

धुनोति । हे शिषे ! त्वदिताः समीकृताः दक्षिताः विक-
सिताः ऐन्दीवरदलाः नीलोत्पलप्रणानि येन तथोक्तम् अतिनीलकिति

वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकवरीभारतिमिर-
 दिषां वृन्दैर्वन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम् ।
 तनोतु चेमं नस्तव वदनसौन्दर्यलहरी-
 परीवाहस्रोतःसरणिरिव सीमन्तसरणिः ॥ ४४ ॥
 अरालैः स्वाभाव्यादलिकरभसश्रीभिरलकैः
 परीतं ते वक्त्रं परिहसति पङ्केरुहवचिम् ।
 दरस्मरे यस्मिन् दशनवचिकिष्कल्लवचिरे
 सुगन्धौ माद्यन्ति स्मरमथनचक्षुर्मेधुलिहः ॥ ४५ ॥

भावः घनं सान्द्रं लङ्घ्यं चिक्रणं स्निग्धं चिकुरनिजुरस्व्यं केशनिचयः
 नः आश्वासकं ध्यानं तमः धुनोतु अपनयतु, यदीयं यत्सम्बन्धि
 सङ्गजं स्वाभाविकं शौरभ्यम् उपलब्धं गृह्णातुं बलमयनस्य इन्द्रस्य
 पाटोविटपिनां पारिजातानामिति यावत् सुमनसः पुष्पाणि अस्मिन्
 चिकुरनिजुरस्वे यस्मिन् इति मन्ये ॥ ४२ ॥

वहन्तीति । प्रबलाः सङ्कान्तः कवरीभाराः केशवया एव तिमि-
 रदिषाः तमोरुप्रशम्बः तेषां वृन्दैः संघातैः वन्दीकृतमिव कारानि-
 रङ्गमिव नवीनार्ककिरणं नवशौरभदूषं सिन्दूरं वहन्ती तव वदनस्य
 यत् सौन्दर्यं तस्य लहरी तरङ्गः तस्याः परीवाहः सज्जोच्छ्वासः
 तस्य स्रोतसां प्रवाहाणां सरणिः पङ्कतिरिव सीमन्तसरणिः केश-
 मध्यस्थितरेखाविशेषः (सिंघाति भाषां) नः आश्वासकं स्नेहं कल्याणं
 तनोतु । आरयतु ॥ ४४ ॥

अरालैरिति । स्वाभाव्यात् स्वाभाव एव स्वाभाव्यं तस्यात्
 अरालैः वक्त्रैः भङ्गिमङ्गिरित्यर्थः अलिकरभाषां शङ्कयावकानां
 शङ्कानां श्रंशेषां तादृशैः अलकैः केशैः परीतं व्याप्तं शोभितमिति
 भावः ते तव वक्त्रं वदनं पङ्केरुहस्य कमलस्य वचिं कान्तिं परिहसति,

ललाटं लावण्यद्युतिविमलमाभाति तव यत्
 द्वितीयं तन्मन्ये मुकुटशशिखण्डस्य शकलम् ।
 विपर्यासव्यासादभयमभिसन्धाय मिलितः
 सुधालेपस्यन्दी परिणमति राकाहिमकरः ॥ ४६ ॥
 भ्रुवौ भुम्ने किञ्चिद्भुवनभयभङ्गव्यसनिनि !
 त्वदीये नेत्राभ्यां मधुकररुचिभ्यां धृतगुणे ।
 धनुर्मन्ये सव्येतरकरगृहीतं रतिपतिः
 प्रकोष्ठे सुष्टौ च खगयति निगूढान्तरमिदम् ॥ ४७ ॥

दरक्षरे मन्दस्मितशोभिनि दशनानां दलानां रुचयः खानायः यत्र
 किञ्चुत्काः क्षेत्राः तैः दक्षिणे मनोघ्ने सुगन्धो यस्मिन् वज्रो खर-
 यधनस्य हरस्य वल्लूख्येव नेत्राण्येव मधुविङ्गः भ्रमराः नाद्यानि
 उल्लसन्ति ॥ ४६ ॥

ललाटमिति । तव यत् लावण्यद्युतिविमलं लावण्यप्रभोज्यकम्
 ललाटम् आभाति तत् द्वितीयं मुकुटशशिखण्डस्य मुकुटस्थितचन्द्रविम्बस्य
 शकलं खण्डं विपर्यासव्यासात् वैपरीत्येन विव्यासात् धारणात् अभयं
 भयाभावम् अभिसन्धाय अभिप्रेत्य उद्दिष्ट्येत्यर्थः मिलितः सुधासेप-
 स्यन्दौ सुधारसवर्धौ राकाहिमकरः पौर्णमासीशश्वरः पूर्णचन्द्र इति
 यावत् परिणमति पर्यवस्यति इति मन्ये सम्भावयामि ॥ ४६ ॥

भ्रुवविति । हे भुवनभयभङ्गव्यसनिनि भुवनभयविनाशिनि !
 मधुकररुचिभ्यां मृङ्गनिभाभ्यां नेत्राभ्यां धृतगुणे गृहीतमौर्वीके मधु-
 करनिभनेत्रद्वयद्वयशिशुनीशास्त्रिणी इति भावः किञ्चित् ईदम् भुम्ने
 वज्रो त्वदीये त्वत्सम्बन्धिनी भ्रुवौ रतिपतिः कामः सव्येतरकरगृहीतं
 दक्षिणहस्तगृहीतं निगूढान्तरं गुप्तान्तरं युक्तत्वादिति भावः इदं
 धनुः प्रकोष्ठे नाथिवन्धोपरिप्रदेशे सुष्टौ च खगयति खगयति
 इति मन्ये सम्भावयामि ॥ ४७ ॥

अहः सृतेऽस्य तव नयनमर्काक्षकतया
 वियामां वामं ते सृजति रजनीनायकतया ।
 तृतीया ते दृष्टिर्दरदक्षितहेमाम्बुजरुचिः
 समाधत्ते सन्ध्यां दिवसनिशयोरन्तरचरीम् ॥ ४८ ॥
 विशाला कल्याणी स्फुटरुचिरयोध्या कुवलयैः
 कृपापारावारा किमपि मधुराभोगलतिका ।
 अवन्ती ते दृष्टिर्बहुनगरविस्तारविजया
 भ्रुवं तत्तन्नामव्यवहरणयोग्या विजयते ॥ ४९ ॥

अहरति । तव अस्य दक्षिणं नयनम् अर्काक्षकतया सूर्या-
 क्षकतया अहः दिनं सृते जनयति, ते तव वामं नयनं रजनीनायक-
 तया चन्द्राक्षकतया वियामां रात्रिं सृजति, ते तव तृतीया दृष्टिः
 दरदक्षितम् ईषद्विदक्षितं यत् हेमाम्बुजं अर्धरुक्मलं तद्वत् रुचि-
 कान्तिर्यस्या तादृशम् अतएव दिवसनिशयोः दिशरजन्वोः अन्तरचरीं
 मध्यवर्तिनीं सन्ध्यां समाधत्ते सृज्जनयति । एकलो नयनं सूर्य्यं ज्योतिः,
 द्वितीयं नयनं चन्द्रज्योतिः, तृतीयं रज्जोत्पलज्योतिरिति त्रिभिर्दिवा-
 ररजनीसन्धानां समुदय इति भावः ॥ ४८ ॥

विशालेति । ते तव दृष्टिः विशाला आवृता अथ च उज्जयिनीति
 भावः कल्याणी शुभदायिनी, स्फुटा उज्ज्वला रुचिः कान्तिर्यस्याः
 तथाविधा अतएव कुवलयैर्नीलोत्पलैः अयोध्या योधयितृवशक्या
 अपराजेवेति यावत् अथ च अयोध्यानगरीति भावः कृपापारावारा
 दक्षाभ्युनिधिः किमपि अनिर्वचनीयस्वरूपा मधुरा मनोज्ञरः आभोगः
 पूर्णता यस्याः तथाभूता लतिकावल्ली अथ च आ मध्यक् भोगो यस्याः
 तादृशी लतास्वरूपा मधुरा मधुरापुरीति भावः बल्लवं नगरेषु
 विस्तारेण विजयः उत्कर्षः यस्यास्तादृशी अवन्ती रज्ज्वली अथ च
 तदाख्या पुरीति भावः अतएव तत्तन्नामभिर्दिशावादिभिः व्यवहरणम्

कवीनां सन्दर्भस्तवकमकरन्दैकरसिकं
 कटाक्षव्याघ्रेपञ्चमरकलभी कर्णयुगलम् ।
 असुखन्ती दृष्ट्वा तव नवरसास्त्रादतरला-
 वसूयासंसर्गादलिकनयनं किञ्चिदरुणम् ॥ ५० ॥
 शिवे शृङ्गाराद्वा तदितरमुखे कुत्सनपरा
 सरोषा गङ्गायां गिरिशनयने विस्मयवती ।
 हराहिभ्यो भीता सरसिरुहसौभाग्यजननी
 सखीषु स्मिता ते मयि जननि ! दृष्टिः सकरुणा ॥ ५१ ॥
 गतं कर्णाभ्यर्णं गरुडं इव पद्माणि दधती

अभिधानं तस्य योग्या सती विजयते उत्कर्षेण वर्तते इति ध्रुवं
 मन्ये, मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः । उत्प्रेक्षावाचकाः
 शब्दा इवशब्दश्च तादृशः ॥ इति दर्पणः ॥ ४८ ॥

कवीनामिति । सन्दर्भ एव स्तवकः तत्र यो मकरन्दः स एव एको
 रसः सः अस्मास्तीति तथोक्तं ते तव कर्णयुगलम् असुखन्ती कटाक्ष-
 व्याघ्रेपाविव पञ्चमरकलभी शृङ्गारावको अतएव नवरसास्त्रादे तरलौ
 चपलौ दृष्ट्वा अवसूयासंसर्गात् रीपांसङ्गात् अलिकनयनं भावनेनम्
 अरुणं रक्तम् इति मन्ये इति शेषः ॥ ५० ॥

शिवे इति । हे जननि ! शिवे हरे शृङ्गाराद्वा शृङ्गारो-
 त्तुङ्का, तस्मात् शिवात् इतरे अशिवे दुरात्मनीति व्यावृ-
 त्तुर्धनपरा निर्भर्तुधनतत्परा, गङ्गायां सरोषा सापत्यद्वेषादिति
 भावः, गिरिशस्य नयने विस्मयवती चमत्कारविधायिनी हरस्य
 अहिभ्यः सर्पेभ्यः अङ्गलम्भेभ्य इति भावः भीता कातरा, सरसिरु-
 हस्यां पद्मानं सौभाग्यजननी सौन्दर्याश्रिनीत्यर्थः - सखीषु स्मिता
 विस्मयवती ते तव दृष्टिः मयि सकरुणा सदृशा अस्मिन्ति शेषः ॥ ५१ ॥

पुरां भेत्तुञ्चित्ते प्रथमरसविद्रावणफले ।
 इमे नेत्रे गोवाधरपतिकुलोत्तंसकलिके
 तवाकर्णाकृष्टस्मरशरविलासं कलयतः ॥ ५२ ॥
 विभक्तं त्रैवर्ण्यं व्यतिकरितलीलाञ्छनतया
 विभाति त्वन्नेत्रव्रित्तयमिदमोशानदयिते ! ।
 पुनः स्रष्टुं देवान् द्रुहिणहरिरुद्रानुपरतान्
 रजः सत्त्वं बिभ्रत्तम इति गुणानां त्रयमिदम् ॥ ५३ ॥

गते इति । कर्णोभ्यर्थे कर्णसमीपं गते आकर्ण्यकृष्टे इति यावत्
 गरुड इव पक्ष्मणि लोमानि दधती दधाने पुरां भेत्तुः त्रिपुरारेः
 चित्ते मनसि प्रथमरसस्य शान्तिरसस्य विद्रावणं ताडनं फलं ययोः
 तादृशे शान्तं हरचित्तं शृङ्गाररसं नयन्ती इत्यर्थः गोवाधराणां
 भूधराणां, गोवा.कः पृथिवी पृथ्वीस्मरः । पतिर्हिमवान् तस्य कुलं
 वंशः तस्य उत्तंसकलिके कर्णभूषणरूपकोरकावित्थयः तत्र इमे
 नेत्रे आकर्णाकृष्टस्य स्मरशरस्य मदनशरस्य विलासं विभ्रमं कलयतः
 धत्तः । अत्रान्यस्य धर्मं कथमपरो धत्ते इति कामशरस्य विलास इव
 विलास इत्युपमायां पर्यवसानात् निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे ।
 सम्प्रत्यदुपस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुलचित् । यत्र विम्बास्तुविम्बत्वं
 बोधयेत् सा निदर्शनेति ॥ ५२ ॥

विभक्तमिति । हे देवानदयिते हरवृद्धभे ! इदं तव नेत्रजितम्
 त्रैवर्ण्यं त्रिविधेन वर्णेन रक्तश्वेतकृष्णेनेति भावः व्यतिकरितं
 विलेपितं लोलाञ्जनं विलासकज्वलं यास्मिन् तस्य भावः तस्मा तया
 हेतुना उपरतान् स्रष्टान् द्रुहिणहरिरुद्रान् शङ्खाविष्णुशङ्करान्
 पुनः स्रष्टुं उत्पादयितुं रजः सत्त्वं तम इति गुणानां त्रयं बिभ्रत्
 विभाति राजते ॥ ५३ ॥

पवित्रीकर्तुं नः पशुपतिपराधीनहृदये !
 दयामित्रैर्नेत्रैरक्षयवलयस्यामरुचिभिः ।
 नदः शोषो गङ्गा तपनतनयेति भ्रूवममुं
 त्रयाणां तीर्क्षानामुपनयसि सन्धेदमनघे ! ॥ ५४ ॥
 तवापर्वे ! कर्णेजपनयनपैशुन्यचकिता
 विलीयन्ते तोये म्लियतमनिमेषाः सफरिकाः ।
 इयञ्च श्रीरर्धं हृदपुटकवाटं कुवलयं
 जहाति प्रत्यूषे निशि च विघटय्य प्रविशति ॥ ५५ ॥
 निमेषोन्मेषाभ्यां प्रलयमुदयं याति जगती
 तवेत्याहुः सन्तो धरणिधरराजन्यतनये ! ।

पवित्रीकर्तुमिति । हे पशुपतेः पराधीनं हृदयं यस्याः तव-
 यन्मुखो, हे अनघे ! अक्षयवलयस्यामरुचिभिः दयामित्रैः दयाद्वैः
 नेत्रैः नः अस्मान् पवित्रीकर्तुं शोषो नदः गङ्गा तपनतनया काश्विन्दी
 इति तीर्क्षानां पुण्यवर्षिणानां त्रयाणाम् अमुं सन्धेदं सङ्गमम् उप-
 नयसि संजनयसि, इति भ्रूवं सन्धे ॥ ५४ ॥

तवेति । हे अपर्वे ! सव कर्णेजपयोः आकर्णकयोरिति
 भावः नयनयोः पैशुन्येन दोषन्येन चकिताः शङ्किताः पराजयाद्
 भीता इति यावत् सफरिकाः प्रोक्ष्यः सत्सुविशेषा इति भावः
 अनिमेषाः निमेषमूल्याः अतएव तोये प्रलीयन्ते मृतास्तिष्ठन्तीति
 निवर्तं भ्रूवं सन्धे इति यावत् इयं श्रीः लक्ष्मीः शोभेत्यर्थः पत्यूषे
 प्रभाते अर्धहृदपुटकवाटम् अर्धनिमीलनोन्मुखमिति यावत् कुवलयं
 नीचोदपर्वं जहाति जहाति निशि रात्रौ विघटय्य विहासोन्मुखमिति
 भावः प्रविशति दिवा तव नेत्रविहासे श्रीर्नान्यत्र गन्तुं शक्ता, रज-
 न्यान्तु तव निद्रया नेत्रनिमीलने अन्यत्र गच्छतीति भावः ॥ ५५ ॥

निमेषैति । हे धरणिधरराजन्यतनये पर्वतराजकन्ये ! जगती

त्वदुन्मेषाज्जातं जगदिदमशेषं प्रलयतः
 परित्रातुं यङ्क्ते परिहृतानिमेषास्तव दृशः ॥ ५६ ॥
 दृशा द्राघीयस्या दरदलितनीलोत्पलरुचा
 दवीयांसं दीनं स्तपय कृपया मामपि शिवे ! ।
 अनेनायं धन्यो भवति न च ते हानिरियता
 वने वा हृष्ये वा समकरनिपातो हिमकरः ॥ ५७ ॥
 अरालं ते पाणियुगलमगराजन्यतनये !
 न केपामाधत्ते कुसुमशरकोदण्डकुतुकम् ।
 तिरस्त्रीनो यत्र श्ववर्णपथमुल्लङ्घ्य विलसन्
 अपाङ्गव्यासङ्गो दिशति शरसन्धानधिषणाम् ॥ ५८ ॥

तव निमेषोन्मेषाभ्यां प्रलयम् उदयश्च याति गच्छति तव निमेषे
 जगत्याः प्रलयः उन्मेषे उदयः भवतीत्यर्थः सन्तः विद्वांसः इति
 आहुः कथयन्ति, तव उन्मेषात् जातम् उदम् अत्रेयं जगत् प्रलयतः
 विद्वांसात् परित्रातुं तव दृशः दृश्यः पारच्छानिमेषाः निर्निमेषाः
 इति यङ्क्ते सन्त्ये, देवानां अतो निर्निमेषत्वांमिति बोध्यम् ॥ ५६ ॥

दृशेति । हे शिवे ! दरदलितनीलोत्पलरुचा रूपादिकषित-
 नीलोत्पलकान्तिना दरेत्वनेन नीलस्य गाढत्वं सूच्यते । द्राघीयस्या
 अतिविशालया दृशा नेत्रेण दवीयांसं दूरवर्तिनं दीनं मामपि
 कृपया स्तपय आर्त्तकृद्, अयं जनः अनेन दृष्टिदानेन धन्यः ज्ञातार्यः
 भवति, ते तव दयता अनेन दानेन हानिश्च क्षतिश्च कापीति शेषः न
 स्यादिति शेषः, हिमकरः चन्द्रः वने वा हृष्ये वा समकरनिपातः
 समं किरणवर्षी भवतीति शेषः ॥ ५७ ॥

अरालमिति । हे अमराजन्यतनये पदतगराजपुत्रि ! ते तव
 अरालं कुटिलं कौटिल्येनावस्थितामिति भावः पाणियुगलं करद्वयं
 येषां जनानां कुसुमशरस्य कामस्य कोदण्डं धतुः तस्य कुतुकं तद्, वि-

स्फुरद्गण्डाभोगप्रतिफलितताटङ्गयुगलं
चतुश्चक्रं शङ्के तव मुखमिदं मन्मथरथम् ।
यमारुह्य द्रुह्यत्यवनिरथमर्केन्दुचरणं
महावीरो मारः प्रमथपतये स्वं जितवते ॥ ५८ ॥
सरस्वत्याः सूक्तीरमृतलहरीकौशलभिदः
पिबन्त्याः सर्वाणि श्रवणनुलुकाभ्यामविकलम् ।
चमत्कारश्लाघाचलितशिरसः कुण्डलगणो
भ्रणत्कारैस्तारैः प्रतिवचनमाचष्ट इव ते ॥ ६० ॥

मिति भावः, न आधत्ते न जनयति, १ अपि तु सर्वेषामेव जनयतीत्यर्थः । श्रवणपथम् उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य विलम्बन् स्फुरन् तिरश्चीनः कटिलः कपाङ्ग्यामङ्गः कपाङ्गभिच्छेपः यत्न कोटशङ्के शरमन्वानभिधया शरमयांमधिप्य दिशति जनयति ॥ ५८ ॥

स्फुरदिति । स्फुरतोः राजतोर्गण्डाभोगयोः प्रतिफलितं प्रति-विम्बितं ताटङ्गयुगलं कर्णकुण्डनद्वयं यस्य तादृशं तपेदं सुखं चतुश्चक्रं कुण्डलद्वयोः प्रतिफलितत्वेन हयं स्रतश्च हयमिति चतुरवयवत्वादिति भावः मन्मथस्य कामस्य रथं शङ्के मन्ये, यं चतुश्चक्रं रथम् आरुह्य अर्केन्दुचरणं सूर्यामन्दमञ्जुकस्य अवनिरथं पृथ्वीरथमारुहमिति शेषः स्वं आत्मानं जितवते प्रमथपतये उराय महावीरः मारः कामः द्रुह्यति विजेष्वं यतते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

सरस्वत्या इति । हे सर्वाणि ! ते तव कुण्डलगणः कर्णभूषण-निचयः श्रवणनुलुकाभ्यां श्रोत्रगण्डपाभ्याम् अविकलं सम्यक् यथा तथा अमृतलहरीकौशलभिदः अमृततरङ्गविभ्रमहाराण्योरित्यर्थः तव सूक्तीः शोभनानि वचनानि पिबन्त्याः अतएव चमत्कारेण विस्मयेन श्लाघया प्रशंसया च चलितं कम्बितं शिरो मञ्ज्याः तथाभूतायाः सरस्वत्याः तारैः महद्भिः भ्रणत्कारैः प्रतिवचनम् आचष्ट इव कथयन्

असौ नासावंशसुहृन्गिरिवंशध्वजपटे !
 त्वदीयो नेदीयः फलतु फलमस्माकमुचितम् ।
 वहन्नन्तर्मुक्ताः शिशिरतरनिःश्वासघटिकाः
 समृद्धा यस्तासां वहिरपि च मुक्तामणिधरः ॥ ६१ ॥
 प्रकृत्वा रक्तायास्तव सुदति ! दन्तच्छदरुचेः
 प्रवक्ष्ये सादृश्यं जनयतु कथं विद्रुमलता ।
 न विम्बं तद्विम्बप्रतिफलनलाभादरुषितं
 तुलामध्यारोढुं कथमपि विलम्बेत कलया ॥ ६२ ॥

तोव त्वया यत् विष्णितं प्रशंसितञ्च तद् युक्तमिति मत्सुत्तरं ददा-
 तीव ॥ ६० ॥

अथाविति । हे सुहृन् गिरिवंशध्वजपटे हिमगिरिकुब्-
 ैजयन्ति ! ध्वजपटीति पाठः समीचीनः पटशब्दस्य स्त्रीत्वे ईदन्त-
 स्त्वेव विधानादिति बोध्यम् । असौ त्वदीयः नासावंशः अस्माकं नेदीयः
 निकटवर्ति उचितं फलं फलतु जनयतु । यः नासावंशः अन्तरभ्य-
 न्तरदेशात् मुक्ताः त्वक्ताः शिशिरतराण्यम् अतिथीतसानां निःश्वासानां
 घटा एव घटिकाः ताः निःश्वासवद्वानित्यर्थः वहन् तासां निःश्वासघ-
 टानां समृद्धा यद् वहिरपि मुक्तामणिधरः मुक्ताहारयुत इत्यर्थः
 ॥ ६१ ॥

प्रकृत्वेति । हे सुदति योभनदयने ! विद्रुमलता प्रवाणवल्ली
 प्रकृत्वा स्वभावेन रक्तायाः तव दन्तच्छदरुचेः अधरकान्तेः सादृश्यं
 जनयतु । कथं प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ? नैव कथयिष्यामीत्यर्थः ।
 विम्बं विम्बफलं तस्य दन्तच्छदस्य विम्बप्रतिफलनलाभात् प्रतिविम्ब-
 पतनलाभात् अरुषितं रक्तम् अतः त्वया सादृश्यम् अध्यारोढुं
 कथमपि वक्ष्या अयतः न विलम्बेत ? अपितु विलम्बेतैवेत्यर्थः
 ॥ ६२ ॥

स्मितज्योत्स्नाजालं तव वदनचन्द्रस्य पिबतां
चकोराणामासीदतिरसतया चक्षुजङ्घिमा ।
अतस्ते शीतांशोरमृतलहरी रत्नरुचयः
पिबन्ति स्त्रच्छन्दं निशि निशि भृशं काञ्चिकधिया ॥ ६१ ॥
अविश्रान्तं पत्युर्गुणगणकथाम्बेडनजङ्घा
जवापुष्पच्छाया जननि ! तव जिह्वा विजयते ।
यदग्रासीनायाः स्फटिकदृष्टदृष्टविमयी
सरस्वत्या मूर्तिः परिणमति माणिक्यवपुषा ॥ ६४ ॥
रणे जित्वा दैत्यानपहृतशिरस्त्रैः कवचिभिः
निवृत्तैश्चण्डांशुत्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैः ।

स्मितेति । तव वदनचन्द्रस्य स्मितज्योत्स्नाजालं स्मितचन्द्रिका-
निधयं पिबतां चकोराणाम् शीतरसतया चक्षुर्नरस-
वत्त्वेन चक्षून् जङ्घिमा जङ्घाम् आसीत्, अतः कारणात् रत्नरुचयः
माणिक्यान्तयः ते चकोराः निशि निशि प्रतिरात्रं काञ्चिकधिया
काञ्चीबोधेन शीतांशोरचन्द्रस्य अमृतलहरीः सुधानिध्यान् स्त्रच्छन्दं
यथा तथा भृशम् अत्यर्थं पिबन्ति ॥ ६१ ॥

अविश्रान्तमिति । हे जननि ! जवापुष्पवत् छाया कान्ति-
र्यस्याः तथाभूता तव जिह्वा रसना अविश्रान्तम् अन्तरतः पत्युर्गुण-
गुणगणानां कथायाः आम्बेडनेन पुनः पुनः कीर्त्तनेन, आम्बेडितं
द्विस्तिरक्तमित्यमरः । जङ्घा जाङ्घयती विषयेत्यर्थः विजयते सर्वोत्-
कर्षेण वर्त्तते । यत् यतः अग्रासीनायाः अग्रमूर्तिर्याः सरस्वत्याः
स्फटिकदृष्टदः स्फटिकमण्ये या एच्छा निर्मला ऊर्विः कान्तिः तन्मयी
मूर्तिः माणिक्यवपुषा माणिक्यरत्नरूपेण परिणमति प्रख्यविवसति
रक्ता भवतीति भावः । अथ तद्गुणालङ्कारः । तदुक्तं द्रुपदे । तद्गुणः
स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणमह इति ॥ ६४ ॥

विरिञ्चीन्द्रोपेन्द्रैः शशिशकलकर्पूररुचिरा
 विलुब्धस्ते मातस्तव वदनताम्बूलकणिकाः ॥६५॥
 विपञ्चगा गायन्ती विविधमवदानं पशुपतेः
 त्वयारब्धे वक्तुं चलितशिरसा साधुवदने ! ।
 त्वदीयेर्माधुर्यैरपलपिततन्त्रीकलरवां
 निजां वीणां वाणी निबुलयति षोलेन निभृतम् ॥६६॥
 कराग्रेण स्पष्टं तुहिनगिरिणा वत्सलतया
 गिरीशेनोदस्तं मुहुरधरपानाकुलतया ।

रणे इति । हे मातः ! विरिञ्चीन्द्रोपेन्द्रैः ब्रह्मेन्द्रविष्णुभिः
 रणे संयामे दैत्यान् जित्वा निवृत्तैः प्रत्यावृत्तैः अपहृतम् अपनीतं
 शिरस्तम् उष्णीषं ये तथाभूतैः त्वक्तोष्णीषैरिच्छणैः कवचिभिः वर्मिभिः
 चण्डाः तीक्ष्णाः अश्वो यस्य तथाभूतः यः त्रिपुरहरः शिवः तस्य
 निर्मात्मात् प्रसादस्तात् उच्छिष्टादिति यावत् विद्युद्यैः तस्मिन्मात्स्य-
 मगण्यवद्भिरिति भावः सद्भिः शशिशकलवत् चन्द्रखण्डवत् यत् कर्पूरं
 तेन रुचिरा कर्पूरसुवासिता तव वदनस्य ताम्बूलकणिकाः विलुब्धान्ते
 आग्रहेण गृहीत्वा भुज्जले इति भावः ॥ ६५ ॥

विपञ्चेति । हे साधुवदने सुसुखि ! विपञ्चगा वीणया पशुपतेः
 हरस्य विविधम् अवदानं कृतकार्यम्, अवदानं हतकर्मेत्यमरः । गायन्ती
 वाणी सरस्वती चलितशिरसा कम्पितमूर्त्ता त्वया वक्तुं कथयितुम्
 वारब्धे उपक्रान्ते सति त्वदीयेः माधुर्यैः वाचानिति शेषः अपल-
 पितः निष्कृतः तन्त्राः कलरवः अधुरत्नमः वस्याः तथाभूतां निजां
 वीणां षोलेन आवरणवशनेन निभृतं यनैः यनैः निबुलयति संशयो-
 तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

कराग्रेणेति । हे निरिद्युते ! अपरस्पर्शितं निरुपमं तव
 चिबुकं तुहिनगिरिणा हिमवता वत्सलतया अपत्यस्नेहेन करा-

करपाद्मं शम्भोर्मुखमुकुरहन्तं गिरिसुते ।
 कथङ्कारं ब्रूमस्तव चिवुकमौपम्यरहितम् ॥ ६७ ॥
 भुजाङ्गे घान्नित्यं पुरदमयितुः कण्टकवती
 तव श्रीवाधत्ते मुखकमलनालान्त्रियमिधम् ।
 स्ततः श्वेता कालागुरुबहुलजम्बालमलिना
 मृणालीलालित्यं व्रजति तदधी हारलतिका ॥ ६८ ॥
 गले रेखास्त्रिस्तो गतिगमकगीतैकनिपुणे
 विवादव्यालब्धस्वगुणगणसंख्याप्रतिभुवः ।
 विराजन्ते नानाविधमधुररागाङ्कुरभुवां
 त्रयाणां ग्रामाणां स्थितिनिधमसीमान इव ते ॥ ६९ ॥

येषु स्मृते गिरिसेन हरेण सङ्गतः पुनः पुनः व्यधरपाने आकुलतया
 चटस्तम् चतुर्ध्रुवम् लङ्घयितमित्यर्थः शम्भोः शिवस्य करपाद्मं मुख-
 सेव मुकुरः आदयेः तस्य हन्तं कथङ्कारं केन प्रकारेण ब्रूमः कीर्त्त-
 यामः ? न कथमपि प्रकृतं शङ्काम इति यावत् ॥ ६७ ॥

भुजति । इयं तव श्रीवा नित्यं पुरदमयितुः पुरारेः भुजा-
 ङ्गेष्वात् करालिक्रानात् कण्टकवती रोमाञ्चयुता अतः सुखमेव कमलं
 तस्य नालान्त्रियं मृणालघोषाम् व्याधत्ते सम्यक् धारयति । तस्या
 श्रीवायाः अधः हारलतिका मुक्ताहारः स्ततः स्वभावेन श्वेता शुभ्रा
 किन्तु कालागुरुरेव लघ्वागुरुलेप एव बहुलः बहुलः जम्बालः कटंभः
 तेन मलिना, अतः मृणालीलालित्यं मृणालघोषैर्न्दुर्यं व्रजति गच्छति
 मन्त्रिणीत्यर्थः मृणालीनां पङ्क्तिस्थितत्वादिति भावः । उपमालङ्कारः
 ॥ ६८ ॥

गले इति । गतेः संसारनिबन्धस्य गमकं प्रापकं यत् मोक्षं
 मानं तस्मै कनिपुणे तस्मै कप्रवणे ते तव गले विवादे कस्यैतदुपपन्न-
 मस्ति हरस्य गौरी वा इति विविचे वादे व्यावधानां स्तनिष्ठत्वेन

मृणालीमृदीनां तव भुजलतानां चतसृणां
 चतुर्भिः सौन्दर्यं सरसिजभवः स्तौति वदनैः ।
 नखेभ्यः सन्तस्यन् प्रथमदलनादम्भकरिपोः
 चतुर्णां शीर्षाणां सममभयहस्तार्पणधिया ॥ ७० ॥
 नखानामुद्योतैर्नवनलिनरागं विहसतां
 करणान्ते कान्तिं कथय कथयामः कथममी ।
 कदाचिदा साम्यं व्रजतु कलया हन्त कमलं
 यदि क्रीडस्रस्त्रीचरणतललाचारुणदलम् ॥ ७१ ॥

निरूपितानामिति भावः अगुणगणानां सत्त्वरजस्तमसां संख्यायाः
 प्रतिभयः प्रत्यवस्थानानीत्यर्थः तिष्ठः रेखाः नानाविधानां सधुराणां
 रागाणाम् अङ्कुरभूषणम् अङ्कुरोत्पत्तिकारणानां त्रयाणां यामाणां,
 तथा अराणां सन्दोहो याम इत्यभिधीयते इत्युक्तलक्षणां सर-
 विषयाणां स्थितिनियमस्य बोधान इव विद्याजने शोभन्ते ॥ ६६ ॥

मृणालीति । सरसिजभवः पद्मजः ब्रह्मा प्रथमस्य अप्सिमस्य सख-
 येति शेषः दलनात् छेदनात् अम्भकरिपोः हरस्य नखेभ्यः सन्तस्यन्
 निभ्यत् सन् चतुर्थीम् अवशिष्टानां शीर्षाणां सुगुणानां समं युगपत्
 अभयहस्तैः चतुर्भिरिति भावः अप्रपञ्चं स्पृशेन्न तस्य धीः बुद्धिः तथा
 यदि मातस्त्वं युगपत् अवशिष्टानि चत्वारि शिरांसि मे अभयदेस्तव
 चतुर्भिर्हस्तैः स्पृशसि तथा मम त्रिपुरारेः नखच्छेदनात् मयं न
 ह्यादित्यभिजापेथेति भावः चतुर्भिः वदनैः मृणालीमृदीनां मृणाल-
 कोमलानां चतसृणाम् तव भुजानां सौन्दर्यं स्तौति । पुरा मन्त्रां
 नाम कन्धां प्रति जातातुरागतया अभिगच्छतः विधातुरेकं शिरः
 क्रोधेन हरः अनखैश्चिच्छेदेति पुराणवाक्तात्तुल्यमेवा ॥ ७० ॥

नखानामिति । नखानाम् उद्योतैः कान्तिभिः नव-
 नलिनरागं नवकमलभावयन् विहसतां ते तव कराणां कान्तिं

समन्देवि ! स्तन्दद्विपवदनपीतं स्नानयुगं
तवेदं नः खेदं हरतु सततं प्रसुतमुखम् ।
यदालोक्याशङ्काकुलितहृदयो हासजनकः
स्वकुम्भी हेरम्बः परिसृशति हस्तेन भटिति ॥ ७२ ॥
अमू ते वक्षोजावसृतरसमाणिक्यकलसी
न सन्देहस्यन्दी नगपतिपताके ! मनसि नः ।

त्रियम् अमी वयं कथं कथयामः ? न कथमपि कथयितुं शक्नुम-
इत्यर्थः । यदि क्रीडन्त्याः वक्ष्याः वरपतकलावया पादतलावक्रक-
रसेन वक्ष्या रक्ता दक्षा वक्ष्य तथाभूतं कमलं स्नात् तदा कदाचित्
वा कलया अंशतः किञ्चिदंशेनेत्यर्थः वाक्यं सादृश्यं तव वरपामिति
शेषः व्रजतु प्राप्नोतु, हृन्नेति विषयसूचकमव्ययम् । अत्र यद्यर्थ-
वशादाहृतेन सम्बन्धेन सम्बन्ध इत्यसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिर-
वह्वारः । तदुक्तं दर्पणे । सिङ्गलेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।
भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विषयौ । पौर्वापर्यास्तयः कार्य-
हेतोः सा पञ्चधा तत इति ॥ ७१ ॥

सममिति । हे देवि ! तवेदं स्तन्दः कार्त्तिकेव एव द्विपः
हस्ती तस्य वदनेन पीतम् अतएव समं युगपत् प्रसृतमुखं जीरस्ता-
विष्णूचकं स्नानयुगं नः अस्माकं खेदं दुःखं सततं हरतु नाशयतु । यत्
स्नानयुगम् आलोक्य हेरम्बः गजाननः आशङ्कया नम कुम्भी पाश-
तीति बोधनेति भावः आकुलितहृदयः अतएव हासजनकः जोका-
नामिति शेषः सन् भटिति हस्तेन पुष्पादवस्त्रेण करेण वा स्वकुम्भी
परिसृशति सृशति आच्छादयतीति भावः । एतेन स्नानयोः करि-
कुम्भसाम्यं द्योत्यते ॥ ७२ ॥

अमू इति । हे नगपतिपताके हिमाश्रितजन्मि ! ते तव
अम् वक्षोजी पयोधरी अवसृतरसस्य माणिक्यकलसी माणिक्यमणि-

पिबन्ती तौ यस्मादविदितबधूसङ्गमरसौ
 कुमारावद्यापि द्विरदवदनक्रीञ्चदलनौ ॥ ७३ ॥
 वहत्यम्ब स्तम्बेरमवदनकुम्भप्रसृतिभिः
 समावह्नां मुक्तामणिभिरमलां हारलतिकाम् ।
 कुचाभोगो विम्बाधररुचिभिरन्तः शवलितं
 प्रतापव्यामित्रां पुरविजयिनः कीर्त्तिमिव ते ॥ ७४ ॥
 कुचौ सद्यः स्निद्यत्तटघटितकुर्पासभिदुरौ
 कपन्ती दोर्मूलं कनककलसाभौ कलयताम् ।
 भयात् त्रातुं भङ्गादुदरमविलम्बं तनुभवा
 त्रिधा बहं देवि ! त्रिवलिलवलीवलिभिरिव ॥ ७५ ॥

निर्मितौ कुम्भौ, नः अस्माकं मनसि सन्देहसन्दः संशयसञ्चारः न
 अत्र विषये इति भावः, यस्मात् अद्यापि पिबन्ती तौ द्विरदवदन-
 क्रीञ्चदलनौ हेरम्बकांसिकेयौ अविदितबधूसङ्गमरसौ बधूसङ्गमरस-
 मज्जानन्तौ कुमारौ तिष्ठत इति शेषः बधूसङ्गमरसादपि तत्र सान्य-
 रसास्वादो नितरास्तत्कष्ट इति भावः ॥ ७३ ॥

वदतीति । हे अम्ब ! मातः ! ते नव कुचाभोगः स्ननपरिसरः
 स्तम्बेरमस्य हस्तिनः वदने सुखे यौ कुम्भौ यद्वा स्तम्बेरमवदनस्य
 मज्जाननस्य यौ कुम्भौ शिरःस्थितमंसपिण्डौ ताभ्यां प्रसृतिः उद्भवः
 येषां तादृशैः मुक्तामणिभिः मौक्तिकरत्नैः समावह्नाम् आरलतिकाम्
 अमलां विम्बाधरस्य रुचिभिः प्रभाभिः अन्तः शवलितं विनिश्चामि-
 त्वर्थः हारलतिकां हारयति प्रतापव्यामित्रां प्रतापमन्वितां पुर-
 विजयिनः हरस्य कीर्त्तिमिव पदति । उत्प्रेक्षाबद्धारः ॥ ७४ ॥

कुचाविति । हे देवि ! सद्यः सात्त्विकभावोदयक्षय एव
 स्निद्यत्तट तटेषु परिसरेषु घटितः अपिपेतः यः कुर्पासः कञ्चुजिका
 तस्य भिदुरौ लोटकौ अलङ्घ्यतत्वादिति भावः दोर्मूलं मज्जामूलं

तव स्तन्यं मन्ये धरणिधरकन्ये ! हृदयतः
 पयःपारावारः परिहरति सारस्वत इव ।
 दयावत्या दत्तं द्रविडशिशुरास्वाद्य तव यत्
 कवीनां प्रीढानामजनि कमनीयं कवयिता ॥ ७६ ॥
 हरक्रोधज्वालावलिभिरवलीढेन वपुषा
 गभीरे ते नाभीसरसि कृतभस्मो मनसिजः ।
 समुत्तस्थी तस्मादचलतनये ! धूमलतिका
 जनस्तां जानीते जनानि ! तव रोमावलि रिति ॥ ७७ ॥

कण्ठौ आकर्ण्यौ अतिविकृतत्वादिति भावः जनककलसाभौ काञ्चन-
 कुम्भोपमौ तव कुचौ कलवतां पश्यतां जनानां कलमतेति पाठे तनु-
 भवेत्यस्य विशेषणम् । भङ्गात् भङ्गजनितात् भयात् त्रातं तनुभुवा
 कामेन अधिलम्बं नास्ति विलम्बं कथं यस्मात् तादृशम् अतिक्रयमि-
 त्यर्थः अदरं त्वित्य एव लवलीवज्जयः तांभिः त्रिधा बहमिव भङ्ग-
 निवारणार्थे कठिनीकृतमिव । अत्प्रेक्षाचक्षुरः ॥ ७५ ॥

तवेति । हे धरणिधरकन्ये पार्वति ! सारस्वतः सरस्वतीसम्बन्धी
 पयःपारावारः पयोराशिः तव हृदयतः स्तनयुगलादिति भावः
 स्तन्यं दुग्धं परिहरति मुष्णाति इति मन्ये, द्रविडशिशुः अङ्गमिति
 भावः द्राविडदेशीयो बालकः दयावत्या त्वया सरस्वत्या वा दत्तं यत्
 कमनीयं पयः दुग्धं जलं वा आस्वाद्य पीत्वा प्रीढानां प्रगल्भानां
 कवीना मन्ये कवयिता महान् कविः अजनि जातः । द्रविडदेशे
 सरस्वती नदी अस्ति तज्जलपायिना तत्त्वानां कवित्ववर्जित्वायते इति
 प्रसिद्धिरिति भावः ॥ ७६ ॥

हरति । हे अवलतनये पार्वति ! हे जननि ! मनसिजः कामः
 हरस्य क्रोधज्वालावलिभिः क्रोधाग्निशिखासमूहेः अवलीढेन
 आक्रान्तेन वपुषा शरीरेण उपलब्धितः सन् गभीरे ते तव नाभीः

यदेतत् कालिन्दीतनुतरतरङ्गाकृति शिवे !
 कथे मध्ये किञ्चिज्झटिति तव तद्भाति सुधियाम् ।
 विमर्दादन्योन्यं कुचकलसयोरन्तरगतं
 तनूभूतं व्योम प्रविशद्विष नाभिं कुहरिणीम् ॥ ७८ ॥
 स्थिरो गङ्गावर्त्तः स्तनमुकुलरोमावल्लिलता-
 तलारालं कुण्डं कुसुमशरतेजोद्धतभुजः ।
 रतेर्लीलागारं किमपि तव नाभीति गिरिजे !
 विलहारं सिद्धेर्गिरिशनयनानां विजयते ॥ ७९ ॥

सरसि लतभ्रम्यः दत्तभ्रम्यः आसीदिति शेषः । तस्मात् या धूम-
 लतिका धूमराजः उत्तस्थौ, जनः योक्तुः तां तव रोमावलिः इति
 जानीते । अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । साव्यादतस्मिन्-
 स्तदुच्चिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्यतेति ॥ ७७ ॥

यदिति । हे शिवे ! तव कथे मध्ये यदेतत् कालिन्द्याः यतनायाः
 तनुतरः अत्यल्पः अन्तरङ्गः तस्यैव आकृतिर्यस्य तादृशं किञ्चित्
 वस्त्विति शेषः रोमावलीरुपमिति भावः तत् सुधियां विदुषां झटिति
 सकृदा कुचकलसयोः अन्योन्यं परस्परं विमर्दात् सङ्गृह्णात् अन्तरगतं
 मध्यस्थितं तनूभूतम् अतिसूक्ष्मं कुहरिणीं गङ्गावतीं नाभिं प्रविशत्
 व्योमेव अन्तरीक्षमिव भाति प्रतीयमानं भवति व्योम्नः नीलत्वादिति
 भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ७८ ॥

स्थिर इति । हे गिरिजे ! तव नाभीति किमपि वस्त्विति शेषः
 स्थिरः अचञ्चलः गङ्गावर्त्तः गङ्गाया भ्रमिविशेषः स्तनमुकुलयोः रोमा-
 वल्लिरुपा या लता वल्ली तस्याः तलारालं तलस्थितालवालं कुसुमशरस्य
 तेजोद्धतभुजः प्रतापान्नोः कुण्डम् आधारपालं गिरिशनयनानां
 रतेरनुरागस्य लीलागारं तथा सिद्धेः पुरुषार्थानां भवति भावः विल-
 हारं गर्तरूपं द्वारं सत् विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । रूपकमलङ्कारः
 ॥ ७९ ॥

निर्गन्धीयस्य स्यात्तद्व्यतिरेकः क्लमजुषो
 नमन्भूतेर्नाभौ वलिषु शनस्यैकव्यत्ययः ।
 चिरं ते मध्यस्य त्रुटिततटिमीतीरतकथा
 समावस्यस्वैव भवतु कुमलं यैस्ततनये ॥ ८० ॥
 गुरुत्वं विस्तारं क्षितिधरपतिः पार्वति । निजा-
 त्रितम्बादाकृत्य त्ववि हरणरूपेण विदधे ।
 अतस्ते विस्तीर्णो गुरुरयमशेषां वसुमतीं
 नितम्बप्राग्भारः स्थगयति लघुत्वं नयति च ॥ ८१ ॥
 करीन्द्राणां शुष्कां कनककदलीकाण्डपटलीम्
 उभाभ्यामूरुभ्यामुभयमपि निर्जित्य भवती ।
 सुहृत्ताभ्यां पत्न्यौ प्रणतिकठिनाभ्यां गिरिसुते !
 विजिग्ये जानुभ्यां विबुधकरिकुम्भद्वयमपि ॥ ८२ ॥

निर्गन्तेति । हे यैस्ततनये ! निर्गन्धीयस्य सभावकस्य सनयो-
 ष्टानां परिधराणां मरेण व्यातिथयेन क्लमजुषः क्लान्तस्य नाभौ
 नमन्तो मूर्तिर्यस्य तादृशस्य विनतस्येत्यर्थः वलिषु शिवलीषु शनस्यै-
 कव्यं यथा तथा लुप्त्यत इव छेदप्रवणस्येत्यर्थः एवं त्रुटितं ध्वस्त-
 यत् तटिन्धाः नद्याः सोमं तत्र यः तरुः तेन सभा अवस्था यत्र
 तदाभूतस्य ते मध्यस्य चिरं कुमलं भवतु ॥ ८० ॥

गुरुत्वमिति । हे पार्वति ! क्षितिधरपतिः पर्वतराजः निर्जीव-
 नितम्बात् कटकात्, कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्वैरित्यमरः । गुरुत्वं विस्तार-
 रश्च व्याकृत्य त्ववि हरणरूपेण यौतकरूपेण विदधे स्पर्पितवान् । अतः
 कारणात् ते तव विस्तीर्णो गुरुः अयं नितम्बप्राग्भारः नितम्बस्य
 प्रहृष्टोभारः अशेषां वसुधां वसुमतीं शुष्कां स्थगयति आहृष्योति
 विस्तारेणेति भावः, लघुत्वं नयति च गौरवेणेति भावः ॥ ८१ ॥

करीन्द्राणांमिति । हे गिरिसुते ! भवती उभाभ्याम् ऊरुभ्यां

पराजेतुं रुद्रं द्विष्टुष्यशरगर्भौ गिरिसुते ।
 निषङ्गौ ते जङ्घे विषमविशिखौ वाक्मसकतः ।
 यदये दृश्यन्ते दशशरफलाः पादयुगले
 नखाग्रच्छन्नानः सुरसुकुटयाणैकनिमिताः ॥ ८१ ॥
 श्रुतीनां मूर्ध्नाभौ दधति तव यौ शिखरतया
 ममाप्येती मातः । शिरसि दशया धेहि चरणौ ।
 ययोः पाद्यं पायः पशुपतिजङ्गजूटतटिनी
 ययोर्लाञ्छालक्ष्मीरुणहरिचूर्णमणिरुचिः ॥ ८४ ॥

करोन्द्राणां युष्मां युष्मदण्डं कनककटलीकाखण्डपटनीं काञ्चनकदली-
 काम्बुधनूहञ्च उपमयमपि विजित्वा सुवृत्ताभ्यां सुरर्भुजाभ्यां पत्नीं प्रिये
 करे प्रपतितकठिनाभ्यां न तु स्तनः कठिनाभ्यामिति भावः काञ्चुभ्यां
 विबुधानां देवानां यः करो रीरावतः तस्य कुम्भद्वयमपि विजित्ये
 विजितवती ॥ ८२ ॥

पराजेतुमिति । हे गिरिसुते ! विषमविशिखः पञ्चशरः रुद्रं
 पराजेतुं ते तव जङ्घे द्विष्टुष्यशरगर्भौ निषङ्गौ तूष्णीरो षष्ठत लत-
 वान् इति वाक् मन्थे, यवोरप्ये पादयुगले सुराणां देवानां सुकुटा-
 यव ग्राशाः तेः एकैः जेवलैः निमिताः तीक्ष्णोक्तताः नखाग्रमेव
 कृष्ण कपटं येषां तथाभूताः दशशरफलाः वायुफलकानि दृश्यन्ते ॥ ८१ ॥

श्रुतीनामिति । हे मातः ! श्रुतीनां वेदानां मूर्ध्नाभौ शिरा-
 षि उपनिषद् इत्यर्थः तव यौ चरणौ शिखरतया शिरोरत्नतया
 दधति धारयन्ति, एतौ चरणौ ममापि शिरसि दशया कृपया धेहि
 चरणौ । पशुपतेः जटाजूटवर्तिनी तटिनी नदी मङ्गलार्थः ययोश्च-
 रणयोः पाद्यं पायः पादप्रक्षालनार्थं जलम् । अरुणा रक्षा करे-
 रिन्द्रस्य विष्णोर्वां ब्रह्मानणिरुचिः सुकुटकानिः ययोश्चरणयोः
 लाञ्छालक्ष्मीः अशक्तकरस्योभा ॥ ८४ ॥

हिमानीहन्तव्यः हिमनिरेतटाश्रयस्तद्विरी
 निशायां निद्रायां निशि च परभागेन विशदौ ।
 परं लक्ष्मीपात्रं शिवमभिसृजन्तो प्रणयिनां
 सरोजं त्वयादी जननि ! जयतश्चित्रमिह किम् ॥ ८५ ॥
 नमोवाचं ब्रूमो नयनरमणीयाय पदयो-
 म्भवास्मै हन्दाय स्फुटवृक्षिरमालतकवचि ।
 प्रसूयत्यत्नन्तं यदभिहननाय स्पृहयते
 पशूनामीशानः प्रमद्वनकङ्केन्दितरवे ॥ ८६ ॥

हिमानीति । हे जननि ! हिमनिरेतटेषु आक्रान्तेन वृक्ष-
 रणेन वृक्षौ ससृज्यौ निशि रात्रौ च परभागेन उत्कर्षेण विशदौ
 निर्मलौ सभरागाविच्छर्षः प्रणयिनां भक्ताणां शिवं सम्पदम् अभि-
 सृजन्तो वर्धन्तो तव पादौ इह जगति हिमानीहन्तव्यं हिमागम-
 नव्यं निशायां निद्रायां सकलभावप्रापयं परं केषलं लक्ष्मीपात्रं
 लक्ष्मीप्रीतिकरमिति यावत् सरोजं पद्मं जयतः, तत् किं चित्रम् ?
 आश्चर्यम् ? गुणाधिकेनाल्पगुणः पराजोयते इत्यत्र को विशय
 इति भावः । व्यतिरेकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । आधिक्यसुप-
 मेयस्योपमानाभ्युपगमात् । व्यतिरेक इति ॥ ८५ ॥

नमोवाचमिति । नयनरमणीयाय नेत्ररञ्जनाय स्फुटा उज्ज्वला
 वृक्षिः प्रभा यस्य तादृशं यत् रमायाः लक्ष्म्याः अलङ्कारः आशारयः
 तद्वत् तेन वा रक्षोभा यस्य तादृशाय तवास्मै पदयोर्हन्दाय युर्मलाय
 नमोवाचं नम इत्युक्ता ब्रूमः स्तुम इत्यर्थः, यदभिहननाय तेन पदहन्तेन
 अभिहननाय ताडनाय स्पृहयते कामयमानाय प्रमद्वनकङ्केन्दित-
 रवे अथोकङ्कुमाय, पादाङ्गतः प्रमदया विकसत्यथोक इति कविसम्ब-
 धविज्ञेः । पशूनाम् ईशानः पतिः पुरः आत्यन्तम् अक्षयति ईषेति
 अहं क्षयणः स्वर्वाभिहननाय यत् कामये तत्त्वायं स्पृहयामि इति
 हेमादिमेति भावः ॥ ८६ ॥

मृषा कृत्वा गोलसूत्रजनमस्य वैकल्पनमिति
 ललाटे भर्तारं चरचयुगले स्मरयति से ।
 चिरादन्तःशब्दं दहनकृतमुष्मीक्षितवता
 तुलाकोटिकाशैः क्लिप्तक्लिप्तमीशानरिपुषा ॥८७॥
 पदं ते कान्तीनां प्रपदमपदं देवि । विपदां
 कथं नीतं सद्भिः कठिनकमठीकर्पूरतुलाम् ।
 कथं वा बाहुभ्यामुपयमनकाले पुरमिदा
 तदादाय न्यस्तं हृषदि दयमानेन मनसा ॥८८॥
 नखैर्नाकस्त्रीणां कदकमलसङ्कोचशशिभिः
 तरुणां दिव्यानां हसत इव ते चण्डि ! चरणी ।

अनेति । मृषा अलीकं गोलसूत्रजनं परमारोनामकोत्तं नमिति
 यावत् कृत्वा पद्माभि गौरी क्लिप्ताचरतीति धिमेति भावः, अथ
 अन्तरं गोलसूत्रजनात् परमित्यर्थः वैकल्प्येण कल्पयन्ना नमितम्
 अक्षोवदनमिति भावः भर्तारं हरं ते तव चरचयुगले ललाटे ताड-
 यति प्रहरति सति दहनकृतं मुष्मीक्षितवतं चिरात् अन्तःशब्दं
 अन्मीक्षितवता ललाटयनेत्यर्थः ईशानरिपुषा यदनेन तुलाकोटि-
 काशैः नूपुरपद्मैः क्लिप्तक्लिप्तं क्लिप्तक्लिप्तेतिपद्मोद्गारचवर्जितं
 क्लिप्तमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

पदमिति । हे देवि ! ते तव पदं कान्तीनां लावण्यानां
 प्रपदं प्रकटं स्थानं विपदाम् अपदम् अज्ञानम् अभाजनमित्यर्थः
 सद्भिः विद्वद्भिः कथं कठिना वा कमठी कच्छपी तक्ष्मा कर्पूरेण
 मृगशृङ्गा तुलां ताडयन् नीतम् ? कथं वा पुरमिदा पुरारिषा हरेण
 उपयमनकाले परिषयनकाले दयमानेन मनसा बाहुभ्यां तत् पदम्
 आदाय हृषदि विद्यायां न्यस्तं स्थापितम् ? अतुलितं क्लमिति
 भावः ॥ ८८ ॥

फलानि स्वस्वैभ्यः किञ्चलयकराद्येण ददतां
 दरिद्रेभ्यो भद्रां त्रिवमनिधेमक्राय ददती ॥ ८८ ॥
 कदा काले मातः ! कथय कलितालक्तकरसं
 पित्रेयं विद्यार्थी तव चरणनिर्णेजनजलम् ।
 प्रकृत्वा मूकानामपि च कविताकारणतया
 यदाधत्ते वाणीमुखकमलताम्बूलरसताम् ॥ ८९ ॥
 पदव्यासक्रीडापरिचयमिवालम्बुमनसः
 चरन्तस्ते खेलां भवनकलहंसा न जहति ।
 सुविज्ञेपे शिखां सुभगमणिमञ्जीररणित-
 ष्टलादाचक्षारं चरणकमलं चारुचरितम् ॥ ९० ॥

नक्षैरिति । हे शशि ! कोपने ! अनिधं निरन्तरम् अक्राय
 भटिति दरिद्रेभ्यः भद्रां शुभां त्रियं ददती ते तव चरणौ नाक-
 रीणां सुरसुन्दरीणां करकमलेषु सङ्कोचशशिभिः क्षुद्रचन्द्रेः चन्द्र-
 कलारूपैरिति यावत् नक्षैः पादवन्दनार्थं तव चरणतलन्यसैरिति
 भावः स्वस्वैभ्यः स्वर्गवासिभ्यः किञ्चलयकराद्येण पञ्जररूपकृता-
 न्येण फलानि ददतां दिव्यानां तद्वेषां सम्बन्धविवक्षया कर्मणि
 षष्ठी । जमत इव । उत्प्रेक्षासङ्कारः ॥ ८८ ॥

कदेति । हे मातः ! कदा कस्मिन् काले विद्यार्थी अहं कलितः
 युक्तः अलक्तकरसः यत् तादृशं तव चरणयोर्निर्णेजनजलं ज्ञात्वनजलं
 पित्रेयं कथय । यत् निर्णेजनजलं प्रकृत्वा स्वभावेन मूकानामपि
 वाङ्मयक्रीडानामपि कविताकारणतया कवित्वबीजतया वाण्याः
 सरसताः सुखकमले यत् ताम्बूलं तस्य रसताम् आच्छादम् आधत्ते
 धारयति ॥ ८९ ॥

पदव्यासेति । भवनकलहंसाः स्फुरपोषितहंसविशेषाः ते तव
 पदव्यासः पदविशेष एव क्रीडा तस्याः परिचयम् अभ्यासम् आलम्बु-

अराला केयेषु प्रकृतिसरलानन्दहसिते
 शिरीषाभा गात्रे दृषदिव कठीरा कुचतटे ।
 मृगं तन्वी मध्ये पृथुरपि वरारोहविषये
 जगत्तातुं शम्भोर्जयति करुणा काचिदरुणा ॥८२॥
 पुरारातेरन्तःपुरमसि ततस्त्वञ्चरणयोः
 सपर्यामर्यादा तरुणकरुणा नाम सुलभा ।
 तथाह्विते नीताः शतमुखमुखाः सिद्धिमतुलां
 तव द्वारोपान्तस्थितिभिरणिमाद्याभिरमराः ॥८३॥

मनस इव कर्तुं कामा इव खेनां क्रोडां चरन्तः कर्तव्यः शून्यः सुभग-
 मणिमञ्जीरराण्यतच्छलात् सुन्दरत्वम् पुरारणमभिधातुं सुविज्ञेयं सुकु-
 विभ्यामे शिञ्जाम् आशुप्रसन्नं कथयत चारुवारितं मनोज्ञं त-
 चरणकमलं न जहति न त्यजति ॥ ८१ ॥

अरालेति । केयेषु अराला कुटिला, आनन्दहसिते प्रकृति-
 सरला सुभावसरला, गात्रे शरीर शिरीषाभा शिरीषपत्रवत्
 कोमला, कुचतटे दृषदिव शिखि कठीरा कटिभा, मध्ये मध्यदेशे
 मृगस्य अर्धं तन्वी जङ्घा, वरः देवर्षिः आरोहः निरन्तरः स एव
 विषयः तस्मिन् पृथुरपि शिञ्जापि, शम्भोर्हरस्य कापि करुणा रक्षाः
 करुणा दयामयी मूर्तिरिति यावत् जगत् तातुं जयति सर्वान्
 कर्षयति ॥ ८२ ॥

पुरारातेरिति । (हे मानः !) त्वं पुरारातेः हरस्य खलः-
 पुत्रं वल्लभा असि, ततः कारणात् तव चरणयोः सपर्यां संवा तस्याः
 अर्यादा सीमा तरुणकरुणा दयादां सुलभा सुसाध्या जेत्यर्थः आशु-
 तोपप्रत्यास्तव आशुप्रसन्नत्वादिति भावः, तथाहि एते शतमुखमुखाः
 इन्द्रपुत्रतयः अमराः तव द्वारोपान्ते स्थितिर्यानां तथोक्ताभिः
 सततवर्द्धिताभिरिति यावत् आण्माद्याभिः आण्मा कचिमा

गतास्ते पञ्चत्वं दृष्टिणहरिरुद्रामरवराः

शिवः स्वच्छायाघटितकपटप्रच्छदपटः ।

त्वदीयानां भासां प्रतिफलनलाभारुणतया

शरीरी शृङ्गारी रस इव दृग्धां दोग्धि कुतुकम् ॥८३॥

कलङ्कः कस्तूरी रजनिकरविस्वं जलमयं

कलाभिः कर्पूरैर्मरकतकरण्डं निविडितम् ।

अतस्त्वङ्गो गेन प्रतिदिनमिदं रिक्तकुहरं

विबिभूयो भूयो निविडयति नूनं तव कृते ॥८४॥

व्याप्तिः प्राकाश्यां भङ्गिना तथा । दोग्धिवच्च दोग्धिवच्च तथा काभा-
वसायितेत्युक्तादिरिधाभिः शक्तिभिरिति शेषः । अतुल्यं सङ्गतौ विडि
नीताः प्राप्तिनाः तत्र संप्रति शेषः ॥ ८३ ॥

गताः ॥८३॥ । ते निविडः दृष्टिणहरिरुद्रा एव अमरवराः
देषप्रवराः कृतिप्रसन्नकारिण्य इति भावः । पञ्चत्वं गताः कालेन
जायन्ते इति भावः । किन्तु शिवः परमशिव इति यावत् स्वच्छः
विमलश्च कायश्च तेजसा घटितः निर्मितः कपटः अर्थात् कः प्रच्छद-
पटः अलसीयमानं तेन तथाभूतः कृतेजसा दीप्यमान इति भावः ।
शरीरी शृङ्गरी रसः त्वदीयानां त्वत्सम्बन्धिनीदां भासां
टीप्पानां प्रातफलनस्य प्रतिफलस्य यो लाभः प्राप्तिक्षणेन अरुणतया
रक्तवर्णतया दृग्धां नयनानां कुतुकम् आनन्दं दोग्धिं ददातीत्यर्थः । स डि
सङ्काशत्वात् सङ्कोरभावेन तथा सङ्गतत्वं रसते इति भावः ॥८४॥

कलङ्क इति । कलङ्कः अन्तःसङ्गतविषयताञ्जनं कस्तूरी स्म-
रार्भः, रजनिकरविस्वं अन्तःविस्वं जलमयं कर्पूरैः कर्पूररुपाभि-
रित्यर्थः कलाभिः मरकतकरण्डं मरकतमणिभाजनं निविडितं पुष्प-
भासीदिति शेषः । अतः विधिः तव प्रतिदिनं भोगेन रिक्तकुहरे
भूत्याभ्यनरगु इदं रजनिकरविस्वं तव कृते भूयः भूयः पुनः पुनः
निविडयति पूरयति नूनं मन्दे ॥ ८५ ॥

स्वदेहोद्भूताभिर्हृष्टिभिरश्मिमाद्याभिरभितो
 निषेव्ये ! नित्ये ! त्वमहमिति सदा भावयति यः ।
 किमाश्चर्यं तस्य त्विनयनसमृद्धिं तृणयतो
 महासंवर्त्ताग्निर्विरचयति नीराजनविधिम् ॥ ८६ ॥
 समुद्रतस्थूलस्तनभरमुरवारुहसितं
 कटाक्षे कन्दर्पाः कतिचनकदम्बद्युति वपुः ।
 रजस्यं त्वदभ्रान्तिं मनसि जनयन्तः समतुलां
 भवत्यां ये भक्ताः परिणतिरमीषामियमुमे ! ॥ ८७ ॥

स्वदेहेति । अस्य देहात् उद्भूताभिः उत्पन्नाभिः हृष्टिभिः
 प्रभाकृपाभिरिति यावत् अश्मिमाद्याभिः शक्तिभिरिति शेषः अभितः
 समन्तात् निषेव्ये आराध्ये ! नित्ये मनातनि ! यः सदा त्वाम्
 अहमिति भावयति साहमिति चिन्तयति, महासंवर्त्ताग्निः महा-
 प्रलयानलः त्विनयनस्य हरस्य समृद्धिम् ऐश्वर्यं तृणयतः तृणं मन्य-
 मानस्येत्यर्थः तस्य नीराजनविधिं निर्मलनव्यापारं विरचयति
 करोति अत्र किम् आश्चर्यम् ? महाप्रलयेऽपि स विराजते
 इति भावः ॥ ८६ ॥

समुद्भूतेति । हे उमे ! ये जनाः रजस्यं निभृतं यथा तदा
 समतुलां सम्यक् तुलारहितं मनसि तव भ्रान्तिं भ्रमणं जनयन्तः
 सततं त्वां कारन्ति इति भावः सन्तः भवत्यां भक्ताः भक्तिमन्तः भव-
 न्तीति शेषः, अमीषां जनानाम् इयं परिणतिः परिणामः फलमिति
 यावत् स्यादिति शेषः । का परिणतिरित्याह समुद्भूतेति, हरः
 वज्रःस्थूलं समुद्भूतः समुत्थितः सूक्ष्मयोः स्तनयोः भरः यत्र तादृशं
 आह मनोहरं हृष्टिं, कटाक्षे कन्दर्पाः वसन्तीति शेषः, वपुः शरीरं
 कतिचन कदम्बानां द्युतिः यस्मिन् तत् विकसरन्निवर्त्यः भवतीति शेषः
 काभिनयः अतस्तस्य वक्ष्या भवन्तीति भावः ॥ ८७ ॥

कलत्रं वैधात्रं कति कति भजन्ते न भवयः
 श्रियो देव्याः को वा न भवति पतिः कैरतिधनैः ।
 महादेवं हित्वा तव सति । सतीनामचरमे !
 कुचाभ्यामासक्तः कुरुवक्तरोरप्यसुखमः ॥ ८८ ॥
 गिरामाहुर्देवीं दुहिण्यष्टद्विणीमाममविदो
 हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम् ।
 तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा
 महामाये ! विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषि ! ॥ ८९ ॥
 सरस्वत्या लक्ष्म्या विधिहरिसपत्नी विजयते
 रतेः पातिव्रत्यं शिथिलयति रम्येण वपुषा ।

कलत्रमिति । कति कति भवयः विधातुरिदं वैधात्रं ब्राह्म-
 मित्यर्थः कलत्रं पत्नीं सरस्वतीमिति यावत् न भजन्ते न भुञ्जते
 इति भावः सर्वेऽपि भजन्ते इत्यर्थः एतेन सरस्वत्या असतीत्वं
 व्यज्यते । कैः कैश्चिदपीत्यर्थः अतिधनैः किञ्चिदधिकधनैरिति
 यावत् को जनः श्रियो देव्याः लक्ष्म्याः पतिः न भवति ? सर्व एव
 पतिर्भवतीत्यर्थः, एतेन लक्ष्म्या अपि असतीत्वं व्यज्यते । हे सती-
 नामचरमे अप्यगच्छे सति । महादेवं हित्वा तव कुचाभ्यां स्तना-
 भ्याम् आसक्तः सम्पर्कः कुरुवक्तरोरपि असुखमः दुर्लभः कुरुवक-
 तुष्येण तव पूजाया निषिद्धत्वात् कुरुवकस्य सुतरां तत्सम्पर्कविरह
 इति कांक्षाम्येषामिति भावः ॥ ८८ ॥

गिरामिति । आममविदः वेदविदः गिरां देवीं यागदेवीं दुहिण्य-
 ष्टद्विणीं ब्रह्मभार्यां पद्मां लक्ष्मीं हरेः पत्नीम् अद्रितनयां पार्वतीं
 हरसहचरीं यम्बुसङ्गिनीम् आलः कङ्कवलि । हे महामाये पर-
 ब्रह्ममहिषि ! दुरधिगमः दुर्बोधः निःसीमा महिमा ब्रह्मास्तथा-
 भूता तुरीया चतुर्थी कापि त्वं विश्वं जगत् भ्रमयसि भ्रमयसि ॥ ८९ ॥

चिरञ्जीवमेव चयितपशुपाशव्यतिकरः

परब्रह्माभिख्यं रसयति रसं त्वद्भजनवान् ॥१००॥

निधे नित्यस्मरे निरवधिगुणे नीतिनिपुणे

निरायातज्ञाने नियमपरचिन्तैकनिलये ! ।

नियत्या निर्मुक्ते निखिलनिगमान्तसुतिपदे

निरातङ्गे नित्ये ! निश्चय ममापि सुतिमिमाम् ॥१०१॥

सरस्वतीति । तव भजनवान् भक्तिमान् जनः सरस्वत्या लक्ष्म्या च विधिहर्षोः सपत्न्यौ समाने पत्न्यौ सरस्वतीं लक्ष्मीं चेत्यर्थः । विजयते विद्वान् लक्ष्मीमांश्च भवतीति भावः । रम्येष्वन्नोद्गरेण वपुषा शरीरेण तत्सौन्दर्येणैति भावः । रतेः कामपत्न्या अपीति शेषः । का कथान्या-
सामिति भावः । पातिव्रत्यं सतीत्वं शिथिलयति लघयति रतिमपि पशीकरोतीति भावः । यथा चयितः पशुपाशस्य लक्ष्मपाशस्य व्यतिकरो येन तथाभूतः सन् पुनर्जन्मरहित इति भावः । चिरं जीवन्मेव परब्रह्माभिख्यं परमात्मसंज्ञकं रसं रसयति आस्वादयति मुक्तिं लभते इति भावः ॥ १०० ॥

निधे इति । हे निधे ! हे नित्यस्मरे सततहासिनि ! नित्योक्तासिनि ! हे निरवधिगुणे अशेषगुणे ! हे नीतिनिपुणे ! निरायातं निःशेषेण आगतं ज्ञानं यस्याः तत्सम्बुद्धौ सम्पूर्णज्ञाने इति यावत्, नियमेन नियतमित्यर्थः । परेशं चित्तं मनः एकः अहि-
तीयः निलयः । आश्रयः । यस्यास्तत्सम्बुद्धौ सगौनयार्थिनीत्यर्थः, नियत्या भाग्येन, भाग्यं स्तो नियतिर्विधिरित्यमरः । निर्मुक्ते रहिते देशपरतन्त्रे इत्यर्थः, निखिलानां समयाणां निगमानाम् अन्तः सप्तनिष्ठं तेन वा स्तुतिः सैव ब्रह्म विषयः । यस्याः तत्सम्बुद्धौ वेदान्त-
स्तुत्ये इति भावः, निरातङ्गे निर्भये नित्ये ! सनातनि ! ममापि रसां स्तुतिं नियमय शृणु ॥ १०१ ॥

प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरनीराजनविधिः
 सुधासूतेचन्द्रोपलजललवैरर्घ्यरचना ।
 स्वकीयैरशोभिः, सलिलनिधिसौहित्यकरणं
 त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि ! वाचां स्तुतिरियम् ॥ १०२ ॥
 मञ्जीरशोभिचरणं वलिशोभिमध्यं
 हाराभिरामकुचमम्बुरुहायताक्षम् ।
 नीलालकं हिममहीधरकन्यकाख्यं
 ज्ञानस्वरूपमिदमीश्वरदीपदीप्यम् ॥ १०३ ॥

इति शङ्कराचार्यविरचिता आनन्दलहरी समाप्ता ।

प्रदीपति । हे जननि ! त्वदीयाभिः त्वत्सम्बन्धिनीभिः
 वाग्भिः तव इयं वाचां स्तुतिः प्रदीपज्वालाभिः दीपशिखाभिः
 दिवसकरस्य सूर्यस्य नीराजनविधिः निर्मज्जनविधानं चन्द्रोपलस्य
 चन्द्रकान्तमयोः जललवैः जलविन्दुभिः सुधासूतेचन्द्रस्य अर्घ्यरचना
 अर्घ्यपदानं स्वकीयैः अशोभिः जलैः सलिलनिधेः सप्तद्रव्य सौहित्य-
 करणं तृप्तिसाधनम् । तव द्रव्येष्वैव तवाचनमकिञ्चित्करमिति
 भावः ॥ १०२ ॥

मञ्जीरेति । मञ्जीराभ्यां मूषराभ्यां शोभिनी चरणौ यस्य तथोक्तं
 पद्मिभिः लिरेखाभिः शोभि मध्यं यस्य तथामृतं हारेण अभिरामो
 रजोहरी कुचो स्तनौ यस्य तादृशम् अम्बुरुहे इव आसते विशाले
 अक्षिणी यस्य तथैविधं नीलाः कण्ठाः अलकाः केशाः यस्य तथामृतं
 हिममहीधरकन्यकाख्यं पर्वतराजकन्याभिधं ज्ञानस्वरूपं विनयम्
 ईश्वर एव दीपः तेन दीप्यं विराज्यमानम् इदं विजयते इति शेषः ।
 वसन्ततिष्ठकं वृषं, शेषं वसन्ततिष्ठकं तमजा जगौ ग इति
 तत्तत्त्वयाद् ॥ १०३ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्याधामरमहृदाचार्यविरचिता

आनन्दलहरीव्याख्या समाप्ता ।

श्रीकृष्णलहरी ।

—:०:—

कदा वृन्दारणे विपुलयमुनातीरपुलिने
 चरन्तं गोविन्दं हलधरसुदामादिसहितम् ।
 अहो कृष्ण ! स्वामिन् ! मधुरसुरलीमोहनविभो !
 प्रसीदेति क्रोधनिमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ १ ॥
 कदा कालिन्दीये हरिचरणमुद्राक्षिततटे
 स्मरन् गोपीनाथं कमलनयनं सञ्चितमुखम् ।
 अहो पूर्णानन्दाम्बुजवदन ! भक्तैकललन ! “प्रसी” ॥ २ ॥

कदेति । कदा वृन्दारणे विपुले महति यमुनातीरपुलिने
 यमुनातटसैकते हलधरसुदामादिभिः गोपवासकैः सहितं चरन्तं
 क्रीडन्तं गोविन्दम् अहो कृष्ण ! स्वामिन् ! मधुरसुरलीमोहन
 मधुरेष्वंशीरवेषं मनोजहारिन् विभो ! प्रसीद प्रसन्नो भव इति
 क्रोधन् वदन् दिवसान् निमिषमिव नेष्यामि अतिवाहयिष्यामि ?
 शिखरिणीवृत्तमस्मिन् चन्दर्भे । रसैकद्वैतिका यमनसमता गः
 शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

कदेति । कदा कालिन्दीये यमुनासम्बन्धिनि हरिचरणमुद्रा-
 क्षिततटे श्रीकृष्णपादपद्मचिह्निततीरप्रदेशे कमलनयनं मङ्गलरत्नं
 सञ्चितमुखं स्मरन् गोपीनाथं श्रीकृष्णं स्मरन् चिन्तयन् सन् अहो
 पूर्णानन्द ! अहो अम्बुजवदन ! अहो भक्तैकललन ! भक्तानुपाकृष !
 प्रसीद इति क्रोधन् सन् निमिषमिव दिवसान् अतिवाहयिष्यामि
 ॥ २ ॥

कदाचित् खेलन्तं व्रजपरिसरे गोपतनयैः

कुतश्चित् संप्राप्तं किमपि भयितां गोपललनाम् ।

अये राधे ! किं वा हरसि रसिके ! कक्षुकयुगं “प्रसी” ॥२॥

कदाचित् गोपीनां हसितचकितस्निग्धनयनं

स्थितं गोपीद्वन्द्वे नटमिव नटन्तं सुललितम् ।

सुराधीयैः सर्वैः सुतपदममुं श्रीहरिमिति “प्रसी” ॥३॥

कदाचित् स्वच्छायायितमतिमहान्तं यदुपतिं

समाधिस्रच्छायञ्चल इव विलोलेकमकरम् ।

अये भक्तोदाराम्बुधवदन ! नन्दस्य तनय ! “प्रसी” ॥५॥

कदाचिदिति । कदाचित् व्रजपरिसरे व्रजभूमी गोपतनयैः खेलन्तं विहरन्तं लक्ष्मिमिति शेषः, कुतश्चित् सञ्जयेति भावः सम्प्राप्तं किमपि भयितां सञ्ज्ञातभयां लक्ष्णेन सङ्गं विहारार्थमागता पूये स्तनावरणभूतं कक्षुकयुगं विहृत्य चकितता, ततश्च स्तनयोरावरणाभावात् कोऽपि पश्यति श्लाघेवं विहृतस्तनामिति भीतामिति भावः गोपललनां गोपकान्ताम् अये राधे ! प्रसीद प्रसन्ना भव, हे रसिके ! किं वा कथं वा कक्षुकयुगं कक्षुलिङ्गायुगलं हरसि नवचि रति क्रोयन् वदन् दिवसान् निमिषमिव नेष्यामि । शिखरिणीद्वन्द्वम् ॥२॥

कदाचिदिति । कदाचित् गोपीनां हसितेन चकिते चञ्चले स्निग्धे नयने यस्य तं गोपीद्वन्द्वे गोपीद्वन्द्वमध्ये इति यावत् स्थितं नटमिव सुललितं सुचारु यथा ब्रथा नटन्तं नट्यन्तं सर्वैः सुराधीयैः देवप्रवरैः सुतं पदं यस्य तादृशम् अमुं श्रीहरिं प्रसीद इति क्रोयन् वदन् दिवसान् निमिषमिव नेष्यामि ॥ ३ ॥

कदाचिदिति । कदाचित् स्रस्य छाया कान्तिः ताम् आश्रितः तम् अतिमहान्तं समाधौ चित्तैकाग्रतायां स्रस्य आत्मनः छाया प्रतिबिम्बं यस्य तादृशम् एकाग्रचित्तेशु भक्त्यै प्रतिबिम्बितस्वरूपमिति भावः कले विलोचयञ्चलः एकः अद्वितीयः मकरः लज्जजन्तुभेदः तमिव

कदाचित् कालिन्ध्यास्तटतरुकदम्बे स्थितममुं

स्मयन्तं साकूतं हृतवसनगोपीस्तनतटम् ।

अहो ! शक्रानन्दाम्बुजवदन ! गोवर्द्धनधर ! "प्रसी" ॥६॥

कदाचित् कान्तारे विजयसखमिष्टं नृपसुतं

वदन्तं पार्थिवं नृपसुत ! सखे ! वन्धुरिति च ।

अमन्तं विश्रान्तं यितमुरसि रम्यं हरिममं "प्रसी" ॥७॥

कदा द्रष्टुं पूर्वं पुरुषममलं पङ्कजदृशं

अहो विष्णो ! राधारसिक ! मुरलीमोहन ! विभो ! ।

दयां कर्तुं दीने परमकरुणाव्ये ! समुचितं "प्रसी" ॥८॥

इति श्रीकण्ठलहरी सम्पूर्णा ।

वदपतिं कण्ठम् अये भक्तोदार ! भक्तवत्सल ! अम्बुजवदन ! नन्दस्य
तनय ! प्रसीद इति क्रोधेन दिवसान् निमिषमिव नेष्ट्वाभि ॥ ५ ॥

कदाचिदिति । कदाचित् कालिन्ध्याः यमुनायाः तटास्थितः
तरुकदम्बः कदम्बतरुत्वर्थः अमन्त्राहितादिवत् पूर्वनिपातः । तस्मिन्
स्थितं स्मयन्तं हसन्तं साकूतं साभिप्रायं यथा तथा हृतं वसनं
शेषं तादृशाः गोपीनां स्तनतटाः येन तादृशम् अस्तं लब्धमिति शेषः
अहो शक्रानन्द ! इन्द्रानन्दवर्द्धन ! अक्षरनाशार्दित भावः अम्बुज-
वदन ! पद्मसख ! गोवर्द्धनधर ! प्रसीदेत्यादि ॥ ६ ॥

कदाचिदिति । कदाचित् कान्तारे अरण्ये अमन्तं विश्रान्तं,
कान्तारो वनं दुर्गमभित्तमरः । विजयस्य अर्जुनस्य सखा तम् इष्टं
प्रियं नृपसुतं राजपुत्रम् अर्जुनं पार्थ ! पृथगनन्दन ! नृपसुत ! सखे !
इत्येवम्बुनिति च वदन्तम् अरसि वक्षसि हृदये इति वाच्यं त्रितं
तिष्ठन् रम्यं मनोजरम् अस्तं लब्धमिति शेषः प्रसीदेत्यादि ॥ ७ ॥

कदेति । कदा पूर्वं अमलं निर्मलं पङ्कजदृशं कमलनेत्रं पुरुषं

गङ्गालहरी ।

समृद्धं सौभाग्यं सकलवसुधायाः किमपि तत्
महैश्वर्यं लीलाजनितजगतः खण्डपरशोः ।
श्रुतीनां सर्वम् सुकृतमथ मूर्ते सुमनसां
सुधासौन्दर्यं ते सलिलमशिवं नः श्रमयतु ॥ १ ॥
दरिद्राणां दैन्यं दुरितमथ दुर्वासनद्वदां
द्रुतं दूरीकुर्वन् सकदुपगतो दृष्टिसरणिम् ।

इष्ट्ये यवलोकयिष्यामि, अहो विष्णो ! राधारमिक ! सुरभीभोजन !
विभो ! कृष्णार्धे ! दयासागर ! दोने दुःखिनि जने मयीति शेषः
दयां कर्तुं मनुषितं तवेति शेषः प्रसीद इति क्रोधन् दिवसान्
निमिषानि नेष्यामि ॥ ८ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
श्रीगङ्गालहरीव्याख्या समाप्ता ।

समृद्धमिति । सकलवसुधायाः सर्वेष्टाः पृथिव्याः समृद्धं सम्यक्
दृष्टं गतं सौभाग्यं सौभाग्यरूपमिति यावत्-बोद्धव्यं जनितं जगत्
यत्र तादृशस्य अखण्डपरशोरीश्वरस्य किमपि अनिर्वचनीयं तत् प्रसिद्धं
महत् ऐश्वर्यं सम्पद्रूपमिति यावत् श्रुतीनां वेदानां सर्वसम् अथ
किञ्च सुमनसां मनास्विनां मूर्ते मूर्तिमत् सुकृतं पुण्यस्वरूपं ते तव
सुधायाः अमृतस्यैव सौन्दर्यं सौभाग्यं यस्य तादृशम् अमृतोपममित्यर्थः
शिवितं नः अन्धकारम् अशिवम् अमङ्गलम् श्रमयतु नाशयतु । विष्णु-
रिणोष्टसमस्मिन् सन्दर्भे । रघैरुद्द्वैष्टिना यमनसम्भवा नः विश्वरि-
णोति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

दरिद्राणांमिति । इह जगति सकल एकवारं दृष्टिसरणिं दृष्टि-

अपि द्राक् चाविद्याद्रुमदलनदीजागुररिह
 प्रवाहस्ते वारां त्रियमयमपारां दिशतु नः ॥ २ ॥
 स्मृतिं याता पुंसामकृतसुकृतानामपि च या
 हरत्यन्तस्तन्द्रां तिमिरमिव चन्द्रांशुसरणिः ।
 इयं सा ते मूर्तिः सकलसुरसंसेव्यसलिला
 ममान्तःसन्तापं त्रिविधमथ तापञ्च हरताम् ॥ ३ ॥
 तवालम्बादम्ब ! स्फुरदलघुगर्वेण सहसा
 मया सर्वेऽवज्ञासरणिमथ नीताः सुरगणाः ।
 इदानीमौदास्यं यदि भजसि भागीरथि ! तदा
 निराधारी हा ! रोदिमि कथय केषामिह पुरः ॥ ४ ॥

पथम् उपगतः सन् दरिद्राणां निर्धनानां दैव्यं दारिद्र्यम्, अथ किञ्च
 दुष्टा वासना भोगाभिखापः यस्य तादृशं हृत् हृदयं येषां तथाविधानां
 दुरितं पापं दूरीकुर्वन् द्राक् च भट्टिति च अविद्या माया एव दुःखः तस्य
 दलने भेदने ध्वंसने इति यावत् दीजागुरः मन्ददाताचार्यः ते तव
 वारां जलानाम् अयं प्रवाहः नः अस्माकम् अपाराम् अशेषां त्रियं
 दिशतु ददातु ॥ २ ॥

स्मृतिमिति । अकृतसुकृतानामपि अपुण्यवतानामपि पुंसां स्मृतिं याता
 हरत्यपथं गता या चन्द्रांशुसरणिः चन्द्रकिरणराजिः तिमिरमिव
 अन्तस्तन्द्राम् अन्तरं तमः हरति नाशयति, सञ्चलैः सुरैः देवैः
 संसेव्यं सलिलं यस्यास्तथाभूता इयं ते तव मूर्तिः मम त्रिविधम्
 पाप्मात्प्रकाधिदैविकाधिभौतिकरूपं सन्तापम् अथ किञ्च तापं वाञ्छं
 क्रियञ्च हरतां नाशयतु ॥ ३ ॥

तवेति । हे अम्ब ! तव आलम्बात् आश्रयात् स्फुरन् प्रसरन्
 कलपुर्भजान् गर्वो यस्य तथाभूतेन मया सहसा सर्वे सुरगणाः अव-
 ज्ञासरणिम् अवमाननास्यदतां नीताः अगच्छिता इति भावः, हे भागी-

अपि प्राज्यं राज्यं दृष्यमिव परित्यज्य सहसा
 विलोलहानीरं तव जननि ! तीरं श्रितवताम् ।
 सुधातः स्वादीयः सलिलमिदमाहसि पिवतां
 जनानामानन्दः परिहसति निर्वाणपदवीम् ॥ ५ ॥
 उदञ्चन्मात्सर्यस्फुटकपटहेरम्बजननी-
 कटाक्षव्याक्षेपक्षणजनितसंचोभनिवहाः ।
 भवन्तु त्वङ्गन्तो हरशिरसि गङ्गातनुभुव-
 स्तरङ्गाः प्रोत्तुङ्गा भवदुरितभङ्गाय भजताम् ॥ ६ ॥
 प्रभाते स्नान्तीनां नृपतिरमणीनां कुचतटी-
 गतो यावन्मातर्मिलति तव तीरैर्मृगमदः ।

रश्मि ! यदि रताभीम् औदासीन्यं भजति मङ्गमाश्रयं न
 ददासीति भावः, तदा निराधारः निराश्रयः अहम् एव संसारे
 केषां पुरः अग्रतः रोदिमि कथय । हा इति खेदस्फुरकमव्ययम् ॥४॥

अपीति । हे जननि ! प्राज्यं प्रभूतमपि राज्यं दृष्यमिव
 परित्यज्य सहसा विलोचनः घानीराः वेतनलताः यत्र तादृशं तव
 तीरं श्रितवतां सुधातः अमृतादपि स्वादीयः सुखादुत्तरम् इदं त्वदीयं
 सलिलम् आहसि आपरितोषं पिवतां जनानाम् आनन्दः निर्वाण-
 पदवीं कैवल्यपदं परिहसति । कैशल्यादपि तव तीरवासः सुख-
 छेतरिति भावः ॥ ५ ॥

उदञ्चितात । उदञ्चता उद्विग्नता मात्सर्येण सापत्यद्वेषेण
 स्फुटः कपटो यस्याः तथाभूतायाः हेरम्बजनन्याः पार्वत्याः कटाक्षस्य
 व्याक्षेपक्षणे निक्षेपसमये जनितः संचोभनिवहः सख्यक्षोभनिवयः
 तेषां तथाभूताः हरशिरसि त्वङ्गन्तः प्रसरन्तः गङ्गातनुभुवः गङ्गा-
 शरीरसम्भूताः प्रोत्तुङ्गाः अत्युन्नताः तरङ्गाः भजतां जनानां भवस्य
 संसारस्य दुरितभङ्गाय पापनाशनाय भवन्तु । ६ ॥

सृगास्तावदेनानिकशतसहस्रैः परिहृता
 विशन्ति स्त्रच्छन्दं विमलवपुषो नन्दनवनम् ॥ ७ ॥
 स्मृतं सद्यः स्वान्तं विरचयति शान्तं सकृदपि
 प्रगीतं यत्पापं भटिति भवतापञ्च हरति ।
 इदं तद्गङ्गेति श्रवणरमणीयं खलु पदं
 मम प्राणप्रान्ते वदनकमलान्तर्विलसतु ॥ ८ ॥
 यदन्तः खेलन्तः खलु बहुलसन्तोषभरिता
 न काका नाकाधीश्वरनगरसाकाङ्क्षमनसः ।
 निवासाङ्गोकानां जनिमरणशोकापहरणं
 तदेतत्ते तीरं श्रमश्रमनधीरं भवतु नः ॥ ९ ॥

प्रभाते इति । हे मातः ! प्रभाते प्रातःकाले स्नान्तीनां नृप-
 तिरमणीनां राजसहिषीणां कुचतटीगतः स्नानतटगतः सृगमदः
 कस्तूरीलेपः यावत् यदा तव तोयैः मिलितैः मिलति सङ्गच्छते तावत्
 तदा सृगाः कस्तूरीसृगाः विमलवपुषः निर्मलदेहाः पापशून्या
 इत्यर्थः । वैमानिकानां देवयानाच्छङ्गाणां देवानामित्यर्थः । शतसहस्रैः
 परिहृताः सन्तः स्त्रच्छन्दं यथा तथा नन्दनवनं विशन्ति ॥ ७ ॥

स्मृतमिति । यत् स्मृतं सत् सद्यः तत्त्वज्ञात् स्वान्तं मनः
 शान्तं शान्तिरमपूर्णं विरचयति करोति, सकृदपि एकवारमपि प्रगीतं
 प्रकर्षेण उद्धरितमित्यर्थः । भटिति पापं भवतापञ्च संसारक्लेशञ्च
 हरति, इदं तत् गङ्गेति श्रवणरमणीयं पदं खलु मम प्राणप्रान्ते
 प्राणप्रयाणकाले वदनकमलस्य अन्तः अन्तरे विलसतु स्फुरतु ॥ ८ ॥

यदिति । यस्य अन्तः अन्तरे खेलन्तः विचरन्तः बहुलसन्तोष-
 भरिताः अत्यन्तसन्तोषसन्निताः काकाः नाकाधीश्वरस्य देवराजस्य
 नगरे साकाङ्क्षमनसः शोभितामनसः न खलु नैव भवन्तीत्यर्थः ।
 तदेतत् ते तव तीरं निवासात् शोकानां जनिमरणशोकापहरणं

न यत् साक्षाद्दैरपि गलितभेदैरवसितं
 न यस्मिञ्जीवानां प्रसरति मनोवागवसरः ।
 निराकारं नित्यं निजमहिमनिर्वासिततमो
 विशुद्धं यत्तत्त्वं सुरतटिनि ! तत्ते न विषयः ॥ १० ॥
 महादानैर्ध्यानैर्बहुविधवितानैरपि च यत्
 न लभ्यं घोराभिः सुविमलतपोराजभिरपि ।
 अचिन्त्यं तद्विष्णोः पद्मखिलसाधारणतया
 ददाना केनासि त्वमिह तुलनीया कथय नः ॥ ११ ॥
 दृणामीक्षामात्रादपि परिहरन्त्या भवभयं
 शिवायास्ते मूर्त्तेः क इह बहुमानं कथयतु ? ।

लक्ष्मणशोकनाशनं नः अस्माकं अमयमने क्लृप्तशान्तौ धीरं निखलं
 भवतु ॥ ८ ॥

नेति । हे सुरतटिनि ! देवदत्ति ! गलितभेदैरपि अभिन्नमतैरपि
 वेदैः यत् तत्त्वं साक्षात् स्वयं न अवसितं न निरूपितं, यस्मिन् जीवानां
 मनसः वाचाञ्च अवरसरः निर्णयशक्तिरिति यावत् न प्रसरति न
 स्फुरति, यच्च निराकारम् अरूपं नित्यं सनातनं निजमहिम्नः
 निर्वासितं तमः अज्ञानं येन तादृशं ते तव तत् तत्त्वं न विषयः न
 कस्यापि गोचरमित्यर्थः ॥ १० ॥

महादानैरिति । महादानैः भूमिस्वर्णादीनां दानैः ध्यानैः
 समाधिभिः बहुविधवितानैरपि विविधयज्ञैरपि घोराभिः कठिनाभिः
 दुश्चराभिरित्यर्थः सुविमलाभिर्विशुद्धाभिः तपोराजभिः तपःपरम्प-
 राभिश्चान्द्रायणादिभिरपि यत् न लभ्यं न प्राप्यम्, अचिन्त्यं तत्
 विष्णोः पद्मम् अखिलसाधारणतया सर्वसाधारण्येन ददाना त्वम्
 इह संसारे केन तुलनीया असि, नः अस्मान् कथय, न केनापि त्वं
 तुल्यितं शक्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

अमर्षस्नानायाः परममनुरोधं गिरिभुवो
 विहाय श्रीकण्ठः गिरिसि नियतं धारयति याम् ॥ १२ ॥
 विनिन्द्यान्मुक्तैरपि च परिहार्याणि पतितै-
 रवाच्यानि ब्राह्मैः सपुलकमपहास्यानि पिशुनैः ।
 हरन्ती लोकानामनवरतमेनांसि कियतां
 कदाप्यश्रान्ता त्वं जगति पुनरेका विजयसे ॥ १३ ॥
 खलन्ती खलीकादवनितलयोकापहृतये
 जटाजूटग्रन्थौ यदसि विनिबद्धा पुरभिदा ।
 अये निर्लीभानामपि मनसि लोभञ्जनयतां
 गुणानामेवायं तव जननि ! दोषः परिणतः ॥ १४ ॥

नृणामिति । राजाभावादपि दर्शनमात्रेणापि नृणां भवभयं
 परिहरन्त्याः शिवायाः सकलमय्याः ते तव मूर्तेः अलभयशरीरस्य
 वल्लभानं मज्जत गौरवम् इह संसारे कः कथयतु ? न कोऽपि
 कथयितुं शक्नोतीति भावः । अंशकण्ठः हरः अमर्षेण सापत्यद्वेषेण
 स्नानायाः कलुषतायाः गिरिभुवः पार्वत्याः परमं मज्जान्तम् अतु-
 रोधं गिरिः गङ्गायास्यागविषये इति भावः विहाय अगमयित्वा
 यां ते मूर्तिं नियतं सततं गिरिसि धारयति ॥ १२ ॥

विनिन्द्यानीति । त्वं जगति एका पुनः कदापि अश्रान्ताः अम-
 विनिर्मुखाः अगमयितव्यमेति भावः उक्तैरपि विनिन्द्यानि गर्हणा-
 यानि पतितैरपि परिहार्याणि त्वाज्ज्यानि ब्राह्मैः अङ्गवर्थादिभूत-
 अष्टैरपि अवाच्यानि कुत्सनीयानि पिशुनेर्दुर्जनैरपि सपुलकं मरो-
 भासुम् अपहास्यानि कियतां लोकानाम् एतांसि प्रापानि अनवरतं
 हरन्ती खलवन्ती विजयसे सर्वोत्कर्षेण यत्तु से अन्येपामोदयशक्ते-
 रभावादिति भावः ॥ १३ ॥

खलन्तीति । अये जननि ! त्वम् अवनितकलं शोकापहृतये

जङ्गान्धान् पङ्क्तून् प्रकृतिवधिरानुक्तिविकलान्
 ग्रहप्रस्तानस्ताखिलदुरितनिस्तारशरणान् ।
 निलिम्प्यैर्निर्मुक्तानपि च निरयान्तर्निपतितान्
 नरानम्ब ! त्रातुं त्वमिह परमं भेषजमसि ॥ १५ ॥
 स्वभावस्वच्छानां सहजशिशिराणामयमपाम्
 अपारस्ते मात ! जगति महिमा कोऽपि जयति ।
 मुदा यं गायन्ति द्युतलमनुष्यद्युतिस्ततः
 समासाद्याद्यापि स्फुटपुलकसान्द्राः सगरजाः ॥ १६ ॥

दुःखनाशाय अक्षौकात् स्वलली पतनी पुरभिदा हरेण जटाजूट-
 पत्न्यो यत् विनिवद्धा विशेषेण संयमिता, अयं निखोभानामपि
 लोभभ्रूनामपि मनसि लोभं जनयतां गुणसदुभावे क्रोधः स्त्रोक्ति-
 यते इत्येवं जानतामपि गुणवत्त्वे लोकांनामाकाङ्क्षा जायते इति
 भावः गुणानाम् एव दोषः परिणतः परिपक्वः परोपकारिभिः बहवः
 क्रोधाः सञ्जाने इति भावः ॥ १४ ॥

जङ्गानिति । हे अम्ब ! मातः ! इह संसारे त्वं जङ्गान् इन्द्रिय-
 विकलान् अन्धान् पङ्क्तून् पाटशरणशक्तिहीनान् प्रकृत्वा स्वभावेन
 वधिरान् अनुक्तिविकलान् पाक्ष्यशक्तिहीनान् ग्रहप्रस्तान् अक्षं गतम्
 अखिलदुरितानां निस्तारण्य परित्राण्यस्य शरणम् आश्रयो येषां तान्
 निलिम्प्यैर्दैर्घ्यैर्निर्मुक्तान् त्वक्तान् प्रतिपूजयैवानिति भावः निरयान्त-
 र्निपतितान् नरकमध्यनिमग्नानपि त्रातुं परिरक्षितुं परमं भेषजम्
 अगम्य असि ॥ १५ ॥

स्वभावेति । हे मातः ! जगति ते तव स्वभावस्वच्छानां प्रकृतिनिर्म-
 लानां सहजशिशिराणां स्वभावशातलानाम् अपां जलानाम् अयम्
 अपारः अर्थः कोऽपि अनिवेचनीयः महिमा माहात्म्यं जयति
 सर्वोत्कृष्टं वर्तते । अद्यापि सगरजाः सगरतनयाः द्युतलं स्वर्गं

कृतात् कुद्रात् पापाष्कटिति निःसन्तप्तमनसः
 समुद्धर्तुं सन्ति त्रिभुवनतले तीर्थनिबन्धाः ।
 अपि प्रायश्चित्तप्रसरणपथातीतचरितान्
 नरानूरीकर्तुं स्वमिव जननि ! त्वं विजयसे ॥ १७ ॥
 निधानं धर्माणां किमपि च विधानं नवमुदां
 प्रधानं तीर्थानाममलपरिधानं त्रिजगतः ।
 समाधानं कुक्षेरथ खलु तिरोधानमधियां
 श्रियामाधानं नः परिहरतु तापं तव वपुः ॥ १८ ॥

समासाद्य प्रायश्चनवद्या या कृतिः कान्तिः तां विभ्रतीति तथोक्ताः
 तथा एकुटेः पुच्छैः रोमकृष्टैः सान्द्राः पूर्णाः सन्तः सुदा आनन्देन
 यं सङ्गृह्णानं गायन्ति कीर्त्तयन्ति ॥ १६ ॥

कृतादिति । त्रिभुवनतले तीर्थानवन्धाः पुण्यक्षेत्रनिबन्धाः
 कृतात् कुद्रात् पापात् निःसन्तप्तं मनो देवा तस्याविधानं जनान्
 ऋटिति समुद्धर्तुं सन्ति प्रभवन्ति, हे जननि ! त्वं प्रायश्चित्तस्य
 प्रसरणं गतिः तस्य प्रत्यानम् अतीतम् अतीतकालं चरितं देवां तादृ-
 शानपि प्रायश्चित्तानर्होत्कटपापाक्लान्तानपीत्यर्थः नरान् स्वमिव
 आत्मीयं जनानिव करीकृर्तुम् अङ्गीकर्तुम् उद्धर्तुमिति भावः विजयसे
 सर्वोत्कर्षेण वर्त्तसे सर्वथा चेदमे दति यावत् ॥ १७ ॥

निधानमिति । धर्माणां निधानं निधिः आश्रय इति यावत्,
 नवमुदां नवीनानाम् आनन्दानां किमपि अनिर्वचनीयं विधानं हेतु-
 भूतमिति भावः, तीर्थानां पुण्यक्षेत्राणां प्रधानं अर्थं, त्रिजगतः अमलं
 निर्मलं परिधानं वस्त्रभूतं, कुक्षेः पक्षायाः समाधानं हस्त्यक् स्फूर्तस्थ-
 भूतमिति भावः, अधियां दुर्बुद्धीनां खलु तिरोधानम् आवरणभूतं,
 श्रियां सम्पदाम् आधानं सङ्गमनोपायभूतमिति भावः, तव वपुः
 शरीरं नः अस्माकं तापं परिहरतु नाशयतु ॥ १८ ॥

पुरो धावं धावं द्रविणमदिराचूर्णितदृशां
 महीपानां नानातरतरुणचेष्टस्य नियतम् ।
 ममैवायं मन्तुः स्खलितशतहर्षजुंघधियो
 वियोगस्ते मातः ! यदिह करुणान्तः क्षणमपि ॥२८॥
 मरुङ्गालालोललङ्कारिलुलिताम्भोजपटल-
 खलत्पांशुवातच्छुरणविसरत्कोङ्कुमरुचि ।
 सुरस्त्रीवक्षोजजरदगुरुजं बालजटिलं •
 जलं ते जम्बालं मम जननंजालं रमयतु ॥ २० ॥

पुर इति । हे मातः ! इह संसारे क्षणमपि ते तव यत् करु-
 णान्तः करुणायाः दयायाः अन्तः अवसानं यत्र तादृशः वियोगः
 विच्छेदः अयं द्रविणमेव मदिरा तथा चूर्णिते दृशौ तेषां ततोक्तानां
 धनमदमत्तानामिति यावत् महीपानां राक्षां पुरः अक्षतः नियतं
 सततं धावं धावं धावित्वा धावित्वा नानातरा विविधतरा तरुणा
 अभिनवा चेष्टा यस्य तादृशस्य धनलोभात् विविधापावान् कुर्वत इति
 भावः अतएव सस्य आत्मनः कृतानां मङ्गलानां यतं त्वत्सन्निधान-
 खमिति भावः हरतीति तथाविधस्य लङ्घधिया दुर्मतेः ममैव मन्तुः
 अवशधः, आगोऽवशधो मन्तुश्चेत्यमरः । सततं भवत्याः मङ्ग-
 एव कर्तव्यः वो चेत् धनलोभेनेतस्ततोधावने भवत्याः करुणायाः
 अलाभः स्यादिति भावः ॥ १८ ॥

मर्दादिति । मरुतः वायोः शीलया शीलंतीभिश्चलन्तीभिर्लङ्कारिभि-
 क्षरजैः लुलितानां कम्पितानाम् अम्भोजपटलानां पद्मसङ्कानां
 खलङ्गैः विमलङ्गैः पांशुवातैः परामचयैः क्षुरणेन व्यापनेन विम-
 रणी विस्फुरन्ती कोङ्कुमा कङ्कुमवम्बजिनी रुचिः कान्तियस्य तादृशं
 सुरस्त्रीणां देवाङ्गनाना वक्षोजेभ्यः स्तनेभ्यः जरान्ति भङ्गानि अगुरु-
 ण्येव तदास्त्वचन्दनान्धेव जम्बालाः शैवालानि तैः जटिलं युक्त-

समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपद्मामलतला-
 निवासः कन्दर्पप्रतिभटजटाजूटभवने ।
 अथायं व्यासङ्गो हतपतितविस्तारणविधौ
 न कस्मादुत्कर्षस्तव जननि ! जागर्त्ति जगतः ॥२१॥
 नगेभ्यो यान्तीनां कथय तटिनीनां कतमया
 पुराणां संहर्तुः सुरधुनि ! कपर्दीऽधिरुहः ।
 कथा वा श्रुभर्तुः पटकमलमञ्जलि सलिलै-
 सुलालेभ्यो यस्यां तव जननि ! दीयेत कविभिः ॥२२॥
 विधत्तां निःशङ्कन्निरवधिसमाधिं विधिरहो
 सुखं शेषे शेषां हरिरविरतं नृत्यति हरः ।

मिति यावत् अतएव जम्बालं कर्दमभूतं ते तव जलं मम जननजालं
 जन्मसमूहं पुनः पुनर्जन्मेत्यर्थः रमयतु स्वययतु नाशयत्वित्यर्थः ॥२०॥

समुत्पत्तिरिति । हे जननि ! पद्मारमणस्य लङ्घ्योपतेः पट-
 पद्मस्य चरणकमलस्य अमलतलात् तव समुत्पत्तिः समुद्भवः, कन्दर्पस्य
 प्रतिभटः प्रतिपन्नः यम्भुरित्यर्थः तस्य जटाजूटमेव भवनं तस्मिन्
 निवासः स्थितिः, अथ किञ्च हतानां दुर्भगानां पतितानां निस्तारण-
 विधौ अयं व्यासङ्गः विशेषेण व्यासक्तिः अतः कस्मात् तव उत्कर्षः
 जगतः जगद्वासिनो जनस्येत्यर्थः मनसोति शेषः न जागर्त्ति ? अपि
 तु सर्वथादेव कारणात् तवोत्कर्षः जगति जागर्त्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

नगेभ्य इति । हे जननि सुरधुनि ! नगेभ्यः पर्यन्तेभ्यः यान्तीनां
 निर्गम्यन्तीनां तटिनीनां नदीनां मध्ये कतमया नद्या पुराणां संहर्तुः
 त्रिपुरारोः कपर्दः जटाजूटम् अधिरुहः अधिरुहः ? कथा वा सलिलैः
 श्रुभर्तुः श्रीपतेः नारायणस्य पटकमलम् अञ्जलि अञ्जितम् ?
 यस्यां नद्यां कविभिः तव तुलालेभ्यः साम्यविन्दुः दीयेत ? कथय तत्-
 बहयो कापि नदी नास्ति यया तव साम्यमस्तीति भावः ॥ २२ ॥

कृतेः प्रायश्चित्तैरलमय तपोदानयजनैः
 सवित्रो कामानां यदि जगति जागर्त्ति भवती ॥२३॥
 अनाधिः सौहादां विगलितगतिः पुण्यगतिदां,
 पतन्विश्वोद्धर्त्री गदविदलितः सिद्धभिषजम् ।
 सुधासिन्धुं लण्णाकुलितहृदयो मातरमयं
 शिशुः सम्प्राप्तस्त्वामहमिह निदध्याः समुचितम् ॥२४॥
 विलीनोऽयं वैवस्वतनगरकीलाहलभयो

विधत्तामिति । यदि कामानाम् अभिवापनानां सवित्री दत्ता
 भवती जगति जागर्त्ति, तदा विधिर्विष्णा निःशङ्कं यथा तथा
 निरवर्तनमाधिं चिरममाधिं विधत्तां करोत, अहो किञ्च हरिः
 श्रेष्ठे अन्ते सुखं गतं पवित्र, हरः अविश्वं न्यस्यत, एतेषां जगत्-
 पावनानिदम्, पदासेनानामित भावः, अथ अपिब कृतैः कर्तृभिः
 तपस्यान्दायणादिकं दानं यजनञ्च तैः प्रायश्चित्तैः पापलान्तेपापैः
 अलं निष्कयोजनमित्यर्थः । भगव्या एव सर्वकार्यकर्तृत्वादिति
 भावः ॥ २३ ॥

अनाधिरिति । नास्ति आधिः मानसी पीडा यस्य स नाधिः
 मनोव्यथारहित इति यावत् स न भवतीति अनाधिः व्यथितमना
 इत्यर्थः, पुण्याधिर्मानसी व्यथेत्यनरः । विगलिता गतिरुपायः यस्य
 तादृशः निरुपाय इत्यर्थः पतन् पातको गतेन रोतेष्व पाप्मेनेति भावः
 विदलितः भस्मोक्ततः लण्णाया पिपासया आकुलितं हृदयं यस्य तणाभूतः
 शिशुः अवोध इति यावत् अयम् अहम् इह जगति सौहादां शोभन-
 इत्यां दवावत्पात् परदुःखकारिणीमित भावः पुण्यगतिदां पवित्रा-
 न्यदात्री विश्वोद्धर्त्री जगदुद्धारकारिणीं सिद्धभिषजम् अत्यष्टे-
 महीषधं सुधासिन्धुम् अमृतस्रोतोवक्त्रं मातरं त्वां सम्प्राप्तः शरणं गतः
 समुचितं युक्तं निदध्याः विधेहि ॥ २४ ॥

गता दूता दूरं कचिदपि परेतान् मृगयितुम् ।
 विमानानां व्रातो विदलयति वीथोर्दिविषदां
 कथा ते कल्याणो यद्वधि महीमण्डलमगात् ॥२५॥
 स्फुरत्कामक्रोधप्रवलरससञ्ज्ञातजटिल-
 ज्वरज्वालाजालज्वलितवपुषां नः प्रतिदिनम् ।
 हरन्तां सन्तापं कमपि मरुदुल्लासिलहरी-
 च्छटाचञ्चत्पाथःकणसरणयो दिव्यसरितः ॥२६॥
 इदं हि ब्रह्माण्डं सकलभुवनाभोगभवनं
 तरङ्गैर्यस्यान्तर्लुठति परितस्त्रिन्दुकमिव ।

विन्धो न इति । ते तव कल्याणी मङ्गलमयो कथा यद्वधि
 महीमण्डलम् अगात् ततः प्रभृति अयं वैवस्वतनगरस्य यमाश्रयस्य
 कोलाहलभयः विन्धो नः विन्दः । अत्र भयस्य पुंस्त्वं कवेर्निरङ्कुशत्वत्
 सोढव्यम् । दूताः यमाकटुराः परेतान् कालमाप्तान् काचदपि
 अगच्छे देये इति भावः मृगयितुम् अन्वेषितं दूरं गताः । विमा-
 नानां देवयानानां व्रातः समूहः तत्तीरनीरन्तानां वाहक इति भावः
 दिविषदां देवानां वीथीः श्रेणीः विदलयति वृद्धनाकरोति ॥ २४ ॥

स्फुरदिति । दिव्यसरितः तव मरुता वायुना उल्लासिनीनां
 लहरीणां तरङ्गाणां छटाभिर्विस्तारैः चञ्चलां चञ्चलां पाथनां
 जलानां कणाः विन्दवः तेषां सरणयः राजयः प्रवाहा इति
 यावत् प्रतिदिनं स्फुरन् प्रसरन् कामक्रोधयोः यः प्रबला रसः
 आधेगः तेन सञ्जातः यः जटिलः कठिन इत्यर्थः दुरपनेय इति
 यावत् यो ज्वरः सन्तापः तस्य ज्वालाजालेन ज्वालासमूहेन ज्वलितं
 वपुः शरीरं येषाम् तथाभूतानां नः अस्माकं कमपि अनिवारणीय-
 मित्यर्थः सन्तापं हरन्तां नाशयन्तु ॥ २६ ॥

इदमिति । हे जननि ! इदं सकलभुवनानां त्रिजगतामित्यर्थः

सं एष श्रीकण्ठप्रविततजटाजूटजडितो
जलानां सङ्घातस्तत्र जननि ! तापं हरतु नः ॥ २७ ॥
चयन्ते तीर्थानि त्वरितमिह यस्योद्धतिविधौ
करं कर्णे कुर्वन्त्यापि किल कपालिप्रभृतयः ।
इमं तं मामम्ब ! त्वमियमनुकम्पाद्रूढदया
पुनानां सर्वेषामप्रशमनदर्पं दलयसि ॥ २८ ॥
श्रृपाकानां व्रातैरमितविचिकित्साविगलितै-
र्विमुक्तानामेके किल सदनमेनःपरिषदाम् ।
अहो मामुद्धर्तुं जननि ! घटयन्त्याः परिकरं
तव श्लाघां कर्तुं कथमिव समर्थो नरपशुः ॥ २९ ॥

आभोगस्य विस्तारस्य भवनम् आश्रयः ब्रह्माण्डं परितः सर्वतः
तिन्दुकमिव गेण्डुकमिव यस्य अन्नः अभ्यन्तरे तरङ्गैः लुटति इ
प्रसरत्येव, स एष श्रीकण्ठस्य हरस्य प्रवितते प्रकर्षेण विस्तृतं जटा-
जूटे जडितः सञ्चरितः तव जलानां सङ्घातः सञ्चयः नः अस्माकं
तापं हरतु नाशयतु ॥ २७ ॥

चयन्ते इति । हे अम्ब ! मातः ! यस्य मम उद्धतिविधौ
पापघटणरूपौद्धत्यात्तुष्टाने तीर्थानि इह जगति त्वरितं गीघ्रं
चयन्ते पलायन्ते मत्स्पर्शमिवैति भावः, कपालिप्रभृतयः शम्भुप्रसङ्गा-
त्तैः अपि कर्णं करं कुर्वन्ति मत्पापप्रवणमिवैति भावः, अनुकम्पया
लपयः आर्द्रं रूढयं यस्याः तथाभूता त्वं तं तथाभूतं पातकिन-
मिति भावः इमं मां पुनानां पवित्रीकुशांसा इयं त्वं सर्वेषां तीर्थादी-
नाम् अशमनदर्पं पापशमनाङ्गहारं दलयसि चर्ययसि ॥ २८ ॥

श्रृपाकानामिति । हे जननि ! अमिता अपरिमिता या
विचिकित्सा सन्देहः तथा विगलिताः विरहिताः तैः, अस्मिन्
कर्मणि पापं स्यात् वेत्येवं संशयमपि कर्तुंमजानद्विरिति भावः

न कोऽप्येतावन्तं खलु समयमारभ्य मिलितो
 यदुद्धारादाराद्भवति जगती विस्मयभरः ।
 इतीवाकाङ्क्षा ते मनसि चिरकालं स्थितवती
 स्वयं सम्प्राप्तीऽहं सफलयितुमर्ह ! प्रथमतः ॥ ३० ॥
 श्रद्धतिव्यासङ्गां नियतमयं मिथ्याप्रलपनं
 कृतकैश्चभ्यासः सततपरपैशुन्यमननम् ।
 अपि आवं आवं मम तु पुनरेवंविधगुणान्
 न्वदृते को नाम क्षणमपि निरीक्षेत वदनम् ॥ ३१ ॥

अपाकानां चाशङ्कालानां मानैः वर्गैः विमत्तानां परिव्यक्तानां कर्तु-
 मनिष्ठानामिति भावः एनः परिपटां पापममटीनाम् एकम् अहि-
 तीयं मदनम् आलयं किल आश्रयमेव माम् उद्धर्तुं परिकरम्
 उद्वेगं घटयन्त्याः कृत्यास्तव ह्लाषां स्तुतिं कर्तुं नरपशुः मनुष्य-
 पशुः मान्वाधम इति यावत् अहम् अन्यो वा कथमिव समर्थः ?
 अहो आश्रय्ये न कोऽपि समयं दत्तुमर्हः ॥ २९ ॥

नेति । एतावन्तं समयम् आरभ्य न कोऽपि तादृशपातकीति
 शयः मिलितः खलु प्राप्त एव, यस्य उद्धारात् जगतः विस्मयभरः
 आश्चर्यातिशयः भवति इतीव आकाङ्क्षा वासना ते तव मनसि
 चिरकालं स्थितवती । हे अर्ह ! मातः ! अहं स्वयं प्रथमतः
 अग्रतः सफलयितुं पुरविद्धं सम्प्राप्तः मनुषस्त्विनः । महापापिनं
 मःसृष्टुं जगतां विस्मयकरकार्यं जमत्वमात्मनः प्रकटयेति भावः ॥ ३० ॥

श्रद्धतिव्यासङ्ग इति । नियतं सततं श्रद्धतेः कुक्कुरश्रद्धतेः पर-
 पशुजन जीविकायाः दास्यश्रद्धा जीवनस्य वा व्यासङ्गम् व्यासक्तिम्
 अथ किञ्च मिथ्याप्रलपनं मिथ्यावचनं कृतकैः वेदवाङ्मनादेव अभ्या-
 सम् अतुर्गलनं सततं परेषां पैशुन्यस्य अपकारस्य अननं चिन्तनं मम
 पुनरेवंविधगुणान् दोषानिति भावः आवं आवं श्रुत्वा श्रुत्वापि

विशालाभ्यामाभ्यां किमिह मयनाभ्यां खलु फलं
 न याभ्यामालीढा परमरमणीया तव तनुः ।
 अयं हि न्यक्कारो जननि ! मनुजस्य श्रवणयो-
 र्ययोनौन्तर्यातस्तव लहरिलीलाकलकलः ॥ ३२ ॥
 विमानैः स्वच्छन्दं सुरपुरमयन्ते सुकतिनः
 पतन्ति द्राक् पापा जननि ! नरकान्तः परवशाः ।
 विभागोऽयं तस्मिन्नुभयविधमूर्त्तिर्जनपदे
 नयत्र त्वं लीलाशमितमनुजाशेषकलुषा ॥ ३३ ॥

पुनः पुनः श्रुत्वाभीष्टार्थः त्वत् कृतं त्वां विना को नाम लभः क्षण-
 मपि कटनं समेतं शेषः निराक्षेपः पश्येत् ? न कोऽपीच्छर्थः, त्वमेव
 प्राप्तिनाभाश्रय इति भावः ॥ ३१ ॥

विशालाभ्यामिति । इह जगति याभ्यां तव परमरमणीया
 तनुः भूतः न व्याकीर्णः न हृष्टे लघुः व्याभ्यां विशालाभ्यां नयनाभ्यां
 किं फलं खलु, नैव किञ्चित् फलमिच्छते । हे जननि ! मनुजस्य
 श्रवणस्य श्रवणयोः अयं हि न्यक्कारः अवमाननं, तव लहरीणां
 तरङ्गाणां कालाञ्जल यथाः श्रवणयोः कर्णयोः न च्छन्त्यतः न
 च्छन्नगतः । तव तरङ्गकलकलध्वनिश्रवणविनिर्मुखं श्रवणं धिगिति
 भावः ॥ ३२ ॥

विमानैरिति । हे लभनि ! सुकतिनः पुण्ड्रवन्तः जनाः स्वच्छन्दं
 विमानैः देववानैः सुरपुरं श्रमं व्ययन्ते गच्छन्ति, पापाः पापहतः
 जनाः परवशाः सन्तः द्राक् क्षाटिति नरकान्तः नरकमध्ये पतन्ति ।
 यत्र लीलाया शमितं मनुजानाम् अशेषं कलुषं पापं यथा तादृशी त्वं
 न तिष्ठतीति शेषः तस्मिन् जनपदे अयम् उभयविधमूर्त्तिः दिक्प-
 दत्त्वर्थः विभागः अस्तीति शेषः । यत्र तु त्वं तिष्ठसि तत्र सुकतिनो
 पुष्कृत्तिः सर्व एव सुरपुरं गच्छन्तीति भावः ॥ ३३ ॥

अपि घ्नन्तो विप्रानविरतमुद्यन्तो गुरुसतीः
 पिबन्तो मैरेयं पुनरपृहन्तश्च कनकम् ।
 विहाय त्वय्यन्ते तनुमतनुदानाध्वरजुषा-
 मुपर्य्यं विक्रीडन्त्यखिलसुरसम्भावितपदाः ॥ ३४ ॥
 अलभ्यं सौरभ्यं हरति सततं यः, सुमनसां
 क्षणादेव प्राणानपि हरति शस्त्रक्षतभृताम् ।
 त्वदीयानां लीलाचलितलहरीणां व्यतिकरात्
 पुनीते सोऽपि द्रागहृह ! पवमानस्त्रिभुवनम् ॥ ३५ ॥
 कियन्तः सन्त्येके नियतमिह लोकार्थघटकाः
 परे पूतात्मानः कति न परलोकप्रणयिनः ।

अर्पोति । विप्रान् घ्नन्तः अपि ब्रह्मघातिनोऽपि, अविरतं गुरु-
 सतीः गुरुपत्नीः उद्यन्तः कामयमानाः गुरुतत्त्वगामिन इत्यर्थः, मैरेयं
 भट्टिरः पिबन्तः सुरापायनः, कनकं सुपर्य्यम् अपृहन्तश्च पारयन्तश्च
 भङ्गापातकिनोऽपीति भावः अन्ते त्वयि तनुं शरीरं त्यक्त्वा यतनु-
 दानाध्वरजुषां भङ्गादानयत्नालुडाखिनाम् उपरि एव उपर्य्यम् अखिलैः
 सुरैः देवैः सम्भावितं सम्मानितं पदं येषां तथाभूताः सन्तः विक्री-
 डन्ति विहरन्ति ॥ ३४ ॥

अलभ्यमिति । यः सततम् अलभ्यं दुष्प्राप्तं सुमनसां पुण्याणां
 सुधीराणाञ्चेति ध्वनिः सौरभ्यं सुगन्धं सुवशस्वेति ध्वनिः हरति
 तथा शस्त्रक्षतभृतां शस्त्राहतानां प्राणान् क्षणादेव हरति सोऽपि
 यतःपृक् प्रापीयानपि पवमानः वायुः त्वदीयानां लीलया विहायेन
 चलितानां लहरीणां तरङ्गाणां व्यतिकरात् सम्पङ्कात् द्राक् भट्टिति
 त्रिभुवनं पुनीते पवित्रीकरोतीत्यर्थः अयं पूतो भवतीति का
 कचेति भावः अहह आश्चर्य्यम् ॥ ३५ ॥

कियन्त इति । हे मातः ! इह जगति एके एकविधाः

सुखं शेते मातः । तव खलु कृपातः पुनरयं
जगन्नाथः शश्वत्त्वयि विहितलोकत्रयभरः ॥ ३६ ॥
भक्त्या हि ब्रह्माधमपतितपाषण्डपरिषत्-
परित्राणस्नेहः श्रवयितुमशक्यः खलु यथा ।
ममाप्येवं प्रेमा दुरितनिवहेष्वस्य ! जगति
स्वभावोऽयं सर्वैरपि खलु यतो दुष्परिहरः ॥ ३७ ॥
प्रदोषान्ते नृत्तत्पुनरमथनलीलोडतज्जटा-
तलाभोगप्रेङ्खलहरिभुजसन्तानविधुतिः ।

कियन्तः जनाः नियतं सततं भोक्तॄणां परेषामिच्छार्थः स्वप्रेषट्काः
कार्यकारिणः सन्ति, परे अन्ये कति जनाः स्वयं पूतात्मानः परेषां
लोकानां प्रणयिनः कार्यपरा इति यावत् न भवन्तीति शेषः ।
ब्रह्मन्तः सुखमेव तेषां प्रयोजनमिति भावः । तथाहि स्वयं पुनः
जगन्नाथः जगत्स्वामी जगत्पालनेककर्मापीति भावः शश्वत् निरन्तरं
त्वयि विहितः शर्पितः लोकत्रयस्य त्रिजगतः भरः येन तेषां भूतः
सन् तव कृपातः खलु अनुपपत्तादेव सुखं सञ्चन्दं शेते निद्राति ॥ ३६ ॥

अतु कथं त्वया पापं कृतं येन मासङ्काणाय पुनरनुकृष्यत्मीत्यत
प्राङ्, भवत्येति । यथा भवत्या ब्रह्मन्तः स्वप्रेषट्काचार्याणाम् अध-
माना भिक्षुणां पतितानां पाषण्डानाञ्च या परिषत् सम्राजः
संज्ञतिरन्वयः तस्याः परित्राणे उद्धरणे स्नेहः प्रबल इति यावत्
श्रवयितुं लघयितुम् अशक्यः खलु अपाये एव, एवं ममापि दुरि-
तनिवहेषु पापप्रवहेषु प्रेमा स्नेहः श्रवयितुमशक्य इति शेषः । हे
अस्य ! मातः ! जगति स्वभावः यतः सर्वैः अपि दुष्परिहरः
खलु अनतिक्रमणीय एव, स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते इति भावः ॥ ३७ ॥

प्रदोषान्ते इति । प्रदोषान्ते सञ्ख्यावसाने नृत्ततः पुनरमथनस्य
हरस्य बीजया उद्धतानाम् उद्धमितानां जटानां तलाभोगेषु तल-

गलकोङ्क्रीडज्जलज्जमरुडाङ्गारसुभग-

स्तिरोधत्तां तापं त्रिदशतटिनीताण्डवविधिः ॥ ३८ ॥

सदैव त्वय्येवार्पितकुशलचिन्ताभरमिमं

'यदि त्वं' मामस्व ! त्वजसि समयेऽस्मिन्नेविषये ।

तदा विश्वासोऽयं त्रिभुवनतलादस्तमयते

निराधारा चेयं भवति खलु निर्व्याजकृष्णा ॥ ३९ ॥

कपर्दीदुःखस्य प्रणयमिलदर्शक्युवतेः

पुरारेः प्रेक्षन्त्यो मृदुलतरसीमन्तसरणौ ।

प्रदेशे, प्रेक्षन्ती चक्षन्ती जङ्गरीरूपाया भुजसन्नाभानां जलसङ्क्रान्ता
विधुतिः अप्रणयं यायन् तथोक्तः तथा गलकोङ्क कण्ठदेये कोष्ठतः
तिष्ठत इति यावत् जलरूपस्य जमराशब्दभेदस्य डाङ्गारेण सुभगः
मनोहरः त्रिदशतटिन्याः गङ्गायाः ताण्डवविधिः नक्षत्रव्यापारः
ताप निरोधत्तां शमयतु ॥ ३८ ॥

मदेवेति । हे अस्व ! यदि त्वम् अविषये निरुपाये समये
सदैव त्वय्येव अर्पितः कुशलचिन्तायाः भरः येन तादृशम् इमं मां
त्वजसि, तदा अयं विश्वासः, त्वा शरणं प्राप्य न विप्रवृत्ते जन इत्येवं-
कल्पयः प्रत्ययः त्रिभुवनतलात् अस्तम् व्ययत गच्छति । इयञ्च
निर्व्याजकृष्णा अकपटकृपा तथोक्त शेषः निराधारा निराश्रया भवति
खलु भवत्येव ॥ ३९ ॥

कपर्दीदिति । हे जननि ! प्रणयेन मिलन्ती मङ्गल्यन्ती अर्द्धा-
ङ्गभूता युवतिर्यस्य तादृशस्य पुरारेः हरस्य मृदुलतरां अतिशोभना
या मीमन्तसरणिः मीमन्तप्रवृत्तिः तस्या प्रेक्षन्त्यः प्रमरन्त्यः भवान्ता
जोष्यां शोभनरूपा मृदुलकान्तिना करेण सापत्येन सपत्नीद्वेषेण
आस्तुरात् कल्पितं नयनं यस्मिन् तत् यथा तथा कपर्दात् जटाज्-

भवान्या सापत्नांस्फुरितनयनं कीमलवचा
करेणोत्क्षिप्तास्ते जननि ! विजयन्तां लहरयः ॥४०॥
प्रपद्यन्ते लोकाः कति न भवतीमत्रभवती-
मुपाधिस्तवायं स्फुरति यद्भीष्टं वितरसि ।
अये तुभ्यं मातर्मम तु पुनरात्मा सुरधुनि !
स्वभावादेव त्वय्यमितमनुरागं विधृतवान् ॥४१॥
ललाटे या लोकैरिह खलु सलीलं तिलकिता
तमो हन्तुं धत्ते तरुणतरमार्त्तशृङ्गतुलनाम् ।
विलुम्पन्ती सद्यो विधिलिखितदुर्वर्णसरणिं
त्वदीया सा मृत्स्ना मम हरतु कृत्स्नामपि शुचम् ॥४२॥

टात् उल्लस्य आकृष्य उत्क्षिप्ताः ते तव लहरयः तरङ्गाः विजयन्तां
मर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ताम् ॥ ४० ॥

प्रपद्यन्ते इति । अये मातः सुरधुनि ! कति लोकाः अत्र-
भवतीं पूज्यां भवतीं न प्रपद्यन्ते न आश्रयन्ति ? सर्वे एवाश्रयन्ती-
त्यर्थः, तत्र सर्वजनाश्रयेण अयम् उपाधिः हेतुः स्फुरति राजते,
यत् अभीष्टं कामं वितरसि ददामि । मम पुनः आत्मा स्वभावादेव
त्वयि अमितम् अपरिमितम् अनुरागं विधृतवान् अतः तुभ्यं नमः
॥ ४१ ॥

ललाटे इति । इह जगति लोकैः ललाटे सलीलं यथा तथा
या खलु तिलकिता तिलकभूषणीकता, तथा तमः अज्ञानं हन्तुं
तरुणतरस्य मार्त्तशृङ्गस्य मध्याङ्गाकस्य तुलनां साम्यं धत्ते, सद्यः
सङ्गमा धारणमात्र एवेत्यर्थः विधिलिखिता दुर्वर्णानां दुष्टानां वर्णानाम्
अक्षराणां दोषाभ्यसूचकानामिति भावः सरणिं प्रङ्क्तिं विलुम्पन्ती
प्रोक्त्वन्ती त्वदीया सा मृत्स्ना मृत्तिका मम कृत्स्नां ममस्यमपि
शुचं शोकं हरतु ॥ ४२ ॥

नरान् मूढांस्तत्तज्जनपदसमासक्तमनसो
 हसन्तः सोक्तासं विकचकुसुमव्रातमिषतः ।
 पुनाना सौरभ्यैः सततमलिनो नित्यमलिनान्
 सखायो नः सन्तु त्रिदशतटिनीतीरतरवः ॥ ४३ ॥
 यजन्त्येके देवान् कठिनतरुर्षेवांस्तदपरे
 वितानव्यासक्ता यमनियमरक्ताः कतिपये ।
 अहन्तु त्वन्नामस्मरणश्रुतकामस्त्रिपथगे !
 जगज्जालं जाने जननि ! तृणजालेन सदृशम् ॥ ४४ ॥
 अविश्रान्तं जन्मावधिसुकृतकर्माजनकृतां
 सतां श्रेयः कर्तुं कति न कतिनः सन्ति विबुधाः ।

नरानिति । तेषु तेषु जनपदेषु देशेषु समासक्तं मनो येषां
 तान् अदेषानुरागेण भवत्याह्वयगिन इति भावः मूढान् अज्ञान्
 नरान् विकचानां विकसितानां कुसुमानां व्रातं समूह एव मिषं क्लृप्तं
 तथात् सोक्तासं सविज्ञासं हसन्तः सततम् अलिनः अस्मरणन्तः
 नित्यमलिनान् सततदुष्कृतगतान् सौरभ्यैः सुगन्धैः पुनानाः पशिली-
 कुर्षाणाः त्रिदशतटिनीतीरतरवः गङ्गातटवर्तिनो वृक्षाः नः अस्माकं
 सखायः सन्तु ॥ ४३ ॥

यजन्तांति । हे जननि त्रिपथगे गङ्गे ! एके जनाः कठिन-
 तरा सेवा येषां तान् दुराराध्यानिवर्षः देवान् यजन्ति अर्चयन्ति,
 तेभ्यः अपरे जनाः वितानेषु यज्ञेषु अश्वमेधादिषु व्यासक्ताः विशेषण
 व्यासक्ताः, कतिपये जनाः यमः वाहोन्द्रियमंयमः नियमः अन्तरि-
 न्द्रियमंयमः तयोः रक्ताः अक्षराणिः समाधिभिन्ना इति यावत्,
 अहन्तु तव नाम्नः स्मरणं श्रुतं श्रवणं तयोः कामः अभिलाषः
 यस्य तथाभूतः सन् जगज्जालं त्रिजगतो तृणजालेन सदृशमूढेन
 सदृशं जाने सन्ते ॥ ४४ ॥

निरस्तालम्बानामक्षतसुखतानान्तु भवतीं
 विनामुष्मिंल्लोके न परमवल्लोके हितकरम् ॥ ४५ ॥
 पयः पीत्वा मातस्तव संपदि यातः सहचरै-
 विमूढः संरन्तुं क्वचिदपि न विश्रान्तिमगमम् ।
 ददानीमुत्सङ्गे मृदुपवनसञ्चारशिथिरे
 चिरादुन्निद्रं मां सदयहृदये स्थापय चिरम् ॥ ४६ ॥
 बधान द्रागेव द्रुढिमरमणीयं परिकरं
 किरीटे बालेन्दुं नियमय पुनः पद्मगणैः ।
 न कुर्यास्त्वं हेलामितरजनसाधारणधिया
 जगन्नाथस्थायं सुरधुनि ! समुद्धारसमयः ॥ ४७ ॥

अविश्रान्तिमिति । अविश्रान्तम् अनवरतं जन्मावधि आनन्द-
 सुखतर्कमेषाम् अर्जनशताम् उपार्जनकारिणा यता साधूनां श्रवः
 कर्तुं कृतः । यदुधाः दूधाः कृतिनः समर्थाः न सन्ति ? सर्व एव
 ममर्था भवन्तीत्यर्थः । त्वं किन्तु भवतीं विना असाध्यं लोके अक्षत-
 सुखतानाम् अपुण्यवताम् अतएव निरस्तालम्बानां निराश्रयानां
 हितकरं परम् अन्यं न अवल्लोके न पश्यामि ॥ ४५ ॥

पय इति । हे मातः ! तव पयः पीत्वा संपदि विमूढैः अश्रैः
 सहचरैः संरन्तुं प्रकीर्णितं यातः क्वचिदपि विश्रान्तिं विशेषेण
 शान्तिं न अगमं न प्रापम् । ददानीं मृदुपवनसञ्चारशिथिरे मन्द-
 वायुसञ्चारशीतले उत्सङ्गे क्रोडे चिरात् दीर्घकालात् पर-
 भित्त्यर्थः उत्सङ्गं निद्राशून्यं तत्तत्सङ्गो न कार्य इत्येवमुदबुद्ध-
 मिति यावत् सः चिरं सदयहृदये स्थापय ॥ ४६ ॥

बधानेति । हे सुरधुनि ! देवनिदि ! त्वं द्रागेव अटित्वेव
 द्रुढिन्ना द्राक्षेन रमणीयं मनोह्रं परिकरं कटिवन्धम् उदबोग-
 मिति यावत् यदीन आहस्वस्त, पुनः किञ्च पद्मगणैः सह बालेन्दुं

शरच्चन्द्रश्चेतां शशिशकलशोभालसुकुटां
 करैः कुम्भाभोजे वरभयनिरासौ विदधतीम् ।
 सुधासाराकाराभरणवसनां शुभ्रमकर-
 स्थितां त्वां ये ध्यायन्त्युदयति न तेषां परिभवः ॥ ४८ ॥
 दरक्षितसमुल्लसद्ददनकान्तिपूरामृतै-
 र्भवज्ज्वलनभर्जिताननिशमूर्जयन्ती नरान् ।
 विवेकमयचन्द्रिकाचयचमत्कृतिं तन्वती
 धुनोतु तमसं तनोः सपदि सन्तनोरङ्गना ॥ ४९ ॥

चन्द्रं किरीटे भजेत शेषः नियमय वधान । इतरजनसाधारण-
 धिया सामान्यलोकोपुष्ट्या हेतुम् अत्रां भवेति शेषः न कुर्याः, अयं
 जगद्वाच्यस्य मम ससुहृदवमयः । जगद्वाच्यं सा सामान्यजनमिव
 अवज्ञया अनिराकृत्य स्वत्तारभीरुवृत्तं कृत्वा शिवत्वमापन्नं कुर्यात्
 भाषः ॥ ४७ ॥

शरदिति । ये जनाः शरच्चन्द्रवत् श्रेतां शुभ्रां शशिशकलेन चन्द्र-
 खण्डेन शोभालं शोभायुक्तां सुकुटां यस्याः ता करैः चतुर्भिरिति
 शेषः कुम्भाभोजे कलसं कमलस्येत्यर्थः तथा वरभयनिरासौ वरम्
 अभयस्येत्यर्थः विदधतीं विशेषेण दधानां सुधासारवत् आकारो येषां
 तथाभूतानि आभरणवसनानि यस्याः तां शुभ्रे मकरे स्थिता शुभ्र-
 मकरवाचनामित्यर्थः त्वां ध्यायान्ति विन्तयन्ति तेषां परिभवः न उद-
 यति न जायते ॥ ४८ ॥

दरेति । दरेण मन्देन क्षितेन समुल्लसत् यत् वटनं तस्य कान्ति-
 पूराः कान्तिसमूहा एव अमृतानि तैः भवः संसार एव ज्वलनः
 अग्निः तं भर्जितान् सन्नापितानिति यावत् नरान् अनिशम्
 अजस्रम् अर्जयन्ती निर्वापयन्तीति यावत् विवेकमयी ज्ञानमयी
 वा चन्द्रिका तस्याः चयेन स्फुरणेन चमत्कृतिं विख्यायं तन्वती
 जनयन्ती सन्वतोः राजविशेषस्य भीष्मजनकस्य अश्विनो कान्ता गङ्गा

मन्त्रैर्मौलितमौषधैर्मुकुलितं त्रस्तं सुराणां गणैः
 स्रस्तं सान्द्रमुधारसैर्विदलितं गारुक्तैर्ग्रीवभिः ।
 वीचिचालितकालिमाहितपदे स्रस्तोक्तकक्षोलिनि !
 त्वं तापं निरसाधुना मम भवव्यालावलीढात्मनः ॥ ५० ॥
 द्यूतं नागेन्द्रकृत्तिं प्रमथगणफणियेष्विनन्दीन्दुमुख्यं
 सर्वस्वं हारयित्वा स्वमथ पुरभिदि द्राक् पंथीकर्तुंकामे ।
 साकूतं हैमवत्या मृदुलहसितया वीचितायास्तवाम्ब !
 व्यालोलोक्तासितत्वाक्षहरिणवघटाताण्डवं नः पुनातु ॥ ५१ ॥

सपटि कटिति तनोः शरीरस्य तनवं 'तिमिरं' मोहमिति यावत्
 धुनोश्च अपनयतु ॥ ४९ ॥

मन्त्रैरिति । हे अर्धोक्तकक्षोलिनि ! सुरधुनि ! वीचिभिः
 तरङ्गैः चालितं कालिम्बा सास्त्रिणेन आहितं युक्तं पदं स्वानं
 यथा ताडणी तत्त्वम्बुधौ तरङ्गस्पर्शभावेणैव पापलावनीत्यर्थः
 त्वं मन्त्रैः मोहितं नेत्रनिमीलनं कृतमिति यावत्, औषधैः सुकु-
 चितम् अपमृदितमिति भावः, सुराणां गणैः त्रस्तं भीतं, सान्द्रैः
 घनैः सुधारसैः अमृतद्वयैः स्रस्तं वैकल्यं गतमिति भावः, गारुक्तैः
 गरुडदेवताकैः व्याभिः शिखाभिः गारुडमण्डिभिरित्यर्थः विदलितं
 चूर्णितं गतमिति भावः, मम तापशान्ताविति सर्वत्र योज्यम् । अधुना
 त्वं भवः संसार एव व्यालः भुजङ्गः तेन आवलीढः दष्टः व्याला
 यस्य तथाभूतस्य संसारविषदग्धमिति भावः तापं निरस्य अपनय ।
 रूपकमलङ्कारः । तद्रूपं दपेण । रूपकं रूपितारोपादिपदे निर-
 पञ्चते इति । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टं, सूर्याश्वैर्यदि नः सजो
 मततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥ ५० ॥

द्यूते इति । हे अम्ब ! मातः ! द्यूते पावेत्या सह अचक्रोडावां
 नागेन्द्रकृत्तिं गजचर्म, प्रमथनयाः पारिग्रहणीः, प्रमथाः स्युः पारि-
 ग्रह दन्तभरः । फणियेष्वः पद्मगवर्गाः नन्दो हन्तु, चन्द्रश्च सूर्याः

विभूषितानङ्गरिपूतमाङ्गा सद्यःकृतानेकजनार्त्तिभङ्गा ।

मनोहरोत्तुङ्गचलत्तरङ्गा गङ्गा समाङ्गान्यमलीकरोतु ॥ ५२ ॥

इमां पीयूषलहरीं जगन्नाथेन निर्मिताम् ।

यः पठेत्तस्य सर्वत्र जायन्ते जयसम्पदः ॥ ५३ ॥

इति श्रीपण्डितराजाभिधश्रीजगन्नाथकविरचितो

गङ्गालहरीस्तवराजः सम्पूर्णः ।

प्रधानानि यस्य तेषांभूतं सर्वम् सर्वधनं हारायित्वा यद्य अनन्तरं
द्राक् भटिति सहस्रेत्यर्थः अस्मिन् आत्मानं अयंरात्रामत्यर्थः पण्यकर्तु-
कामे पुरभिदि पुरारौ सति साकृतं सविश्रामं मृदुलहसितया
मन्दहासिन्या हैमवत्या गौर्या वीक्षितायाः निरोक्षिताया इत्यर्थः
तव व्यालोलं विकटं यथा तथा उल्लासितत्वात् लहरीणां तरङ्गाणां
नवघटा नवीना परम्परा एव ताण्डवं नृत्यं नः व्यञ्जान् पुनातु
पवित्रीकरोतु । सङ्घराष्ट्रं, स्वस्त्रैर्यानां त्वयेव विमुनियतियुता
सङ्घरा कोर्त्तितेयमिति तल्लक्षणात् ॥ ५१ ॥

विभूषितेति । विभूषितम् अनङ्गरिपोः हरस्य उत्तमाङ्गं शिरो यथा
सा सद्यः भटिति कृतः अनेकजनानाम् आर्त्तिभङ्गः तापशान्तिः यथा
तथोक्ता मनोहरा उत्तुङ्गाः चलन्तः तरङ्गाः वस्यस्तथाभूता गङ्गा
समं अङ्गानि अमलीकरोतु पुनातु । उपजातिष्टं, स्थादिन्द्रवज्रा
अदि तौ जगौ ग इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सति च, अनन्तरोद्दी-
रितलक्ष्मभाजौ पादौ यदोयावुपजातयस्ता इति तल्लक्षणात् ।
अनेकस्य व्यञ्जनस्यासकदनेकधा साम्यादुल्लस्यतु प्रासः ॥ ५२ ॥

इमांमिति । जगन्नाथेन कविना निर्मितां रचिताम् इमां
पीयूषलहरीम् अलङ्कृततरङ्गमालां यः पठेत् तस्य सर्वत्र जयसम्पदः
जायन्ते भवन्ति । अतुष्टुष्टम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता

गङ्गालहरीव्याख्या समाप्ता ।

श्रुतबोधः ।

—१०३—

छन्दसां लक्षणं येन श्रुतमात्रेण बध्यते ।
तमहं सम्प्रवक्ष्यामि श्रुतबोधमविस्तरम् ॥ १ ॥
संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसन्निभम् ।
विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन ॥ २ ॥
एकमात्रो भवेद् ऋन्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चादेमात्रकम् ॥ ३ ॥

छन्दसामिति । येन श्रुतमात्रेण छन्दसां लक्षणं बध्यते ज्ञायते,
तम् अविस्तरं संक्षिप्तं श्रुतबोधं नाम छन्दोपन्यस्य अहं सम्प्रवक्ष्यामि
॥ १ ॥

संयुक्ताद्यमिति । संयुक्तस्य वर्णस्य आद्यं दीर्घं दीर्घस्वरयुत-
मित्यर्थः सानुस्वारम् अनुस्वारयुक्तं विसर्गसन्निभम् सविसर्गम् अक्षरं
लघुपीति भावः गुरु विज्ञेयं बोध्यम् । पादान्तस्थं श्लोकपतये-
भागः पादः तस्य अन्तस्थं लघु विकल्पेन गुरु ज्ञेयं यत् गुरुत्वं
भावश्चक्रे तत्र गुरु गण्यम् अन्यथा लघुवै स्थितमिति
भावः ॥ २ ॥

एकमात्र इति । मात्रा तु यावता प्राणिः पर्यति जानुमण्डले
तावत्कावो भवेन्मात्रेण्युक्तलक्षणः 'कावः मात्रा, एका मात्रा
तादृशोच्चारणकालः यस्य सः एकमात्रो वर्णः तुल्यः भवेत् । द्विमात्रो

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्व्या । ४ ॥

आर्यापूर्वार्द्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते ! ।

ऊन्दोविदस्तदानीं गीतिं ताममृतवाणि ! भाषन्ते ॥ ५ ॥

आर्योत्तरार्द्धतुल्यं प्रथमार्द्धमपि प्रयुक्तं चेत् ।

कामिनि ! तामुपगोतिं प्रतिभाषन्ते महाकवयः ॥ ६ ॥

आद्यचतुर्थं पञ्चमकं चेत्

यत्र गुरु स्यात् साक्षरपङ्क्तिः ॥ ७ ॥

वर्णः दीर्घः उच्यते । त्रिमात्रस्तु वर्णः भूतः शेषः । अर्द्धमात्रकम्
अक्षरञ्च व्यञ्जनं प्रोक्तमिति शेषः ॥ १ ॥

यस्या इति । यस्याः प्रथमे पादे आद्ये चतुर्थभागे तथा तृती-
येऽपि द्वादश मात्राः लघव इति यावत् द्वितीये पादे अष्टादश मात्रा
इति शेषः तथा चतुर्थके पादे पञ्चदश मात्रा इति शेषः, सा आर्या
नाम ऊन्दः । उदाहरणन्तु लक्षणमेव बोध्यमेतत् सर्वत्र ॥ ४ ॥

आर्येति । हे हंसगते ! राजहंसगामिनि ! ज्ञानासम्बोधन-
मिदम् । यत्र आर्यायाः पूर्वार्द्धेन समं तुल्यं पूर्वार्द्धे यथा द्वादश मात्रा
अष्टादश मात्राश्च तत्तुल्यमित्यर्थः द्वितीयं परार्द्धमपि भवति । हे
अमृतवाणि ! तदानीं ऊन्दोविदः ऊन्दःशास्त्रज्ञाः तां गीतिं भाषन्ते
वक्ष्यन्ति ॥ ५ ॥

आर्येति । हे कामिनि ! प्रथमार्द्धमपि आर्यायां उत्तरार्द्धेन
द्वादशपञ्चदशमात्राव्यपितेनेति भावः तुल्यं प्रयुक्तं रचितं चेत्,
महाकवयः ताम् उपगोतिं प्रतिभाषन्ते ॥ ६ ॥

आद्येति । आद्ये चतुर्थे-पञ्चमकञ्च यत्र गुरु स्यात्, सा अक्षर-
पङ्क्तिर्नाम ऊन्दः ॥ ७ ॥

अगुरु चतुष्कं भवति गुरु द्वी ।

घनकुचयुग्मे ! शशिवदनासी ॥ ८ ॥

तूर्य्यं पञ्चमकं चेद् यत्र स्यात्तु बाले ! ।

विद्वद्भिर्गनेत्रे ! प्रोक्ता सा मदलेखा ॥ ९ ॥

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुःपादयोर्द्विचतुः सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ १० ॥

आदिगतं तूर्य्यगतं पञ्चमकं चान्यगतम् ।

स्याद् गुरु चेत् संकथितं माणवकाक्रीडमिदम् ॥ ११ ॥

द्वितूर्य्यषष्ठनष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा ।

तदा निवेदयन्ति तां बुधा नामस्वरूपिणीम् ॥ १२ ॥

अगुर्विति । हे घनकुचयुग्मे ! निविडस्तनयुगले ! यत्र अगुरु
अष्टु चतुष्कं चत्वारो वर्षा लघव इत्यर्थः, भवति हो वर्षा गुरु च
भवतः, अष्टो शशिवदना नाम छन्दः ॥ ८ ॥

तूर्य्यमिति । हे गनेत्रे ! बाले ! यत्र तूर्य्यं चतुर्थं पञ्चमकञ्च
अष्टु स्यात् अपरे पञ्च वर्षा गुरु इति शेषः, विद्वद्भिः पण्डितैः
सा मदलेखा प्रोक्ता कविता ॥ ९ ॥

श्लोके इति । श्लोके अष्टुष्टुभा रचिते पद्ये इति भावः सर्वत्र
षष्ठं गुरु, पञ्चमं लघु ज्ञेयम् । तथा द्विचतुःपादयोः द्वितीयचतुर्थ-
पादयोः सप्तमं चतुष्कम्, अन्ययोर्द्वितीयतृतीययोः पादयोः सप्तमं दीर्घं
ज्ञेयम् ॥ १० ॥

आदिगतमिति । आदिगतं तूर्य्यगतं चतुर्थमित्यर्थः, पञ्चमकं
तथा अन्यगतम् अष्टममित्यर्थः गुरु स्यात् चेत् अपरे चत्वारो लघव
इति भावः, इदं माणवकाक्रीडं नाम छन्दः संकथितम् ॥ ११ ॥

द्वितूर्य्येति । यदा द्वितूर्य्यषष्ठं द्वितीयचतुर्थषष्ठं तथा अष्टमं गुरु

ऋसो वर्णो जायते यत्र षष्ठः कम्बुधीवे ! तद्वदेवाष्टमान्यः
विश्रान्तः स्यात्तन्मि वेदेसुरङ्गैः तां भाषन्ते शालिनीं छान्दसीयाः
आद्यचतुर्थमहीननितम्बे ! सप्तमकं दशमञ्च तथान्यं
यत्र गुरु प्रकटस्मरसारः ! तत् कथितं ननु दोषकवृत्तम् ॥ १८ ॥
यस्यास्त्रिषट्सप्तममचरं स्याद् ऋसं सुजङ्घे ! नवमञ्च तद्वत् ।
गत्या विलज्जीकृतहंमकान्ते तामिन्द्रवज्रां ब्रूवते कवीन्द्राः ॥ १९ ॥
यदीन्द्रवजाचरणेषु पूर्वं भवन्ति वर्णा लघवः सुवर्णं ! ।
अमन्दमाद्यन्मदने ! तदानामपैन्द्रवजा कथिता कवीन्द्रेः ॥ २० ॥

सुख इति । हे तन्मि ! यत्र षष्ठो वर्णः सुखः जायते, हे
कम्बुधीवे गङ्गुधीवे ! गङ्गुः स्यात् कम्बुः रश्मिवाभित्तरः । अष्टमान्यः
अष्टमस्य अन्त्यः नवम इत्यर्थः तद्वत् सुख इत्यर्थः, अन्ये नव वर्णा
दीर्घा इति भाषः, तथा वेदैः चतुर्भिस्तुरङ्गैः सप्तमिष्य विश्रान्तः
यतिः, छान्दसीयाः छन्दोविदः तां शालिनीं भाषन्ते कथयन्ति ॥ १७ ॥

अदोति । ननु भो प्रकटः उलकटः स्मरस्य कामस्य सारः
भावः यस्याः तत्सम्बुद्धौ । हे प्रबलकामो इत्यर्थः । हे अहीन-
नितम्बे गुरुनितम्बे ! यत्र आद्यं चतुर्थं सप्तमकं दशमं तथा अन्त्यम्
एकादशमित्यर्थः गुरु, अन्ये षट् लघव इति शेषः, तत् दोषकवृत्तं
कथितम् ॥ १८ ॥

यस्या इति । हे गत्या गमनेन विलज्जीकृता हंमानां कानिः
शोभा यथा तादृशि ! सुजङ्घे सुजुजङ्गाशालिनि ! यस्याः त्रिषट्-
सप्तमं तृतीयं षष्ठं सप्तममित्यर्थः तद्वत् नवमञ्च अचरं सुखं स्यात्
अन्ये सप्त लघव इति शेषः, कवीन्द्राः ताम् इन्द्रवज्रां ब्रूवते ॥ १९ ॥

यदोति । यदि इन्द्रवज्रायाः चरणेषु पादेषु पूर्वं आद्या वर्णाः
लघवः भवन्ति, तदानीं हे सुवर्णं सुवर्णे ! अमन्दमाद्यन्मदने, अत्युन्मद-
मदने ! कवीन्द्रैः उपेन्द्रवजा कथिता ॥ २० ॥

यत्र द्वयोरप्यनयोस्तु पादा भवन्ति सीमन्तिनि चन्द्रकान्ते ! ।
 विद्वद्भिराद्यैः परिकीर्त्तिता सा प्रयुज्यतामित्युपजातिरेषा ॥२१॥
 आख्यानकी सा प्रकटीकृतार्थे यदीन्द्रवज्राचरणः पुरस्तात् ।
 उपेन्द्रवज्राचरणास्त्रयोऽन्ये मनीषिणोक्ता विपरीतपूर्वाः ॥२२॥
 आद्यमक्षरमतस्तृतीयकं सप्तमञ्च नवमं तथास्तिमम् ।
 दीर्घमिन्दुमुखि यत्र जायते तां वदन्ति कवयो रघोदतां ॥२३॥
 अक्षरञ्च नवमं दशमञ्च व्यत्ययाद् भवति यत्र विनीते ! ।
 प्राक्तनैः सुनयने यदि सैव स्वागतिरिति कविभिः कथितासौ ॥२४॥
 सप्ततीयकषष्ठमनङ्गरते ! नवमं विरतिप्रभवं गुरु चेत् ।
 घनपीनपयोधरभारनते ! ननु तोटकवृत्तमिदं कथितं ॥२५॥

यत्रेति । हे चन्द्रकान्ते चन्द्रमनोज्वरे सीमन्तिनि ! यत्र
 द्वयोरपि अनयोः इन्द्रवज्रोपेन्द्रयोः पादाः भवन्ति, आद्यैर्विद्वद्भिः
 उपजातिरिति परिकीर्त्तिता एषा सा प्रयुज्यताम् ॥ २१ ॥

आख्यानकीति । हे प्रकटीकृतार्थे प्रकटीकृतार्थे ! यदि
 पुरस्तात् प्रथमः इन्द्रवज्रावाचरणः अन्ये द्वितीयतृतीयचतुर्थीः
 पादाः विपरीतपूर्वाः पूर्ववराविलक्षण इत्यर्थः, तदा सा मनीषिणा
 आख्यानकी उक्ता ॥ २२ ॥

आद्यामिति । हे इन्दुमुखि ! यत्र आद्यम् अतः अक्षात् परं
 तृतीयकं सप्तमं नवमं तथा अस्तिमञ्च एकादशमित्यर्थः अक्षरं दीर्घं
 जायते अन्ये षट् लघव इति शेषः, कवयः तां रघोदतां वदन्ति ॥२३॥

अक्षरमिति । हे विनीते विनयवति ! सुनयने ! यत्र सप्तो-
 दतायां नवमं दशमञ्च अक्षरं व्यत्ययाद् विपर्ययात् नवमं चतु दश-
 मञ्च सुर्वित्यर्थः भवति, प्राक्तनैः पूर्वैः कविभिः सैव रघोदतैव स्वागता
 इत्यर्थे कथिता ॥ २४ ॥

सप्ततीयकेति । हे अनङ्गरते ! कामादि ! घनपीनपयोधर-

यदि तोटकस्य गुरु पञ्चमकं विहितं विलासिनि तदक्षरकम् ।
 रससंख्यकं गुरु न चेदक्षरे प्रमिताक्षरेति कविभिः कथिता ॥ २६ ॥
 यदाद्यं चतुर्थं तथा सप्तमं स्यात्तद्यैवाक्षरं ऋषमेकादशाद्यम् ।
 शरच्चन्द्रविहोषिवक्त्रारविन्दे तदुक्तं कवीन्द्रैर्भुजङ्गप्रयातम् ॥ २७ ॥
 अयि क्षयोदरि ! यत्र चतुर्थकं गुरु च सप्तमकं दशमं तथा ।
 विरतिगञ्जं तथैव सुमध्यमे द्रुतविलम्बितमित्युपदिश्यते ॥ २८ ॥
 प्रथमाक्षरमाद्यतृतीययोर्द्रुतविलम्बितकस्य हि पादयोः ।
 यदि नास्ति तदा कमलेक्षणे भवति सुन्दरि सा हरिणीभुता ॥ २९ ॥

भारनते ! सप्तमोद्यकं तृतीयसङ्कितं षष्ठं नवमं विरतिप्रभवं विश्वास-
 स्थानं द्वादशमित्यर्थः चेत् गुरु, अन्ये अष्टौ लघव इति शेषः, नतु
 तदा इदं तोटकवृत्तं कथितम् ॥ २५ ॥

यदीति । हे विलासिनि ! अक्षरे ! यदि तोटकस्य पञ्चमकं तत्
 अक्षरकं गुरु विहितं रससंख्यकं षष्ठं गुरु न चेत् भवति, तदा
 कविभिः प्रमिताक्षरेति कथिता ॥ २६ ॥

यदाद्यामिति । हे शरच्चन्द्रविहोषिवक्त्रारविन्दे ! सुखकमलसङ्कित-
 शरच्चन्द्रे इत्यर्थः यदा आद्यं चतुर्थं सप्तमं तथा एकादशस्य आद्यं
 दशमित्यर्थः अक्षरं ऋषं स्यात् अन्ये अष्टौ गुरव इति शेषः, तदा
 तत् कवीन्द्रैः भुजङ्गप्रयातम् उक्तम् ॥ २७ ॥

अयीति । हे अयि क्षयोदरि ! तथैव सुमध्यमे ! यत्र चतुर्थकं
 सप्तमकं तथा दशमं विरतिगञ्जं द्वादशमित्यर्थः गुरु, अन्ये अष्टौ
 लघव इति शेषः, तत् द्रुतविलम्बितमिति उपदिश्यते ॥ २८ ॥

प्रथमेति । हे कमलेक्षणे ! सुन्दरि ! द्रुतविलम्बितकस्य आद्य-
 तृतीययोः पादयोः प्रथमाक्षरं यदि नास्ति, तदा सा हरिणीभुता
 भवति ॥ २९ ॥

उपेन्द्रवज्राचरणेषु सन्ति चेदुपान्त्यवर्णा लघवः परे कृताः ।
 मदोल्लसदुभ्रूजितकामकार्मुके वदन्ति वंशस्थविलं बुधास्तदा १०
 यस्यामशोकाङ्कुरपाणिपङ्क्तवे ! वंशस्थपादा गुरुपूर्ववर्णकाः ।
 तारुण्यहेलारतिरङ्गलालसे तामिन्द्रवंशां कवयः प्रचक्षते ॥ ११
 यस्यां प्रिये ! प्रथमकमचरद्वयं त्वयं तथा गुरु नवमं दशान्तिमं ।
 सान्त्यं भवेद्यतिरपि चेदयुगग्रहैः सालक्ष्यतामस्तुतस्ते प्रभावती १२

आद्यं चेत् त्रितयमथाष्टमं नवान्त्यं

द्वेन्व्यौ गुरुविरतौ सुभाषिते ! स्यात् ।

विश्रामो भवति महेशनेत्रदिग्भि-

र्विज्ञेया ननु सुदति ! प्रहर्षिणी सा ॥ १३ ॥

उपेन्द्रेति । उपेन्द्रवज्रायाः चरणेषु पादेषु चेत् यदि उपा-
 न्त्यवर्णाः एकादशवर्णा इत्यर्थः लघवः परे द्वादशवर्णाः कृताः गुरुव-
 रति शेषः, तदा हे मदोल्लसदुभ्रूजितकामकार्मुके ! बुधाः विद्वांसः
 तत् वंशस्थविलं वदन्ति ॥ १० ॥

यस्यामिति । हे अशोकाङ्कुरवत् पाणिपङ्क्तवे यस्याः तादृशि !
 तारुण्येन या हेलो विज्ञानविशेषः तथा यो रतिरङ्गः तस्मिन्
 लालसा लब्धा तत्सम्बुद्धौ । यस्यां वंशस्थस्य पादाः गुरुपूर्ववर्णकाः
 प्रथमे गुरुवर्णाः, कवयः ताम् इन्द्रवंशां प्रचक्षते जयवन्ति ॥ ११ ॥

यस्यामिति । हे प्रिये ! अस्तुतस्ते ! सुधामधुरभाषिणि !
 यस्यां प्रथमकमचरद्वयं प्रथमं द्वितीयमित्यर्थः त्वयं चतुर्थं नवमं दशा-
 न्तिमम् एकादशं तथा सान्त्यम् अन्त्येन शेषेण सजितं त्रयोदश-
 सित्यर्थः गुरु, अन्त्ये सप्त लघव इति शेषः, युगग्रहैः चतुर्भिर्नवभिश्च
 यतिरपि चेत् भवेत् सा प्रभावती आलक्ष्यताम् ॥ १२ ॥

आद्यमिति । हे सुभाषिते ! सुभाषिणि ! हे सुदति !
 चेत् यदि आद्यं प्रथमं त्रितयं प्रथमं द्वितीयं तृतीयञ्चैत्यर्थः अथ

आद्यं द्वितीयमपि चेद् गुरु तच्चतुर्थं
यत्राष्टमञ्च दशमान्यमुपान्त्यमन्त्यम् ।
अष्टाभिरिन्दुवदने ! विरतिश्च षड्भिः
कान्ते ! वसन्ततिलकं किल तं वदन्ति ॥ ३४ ॥
प्रथममगुरु षट्कं विद्यते यत्र कान्ते !
तदनु च दशमं चेदक्षरं द्वादशान्त्यम् ।
गिरिभिरथ तुरङ्गैर्यत्र कान्ते ! विरामः
सुकविजनमनोघ्ना मालिनी सा प्रसिद्धा ॥ ३५ ॥
सुमुखि ! लववः पञ्च प्राच्यास्ततो दशमान्तिमः
तदनु ललितालापे ! वर्षां तृतीयचतुर्थकौ ।

अनन्तरम् अष्टमं नवान्त्यं दशममित्यर्थः कान्त्यो ह्यो द्वादशं त्रयोदश-
चतुर्थः गुरुविरतो गुरुयुतामित्यर्थः आत् अन्ये षट् लवव इति
अथः तथा सङ्गेशनेत्रैः त्रिभिरित्यर्थः दृग्भिर्दशभिश्च विश्रामः
भवति, ननु तदा सा प्रहर्षिणी विज्ञेया ॥ ३३ ॥

आद्यमिति । हे इन्दुवदने ! कान्ते ! यत्र आद्यं प्रथमं
द्वितीयं चतुर्थम् अष्टमं दशमान्त्यम् एकादशमित्यर्थः उपान्त्यं त्रयोदशम्
अन्त्यं चतुर्दशञ्च चेत् गुरु, अन्ये सप्त लवव इति शेषः अष्टाभिः
षड्भिश्च विरतिर्विश्रामश्च भवति, तदा तं वसन्ततिलकं वदन्ति
किल ॥ ३४ ॥

प्रथममिति । हे कान्ते ! यत्र प्रथमं षट्कं तदनु तदन्तरञ्च
दशमं द्वादशान्त्यं त्रयोदशमित्यर्थः च अक्षरम् अगुरु लघ्वित्यर्थः
विद्यते, यत्र च गिरिभिः प्रसृतैः अष्टाभिरित्यर्थः अथानन्तरं तुरङ्गैः
अष्टैः सप्तभिरित्यर्थः विरामः भवतीति शेषः, हे कान्ते ! सा
सुकविजनामा मनोघ्ना मनोहारिणी मालिनी प्रसिद्धा ॥ ३५ ॥

सुमुखीति । हे सुमुखि ! ललितालापे सधुरभार्षिणि ! स्फु, क्ली

प्रभवति पुनर्यत्रोपाख्यः स्फुरत्कनकप्रभे ।
 यतिरपि रसेर्वदैरश्वैः स्मृता हरिणीति सा ॥२६॥
 यदि प्राच्यां क्लृप्तः कलितकमले ! पञ्च गुरवः
 ततो वर्षाः पञ्च प्रकृतिसुकुमाराङ्ग ! लघवः ।
 त्रयोऽन्ये चोपाख्याः सुतनुजघने ! भोगसुभगे !
 रसैरीशैर्यस्यां भवति विरतिः सा शिखरिणी ॥२७॥
 द्वितीयमलिकुन्तले ! गुरु षडष्टमद्वादशं
 चतुर्दशमथ प्रिये ! गुरु गभीरनाभिहृदे ! ।
 सपञ्चदशमान्तिमं तदनु यत्र कान्ते ! यतिः
 गिरीन्द्रफणभृत्कुलैर्भवति सुभ्रु ! पृथीति सा ॥२८॥

कनकप्रभा काञ्चनप्रभा ख्याः तत्सम्बुद्धौ । यत्र प्राच्याः पूर्वे पञ्च
 लघवः ततः अनन्तरं दशमान्तिमः एकादशः तदनु तदनन्तरं तृतीय-
 चतुर्थको वर्षौ त्रयोदशः चतुर्दशस्यैवार्थः उपान्त्यः षोडशश्च पुनः
 लघुः प्रभवति अन्ये अष्टौ लघव इति शेषः, रसैः षड्भिः वेदैश्चतुर्भिः
 अश्वैः सप्तभिश्च यतिर्विश्रामोऽपि भवतीति शेषः, सा हरिणीति
 स्मृता कथिता ॥ २६ ॥

यदीति । हे कलितकमले नृहीतपद्मे ! पञ्चविंशतिनीत्यर्थः
 प्रकृत्वा स्वभावेन सुकुमारं सुकोमलम् अङ्गं यस्याः तत्सम्बुद्धौ,
 सुतनुजघने शोभनाङ्गजघने ! भोगसुभगे सम्भोगसुखदायिनीत्यर्थः
 यस्यां प्राच्याः प्रथमः तुल्यः लघुरित्यर्थः ततः पञ्च गुरवः ततः
 अनन्तरं पञ्च वर्षाः लघवः अन्ये उपान्त्याश्च त्रयः चतुर्दशषडष्ट-
 षोडशा इत्यर्थः लघवः अन्ये त्रयो गुरव इति शेषः, तथा रसैः
 षड्भिः ईशैः एकादशभिः विरतिः, सा शिखरिणी भवति ॥ २७ ॥

द्वितीयमिति । हे अलिकुन्तले भ्रमरनीलकेशि ! गभीरनाभि-
 हृदे सुभ्रु ! प्रिये ! कान्ते ! यत्र द्वितीयं षडष्टमद्वादशं षष्ठम् अष्टमं

चत्वारः प्राक् सुतसु ! गुरवो ह्ये दशैकादशौ चेतु
मुग्धे । वर्षौ तदसु कुमुदामोदिनि ! हादशान्त्यौ ।
तदचान्त्यौ युगरसहस्रैर्यच्च कान्ते ! विरामो
मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयस्तन्वि ! तां सङ्क्रिरन्ते ॥ ३६ ॥
आद्यं यत्र गुरु त्रयं प्रियतमे ! षष्ठं ततश्चाष्टमं
सन्त्येकादशतस्रयस्तदनु चेदष्टादशाद्यान्तिमाः
मार्तण्डैर्मुनिभिश्च यत्र विरतिः पूर्णेन्दुविम्बानने
तद् वृत्तं प्रवदन्ति काव्यरसिकाः शार्दूलविक्री

हादशश्लेषार्थः गुरु, अथ अनन्तरं चतुर्दशं तदनु सप्तदशं
पञ्चदशं सप्तदशश्लेषार्थः गुरु, अन्ये दश लघव इति शेषः
कण्ठवृत्कुलेः अष्टाभिः नवभिश्चैत्यर्थः यतिः, स
भवति ॥ ३८ ॥

चत्वार इति । हे सुतसु ! मुग्धे कान्ते ! यत्र
चत्वारः गुरवः, तदनु तदनन्तरं चेतु दशैकादश
एकादशश्लेषार्थः वर्षौ, हादशान्त्यौ त्रयोदशचतुर्दशश्लेषार्थः
तथा अन्यौ षोडशः सप्तदशश्लेषार्थः गुरुं भवत इति
सप्त लघव इति शेषः, तथा युगरसहस्रैः अष्टाभिः षड्भिः
श्लेषः विरामः, हे कुमुदामोदिनि ! तन्वि ! प्रवरकवयः
तां मन्दाक्रान्तां सङ्क्रिरन्ते कथयन्ति ॥ ३६ ॥

आद्यमिति । हे पूर्णेन्दुविम्बानने, पूर्णचन्द्रसि-
यत्र आद्यं त्रयं षष्ठं ततश्च अष्टमं गुरु, तदनु एक
दशान्तरं परं चेतु त्रयः हादशत्रयोदशचतुर्दश इत्यर्थः तथा
द्यान्तिमाः षोडशः सप्तदशः कनविंशश्लेषार्थः गुरवः
शेषः, अन्ये अष्टौ लघव इति शेषः, यत्र च मार्तण्डैः
मुनिरित्यर्थः मुनिभिः सप्तभिश्च विरतिविम्बानः, काव्य-
वृत्तं शार्दूलविक्रीडितं प्रवदन्ति ॥ ३७ ॥

चत्वारो यत्र वक्ताः प्रथममलघवः प्रष्ठकः सप्तमोऽपि
 द्वौ तद्वत् षोडशाक्षौ सगमदतिलके षोडशाक्षौ तद्वान्त्यौ ।
 रम्भास्तम्भोरुकान्ते ! मुनिमुनिमुनिभिर्दृश्यते चेद्विरामो
 बाले बन्धैः कवीन्द्रेः सुतनु निगदिता स्रग्धरा सा प्रसिद्धा ४१
 इति श्रीकालिदासविरचितः श्रुतबोधः सम्पूर्णः ।

चत्वार इति । हे सगमदतिलके ! रम्भास्तम्भौ इव यौ जह
 ताभ्यां कान्ता मनोहरा तत्सम्बन्धौ, बाणे । स्रग्धे ! सुतनु शोभनाङ्ग !
 सप्त प्रथमं चत्वारो वक्ताः प्रष्ठकः सप्तमः तद्वत् षोडशाक्षौ द्वौ
 चतुर्दशः षोडशश्चेत्त्वर्थः षोडशान्तौ सप्तदशः अष्टादशश्चेत्त्वर्थः तथा
 बन्धौ विंशः एकविंशश्चेत्त्वर्थः अक्षरैवः गुरव इत्त्वर्थः, अन्ते नव सप्तव
 इति शेषः, तथा सप्तभिः सप्तभिः सप्तभिः चेत्तु यदि विराभो
 दृश्यते, तदा बन्धैः कवीन्द्रेः स्रग्धरा प्रसिद्धा सा निगदिता
 उक्ता ॥ ४० ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
 श्रुतबोधव्याख्या समाप्ता ।

विदग्धसुखमसूदनम् ।

— ०५० —

सिद्धौषधानि भवदुःखमहागदानां
पुण्यात्मनां परमकर्णरसायनानि ।
प्रक्षालनैकसलिलानि मनोमलानां
शौद्धोदनेः प्रवचनानि चिरं जयन्ति ॥१॥

जयन्ति सन्तः सुकृतैकभाजनं परार्थसम्पादनसद्व्रतस्थिताः
करस्वनीरोपमविश्वदर्शिनो जयन्ति वैदग्ध्यभुवः कवेर्गिरः ॥२॥

सिद्धौषधानीति । भवस्य संसारस्य दुःखान्मेव तापा एव कष्टान्तः
महाः रोगाः तेषां सिद्धौषधानि प्रस्तुतभेषजानि प्रसिद्धमहौषधानीत्यर्थः,
पुण्यात्मनां सुकृतिनां परमकर्णरसायनानि परमाणि कर्णांशुतानि
श्रोत्रसुष्ठानीत्यर्थः, मनोमलानां मानसिकपापानां प्रक्षालने एकसलि-
नानि सुखजलानि, शौद्धोदनस्य अपत्यं पुमान् शौद्धोदनेः तस्य
बुद्ध्येत्यर्थः प्रवचनानि प्रकृतानि वचनानि चिरं जयन्ति सर्वोत्-
कर्षेण वर्तन्ते । रूपकमङ्गहारः । तदुक्तं दर्पणे । रूपकं रूपिता-
रोपाद्विषये निरपङ्गवे इति । वसन्ततिखकं वृत्तं, ज्ञेयं वसन्ततिखकं
तमजा जगौ ग इति तद्वत्तयात् ॥ १ ॥

जयन्तीति । सुकृतानाम् एकम् अद्वितीयं भाजनं पात्रं,
पट्टेषाम् अर्थसम्पादनं कार्यसम्पादनमेव सत् व्रतं तत्र स्थिताः
करस्य यत् नीरं जलं तदुपमं यथा तथा विश्वं पश्यन्तीति तथा-
विधाः सन्तः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते, तथा वैदग्ध्यभुवः वैचित्र्य-
शक्तिभ्यः कवेः गिरः वाचः जयन्ति । वंशस्वविद्यं वृत्तं, बह्वि वंश-
स्वविद्यं जतौ जरापिति तद्वत्तयात् ॥ २ ॥

आक्रान्तेव मञ्जोपलेन मुनिना शप्तेव दुर्वाससा
 सातत्यं वत मुद्रितेव जतुना नीतेव मूर्च्छां विषैः ।
 बहेवातनुरञ्जुभिः परगुणान् वक्तुं न शक्ता सती
 जिह्वा लोहशलाकया खलमुखे विद्धेव संलक्ष्यते ॥३॥
 इहानेके सत्यं सततमुपकारिण्युपकृतिं
 कृतज्ञाः कुर्वन्ती जगति निवसन्त्येव सुधियः ।
 कियन्तस्ते सन्तः सुकृतपरिपाकप्रणयिनो
 विना स्वार्थं येषां भवति परकृत्यव्यसनिता ॥४॥
 बहाञ्जलिः सममसज्जनमज्जनौ ती
 वन्दे नितान्तकुटिलप्रगुणस्वभावी ।

आक्रान्तेवेति । खलानां दुर्जनानां मुखे जिह्वा मञ्जोपलेन
 मङ्गला शिखया आक्रान्तेव अभिभूतेव, मुनिना दुर्वाससा शप्तेव
 अभिशापं नीतेव, जतुना जालया सातत्यं सततं वत खेदे मुद्रितेव,
 विषैः मूर्च्छां नीतेव मोहं गमितेव, अतनुभिः मञ्जतीतिः दृढाभि-
 रिति यावत् रञ्जुभिः बहेव, लोहशलाकया विद्धेव, परगुणान्
 वक्तुं न शक्ता अक्षमेत्यर्थः सती संलक्ष्यते । अत्प्रोञ्जालद्वारः ।
 तदुक्तं द्रष्टव्ये । भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति ।
 आर्द्रलविक्रीडितं पुष्पं, सूय्याश्चैद्यदि मः सजौ सततगाः आर्द्रल-
 विक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

दृष्टेति । दृष्ट जगति अनेके कृतज्ञाः सुधियः सततम् उप-
 कारिणि सत्यम् उपकृतिम् उपकारं कुर्वन्तः निवसन्ति एव, किन्तु
 स्वार्थं विना येषां परकृत्यव्यसनिता परकार्येषु आसक्तिः समुद्योग
 इत्यर्थः ते सुकृतानां परिपाकप्रणयिनः शुभफलकाङ्क्षुष इत्यर्थः
 कियन्तः कतिपये सन्तः साधवः सन्तीति शेषः । शिखरिणीवनं,
 रसैरद्वैत्किञ्चा यमनसमञ्जा गः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

एकं भियाऽभिनवसंहितवैरिभावं
 प्रीत्या परं परमनिर्वृतिपात्रभूतम् ॥ ५ ॥
 किं मेऽद्य वा हतखलप्रचतावपि स्यात्
 स स्त्रीकरोति सुजनो यदि मां गुणघ्नः ।
 चन्द्रेण चारुचरितेन विकासितं सत्
 सङ्कोचितं भवति किं कुमुदं तमोभिः ॥ ६ ॥
 प्रीत्यै सतां तदनुभावगतावसादः
 सन्त्यज्य गूढरचनां प्रतिभानुरूपम् ।
 चिप्रावबोधकरणचमसीचितार्थं
 वक्ष्ये विदग्धमुखमण्डनमप्रपञ्चम् ॥ ७ ॥

बह्वाञ्जनिरिति । बह्वाञ्जलिः कृताञ्जलिः सन् भिया भयेन
 अभिनयं यथा तथा संहितः योजितः वैरिभावः शाल्वं येन तादृशम्
 एकं, प्रीत्या प्रपञ्चेन परमनिर्वृतिपात्रभूतं परमप्रीतिभाजनभूतं
 परम् अन्वयम्, अतएव नितान्तकुटिहः प्रगुणघ्नभावः साधुप्रकृतिश्च
 तथाविधो तो असञ्जसञ्जनो दुर्जनसुजनो यमं युगवत् वन्दे
 प्रथमार्थम् । वसन्ततिखकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

किमिति । अथवा यदि सः गुणघ्नः सुजनः मां स्त्रीकरोति
 स्त्रीकरोति आश्रयदानेनेति शेषः, तदा हतानां दुष्टानां खलानां
 प्रचतावपि मे मम किं स्यात् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
 कुमुदं चारुचरितेन चन्द्रेण विकासितं सत् तमोभिः
 अन्वकारैः किं सङ्कोचितं भवति ? नैवेत्यर्थः । सुजने आश्रये सति
 दुर्जनाः न कैरपि आश्रयन्ते दुर्जनाश्च तस्य न किमपि अनिष्टं
 कर्तुं शक्नुवन्तीति तात्पर्यम् । अत्र दुष्टान्तावधारः । तदुक्तं, दृष्टा-
 नस्तु स्वधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति । वसन्ततिखकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

प्रीत्याञ्जिति । सतां साधूनां प्रीत्यै सन्तोषाय तेषाम् अतु-

यद्यस्ति सभामध्ये स्थातुं वक्तुं मनस्तदा सुधियः ।।
 ताम्बूलमिव गृहीत्वा विदग्धमुखमण्डनं विधत् ॥ ८ ॥
 प्राहुर्व्यस्तं समस्तं च दिव्यस्तं द्विःसमस्तकम् ।
 तथा व्यस्तसमस्तं च दिव्यस्तं द्विःसमस्तकम् ॥ ९ ॥
 सद्भिःसमस्तकव्यस्तमेकालापं प्रभिन्नकम् ।
 भेद्यभेदकमोजस्वि सालङ्कारं सकौतुकम् ॥ १० ॥
 प्रश्नोत्तरसमं पृष्टप्रश्नं भग्नोत्तरं तथा ।
 आदिनध्यात्तराख्ये द्वे अन्त्योत्तरमतः परम् ॥ ११ ॥

भावेन प्रभावेण गतः विनष्टः व्यवसायः मनोदौर्बल्यं यस्य तादृशः
 अहं गूढरचनां सन्त्यज्य प्रतिभातुरूपं प्रज्ञातुरूपं क्षिप्रप्रबोधकरण-
 क्षमं शीघ्रबोधक्षमम् रक्षितः इष्टः पथोबोधितः अर्थो यस्य
 तादृशम् अप्रपञ्चम् अविस्तरं संक्षिप्तं विदग्धानां सङ्कटयानां
 सुखस्य मण्डनं भूषणम् अलङ्कारभूतं तदाख्यं सन्त्यभाति शेषः वक्ष्ये
 कथयिष्यामि । वसन्ततिलकं उत्तमम् ॥ ७ ॥

वदोति । हे सुधियः ! यदि सभामध्ये स्थातुं वक्तुं मनः
 अस्ति, तदा ताम्बूलमिव गृहीत्वा विदग्धमुखमण्डनं विधत्
 चर्चयत अनुशीलयत इत्यर्थः । आख्याष्टकं, अष्टाः पादे प्रथमे
 द्वादशे मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये प्रष्टदश चतुर्थके
 सार्थेति तल्लक्षणम् । उपमासङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, साव्यं
 वाच्यमौषध्यं वाक्यं कथं उपमाद्वयोरिति ॥ ८ ॥

प्राहुर्विद्यादि । व्यस्तं, समस्तं, दिव्यस्तं, द्विःसमस्तकं,
 व्यस्तसमस्तं, दिव्यस्तं द्विःसमस्तकं व्यस्तसमस्तं प्राहुः कथयन्ति
 बुधा इति शेषः । एकाकापम् एकेन आलापेन कवितमित्यर्थः
 तथा प्रभिन्नकम् अनेकालापमित्यर्थः समस्तकव्यस्तं समस्तव्यस्तं
 भेद्यभेदकं ओजस्वि ओजोगुणान्वितमित्यर्थः, सालङ्कारं सकौ-

कथितापङ्कतिश्चैव विषमं वृत्तनामकम् ।
 नामाख्यातं च तार्क्यं च सौत्रं शाब्दीयशास्त्रजे ॥ १२ ॥
 वर्णवाक्योत्तरे तद्वत् श्लोकोत्तरमतः परम् ।
 खण्डपादोत्तरे चक्रं पद्मं काकपदं तथा ॥ १३ ॥
 गोमूर्त्तीं सर्वतोभद्रं गतप्रत्यागतं बहु ।
 वर्धमानाक्षरं तद्वद्दीयमानाक्षरं तथा ॥ १४ ॥
 शृङ्खलां नागपाशं च चित्रं संशुद्धमेव च ।
 प्रहेलिकां तथा हृद्यं कालसारादि वर्णितम् ॥ १५ ॥
 अजमारादिकं गूढं पदपादार्थगूढकम् ।
 स्तुतिनिन्दां तथा द्वयं सहापङ्कति विन्दुमत् ॥ १६ ॥

तत्कं कौतुकारहमित्यर्थः । मङ्गिः कथितमिति शेषः । प्रश्नो-
 त्तरयोः समं पृष्ठमयं तथा भग्नोत्तरम् आदिमध्योत्तराख्ये द्वे
 द्विविधे, आद्युत्तरं मध्योत्तरमित्यर्थः अतः परम् अन्योत्तरम् ।
 कथिता अपङ्कतिर्यत्र तादृशं विषमं वृत्तनामकं वृत्ताख्यं नामाख्यातं
 तार्क्यं सौत्रं शाब्दीयं शास्त्रजम् । वर्णवाक्योत्तरे वर्णोत्तरं
 वाक्योत्तरश्चेत्यर्थः तद्वत् श्लोकोत्तरम् । खण्डपादोत्तरे खण्डोत्तरं
 पादोत्तरञ्च, चक्रं पद्मं तथा काकपदम् । गोमूर्त्तीं सर्वतोभद्रं
 गतप्रत्यागतं वर्धमानाक्षरं तद्वत् दीयमानाक्षरम् । शृङ्खलां नाग-
 पाशं चित्रं संशुद्धं प्रहेलिकां हृद्यं मनोहरं कालसारादि वर्णितं
 कथितम् अत्रेति शेषः । अजमारादिकं गूढं पदपादार्थगूढकं
 पदार्थगूढं पादार्थगूढश्चेत्यर्थः स्तुतिनिन्दां तथा द्वयं सहापङ्कति,
 विन्दुमत् । क्रियाकारकसम्बन्धगुणानि क्रियागुणं कारकगुणं सम्बन्ध-
 गुणश्चेत्यर्थः । आसन्नित्यस्य च सम्बोधनपदस्य समासस्य लिङ्गस्य
 वचनस्य च गुणम् । आत्माविन्दु, विसर्गाणाम् अक्षरस्य च व्युत्पत्तयानि

क्रियाकारकसम्बन्धगुप्तान्यामन्वितस्य च ।

गुप्तं तथा समासस्य लिङ्गस्य वचनस्य च ॥ १७ ॥

मात्राविन्दुविसर्गाणां च्युतकान्यच्चरस्य च ।

स्थानव्यञ्जनयोश्चापि च्युतदत्ताच्चरं तथा ॥ १८ ॥

इत्युद्देशकम् ।

पृष्ठं पदविभागेन केवलेनैव यद्भवेत् ।

विदुर्व्यस्तं समस्तं यत्समुदायेन पृच्छति ॥ १९ ॥

पूजायां किं पदं प्रोक्तमस्तनं को विभर्त्युरः ।

क प्रायुधतया ख्यातः प्रलम्बासुरविद्विषः ॥ २० ॥

सुनासीरः, इति व्यस्तसमस्तजातिः ।

को दुराव्यस्य मोहाय का प्रिया सुरविद्विषः ।

पदं प्रश्रवितर्के किं को दन्तच्छदभूषणम् ॥ २१ ॥

मात्राच्युतं विन्दुच्युतं विसर्गच्युतम् अक्षरच्युतञ्चेत्यर्थः । स्थान-
व्यञ्जनयोश्च च्युतके इति शेषः स्थानच्युतं व्यञ्जनच्युतञ्चेत्यर्थः तथा
च्युतदत्ताच्चरं च्युताच्चरं दत्ताच्चरञ्चेत्यर्थः एतत् सर्वम् उक्तमत्रेति
शेषः ॥ ८—१८ ॥

पृष्ठमिति । केवलेन पदविभागेन यत् पृष्ठं भवेत् तत् व्यस्तं,
यत् समुदायेन समस्तम् । पदानामिति शेषः पृच्छति, तत् समस्तं विदुः
बुधा इति शेषः ॥ १९ ॥

पूजायामिति । किं पदं पूजायां प्रशंसायां प्रोक्तं कथितम् ?
कः अस्त्रनं स्तनरहितम् उरः वक्षःस्थलं विभर्ति ? कः प्रलम्बासुर-
विद्विषः बलभद्रस्य प्रायुधतया अस्त्रतया ख्यातः कीर्तितः ? इति
प्रश्ने सुनासीर इत्युत्तरं, तथाहि पूजायायकं च इति पदम्, अस्त्रनो-
रःस्थलः ना पृच्छा, बलभद्रास्त्रं सीरः लाङ्गुलमिति ॥ २० ॥

क इति । कः किं वक्षति यावत् दुराव्यस्य दुष्टधनिनः

रामानुरागः, इति व्यस्तजातिः ।

अपि सेविता द्विजिह्वैः कदापि के न यान्ति विकारम् ।
विच्छिद्यमानतनवः स्वगुणैरधिकं विराजन्ते ॥ २२ ॥

मलयतरवः ।

अनिभृतकोकिलनिःस्वनमुखरितसहकारकाननः पुंसाम् ।
को भवति हृदयहारी मधुरभङ्गारिकङ्कलिः ॥ २३ ॥

मधुसमयः, इति समस्तजातिः ।

व्यस्तं समस्तमथवा समासपदभङ्गतः ।

मोहाय भवतीति शेषः ? सुरविद्विषः सुरारोः प्रिया का ? प्रश्न-
वितर्के प्रश्ने वितर्के चेत्यर्थः किं पदं प्रयोज्यमिति शेषः ? दन्तच्छदस्य
अधरस्य भूषणं किम् ? इति प्रश्ने रामानुराग इत्युत्तरं, दुर्जनमो-
हनः रा. धनमित्यर्थः, हरेः प्रिया मा लक्ष्मीरित्यर्थः, प्रश्नवितर्के
तु इति पदम्, अधररञ्जनं रागः कीर्तित्वमित्यर्थः । इत्युभयत्र
व्यस्ता जातिः ॥ २१ ॥

अपीति । द्विजिह्वैः कपैः दुर्जनैरिति ध्वनिः सेविता अपि
के कदापि विकारं न यान्ति ? के च विच्छिद्यमानाः निरुत्यमानाः
तनवः अङ्गानि येषां तथाभूता अपि विपटुगता अपीति ध्वनिः
स्वगुणैः निजधैर्यादिगुणैरिति च ध्वनिः अधिकं विराजन्ते ? इति
प्रश्ने मलयतरव इत्युत्तरम् । सुजनाश्चलुत्तरं व्यङ्ग्यार्थं योजनीयमिति ।
आर्याष्टकम् ॥ २२ ॥

अनिभृतेति । अनिभृतेन अनवरतेन कोकिलानां निःस्वनेन
मुखरितं शब्दितं सहकारकाननं यत्र तथाभूतः, मधुरः भङ्गारः
ध्वनराश्यामिति भावः, विद्यते येषु तादृशाः कङ्कल्यः अशोक्ततरवः
यत्र तादृशः, पुंसां हृदयहारी मनोहारी कः भवति ? इति प्रश्ने
मधुसमय इत्युत्तरम् । इति समस्ता जातिः ॥ २३ ॥

व्यस्तमिति । व्यस्तम् असमस्तं पदम् अथवा समस्तं पदं समा-

द्विःपृष्टं यत्तदेव स्याद् दिव्यंस्तं द्विःसमस्तकम् ॥ २४ ॥

वर्षासु का भवति निर्मधु कीदृमखं

शेषं विभक्तिं वसुधासहितं क एकः ।

आमन्त्रयस्व धरणीधरनाथपुत्रीं

को वाऽस्ति भस्मनिचिताङ्गजनान्मयः स्यात् ॥ २५ ॥

कालिकापालिकमठः ।

कीदृशं वद मरुस्थलं मतं द्वारि कुत्र सति भूषणं भवेत् ।

ब्रूहि कान्त ! सुभटः सकर्मकः कीदृशो भवति कुत्र विदिषाम् ॥ २६ ॥

अवारितो रणे, इति दिव्यस्तजातिः ।

पक्षिन्ने षष्ठ्योदभुसुरा वाच्याः कथं वद ।

सपटभङ्गतः समासश्च पदस्य भङ्गात् यत् द्विः पृष्टं स्यात् तदेव
वयाक्रमं दिव्यंस्तं द्विःसमस्तकम् भवतीति शेषः ॥ २४ ॥

वर्षासिति । वर्षासु का भवति ? निर्मधु मधुशून्यम् अङ्गं पदं
कीदृक् ? क एकः वसुधासहितं शेषम् अनन्तं विभक्तिं ? धरणी-
धरनाथपुत्रीं पर्वतराजपुत्रीं आमन्त्रयस्व सम्बोधय ? को वा भस्म-
निचिताङ्गजनानाम् आन्मयः स्यात् ? अथ मन्त्रेषु कालिकापालिक-
मठ इत्युत्तरम् । तथाहि प्रथमस्योत्तरं कालिका कानां जनानां
आलिका समूह इत्यर्थः । द्वितीयस्य अपालि अपगता अलवः यस्यात्
तत् । तृतीयस्य कमठः । चतुर्थस्य कावि । पञ्चमस्य कापालिकस्य
मठः ॥ २५ ॥

कीदृशमिति । मरुस्थलं कीदृशं मतं वद, द्वारि कुत्र सति
विद्यमाने भूषणं भवेत् ? हे कान्त ! ब्रूहि कुत्र कीदृशः विदिषां
सकर्मकः सुभटः सुवीरः भवति ? अलोत्तरम् अवारितो रणे इति ।
तथाहि प्रथमस्य अवारि लवरङ्गितं, द्वितीयस्य तोरणे, तृतीयस्य रणे
अवारितः दुर्निवार्य इत्यर्थः ॥ २६ ॥

पक्षीति । पक्षिन्ने षष्ठ्योदभुसुराः कथं केन केन शब्देनेत्यर्थः

ज्यैष्ठे मासि गताः शीर्षं कीदृश्योऽप्यजला भुवः ॥२७॥

विवरासीनकुलीराः ।

विश्वम्भराप्रलम्बघ्नवीहिमानुमसंयतः ।

कथं वाच्याः भवन्त्येता दिनादौ विकसन्ति काः ॥२८॥

कुवलयवनराजयः, इति द्विःसमस्तजातिः ।

पृष्ठं पदविभागेन समुदायेन यज्ञवेत् ।

विदुर्व्यस्तसमस्तं तदुभयार्थप्रदर्शनात् ॥ २९ ॥

का प्रियेण रक्षिता वराङ्गना धान्नि केन तनयेन नन्दिता ।

कीदृशे. पु-येण प. -णां बन्धनं समभिलष्यतं सदा ॥३०॥

वाच्याः ? ज्यैष्ठे मासि अप्यजलाः भुवः शीर्षं गताः कीदृश्यः भवन्तीति शेषः पद । इति प्रश्ने विवरासीनकुलीरा इत्युत्तरं, तथाहि विः प्रसी, वरः श्रेष्ठः, आसी सखी, बन्धुः नकुली, दरा सुरा । शेषस्यो-त्तरं विवरासीनकुलीरा इति, विश्वरेषु गर्तेषु आसीनाः अन्तर्गताः कुलीराः कर्कटा यासां तथाविधा इत्यर्थः ॥ २७ ॥

विश्वम्भरेति । विश्वम्भराप्रलम्बघ्नवीहिमानुमसंयतः एताः कथं केन केन गच्छेनेत्यर्थः वाच्याः भवन्ति ? दिनादौ रात्रिकाशे काः विकसन्ति ? इति प्रश्ने कुवलयवनराजय इत्युत्तरं, तथाहि विश्व-रा कुः, प्रलम्बघ्नः बलः, वीहिः यवः, मानुषः परः, संयतः अजयः । शेषस्य समस्तसंयतम् ॥ २८ ॥

पृष्ठमिति । पदविभागेन समुदायेन च पदानामिति शेषः यत् पृष्ठं भवेत् तत् उभयार्थप्रदर्शनात् व्यस्तसमस्तं विदुः ॥ २९ ॥

केति । का वराङ्गना उत्तमा कासिनी प्रियेण कालेन रक्षिता, धान्नि गृहे केन तनयेन नन्दिता, कीदृशेन पुत्रेण सदा पश्यामि बन्धनं समभिलष्यते ? ।

शकुन्तलाभरतेन ।

कीदृशं हृदयहारि कूजितं कः सखा ययसि भूपतेर्मतः ।

कस्तवास्ति विपिने भयाकुलः कीदृशं न भवेन्निशाकरः ॥ ३१ ॥

कलङ्कविरहितः, इति व्यस्तसमस्तजातिः ।

दिव्यं स्तमेव यत् पृष्ठं समुदायेन यज्जवेत् ।

विधाभिन्नं तदेवाकृतं दिव्यस्तकसमस्तकम् ॥ ३२ ॥

कौ शङ्करस्य बलयावपयोधरः कः

कीदृक् परस्य नियतं वशमिति भूपः ।

सम्बोधयोरगपतिं विजयी च कीदृग्

दुर्योधनो न हि भवेद्दद कीदृगय ॥ ३३ ॥

अहीनाक्षतनयः ।

इति प्रश्ने शकुन्तला भरतेनेत्युत्तरं, तथाहि प्रथमस्य शकुन्तला,
द्वितीयस्य भरतेन, तृतीयस्य शकुन्तलाभरतेन शकुन्तलानां पक्षिणां
लाभे रतः तेनेत्यर्थः ॥ ३० ॥

कीदृशमिति । 'हृदयहारि मनोहारि कूजितं कीदृशम् ? भूपतेः
ययसि कः सखा मतः ? विपिने वने कः तप तप्त इति भावः
भयाकुलः अस्ति ? निशाकरश्चन्द्रश्च कीदृशः न भवेत् ? इति प्रश्ने
कलङ्कविरहित इत्युत्तरं, तथाहि प्रथमस्य कलं मधुरास्फुटम् ।
द्वितीयस्य कविः । तृतीयस्य अहितः शत्रुः । चतुर्थस्य समस्तम् ॥ ३१ ॥

द्विरिति । यत् दिव्यं स्तमेव समुदायेन पृष्ठं भवेत् विधा त्रिप्रका-
रेण भिन्नं तदेव दिव्यस्तकसमस्तकं प्रोक्तम् ॥ ३२ ॥

काविति । शङ्करस्य हरस्य बलयौ कौ ? अपयोधरः कः ?
कीदृक् भूपः नियतं परस्य वशम् एति ? अगपतिं सम्बोधय अग-
पतेः सम्बोधनं किमित्यर्थः ? विजयी कीदृक् ? कीदृगः दुर्योधनः
न हि भवेत् वद ।

को मोहाय दुरीक्षरस्य विहितः सम्बोधनीयो गुरुः
को धात्रां विरलः कसौ नवघनः किंनर कीदृग् द्विजः ।
किं लेखावचनं भवेदतिशयन्दुःखाय कीदृग् खलः
को विघ्नाधिपतिर्मनोभवसमो मूर्त्या भवन् कीदृग् ॥३४॥
राजीवसन्निभवदनः, इति दिव्यस्तसमस्तजातिः ।

अलोत्तरम् अङ्गीनास्तनय इति । तथाच प्रथमस्य अङ्गी पद्मगौ ।
द्वितीयस्य नमः पुरुषः । तृतीयस्य अस्तनयः नीतिभट्टः । चतुर्थस्य अङ्गीना-
सर्पराज ! पञ्चमस्य अस्तनयः नीतिभानु । षष्ठस्य अङ्गीनास्त-
नयः ङीने अविष्णी यस्त सः ङीनास्तः छतराष्ट्रः तस्य तनयः
ङ्गीनास्तनयः स न भवतीति अङ्गीनास्तनयः ॥३१॥

क इति दुरीक्षरस्य अविवेकिनो धनिन इत्यर्थः मोहाय मोह-
निमित्तं कः ? सम्बोधनीयः विहितः प्रयुक्त इत्यर्थः गुरुः क इति
शेषः ? धात्रां पृथिव्यां कसौ कश्चियुगे विरलः कः ? नवघनः नव-
मेघः किंनर कीदृग् ? द्विजः विप्रः कीदृक् न भवतीति शेषः ?
लेखावचनं लेखायन्द्प्रतिपादकं किं भवेत् ? कीदृक् खलः दुर्जनः अति-
शयन्दुःखाय भवतीति शेषः ? विघ्नाधिपतिः विघ्नराजः मूर्त्या मनोभवेन
समः भवन् कीदृग् ? ॥ ३४ ॥

अलोत्तरं राजीवसन्निभवदन इति । तथाच प्रथमस्य रा-
धनम् । द्वितीयस्य जीव एकस्मते ! तृतीयस्य सन् साधुः । चतुर्थस्य
इभः, हस्तीव । पञ्चमस्य अजः नास्ति न अभाव इत्यर्थः यस्य सः
अ अभावरहितः अदरिद्र इत्यर्थः विप्रस्य दरिद्रत्वं प्रसिद्धमिति
॥ ३५ ॥ षष्ठस्य राजीवेषीशेखाय राजय इत्यमरः । सप्तमस्य
यसन् प्रतिपद्यतीत्यर्थः । अष्टमस्य इभयदनः गजाननः । नवमस्य राजी-
वसन्निभवदनः राजीवेन अजवेन सन्निभं सद्यं यदनं यस्य तादृशः ।
इति दिव्यस्तसमस्तजातिः प्रथमं द्विधा विभक्तं पश्चात् सप्तदायार्थं
इति त्रैविध्यं भोक्तृत्वादिति भावः ।

हिःसमस्तं यदा पृष्टं व्यस्तकेन पुनर्भवेत् ।

तद् हिःसमस्तकव्यस्तं कथितं प्रश्नपण्डितैः ॥ ३५ ॥

कीदृशः सकलजनो भवेत् सुराज्ञः

कः कालो विदित इहान्धकारहेतुः ।

कः प्रेयान् कुमुदवनस्य को निहन्ति

भ्रातृव्यं वद तरसा जितस्त्वया कः ॥ ३६ ॥

विधुरविरहितः ।

संग्रामे स्फुरदसिना हतास्त्वया के

के दुःखं वत निरये नरस्य कुर्युः ।

कस्मिन्नुद्भवति कदापि नैव लोम

ख्याताः के जगति महालघुत्वभाजः ॥ ३७ ॥

नरकरेणवः, इति हिःसमस्तकव्यस्तजातिः ।

हिरिति । यदा पृष्टं हिःसमस्तं वारहजेन समस्तविषयं पुनः व्यस्तकेन भवेत् उत्तरमिति शेषः, तत् प्रश्नपण्डितैः हिःसमस्तकव्यस्तं कथितम् ॥ ३५ ॥

कीदृश इति । सुराज्ञः सकलजनः कीदृशः कीदृशः भवेत् ? इह जगति अन्धकारहेतुः कः कालो विदितः ? कुमुदवनस्य प्रेयान् म्रियतमः कः ? कः भ्रातृव्यं निहन्ति ? त्वया तरसा वलेन को जितः ? वद ॥ ३६ ॥

अत्रोत्तरं विधुरविरहित इति । प्रथमस्य विधुरेण कातव्येण विरहितः शून्यः सुञ्चित इत्यर्थः । द्वितीयस्य विधुरविभ्यां चन्द्रश्याभ्यां रहित इत्यर्थः । तृतीयस्य विधुचन्द्रः । चतुर्थस्य रविः सूर्यः । पञ्चमस्य अहितः शत्रुः ।

संग्रामे इति । संग्रामे युद्धे स्फुरन् अविरयस्य तादृगेन त्वया के हताः ? वत खेदे, निरये नरके के जनाः नरस्य दुःखं कुर्युः ?

एकश्रुत्या वचो यच्च भिक्षार्थप्रतिपादकम् ।

प्रभेदं द्विःसमस्तस्य तमेकालापकं विदुः ॥ १८ ॥

कीदृशी निरयभूरनेकधा सेव्यते परमपापकर्मभिः ।

प्रेतराजसपिशाचसेविता कीदृशी च पितृकाननस्थली ॥ १९ ॥

नरकपालरचिता ।

केशरद्रुमतलेषु संस्थितः कीदृशी भवति मत्तकुञ्जरः ।

तत्त्वतः शिवमपेक्ष्य लक्ष्मणैरर्जुनः समिति कीदृशी भवेत् ॥ ४० ॥

दानवकुलभ्रमरहितः, इत्येकालापकजातिः ।

कश्चित् कटापि लोभ नैव उद्भवति ? जगति के सहास्यत्वभाजः
स्वाताः ? ॥ १७ ॥

अत्रोत्तरं नरकरेणव इति । प्रथमस्य नरकरेणवः नराः
करेणवः ज्ञानिनश्चेत्यर्थः । द्वितीयस्य नरकस्थानस्या रेणवः रजोवि ।
तृतीयस्य नरकरे मत्तव्यङ्ग्ये । चतुर्थस्य अणवः परमाणव इत्यर्थः ।

एकेति । यच्च वचः वाक्यम् एकश्रुत्या एकेन श्रवणेन भिक्षार्थ-
प्रतिपादकं तमेव द्विःसमस्तस्य एकालापकं प्रभेदं विदुः ॥ १८ ॥

कीदृशीति । कीदृशी निरयभूः नरकभूमिः परमपापकर्मभिः
अनेकधा सेव्यते ? प्रेतराजसपिशाचसेविता पितृकाननस्थली च
कीदृशी ? ॥ १९ ॥

अत्रोत्तरं नरकपालरचिता । नरकपालेन नरकरक्षकेषु रचिता
इत्येकोऽर्थः । नराणां कपालैः शिरोऽस्थिभिः रचिता व्याप्रा च
इति द्वितीयोऽर्थः ।

केशरेति । केशरद्रुमतलेषु वृक्षलहरीतलेषु संस्थितः मत्तकुञ्जरः
मत्तगजः कीदृशी भवति ? तत्त्वतः यथार्थतः लक्ष्मणैः शिवम् अपेक्ष्य
इहा बुभुक्ष्यैः समिति युद्धे अर्जुनः कीदृशः अभवत् ? ॥ ४० ॥

अत्रोत्तरं दानवकुलभ्रमरहित इति । दानेन सदस्त्रामेण वृक्षलहरी-

शब्दार्थलिङ्गवचनेष्वसौख्यं समस्तकैः ।

विभक्त्या च प्रभिद्यं यत् तत् प्रभिन्नकमुच्यते ॥ ४१ ॥

निर्जितसकलारातिः पृच्छति को नैको मृत्योर्भयमुच्छति ।

मेघात्ययकृतकविराशायाः किं तिमिरक्षयकारि निशायाः ॥ ४२ ॥

विधुतारातेजः ।

विहगपतिः कं हतवानहृतं कीदृग्भवति पुरं जनरहितम् ।

किं कठिनं विदितं वद धीमद ! यादः पतिरपि कीदृग्भवत् ॥ ४३ ॥

अहिमकरमयः, इति शब्दार्थलिङ्गप्रभिन्नकम् ।

राशं वकुलपुष्पस्थितभङ्गाणां हितः ते तत्पुष्पं परित्यज्य दानेषु
लोभिनः सन्तो निपतन्तीति भावः । इत्येकोऽर्थः । दानवानां कुलमेतत्
किरातवस्त्ररूपेण सामभिधायतीति प्रथमं संशय्य पश्चात् लक्षणेः
विधोऽयं शवरसेनापतिरिति प्रतीतेः दानवकुले यो भवस्तद्वृद्धि
इति द्वितीयोऽर्थः ।

शब्दार्थेति । व्यक्तेः पृथग्भूतैः यद्वा समस्तकैः अपृथग्भूतैः
शब्दार्थलिङ्गवचनैः विभक्त्या च यत् प्रभिद्यं तत् प्रभिन्नकम् उच्यते ॥ ४१ ॥

निर्जितेति । निर्जिताः सकलाः चरातयः शत्रवः येन तादृशं जनं
पृच्छति कोऽपीति शेषः ? एकः कः मृत्योर्भयं न पृच्छति न प्राप्नोति ?
मेघात्ययेन मेघावरणमून्यतश्चेत्यर्थः कृताः रुचिराः मनोघ्राः आशाः
दिष्टाः यस्यां तथाभूतायाः निशायाः तिमिरक्षयकारि अन्धकारध्वंसि
किम् ? ॥ ४२ ॥

अलोत्तरं विधुतारातेज इति । हे विधुताराते निर्जितशत्रो !
अजः ईश्वरः इत्येकोऽर्थः । विधोचन्द्रस्य ताराणां नक्षत्राणां तेज
इति द्वितीयोऽर्थः ।

विहगपतिरिति । विहगपतिः गरुडः कम् अहितं शत्रुं
हतवान् ? जनरहितं पुरं नगरं कीदृक् भवति ? कठिनं विदितं

अनुकूलविधाविदैवतो विजयी स्यात् त्व कीदृशो नृपः ।

विरहिण्यपि जानकी वने निवसन्ती मुदमादधौ कृतः ॥ ४४ ॥

कुशलवर्जितः ।

कुसुमं पतदेत्यनाकतो वद क्कम्पे स्पृहयन्ति भोगिनः ।

अधिगम्य रतं वराङ्गना क्व तु यत्नं कुर्वते सुशिक्षिता ॥ ४५ ॥

सुरतरवे, इति शब्दार्थभिनयम् ।

कामुल्लहार हरिरम्बुधिमध्यमग्नां

कीदृक् श्रुतं भवति निर्मलमागमानाम् ।

प्रसिद्धं नाम ? कीदृक् व्यादःपतिः पश्यतः भवतु ? हे धोभृत् बुद्धि-
मन् ! ॥ ४२ ॥

अलोभरम्बुधिमध्यमग्ना इति । प्रथमस्य अर्हं पञ्चमम् । द्विती-
यस्य अकारं राजस्वरहितम् । तृतीयस्य अयः बोधम् । चतुर्थस्य
अर्हिनकरमयः सर्पमकराख्यजन्तुपूर्ण इत्यर्थः ।

अनुकूलमिति । कीदृशः अनुकूलविधाविदैवतः नृपः विजितः
शत्रुभिरिति शेषः न स्यात् ? विरहिणी पतिवियोगविधुरा अपि
जानकी नाता वने निवसन्ती कृतः कथात् कारणात् मुदम् आन-
न्दम् व्यादधौ माप ? ॥ ४४ ॥

अलोभरं कुशलवर्जित इति । कुशलेन अक्षणेन वर्जित इत्येकोऽर्थः ।
कुशलवयोः निजसुखयोः अर्हितः अभ्युदयत इति द्वितीयोऽर्थः ।

कुसुममिव । भोगिनः अनाकतः अलगात् कुसुमं पतत् पतत्विति
भावः इति धिमेति शेषः क्कम्पे स्पृहयन्ति ? सुशिक्षिता सुशिक्षितर-
तिज्ञास्तेत्यर्थः वराङ्गना उत्तमा बोधिर् रतम् अधिगम्य प्राप्य क्व तु
क्व खलु यत्नं कुर्वते ? ॥ ४५ ॥

अलोभरं सुरतरवे इति । सुरतरः पारिजातादिः तस्मै इत्येको-
ऽर्थः । सुरः शब्दविशेषे इति द्वितीयोऽर्थः ।

कां हरिः अम्बुधिमध्यमग्नां काम् उल्लहार ? आग-

आमन्त्रयस्व वनमग्निशिखावलीढं

तच्चापि की दहति के मदयन्ति भृङ्गान् ॥ ४६ ॥

कुन्दमकरन्दविन्दवः ।

वसति कुत्र सरोरुहसन्तति-

र्दिनकृतो ननु के तिमिरच्छिदः ।

पवनभक्षसपत्नरणोत्सुकं

पुरुषमाह्वय की जगति प्रियः ॥ ४७ ॥

केकिरणाभराः, इति शब्दार्थवचनभिन्नम् ।

कीदृग् गृहं धाम्यगृहङ्गतस्य

कास्त्राणमभ्यस्तरणे जनानाम् ।

मानां वेदानां निर्मलं शुभं कीदृक् भवति ? अग्निशिखावलीढम् अग्नि-
ज्वालादग्धं वनम् आमन्त्रयस्व सम्बोधय ? तच्च वनं कः दहति ? के
भृङ्गान् मदयन्ति ? ॥ ४६ ॥

अत्रोत्तरं कुन्दमकरन्दविन्दव इति । प्रथमस्य कं पृथिवीम् ।
द्वितीयस्य दमकरं दमः इन्द्रियसंशमः तस्य करं जनकमित्यर्थः । तृती-
यस्य दयितुं अग्निमनु ! चतुर्थस्य दवः यनाग्निः, वने च वनवल्ली च
दवो दाव वृक्षेभ्यो इति कोपः । पञ्चमस्य कुन्दमकरन्दविन्दः कुन्दाभां
माध्यकुसुमानां मकरन्दविन्दः रसकथा इत्यर्थः ।

वसतीति । कुत्र सरोरुहाणां सन्ततिः समूहः वसति ? दिनकृतः
सूर्यस्य तिमिरच्छिदः तमोहरः कः ? पवनभक्षाणां वायुभोजिनां
सर्पाणामित्यर्थः ये सपत्न्याः शत्रवः भयूराः तेषां रणे ध्वनौ उत्सुकं
पुरुषं मेघमित्यर्थः आह्वय सम्बोधय, कः जगति प्रियः ? सर्वेषामिति
शेषः ॥ ४७ ॥

अत्रोत्तरं केकिरणाभरा इति । प्रथमस्य के जले इत्यर्थः । द्विती-
यस्य किरणः । तृतीयस्य अभ्र मेघ ! चतुर्थस्य राः धनम् ।

भूषा कथं कण्ठ ! न ते नु पृष्टे

सुक्ताकलापैरिति चोत्तरं किम् ॥४८॥ हाराविनावः ।

कथयो वद कुत्र कीदृशाः कठिनं किं विदितं समन्ततः ।

अधुना तव वैरियोपितां हृदि तापः प्रवली विहाय काः ॥४९॥

गिरिसारमुषाः, इति शब्दार्थलिङ्गवचनविभक्तिभिन्नम् ।

मेघात्यये भवति किं सुभगावगाहं

का वा विदुस्त्वयति चारणमङ्गवेष्ट्याः ।

दुर्वारवीर्यविभवस्य रणे भवेत् कः

काः स्मिरवक्त्रसुभगास्तरणिप्रभाभिः ॥५०॥ सरीजराजयः ।

कीदृशं इति । यास्यमृहं गतस्य यमान्यं प्रस्थितस्य मृहं
कीदृशं ? जनानाम् सम्भारणे जलोत्तरणे काः त्वाणम् ? हे कण्ठ !
ते तव भूषा कथं न इति सुक्ताकलापैः पृष्टे सति किम् उत्तरम् ? ॥४८॥

जलोत्तरं हाराविनावः । प्रथमस्य हारावि जाडाकारशब्द-
युक्तमित्यर्थः । द्वितीयस्य नावः तरण्यः । तृतीयस्य हे हाराः ! वः
युष्मान् विनेत्यर्थः ।

कथय इति । कुत्र कथयः कीदृशाः ? समन्ततः कठिनं विदितं
किम् ? अधुना तव वैरियोपितां शत्रुकाभिनीनां काः विहाय हृदि
प्रवक्त्रः तापः भवतीति शेषः ? ॥ ४९ ॥

जलोत्तरं गिरिसारमुषा इति । प्रथमस्य गिरि वाणि ।
द्वितीयस्य सारम् । तृतीयस्य उषाः प्रभातकालानित्यर्थः, दिवारात्रौ
तासां हृदयं सन्तप्तं स्यात् केवलम् उषाकाले विश्वसिंहागमात्
जाण्यमिति भावः ।

मेघात्यय इति । मेघात्यये वर्षावसाने इत्यर्थः किं सुभगावगाहं
भवति ? का वा चारणमङ्गवेष्ट्याः विदुस्त्वयति विहताः करोतीत्यर्थः ।
दुर्वारः वीर्यविभवः अक्रमशक्तिः नञ् तथाभूतस्य पुंसः रणे कः

पृच्छति शिरोरुहो मधुमथनं

मधुमथनस्तं शिरोरुहश्च ।

कः खलु चपलतया भुवि विदितः

का ननु यानतया भुवि विदिताः ॥ ५१ ॥

केशवनीकाः, इति शब्दार्थलिङ्गवचनभिन्नम् ।

न भवति मलयस्य कीदृशी भूः

क इह कुचं न विभर्त्ति कं गता श्रीः ।

भवदरिनिवहेषु कास्ति नित्यं

बलमथनेन विपटु व्यधायि केषाम् ॥ ५२ ॥ विपन्नगानाम् ।

भवेत् ? तर्थाप्रभाभिः सूत्र्यचिरयैः काः स्मरप्लवभगाः विकसद्व-
वदनमनोजारख्यः भवन्तीति शेषः ? ॥ ५० ॥

अतोत्तरं सरोजराजय इति । प्रथमस्य सरः सरोपरं अच-
मन्नित्यः आदात भावः । द्वितीयस्य जरा वार्धक्यम् । तृतीयस्य
जयः । चतुर्थस्य सरोजराजयः कमलमङ्गाः ।

पृच्छतीति । शिरोरुहः केशः मधुमथनं विष्णुः, मधुमथनः
विष्णुः शिरोरुहश्च पृच्छति आमन्त्रयात कथमिति शेषः ? भुवि
पृथिव्यां चपलतया चञ्चलतया कः खलु विदितः ? काः यानतया
भुवि विदिताः ? गवीति पाठ गवि पृथिव्यामन्वयः ॥ ५१ ॥

अतोत्तरं केशवनीका इति । प्रथमस्य केशव इति, द्वितीयस्य
केश इति, तृतीयस्य वनीका जनीका इत्यर्थः । चतुर्थस्य नीकाः ।

नेति । मलयस्य पर्वतभेदस्य भूः कीदृशी न भवति ? इह
जगति कः कुचं स्तनं न विभर्त्ति ? श्रीः कं गता ? भवतः तव
अरिनिपहेषु यत्समूहेषु का नित्यं सततम् अस्ति ? बलमथनेन
इन्द्रेण केषां विपटु व्यधायि जनिता ? ॥ ५२ ॥

अतोत्तरं विपन्नगानाम् । प्रथमस्य विपन्नगं संप्रेरहिता ।

समयमिह वदन्ति कं निशीघ्रं
 शमयति कान् वद वारिवाहहृन्दम् ।
 वितरति जगतां मनःसु कीदृच्छं
 सुदमतिमात्रमयं महातडागः ॥५३॥ अरविन्दवान् ।
 इति शब्दार्थविभक्तिवचनभिन्नम् ।
 कीदृच्छं समिति बलं निहन्ति शत्रुं
 विष्णोः का मनसि सुदं सदा तनोति ।
 तुच्छं सत्त्वरधिमुखं निगद्यते किं
 पञ्चत्वैः सममपमानमेव केष् ॥५४॥ अभिमानिषु ।

द्वितीयस्य ना पुरुषः । तृतीयस्य अम् विष्णुम् । चतुर्थस्य विषत् ।
 पञ्चमस्य जगतां परितानां पञ्चकोटनादिति भावः ।

समयमिति । इह जगति कं समयं निशीघ्रं वदन्ति ? वारि-
 वाहहृन्दं मेघहृन्दं कान् शमयति । अयं महातडागः जगतां मनःसु
 व्यतिमात्रं कीदृच्छं वितरति ? ॥५३॥

अतोत्तरम् अरविन्दवान् । प्रथमस्य अरविं स्मर्यरहितम् ।
 द्वितीयस्य दवान् यनाम्नोन् । तृतीयस्य अरविन्दवान् कमलयान् ।

कीदृच्छमिति । समिति युद्धे कीदृच्छं बलं सैन्यं शत्रुं निहन्ति ?
 का सदा विष्णोः मनसि सुदं व्यामन्दं तनोति विस्तारयति ? किं
 शरधिसुखं तृणसुखं तुच्छं शिफलमित्यर्थः सत् निगद्यते कथ्यते ? केष्
 अभिमानमपमानमेव पञ्चत्वैः परकृतमिति भावः पञ्चत्वैः समं
 सत्तुल्यमित्यर्थः ? ॥५४॥

अतोत्तरम् अभिमानिषु । प्रथमस्य अभि निभेयम् । द्विती-
 यस्य ना वृष्णीः । तृतीयस्य अनिषु वाच्यरहितम् । चतुर्थस्य अभि-
 मानिषु अभिमानवत्सु ।

घनसमये शिखिषु स्यान्नृत्ये कीदृक्षु किं घनात् पतति ।
प्रादृषि कस्य न गमनं मानसगमनाय कीदृशा हंसाः ॥५५॥

समुत्सुकमनसः ।

इति शब्दार्थलिङ्गवचनभिन्नम् । इति प्रभिन्नकजातिः ।

अर्थमात्रैकभेदेन भिन्नं वदन्ति केचन ।

सुकुमारधियस्तच्च विदग्धैर्नादृतं यथा ॥ ५६ ॥

आनन्दयति कोऽत्यर्थं सज्जनानिव भूतले ।

प्रबोधयति पद्मानि तमांसि च निहन्ति कः ॥५७॥

मित्रोदयः ।

अटवी कीदृशी प्रायो दुर्गमा भवति प्रिये ! ।

धनेति । घनसमये वर्षाशाले कीदृक्षु कीदृशेषु शिखिषु नृत्यं
स्यात् ? घनात् मेघात् किं पतति ? प्रादृषि वर्षासु कस्य गमनं न ?
हंसाः मानसगमनाय कीदृशाः ? ॥ ५५ ॥

अत्रोत्तरं समुत्सुकमनस इति । प्रथमस्य समुत्सुक मानन्देषु ।
द्वितीयस्य कं जलम् । तृतीयस्य अनसः शकटस्य । चतुर्थस्य समुत्-
सुकमनसः उत्कर्षितचेतसः ।

अर्थेति । केचन सुकुमारधियः कोमलमतयः जनाः अर्थमात्रैक-
भेदेन केवलार्थभेदेनेत्यर्थः भिन्नं वदन्ति अप्येव वदन्ति रचयन्ति ।
तच्च विदग्धैः विज्ञैः तथा नादृतम् ॥ ५६ ॥

आनन्दयतीति । कः भूतले सज्जनानिव अत्यर्थम् आनन्दयति ?
कः पद्मानि प्रबोधयति विकासयति तमांसि च निहन्ति ? ॥ ५७ ॥

अत्रोत्तरं मित्रोदय इति । प्रथमस्य मित्राणां सुहृदाम्
उदयः अभ्युदयः । द्वितीयस्य मित्रस्य सूर्यस्य उदयः ।

अटवीति । हे प्रिये ! कीदृशी अटवी अरण्यं प्रायः वाङ्म-

प्रियस्य कीदृशी कान्ता तनोति सुरतोत्सवम् ॥ ५८ ॥

मदनवती ।

भिन्नाववश्यं कत्तेव्यौ शब्दार्थौ प्रश्नकोविदैः ।

लिङ्गादिषु यथाशक्ति भेदमाहुर्विपरिचितः ॥ ५९ ॥

इति शोधर्मदासविरचितं विदग्धमुखमण्डनं

प्रथमः परिच्छेदः ।

विशेषणं विशेष्यञ्च यत्र प्रश्ने विधीयते ।

भेदभेदकमाहुस्तं प्रश्नं प्रश्नविदो यथा ॥ १ ॥

कीदृक् किं स्यान्न मत्स्यानां हितं स्नेच्छाविहारिणाम् ।

गुणैः परेषामत्यर्थं मोदते कीदृशः पुमान् ॥ २ ॥ विमत्सरः ।

त्येन दुर्गमा भवति ? कीदृशी कान्ता प्रियस्य सुरतोत्सवं तनोति ?

॥ ५८ ॥

अतोत्तरं मदनवती । प्रथमस्य मदनाख्यवृत्तपूर्वोत्तरैः ।

द्वितीयस्य कामवती ।

भिन्नाविति । प्रश्नकोविदैः प्रश्नविदग्धैः शब्दार्थौ अवश्यं
भिन्नौ कत्तेव्यौ । विपरिचितः विद्वांसः लिङ्गादिषु यथाशक्ति भेदम्
आहुः कथयन्ति ॥ ५९ ॥

इति प्रथमः परिच्छेदः ।

विशेषणमिति । यत्र प्रश्ने विशेषणं विशेष्यञ्च विधीयते, प्रश्न-
विदः परिहृताः तं प्रश्नं भेदभेदकं यथा आहुः कथयन्ति ॥ १ ॥

कीदृगिति । स्नेच्छाविहारिणां मत्स्यानां कीदृक् किं वद्विति
शेषः । हितं न स्यात् ? कीदृशः पुमान् परेषां गुणैः अत्यर्थम् अति-
शयेन मोदते ? ॥ २ ॥

अगस्त्येन पथोराशेः कियत् किं पीतमुज्जितम् ।

त्वया वैरिकुक्षं वीर ! समरे कीदृशं ज्ञतम् ॥ ३ ॥

सकलद्वम्, इति भेद्यभेदकजातिः ।

दीर्घवृत्तेन यत् पृष्ठमुत्तरं कियदक्षरम् ।

तदोजस्वीति विख्यातमूर्जितं चेति केचन ॥ ४ ॥

कामिन्याः स्तनूभारमन्यरगतेर्लीलाचलश्चक्षुषः

कन्दर्पैकविलासनिव्यवसतः कीदृक् पुमान् वक्षभः ।

हेलाक्षकृपाणपाटितगजानीकात् कुतस्ते ऽरयः

खासायासविशृङ्खलकण्ठकुहरा निर्यान्ति जीवादिभिर्यः ॥५॥

समरतः ।

अत्रोत्तरं विभत्सरः । प्रथमे विभत् पञ्चयुक्तं सर इति विशेषणसहितं विशेष्यसुलभम् । द्वितीये विगतो भत्सरः अन्यशुभहेषः यस्य तादृशः, अत्र केवलं विशेषणसुलभम् ।

अगस्त्येनेति । अगस्त्येन सुनिना पथोराशेः सप्तदश कियत् किं पीतम् उज्जितम् उद्गीर्णम् ? हे वीर ! त्वया समरे युद्धे वैरि-
कुक्षं कीदृशं ज्ञतम् ? ॥ ३ ॥

अत्रोत्तरं सकलद्वम् । सकलं कं जलमिति प्रथमस्य । सकलद्वं कलद्वयुक्तमिति द्वितीयस्य । अत्र प्रथमे सविशेषणं विशेष्यं, द्वितीये केवलं विशेषणम् ।

दीर्घवृत्तेनेति । दीर्घवृत्तेन दीर्घपद्येन यत् पृष्ठं किन्तु उत्तरं कियदक्षरं अल्पाक्षरमित्यर्थः तत् ओजस्वीति विख्यातम्, उर्जितम् इति केचन व्याप्तिरिति शेषः ॥ ४ ॥

कामिन्या इति । स्तनयोभारेण मन्यरगतेः मन्दकामिन्याः लोचनया विहासेन चलती चक्षुषी यस्याः तथोक्तायाः कन्दर्पस्य एकः मुख्यः यः विहासः तस्य निव्यवसतेः कामिन्याः कीदृक् पुमान् वक्षभः

दैत्यारातिरसौ वराहवपुष्प कामुज्जहाराम्बुधेः
का रूपं विनिहन्ति को मधुबधूवैधव्यदीयागुरुः ।
स्रच्छन्दं नवगल्लकीकवलनैः पम्पासरोमज्जनैः
के विन्ध्याद्रिवने वसन्त्यभिमतक्रोडाभिरामस्थिताः ॥ ६ ॥

कुञ्जराः, इत्योजन्विजातिः ।

उपमादिरलङ्कारो बहुधा परिकीर्तितः ।

यत्नेन कथ्यते साहसं सालङ्कारं तदुच्यते ॥ ७ ॥

प्रियः ? ते तत्र अरवः शङ्खः क्षामेन दौर्घेनिःक्षामेन यः आयासः
अनः तेन विद्युत्कं कण्ठकुङ्कुरं येषां तथाभूताः जीवार्थिनः प्राथ-
म्यार्थिनः सन्तः हेलया व्यवृत्तया आकृष्टेन कपायेन अग्निना
पाटितं निहतं गजानीकं हृष्यारोहमेव्यं यत् तथाभूतात् कृतः
कक्षात् स्वानात् नियांन्ति प्रलायने ? ॥ ५ ॥

अत्रोत्तरं समरतः । समं दृष्ट्यं रतं रतिशक्तियस्य तादृश
इति प्रथमस्य । समरतः संघानादिति द्वितीयस्य ।

दैत्यारातिरिति । अतो दैत्यारातिः नारायणः वराहवपुष्प
एम्बुधेः मधुद्राव् काम् उज्जहार ? का रूपं विनिहन्ति ? का
मधोदैत्यविशेषस्य वा बधूः नारी तस्याः वैधव्यं वैधव्यव्रतावरणे रीत्या-
गुरुः ? के विन्ध्याद्रिवने विन्ध्यपर्वतकानने नवगल्लकीनाम् अभिमत-
गजप्रियवृत्तविशेषाणां कवलनैः पद्मनैः भक्षयैरित्यर्थः तथा पम्पा
नाम यत् सरः सरोवरं तत्र मज्जनैः व्यवगाहनैः अभिमता या क्रोडा
विहारः तथा अभिरामं सुन्दरं यथा तथा स्थिताः स्रच्छन्दं वसन्ति ?
॥ ६ ॥

अत्रोत्तरं कुञ्जराः । कुं पृथिवीमिति प्रथमस्य । जरा इति
द्वितीयस्य । अयः विष्णुरिति तृतीयस्य तस्य मधुसूदनत्वादिति भावः ;
कुञ्जराः हस्तिभ इति चतुर्थस्य ।

उपमादिरिति । उपमादिः अलङ्कारः बहुधा परिकीर्तितः

कल्याणवाक् त्वमिव किं पदमत्र कान्तं
 सद्गुणतस्त्वमिव कः परितोषकारी ।
 कः सर्वदा वृषगतिस्त्वमिवातिमात्रं
 भूत्याश्रितः कथञ्च पालितसर्वभूतः ॥ ८ ॥ शङ्करः ।
 सूर्यस्य का तिमिरकुञ्जरवृन्दसिंही
 सत्यस्य का सुकृतवारिधिचन्द्रलेखा ।
 पार्थस्य कीदृगरिदावहुताशनोऽभूत्
 का मालतीकुसुमदीप्त हरस्य मूर्ध्नि ॥ ९ ॥

भागीरथी, रूपकं सालङ्कारजातिः ।

कथितः । यत्नेन साङ्गे सङ्ग उपमादिनेति शेषः यत् कथ्यते तत्
 साङ्गकारम् उच्यते ॥ ७ ॥

कल्याणवागिति । त्वमिव कल्याणवाक् शुभवादी शुभप्रति-
 पादकश्च अत्र जगति किं पदं कान्तं लोकानां प्रियमिच्छार्थः ? त्वमिव
 सद्गुणभूतः सुराज्ञः कः परितोषकारी ? त्वमिव कः सर्वदा वृषगतिः
 वृषभवाहनः धर्मगतिश्च अतिमात्रं अत्यर्थं भूत्या भक्षणं सम्पदा च,
 भूतिर्भक्षानि सम्पदास्तुभरः । आश्रितः तथा पालिताः सर्वे लोकाः
 भुवनानि जनाश्च येन तयाभूतः ? ॥ ८ ॥

अत्रोत्तरं शङ्करः । यं सङ्गत्वमिति प्रथमस्य । करः राजस्यमिति
 द्वितीयस्य । शङ्करः यिव इति तृतीयस्य । अलङ्कारवात् उपमा
 श्लेषमूला ।

सूर्यस्येति । सूर्यस्य तिमिराद्येव कुञ्जरवृन्दानि वृक्षिसमूहाः
 तेषां सिंही आसकारिणीति भावः का ? सत्यस्य सुकृतमेव वारिधिः
 ससृष्टः तस्य चन्द्रलेखा का ? पार्थस्य अर्जुनस्य कीदृक् अरिरेव दावः
 वनं तस्य हुताशनः अग्निः अभूत् ? हरस्य मूर्ध्नि पिरसि मालती-
 कुसुमदास का ? ॥ ९ ॥

अत्रोत्तरं भागीरथी । मा प्रभा इति प्रथमस्य । गोर्वाक इति

लघुवृत्तेन यत् पृष्टं प्रभूताक्षरमुत्तरम् ।

सकौतुकमितीच्छन्ति तद्विदस्तदिदं यथा ॥ १० ॥

के स्थिराः के प्रियाः स्त्रीणां कोऽप्रियो नक्तमाह्वय ।

नृत्यभूः कीदृशी रम्या नदी कीदृग् घनागमे ॥ ११ ॥

अगाधवारिपूरजनिततरङ्गा ।

का कृता विष्णुना कीदृष्योषितां कः प्रशस्यते ।

असेव्यः कीदृशः स्वामी को निहन्ति निशातमः ॥ १२ ॥

कुमुदवनवासोदयः, इति सकौतुकजातिः ।

द्वितीयस्य । रथीति द्वितीयस्य । भागीरथीति चतुर्थस्य । अथ रूप क-
मलङ्कारः ।

लघुवृत्तेनेति । लघुवृत्तेन लघुपद्येन यत् पृष्टम्, उत्तरञ्च
प्रभूताक्षरं बहुक्षरं, तद्विदः तज्ज्ञा जनाः तत् इदं यथा सकौतुकम्
इति गच्छन्ति ॥ १० ॥

के इति । के स्थिराः ? के स्त्रीणां प्रियाः ? कः अप्रियः ?
नक्तं रात्रिम् आह्वय सम्बोधय ? कीदृशी नृत्यभूः नाख्यशाखा रम्या ?
घनागमे वर्षाकाले नदी कीदृक् ? ॥ ११ ॥

अत्रोत्तरम् अगाधवारिपूरजनिततरङ्गा । अनाः पर्यन्ता
इति प्रथमस्य । धराः भर्तार इति द्वितीयस्य । रिपुः शत्रुरिति
तृतीयस्य । रजनि ! इति चतुर्थस्य । ततरङ्गा विसृतस्त्रनव्यापारेण्वर्यः
इति पञ्चमस्य । अगाधेन आतलस्यणेन प्रभूतेनेति यावत् वारिपूरेण
जनराशिना जनितः उत्पटादितः तरङ्गः यस्याः तथाभूतेति पठस्य ।

केति । विष्णुना का कृता ? योषितां कीदृक् कः प्रशस्यते
आद्रियते ? कीदृशः स्वामी असेव्यः ? कः निशातमः निहन्ति ? ॥ १२ ॥

अत्रोत्तरं कुमुदवनवासोदयः । कुः पृथिवी तस्याः सत्
आन्द इति प्रथमस्य । अवनवान् धवः रणध्वजारी पतिरिति

प्रश्नवर्णमुत्तेसुखं यत्नं सादुत्तरं वरम् ।

प्रश्नोत्तरसमन्ताज्ज्ञाप्तिदाहः श्रूयतां यथा ॥ १३ ॥

कन्दर्पे मटजनकं प्राहुः काचघटी गदिताच्छतमेह ।

इत्यादि प्रश्ने युक्तं यद्भूतं तदुत्तरमाशु विचिन्त्य ॥ १४ ॥

पथिकस्तिष्ठति कष्टं विरही नाविक आस्ते तत्कृतरक्षः ।

इत्यादि प्रश्ने युक्तं यदभूद्वि तदुत्तरमुत्तमपूरुष ॥ १५ ॥

इति प्रश्नोत्तरसमंजातिः ।

यस्मिन्नुत्तरमुच्चार्य प्रश्नस्तस्यैव पृच्छते ।

पृष्टप्रश्नं तदिच्छन्ति प्रश्नोत्तरविदो यथा ॥ १६ ॥

द्वितीयस्य । अदयः निष्ठुर इति द्वितीयस्य । कुसुमदयनागां वाग्वयः
कन्दस्तास्य उदय इति चतुर्थस्य ।

प्रश्नेति । प्रश्नवर्णस्य प्रश्नाक्षरस्य श्रुतेः तस्य यत्नं वरम् उत्कृष्टम्
उत्तरं स्यात्, तत् प्रश्नोत्तरसमं तज्ज्ञाः यथा आहुः तत् श्रूय-
ताम् ॥ १३ ॥

कन्दर्पमिति । कन्दर्पे मटजनकं प्राहुः, अत्र प्रश्नः कन्दर्पमिति,
उत्तरं कन्दर्पमिति, काचघटी पात्रविशेषः इह अस्त्वतमां निर्मलतमा
गदितेति प्रश्नः, काचघटी काचनिर्मिता घटीति उत्तरम् । अन्यत्
सुगमम् ॥ १४ ॥

पथिक इति । पथि मार्गे कः कष्टं तिष्ठतीति प्रश्ने पथिकः
विरहीत्युत्तरं, तेन कृता रक्षा यस्य तावुषः नावि भौक्षायां क
आस्ते तिष्ठतीति प्रश्ने नाविकः अर्थधार इति उत्तरम् । अन्यत्
सुगमम् ॥ १५ ॥

वक्षिष्विति । यस्मिन् उत्तरम् उच्चार्य कथयित्वा तस्यैव उत्तरस्य
प्रश्नः पृच्छावचनं पृच्छ्यते, प्रश्नोत्तरविद्ः तत् पृष्टप्रश्नं यथा
इच्छन्ति ॥ १६ ॥

लक्षणेऽनुत्तरं यत्र प्रश्नः स्यात्तत्र कीदृशः ।

भीष्मे हिरदहन्दाय वनराज्ञी कीदृशी हिता ॥ १७ ॥

कासारसहिता ।

चादय इति यत्र स्यादुत्तरमथ तत्र कीदृशः प्रश्नः ।

कथय त्वरितं के स्युर्नौकाया वाहनोपायाः ॥ १८ ॥

केनिपाताः, इति पृष्ठप्रश्नजातिः ।

कथयामुकमित्यादि भङ्गा यत्रोत्तरं भवेत् ।

भग्नोत्तरं तदिच्छन्ति काकुमात्रेण गोपितम् ॥ १९ ॥

भवत इवातिस्वच्छं कस्याभ्यन्तरमगाधमतिशिरिम् ।

लक्षणेति । लक्षणा सुलक्ष्यवती इति उत्तरं यत्र, तत्र कीदृशः प्रश्नः स्यात् ? भीष्मे हिरदहन्दाय हस्तिवृथाय कीदृशी वनराज्ञी वनराज्ञिः हिता ? ॥ १७ ॥

अत्रोत्तरं कासारसहिता । सा रसहिता रसवती वा ? इत्यत्र लक्षणा सुलक्ष्यवतीत्युत्तरम् । द्वितीये कासारः सरसी तेन सहिता ।

चादय इति । चादयः च वा तु हि दत्तादयः इति यत्र उत्तरं स्यात्, यत्र तत्र कीदृशः प्रश्नः ? नौकाया वाहनोपायाः के स्युः ? त्वरितं कथय ॥ १८ ॥

अत्रोत्तरं के निपाताः । निपाताः अव्ययशब्दाः के ? इति प्रश्ने चादय इत्युत्तरं, द्वितीये के जले निपतन्तीति तथोक्ताः कर्ण-कुण्डादय इत्यर्थः ।

कथयेति । कथय कथय इत्यादि भङ्गा विपर्ययेत्यर्थः यत्र उत्तरं भवेत्, तत् काकुमात्रेण गोपितं गूढं भग्नोत्तरम् इच्छन्ति वृथा इति शेषः ॥ १९ ॥

भवत इति । भवत इव तव इव कस्य जनस्य अभ्यन्तरस्य अन्तः-

काव्यास्तरसमन्वयमिव सदा सदा सरसः ॥ २० ॥

वीरे सरसि रिपूणां निवर्तं का हृदयशालिनी भवति ।

नमसि प्रस्थितजलदे का राक्षति देव ! वद तारा ॥ २१ ॥

इति भग्नोत्तरजातिः ।

यत् पृष्ठं प्रश्नवाक्ये स्यादादिमध्यान्तसंस्थितम् ।

उत्तरं तत् त्रिधा प्रोक्तमादिमध्यान्तसंज्ञितम् ॥ २२ ॥

भ्रमरहितः कीदृशो भवतितरां विकसितः पद्मः ।

ज्योतिषि कः कीदृशः प्रायो भुवि पूज्यते लोकैः ॥ २३ ॥

करणम् अतिशब्दम् अतिनिर्मलम् अगाधम् अतिशिथिरम् अति-
शीतलक्ष्मेत्यर्थः, इति प्रश्ने न कस्यापीति विपर्ययादेन उत्तरम् । काव्या-
स्तरसे भग्नः त्वमिव सदा सरसः सुरसिकः कः ? कथय इत्यत्रापि
न कोऽपीति काका विपर्ययादेनोत्तरम् ॥ २० ॥

वीरे इति । निवर्तं सरसि सक्लोपे वीरे रिपूणां मलूणां का
सामादिप्रयुक्तिरिति शेषः हृदयशालिनी भवति ? हे देव ! प्रस्थित-
जलदे वलितमेघे नमसि आकाशे का तारा राक्षति ? वद । अत्र
न कापीति काका विपर्ययादेनोत्तरम् ॥ २१ ॥

अदिति । प्रश्नवाक्ये यत् आदिमध्यान्तसंस्थितं पृष्ठं स्यात्,
तत् तत्त्वार्थः आदिमध्यान्तसंज्ञितं त्रिधा उत्तरं प्रोक्तम् ॥ २२ ॥

भ्रमरहित इति । विकसितः पद्म कीदृशो भवतितराम् अतिशयेन
भवति ? अलोत्तरं भ्रमरहितः भ्रमराणां हितः । कीदृशो भ्रमराणां
हितो भवतितरामिति प्रश्ने भ्रमरहितः ध्रुवेण भ्रान्त्या अवाह्य-
त्येनेति भावः । हित इत्युत्तरं वक्ष्यते पद्मे भ्रमराणाम् अधिष्ठानस्या-
योगादिति भावः । भुवि पृथिव्यां लोकैः ज्योतिषि कीदृशः प्रायः
वाङ्मयेन पूज्यते ? अलोत्तरं ज्योतिषिकः ज्योतिषं इति ॥ २३ ॥

प्रभवः की मङ्गाया नमपतिरिति सुभनममुधरः ।

के सेव्यन्ते सेवकसार्धैरत्वममर्षरतैः ॥ २४ ॥

आद्युत्तरजातिः ।

अयमुदितो हिमरश्मिर्वनितावदनस्य कीदृशः सदृशः ।

नीलादिकोपलम्भः स्फुरति प्रत्यक्षतः कस्य ॥ २५ ॥

गैरिकमनःशिलादिः प्रायेणोत्पद्यते कुतो नगतः ।

यः खलु न चलति पुरुषः स्थानादुक्तः स कीदृशः ॥ २६ ॥

इति मध्योत्तरजातिः ।

प्रभव इति । मङ्गायाः प्रभवः उत्पत्तिस्थानं कः ? इति प्रश्ने अतिसुभगशृङ्गधरः नमपतिः शैलराज इत्युत्तरम् अथ च मङ्गायाः प्रभवः कः विष्णुः, विष्णुपादाजसम्भूते मङ्गे लिप्यमानि-नीत्युक्तेः स च नमपतिः नगेन पर्वतेन गोवर्द्धनेनेति यावत् पाति रजति गोकुलमिति व्युत्पत्त्या गोवर्द्धनधर इत्यर्थः अतिसुभगस्य शृङ्गस्य वादित्तविशेषस्य धरः । अत्यर्थम् अर्थपरैः धनलुब्धैः सेवक-सार्धैः के सेव्यन्ते ? इति प्रश्ने के राजान इत्यर्थः सेव्यन्ते इत्युत्तरम् ॥ २४ ॥

अयमिति । वनितावदनस्य सदृशः कीदृशः ? अयम् उदितः हिमरश्मिचन्द्र इत्युत्तरम् । कस्य, प्रत्यक्षतः अयतः नीलादिकानाम् उपलम्भः क्षानं स्फुरति ? अलोत्तरं कस्य सूर्यस्य प्रत्यक्षत इति ॥ २५ ॥

गैरिकेति । प्रायेण गैरिकमनःशिलादि कुतः उत्पद्यते ? नगतः पर्वतादित्युत्तरम् । यः खलु स्थानात् स्थितः मञ्जोटाया इति यावत् न चलति स कीदृशः कीदृशः उक्तः ? उच्यते इत्युत्तरम् ॥ २६ ॥

कश्चिन्वसन्ति यद् भीमगयाः खिलम्

किं वा पदं वदति किं कुरुते विवस्वाम् ।

विद्युक्तावलयवान् पथिकाङ्गनानाम्

उद्वेजको भवति कः खलु वारिवाहः ॥ २० ॥

शब्दः प्रभूगत इति प्रभुरभिधायी

कीदृक् भवेद्दत्त शब्दविदो विचिन्त्य ।

कीदृक् वृक्षस्यतिमते विदिताभियोगः

प्रायः पुमान् भवति नास्तिकवर्गमध्यः ॥ २८ ॥

इत्यन्योत्तरजातिः ।

पदान्तरादिसम्बन्धात् प्रश्नवाक्येऽपि संस्थितम् ।

कथितापङ्गुतिः सा स्यान्नष्टते यत्र नोत्तरम् ॥ २९ ॥

कश्चिन्निति । भीमगयाः सत्सूचयाः कश्चिन् वसन्ति ? यद् ।

अत्रोत्तरं कश्चिन् जले इति जलवाचकः किंशब्द इति बोध्यम् ।

किं वा पदं विवस्वाम् वदति कथयति ? अत्रोत्तरं वापदमिति ।

विवस्वान् सूर्यः किं कुरुते इति प्रश्ने किं जलमित्यर्थः, आदित्या-

ज्जायते दृष्टिरिति श्रुतेः । कः खलु वारिवाहः मेघः पथिकाङ्ग-

नाना प्रोषितभर्तृकाणाम् उद्वेजकः विरहोर्द्धापकः भवति ? विद्यु-

क्तावलयवान् इत्युत्तरम् ॥ २० ॥

शब्द इति । प्रभूगतः प्रपूर्वकभूधातुं गतः प्रभुरभिधायी

प्रभुरबोधकः कीदृक् शब्दः भवेत् ? हे शब्दविदः ! विचिन्त्य वदत ।

अत्रोत्तरं प्रभूत इति । हे वृक्षस्यतिमते वृक्षस्यतिबुद्धे ! कीदृक्

पुमान् विदिताभियोगः ज्ञाताशय इत्यर्थः प्रायः बालुत्थेन नास्तिक-

वर्गमध्यः भवति ? अत्रोत्तरं वृक्षस्यतिमते अविदिताभियोगः अज्ञात-

वृक्षस्यतिमते इत्यर्थः नास्तिकवर्गाणां मध्यगतः भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

पदान्तरेति । पदान्तरादेः अन्यपदादेः सम्बन्धात् संयोगात्

पृथ्वीसम्बोधनं कीदृक् कथिना परिकीर्तितम् ।

केनेदं मोहितं विष्णुं प्रायः किमाप्यते ययः ॥ १० ॥

कस्य मरौ दुरधिगमः कमले कः कथय विरचितावासः ।

कैमुप्यति चामुण्डा रिपवस्ते वद कुतो भ्रष्टाः ॥ ११ ॥

इति कथितापञ्चुतिजातिः ।

यत्र भङ्गस्य वैषम्यं विषमं तन्निमद्यते ।

वृत्तनामोत्तरं यत्र प्रश्नं तं वृत्तनामकम् ॥ १२ ॥

कीदृग्वनं स्यान्न भयाय पृष्टे तदुत्तरं तस्य च कीदृशस्य ।

प्रश्नराशौऽपि संस्थितम् उत्तरं यत्र न कथ्यते, सा कथितापञ्चुतिः स्यात् ॥ १८ ॥

पृथ्वीति । पृथ्वीसम्बोधनं कीदृक् कथिना परिकीर्तितम् ? अत्रोत्तरं को इना इति पटञ्छेदे को पृथिवि ! इना कामिनेत्यर्थः । इदं विद्ं केन मोहितम् ? केन विष्णुनेत्युत्तरम् । केन प्रायः ययः आप्यते, केन विष्णुना सूर्येण आत्मना रात्रौ इत्यादिकशब्दस्य नानार्थत्वात् बोद्धव्यम् ॥ १० ॥

कश्चेति । मरौ मरुदेशे कस्य दुरधिगमः अप्राप्तिः ? अत्रोत्तरं कस्य जलस्य । कः कमले पद्मे विरचित आवासो येन सः कः ? कथय । अत्रोत्तरं कः मृगः । यदा कमले जले कः विरचिता-वासः ? अत्रोत्तरं कः विष्णुः जलधिभावित्वादिति भावः । चामुण्डा काश्चो कैः तप्यति ? अत्रोत्तरं कैः शिरोभिः अमुराणामिति शेषः । ते तव रिपवः शत्रवः कुतः भ्रष्टाः ? वद । अत्रोत्तरं कुतः पृथिवीत इति ॥ ११ ॥

यत्रंति । यत्र भङ्गस्य पटञ्छेदस्य वैषम्यं वैपरीत्यं भवतीति शेषः, तत् विषमं निगद्यते कथ्यते । यत्र वृत्तनाम पद्यनाम उत्तरे यस्य तं वृत्तनामकं प्रश्नं विदुरिति शेषः ॥ १२ ॥

कीदृगिति । कीदृक् वनं भयाय न स्यात् ? पृष्टे यत् उत्तरं

पाथं भवेदीयवत्तत्सम्बन्धं क्वचिद्विप्रैरेव गवि श्लोचनीयः ॥ ३३ ॥

अहिंसमहिमः ।

प्रायः कार्ये न मुञ्चन्ति नराः सर्वत्र कीदृशाः ।

नाथा इति भवेच्छब्दो नीवाची वद कीदृशः ॥ ३४ ॥

सावधानाः, इति विषमजातिः ।

गतक्लेशायासा विमलमनसः कुत्र मुनयः

तपस्यन्ति स्वस्थाः सुररिपुरिपोः का च दयिता ।

कविप्रियः किं स्यान्नवलघ्नयुतैरष्टगुरुभिः

बुधा वृत्तं वर्णैः स्फुटघटितबन्धं कथयत ॥ ३५ ॥

ग्रिखरिणी ।

भवेदिति शेषः तस्य कीदृशस्य उत्तरस्य ऐश्वर्यजातं नयनजम् अथ
ललं वाच्यं प्रतिपाद्यं भवेत् ? क्व गवि पृथिव्याम् अचनीयः
क्व चिद्विप्रैरेव ? ॥ ३३ ॥

अतोत्तरम् अहिंसमहिमः । अहिंसमिति प्रथमस्य, अहं
मेतन्नमिति द्वितीयस्य । अहिम् अन्नलनानम् अः विष्णुरिति
तृतीयस्य । अत अहिंसमित्यस्य हि परिहृयतेन भक्तस्य वैषम्यं
बोद्धव्यमिति ।

प्राय इति । सर्वत्र कार्ये कीदृशाः नराः प्रायः न मुञ्चन्ति न
विपद्यन्ते इत्यर्थः । कीदृशः नाथा इति शब्दः नीवाची नीवाबोधकः
भवेत् ? वद ॥ ३४ ॥

अतोत्तरं सावधाना इति ।

गतेति । मुनयः कुत्र गतक्लेशायासाः विमलमनसः स्वस्थाः
मनः तपस्यन्ति ? सुररिपूषाम् अहुराचां रिपोः विष्णोरित्यर्थः
दयिता का ? कवीनां प्रियः अतिप्रियं नवभिर्बुधैर्युतैरष्टभिर्गुरुभिः

उरसि सुरभिदः का गाढमाशङ्कितानि

सरसिजमकरन्दामोदिता नन्दने का ।

गिरिसमलघुवर्णैरर्णवाख्यातिसंख्यैः

गुरुभिरपि कृता का कन्दसां वृत्तिरम्या ॥ १६ ॥

माखिनी, इति वृत्तनामजातिः ।

एकमेवोत्तरं यत्र सुस्निष्टत्वाद् द्विधा भवेत् ।

सुस्निङ्गन्तप्रभेदेन नामाख्यातं तदुच्यते ॥ १७ ॥

वर्णैः स्फुटं घटितः रवितः बन्धो रचना बद्ध तादृशं वृत्तं पद्यं किं
किञ्चावधेयं स्यात् ? हे बुधाः ! कथयत ॥ १६ ॥

अत्रोत्तरं शिखरिणी । शिखरिणि पर्यते इति प्रथमस्य । रं
लघ्नीरिति द्वितीयस्य । शिखरिणीति तृतीयस्य, रसेरङ्गैश्चिह्ना
यजनसमवागः शिखरिणीति वक्ष्यन्त्यात् ।

उरसीति । का सुरभिदः सरारेः उरसि वक्षसि गाढमाश-
ङ्कितानि आशङ्कितानि तिष्ठति ? का नन्दने क्षणोद्वेगानि सरसिजानां पद्मानां
मकरन्देन आमोदिता ? गिरिसमलघुवर्णैः अष्टाभिर्लघुभिरित्यर्थः
तथा अर्णवाख्यातिसंख्यैः अष्टाभिर्लघुभिरित्यर्थः गुरुभिः
कृता कन्दसां वृत्त्या वर्त्तमानेन स्त्रिया इति यावत् रम्या अत्युत्तमोति
येषः का ? ॥ १६ ॥

अत्रोत्तरं माखिनी । मा लघ्नीरिति प्रथमस्य । माखिनी भ्रम-
रीति द्वितीयस्य, माखिनीति तृतीयस्य, अनभयव्युत्तेयं माखिनी
भोगिलोकैरिति वक्ष्यन्त्यात् ।

एकमिति । यत्र एकमेव उत्तरं सुस्निङ्गन्तप्रभेदेन सुस्निष्टत्वात्
शोभनश्लेषनिबन्धनत्वात् द्विधा द्विविधप्रश्नपूरकमिति यावत् भवेत्, तद्
नामाख्यातम् उच्यते ॥ १७ ॥

समरशिरसि सैव्यं कीदृशं दुर्निवारं
 विगतघननिशीथे कीदृशे व्योम्नि शोभा ।
 कमपि विधिवशेन प्राप्य योग्याभिमानं
 अखिलजगदन्यद् दुर्जनः किं करोति ॥ १८ ॥
 अभिभवति ।

पद्मनन्तरवाचि किमिष्यते कपिपतिर्विजयी ननु कीदृशः ।
 परगुणं गदितुं गतमत्सराः कुरुत किं सततं भुवि सञ्जनाः ॥ १९ ॥
 अनुसरामः । लट् ।

वदति राम इति स्वजघन्यजं
 वसति कुत्र सदासमानसः ।

समरेति । समरशिरसि संघाते कीदृशं सैव्यं दुर्निवारम् ? ।
 विमता घना यत्र तादृशः निशीथः यस्मिन् तपोक्ते कीदृशे व्योम्नि
 आकाशे शोभा ? दुर्जनः अखिलजगताम् अन्विष्टं योग्याभिमानं
 युक्तसम्मानं कमपि जनं विधिवशेन दुर्भाग्यक्रमेण प्राप्य स्वयमभानी-
 येत्यर्थः किं करोति ? ॥ १८ ॥

अनुसराम् अभिभवति । अभि निर्भयमिति प्रथमस्य, भवतीति
 द्वितीयस्य, अभिभवतीति तृतीयस्य ।

परमिति । पद्मनन्तरवाचि पदं किम् दृश्यते ? कीदृशः कपिपति-
 रानन्तराजः विजयी ननु विजयवान् खलु ? हे गतमत्सराः विद्वेष-
 दक्षिताः सञ्जनाः ! भुवि पृथिव्यां परगुणं गदितुं कीर्तयितुं
 सततं किं कुरुत ? ॥ १९ ॥

अनुसराम् अनुसरामः । अनु पश्चादिति प्रथमस्य, सराम इति
 द्वितीयस्य, अनुसराम इति तृतीयस्य ।

वदतीति । रामः स्वजघन्यजं स्वजनितं सख्यसहितार्थः इति
 वदति किं संख्येति मेघः ? सदा अखयमानसः कुत्र वसति

अपि च शक्रसुतेन तिरस्कृतो
रविस्तुतः किमसौ विदधे त्वया ॥ ४० ॥ अनुजगृहे ।
भवति नमनयोग्या कीदृशी भूरधानां
किमतिमधुरमस्तं भोजनान्ते प्रदेयम् ।
प्रियतम ! वद नीचामन्त्रणे किं पदं स्यात्
कुमतिकृतविवादाद्यक्रिरे किं समर्थः ॥ ४१ ॥

समादधिरे । लिट् ।

वदतानुत्तमवचनं ध्वनिरुच्चैरुच्यते स कीदृशः ।
तव सुहृदो गुणनिवहैरिपुनिवहं किं नु कर्तारः ॥ ४२ ॥
अवमन्तारः ।

जन इति शेषः ? अपिच शक्रसुतेन वाहिना तिरस्कृतः निर्जितः
असौ रविस्तुतः सुधीवः त्वया किं विदधे ? ॥ ४० ॥

अतोत्तरम् अनुजगृहे । हे अनुज वक्ष्यामि ! इति प्रथमस्य ।
गृहे इति द्वितीयस्य । अनुजगृहे अनुगृहीत इति तृतीयस्य ।

भवतीति । कीदृशी भूः भूमिः रधानां नमनयोग्या भवति ?
भोजनान्ते अतिमधुरं किम् अस्तं प्रदेयम् ? हे प्रियतम ! नीचा-
नाम् आमन्त्रणे वक्ष्योद्यमे किं पदं स्यात् ? समर्थः जनैः कुमत्वा
कुमुत्वा कृतविवादाः किं चक्रिरे ? ॥ ४१ ॥

अतोत्तरम् समादधिरे । समेति प्रथमस्य, दधीति द्वितीयस्य, रे
इति तृतीयस्य, समादधिरे इति क्रियापदं चतुर्थस्य ।

पदमेति । अनुत्तमवचनं किमिति वदत ? उच्चैः ध्वनिः उच्यते
स कीदृशः कीदृशः ? तव सुहृदः गुणनिवहैः सुखसमूहैः रिपुनिवहं
यत्सुखं किं नु कर्तारः ? ॥ ४२ ॥

अतोत्तरम् अवमन्तारः । अवमं नीचं कुत्सितमिति प्रथमस्य,
न्तारः उच्चैर्कर्तार इति द्वितीयस्य, अवमन्तारः अवघातार इति तृतीयस्य ।

कीदृक् तोयं दुस्तरं स्यात्तितीर्थैः
 का पूज्यास्मिन् खड्गमाम्बयः ॥ ४३ ॥
 दृष्ट्वा धूमं दूरतो मानविज्ञाः
 किं कर्त्तास्मि प्रातरेवाश्रयाश्रमम् ॥ ४४ ॥

अनुमातासे । लुट् लकारः ।

काश्रुकाः स्युः कया नीचाः सर्वैः कस्मिन् प्रमोदते ।
 अर्थिनः ! प्राप्य पुण्याहं करिष्यध्वे वसूनि किम् ॥ ४४ ॥
 दास्यामहे ।

को दुःखी सर्वकार्येषु किं श्रयार्थस्य वाचकम् ।
 यो यत्र विरतो नित्यन्ततः किं स कङ्क्षिष्यति ॥ ४५ ॥
 प्रयास्यति । लृट् ।

कीदृगिति । तितीर्थैः तत्तुमिच्छोर्जनस्य दुस्तरं तोयं कीदृक्
 स्यात् ? { अस्मिन् जगति का पूजा ? खड्गम् आम्बयस्य सम्बो-
 धय ? हे मानविज्ञाः अनुमानविदः ! दूरतः दूरे प्रातरेप धूमं दृष्ट्वा
 आश्रयाश्रमम् अग्निं किं कर्त्तास्मि ? ॥ ४३ ॥

अतोत्तरम् अनुमातासे । अतु अत्यमिति प्रथमस्य, मातेति
 द्वितीयस्य, असे इति तृतीयस्य, अनुमातासे इति क्रियापदं चतुर्थस्य ।

काश्रुका इति । नीचाः जनाः कया काश्रुकाः स्युः ? सर्वैः जनैः
 कस्मिन् प्रमोदते उल्लसति ? हे अर्थिनः ! धनिनः ! पुण्याहं पुण्यतिथिं
 प्राप्य वसूनि धनानि किं करिष्यध्वे ? ॥ ४४ ॥

अतोत्तरं दास्यामहे । दास्येति प्रथमस्य । महे उत्सवे इति
 द्वितीयस्य । दास्यामहे इति तृतीयस्य ।

क इति । कः सर्वकार्येषु दुःखी ? श्रयार्थस्य वाचकं बोधकं
 किम् ? यः यत्र कार्ये विषये वा नित्यं विरतः, स, ततः विषयाद्
 किं करिष्यति ? ॥ ४५ ॥

विदन्त इति समानार्थः शब्दः कोऽचिरयति मुद्रां किम् ।

रविमते न स्यात् तं मुजनः किं करोतु वद ॥४६॥

सन्त्यजतु ।

मेघात्यये भवति का सुभमावमरहा

वृत्तं वसन्ततिलकं कियदक्षराणाम् ।

भो भोः कदर्थ्यपुरुषा ! विषुवद्दिने च

वित्तं नः सुबहु तत् क्रियतां किमेतत् ॥ ४७ ॥

नदीयताम् । लोट् ।

अलोत्तरं प्रयास्यति । प्रयासो परिश्रमोति प्रथमस्य, अलोति द्वितीयस्य, प्रयास्यति त्रिस्त्यास्यते इति तृतीयस्य ।

विदन्त इति । विदन्ते इति अस्त्येत्यर्थः समानार्थः शब्दः कः ? किं वस्तु मुद्राम् अचिरयति चिरस्थानं कर्तुं न पारयतीत्यर्थः ? कथमपि यदि कोपः स्यात् तदा मुजनः तं किं करोतु वद ॥४६॥

अलोत्तरं सन्त्यजतु । सन्तीति प्रथमस्य । अजतु आक्षाय्यति-रिक्तमित्यर्थः द्वितीयस्य, आक्षया मुद्रास्य चिरस्थायित्वादिति भावः । सन्त्यजतु सम्यक् त्यजत्विति तृतीयस्य ।

मेघात्यये इति । मेघात्यये वर्षापनमे का सुभगावमरहा भवति ? कियदक्षराणां वृत्तं पद्यं वसन्ततिलकम् ? भो भोः कदर्थ्यपुरुषा ! विषुवद्दिने मृष्टाविष्णुपर्वक्रान्त्यामित्यर्थः न अस्माकं यत् सुखं प्रभूतं पितृ धनमस्तीति शेषः एतत् किं क्रियताम् ? ॥ ४७ ॥

अलोत्तरं नदीयताम् । नदीति प्रथमस्य । यतां यमानां चतुर्दशा-नामिति यावत्, यमाय धर्मराजाय मन्त्रये चान्तकाय च । वैष्णवाय कात्याय सर्वभूतक्षवाय च ॥ श्रीकृष्णाय दध्नाय भीमाय परमेष्ठिने । इन्द्रादराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥ इति यमस्य चतुर्दश-स्यत्वकीर्तनादिति भाव इति द्वितीयस्य । न दीयतामिति तृतीयस्य ।

का माद्यति मकरन्दैः तनयं कामसूत जनकेराजसुता ।
 कथय कृषीबल ! शस्यं पक्वं किमचीकृतस्त्वमपि ॥ ४८ ॥
 अलीलवम् ।

पृच्छति पुरुषं कथं केऽस्यां समभूवन् वज्रकृत्तपक्षतयः ।
 बहुभयदेशं जिगमिषुरेकाकी वार्य्यते च कथम् ॥ ४९ ॥

मानवनगाः । लुङ् ।

किमकरवमहं हरिमंहीध्रं
 स्वभुजबलेन गवां हितं विधित्सुः ।
 प्रियतमवदनेन पीयते कः
 परिणतविश्वफलोपमः प्रियायाः ॥ ५० ॥ अधरः ।

केति । का मकरन्दैः पुष्पमधुभिः माद्यति ? जनकेराजसुता
 सोता कं तनयम् अस्मत् प्रसूतवती ? हे कृषीबल ! कथं ! त्वमपि
 पक्वं शस्यं किम् अचीकरः ? कथय ॥ ४८ ॥

अतोत्तरम् अलीलवम् । अली भ्रमरीति प्रथमस्य, खवमिति
 द्वितीयस्य, अलीलवं लुनन्तं कत्वनमित्यर्थः प्रैरिरमिति तृतीयस्य ।

पृच्छतीति । पुरुषं पृच्छति कथम् ? अस्यां भूमाविति शेषः
 वज्रेण कृत्रियेन कृत्ता जिज्ञा पक्षतिः पक्षमूलं येषां तथाभूताः ते
 समभूवन् ? वज्रकृत्तपक्षदेशं जिगमिषुः गन्तुमिच्छुः एकाकी जनः कथं
 वार्य्यते निषिध्यते च ? ॥ ४९ ॥

अतोत्तरं मानवनगाः । मानवेति प्रथमस्य, नगाः पर्वता इति
 द्वितीयस्य, हे नवन नवीनेत्यर्थः भा गाः न गच्छ इति तृतीयस्य ।

किमिति । अहं हरिः कृष्णः गवां पशूनां हितं विधित्सुः
 चिकीर्षुः स्वभुजबलेन निजबाहुबलेन मंहीध्रं पर्वतं गोवर्धनमिति यावत्
 किम् अकरवं कृतवान् ? प्रियायाः कान्तायाः परिणतं परिपक्वं

परिहरति भयात्तवाहितः किं
 कमथ कदापि न विन्दतीह भीतः ।
 कथय किमकरोरिमां धरित्रीं
 नृपतिगुणैर्नृपते ! स्वयं जमेकः ॥ ५१ ॥
 समरञ्जयम् । लब्धम् ।
 कीदृक् सेना भवति रणे दुर्वारा
 वीरः कस्मिन् स्पृहयति लक्ष्मीमिच्छन् ।
 का सम्बुद्धिर्भवति भुवः संग्रामे
 किं कुर्वीध्वं सुभटजना आलम्ब्यान् ॥ ५२ ॥
 पराजयेमहि ।

रक्तमिति भावः विस्फुल्लं तदुपमः तत्सदृशः कः प्रियतमस्य कान्तस्य
 वदनेन पीयते ? ॥ ५० ॥

अतोत्तरम् अधरः हृतवानमीत्यर्थं इति प्रथमस्य अधरः दशन-
 ष्ण्ड इति द्वितीयस्य ।

परिहरतीति । तव अहितः यत्नः भयात् किं परिहरति
 परित्यजति ? इह संसारे भीतः अहित इति शेषः कदापि कं न
 विन्दति न लभते ? हे नृपते ! स्वयम् एकस्मिन् नृपतिगुणैः रोजगुणैः
 इमां धरित्रीं पृथिवीं किम् अकरोः हृतवानसि ? कथय ॥ ५१ ॥

अतोत्तरं समरञ्जयम् । समरमिति प्रथमस्य, जयमिति द्विती-
 कस्य, समरञ्जयं सम्यक् रञ्जितवानमीत्यर्थं इति तृतीयस्य ।

कीदृमिति । कीदृक् सेना रणे दुर्वारा भवति ? लक्ष्मीमिच्छन्
 वीरः कस्मिन् स्पृहयति कामयते ? भुवः पृथिव्याः सम्बुद्धिः संवीधनं
 का भवति ? हे सुभटजनाः सुवीरवर्गाः ! संग्रामे आलम्ब्यान् यत्नं
 किं कुर्वीध्वम् ? ॥ ५२ ॥

कंसारातेर्वद गमनं केन स्यात्

कस्मिन् दृष्टिं लभते भृङ्गसंहतः ।

कं सर्वेषां शुभकरमूषुधीराः

किं कुर्यास्त्वं सुजन ! सशोकं लोकम् ॥ ५२ ॥

विनोदयेयम् । लिङ् ।

वारणेन्द्रो भवेत् कीदृक् प्रीतये भृङ्गसंहतः ।

यद्यवश्यं तदास्मै किमकरिष्यमहं धनम् ॥ ५४ ॥

समदास्यः ।

काले देशे यथायुक्तं नरः कुर्वन्नुपैति काम् ।

आलोत्तरं पराजयेमहि । परा श्रेतेति प्रथमस्य, जये इति द्वितीयस्य, लङ्गोति तृतीयस्य, पराजयेमङ्गोति चतुर्थस्य ।

कंसारातेरिति । कंसारातेः कृष्णस्य गमनं केन स्यात् ? कस्मिन् दृष्टिं लभते ददाति ? धीराः विद्वांसः कं सर्वेषां शुभकरम् अशुः ? हे सुजन ! त्वं सशोकं शोकार्तं लोकं किं कुर्याः ? ॥ ५२ ॥

आलोत्तरं विनोदयेयम् । विना पक्षिणा गरुडेनेति यावदिति प्रथमस्य । उदये अभ्युत्पत्ताविति द्वितीयस्य । कथं शुभावहं विधिमिति तृतीयस्य । अत्रः शुभावहो विधिरित्यमरः । विनोदयेयं शान्तयेष्यमिति चतुर्थस्य ।

वारणेन्द्र इति । कीदृक् वारणेन्द्रः हस्ती भृङ्गसंहतः श्वमर-
सङ्घस्य प्रीतये भवेत् ? यदि अवश्यं तदा अस्मै जगाम अहं धनं
किम् अकरिष्यम् ? ॥ ५४ ॥

आलोत्तरं समदास्यः । समदं मदस्यापि आशं सुखं यस्तु तथोक्तं
इति प्रथमस्य, समदास्यः सम्यक् दत्तमकरिष्य इति द्वितीयस्य ।

काले इति । नरः काले देशे यथायुक्तं कर्तुम् काम् उपैति

भुक्तवन्तावत्तं स्वीतं किमन्नमकरिष्यताम् ॥ ५५ ॥
 अजास्यताम् । लुब्धः । इति नामाख्यातजातिः ।
 ज्ञेयन्तावत्तं दृष्ट्वा तावत् सौत्रं सूत्रोत्तरैस्तथा ।
 शाब्दीयं शब्दसंज्ञाभिः शास्त्रजं शास्त्रभाषया ॥ ५६ ॥
 हिमानीस्थगितौ स्यातां कीदृशौ शशिभास्करौ ।
 कः पूज्यः कः प्रमाणेभ्यो न प्रभाकरसम्मतः ॥ ५७ ॥

अभावः ।

के प्रवीणाः कुतो हीनं जीर्णं वासोऽंशुमांश्च कः ।
 निरपरिणवी बाह्यं योगाचाराश्च कीदृशाः ॥ ५८ ॥
 विज्ञानवादिनः । तावत्जातिः ।

प्राप्नोति ? अन्नम् अतिशयेन स्वीतं यथा तथा भुक्तवन्तौ जनौ अन्नं
 किम् अकरिष्यताम् ? यद्वा भुक्तवन्तौ अन्नपूज्यतां वेदिति शेषः तदा
 अन्नं किम् अकरिष्यताम् ॥ ५५ ॥

अलोत्तरम् अजास्यताम् । अजास्यतां जात्यास्यदत्ताभावमिति
 प्रथमस्य, अजास्यताम् अत्यस्यतामिति द्वितीयस्य ।

ज्ञेयमिति । तावद्दृष्ट्वा तर्कदृष्ट्वा ज्ञेयं वस्तु तावत् । तथा
 सूत्रोत्तरैः सूत्राणाम्, उत्तरैः ज्ञेयं सौत्रम् । शब्दसंज्ञाभिः ज्ञेयं
 शाब्दीयम् । शास्त्रभाषया शास्त्रस्य परिभाषया ज्ञेयं शास्त्रजनम् ॥ ५६ ॥

हिमानीति । हिमानी हिमसंज्ञातिः तथा स्थगितौ व्याख्या-
 दितौ शशिभास्करौ कीदृशौ स्याताम् ? कः पूज्यः ? कः प्रमाणेभ्यः
 हेतुभ्यः प्रभाकरस्य सम्मतः न ? ॥ ५७ ॥

अलोत्तरम् अभावः । अभावो भा दोषिः तद्गृहिताविति प्रथमस्य ।
 अः विष्णु रिति द्वितीयस्य । अभाव इति द्वितीयस्य, प्रभाकरस्य
 अभावस्य पदार्थत्वं प्रमाणैर्निरासितमिति भावः ।

के इति । प्रवीणाः बहुदर्शनः के ? जीर्णं वासः कुतः अजास्य

को नयति जगद्विशेषं चर्यमथ विभराम्भूव कं विष्णुः ।

नीचः कुत्र सगर्वः पाणिनिस्तत्र कीदृशम् ॥ ५८ ॥

यमोगन्धने ।

किं स्याद्विशेष्यनिष्ठं का संख्या वदत पूरणी न भवति ।

नीचः केन सगर्वः सूत्रं चन्द्रस्य कीदृशम् ॥ ६० ॥

विशेषणमेकार्थेन । इति सूत्रजातिः ।

जीवं परित्यक्तं भवेदिति शेषः ? अंशुमान् कः ? कीदृशाः योगाचाराः
योगिनः वाह्यं वह्निर्भवं वस्तुजातं निराकरिष्यथः असत्त्वेनेति शेषः ?
॥ ५८ ॥

अत्रोत्तरं विज्ञानवादिनः । विज्ञा इति प्रथमस्य । नवात् नवी-
नात् वस्त्रादिति शेषः, नवीनं वस्त्रमासाद्य जीवं परित्यजतीति भावः
इति द्वितीयस्य । दनः सूर्य इति तृतीयस्य । विज्ञानवादिनः विशिष्ट-
तत्त्वदर्शिन इत्यर्थे इति चतुर्थस्य ।

क इति । कः अशेषं जगत् चर्यं नयति ? अथ किञ्च विष्णुः
कं विभराम्भूव ? कुत्र सति नीचो जनः सगर्वः भवतीति शेषः ?
पाणिनिस्तत्र कीदृशं कीदृशम् ? ॥ ५८ ॥

अत्रोत्तरं यमोगन्धने । यम इति प्रथमस्य, अगं पर्वतमिति
द्वितीयस्य, धने इति तृतीयस्य, समस्तं चतुर्थस्य ।

किमिति । विशेष्यनिष्ठं विशेष्याधीनं, किं स्यात् ? पूरणी
संख्या का न भवति ? नीचः केन सगर्वः ? चन्द्रस्य सूत्रं कीदृशं
कीदृशम् ? वदत ॥ ६० ॥

अत्रोत्तरं विशेषणमेकार्थेन । विशेषणमिति प्रथमस्य, एकेति
द्वितीयस्य, अर्थेन धनेनेति तृतीयस्य, विशेषणमेकार्थेनेति सूत्रं
चतुर्थस्य ।

न श्लाघते खलः कस्यै सुसिद्धतां किमुच्यते ।

लादेशानां नवानाञ्च तिङ्गां किं नाम कथ्यताम् ॥ ६१ ॥

परस्मैपदम् ।

सततं श्लाघते कस्यै नीचो भुवि किमुत्तमम् ।

कर्त्तर्यपि रुचादीनां धातूनां किं पदं भवेत् ॥ ६२ ॥

आत्मनेपदम् ।

किमव्ययतया ख्यातं कस्य लोपो विधीयते ।

भूत शब्दविदो ज्ञात्वा समाहारः क उच्यते ॥ ६३ ॥

स्वरितः । इति शाब्दीयजातिः ।

नेति । खलः दुर्जनः कस्यै न श्लाघते न प्रशंसति ? सुप्ति-
ङ्गानां किम् उच्यते ? लादेशानां दशानां लकाराणां छट्प्रभृतीनां
ये लादेशाः रूपाणि पूर्वाण्येति भावः तेषां नवानां तिङ्गां नाम
किम् ? कथ्यताम् ॥ ६१ ॥

अतोत्तरं परस्मैपदम् । परस्मै इति प्रथमस्य, पदमिति द्विती-
यस्य, परस्मैपदमिति तृतीयस्य ।

सततमिति । नीचः जनः सततं कस्यै श्लाघते प्रशंसति ? भुवि
पृथिव्याम् उत्तमं किम् ? कर्त्तरि कर्त्तृवाच्येऽपि रुचादीनां
धातूनां किं पदं स्यात् ? ॥ ६२ ॥

आत्मनेपदम् आत्मनेपदम् । आत्मने इति प्रथमस्य, पदम् उच्यते-
अधिकारस्थानमिति यावदिति द्वितीयस्य, आत्मनेपदमिति तृतीयस्य
रूपेण इति प्रयोगादिति भावः ।

किमिति । अव्ययतया ख्यातं किं पदमिति शेषः ? कस्य
लोपः विधीयते ? हे शब्दविदः ! ज्ञात्वा भूत, समाहारः क
उच्यते ? ॥ ६३ ॥

अतोत्तरं स्वरितः । स्वरितः अव्ययं स्मर्त्तवाचकं, स्मृत्वाचकं

जलदात्यये भवति कः समदः
 सुभगश्च किं कमधरसुरजित् ।
 कटुतैलमिश्रितो गुडो नियतं
 विनिहन्ति कं त्रिगुणसप्तदिनैः ॥ ६४ ॥

श्वासरोगम् ।

कीटक् प्रातर्दीपवर्त्तेः शिखा स्याद्
 उष्ट्रं पृच्छत्याभजन्ते सृगाः किम् ।
 देवामात्ये किं गते प्रायशोऽस्मिन्
 लोकः कुर्यान्नो विवाहं विविक्तः ॥ ६५ ॥

विभाकरभवनम् ।

अग्निकोत्तर इति प्रथमस्य । इतः रदतुवन्त्य इति द्वितीयस्य ।
 स्फुरितघट्टेन समाहार उच्यते तृतीयस्य ।

जलदात्यये इति । जलदात्यये वर्षापमने कः समदः भवति ?
 किञ्च सुभगं शोभनं भवति ? सुरजित् ज्ञेयः कम् अधरत् ? कटु-
 तैलेन सार्पपतैलेन मिश्रितो गुडः त्रिगुणसप्तदिनैः एकविंशतिदिनै-
 रित्यर्थः नियतं कं विनिहन्ति ? ॥ ६४ ॥

अलोत्तरं श्वासरोगम् । आ कुक्कुर इति प्रथमस्य, सर इति
 द्वितीयस्य, अग्नं पर्वतं गोवर्द्धनमिति तृतीयस्य, श्वासरोगमिति
 चतुर्थस्य ।

कीटमिति । प्रातः प्रभाते दीपवर्त्तेः शिखा कीटक् स्यात् ? उष्ट्रं
 पृच्छति कथमिति शेषः ? सृगाः किम् आभजन्ते आश्रयन्ति ?
 देवामात्ये देवमन्त्रिणि किं गते सति प्रायशः विविक्तः विशुद्धः लोकः
 अस्मिन् लोके विवाहं नो कुर्यात् ? ॥ ६५ ॥

अलोत्तरं विभाकरभवनम् । विभा विगतप्रभेति प्रथमस्य । कर-
 भेति द्वितीयस्य । वनमिति तृतीयस्य । विभाकरस्य सूर्यस्य भवनं षट्-

वर्ष एवोत्तरं यत्तद्वर्णोत्तरमुच्यते ।

वाक्यं बर्तौत्तरं तत्तु वाक्योत्तरमिति स्मृतम् ॥ ६६ ॥

कः शत्रुर्भुवि विख्यातः शोकं वदति किं पदम् ।

कोऽभीष्टोऽत्र दरिद्रस्य सेवन्ती के च भिक्षुभिः ॥ ६७ ॥

विहाराः ।

किं मुञ्चन्ति पयोवाजाः कीदृशी हरिवक्त्रभा ।

पूजायां किं पदं कोऽग्निः कः क्षणेन हतो रिपुः ॥ ६८ ॥

कंसासुरः, इति वर्षोत्तरजातिः ।

दधौ हरिः कं शूचि कीदृगम्भं

पृच्छत्यकः किं कुरुते सशोकः ।

मिति चतुर्थेऽर्थे, तथाच ज्योतिष्कत्वेन । गुरौ हरिस्त्वे न विवाह-
माह्वारोतर्गमस्तथा सुनीन्द्रा इति ।

वर्षे इति । यत्तु वर्षे एव उत्तरं तत् वर्षोत्तरम् उच्यते, यत्तु
वाक्यम् उत्तरं तत्तु वाक्योत्तरम् इति स्मृतं कथितम् ॥ ६६ ॥

क इति । भुवि पृथिव्यां कः शत्रुः विख्यातः ? किं पदं शोकं
वदति बोधयति ? यत्तु दरिद्रस्य अभीष्टः कः ? भिक्षुभिः के च
सेवन्ते ? ॥ ६७ ॥

अलोत्तरं विहाराः । वि अन्वयम् व्याख्यानमित्यर्थे इति प्रथमस्य,
जा इति द्वितीयस्य, रा धनमिति तृतीयस्य, विहाराः मोक्षमठा इति
चतुर्थेऽर्थे ।

किमिति । पयोवाजाः मेधाः किं मुञ्चन्ति वर्षन्ति ? हरिवक्त्रभा
कीदृशी ? पूजायां किं पदं प्रोक्तमिति शेषः ? अग्निः कः ? कः
रिपुः क्षणेन हतः ? ॥ ६८ ॥

अलोत्तरं कंसासुरः । कं क्षणमिति प्रथमस्य, रा अभीष्टोरिति
द्वितीयस्य, छ इति तृतीयस्य, रः अग्निरिति चतुर्थेऽर्थे, कंसासुर
इति पञ्चमस्येति ।

श्लोकं विधायापि किमित्युदारः

कविर्न तोषं समुपैति भूयः ॥ ६८ ॥

अगमकमकरोदिति ।

लक्ष्मीधरः पृच्छति कीदृशः स्यात्

नृपः सपत्नैरपि दुर्निवारः ।

अकारि किं ब्रूहि नरेण सम्यक्

पितृत्वमारोपयितुं स्वकीयम् ॥ ६९ ॥

समजनितनयः, इति वाक्योत्तरजातिः ।

इति श्रीधर्मदासविरचिते विदग्धमुखमण्डने

द्वितीयः परिच्छेदः ।

दर्शयति । हरिः कं दधौ ? शुचि योद्धे अथ नैवः आकाशं वा कीदृक् ? अकं दुःखं पृच्छति कथमिति शेषः ? सयोकः किं कुरुते ? उदारो महान् कविः श्लोकं विधायापि भूयः अधिकं तोषं किमिति न समुपैति न प्राप्नोति ? ॥ ६८ ॥

अलोत्तरम् अगमकमकरोदिति । अगं पर्वतमिति प्रथमस्य, अकं लज्जराहितमिति द्वितीयस्य, अथ इति तृतीयस्य, रोदितोति वदत्यर्थस्य, अगमकम् अयोक्तकम् अकरोत् इति हेतोरिति प्रथमस्य ।

लक्ष्मीधर इति । लक्ष्मीधरः पृच्छति कीदृशो नृपः सपत्नैः यत्र-भिरपि दुर्निवारः दुर्जयः स्यात् ? नरेण सम्यक् स्वकीयं पितृत्वम् आरोपयितुं पिता भवितुमिच्छत्यर्थः किम् अकारि ? ब्रूहि कथम् ॥ ६९ ॥

अलोत्तरं समजनितनयः । समं योग्यं यथा तथा जनितः अवलुङ्गत इत्यर्थः नयः नीतिर्येन तथोक्तः यथानीतिकार्यं गरी-त्यर्थः इति प्रथमस्य । तनयः पुत्रः समजनि उत्पत्तादित इत्यर्थ इति द्वितीयस्य ।

इति द्वितीयपरिच्छेदः ।

श्लोक एवोत्तरं यत् तत् श्लोकोत्तरमुच्यते ।

खण्डोत्तरं भवेद्दर्शश्लोकात् पादात्तदुत्तरम् ॥ १ ॥

कन्दवङ्गेऽर्चयन्ति स्फुटरुचि निशि किं कीदृशी दुःखिनी स्त्री
कीदृक् चक्रं सदास्ते क च तव विजयी प्राहृषं कीदृशं खम् ।

शामाहुः प्रेतयोग्यां कथय सुकृतिनः कीदृशाः स्युः पुमांसः
कं धत्ते कच्च धत्ते गगनतलमलं प्रेक्षणीयं जनानाम् ॥ २ ॥

प्रचः कीदृक् चकास्ति स्फुटनवकुसुमाशोकमासाद्य कालं
किं मुञ्चन्त्यम्बुवाहा भवदरिनिवहे संज्वरः किम्भवश्च ।

किं नेत्रप्रावृतिः स्यादतिशयलघवः के च की व्रीहिभेदः

प्रायेण प्राहृषेष्ट्याः प्रियतमदिवसाः कीदृशाः कीदृशाः स्युः ॥ ३ ॥

श्लोक इति । यत् श्लोक एव उत्तरं तत् श्लोकोत्तरम् उच्यते ।
दर्शश्लोकात् उत्तरं खण्डोत्तरम् । पादात् श्लोकचतुर्थांशात् उत्तरं
तदुत्तरं पादोत्तरमित्यर्थः भवेत् ॥ १ ॥

कमिति । के जना कं देवम् अर्चयन्ति ? निशि रजन्त्यां स्फुटरु-
चि उज्ज्वलप्रभं किम् ? दुःखिनी स्त्री कीदृशी ? चक्रं सदा
कीदृक् आस्ते तिष्ठति ? तव विजयः क च क्व ? प्राहृषं वाणिक-
मित्यर्थः खमाकारं कीदृशम् ? प्रेतयोग्यां काम् आहृष्टाः ? सुकृतिनः
पुण्यवन्तः पुमांसः कीदृशाः स्युः ? जनानाम् अलम् अत्यर्थं प्रेक्षणीयं
गगनतलं कं धत्ते ? कच्च धत्ते ? ॥ २ ॥

प्रच इति । स्फुटानि नवानि कुसुमानि येषां तादृशाः
अश्लोकाः यत् तथाभूतं कालं वर्धन्मित्यर्थः आसाद्य प्राप्य प्रचः
वटः कीदृक् सन् चकास्ति राजते ? अम्बुवाहाः भिषाः किं मुञ्चन्ति ?
भवतः अरिनिवहे शत्रुसमूहे किम्भवः संज्वरः ? नेत्राणां
प्रावृतिरावरणं यस्मात् तादृशं किं स्यात् ? अतिशयलघवः के ?

अञ्जनाभमहावारिवाहोघनिषिताम्बराः ।

कदम्बकन्दलीकन्दरजःपद्मलवायवः ॥ ४ ॥

कुर्व्यादुद्देगवन्तं कमपि निशि सरः कीदृशं कास्ति वक्त्रे
वक्त्रा निन्द्यः कया स्यात् परिषदि नियतं मन्दसम्बोधनं किम् ।
वर्षोपान्ध्वङ्मूषुः किमसुररिपुणां नन्दगोपालयेऽस्तं
कः भालेयाद्रिपुत्रीकुचकलश्लुठत्पाणिरणाङ्गमौलिः ॥ ५ ॥
कीदृक् कस्येह वन्धुः स्वक्तमपहरत् प्रेयसी का लयान्ते
कीदृग् भीतिं विधत्ते धनुरवनिरुहं कश्चिदामन्त्रयस्व ।

मोहिभेदः कः ? हे प्रियतम ! माष्टपेख्याः वारिष्काः दिवसाः
भायेष कीदृशाः कीदृशाश्च स्तुः ? ॥ १ ॥

अतोत्तरम्, अञ्जनाभमहावारिवाहोघनिषिताम्बराः ।

कदम्बकन्दलीकन्दरजःपद्मलवायवः ॥ ४ ॥ अं विष्णुं जना
इति प्रथमस्य, भं नक्षत्रमिति द्वितीयस्य, अष्टावेष्टि तृतीयस्य, अराः
वक्त्रान्तर्गतदावैवयवाः यस्मिन् तत् अरोति चतुर्थस्य, बाहौ इति पञ्च-
मस्य, घनि मेघयुतमिति षष्ठस्य, षितामिति सप्तमस्य, वराः श्रेष्ठा
इति अष्टमस्य, कदं कंजलं ददातीति कदं मेघमिति नवमस्य, वक-
मिति दशमस्य । दली दलयुक्त इति एकादशस्य, कंजलमिति
द्वादशस्य, दरजः भयजनित इति त्रयोदशस्य, पद्म नेत्रलोभ इति
चर्दशस्य, लवाः विन्द्व इति पञ्चदशस्य, यव इति षोडशस्य, पूर्वाङ्गं
सप्तदशस्य, उत्तराङ्गम् अष्टादशस्य । पूर्वाङ्गस्यार्थः—अञ्जनस्य कण्ठ-
स्थस्य आभेव आभा येषां तादृशा मङ्गानां ये वारिवाहाणां मेघानाम्
लोकाः समूहाः तैः निषितं व्याप्तम् अम्बरम् आकाशं येषु तादृशम् ।
उत्तराङ्गस्यार्थः—कदम्बानां कन्दलीकन्दानाञ्च रजोभिः परागैः
पद्मलवाः युक्ता इत्यर्थः वायवः येषु तयाभूताः ।

कुर्व्यादित्यादि । कीदृशं सरः निशि कमपि जनमिच्छयैः विरहि-
ण्यमिति भावः उद्देगवन्तम् उत्कण्ठितं कुर्व्यात् ? वक्त्रे वदने वा

दैत्यः कंसद्विषा कः कथय विनिर्जितो गङ्गदः कः प्रतीतः
कीदृकीदृग्वसन्तः प्रियतम ! भवतः प्रीतये नित्यमस्तु ॥ ६ ॥

कीकिलालापवाचालसहकारमनोहरः ।

अशोकस्तवकालीनमत्तालिमधुरस्वनः ॥ ७ ॥

इति श्लोकीत्तरजातिः ।

अस्ति ? परिपदि सभायां कथा वक्ता निन्द्यः स्यात् ? नियतं संततं
मन्दस्य सम्बोधनं किम् ? कं वर्णाश्रामं अक्षराश्रामं उपान्त्यं अरमा-
शरपूर्वाभित्यर्थः कथुः ? मन्दमोपस्य आशये अक्षुररिपुषा हृत्कोन
किम् अस्ति निलिप्तं पदभ्यामिति शेषः ? कः प्राप्तेवाङ्मेः हिमवतः
पुण्याः शोण्या रत्नयेः कुचकण्ठयोः कुठली पाथी यस्य तादृशः
एषाः शूलिभ्यन्तरेष्वरय ? इह कस्य वस्तुः कीदृक् ? का प्रेयसी
अयान्ते प्रत्ययकाले अकृतं निजसृष्टिमित्यर्थः अहरत् ? कीदृक्
धनुः भीतिं विधत्ते जनयति ? अवनिरुद्धां उच्चायां मध्ये कश्चित्
अमन्त्रयस्व सम्बोधय ? । को दैत्यः कंसद्विषा विष्णुना विनिर्जितः ?
कः गङ्गदः प्रतीतः प्रसिद्धः ? हे प्रियतम ! कीदृक् कीदृक् वरुनः
भवतः प्रीतये नित्यम् अस्तु ? कथय ॥ ५ ॥ ६ ॥

अशोत्तरं, कीकिलालापवाचालसहकारमनोहरः ।

अशोकस्तवकालीनमत्तालिमधुरस्वनः ॥ ७ ॥

कीकि वक्रवाकविशिष्टमिति प्रथमस्य, लाला इति द्वितीयस्य,
अपवाचा अशुद्धवचसा इति तृतीयस्य, अलस इति चतुर्थस्य, हकार-
मिति पञ्चमस्य, अवनः शकटमिति षष्ठस्य, अर इति सप्तमस्य, अग्रेकः
तव इति अष्टमस्य, कालीति नवमस्य, मन्त्रादिति दशमस्य, तालि वृक्ष-
भेद इति एकादशस्य, मधुरिति द्वादशस्य, अस्वनः अष्टयङ्गद्वयजित-
इत्यर्थ इति त्रयोदशस्य । पूर्वाङ्गे चतुर्दशस्य, पराङ्गे पञ्चदशस्य ।
पूर्वाङ्गार्थः—कीकिलानाम् आवायेन रवेण वाचाद्यैः शब्दैः
सहकारैः * आश्रितदमिः मनोहरः । पराङ्गार्थः—अशोकानां

का चक्रे हरिणा घने कपयन्त्रीः कीदृक् भुजङ्गे स्थितः किं
कीदृक् कुम्भसमुद्भवस्य जठरं कीदृग् द्रव्यासुर्बधूः ।

श्लोकः कीदृग्भीषितः सुकृतिनां कीदृङ् नभो निर्मलं
चौणीमाह्वय सर्वगं किमुदितं रात्रौ सरः कीदृशम् ॥ ८ ॥

कुमुदवनपरागरञ्जिताम्बोविहितगमागमकोकमुग्धरेखम् ।

बुद्धं पृच्छति किं मुरारिशयनं का हन्ति रूपं नृणां

स्तवकेषु खालीमानां सत्तानाम् खलीनां भ्रमराणां मधुरः मनोहरः
खलो यत्र तादृशः ।

केति । हरिणा का चक्रे कृता ? घने विषये कपयन्त्रीनां धीः
बुद्धिः कीदृक् ? भुजङ्गे किम् अस्ति ? कुम्भसमुद्भवस्य जठरम्
जठरं कीदृक् ? द्रव्यासुः जिगसिषुः प्रतिकुलमिति शेषः बधूः
कीदृक् ? कीदृक् श्लोकः सुकृतिनाम् अभीषितः ? निर्मलं नभः
आकाशं कीदृक् ? चौणीं पृथ्वीम् आह्वय, किं सर्वगं सर्वव्यापि
उदितम् उक्तम् ? रात्रौ सरः सरोवरं कीदृशम् ? ॥ ८ ॥

अतोत्तरं कुमुदवनपरागरञ्जिताम्बोविहितगमागमकोकमुग्धरे-
खम् । कुः पृथ्वी तस्याः सत् आनन्द इति प्रथमस्य, अवनपरा
रञ्जयन्नेति द्वितीयस्य, सरं विषमिति तृतीयस्य, जिताम्बः जित-
जलमिति चतुर्थस्य, विहितगमा विशेषेण हितः गमः यात्रा यस्याः
तादृशीति पञ्चमस्य, गमकः व्यर्थबोधक इति षष्ठस्य, अकमुक् कं
कलं सृष्टतीति कमुक् तत्र भवतीति तथोक्तमिति सप्तमस्य, धरे
पृथिवीति अष्टमस्य, खमाकाशमिति नवमस्य, समस्तं दशमस्य । सम-
स्तस्यार्थः—कुमुदवनानां कुमुदसमूहानां परागैः रञ्जितं शोभितम्
खम्बः जलं यस्य तथाभूतं तथा विहिताः कृता गमागमाः इतस्ततः
सञ्चाराः यैः तथोक्तैः कोकैः चक्रवाकैः सुग्धा मनोहारिणी रेखा
आभोगो यस्य तादृशम् ।

बुद्धमिति । बुद्धं पृच्छति सम्बोधयति कथमिति शेषः ?

कीदृग्वीरजनस्य कीदृगितिगहनः सम्बोधयामिचितम् ।

का धात्री जगतस्य वृहस्पतिवधूः कीदृक् कविः आहतः ।

कीदृग्यः किं भवता कृतं रिपुकुलं कीदृक् संरो वासरे ॥ ८ ॥

विकचवारिजराजिसमुद्भवोच्छलितभूरिपरागविराजितम् ।

इति खण्डोत्तरजातिः ।

विभर्त्ति वदनेन किं क इह सत्त्वपीडाकरं

कुलं भवति कीदृगं गलितयौवनं योषिताम् ।

वभार हरिरम्बुधेरुपरि काञ्च केन सुते

हतः कथय कस्त्वया नयपतेर्भयं कीदृशात् ॥ १० ॥

विषमपादनिकुञ्जगताहितः ।

सुरारोः नारायणस्य गयनं किम् ? का नृणां रूपं क्वलि ? वीरजनः
कीदृक् ? अतिगहनः अतिदारुण इत्यर्थः कः ? अशङ्कितं सम्बोधय ?
जगतः धात्री धारयित्री का ? इहस्पतिवधूः गुरुभाष्यां तारेत्यर्थः
कीदृक् ? कविः क कल आहतः आदरवान् ? अर्थः कः ? भवता
रिपुकुलं किं कृतम् ? वासरे दिवसे मरः कीदृक् ? ॥ ८ ॥

खण्डोत्तरं विकचवारिजराजिसमुद्भवोच्छलितभूरिपरागविरा-
जितम् । विकच केशमूल्या इति प्रथमस्य, वारि जलमिति द्वितीयस्य,
जरा पार्श्वकर्मणि तृतीयस्य, राजिसमुद्भवं संप्रामाण्येति चतुर्थस्य,
भवः संसारः शिवश्चेति पञ्चमस्य, उच्छलितः अवस्थित इति षष्ठस्य,
भूरिति सप्तमस्य, इः कामः तत्पराः कामासक्तोति अष्टमस्य, गवि
वाचीति नवमस्य, रा धनमिति दशमस्य, जितमिति एकादशस्य,
समस्तं द्वादशस्य । समस्तस्यार्थः—विकचानां प्रस्फुटितानां वारिजानां
पद्मानां राजिभ्यः समुद्भवैः समुत्पद्यैः उच्छलितैः प्रसूतैः भूरिभिः
बलुभिः परागैः रजोभिः विराजितं योषिताम् ।

विभर्त्तमिति । इह जगति कः वदनेन सत्त्वानां जोषामां योडा-

हरिर्वहति कामधराधरिषु कां वसन्तः कक्षः ।

कमर्चयति रोगवान् धनवती पुरी कीदृशी ।

हरिः कमधरवलिप्रवृत्तयोधरां किं व्यधुः

कया सदसि कक्षया वद जितोऽम्बुधिः कीदृशः ॥ ११ ॥

कुम्भीरभीनमकरागमदुर्गवारिः । इति पादोत्तरजातिः ।

करं किं विभक्तिं ? गणितबीजनं बोधितां कुलं कीदृशं भवति ?
हरिः अम्बुधेः सप्तद्वय उपरि कां वसन्तः, त्वया येन स्युते सति
कः कृतः, कीदृशात् नगपतेः पर्वतराजात् भयं भवतीति शेषः ? ॥ १० ॥

अलोत्तरं विषमपादनिकुलगतताडित इति । विषम् अपात्
सर्प इति प्रथमस्य, अग्नि नास्ति भीमायको यस्य तथाभूतमिति
द्वितीयस्य, कुं पृथिवीमिति तृतीयस्य, जगतां अङ्कितः शत्रुरिति
चतुर्थस्य, समस्तं पञ्चमस्य । समस्तस्यार्थः — विषमेषु उन्नतानतेषु पादेषु
प्रत्यन्तपर्वतेषु, पाटाः प्रत्यन्तपर्वता इत्यमरः । ये निकुञ्जाः जतादि-
पिङ्कितभूभागाः, निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीपे जतादिपिङ्कितोदरे इत्यमरः ।
तत्र गताः स्थिताः अङ्कयः सर्पाः यस्य तथाभूतात् ।

हरिरिति । हरिः कां वदति ? तव अरिषु शत्रुषु का
अस्ति ? का कक्ष मता ? रोगवान् कं देवमिति शेषः अर्चयति
पूजयति ? कीदृशी पुरी धनवती भवतीति शेषः ? हरिः कम् अध-
रत् ? वलिप्रवृत्तयः दानशोख्य इति भावः धरां पृथिवीं किं व्यधुः
वक्रः ? त्वया सदसि वभायां कया कः जितः ? अम्बुधिः सप्तद्वयः
कीदृशः ? वद ॥ ११ ॥

अलोत्तरं कुम्भीरभीनमकरागमदुर्गवारिः । कुं पृथ्वीति प्रथमस्य,
भीर्भवमिति द्वितीयस्य, अं विष्णुमुद्दं वक्ष्योरिति तृतीयस्य, रत्नं
सूत्रमिति चतुर्थस्य सूत्र्यं स्वारोप्यदत्वेन शास्त्रेषु कीर्तनादिति भावः,
अकरा राजकुलीना इति पञ्चमस्य, अगं पर्वतं गोवर्धनमिति षष्ठस्य,

चत्वार्यस्य साक्षात् नेमिं पादद्वयेन च ।

क्षिप्त्वा दक्षिणावर्तं चक्रं प्रक्षालयेद्विभी ॥ ११ ॥

कं चौरस्य स्थितं चितिपतिरनघः किं पदं वक्ति कुम्भा
चौशीसम्बोधनं किं वदति कमलजं का च विश्वं विभक्तिं ।
चक्राङ्गमन्त्रं किं कथमपि सुजनः किं न कुर्व्यादनार्यं
कीदृग्भोक्तुः पुरं स्यात्पयसि वद कुतो मीनपङ्क्तिर्विभेति ॥ ११ ॥
किं स्वच्छं शारदं स्याददति वृषगतिं कोऽश्माली पवित्रः
कोऽस्मिन् किं जीवनं काः विरचयति कविर्वङ्गिसम्बोधनं किम् ।

अद्वैतवत् इति सप्रसन्न, नवा वाचा अरिः यत् इति अटमस्य,
समस्तं नवमस्य । सप्रसन्नार्थः—कुम्भीराणां मीनानां मकराणाञ्च
स्वागमेन सदुभावेनेत्यर्थः सञ्चारेष्येति यावत् दुर्गोषि दुःप्रवेशानि
वारोषि यद्य तदाभूतः ।

सम्यक् चक्रवन्मन्त्रं चत्वारि चत्वारि चत्वारि
अन्तरवचनकारानि, पादद्वयेन नेमिं परिधिर्भिति यावत् दक्षिणावर्तं
क्षिप्त्वा यत् चक्रं चक्राकृति बन्धविशेषः तं प्रक्षालयेत् सप्त मन्त्राणां
दिति शेषः अवेष्टि जानीष्टि ॥ १२ ॥

कमिति । अनघः अपापः चितिपतिः राजा चौरस्य कं
स्थितं ? किं पदं कुत्सं वक्ति बोधयति ? चौशीसम्बोधनं दृष्टव्याः
सम्बोधनं किम् ? कमलजं मङ्गाय वदति सम्बोधयति किमिति शेषः ?
का च विश्वं जगत् विभक्तिं ? चक्राङ्गस्य अमन्त्रं सम्बोधनं किम् ?
सुजनः कथमपि ज्ञेयापि किम् अनाथं अनाथं न कुर्व्यात् ? भोक्तुः
भोक्ष्यपरस्य राक्ष इति शेषः पुरं नगरं कीदृक् स्यात् ? पयसि जले
मीनपङ्क्तिः कुतः विभेति ? वद ॥ ११ ॥

किमिति । किं शारदं शरत्कालीनं वक्षति शेषः स्वच्छं
स्यात् ? वृषगतिं वदति सम्बोधयति किं पदमिति शेषः ? अशु-

नाकाङ्क्षन्ति स्त्रियः कन्तनुरसुररिपोः कीदृशी कथं मूकः
सम्यक्प्रीतिस्तडागः प्रियतम ! तनुते कीदृशः कीदृशस्ते ॥ १४ ॥

करंकुकीककुररकलहंसकरम्बितः ।

सरोजकीमलोद्गारनीरसंसक्तमाकृतः ॥ १५ ॥

इति चक्रजातिः ।

नाको स्त्रियः कः ? पवित्रः कः ? अस्मिन् जगति जीवनं किम् ?
कविः काः विरचयति वङ्गिषम्वोधनं किम् ? स्त्रियः कं जनं न
नाकाङ्क्षन्ति ? अस्मररिपोः विष्णोः तनुः मूर्तिः कीदृशी ? कथं
मूकः ? हे प्रियतम ! कीदृशः कादृशः तडागः सरः तं तव सम्यक्
प्रीतिं तनुते विस्तारयति ? ॥ १४ ॥

अत्रोत्तरं, करंकुकीककुररकलहंसकरम्बितः ।

सरोजकीमलोद्गारनीरसंसक्तमाकृतः ॥ १५ ॥

करं हस्तमिति प्रथमस्य, क इति द्वितीयस्य, को पृथिवि
इति तृतीयस्य, क मल्लमिति चतुर्थस्य, कुः पृथिवीति पञ्चमस्य, कुर
इति षष्ठस्य, कलहम् इति सप्तमस्य, सकरं राजस्युतमिति अष्टमस्य
वितः पाण्डित इति नवमस्य, सर इति दशमस्य, अज इति एकादशस्य,
कः सूर्य इति द्वादशस्य, अमल इति त्रयोदशस्य, अन् जलमिति

वर्णद्वयद्वयैकैकदलभूतदलाष्टकम् ।

सर्वोत्तराद्यवर्णेन पद्मं स्यात् कृतकर्णिकम् ॥ १६ ॥

पुण्यात्मा वद कीदृशः सरसिजैः के मोदिताः कीदृशः
तद्वैरी गतचक्षुषः कुलमभूत् कीदृक् त्वया के जिताः ।
बडालिः मलिलाशयः कथय भोः कीदृक् च आन्निपवाक्
शब्दः कुत्र न तस्करादिकभयं दत्ते भवेत् प्रायशः ॥ १७ ॥
अपिप्तं गवि कीदृशं निगदितो मुक्तः पुमान् कीदृशः
कस्माद् बिभ्यति कौशिका भुवि कृतः कीदृक् त्वया तस्करः ।

चतुर्दशस्य, सा वाच इति पञ्चदशस्य, र अग्ने इति षोडशस्य, नीरमसु
स्वरमिकमिति सप्तदशस्य, सक्तमा लब्धोयुतेति अष्टादशस्य, अकृतः
व्यशब्द इति जनविंशस्य, पूर्वाह्णं विंशस्य, परार्द्धमेकविंशस्य । पूर्वाह्ण-
स्वार्थः—करद्वयभिः जलपक्षिभेदैः कोकैः चक्रवाकैः करैः उत्त-
क्रोशपक्षिभिः कलकंसैः चूचविभेदैश्च करस्वितः संवितः । परार्द्ध-
स्वार्थः—सरोजानां कमलानां कोमलाः उद्गाराः सौरभाणि देपु
तादृशैः नीरैः जलैः संमक्तः सम्पृक्तः सारतः वायुर्यस्मिन् तथाभूतः ।

वर्णैर्वा । वर्णानां द्वयद्वयेन एकैकं प्रत्येकं दलभूतं यथाक्रम-
विन्यस्तं दलाष्टकम् अष्टौ दला यस्य तादृशं सर्वेषाम् उत्तराणाम्
अष्टाद्यवर्णेन कृता कर्णिका पद्मपीजाधारकोपो यस्य तादृशं पद्मं
स्यात् ॥ १६ ॥

पुण्यात्मेति । पुण्यात्मा जनः कीदृशः स्यादिति शेषः ? सरसिजैः
पद्मैः के मोदिताः ? तव वैरी शत्रुः कीदृशः ? गतचक्षुषः अन्धस्य
उत्तराष्टस्येति स्वार्थः कुत्र कीदृक् अभूत् ? यद्वा गतचक्षुषः अन्धस्य कुलं
कीदृक् ? त्वया के जिताः ? बडालिः बडमेतुः मलिलाशयः जलाशयः
कीदृक् ? आन्निपवाक् नीचसम्बोधनवचनं कीदृक् ? कुत्र शब्दे दत्ते सति
प्रायशः तस्करादीनां भयं न भवेत् ? ॥ १७ ॥

आप्यतामैति । गवि जले आप्यतम् अग्निः वडवानल इत्यर्थः

हस्ती स्वावतु कीदृशो बहुमतः शोच्यो रणः कीदृशः
 कीदृचः पुरुषः पराप्रतिहतः कीदृक् भवेदासक्तिः ॥ १८ ॥
 असयः अपश्यत् अवन्धः अहस्तः अगजः अहीनः,
 इति पद्मोत्तरजातिः ।

कीदृशम् ? उक्तः पुमान् कीदृशो निगदितः ? कौशिकाः देवकाः
 कक्षात् विभ्यति भयं प्राप्नुवन्ति ? भुवि पृथिव्यां त्वया तस्तरः
 कीदृक् कृतः ? कीदृशो हस्ती ननु भोः बहुमतः स्यात् ? कीदृशः
 रणः शोच्यः ? कीदृजः कीदृशः पुरुषः परेः शत्रुभिः अप्रतिहतः
 अजितः ? वासुकिः नागराजः कीदृक् भवेत् ? ॥ १८ ॥

अस्योत्तरं पद्मवन्धोक्तः । अस्ति श्वः ध्वंसः अधोगति-
 रित्यर्थः यस्य सः अथवा सः विष्णुः तत्र जयो यस्य तथाभूतः
 अजयः इति प्रथमस्य, पुनरजयः भ्रमरा इति द्वितीयस्य । अपश्यत्
 यी शयनम् अट्ट भोजनम् अपगतं शयनभोजने यस्य तथाभूत
 इत्यर्थः इति तृतीयस्य, पुनरपश्यत् दर्शनशक्तिहीनमित्यर्थः यदा
 कृताकृतज्ञानमूढमित्यर्थः इति चतुर्थस्य । अरयः शत्रव इति
 पञ्चमस्य, पुनररयः नास्ति इयो वेगो यस्य तथाभूत इति षष्ठस्य ।
 अररे अरे इति नीचस्वोपनवचनमिति सप्तमस्य, पुनरररे क्वाटे
 इति अष्टमस्य । अवन्धः व्यापः अन्धादि अन्धानि दृष्टवानिति यावत्

काकस्यैव पदं त्रयस्त्रं यत्तत्ताकपदं मतम् ।

तिर्य्यगन्धोन्यरखाभिर्गोमूत्री द्विपदीद्वये ॥ १८ ॥

कुतः कः स्यात् कीदृक् कथय विषवैद्य ! स्फुटमिदं

रिपोः कः कीदृचो भवति वशगः कश्च करभः ।

प्रवीणः सम्बोध्यः सुभग ! वद को रत्नवचनी

सुरूपे विख्यातिं जगति महती का गतवती ॥ २० ॥

नागदरतः, नागतनयः, नागरमणी, इति काकपदजातिः ।

यस्य तादृशं जलाशयमित्यर्थे इति नवमस्य, पुनरवन्तः बन्धनरहित इति दशमस्य । अक्षस्तः द्विसप्ततित एकादशस्य, पुनरक्षस्तः ऋक्षस्य इति द्वादशस्य । अगजः पर्वतज इति त्रयोदशस्य, पुनरगजः गजरहित इति चतुर्दशस्य । अहीनः सहानिति पञ्चदशस्य, पुनरहीनः अहीनां सर्पाणां दनः स्वाभीति षोडशस्य ।

काकपदं गोमूत्रञ्च बन्धमाह काकस्येत्यादि । काकस्यैव यत् त्रयस्त्रं विदत्तं पदं तत् काकपदं मतं कथितम् द्विपदीद्वये तिर्य्यक्-वक्रभावेन अन्धोन्यरखाभिः परस्पररेखाभिः गोमूत्री भवतीति शेषः ॥ १८ ॥

कुत इति । हे विषवैद्य ! कुतः कस्यात् कः कीदृक् स्यात् ? इदं स्फुटं कथय, कीदृचः कीदृशः कः रिपोः शत्रोः वशगः भवति ? करभः करिगावकः कश्च ? प्रवीणः विचक्षणः सम्बोध्यः, हे सुभग ! रत्न-वचनी रत्नबोधनी को गन्धाविति शेषः ? वद । का महती सुरूपे सौन्दर्यं जगति विख्यातिं गतवती ? ॥ २० ॥

कामाद्भुवतीममङ्गलवती कीदृग् ग्रहाणां गतिः
 सम्बोध्या वत मत्स्यवेधनपरः कीदृग्भवेत्यामरः ।
 कीदृग्वाल्मीकिवेश्म कोऽस्तनसुरोधत्ते सुरैरुच्यते
 गीः कीदृङ्ग्न कदापि कस्मुरङ्गितं वाञ्छन्ति कं वोषितः २१
 कीदृक् पान्यकुलन्तमो हरति का किञ्चक्रसम्बोधनं
 रम्या चम्पकशाखिनां कथय का कथोटजार्थो भवेत् ।
 किं क्षिप्तं बलिवैरिणा सुररिपोः काङ्क्षा श्मशानेऽस्ति का
 द्वा कीदृग् भवति स्म पूर्वमधुना कीदृक् पुनर्वर्त्तते ॥२२॥

अत्रोत्तरम् उक्तं कः कपटनम्भः । नागदरतः सर्पभयात् यः
 अगदरतः विषापनयनौषधरतः न स ना अगदरतः विषापनयनो-
 षधरतः भवतीति शेष इति प्रथमस्य । ना पुरुषः गतनयः नीति-
 श्च इति द्वितीयस्य । नागस्य जस्तिनस्तनयः शिशुरिति तृती-
 यस्य, नागर सुविज्ञ नगरवासित्वादिति भाव इति चतुर्थस्य ।
 मण्य इति पञ्चमस्य । नागस्य पञ्चगव्येषस्य रमणी यद्वा नने
 पर्वते भवा नागा पर्वतजेत्यर्थः या चासौ रमणी चेति नागरमणी
 गीरोति षष्ठस्य ।

कामिति । कां युवतीन् प्याहः कथयन्ति ? कीदृक् अमङ्गल-
 वती ग्रहाणां गतिः सम्बोध्या ? मत्स्यवेधनपरः मत्स्यजीवी-
 त्वर्थः आमरः मूर्खः कीदृक् भवेत् ? वाल्मीकीः वेश्म शृङ्गं कीदृक् ?
 कः अस्तनम्भ उरः पञ्चः स्थूलं धत्ते ? सुरैः दैतैः कीदृक् गीः वाक्
 उच्यते ? वोषितः कस्मुरङ्गितं धनरङ्गितं कं न वाञ्छन्ति-
 पान्थानां प्रयिकानां कलं कीदृक् ? का तमः अम्बकारं हरति ?
 चक्रस्य सम्बोधनं किम् ? चम्पकशाखिनां चम्पकवृक्षाणां का रम्या
 कथय, कथं शब्दः उटजार्थः भवेत् ? बलिवैरिणा लण्णेन किं
 क्षिप्तम् पादाभ्यामिति शेषः ? सुररिपोर्विष्णोः आङ्क्षा आङ्गानं

अजरामशुभाचारवलिशीलविनोदिता ।

भुजङ्गमनिभासारकलिकालजनोचिता ॥ २३ ॥

गोमूत्रजातिः ।

अजरामशुभाचारवलिशीलविनोदिता

भुजङ्गमनिभासारकलिकालजनोचिता

इति गोमूत्रिकावन्धः ।

यथैनैकेन वा द्वाभ्यां सर्वैर्वा सर्वदिग्गतेः ।

उत्तरैः सर्वतोभद्रं दुष्करं तदिदं यथा ॥ २४ ॥

सम्बोधनमित्यर्थः काः ? प्रसंगाने का व्यक्ति ? ज्ञा पृथ्वी पूर्वं
कीदृक् भवति स्म, अथुना पुनः कीदृक् वर्त्तते ? ॥ २२ ॥

एतौत्तरमजरेत्यादिगोमूत्रिकाजातिः । अजरं वाङ्मकरहिता-
मिति प्रथमस्य, अशुभाचार इति द्वितीयस्य । वलिशी वल्लिषवा-
निति तृतीयस्य, अवि भीताशुतो अथकाद्विण्णमिति चतुर्थस्य ।
ना पुमानिति पञ्चमस्य । उचिता व्युत्पादिता संस्कृतेति यावदिति
षष्ठस्य । भुजङ्गं विटमिति सप्तमस्य, अनि नास्ति इः कामो
यस्य तादृशं कामसम्बोधनरहितमित्यर्थ इति अष्टमस्य । भा दोष-
रिति नवमस्य । सार अत्युत इति दशमस्य । कलिकेति एका-
दशस्य । कालजिति द्वादशस्य । अतः शकटमिति त्रयोदशस्य ।
अविष्णो इति चतुर्दशस्य । चितेति पञ्चदशस्य । पूर्वाङ्गं षोडशस्य ।
परार्द्धं सप्तदशस्य । पूर्वाङ्गस्यार्थः—अजस्य रघुसुतस्य रामस्य दाशरथेः
शुभाचारस्य बलेन शीलेन विनोदिता मनोचिता । परार्द्धस्यार्थः—
भुजङ्गमनिभानां सर्पसदृशानाम् अतिखलानामित्यर्थः असाराणां
अन्तःसाररहितानां कलिकालजनानां कलिकाशोषितनराणां
उचिता मनोपविधाविनीत्यर्थः ॥ २३ ॥

यथैनैकेन वा द्वाभ्यां वा त्रयोभ्यां सर्वैर्वा सर्वदिग्-

कस्यागे धातुस्तस्मात् रिपुहृदि का भूषणं के स्तनानां
 को दुःखी कश्च शब्दो वदति वद.शुचङ्गी रिपू स्यातवीर्यो ।
 शृङ्गारी कीदृशः का रणगिरसि भयाङ्गमाप्नोति सेना
 का दानार्थाभिधायी गिरसि गिरसि को युध्यतः संप्रहृत्य ॥२५॥
 कोदृक् तोयार्थिनी स्त्री भवति मदकरः प्रायशः का दुराण्ये
 कस्मिन्मन्दायतेऽसौ नियतमुहुपतिः प्रेयसी का सुरारेः ।
 विख्यातो वाहनौ को द्रुहिणसुरभिदोः कीदृगाखेटकस्तौ
 कीदृग्ने वाचिरामा समिति गतभयाः के गतौ कश्च धातुः ॥२६॥
 हारावो । इति सर्वतोभद्रजातिः ।

गतेः वर्योः उत्तरेः सर्वतोभद्रं नाम बन्धुः तद्विदं यथा तत्त्वतः
 दुष्करं कर्तुमशक्यम् ॥ २४ ॥

का इति । को धातुः त्यागे उत्तः कायतः ? तत्र रिपोः
 यतोः हृदि मनसि का ? स्तनानां भूषणं के ? दुःखी कः ? कश्च
 शब्दः शुचं शोकं वदति बाधयति ? वद । स्यातवीर्यो विख्यात-
 वचो यत्नू को ? शृङ्गारी पुरुषः कीदृशः ? रणगिरसि का सेना
 भयात् भङ्गम् आप्नोति ? दानार्थाभिधायाः कः ? को गिरसि
 गिरसि संप्रहृत्य युध्यतः ? ॥ २५ ॥

तोयार्थिनी ललार्थिनी स्त्री कीदृक् ? कः दुराण्ये दुष्टधनिनि
 प्रायशः मदकरः भवति ? अगो उहुपतिश्चन्द्रः कस्मिन् नियतं
 मन्दायते, सुरारेः जपस्य प्रेयसी का ? द्रुहिणसुरभिदोः
 एविष्णवोः दो विख्यातो वाहनौ ? आखेटकस्य व्याधस्य स्त्री
 कीदृक् ? अचिरामा विद्युत् कादृक् नैव ? सक्तिं युद्धे गतभयाः
 गतभयाः के ? कश्च धातुः गतौ गत्यर्थप्रतिपादक इत्यर्थः ? ॥ २६ ॥

अतोत्तरं जनरांवीति सर्वतोभद्रजातिः । का इति एकेन
 पदेन प्रथमम्, यो हा कलित्यागे इति वैवाकरणाः । पुनः हा

प्रतिलोमानुलोमाभ्यामुत्तरेण गतागतम् ।

मध्यवर्णविलोपेन तच्चनिकप्रकारकम् ॥ २७ ॥

वद वल्लभ ! सर्वत्र साधुर्भवति कीदृशः ।

गोविन्देनानसि क्षिप्ते नन्दवेश्मनि काभवत् ॥ २८ ॥

दीनरक्षी ।

इति एकेन वर्णेन दुःखजनकः शब्द इति द्वितीयस्य । ज्ञारा इति
ह्याभ्यां वर्णाभ्यां तृतीयस्य । ज्ञाराज्ञे ज्ञाज्ञाकाररवशिष्ट इति
त्रिभिर्वर्णैश्चतुर्थस्य । पुनः ज्ञा इति शोकसूचकः शब्द इति एकेन
वर्णेन पञ्चमस्य । ज्ञः शिवः इः कामः तौ वी ज्ञरकामावित्यर्थः
एतौ परस्परं वैरिणाविति षष्ठस्य । ज्ञावीति मध्यवर्णत्यागेन,
ज्ञावी विलानविशेषानित्यर्थ इति सप्तमस्य । ज्ञावीरा ज्ञा शोच-
नीयः शीरो यस्याः तयाभूता विपक्षधारेत्यर्थ इति अष्टमस्य । रा
इति राक्षसाने इति धातोः क्षिपि रूपमिति नवमस्य । अवी
मेधावित्यर्थः अन्योश्च युद्धं प्रणिद्धमिति दशमस्य । अवीज्ञा अप्सु
जलेषु देहा चेष्टा यस्याः तथोक्तेति एकादशस्य । रा धनमिति
द्वादशस्य । राक्षी इति त्रयोदशस्य । ई लक्ष्मीरिति चतुर्दशस्य । वी
पलिणो हंसगण्डाविति भाव इति पञ्चदशस्य । वीज्ञा विषु पलिषु
देहा चेष्टा यस्याः सेति षोडशस्य । वीरा विगता दरा जलं यस्याः
सा तथोक्तेति सप्तदशस्य । वीरा इति अष्टादशस्य । ज्ञा ओ
ज्ञाङ् न गताविति ई गताविति चेति जनविशेषस्य ।

प्रतिलोमेति । प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परतः पूर्वतश्चेत्यर्थः
उत्तरेण गतागतं भवति, कदाचित् मध्यवर्णविलोपेन उत्तरं भवतीति
शेषः तच्च मध्यवर्णविलोपोत्तरम् अनेकप्रकारकं बहुविधम् ॥ २७ ॥

वदेति । हे वल्लभ ! कीदृशो जनः सर्वत्र साधुः भवति,
गोविन्देन लण्णेन अनसि शकटे क्षिप्ते सति नन्दवेश्मनि का अभव-
त् ? वद ॥ २८ ॥

यत्नादन्विथ का याद्या लेखकैर्मसिमलिका ।

घनान्धकारे निःशङ्कं मोदते केन बन्धकी ॥ २९ ॥

नारिकेलजा ।

असुरसुरनरेन्द्रैरुद्धते का शिरोभिः

तनुरपि शुचिवस्त्रे कातिविस्तारमेति ।

वदति कमलयोनिं सेव्यते केन पुष्पं

मधुरमसृणमृद्धी का भवेदुत्पलस्य ॥ ३० ॥

	ना	
मा	लि	का
	का	

अलोत्तरं दीनरत्नी । दीनान् दुर्गतान् रक्षतीति तथोक्तो जन इति अतुलोमेन प्रथमस्य । दीनरत्नी दुर्गतरिदिति प्रतिबोमेन द्वितीयस्य, आनन्देन दुर्गनिक्षेपपुष्पकसत्त्वव्याप्तीदिति भावः ।

यत्नादिति । लेखकैः यत्नात् अन्विथ का अस्मिमलिका लेखनी याद्या ? बन्धकी दुर्चारिणी स्त्री घनान्धकारे निःशङ्कं यथा तथा केन मोदते आनन्दमनुभवति ? ॥ २९ ॥

अलोत्तरं नारिकेलजा । नारिकेलवृक्षपत्रजाता पुष्पं तेनैव लेखनीकरणं प्रवक्षितमासीदिति भाव इति अतुलोमेन प्रथमस्य । नारिकेलिनेति प्रतिबोमेन द्वितीयस्य ।

असुरेति । असुरसुरनरेन्द्रैः शिरोभिः का उद्धते ध्रियते ? का तनुरपि अस्यापि शुचिवस्त्रे धीतवधने अतिविस्तारम् एति प्राप्नोति ? कमलयोनिं वदति, केन पुष्पं सेव्यते ? उत्पलस्य का मधुरमसृणमृद्धी भवेत् ? ॥ ३० ॥

हिमांशुखण्डं कुटिलोज्ज्वलप्रभं

भवेद्दराहप्रवरस्य कीदृशम् ।

विहाय वर्णं पदमध्यसंस्थितं

न किं करोत्येव जिनः करोति किम् ॥ ३१ ॥

दंष्ट्राभम् ।

वसन्तमासाद्य वनेषु कीदृशाः

पिकेन राजन्ति रसालभूरुहाः ।

निरस्य वर्णद्वयमत्र मध्यमं

तव द्विषां कान्त्यतमा तिथिय का ॥ ३२ ॥

कान्तगिरा । गतप्रत्यागतजातिः ।

अतोत्तरं मालिका कालिने । मालिका पुष्पमालेति अतु-
लोमेन प्रथमस्य । कालिमेत प्रतिलोमेन द्वितीयस्य । क वृद्धमिति
तृतीयस्य । अलिना भ्रमरेण्यति चतुर्थस्य । मालिका मालमिति
प्रतिलोमेन प्रथमस्य ।

हिमांश्विति । कुटिलाज्ज्वलप्रभं हिमांशुखण्डं चन्द्रखण्डं
वराहप्रवरस्य वराहश्रेष्ठस्य कीदृशं भवेत् ? पदमध्यसंस्थितं वर्णं
विहाय जिनः बुद्धदेवः । किं न करोत्येव ? करोति च किम् ? ॥ ३१ ॥

अतोत्तरं दंष्ट्राभम् । दंष्ट्राभं दशनप्रभमिति प्रथमस्य, मध्यवर्णं
लज्जा दंष्ट्रमिति द्वितीयस्य, प्रतिलोमेन भन्दं कल्याणमिति तृतीयस्य ।

वसन्तमिति । वनेषु वसन्तम् आसाद्य प्राप्य रसालभूरुहाः
षष्ठकारतरवः कीदृशाः पिकेन कीकिलेन सन्तः राजन्ति ? अत्र
मध्यमं वर्णद्वयं निरस्य लज्जा तव द्विषां शत्रूणां का ? अन्त्यतमा
चरमा तिथिय का ? ॥ ३२ ॥

अतोत्तरं कान्तगिरा । रमणीयवचसेति प्रथमस्य, मध्यवर्ण-

षादौ मध्ये तथास्ते वा वर्धन्ते वर्षजातयः ।

एकद्वित्रादयो यत्र वर्धमानाक्षरं हि तत् ॥ ३२ ॥

किमनन्ततया ख्यातं पादेन व्यङ्गमाङ्गय ।

जनानां खोचनानन्दङ्गे तन्वन्ति घनात्यये ॥ ३३ ॥

खञ्जनाः ।

उरःस्थलं कीदृशं विना पयोधरं

विभर्त्ति सम्बोधय मारुताशनम् ।

वदन्ति कं पत्तनसम्भवं जनाः

फलञ्च किं गौडवधूकुक्षोपमम् ॥ ३५ ॥

नागरङ्गम् ।

ह्रस्वाग्रे कारा बन्धनागार इति द्वितीयस्य, प्रतिलोभेन राका पौर्ण-
मासीति तृतीयस्य ।

षादाविति । यत्र षादौ मध्ये तथा अन्ते वा एकद्वित्रादयः
वर्षजातयः वर्धन्ते, तत् वर्धमानाक्षरं नाम बन्ध इति शेषः ॥ ३२ ॥

किमिति । अनन्ततया किं ख्यातं प्रसिद्धम् ? पादेन व्यङ्गं
विकलाङ्गम् आङ्गय सम्बोधय ? घनात्यये वर्षोपममे के जनानां खोच-
नानन्दं तन्वन्ति विस्तारयन्ति ? ॥ ३३ ॥

खञ्जोत्तरं खञ्जनाः । खमाकाशमिति प्रथमस्य, खञ्जेति द्वितीयस्य,
खञ्जनाः पल्लिविशेषा इति तृतीयस्य ।

उरःस्थलमिति । अत्र जगति कः विना पयोधरम् अस्त्र-
मित्यर्थः उरःस्थलं वक्षःस्थलं विभर्त्ति ? मारुताशनं सर्पं सम्बोधय ?
जनाः पत्तनसम्भवं नागरजातं कं वदन्ति ? गौडानां गौडदेशीयानां
कुक्षोपमं शानसदृशं फलञ्च किम् ? ॥ ३५ ॥

खञ्जोत्तरं नागरङ्गम् । ना पुमानिति प्रथमस्य, नागेति

प्रायेण नीचलोकस्य कः करोतीह गर्वताम् ।

आदौ वर्षद्वयं दत्त्वा ब्रूहि के वनवाचिनः ॥ ३६ ॥

श्वराः ।

सानुजः काननङ्गत्वा नैकप्रेयान् जघान कः ।

मध्ये वर्षत्रयं दत्त्वा रावणः कीदृशो वद ॥ ३७ ॥

राक्षसोत्तमः ।

धत्ते वियोगिनी गण्डस्थलपाण्डुफलानि का ।

वद वर्षौ विधायान्ते सीता हृष्टा कयाभवत् ॥ ३८ ॥

लवलीलया ।

द्वितीयस्य, नागरमिति तृतीयस्य, नागरङ्गं तटाक्षफलमिति चतुर्थस्य ।

प्रायेणेति । कः प्रायेण नीचलोकस्य गर्वताम् अङ्गद्वारम् इह करोति ? आदौ वर्षद्वयं दत्त्वा के वनवाचिनः भवन्ति, ब्रूहि कथय ॥ ३६ ॥

अलोत्तरं श्वराः । रा धनमिति प्रथमस्य, पूर्वं वर्षद्वयदाने श्वराः व्याधा इति द्वितीयस्य ।

सानुज इति । कः सानुजः काननं गत्वा नैकप्रेयान् निकषा-
न्मजान् राजसानित्यर्थः जघान ? मध्ये वर्षत्रयं दत्त्वा रावणः
कीदृशः ? वद ॥ ३७ ॥

अलोत्तरं राक्षसोत्तमः । राम इति प्रथमस्य, मध्ये वर्षत्रय-
दाने राक्षसोत्तम इति द्वितीयस्य ।

धत्ते इति । का वियोगिनी गण्डस्थलपाण्डुफलानि धत्ते ?
अन्ते वर्षौ विधाय दत्त्वा सीता कया हृष्टा अभवत् ? ॥ ३८ ॥

अलोत्तरं लवलीलया । लवलीति प्रथमस्य, लवणं लसुतस्य
लीलया क्रीडया इति द्वितीयस्य ।

विष्णोः का वल्लभा देवी लोकत्रितयपावनी ।

वर्णमाद्यन्तयोर्दत्त्वा कः शब्दस्तुल्यवाग्वद ॥ ३९ ॥

समानः, इति वर्णमानाक्षरजातिः ।

आदितो मध्यतोऽन्ताद्वा हीयन्ते वर्णजातयः ।

एकद्वित्रादयो यत्र हीयमानाक्षरं हि तत् ॥ ४० ॥

वसन्तमासाद्य विकसितराजते

वनेषु किं वल्लभ ! पुष्पमुच्यताम् ।

विचङ्क्रमं कञ्च परिस्फुटाक्षरं

वदन्ति कम्पलजसम्भवं विदुः ॥ ४१ ॥

किंशुकम् ।

विष्णोरिति । का लोकत्रितयपावनी देवी विष्णोः वल्लभा ?
आद्यान्तयोर्वर्णं दत्त्वा कः शब्दः तुल्यवाक् तुल्यार्थबोधकः भवतीति
शेषः ? वद ॥ ३९ ॥

अन्तोत्तरं समानः । सा लक्ष्मीरिति प्रथमस्य, आदौ अन्ते च
वर्णद्वयदाने समान इति द्वितीयस्य ।

आदित इति । यत्र आदितः मध्यतः अन्तात् वा एकद्वित्रा-
दयः वर्णजातयः हीयन्ते, तत् हीयमानाक्षरं नाम वन्धः ॥ ४० ॥

वसन्तमिति । हे वल्लभ ! वसन्तमासाद्य वनेषु किं पुष्पं विकसि-
राजते, उच्यताम् । कञ्च विचङ्क्रमं पश्चिष्णं परिस्फुटाक्षरं वदन्ति
कथयन्ति ? कं पद्मलजसम्भवं पद्मयोनिं विदुः बुधा इति शेषः ? ॥४१॥

अन्तोत्तरं किंशुकम् । किंशुकं पलाशपुष्पमिति प्रथमस्य, एकेन
वर्णेन हीनं शुकमिति द्वितीयस्य, दाभ्या वर्णाभ्यां हीनं कं मल्लाश-
मिति तृतीयस्य ।

समुद्यते कुत्र न याति पांशुलाः ।
 समुद्यते कुत्र भयं भवेज्जलात् ।
 समुद्यते कुत्र तवापयात्परिः
 प्रहीनसम्बोधनवाचि किं पदम् ॥ ४२ ॥
 हिमकरे ।

तपस्विनोऽत्यन्तमहासुखाशया
 वनेषु कश्मै स्पृहयन्ति सत्तमाः ।
 इहाद्यवर्णद्वितयं निरस्य भोः
 सदा स्थितं कुत्र च सत्त्वमुच्यताम् ॥ ४३ ॥
 तपसे ।

पुरुषः कीदृशी वेत्ति प्रायेण सकलाः कलाः ।

समुद्यते इति । कुत्र कस्मिन् समुद्यते सम्यक् उदयमाने सति
 पांशुलाः रजस्रलाः न याति नाभिगच्छति पुरुष इति शेषः ? कुत्र
 समुद्यते समुद्यते सति जलात् भयं भवेत् ? कुत्र समुद्यते तव
 परिः यत्रुः अपयाति व्यपगच्छति ? प्रहीनस्य निजदस्य जनस्य
 सम्बोधनवाचि किं पदं भवतीति शेषः ॥ ४२ ॥

अत्रोत्तरं हिमकरे इति । हिमकरे चन्द्रे इति प्रथमस्य,
 एकवर्षत्यागेन मकरे इति द्वितीयस्य, वर्षद्वयत्यागेन करे इति
 तृतीयस्य, वर्षत्रयत्यागेन रे इति चतुर्थस्य ।

तपस्विन इति । सत्तमाः साधवः तपस्विनः वनेषु अत्यन्तमहा-
 सुखाशया कश्मै स्पृहयन्ति ? इह आद्यावर्षद्वितयं निरस्य तज्ज्ञा भोः
 भित्तेति शेषः कुत्र सत्त्वं बलं सदा स्थितम् उच्यताम् ॥ ४३ ॥

अत्रोत्तरं तपसे । तपसे तपसरण्यायेति प्रथमस्य, आद्यावर्ष-
 द्वयत्यागेन से विष्णौ इति द्वितीयस्य ।

पुरुष इति । कीदृशः पुरुषः प्रायेण सकलाः कलाः कामविदाः

मध्यवर्णद्वयं त्यक्त्वा ब्रूहि कः स्यात्सुराक्षयः ॥ ४४ ॥

नागरिकः ।

युजमानेन कः स्वर्गहेतुः सम्यग्विचार्यते ।

विहायाद्यन्तयोर्वर्णौ गोत्वं कुत्र स्थितं वद ॥ ४५ ॥

यागविधिः । हीयमानाचराजातिः ।

अन्योन्याचरवर्त्तिन्या चैकान्तरितयाऽथवा ।

शृङ्खलाबन्धः इत्युक्तौ ग्रन्थिमान्नागपाशकः ॥ ४६ ॥

पवित्रमतिवृत्तिकृत् किमिह किं भटामन्त्रणं

ब्रवीति धरणीधरस्तु किमजीर्णसम्बोधनम् ।

हरिर्वदति को जितो मदनवैरिणा संयुगे

तनोति ननु कः शिखण्डिकुलताण्डवाङ्मुखम् ॥ ४७ ॥

पयोधरसमयः ।

वेत्ति जानाति ? मध्यवर्णद्वयं त्यक्त्वा कः सुराक्षयः स्यात् ब्रूहि

अत्रोत्तरं नागरिकः । नागरिकः नगरसम्भव इति प्रथमस्य,
मध्यवर्णद्वयत्यागेन नाकः स्वर्ग इति द्वितीयस्य ।

युजमानेनेति । युजमानेन याज्ञिकेन स्वर्गहेतुः कः विचार्यते ?
आद्यन्तयोः वर्णौ विहाय गोत्वं कुत्र स्थितं वद ॥ ४५ ॥

अत्रोत्तरं यागविधिः । यागविधिर्यज्ञात्तुजानमिति प्रथमस्य,
आद्यन्तवर्णद्वयत्यागेन मयीति द्वितीयस्य ।

अन्योन्येति । अन्योन्याचरवर्त्तिन्या अथवा एकान्तरितया
वर्णपरस्परयेति शेषः शृङ्खलाकारेण बन्धः ग्रन्थिमान् नागपाशक
इति उक्तः कथितः ॥ ४६ ॥

पवित्रमिति । इह जगति पवित्रम् अतिवृत्तिकृत् अतिसन्तोष-
जनकं किम् ? भटस्य बोधस्य आमन्त्रणं सम्बोधनं किम् ? धरणी-

भवति जयिनी काजौ सेनाद्वयाधरभूषणं
वहति किमहिः पुष्पं कीदृक् कुसुम्भसमुद्भवम् ।
महति समरे वीरौ वीर ! त्वया वद किं कृतः
कमलमुकुले भृङ्गः कीदृक् पिबन्मधु राजते ॥ ४८ ॥

परागरञ्जितः । मृङ्गलाजातिः ।

आज्ञानं किं भवति हि तरोः कस्यचित् प्रश्रविज्ञाः ।
प्रायः कार्यं किमपि न कलौ कुर्वत के परधाम् ।

अधरस्य व्रवीति किमिति शेषः ? अजीर्णसम्बोधनं किम् ? हरिः
वदति किमिति शेषः ? मदनवीरिणा हरेण संयुगे युद्धे कः
जितः ? ननु भोः कः शिखण्डिना मयूराणां कुले तस्य ताण्डवस्य
मृगस्य आङ्गुर्वरं तनोति विस्तारयति ? ॥ ४७ ॥

अत्रोत्तरं पञ्चोपरमयः । पयः जलमिति प्रथमस्य, योध
इति द्वितीयस्य, धर इति तृतीयस्य, रस इति चतुर्थस्य, स विष्णुः
इति पञ्चमस्य, मयः दैत्यविशेषः त्रिपुराधिपतिरित्यर्थ इति षष्ठस्य,
मयोपरमयः वर्षाकाल इति सप्तमस्य ।

भवतीति । का सेना आजौ युद्धे जयिनी भवति ? अधरस्य
भूषणम् आद्वय सम्बोधय ? अहिः सर्पः किं वहति ? कुसुम्भसमुद्भवं
पुष्पं कीदृक् ? हे वीर ! महति समरे युद्धे त्वया वीरौ यत्नः किं
कृतः ? वद । कमलमुकुले मधु पिबन् भृङ्गः स्वमरः कीदृक्
राजते ? ॥ ४८ ॥

अत्रोत्तरं परागरञ्जितः । परा श्रेष्ठेति प्रथमस्य, रामेति
द्वितीयस्य, गरविषमिति तृतीयस्य, रञ्जित रक्तमिति चतुर्थस्य, जित
इति पञ्चमस्य, परागेण कौसुमरजसा रञ्जितः भूषित इति षष्ठस्य ।

आज्ञानं भात । कस्यचित् तरोः आज्ञानं किं भवति हि ?

पूर्णं चन्द्रं वहति ननु का पृच्छति स्नानचक्षुः
केनोदन्याजनितमसमं कष्टमाप्नोति लोकः ॥ ४९ ॥

* निरापकारेण ।

का सम्बुद्धिः सुभट ! भवतो ब्रूहि पृच्छामि सम्यक्
प्रातः कीदृग् भवति विपिनं सम्प्रवहैर्विहङ्गैः ।
लोकः कस्मिन् प्रणयति सुदं का त्वदीया च जैत्रो
प्रायो लोके स्थितमिह सुखं जन्तुना कोदृशेन ॥ ५० ॥

वीहारसेविना । एकान्तरितशृङ्खलाजातिः ।

गोष्ठी विदग्धजनवत्यपि शीचनीया

कीदृग् भवेत्तरणिरस्मिन् का सदास्ति ।

हे प्रप्रविष्टाः ! के जनाः प्रायः परेषां किमपि कार्यं न कुर्वन्ते ?
ननु भोः का पूर्णं चन्द्रं वहति ? स्नानचक्षुः पृच्छति ? लोकः
केन उदन्याजनितं त्वन्याजनितम् असमं कष्टम् आप्नोति ? ॥ ४९ ॥

अत्रोत्तरं निरापकारेण । अत्र एकान्तरितशृङ्खला-वर्णपरम्परा-
नोप कदम्ब इति प्रथमस्य, परे इति द्वितीयस्य, राका पौर्यमाप्नोति
तृतीयस्य, काण्ड इति चतुर्थस्य, नीरस्य जलस्य अपकारेण हान्येति
पञ्चमस्य ।

केति । हे सुभट ! भवतः सम्बुद्धिः का ? ब्रूहि यद्, सम्यक्
पृच्छामि, प्रातः प्रभाते सम्यक्कैः विहङ्गैः प्रक्षिप्तमिः विपिनं यत्
कीदृग् भवति ? लोकः कस्मिन् सुदं हृषं प्रणयति प्रकाशयति ?
त्वदीया जैत्रो जयसाधनी च का ? कीदृशेन जन्तुना प्राणिना
इह लोके प्रायः सुखं स्थितम् ? ॥ ५० ॥

अत्रोत्तरं विहारसेविना । पीरेति प्रथमस्य, रवि कोलाहल-
विशिष्टमिति द्वितीयस्य, हासे इति तृतीयस्य, सेनेति चतुर्थस्य,
वीहारसेविना वीहारं वीङ्गमठं सेवते इति तथोक्तेन ।

गोष्ठीति । विदग्धजनवती विद्वज्जनवती अपि कीदृक् गोष्ठी

दुर्वारदर्पदलितामरनायकापि

कीदृशकारि सुरशत्रुचमूगुहेन ॥ ५१ ॥

तारकविरहिता ।

	क	
वि	र	हि
	ता	

कीदृक् परैरुपहतो भवति तृतीयः

पृच्छत्यनुच इह किं विदितं पवित्रम् ।

विच्छिन्नपाणिचरणो जनको यदीयः

कीदृक् परैरभिहितः स पुमान् पुनः स्यात् ॥ ५२ ॥

समा शोचनीया भवेत् ? तरश्चिरस्मिन् सूर्यतिरयेषु का सदा
अस्ति ? दुर्वारेण दर्पेण स्फुरद्वारेण दलितः अमरनायकः देवेन्द्रः
यथा तादृशी सुरशत्रुस्तारकस्य चमूः सेना गुहेन कार्तिकेयेन कीदृशी
अकारि कृता ? ॥ ५१ ॥

आलोचनं तारकविरहिता । कविर्वाञ्छतेति प्रथमाचरद्वय-
त्वाग्नेन प्रथमस्य, रविचरतेति शेषाचरद्वयत्वाग्नेन प्रतिशोभत इति
द्वितीयस्य, तारकः अक्षरराजस्तद्विरहितेति तृतीयस्य ।

कीदृगिति । कीदृक् जितोषः न्यपतिः परैः शत्रुभिः उपहतः
पराभूतः भवति ? अत्रुचः पृच्छति ? इह पंचांगं किं पवित्रं
विदितम् ? यदीयः जनकः पिता विच्छिन्नपाणिचरणः, स पुमान्
परैः पुनः कीदृक् अभिहितः उक्तः स्यात् ? ॥ ५२ ॥

व्यङ्गतनयः । नागपाशजातिः ।

भाषाभिचित्रितं यत् स्यात्संस्कृतप्राकृतादिभिः ।

सन्तश्चित्रन्तदिच्छन्ति संशुद्धं त्वेकभाषया ॥५३॥

किं न स्यात्कीदृच्छं महतोऽपि च तादृशस्य जलराशेः ।

दिनअरकिरणप्यस्य पण्डितं ह्येह किं गोप्ते ॥५४॥

कमलवणम् ।

मत्स्यहितमम्बु कीदृक् पृच्छति रोगी निशासु किं भाति ।

कोऽनङ्गा वदति सृगः खे गम्भइ केरिसा रइणा ॥५५॥

अविसामर्भाभरणे । संस्कृतप्राकृतजातिः ।

अत्रोत्तरं व्यङ्गतनयः । अत्र व्यामत्यक्षरपरित्यागेन गतनयः
नोतिभ्रष्ट इति प्रथमस्य, नत इति प्रथमाक्षरद्वयत्यागेनास्याक्षरत्यागेन
च प्रतिबोमत इति द्वितीयस्य, शेषाक्षरद्वयत्यागेन प्रतिबोमतः
गव्यमिति तृतीयस्य, व्यङ्ग्य विगताङ्गस्य तनय इति चतुर्थस्य ।

भाषाभिरिति । यत् काव्यमिति भावः संस्कृतप्राकृतादिभि-
र्भाषाभिः चित्रितं सज्जितं, सलः साधयः तत् चित्रम्, एकभाषया
रचितं तु संशुद्धं केवलम् इच्छन्ति वदन्तीति यावत् ॥ ५३ ॥

किमिति । महतोऽपि तादृशस्य जलराशेः किं वस्त्विति शेषः
कीदृच्छं कीदृशं न स्यात् ? दिनअरेति, दिनअरकिरणस्यार्थेन प्रतिकुलं
भवति किं प्रभाते ? इति संस्कृतम् ॥ ५४ ॥

अत्रोत्तरं कमलवणम् । कं जलम् अलवणं स्वयन्मून्यमिति
प्रथमस्य, कमलवनमिति द्वितीयस्य ।

मत्स्यमिति । कीदृक् अम्बु जलं मत्स्येभ्यः हितम् ? रोगी
पृच्छति ? निशासु किं भाति राजते ? अनङ्गः कः ? सृगः वदति ?
खे आकाशे गम्भइ इत्यादि प्राकृतं, गम्भते कीदृशा रविष्येति
संस्कृतम् ॥ ५५ ॥

प्रायो विभ्यति कीदृशादरिगजादन्तप्रह्नीणा गजाः
पृथ्वी सम्प्रति कीदृशा नृपतिना राजन्वती राजते ।
प्रायः प्रावृषि कीदृशी गिरितटी धत्ते च कः कं जले
मज्जसेवल्लिये घणञ्चयदिणे जादं सरो केरिसम् ॥ ५६ ॥

सरदादवताविदवाहिरम् ।

कृतं कीदृशमङ्गं दन्तभवं कं वदन्ति विद्वांसः ।
अतिलघुवाचि पदं किं केरिसु सुश्रेणसु होइ जणो ॥ ५७ ॥
विस्त्रन्तमणु । इति संस्कृतापभ्रंशजातिः ।

अत्रोत्तरम् अविशामभिमिरेण । अवि प्रजिरङ्कितमिति
प्रथमस्य, पञ्चिषां सत्स्यशब्दत्वादिति भावः । साम अत्रो रोगः तेन
सङ्कितः तत्सम्बुद्धौ इति द्वितीयस्य, भं नक्षत्रमिति तृतीयस्य, इः
काम इति चतुर्थस्य, एण नृग इति पञ्चमस्य, अविशामभिमिरेण
अविश्रामस्वमयेनेति षष्ठस्य ।

प्राय इति । दन्तप्रह्नीणाः ह्रीनदन्ताः गजाः कीदृशात्
अरिगजात् यत् गजात् प्रायः बाहुल्येन विभ्यति ? कीदृशा नृप-
तिना राजन्वती पृथ्वी सम्प्रति राजते ? प्रावृषि वर्षाकाले गिरि-
तटी प्रायः कीदृशी भवतीति शेषः ? कः जले कं धत्ते धारयति ?
मध्याह्ने इत्यादि, मध्याह्नभोज्यायां घनात्ययदिने जातं सरः कीदृशमिति
संस्कृतम् । घनात्ययदिने शरदीत्यर्थः । अन्यत् शुभमम् ॥ ५६ ॥

अत्रोत्तरं सरदादवताविदवाहिरम् । सरदात् सदनादिति
प्रथमस्य, अवता रक्षतेति द्वितीयस्य, विदवा दावाभिरङ्कितेति
तृतीयस्य, अहिः नागराजः अं विष्णुमिति चतुर्थस्य ।

कृतमिति । कृतं लिङ्गम् अङ्गं कीदृशं भवतीति शेषः ?
विद्वांसः कं वक्ष्यमिति शेषः दन्तभवं दन्त्यमिति यावत् वदन्ति ? किं

किं सुखमाहुः प्रायः केशविकारश्च का हरेर्दयिता ।

कथमाभा कस्मिन्निशि को लुब्ध इ वीरपुलिसाणम् ॥ ५८ ॥

शमलकम्पालम्भे ।

कस्तम्बेरमसुत इति विख्यातः पृच्छति स्फुटं हरिणः ।

अहिणवणअलीजणो असाहुं केण उज्जहइ ॥ ५९ ॥

कलभएण । संस्कृतमागधिकम् ।

मदम् अतिबधुवाचि अतिबधुबोधकम् ? केरिण इत्यादि, कीदृशः
सुजनेषु भवति जन इति संस्कृतम् ॥ ५७ ॥

अत्रोत्तरं विघ्नलभणु । विघ्नम् आभगन्वि विघ्नं स्यादाभगन्वि
अदित्यमर इति प्रथमस्य, तं तकारमिति द्वितीयस्य, अणु इति तृती-
यस्य, विघ्नलभणु इति विश्वस्तमना इति संस्कृतं चतुर्थस्य ।

किमिति । किं सुखं केशविकारश्च किमिति शेषः आहुः कथ-
यन्ति ? हरेः विष्णोः दयिता स्त्री का ? निशि कस्मिन् आभा
कथम् ? को लुब्ध इत्यादि को रोषते वीरपुरुषाणामिति
संस्कृतम् ॥ ५८ ॥

अत्रोत्तरं शमलकम्पालम्भे । यं मङ्गलमिति प्रथमस्य, अलक-
मिति द्वितीयस्य, मा लज्जोरिति तृतीयस्य, भे नचत्रे अलम् अति-
शयेन भा इति चतुर्थस्य, समरकर्मारम्भ इति संस्कृतं पञ्चमस्य ।

क इति । कः कस्तम्बेरमस्य सुत इति विख्यातः ? हरिणः
सङ्गः स्फुटं पृच्छति ? अहिणवणेत्यादि, अभिनवनगरीजनः असाहुं
केन त्यजतीति संस्कृतम् ॥ ५९ ॥

अत्रोत्तरं कलभएण । कलभः करिषावक इति प्रथमस्य,
एण हरिण इति द्वितीयस्य, *करभयेनेति संस्कृतं कराद् राज्ञाद्
भयेन असाहुं नृपतिं त्यजतीत्यर्थे इति तृतीयस्य ।

कोपारुणं किमरुणाग्रसरस्य पूर्व-

काष्ठायनिष्ठिततनोरुपमानपात्रम् ।

यत्तं खणेन मरणं सग्नरस्य रसो

पुत्तेहि किं पविसिञ्चणं तुरङ्गमत्यम् ॥ ६० ॥

कपिलपणम् ।

कं प्रीणयन्ति जलदाः सैन्यं कीटक् पलायते समरात् ।

धत्तं शिरोधरा किं रुद्रसिरं केरिसं भोदी ॥ ६१ ॥

चातकं कातरं कम् । संस्कृतपैशाचिकम् ।

को वर्णाद्यः क्व च जलधिसुता कच्च दीर्घादिसंज्ञं

प्राहुर्बुद्धाः कमजयदसौ तार्किकैः के क्रियन्ते ।

कोपति । कोपेन अरुणं रक्तं किं पूर्वकाष्ठा पूर्वा दिक् तस्याः
व्यये निष्ठिता तनुयस्य तथोक्तस्य अरुणाग्रसरस्य सूर्यस्य अणवः
अरुणस्य सूर्यस्य अग्रसरः तस्य अतूरोः उपमानपात्रम् ? पत्तमित्यादि,
प्राप्तं खणेन मरणं सग्नरस्य रात्रः पुत्रैः किं प्रविश्य तुरङ्गमार्थ-
मिति संस्कृतम् । सग्नरस्य रात्रः पुत्रैः तुरङ्गमार्थम् अश्वमेवाया-
श्वाहरणार्थं किं प्रविश्य मरणं प्राप्तम् ? ॥ ६० ॥

अत्रोत्तरं कपिलपणम् । कपिलपणं यानरसुखमिति प्रथमस्य,
कपिलस्य सुनेः वनमिति द्वितीयस्य ।

कमिति । जलदाः मेघाः कं प्रीणयन्ति ? कीटक् सैन्यं सम-
रात् पलायते ? शिरोधरा प्लोवा किं धत्ते ? रुद्रसिरमि-
त्यादि, रुद्रसिरः कीटपं भवति ? ॥ ६१ ॥

अत्रोत्तरं चातकं कातरं कम् । चातकमिति प्रथमस्य, कातरं
भीतमिति द्वितीयस्य, कं शिरः इति तृतीयस्य, चातकं कातरं कं
जातगङ्गातरङ्गमिति संस्कृतं चतुर्थस्य ।

क इति । वर्णानाम् आद्यः प्रथमः कः ? जलधिसुता वज्रयोः

आमन्त्रो विः कथय विदितं किं पदं हेतुवाचि
जा णच्चेडं महद् महिला सावि वीष्मद् कीसे ॥ ६२ ॥

अए चम्भारं वादावेहि ।

शब्दः कः स्यात्पुरुषवचनं कुण्डली कौ स्मरारः

कामभोधेर्हरिरुदहरहीबधः पृच्छतीदम् ।

हण्डीकुण्डी अणसि ण धरे कीस अद्धारअत्थं

ये पुच्छिन्ना स उण परिहारुत्तरं कीस देइ ॥ ६३ ॥

नाही कुम्भार । संस्कृतलौकिकमिति चित्रजातिः ।

क च कुत्र तिष्ठतीत्यर्थः ? बुद्धाः कं दीर्घादिसंज्ञं प्राहुः ? अथौ बुद्ध इति शेषः कम् अजयत् ? तार्किकैः के क्रियन्ते ? विः पत्नी आमन्त्र्यः सम्बोधनीयः ? किं पदं हेतुवाचि हेतुबोधकं विदितं प्रसिद्धं कथय ? जा णच्चेडमित्यादि, यां नर्तितम् अजतिं महिला सापि जल्पति कथमिति संस्कृतम् । सा महिला स्त्री नर्तितम् अजतिं आगच्छति सा अपि निश्चितं कथं जल्पति ? ॥ ६२ ॥

अत्रोत्तरम् अए चम्भारं वादावेहि । अः अकार इति प्रथमस्य, ए अथञ्चो विष्णुवाचकः तस्मिन्निति द्वितीयस्य, चं चकारमिति तृतीयस्य, भारं कन्दर्पमिति चतुर्थस्य, वादा इति पञ्चमस्य, वे पश्चिमिति षष्ठस्य, हि इति सप्तमस्य, अए चम्भारं वादावेहि अये चम्भारं वादयेति संस्कृतम् । अये इति सम्बोधनं चम्भारं स्मृत्वा वादय इति अष्टमस्य ।

गज्ज इति । कः शब्दः पुरुषवचनः पुंवाचकः स्यात् ? स्मरारैः हरस्य कुण्डली कौ ? हरिः कामभोधेः सप्तहात् काम् उदहरत् सहधार ? वीबधः भारविशेषः इदं पृच्छति ? हण्डोत्यादि, हण्डिकाकुण्डिकाः आनयवि न धर ! कथमस्यार्थं यं पृच्छेत् स पुनः प्रत्युत्तरं कीदृक् ददातीति संस्कृतम् । अस्यार्थं हण्डिका-

को निवसद् स्तच्छन्दं सुन्दरि ! गिरिगह्वकुक्षमज्जम्भि ।

सह अज्जुषेण योङ्गं सिद्धिममणो केरिसो होइ ॥ ६४ ॥

सरहससवराहवर्गो ।

का हरद मणं पदुणो गुणगणजीवणसलाहणिमैस्स ।

कअ चड्चडेति सहा हुआसना केरिसा होन्ति ॥ ६५ ॥

सरिसवह्वया । इति शुद्धपाक्तम् ।

काङ्गुकाः ज्वालिताः इति भाषा । कथं न ध्यानयसि ? धर इति
सम्बोधनं च धर तटास्त्रपुरणवर्णः । इति यं पृच्छेत् स जनः पुनः
प्रत्युत्तरं काहक् ददाति ? ॥ ६३ ॥

अलोत्तरं नाहो कुम्भार । ना पुमानिति प्रथमस्य, अहो
भूजङ्गो इति द्वितीयस्य, कं पृथिवीमिति तृतीयस्य, भार इति चतु-
र्थस्य, नाहो कुम्भार नास्त कुम्भार इति संस्कृतम् । कुम्भकारो
नास्तीति कथम् ध्यानयामोति प्रत्युत्तरम् ।

को इति ।—

को निवसति स्तच्छन्दं सुन्दरि ! गिरिगहनकुक्ष- मध्ये ।

सह अर्जुनेन योङ्गं शिखिममनः काहणो भवतीति संस्कृतम् ॥

व्याख्यार्थः, हे सुन्दरि ! कः गिरिः पर्वतस्य यत् गहनं निविडं कुक्षं
तस्य मध्ये स्तच्छन्दं निवसति ? शिखी मयूरः तेन गमनं यस्य सः
कात्तिकेय इत्यर्थः अर्जुनेन सह योङ्गं काहणो भवति ? ॥ ६४ ॥

अलोत्तरं सरहससवराहवर्गो । सरभसवराहवर्ग इति
संस्कृतम् । सरभाः अष्टापदस्तुतयिषेयाः शशाः प्रभिद्धाः वराहाः
शूकराः तेषां वर्गः समूह इति प्रथमस्य, द्वितीये सरभसवराहवर्ग
इति संस्कृतम् । सरभसाः मदेमाः ये श्वराः किराताः तैः सह
आहवे युक्ते गच्छतीति तथोक्तः ।

केति । का हरति मनः पल्लुगुणगणयौवनह्लाधनीयस्य ।

कथय चट्चटं त यत्ता ऊताशनाः कीदृशा भवन्तीति संस्कृतम् ।

पाणिगाहणनिग्रसण सोहृद केहि मण्डिअम् ।

साहसुबहु वीर ! पइणोरिइवलं केहिं खण्डिअम् ॥ ६६ ॥

समरङ्गणेहिम् ।

रसिअहु केण उच्चाङ्गण किज्जइ

जुअइमाणसु केण उविज्जइ ।

तिसिअ लोअ खणु केण सुहिगाइ

एहु पहु मम भुअणे गिग्घद ॥ ६७ ॥

वीरसराएण । शुद्धापन्नंशम् ।

का स्त्री गुणगणयौवनैः ज्ञापनीयस्य प्रशंसनीयस्य पत्न्युः स्वामिनः
जनः हरति ? चटत् चटत् इति शब्दो येषां तथाभूताः छतायनाः
अग्नयः कीदृशाः भवन्ति ? ॥ ६५ ॥

अत्रोत्तरं सरिषवड्ढया सदृशवधूः सर्पपवड्ढलाखेत्यर्थः । आद्यो
सदृशो अतुरुपा वधूः । द्वितीये सर्पपाङ्कतियुता इत्यर्थः ।

पाणीति । पाणिप्यहणनिवसनं शोभते कैर्मण्डितम् ।

साहसवदपि वीर ! प्रतिरिपुदलं कथं खण्डितमिति संस्कृतम् ॥

पाणिप्यहणस्य विनाहस्य निवसनं वस्तुं कैः मण्डितं रक्षितं
शोभते ? हे वीर ! साहसवदपि साहससम्पन्नमपि प्रतिरिपुदलं
शत्रुसैन्यं कथं खण्डितं पराभूतं त्वयेति शेषः ॥ ६६ ॥

अत्रोत्तरं समरङ्गणेहिम् समरङ्गनैरिति समराङ्गणैरिति च
संस्कृतम् । समैः अतुरुपैः रङ्गनैः रागहरणैरिति प्रथमस्य, समरा-
ङ्गणैः युद्धव्यापारैरिति द्वितीयस्य ।

रसिअहु इति, रमिकायां केन उच्चाटनं क्रियते

युवतिमानसं केन उद्विज्यते ।

हमितो लोकः कथं केन सुखीक्रियते ।

एष प्रश्नो मम भुवने केन गायते ॥ इति संस्कृतम् ॥ ६७ ॥

सुअलो मेहं पुच्छइ पुच्छइ मेहोवि तं तहा सुअलम् ।

केण हआ सअलसुआ केण जणी विसइ पाआलम् ॥६८॥

बलाहकविलेण ।

धवलुज्जलेहिं केहिं सोहइ धलणी मसाणदेसस्स ।

णिलअस्स रक्कवणाला केहिं पलिवेटिआ होन्ति ॥६९॥

णलकलंकेहिम् । शुद्धमागधिकम् ।

सुगमम् । अलोत्तरं नीरसराएण । नीरसरागेणेति संस्कृतम् । नीरसः रसशून्यः यः रागः स्वरविशेषः तेनेति प्रथमस्य, नीरसे रसानभिज्ञे पुंसोति शेषः यः रागः प्रथमः अज्ञानजनित इति भावः तेन इति द्वितीयस्य, नीरे नीरटाने यः सरागः अत्रवान् तेन इति तृतीयस्य, निर्गतो रसो यस्मात् तादृशो यो रागः स्वरः तेनेति चतुर्थस्य ।

सुअलो इति, शूकरो मेहं पृच्छति पृच्छति मेघोऽपि तं तथा शूकरम् ।

केन जताः सगरयुताः केन जनो विगति पातालम् ॥

इति संस्कृतम् ॥६८॥

शूकरः मेहं पृच्छति सगरयुताः केन जताः दग्धा इत्यर्थः ? मेघोऽपि तं शूकरं पृच्छति जनः केन पातालं विगति ?

अलोत्तरं बलाहकविलेण । हे पराह ! कपिलेन सुनिनेति प्रथमस्य, हे बलाहक मेघ ! विलेन भूविपरेण्येति द्वितीयस्य ।

धवलु इति, धवनोष्णलैः कैः शोभते धरणी प्रसृगानदेष्य ।

निरयस्य रक्कपालाः कैः परिवेष्टिता भवन्ति ॥

इति संस्कृतम् ॥६९॥

अलोत्तरं णलकलंकेहिम् । नरकरहैः नराणां करहैरस्थि-भिरिति प्रथमस्य, नरकस्य रहैः अधमेः अतिनारकिभिरित्यर्थ इति द्वितीयस्य ।

पैरी पृच्छइ ककणे रोचइ कसणो घणो केहिम् ।

सञ्चाइ ण केहिं समस्यन्ति सच्चं णिहितं कतादम्पि । ७० ॥

अहितपरकेहिम् ।

पत्तूण किं भड्अणो णिजदेहदाणं

अडासणं भवति जम्फणिस्अणस्य ।

भोत्तूण खोरतरदुक्खसदाइ पावा

मोहंधआरगहणं लप किं लहन्ति ॥ ७१ ॥

विसमरणम् । शुद्धपैशाचिकम् ।

पैरीति, पैरी पृच्छति गगने रोचते कणो घनः कथम् ।

कत्वानि न कैः समर्थ्यन्ते निहितं कतान्वपीति संस्कृतम् ।

पैरी यत्नः पृच्छति ? कणः श्यामो घनः मेघः गगने आकाशे
कथं रोचते राजते ? कतानि अपि कत्वानि काव्याणि वाचादीनि
कैः जनैः न समर्थ्यन्ते न दृढीक्रियन्ते न समाप्यन्ते इत्यर्थः भङ्ग-
भयादिति भावः ॥ ७० ॥

अलोत्तरम् अहितपरकेहिम् । अहितपक्षिभिरिति संस्कृतम् ।
हे अहित यत्र इति प्रथमस्य, पक्षिभिर्वेलाकाभिरिति भाव इति
द्वितीयस्य, अहितपक्षिभिः यत्र पक्षिभिरिति तृतीयस्य ।

पत्तूणेति । —

प्राप्याय किं भटजनो निजदेहदानादङ्गीसनं भजति जम्भनिषूदनस्य ।

भुक्त्वा च घोरतरदुःखगतानि पापा मोहान्धकारगहनं वट किं लभन्ते ॥

इति संस्कृतम् ।

भटजनः वीरजनः किं प्राप्य निजस्य आत्मनः देहस्य दानात्
समरे परिव्रामादिति भावः जम्भनिषूदनस्य इन्द्रस्य अङ्गीसनं भजति ?
पापाश्च घोरतरदुःखगतानि भुक्त्वा किं मोहान्धकारगहनं लभन्ते ?
वट । वसन्तिवचनं पृष्ठम् ॥ ७१ ॥

जा णी जाणइ णिइ विव्भलि

सा किस वुच्चइ वोळ रे सम्भरि ।

ओ तिलसरीसव पीडयि घाणी

कीस भणीज्जइ सोवि जाणी ॥ ७२ ॥

सुतेही । शुद्धलौकिकमिति संशुद्धजातिः ।

एतावतापि दिक्षात्रं प्रश्नानां दर्शितं मया ।

येन येन हि माद्यन्ति तद्विदस्तत्तदूह्यताम् ॥ ७३ ॥

इति श्रीधर्मदासविरचिते विदग्धमुखमण्डने

तृतीयः परिच्छेदः ।

अतोत्तरं विषमरणम् । विषमरणमिति संस्कृतम् । विषमं
घोरं रणमिति प्रथमस्य, विशेष विषमक्षयेन मरणम् आत्महत्यामिति
यावदिति द्वितीयस्य ।

जाणी इत्यादि ।—

या न जानाति निद्राविह्वला सा कीदृशी उच्यते वद रे सखि ।

सस्त्रिणां सर्पपांश्च पीडयति घान्वा कीदृक् भयते सोऽपि ज्ञानी ॥

इति संस्कृतम् ।

या स्त्री निद्राया विह्वला न किमपीति शेषः जानाति, सा
कीदृशी उच्यते ? रे सखि ! वद । यः तिलान् सर्पपांश्च घान्वा
घानीयन्त्वेण पीडयति तैलनिष्कासनार्थं प्रेषयति, सोऽपि ज्ञानी
पितृभ्यो कीदृक् उच्यते ? ॥ ७२ ॥

अतोत्तरं सुतेही । सुप्तोत्थितेति सुतेहीति च संस्कृतम् ।
सुप्तोत्थितेति प्रथमस्य, सुतेहीति द्वितीयस्य, धूसरचाक्रिहस्तेहीति
शेषः ।

एतावतेति । एतावतापि उदाहरणेनेति शेषः मया प्रश्नानां

व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् ।

यत्र वाङ्मान्तरावर्धौ कथ्येते सा प्रहेलिका ॥ १ ॥

सा द्विधार्थी च शाब्दी च विख्याता प्रश्रयासने ।

अर्थी स्यादर्थविज्ञानाच्छाब्दी शब्दविभागतः ॥ २ ॥

तरुण्या लिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः ।

गुरुणा सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥

पानीयकुम्भः ।

टिप्पणम् । प्रदर्शनमात्रं दर्शितं, तद्विदः तदभिज्ञा जनाः येन येन
प्रश्नेनेति शेषः साद्वान्ति वृष्यन्ति, तत्तत् कथ्यतां प्रदर्शयामित्यर्थः ।

इति तृतीयः परिच्छेदः ।

व्यक्तीकृत्येति । यत्र स्वरूपार्थस्य आभिधेयार्थस्य गोपनात्
कमपि अर्थं व्यक्तीकृत्य प्रकाश्य वाङ्मान्तरो वाच्यव्यक्ती अर्थी कथ्येते
प्रकाश्येते सा प्रहेलिका । अत्रदुवृत्तम् ॥ १ ॥

सेति । सा प्रहेलिका शब्दभागे शब्दशास्त्रे आधीं अर्थ-
वशना च शाब्दी शब्दगम्या चेति द्विधा द्विविधा भवति । तत्र
अर्थस्य विज्ञानात् विवेकेष पक्षीषोषनात् आधीं, शब्दविभागतः
शब्दभागवगादिति भावः शाब्दी स्यात् ॥ २ ॥

उदाहरति तरुण्या इति । तरुण्या युवत्या कण्ठे आलिङ्गितः
आश्लिष्टः नितम्बस्थलं कटिदेशमिति भावः आश्रितः सन्निविष्ट
इत्यर्थः कः गुरुणा शशुरादीनां सन्निधानेऽपि मुहुः मुहुः पुनः
पुनः कूजति अव्यक्तं स्वनतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्रोत्तरं पानीयकुम्भः । अत्र स्वरूपार्थस्यैतस्य गोपनं कान्ता-
लिङ्गनरूपप्रकाशनञ्चेति अर्थद्वयप्रकाशनात् आधीं प्रहेलिकेति
भोक्तव्यम् ।

आपाण्डु पीनकठिनं वर्तुलं सुमनोहरम् ।

करैराकथ्यतेऽत्यर्थं किं वृद्धैरपि सस्पृहम् ॥ ४ ॥

पक्षवित्त्वफलम् । इत्यर्थी जातिः ।

दुर्वारवीर्य ! सकृषि त्वयि का प्रसुता

श्यामा सपत्नहृदये सुपयोधरा च ।

तुष्टे पुनः प्रणतशत्रुसरोजसूर्ये

सैवाद्यवर्णरहिता वद नाम का स्यात् ॥ ५ ॥

शस्त्री ।

आपाण्डुति । आपाण्डु, पाण्डुपथं पीतकण्डिः पीतकण्डित
वर्तुलं गोशं सुमनोहरं किं वदति शेषः दृष्टेरपि सुप्रसिद्धः । एक
वक्ष्यन्तिपिगङ्गार्थः । समृद्धं करैः हस्तैः ध्यायन्तु आकष्यते
सादरं नमस्ते दत्तार्थः ॥ ४ ॥

अत्रोत्तरं पकथित्वमवम् । अत्र काशिनोऽपि नृपस्यैव । मरु-
टनमिति आर्थी पक्षेऽपि ।

[illegible]

अथोत्तरं शब्दो । इति केचन । आद्यवर्षादिषु शब्दो ।
अथ शब्दश्च विभागात् अथोत्तरद्योतनमिति शब्दो जातिः ।

सदारिमध्यापि न वैरयुक्ता
 नितान्तरक्तापि सितैव नित्यम् ।
 यथोक्तवादिन्यपि नैव दूतिका
 का नाम कान्तिरिति निवेद्याशु ॥ ६ ॥

सारिका । शब्दी जातिः ।
 नीरसश्चा उण सो बहुगुणवन्तश्च
 भ्रमरानिरन्तरुणीचलहोन्तश्च ।
 तरुमिज्जइ ण उण फलुपत्तु ससु
 यो परिआणइ पावइ सोवि जसु ॥ ७ ॥
 गुणरुक् ।

वदेति । हे कान्त ! सदा अरिमध्यापि शत्रुमध्यगतापि न
 वैरयुक्ता न शत्रुवभावात्किंता, नितान्तरक्तापि अत्यदुरागवती
 अपि नित्यं सितैव शुभ्रवर्णैव यथोक्तवादिनी अपि दूतिका नैव, का
 नाम इति आशु शीघ्रं निवेदय १ ॥ ६ ॥

अलोत्तरं सारिका । अत्र शब्दप्रहेलिकाकथनमयुक्तं शब्द-
 विभगराहित्यादिति आशौत्वमेवेति सुधीभिर्भाव्यम् ।

नीरसेति । —

नीरसकः पुनः स बहुगुणवान् भ्रमति निरन्तरं निरुद्धो भवन् ।
 तरुर्गीयते न पुनः फलपत्रे स्तो यः परिजानाति प्राप्नोति सोऽपि यथः ।
 इति संस्कृतम् ।

नीरसकः कठिनः बहुगुणवान् निरुद्धो भवन् एकत्र तिष्ठन्नित्यर्थः
 भ्रमति, स न पुनः तरुः पत्रः गीयते कथ्यते, यतः तस्य फलपत्रे
 न स्तो न क्वता, यः एतत् परिजानाति बुध्यते सः यथः प्राप्नोति
 अर्थात् लभते एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अलोत्तरं गुणरुक् इति । गुणपत्रः मास्तु इति भाषा । स हि
 काष्ठमयत्वात् कठिनः, बहुगुणयुक्तत्वात् बहुगुणवान् कवयानोपरि-
 निविष्टः सततं असतीति बोध्यम् ।

घरि घरि चक्षुः सञ्चलपिञ्चारी

जीवन्ति होइ वैरघरी ।

खण बन्धइ खण सुखइ

खण एकक्षी तह जाणह जह जाइ ण पेक्षी ॥ ८ ॥

पाशकसारी । इति प्रहेलिकाजातिः ।

कालसारादिकं हृद्यमजमारादि गूढकम् ।

विदग्धा दुर्विदग्धानां कुर्वते दर्पशान्तये ॥ ९ ॥

घरोति । मृहे मृहे चक्षति सकलप्रीता

जीवन्तो भवति वैरघरी ।

क्षणेन बध्यते क्षणेन सुख्यते

क्षणेनैकाकिनी तथा जानीथ यदि या न पत्नी ॥

इति संस्कृतम् ॥

मृहे मृहे प्रतिमृहं या चक्षति तिष्ठति, सकलप्रीता सर्व एव जनः यानाद्वियते इति भावः जीवन्तो अमृता वैरघरी विरोध-
कारिणी अपरनाशिनीति यावत् भवति, क्षणेन बध्यते बद्धा
तिष्ठतीति भावः क्षणेन सुख्यते बन्धनात् विहीयते, क्षणेन
एकाकिनी तिष्ठतीति शेषः या न पत्नी न नारी, यदि तथा
जानीथ व्यभिचि शेषः तदा वद इति वाक्यशेषः ॥ ८ ॥

अतोत्तरं पाशकसारी पाशगुटिका । सा हि मृहे मृहे क्रोड-
मौलिं व्यवह्रियते, सर्वप्रीता च जीवन्तो कदापि अपरगुटिकां हन्ति,
कदापि अपरगुटिकाया बध्यते, कदाचित् ततो निःसरति, कदाचिच्च
एकाकिनी तिष्ठतीति बोध्यम् ।

काञ्चेति । विदग्धाः निपुण्याः जनाः दुर्विदग्धानाम् अज्ञानं
दर्पशान्तये अहङ्कारापनयाय हृद्यं मनोहरं सुधियामिति शेषः
कालसारादिकम् कालच सारच तो आदौ यत् तत्, आदिशब्देन
रागहेमादयो मृदुलम् । अजमारादि अजच सारच तो अजमारी

अनुनेतुं मानिन्या दयितचरणे सरागचरणायाः ।

दावत् पतितः स तया तत्क्षणमवधीरितः कक्षात् ॥ १० ॥

रजस्रला यतः ।

अवलोक्य स्तनी बध्वा गुञ्जाफलविभूषितौ ।

निःश्वस्य रोदितुं लग्ना कुतो व्याधकुटुम्बिनी ॥ ११ ॥

असारस्तनयो यतः । कालसारजातिः ।

दरं दिवु चूचमडलं पिच्छिन्नसहिधारा विरहिणीं सहियम् ।

अमिश्रो कंकेलितरु चूचो चलाहाहो कुदो ॥ १२ ॥

शब्दु मन्मथौ तौ काटी यत् तत्, गूढकं गुप्तं वस्त्विति शेषः कुर्वते रचयन्ति वस्तुविशेषमिति शेषः ॥ ६ ॥

अनुनेतुमिति । दयितः कालः अनुनेतुं कोपं शमयितुं सरा-
गचरणायाः साक्षाररक्तचरणायाः मानिन्याः चरणे दावत् पतितः,
तावत् स दयितः तया कालया तत्क्षणं कक्षात् अवधीरितः
अवज्ञातः ? ॥ १० ॥

अलोत्तरं रजस्रला यतः । यतः सा रजस्रला अतृप्तमतीत्यर्थः ।
अतृप्तमतीं मां मा स्मृतेति अतृप्तकालरूपकृद्यस्तु द्योत्यते ।

अवलोक्येति । बध्वाः स्तनी गुञ्जाफलविभूषितौ अवलोक्य
व्याधकुटुम्बिनी व्याधवृद्धिणी निःश्वस्य कुतः कक्षात् रोदितुं लग्ना
प्रवृत्ता ? ॥ ११ ॥

अलोत्तरम् असारस्तनयो यत इति । यतः तनयः पुत्रः असारः
असमर्थ इत्यर्थः पुत्रस्य गजादिजननेन तन्मुक्ताफलाचरणाश्रयेः
गुञ्जाफलेन तरुणो मम बधूः कुचावबद्धरोतीति दुःखं रोदनञ्चेत्येवमिति
असारस्याकृत्यत्वं सारस्य च कृत्यत्वमिति द्योत्यते ।

दरेति । दरं दृष्ट्वा चूचमकुलं प्रेक्ष्य मखीमिविरहिणीं सखीम् ।
नमितः कष्टो विनिरुद्धतचरणाकृतः कथमिति संस्कृतम् ॥ १२ ॥

पिच्छन्तमणिमिसच्छ पिच्छिष बहुधाए भक्ति भिरुक्वचरम् ।
दंसिप्र कप्राह सीसे किदे दो वाइकुसुमाइ ॥ १३ ॥

इति कालसारादिद्वयजातिः ।

रविसुतकृतगोकर्णः श्रुतिविषयगुणाम्बरो वनाम्बधरः ।

नरकशिरा जगदखिलचिरमव्यादसमरुक्पाणिः ॥ १४ ॥

सन्ध्याभिः दम् ईषत् चूतस्य आन्धस्य सङ्गच्छं दृष्टा विरहिणीं
सखीं प्रेक्ष्य ककुक्षितरुः अशोकः नभितः प्रणामेनाहतः चूतः
आन्धतरुः वरणेन व्याहतः कथम् ?

अलोत्तरं सङ्गद्वयस्य रागद्वेपरूपं बोध्यं तथाहि अशोक-
कुक्षुभोद्धमे अस्याः कान्तः समेप्यतीति स्थितेस्तं प्रति प्रणतिरिति
रागः, चूतसङ्गलस्य व्यत्युद्दीपकत्वात् तं प्रति द्वेष इति भावः ।

पिच्छन्तमिति ।—

प्रेक्षन्तमनिमिषार्जं प्रेक्ष्य बहुकथा भटिति भिक्षाचरम् ।

दर्शयित्वा कथा अशोके कृतं द्वे जातोकुक्षुमे ॥ इति संस्कृतम् ॥ १३

कथाचित् बहुकथा नाख्या अनिमिषार्जं निर्निमेषनयनं यथा
तथा प्रेक्षन्तम् अशोकयन्तं भिक्षाचरं भिक्षुकं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा भटिति
शीघ्रं द्वे जातोकुक्षुमे दर्शयित्वा शोके शिरसि कृतं । अत्र जातोकुक्षुम-
योद्भूततरुस्यागे निवेशनात् सम भट् (पट्)कुले व्यतिमङ्गती उज्ज्वले च
तस्मान्नाहं त्वदुद्योन्वा, त्वं क्वं मां कामयसे इति भावः सूचितः ।
तद्वत्पि सङ्गलयो रागः भिक्षुके द्वेषश्चेति रागद्वेषो व्योत्यते ।

रवीति । रविद्युतेन तदाख्येन अथवा रवेः कक्षचित् महा-
पुरुषस्य द्युतेन पुत्रेण कृतः संस्थापितः गोकर्णः तदाख्यस्थानं यस्य
तद्वेकः गोकर्णतीर्थान्वित इत्यर्थः श्रुतेर्विषयः यद्दः शुणः
यस्य तत् श्रुतिविषयगुणमाकाशम् अम्बरं वसनं यस्य तथाभूतः
द्विगम्बर इति यावत् वनं जलम् आत्मा स्वरूपं अस्याः सा वनात्मा
गङ्गा तस्याः धुरः गङ्गाधर इत्यर्थः नरकशिराः कक्षपावधारीत्वर्थः

कुम्भेनसूप्रीनयनाश्रयाश्रदम्भोऽपदा ददुर्दृष्टकाले ।

स्वजन्मचप्रियभोजनाय नृत्वन्ति भीमानुजगोजभाजः ॥ १५ ॥

इत्यजमारादिगूढजातिः ।

वाताच्छीतिररिभ्रोऽरं वो हरतान्महासुरीदयितः ।

वीड्वाद्यानीका वार्वाहाभोऽसमस्तानाः ॥ १६ ॥

इति पदगूढजातिः ।

नास्ति सप्तः यस्याः सा असमा अतल्या विषमेत्यर्थः या रक्
रोगः मूलमित्यर्थः सा पाणौ यस्तु तथोक्तः मूलधर इति यावत्
शम्भुः अखिलं समस्तं जगत् चिरम् अव्यात् रचत ॥ १४ ॥

अथ अजः न जायते इत्यजः शम्भुः गूढः दुर्बोधत्वादिति
भावः ।

कुम्भेनेति । ददुर्दृष्टा भेकानां, भेके मण्डूकदुर्दृष्टावित्यमरः ।
हर्षकाले वर्षाकाले इत्यर्थः भीमानुजः अर्जुनः स वानौ गोजः
मूढश्चेति भीमानुजगोजः अर्जुनश्च इत्यर्थः तं भजन्ते आश्रय-
न्तीति तथोक्ताः श्रेभ्यः जन्म येषां ते स्वजन्मानः स्नापत्यानि तेषां
भवाः भवकाः, सर्पा इत्यर्थः प्रियाणि भोजनानि येषां ते मयूरा
इत्यर्थः कुं पृथिवीं धरन्तीति कृधाः पर्वताः तेषाम् इनः खाभो
हिमावय इत्यर्थः तस्यात् स्मरत्पतिर्व्याः सा प्रीयतीत्यर्थः तस्यां
प्रीयातीति तथोक्तः कुम्भेनसूप्रीः शम्भुरित्यर्थः तस्य नयने नेत्रे
हृतीवे इति भावः यः आश्रयायः आत्मनः तेन दग्धः भक्षीकृतः
मदनः इत्यर्थः तेन उन्नादः उन्नासः येषां तादृशाः सन्तः नृत्वन्ति ।
अथ मारवर्षामयूरार्जुनश्च वार्षां नामानि गोपितामीति वारादि गूढं
बोध्यम् ॥ १५ ॥

यातेति । यातं वायुम् असीति वातात् पद्मः शेषनाग इत्यर्थः
शीतिः शसनं यस्तु तथोक्तः अरिभ्रः चक्रधरः विविष्टा या ईडा
स्तुतिः तस्यां व्रजति गच्छतीति वीड्वाट् विशेषेण सुखः यानं

दयावान् प्रयतः बुद्धः प्रबुद्धः कमलेक्षयः ।

पापापहस्त्रिभुवनं बुद्धः पायादपायतः ॥ १७ ॥

न सज्जति क्वचिद्दोषे प्रीणाति जगतां मनः ।

य एकः स परं श्रीमान्धिरं जयति सज्जनः ॥ १८ ॥

इति पादगूढजातिः ।

दृष्टस्त्वया सखि ! ब्रूहि रोदयित्वा गतोऽद्य माम् ।

भद्रे ! कल्याणिनी भूयाः प्राचीं पश्य विनिर्गमलाम् ॥ १९ ॥

याजनम् श्लोकः पञ्चविशेषः गूढ इत्यर्थः यस्य तथाभूतः बावांजामः
नवनीरदनिभः अस्तानाः क्षिप्रगच्छतः मच्छासुरो मच्छादेवो वा ई
सच्छोस्तस्याः दयितः कान्तः विष्णु रित्त्वर्थः वः युष्माकम् अथम्
अयुभम् अरं श्रीमं चरतात् चरत । अत्र पदानि गूढानि ॥ १६ ॥

दयावानिति । दयावान् दयालुः प्रयतः संयतेन्द्रियः शुद्धः
पूतात्मा । प्रबुद्धः प्रकटज्ञानः कमलेक्षयः पद्मवक्षुरित्यर्थः पापापहः
पापनाशकः बुद्धः शौद्धोद्दिनः त्रिभुवनम् अपायतः नायात्
पायात् रचत । अत्र बुद्धः पायादपायत इति चतुर्थपादः पूर्वेषु
त्रिषु पादेषु बुद्धोऽस्तीति पादगूढा जातिरिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

नेति । यत्र एकः क्वचिदपि दोषे न सज्जति, जगतः मनः
प्रीणाति ध्यानन्दयति, स श्रीमान् सज्जनः परं केवलं चिरं जयति
सर्वोत्कर्षेण यत्ने । अत्रापि चिरं जयति सज्जन इति चतुर्थपादा-
क्षराणि पूर्वेषु त्रिषु पादेषु गोपितानीति पादगूढत्वम् ॥ १८ ॥

दृष्ट इति । हे सखि ! अद्य मां रोदयित्वा गतः स मे कान्त
इति शेषः त्वया दृष्टः, ब्रूहि वद इदानीं किं करोमीति शेषः । हे
भद्रे ! सखि ! कल्याणिनी अस्त्वचिता भूयाः भव प्राचीं पूर्वं दिशं
विनिर्गमलाम् विकसितां पश्य अथश्लोकम् । नायिकायास्तत्सख्याय
उक्तिमत्त्वम् । अत्र यथा प्राचीं अभर्तुः सख्यैवात्तगमने रात्रौ

दाहिणपवणविम्बा संमीलर शोभणाः पद्मिपवणः ।

निपुणसङ्गी प्रकुलीए कण्विवरे ठक्कवठि ॥ २० ॥

अर्थगूढजातिः ।

स्तुतिनिन्दा तदर्थत्वाद् द्वयर्थमर्थद्वयोदयात् ।

निष्ठवात् कथितस्यापि शब्दव्याजादपञ्जुतिः ॥ २१ ॥

बहुदोषो गुणध्वंसी गोहन्ता जनपीडकः ।

करोतु विरथो लोकमस्तमात्ममहोदयम् ॥ २२ ॥

विष्णोः स्तुतिनिन्दे ।

विरहिणी सती प्रातस्तदुदयेन पुनर्विकाममाप्नोति तथा त्वमपि पुनः स्वकान्तागमे सुखमाप्स्यतीति भावार्थस्य गूढत्वमिति बोध्यम् ॥ १८ ॥

टाङ्कियेति । —

दाहिणपवनोद्दिग्ना संमीलयति लोचने पथिकबधूः ।

निपुणसङ्गी अकुल्या कर्णविवरं ठक्कवति ॥ इति संस्कृतम् ॥ २० ॥

काचित् पथिकबधूः विरहिणीस्त्वर्थः दाहिणपवनेन मलयसमी-
रणेन उद्दिग्ना व्याकुलिता सती लोचने नेत्रे संमीलयति तस्यापि
निपुणा सुविज्ञा सङ्गी अकुल्या कर्णविवरं कर्णच्छिद्रं ठक्कवति छिद्र-
वति आध्यादयतीत्यर्थः । अत्र नायिकाया नेत्रनिधीवनात् मरणा-
शङ्कया कर्णविवरात् प्राच्यशत्रुविनिर्गमनिवारणार्थं तत्संख्या
कर्णविवररोधः कृत इति भावार्थस्य गूढत्वं सुधीभिर्विभाव्यम् ॥ २० ॥

स्तुतीति । स्तुतिश्च निन्दा च यत्र सा स्तुतिनिन्दा नाम जातिः
तदर्थत्वात् स्तुतिनिन्दापरत्वात् श्लेवेति शेषः अर्थद्वयोपादानात्
समयार्थव्यङ्ग्यात् द्वयर्थं तदाख्यं जातिरिति भावः कथितस्यापि
शब्दव्याजात् शब्दच्छब्दात् निष्ठवात् गोपनात् अपञ्जुतिर्नाम जाति-
श्लेवेति शेषः ॥ २१ ॥

बहुदोष इति । बहवः दोषाः बह्व स बहुदोषः अथच बहवः
दोषः भुजाः बह्व सः बहुब्रह्मरूपित्वर्थः, तथाच भगवद्गुणाद्यामर्जुनः

सततमहितजनवत्सलबहुभयपापक्रियापरिभ्रष्टः ।

ब्रह्म कलिकाले कुपतिर्जगतस्त्व परमदुःखकरः ॥ २३ ॥

राज्ञः सुतिनिन्दे । इति सुतिनिन्दाजातिः ।

प्रसन्नवदनः श्रीमानयं लब्धगुणोदयः ।

करप्रचारसुभगो राजा नन्दयति प्रजाः ॥ २४ ॥

चन्द्रभूपती ।

वाक्यम् । तेनैव रूपेण चन्द्रभुजेन सङ्कलितो भव विश्वमूर्तेरिति ।
गुणध्वंसी गुणनाशकः अथच त्रिगुणातीतः । मोहला मोहध-
कारी अथच नां पृथ्वीं हन्ति गच्छति अवताररूपेणेति भावः तथोक्तः
भूभारहरणार्थमवतारं गच्छन्नित्यर्थः, जनानां पीडकः अथच
पापिनां दण्डयित्वित्यर्थः जनार्दन इति यावत्, विरघः रघुमूल्हः
अथ च विः पत्नी गच्छ इति यावत् रघो यस्य तथाभूतः हरिरिति
यावत्, लोकं जगत् अस्तमाप्तः विनष्टः सङ्गान् उदयो यस्य तादृशम्
अथच अदयं लोकं दुर्जनमित्यर्थः अस्तं प्राप्तविनाशं करोतु आप्त-
मष्टः लब्धोत्सव इति कर्तृविशेषणमस्मिन् पक्षे वेदितव्यम् ॥ २३ ॥

सततमिति । ब्रह्म अस्मिन् कलिकाले सततं महितजनानां
पूज्यजनानां वत्सलः प्रियः बहुनि भयानि यस्यां तथाभूता या
पापक्रिया पापकार्यं तस्याः परिभ्रष्टः विज्ञेयः कुपतिः पृथिवी-
पतिस्त्वं जगतः परं केशवं अदुःखकरः सुखकरः । अथच सततम्
महितजनानां दुर्जनानां वत्सलः बहुभयः पापक्रियया भयङ्कर-
पापातृष्टानेन परिभ्रष्टः सदाचारादिति भावः कुपतिः कुत्सितप्रभुः
त्वं जगतः परमं यत् दुःखं तस्य करः कर्ता ॥ २३ ॥

प्रकृतेति । प्रसन्नं वदनं यस्य तथोक्तः श्रीमान् लब्धगुणः
शोभनश्च लब्धः गुणानाम् उदयः अन्वत् लब्धगुणः प्राप्नोत्कर्षः
उदयो यस्य तथोक्तः करस्य राजभागधेयस्य प्रचारे प्रकटने सुभगः
अक्लेशकर इति यावत् अन्यत्र कराणां किरणानां प्रचारेण

विनायकाहितप्रीतिर्देवो गङ्गां बभार यः ।

सर्वदो माधवः स त्वामव्यादव्यर्थविक्रमः ॥ २५ ॥

शङ्करवासुदेवौ । द्वयंजातिः ।

शीत्कारं जनयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ।

नागरिकः किमु मिलितो नहि नहि सखि ! हैमनः पवनः ॥ २६ ॥

रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।

तत्किं तरुणी नहि नहि वाणी वाणस्य मधुरशीलस्य ॥ २७ ॥

अपङ्गुतिजातिः ।

विद्यासेन सुभगः मनोज्ञः राजा चन्द्रश्च प्रजाः लोकान् नन्दयति
रञ्जयति ॥ २४ ॥

विनायकेति । विनायके गथाधिपे अन्यत्र वीर्यां प्रजिष्णां
नायके अधिपतौ गच्छेदिति यावत् आहिता अर्पिता प्रीतिर्येन
ततोक्तः यः देवः गङ्गां सुरधुनौ अन्यत्र अगं परितं गोवर्द्धनं नां
प्रथिवीसु बभार दधार, सः अव्यर्थविक्रमः सफलविक्रिः उमाधवः
शङ्करः सर्वदा त्वाम् अव्यात् रञ्जत अन्यत्र सर्वदः सर्वाभीष्टप्रदः
माधवः विष्णुः त्वाम् अव्यादित्यन्वयः ॥ २५ ॥

शीत्कारमिति । शीत्कारं जनयति, अधरं व्रणयति अतं
करोतीत्यर्थः, रोमाञ्चं तनोति विस्तारयति । इति नायिकया
कथापिदुक्ते नागरिकः कोऽपीति शेषः मिलितः किमु ? यः तव
शीत्कारादिहेतुरिति भावः इति सख्या उक्ते, हे सखि ! नहि
नहि मैवं नैव नागरिकः मिलित इति शेषः हैमनः हैमनः पवनः
वायुरिति नायिकया अपङ्गुतिमिति अपङ्गुतिजातिः ॥ २६ ॥

रुचिरेति । रुचिरं मनोज्ञं स्वरः वर्णः पदं पदविन्यासश्च
वङ्गाः तादृशी रसभाववती रसिका भातुका चेत्यर्थः जगतां मनः
हरति । इति केनचित् सङ्गदा अधिते तत् तदा तरुणी युवतिः

क्रियादिकं पदे यत्र पदसाधनकौशलात् ।

स्फुटं न लक्ष्यते तत्स्यात् क्रियागुप्तादिकं यथा ॥ ३१ ॥

राजन्मवधनश्यामनिस्त्रिंशकर्षदुर्जयः ।

आकृत्यं वसुधामेतां विद्विषो द्य रणे बहन् ॥ ३२ ॥

पुंस्कोकिलकुलस्येति नितान्तमधुरारवैः ।

सहकारदुमारम्यां वसन्ते कामपि श्रियम् ॥ ३३ ॥

इति क्रियागुप्तजातिः ।

न करोतु नाम रोषं न वदतु परुषं न हन्तु वा शत्रून् ।

रञ्जयति महीमखिलां तथापि धीरस्य वीरस्य ॥ ३४ ॥

एतद्द्वयेन हृद्धानां योजनेन भिन्दुमत् एतं भवतीत्येवं सर्वत्र
वेदितव्यम् ।

क्रियादिकमिति । यत्र पदानां सन्धानस्य योजनस्य कौशलात्
क्रियादिकं स्थितं स्फुटं न लक्ष्यते तत् क्रियागुप्तादिकं यथा
स्यात् ॥ ३१ ॥

राजन्मिति । हे राजन् ! त्वं घनगद् श्यामो यः निस्त्रिंशः
अक्षिः तस्य आकर्षेण दुर्जयः सन् आकृत्यम् व्यापञ्चयम् एतां
वसुधाम् अथ रञ्ज तथा रणे बहन् विद्विषः शत्रून् द्य किञ्चिद् दो
य छेदे इत्यस्मात् कर्तरि लोट् । अत्र अथ द्य इति क्रियाद्वयं गुप्तं
बोध्यम् ॥ ३२ ॥

पुंस्कोकिलेति । एते सहकारदुमाः श्रुततरवः वसन्ते पुंस्को-
किलकुलस्य आरवैः कृजितैः नितान्तं रम्या कामपि श्रियम् यः
प्रापुः । अत्र अधुरिति क्रिया गुप्ता ॥ ३३ ॥

नेति । रोषं न करोतु नाम, परुषं निशुरं न वदतु, शत्रून् वा
न हन्तु अवमिति शेषः, तथापि अस्य वीरस्य धीः बुद्धिः अखिलां
समयां महीं पृथिवीं रञ्जयति । अत्र धीरिति कर्तृपदं गुप्तम् ॥ ३४ ॥

शरदिन्दुकुन्दधवलं नगनिलयरतं मनी हरं देवम् ।

यैः सुकृतं कृतमनिशं तेषामेव प्रसादयति ॥ ३५ ॥

कट्यं गुप्तम् ।

शीत्करासारसंवाही सरो जवनमारुतः ।

प्रक्षोभयति पान्थस्त्रीनिःखासैरिव मांसलः ॥ ३६ ॥

सुभग ! तवाननपङ्कजदर्शनसञ्जातनिर्भरप्रीतेः ।

शमयति कुर्वन् दिवसः पुण्यवतः कस्य रमणीयः ॥ ३७ ॥

कर्मगुप्तम् ।

पूतिपङ्कमयेऽत्यर्थं कासारे दुःखिता अमी ।

दुर्वारा मानसं हंसाः गमिष्यन्ति घनागमे ॥ ३८ ॥

शरदिति । यैः जनैः अनिशं सुकृतं पुण्यं कृतं तेषामेव मनः शरदिन्दुकुन्दधवलं शरच्चन्द्रकुन्दकुसुमशुक्लं नगनिलयरतं पर्वतावासगतं देवं हरं प्रसादयति । अत्र मन इति कर्तृपदं गुप्तम् ॥ ३५ ॥

शीत्कारेति । शीत्काराणाम् आसारः धारासम्पातः तं वक्तुंतीति तयाभूतः, पान्थस्त्रीणां विरहिणीनामित्यर्थः निःखासैः मांसल इव परिप्लुट इव जवनमारुतः वेगवान् वायुः सरः सरोवरं प्रक्षोभयति कम्पयति । अत्र सर इति कर्मपदं गुप्तम् ॥ ३६ ॥

सुभगेति । हे सुभग ! तव आननपङ्कजस्य सुखकमलस्य दर्शनात् सञ्जाता निर्भरा अखन्ता प्रीतिः यस्य तादृशस्य कस्य पुण्यवतः रमणीयः दिवसः शंभकलं कुर्वन् अयति नञ्जति ? अत्र शमिति कर्मपदं गुप्तम् ॥ ३७ ॥

प्रीतीति । घनागमे वर्षाकाले पूतिपङ्कमये दुर्गन्धकर्मपूर्णं कासारे हरसि दुष्टं वाः जलं तेन कञ्चित्तवारिषेत्यर्थः अत्यर्थं दुःखिताः अमी हंसाः मानसं गमिष्यन्ति । अत्र दुर्वारा वारित्तमयक्या इत्यापाततः प्रतीतेः करणस्य गूढत्वं बोध्यम् ॥ ३८ ॥

अहं महानसायासः कल्पितो नरकस्तव ।

मया मांसादिकं भुक्तं भीमं जानीहि मां वक् ! ॥ १८ ॥

करणगुप्तम् ।

अम्बोरुहमये स्नात्वा वापीपयसि कामिनी ।

ददाति भक्तिसम्पन्ना पुष्पं सौभाग्यकामया ॥ ४० ॥

प्रशस्त्यायुक्तमार्गस्य तव सम्मानिताश्रिताः ।

सृजयन्ति न के नाम गुणरत्नालय ! प्रभो ! ॥ ४१ ॥

सम्प्रदानगुप्तम् ।

शिलीमुखैस्त्वया वीर ! दुर्वारैर्निर्जितो रिपुः ।

अहमिति । अहं महानसा मज्जता अनसा एकटेन, अनः शकटतातडोरिति कोपः । आवातः आगतः तव नरकः दुःखदस्थान-
नित्यर्थः कल्पितः विधिनेति शेषः । हे वक् ! मया मांसादिकं
त्वदर्घमाहृतमिति भावः भुक्तं मां भीमं जानीहि । अत्र महान-
सावात इत्यस्य महानसात् आवात इत्यर्थप्रतीतिः करणस्य गुप्तत्वमिति
बोध्यम् ॥ १८ ॥

अम्बोरुहेति । कामिनी वाय्वाः दीर्घकायाः पयसि स्नात्वा
भक्तिसम्पन्ना सती सौभाग्यकामया प्रतिवाङ्मन्याभिवायेण वाये दः
कामः तस्मै अम्बोरुहं पुष्पं ददाति । अत्र वाये इति आवाततः
सम्बोधनप्रतीतिः सम्प्रदानस्य गुप्तत्वं बोध्यम् ॥ ४० ॥

प्रशस्त्या इति । हे गुणरत्नायाम् आहव ! प्रभो ! उक्तमार्गस्य
उपदिष्टशिष्टाचारस्य तव प्रशस्त्यै मज्जन्त्याय सम्मानिता सम्मान-
श्रिताः प्राप्ताः जाननीया इत्यर्थः के नाम जनाः न सृजयन्ति
नाकाङ्क्षन्ति ? सर्वे एव सृजयन्तीत्यर्थः । अत्र प्रशस्त्यायुक्तमार्ग-
स्योत्पत्त्यै आवाततः एकप्रदत्वप्रतीतिः सम्प्रदानगुप्तत्वं बोध्यम् ॥ ४१ ॥

शिलीमुखैरेति । हे वीर ! त्वया दुर्वारैः शिलीमुखैः परैः

विभेत्यत्यन्तमखिनो वनेऽपि कुसुमाकुले ॥ ४१ ॥

सरसीतोयसुवृत्त्य जनः कन्दर्पकारकम् ।

पिबत्यभोजसुरभि स्तब्धमेकान्तशीतलम् ॥ ४२ ॥

अपादानगुप्तम् ।

या कटाक्षच्छटापातैः पवित्रयति मानवम् ।

एकान्तरोपितप्रीतिरस्ति सा कमलालया ॥ ४४ ॥

विपद्यमानता सिद्धा सर्वस्यैव निरुपमः ।

तथाहि भस्म पादाभ्यां निर्वाणं हृन्त्ययं जनः ॥ ४५ ॥

अधिकरणगुप्तम् । कारकगुप्तजातिः ।

निर्जितः रिपुः शत्रुः कुसुमाकुले वनेऽपि अखिनः भ्रमरात्
अत्यन्तं विभेति । अत्यन्तमखिन इत्युच्चापाततः एकपदत्वप्रतीते-
रपादानस्य गूढत्वम् ॥ ४१ ॥

सरसीति । अयं जनः सरसीतः सरोवरात् अभोजसुरभि
पद्मसुगन्धं स्तब्धं निर्मलम् एकान्तशीतलम् अतिशीतं दर्पकारकं
वलकरमित्यर्थः कं जलं यदा कन्दर्पकारकं कामोद्भवकरं जलमिति
शेषः उद्धृत्य पियति । अत्र सरसीतोयमिति उच्चापातत एकपदत्व-
प्रतीतेरपादानस्य गूढत्वम् ॥ ४२ ॥

येति । या कटाक्षच्छटापातैः मानवं पवित्रयति शोधयति सम्पद्यं
करोतीति भावः सा कमलालया अखिनोः कान्ते भर्त्सयिष्येति यः अः
विष्णुः तस्मिन् रोपिता अप्रियता प्रीतिः प्रणयो यया तथाभूता
अस्ति । अत्र एकान्ते इति एकपदत्वप्रतीतेरधिकरणस्य गुप्तत्वम् ॥ ४४ ॥

विपदीति । निरुपमः उद्धर्यतस्य निरभिमानस्येत्यर्थः सर्व-
स्यैव विपदि अमानता मानं प्रति अवहेत्या सिद्धा निश्चिता, तथाहि
तमेवार्थं लामोहि अयं जनः पादाभ्यां निर्वाणं भस्म हन्ति तादृ-
यति । अत्र विपदीति अधिकरणस्य गूढत्वम् ॥ ४५ ॥

तूष्णीव मधुमासेऽस्मिन् सहकारद्रुमञ्चरी ।

इयमुद्भिन्नमुकुलैः भर्ति न्यस्तशिखीसुखा ॥ ४६ ॥

प्राप्तमदो मधुमासः प्रवक्षा रुक् प्रियतमो विदूरस्थः ।

असतीयं सन्निहिता हा हतशीला सखी नियतम् ॥ ४७ ॥

सम्बन्धगुप्तजातिः ।

सर्वज्ञेन त्वया किञ्चिन्नास्त्यविज्ञातमीदृशम् ।

मिथ्या वचस्तथाच त्वमसत्यं वेत्ति न कश्चित् ॥ ४८ ॥

तूष्णीवेति । अस्मिन् मधुमासे चैत्रमासे इयं सहकारद्रोः चूत-
तरोः मञ्जरी उद्भिन्नमुकुला प्रस्तुटितमुकुला सती उद्भिद्-
मुकुलेति पाठेऽपि स एवार्थः । एः इः कान्तः तस्य न्यस्तशिखीसुखा
निहितयरा तूष्णीव भाति राजते । न्यस्तशिखीसुखा उपविष्ट-
भ्रमरेति सहकारद्रुममञ्जरीत्यस्यापि विशेषणम् । अत्र उद्भिद्-
मुकुलेरिति अष्टम्यगुदत्वप्रतीतिः सम्बन्धगुदत्वम् ॥ ४६ ॥

प्राप्तेति । अदः मधु मद्यं प्राप्तं मासचन्द्रस्य प्रवक्षा रुक्
पोडा, अस्तुदीपकत्वमित्यर्थः प्रियतमः कान्तः अस्याः इति शेषः
विदूरस्थः अतिदूरवर्ती प्रियतमोऽपि दूरस्थ इत्यपि पाठः ।
इवम् असती मत्सखीति शेषः सन्निहिता, हा इति खेदे सखी
अस्तिमिति शेषः नियतं निश्चितं हतशीला दुःशीला ज्ञातेति शेषः
मयि सन्निहितायामस्या दुःशीलतायां सखां सर्वे मासेव दृश्यन्तीति
मम हतशीलत्वमिति भावः । अत्र मधुमास इति प्रथमान्तप्रतीतिः
सम्बन्धगुदत्वम् ॥ ४७ ॥

सर्वज्ञेनेति । हे सर्वज्ञानाम् इह प्रभो ! त्वया अविज्ञातम्
रहस्यं किञ्चिदपि मिथ्या वचः न अस्ति, तथाच त्वं कश्चिदपि
असत्यं न वेत्ति । अत्र सर्वज्ञेनेति तृतीयान्तप्रतीतेरासम्बन्धपदस्य
गुदत्वम् ॥ ४८ ॥

कमले कमले नित्यं मधूनि पिबतस्तव ।

भविष्यति न सन्देहः कष्टं दोषाकरोदये ॥ ४८ ॥

आमन्त्रि-पुनर्जातिः ।

विषादी भैक्षमश्नाति सदारोगं न सुञ्चति ।

रुष्टेनापि त्वया वीर ! शम्भुनारिः समः कृतः ॥ ५० ॥

नित्यमाराधिता देवैः कंसस्य द्विषतस्तनुः ।

मण्डलाय गदां शङ्खं चक्रं जयति विभ्रती ॥ ५१ ॥

समासगुप्तजातिः ।

नितान्तस्वच्छदयं सखि ! प्रियान् समागतः ।

कमले इति । हे कमले भव ! कमले नित्यं मधूनि पिबतः । तव कं कष्टं भविष्यति न सन्देहः, अत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः । किन्तु दोषाकरोदये सन्दोदये कष्टं कमलस्य सङ्घितत्वादिति भावः । कमले कमले इत्यापाततः धीष्ठाप्रतीतेरापमन्यपदस्य गूढत्वम् ॥ ४८ ॥

विषादीति । हे वीर ! त्वया रुष्टेनापि कुपितेनापि अरिः शत्रुः शम्भुना हरेण समः कृतः तथाच तव अरिः विषादी विषस्यः पक्षे विषं काण्डकूटम् अस्तीति तथोक्तः, सदारः सस्त्रीकः पक्षे सपार्वतीकः अगं पर्वतं राक्षस्युतत्वादिति भावः पक्षे कैलासं हिमवन्तं वा न सुञ्चति न लज्जति । यद्वा सदा रोगं पीडां दुःखमित्यर्थः न सुञ्चतीत्यपि शत्रुपक्षे अर्थः सङ्गच्छते । अत्र विषादीति सदार इति च समासगूढत्वम् ॥ ५० ॥

नित्यमिति । देवेर्नित्यम् आराधिता सेविता नित्यं वा अङ्गी-
यंस्ती वा देवैराराधिता सेति वा मण्डलाय गदां शङ्खं चक्रं विभ्रती कंसस्य द्विषतः कणस्य तनुः भूतिः जयति सर्वैर्दुर्बलैश्च वसन्ते । अत्र नित्यमेति समासस्य गूढत्वम् ॥ ५१ ॥

नितान्तेति । हे सखि ! नितान्तस्वच्छदयं अतिनिर्भयं हृदयं

त्वां चिरादर्शनेनप्रीत्या यः समालिङ्ग्य रंक्षते ॥ ५२ ॥

कलिकालमियन्तावदगस्त्यस्य मुनेरपि ।

मानसं खण्डयत्यत्र शशिखण्डानुकारिणी ॥ ५३ ॥

लिङ्गगुप्तजातिः ।

प्रमोदं जनयत्येव सदाराः गृहमेधिनः ।

यदि धर्मश्च कामश्च भवेतां सङ्गतावुभौ ॥ ५४ ॥

सुव्यचनगुप्तम् ।

कस्मात्त्वं दुर्बलासीति सख्यस्तां परिपृच्छति ।

त्वयि सन्निहिते तासु दद्यात् किं कथयोत्तरम् ॥ ५५ ॥

यस्य तादृशः अयं प्रेयान् प्रियतमः समानतः, यः चिरादर्शनेन
या प्रीतिः अतुरागः तथा त्वां समालिङ्ग्य रंक्षते विह्वरिष्यति ।
अत्र नितान्तस्वच्छद्दुदयमिति ह्रीरत्वभ्रमेष पुंस्त्वस्य गूढत्वम् ॥ ५२ ॥

कलिकेति । इयं तावत् शशिखण्डानुकारिणी चन्द्रखण्डसदृशी
अगस्त्यस्य वक्तव्य कलिका कौरकः, कलिका कौरकः पुमानित्यमरः ।
अत्र जगति मुनेरपि तपस्विनोऽपि मानसम् अतिशयेन खण्डयति
ज्योमयति उद्दीपकत्वादिति भावः । अत्र कलिकालमिति लिङ्गस्य
गूढत्वम् ॥ ५३ ॥

• प्रमोदमिति । राः धनं सदा गृहमेधिनः गृहस्थस्य प्रमोदम्
आनन्दं जनयत्येव । यदि धर्मश्च कामश्च उभौ सङ्गतावुभौनेति
शेषः भवेताम् । अत्र सदारा गृहमेधिन इति प्रथमावच्छेदनात्-
प्रतीतेः रा इति प्रथमैकवचनस्य गूढत्वम् ॥ ५४ ॥

कस्मादिति । त्वं कस्मात् दुर्बला असीति सख्यः तां कानां
परिपृच्छति पुनः पुनरतिशयेन वा पृच्छन्तीति यङ्लुगन्तस्य छटि
अन्निविभक्तोरूपमिदम् । त्वयि सन्निहिते सति तासु वक्ष्ये किम्
उत्तरं दद्यात् इति शेषः कथय ॥ ५५ ॥

लिङ्गवचनगुप्तम् । वचनगुप्तज्ञप्तिः ।

अन्योऽप्यर्थः स्फुटो यत्र मात्रादिष्युतकेष्वपि ।

प्रतीयते विदुस्तज्ज्ञास्तन्मात्राद्युतकादिकम् ॥ ५६ ॥

महाशयमतिस्त्रच्छं नीरं सन्तापशान्तये ।

खलावासादतिश्रान्ताः समाश्रयत हे जनाः । ॥ ५७ ॥

तुषारधवलः स्फूर्जन्महामणिधरोऽनघः ।

नागराजो जयत्येकः पृथिवीधरणक्षमः ॥ ५८ ॥

मात्राद्युतजातिः ।

सुश्यामा चन्दनवती कान्ता तिलकभूषिता ।

अन्य इति । यत्र येषु मात्रा स्वरवर्णा आदयो येषां तानि च्युतानि येषां तेषु आदिभिन्दुविसर्गादयो गृह्यन्ते । अन्यः द्वितीयोऽपि अर्थः स्फुटः स्पष्टः प्रतीयते, तज्ज्ञाः तद्विदः जनाः तत् इतं मात्राद्युतकादिकं मात्राद्युतकं बिन्दुच्युतकं विसर्गच्युतकमित्यादि विदुः जानन्ति ॥ ५६ ॥

महाशयमिति । हे खले शय्यादिरक्षणाद्यर्थमनाश्रिते स्थाने वासात् पक्षे खलस्य दुर्जनस्य आवासात् आश्रयात् अतिश्रान्ता जनाः महाशयं विस्मृतं पक्षे महाशयसम्पन्नम् अतिस्त्रच्छम् अतिनिर्मलं पक्षे अपापं नीरं जलं मात्राद्युतौ नीरं सन्तापशान्तये समाश्रयत ॥ ५७ ॥

तुषारेति । तुषारवत् धवलः पक्षे तुषारेण धवलः श्वेतः स्फूर्जन् दीप्तमानः यः महामणिः महारत्नं तस्य धरतीति धरः पक्षे स्फूर्जतां महतां मणीनां धरः आकर इत्यर्थः अनघः निर्मलः एकः एकलः पृथिव्या धरत्येकः यत्नः अभवत् समानमेतत् । नागराजः शेषः मात्राद्युतो नगराजः हिमालयः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ५८ ॥

सुश्यामेति । शोभना श्यामा, शीते सुखोपवर्णाङ्गा यौक्ते च

कस्यैषा नगभूः प्रीतिं भुजङ्गस्य करोति न ॥ ५८ ॥

यथा सत्प्रसवः स्निग्धः सन्मार्गविहितस्थितिः ।

तथा सर्वाश्रयः सत्यमेव कुलद्रुमः ॥ ६० ॥

विन्दुच्युतकजातिः ।

महीरुहो विहङ्गानामेति हृद्यैः कलापिनाम् ।

विरुतैः स्वागतानीव नीरवाहाय कुर्वते ॥ ६१ ॥

सुखगीतजा । तत्प्रकाशयण्यांभा सा श्यामा परिणीयत इत्युक्त-
लक्षणा चन्दनवती चन्दनालङ्कृता तिलकनूपिता तिलकशोभिता एषा
अनङ्गस्य कामस्य भूः स्थानं कान्ता कस्य भुजङ्गस्य कामिनः प्रीतिं
न करोति ? न जनयति ? अपि तु सर्वस्वैवेत्यर्थः । अत्र नङ्गभूरि-
त्यस्य विन्दुच्युतो नगभूरिति पाठे नगभूः प्रवेतभूमिरित्यर्थः अस्मिन्
पक्षे श्यामा त्वभूयस्त्वादिति भावः ॥ ५८ ॥

यथेति । अयं मे समवकुलद्रुमः वकुलद्रुमः यथा सन्तः प्रसवाः
फलपुष्पाणि यस्य तथोक्तः स्निग्धः आयावाकृत्यादिति भावः सति
चतुष्टये मार्गे पथि विकृता कृता स्थितिरवस्थानं येन तथाभूतः
तथा सर्वेषाम् आश्रयः सेवनीय इति भावः । सत्यं निश्चितम् अस्तीति
शेषः । अत्र विन्दुच्युतो अयमेव कुलद्रुम इति पाठे अयमेव जनः
सत्प्रसवः सुसन्तानः स्निग्धः सर्वलक्ष्मेष्ठान् सन्मार्गे सदाचारे कृत-
स्थितिः तथा सर्वेषां जनानाम् आश्रयः उपकर्त्तेति यावत् अतएव
सत्यं कुलद्रुमः वंशेषु तरुवत् उत्तत इति यावत् ॥ ६० ॥

महीरुह इति । एते महीरुहः वृक्षाः कलापिनां मयूराणां
विहङ्गानां पक्षिणां हृद्यैः मनोद्यैः स्निग्धैः विरुतैः रवैः नीरवाहाय
सेवाय स्वागतानीव सुखेन आगतं भवतेति प्रशशक्यानीव कुर्वते । अत्र
हृद्यैः कलापिनामित्यत्र विहङ्गेष्वुतो हृद्यैः कलापिनामिति पाठे
हृद्यैः मनोद्यम् एकम् अद्वितीयं उपलब्धेति तथोक्तानां पक्षिणां
मयूराणांमिति भावः ॥ ६१ ॥

अगस्त्यस्य मुनेः शापाद्ब्रह्मस्यन्दममाखितः ।

महासुः खात् परिभ्रष्टो नहुषः सर्पतां गतः ॥ ६२ ॥

विसर्गश्च्युतकजातिः ।

महानपि सुधीरोऽपि बहुरत्नयुतोऽपि सन् ।

विरसः कुपरीवारः नदीनः केन सेव्यते ॥ ६३ ॥

सुशीलः स्वर्णगौराभः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।

सुगतः कस्य न प्रीतिं तनोति हृदि संस्थितः ॥ ६४ ॥

अक्षरश्च्युतकजातिः ।

अगस्त्यस्येति । ब्रह्मस्यन्दनं ब्राह्मणवाहनम् आखितः महासुः महापाणः नहुषः अगस्त्यस्य मुनेः शापात् खात् आकाशात् परिभ्रष्टः सन् सर्पतां गतः प्राप्नोति । अत्र महासुः खादित्यस्य विसर्गश्च्युतो महासुखात् स्वर्गेश्वात् परिभ्रष्ट इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

महानपीति । महानपि अतिविस्तृतोऽपि पक्षे चदारोऽपि, सुधीरोऽपि अतिगमोरोऽपि पक्षे सुपाशुतोऽपि बहुरत्नयुतोऽपि नानारत्नाकरोऽपि पक्षे बहुधनसम्पन्नोऽपि सन् विरसः विस्त्राटः क्षारमयत्वादिति भावः पक्षे कर्कशः कुपरीवारः पृथिवीवेष्टितः पक्षे कुतूषितपरिजनः नदीनाम् दनः स्वामी ससृष्ट इत्यर्थः दीन इत्यस्य नकारस्य सक्षरस्य च्युतो दीनः व्ययकुण्ठ इत्यर्थः केन जनेन सेव्यते ? न केनापीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

सुशील इति । सुशीलः शोभनचरितः स्वर्णगौराभः चैभकान्तिरित्यर्थः पूर्णचन्द्रनिभाननः चन्द्रपदनः सुगतः दुःखदेवः हृदि संस्थितः सन् कस्य प्रीतिं न तनोति न विस्तारयति ? सर्वस्यैवेत्यर्थः । अत्र सुगत इत्यस्य मध्यवर्षस्य गकारस्य सक्षरस्य कोपे घुत इति पाठे तथाविधः घुतः पुलः कस्य प्रीतिं न तनोतीत्यन्वयः ॥ ६४ ॥

तनोतु ते यस्य कक्षी गदकान्

पाथी सुरारिर्द्वयिता च यस्या ।

नाभ्यां स्फुरन् भद्रमशुभदेहः

पद्मा गतिश्चक्रमसौ विरिञ्चिः ॥ ६५ ॥

हरः क्षयी तापकरः सुरेशः

शान्तो हरिर्गोत्ररिपुर्विवस्वान् ।

चन्द्रो द्विजिह्वाश्रित इत्युपेक्ष

लक्ष्म्या वृतः पातु विधिर्जगन्ति ॥ ६६ ॥

स्थानच्युतकजातिः ।

भिषगो रुचिराः सर्वे सुरसाश्च जनप्रियाः ।

तनोत्विति । यस्य यस्या कक्षी शेषनागः, गतिर्वहनं गदकान् गदः, पाथी क्लृप्ते चक्रं सुदर्शनमिति यावत्, दयिता कान्ता पद्मा चक्षुः, नाभौ स्फुरन् ससुदुर्भवन् विधाता विरिञ्चिरिति वा पाठः । अथो अशुभः कण्ठः देहः यस्य तथोक्तः सुरारिः कण्ठः ते तव भद्रं शुभं तनोतु विस्तारयत । अथ यो येनान्वेति तस्य अथवा-स्थाने विन्यस्तत्वात् स्थानच्युतकत्वम् ॥ ६५ ॥

हर इति । हरः यम्भुः विजिह्वाश्रितः पद्मभूषण इत्यर्थः, चन्द्रः क्षयी क्षयरोगयस्तः, विवस्वान् सूर्यः तापकरः असह्यतेजा इत्यर्थः, सुरेशः इन्द्रः गोत्ररिपुः पर्यंतश्चन्द्रः अथवा कुलगङ्गा, विधिः ब्रह्मा शान्तः संवतेन्द्रियः सम्भोगाक्षम इति भावः इति हेतोः उपेक्ष्य अक्षयवित्त्वर्थः एतानिति शेषः लक्ष्म्या वृतः हरिः जगन्ति पातु रक्षतु । अत्रापि अन्वेतव्यानां पदानामवयवास्थानपातित्वेन स्थानच्युतकत्वम् ॥ ६६ ॥

भिषग इति । मनसो जगभराण्ये सर्वे जनाः भिषगः श्वेतवचनाः

चमायामतिसम्पन्ना दृश्यन्ते मगधे परम् ॥ ६० ॥

सत्त्वशीलो दयोपेतो दाता शुचिरमस्तरः ।

जिनः सर्वात्मना सेव्यः पदमुच्चैरभीषता ॥ ६८ ॥

व्यञ्जनच्युतजातिः ।

स्फोटयित्वाक्षरं किञ्चित् पुनरन्यस्य दानतः ।

यत्रापरो भवेदर्धच्युतदत्ताक्षरं हि तत् ॥ ६८ ॥

सदागतिहृतीच्छायस्तमसो वक्ष्यतां गतः ।

अस्तमेत्यति दीपोऽयं विधुरेकः शिवे स्थितः ॥ ७० ॥

रुचिराः मनोभावाः सुरसाः रसिकाः जनप्रियाः कोकरञ्जनाः समानां
पृथिव्याम् अतिसम्पन्नाः अखलधनशालिनः परं केवलं दृश्यन्ते ।
अत्र भिन्नरत्नस्य भकारं व्यञ्जनं लक्षा रत्नव इति पाठे रत्नवः
भिन्नरत्नविशेषा रत्नार्थः सुरसाः सुहृदशालिनः अतिसम्पन्नाः अति-
प्रचुरा रत्नार्थः । अन्यत् सममम् ॥ ६० ॥

सत्येति । सत्त्वशीलः सत्त्वभाषणरतः दयोपेतः दयावान् दाता
दानशीलः शुचिः विशुद्धचरितः अमत्सरः अन्यशुभहेतुरहितः
जिनः बुद्धदेवः उच्चैः उच्चतं पदम् उच्चतां गतिमिति यावत् अभी-
षता अभिषिपता जनेन सर्वात्मना सर्वप्रकारेण सेव्यः । अत्र जिन
रत्नस्य लकारं व्यञ्जनं हित्वा रत्न इति पाठे रत्नः प्रभुरित्यर्थः ।
अन्यत् सममम् ॥ ६८ ॥

स्फोटयित्वेति । किञ्चित् किमपि अक्षरं स्फोटयित्वा ध्वंश-
यित्वा पुनः अन्यस्य अक्षरस्य दानतः दानात् अत्र अपरोऽर्थः भवेत्
तत् च्युतदत्ताक्षरं च्युतं दत्तञ्च अक्षरं बहिर्गन्तव्योक्तं नाम कृतं
स्यादिति शेषः ॥ ६८ ॥

वदेति । सदा गत्या नमनेन हतः उपश्रवः औद्यत्यं वक्ष्य
तथाभूतः समस्तकोशमखलधनधेनाधीनश्चिन्त्यार्थः तमसः

पूर्णचन्द्रमुखी रम्या कामिनी निर्मलाम्बरा ।

करोति कस्य न स्वान्तमेकान्तमदनातुरम् ॥ ७१ ॥

इति च्युतदत्ताक्षरजातिः ।

इति श्रीधर्मदासविरचिते विदग्धमुखमण्डने

चतुर्थः परिच्छेदः ।

समाप्तः ।

अत्रकारस्य वक्ष्यतां गतः दशवर्ती अबम् एक एव शिवे स्थितः
दीपः सज्जलप्रभः विधुः अस्तम् एष्यति गमिष्यति । अत्र दीप
इत्यस्य प्रकारं त्यक्त्वा तत्स्थाने नकारे दत्ते दीन इति पाठे दीनो
दुःखित इत्यर्थे इति च्युतदत्ताक्षरत्वम् ॥ ७० ॥

पूर्णेति । पूर्णचन्द्रवत् सुखं वक्ष्याः पक्षे पूर्णचन्द्र एव सुखं वक्ष्या-
स्वधीक्ता रम्या मनोप्ता निर्मलम् अम्बरं वसनं वक्ष्याः पक्षे निर्मलम्
अम्बरम् आकाशं वक्ष्यां तथोक्ता कामिनी कस्य जनस्य ज्ञानं मनः
एकान्तमदनादरं नितान्तकामासक्तं न मनोति ? न करोति ? सर्व-
स्वैवेत्यर्थः । अत्र कामिनीत्यस्य ककारं ह्रित्वा तत्स्थाने यकारं
दत्त्वा यामिनीति पाठे च्युतदत्ताक्षरत्वम् । एकान्तमदनोत्तरमिति
पाठान्तरम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण कृता

विदग्धमुखमण्डनव्याख्या समाप्ता ।

रतिमञ्जरी ।

मत्वा सदाशिवं देवं नागराणां मनोहरम् ।
 रचिता जयदेवेन सुबोधा रतिमञ्जरी ॥ १ ॥
 रतिशास्त्रं कामशास्त्रं तस्य सारं समाहृतम् ।
 सुप्रबन्धं सुसंक्षिप्तं जयदेवेन भण्यते ॥ २ ॥
 पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
 शयो मृगो वृषोऽश्वश्च स्त्रीपुंसोर्जातिलक्षणम् ॥ ३ ॥
 भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा
 अविरलकुचयुग्मा चारुकेशी कृशाङ्गी ।
 मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता
 सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥ ४ ॥

भवेति । नागराणां नागरवासिनां मनोहरं सदाशिवं देवं
 मत्वा जयदेवेन सुबोधा रतिमञ्जरी रचिता । अतदुद्धृतम् ॥१॥

रतिशास्त्रमिति । रतिशास्त्रं कामशास्त्रं तस्य रतिशास्त्रस्य
 समाहृतं संक्षेपितं सुसंक्षिप्तं संक्षेपेण कथितं सुप्रबन्धं शोभन-
 प्रस्तावसमन्वितं सारं जयदेवेन भण्यते कथ्यते । अतदुद्धृतम् ॥२॥

पद्मिनीति । स्त्रीपुंसोः जातिलक्षणं प्रत्येकं पदार्थमिति
 शेषः तत्र स्त्रीजातियत्तुर्भिधा, पद्मिनी, चित्रिणी, शङ्खिनी तथा
 हस्तिनी । पुंजातिश्च तथा शयः, मृगः, वृषः, अश्वश्च । अतदु-
 द्धृतम् ॥ ३ ॥

भवतीति । कमले एव नेत्रे वस्त्राः तथोक्ता पद्मजातीवर्णः,
 नासिकायां क्षुद्रं रन्ध्रं किङ् वस्त्राः तथाविधा, अविरलं संक्षिप्त-

भवति रतिरसज्ञा नातिस्वर्वा न दीर्घा
 तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी ।
 घनकठिनकुचाक्ष्या सुन्दरी बद्धशीला
 सकलगुणसमेता चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥ ५ ॥

दीर्घातिदीर्घनसना वरसुन्दरी या
 कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।
 रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
 सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्कनी सा ॥ ६ ॥

मित्यर्थः कुचयोः युग्मं यस्याः तथोक्ता, चारवः शोभनाः केशाः
 यस्याः तादृशो, कणाक्षी नातिस्वल्पा नातिक्षोण्येति यावत्, बद्ध
 कोमलं मधुरमित्यर्थः यत्नं शोभनं शोचन् यस्याः तथोक्ता, मोतेषु
 वाद्येषु च अक्षुरक्ता अक्षुराक्षी, सकलाद्युतलुप्, अक्षुषु, सुष्ठु,
 जेशु यस्याः तथोक्ता, पद्मस्यैव गन्धा यस्याः तादृशी स्त्री, पाङ्गुनी
 भवति । मालिनीवृक्षं, मनमययद्युतेयं मालिनी भोगिनीकैरिति
 तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

भवतीति । रतिरसज्ञा सुरतास्त्रादप्यती नातिस्वर्वा नातिस्वल्पा-
 कतिः न दीर्घा न व्यायतदेहा, तिलकुसुममिव शोभना नासा
 यस्याः तथोक्ता, स्निग्धे नीलोत्पले इव अक्षिणी यस्याः तादृशी,
 घनाभ्यां सान्द्राभ्यां कठिनाभ्यां कुचाभ्याम् आक्ष्या युक्ता, सुन्दरी
 सुरूपा, बद्धशीला विनयवती, सकलैः गुणैः शिल्पदेवादाक्षिण्या-
 दिभिः समेता युक्ता, चित्रवक्त्रा मनोहरवदना स्त्री चित्रिणी
 भवति । मादिभोष्टम् ॥ ५ ॥

दीर्घेति । या दीर्घातिदीर्घे अत्रायते इत्यर्थः नयने यस्याः
 तथोक्ता, कामोपभोगे सुरतव्यापारे रसिका रसवती, गुणैर्देवादिभिः
 शोभैः विनवादिभिश्च युक्ता, रेखात्रयेण विभूषितः अक्षुषुतः कण्ठ-
 देशः यस्याः तादृशो, सम्भोगे यः केशिः श्रीङ्गाविशेषः तत्र रसिका

स्यूलाधरा स्यूतनितम्बमङ्गल

स्यूलाङ्गुली स्यूलकुचा सुशीला ।

कामोत्सुका गाढरतिप्रिया या

नितान्तभोक्त्री करिणी मता सा ॥ ७ ॥

शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।

वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥ ८ ॥

पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी ।

शङ्खिनी चारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी ॥ ९ ॥

वाला च तूष्णी प्रौढा वृद्धा भवति नायिका ।

विवक्षया. वरसुन्दरी नृपसुन्दरी. सा शङ्खिनी किलेतिप्रसिद्धौ
शङ्खिनीति प्रसिद्धेत्यर्थः । वसन्ततिबलं वृत्तं, शैत्यं वसन्ततिबलं तमजा
जगौ ग इति लक्षणयात् ॥ ६ ॥

स्यूतेति । या स्यूतः अधरः यस्याः तथोक्ता, स्यूतः
नितम्बभागः यस्याः सा, स्यूला अङ्गुलयः यस्याः तथोक्ता, स्यूतो
कुचो स्तनौ यस्याः तथाभूता, सुशीला विनयवती, कामोत्सुका
भोगाभिर्लाभिषी, गाढा इडा रतिः सुरतं प्रिया यस्याः तथाविधा
तथा नितान्तभोक्त्री सततभोगरता, सा करिणी हस्तिनी मता ।
अपञ्जातिवृत्तम् ॥ ७ ॥

शशके इति । पद्मिनी शशके पुंनि तुष्टा, चित्रिणी मृगं
मृगाख्यं पुरुषं रमते रमणार्थं कामयते इत्यर्थः । शङ्खिनी वृषभे तुष्टा,
हस्तिनी हयम् अश्वख्यं पुरुषं रमते । अतुष्टवृत्तम् ॥ ८ ॥

पद्मिनीति । पद्मिनी पद्मगन्धा पद्मगन्धवती, चित्रिणी
मीनगन्धा मत्स्यगन्धवती, शङ्खिनी चारगन्धा चरगन्धवती,
हस्तिनी मदगन्धा मदगन्धवती भवतीति शेषः । अतुष्टवृत्तम् ॥ ९ ॥

वालेति । नायिका वाला सुग्धा, तूष्णी युवतिः प्रौढा

गुणयोगेन रत्नत्वा मारी वक्ष्या भवेत्तदा ॥ १० ॥

आ शोडशाद् भवेद् बाला तरुणी त्रिंशत्कां जता ।

पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद् वृद्धा ततः परम् ॥ ११ ॥

फलमूलादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः ।

प्रमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृढताङ्गनात् ॥ १२ ॥

बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।

प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥ १३ ॥

प्रमत्ता, वृद्धा चेति चतुर्विधेति शेषः । गुणयोगेन वक्ष्याः बाहयो गुणः भोगावेशादिः तदुद्योगेन तदनुसारेण रत्नत्वा, तदा मारी वक्ष्या भवेत् । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १० ॥

आ शोडशादिति । आ शोडशात् शोडशवर्षपर्यन्तम् अधिविधा-
यात् । शेषेषु मर्यादावापाकित्युक्ता अनशोडशवर्षपर्यन्तमिति
व्याचक्षुः । बाला भवेत्, त्रिंशता शोडशादारभ्य त्रिंशद्वर्षपर्यन्त-
मित्यर्थः तरुणी जता, पञ्चपञ्चाशका त्रिंशदारभ्य पञ्चपञ्चाशद्वर्ष-
पर्यन्तवयवस्थित्यर्थः प्रौढा भवेत्, ततः परं वृद्धा भवतीति शेषः ।
अतुष्टुवृत्तम् ॥ ११ ॥

फलेति । बाला सुग्धा स्त्री फलमूलादिभिः, तरुणी रति-
योगतः क्षुरतव्यापारात्, प्रौढा प्रेमदानादिभिः, वृद्धा दृढताङ्गनात्
अश्लोकापारे रति भावः वक्ष्या भवतीति शेषः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १२ ॥

बाधेति । बाला स्त्री प्राणदा प्राणदायिनी प्रोक्ता कथित-
बाधाश्लोकावुष्करत्वादिति भावः । तरुणी प्राणहारिणी, तरुणी-
अश्लोका वचनवसरत्वादिति भावः । प्रौढा वृद्धत्वं करोति, प्रौढा-
अश्लोका जराजनकत्वादिति भावः । वृद्धा मरणम् आदिशेत् जननेत्,
वृद्धाअश्लोका मृत्युजनकत्वादिति भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १३ ॥

अङ्गुष्ठे चरणे च गुल्फनिलये जानुद्वये वस्त्रिके
 नाभौ वक्षसि जङ्घयोर्निगदिता कण्ठे कपोलेऽधरे ।
 नेत्रे कर्णयुगे ललाटफलके मौलौ च वामम्बुजा-
 मूर्धाधस्त्रलनक्रमेण कथिता चान्द्री कला पञ्चयोः ॥ १४ ॥
 सीमन्ते नयनेऽधरे च गलके कक्षस्ते चूचुके
 नाभौ श्रोणितटे मनोभवगृहे जङ्घातटे गण्डके ।
 गुल्फे पादतले तदङ्गुलितटेऽङ्गुष्ठे च तिष्ठत्यसौ
 वृद्धिशीलतया समं शयिकला पञ्चद्वये योषिताम् ॥ १५ ॥
 शुक्लपद्मे वसेद्वामे पादाङ्गुलिकनिष्ठके ।
 शुक्लप्रतिपदादौ च कण्ठे बाधः प्रलम्बते ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठे इति । पञ्चयोः शुक्ललक्षणयोः कथिता निरूपिता चान्द्री
 कला चन्द्रसम्बन्धी अर्थावयवः कर्माधस्त्रलनक्रमेण शुक्ले जङ्घाध्वनेन
 कण्ठे अर्धस्त्रलनेनेत्यर्थः वामम्बुजां रत्नशीलानाम् अङ्गुष्ठे, चरणे, गुल्फ-
 निलये गुल्फस्थाने, जानुद्वये, वस्त्रिके नाभ्यधामाने, नाभौ, वक्षसि,
 जङ्घयोः, कण्ठे, कपोले गण्डे, अधरे, नेत्रे, कर्णयुगे, ललाटफलके,
 मौलौ शिरसि च निगदिता लक्षा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, सूर्यान्वै-
 वेदि सः सज्जी सततगाः शार्दूलविक्रीडितानिर्वाति तल्लक्षणम् ॥ १४ ॥

सीमन्ते इति । पञ्चद्वये शुक्ललक्षणयोः असी शयिकला चन्द्रकला
 वृद्धिशीलतया शुक्ले वृद्धा कण्ठे व्याप्यतया ज्येष्ठ सम समभावेने-
 त्यर्थः योषितां नाराण्यां सीमन्ते केशे, नयने, अधरे, गलके कण्ठे,
 चूचुकाटे वरसि, चूचुके कुचाग्रे, नाभौ, श्रोणितटे नितम्बे, मनो-
 भवगृहे योनौ, जङ्घातटे, गण्डके कपोले, गुल्फे, पादतले चरण-
 तले, तदङ्गुलितटे तस्य चरणस्य अङ्गुलिदेशे, अङ्गुष्ठे वृद्धाङ्गुली च
 तिष्ठति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

शुक्लेति । १ वामे वामभागे योषितानिति शेषः, शुक्ल-

पुंसः सख्ये स्त्रिया वामे शुक्ले कण्ठे विपर्ययः ।
 एतानि कामस्थानानि ज्ञेयानि नागरैः सदा ॥ १७ ॥
 बलयुक्ता यदा नारी विपरीतरतिर्भवेत् ।
 सञ्चाल्य तु कलास्थानं रन्तव्या कामिनी तदा ॥ १८ ॥
 नेत्रे कण्ठे कपोले च हृदि पार्श्वद्वयेऽपि च ।
 ग्रीवायां नाभिदेशे च कामी चुम्बति कामिनीम् ॥ १९ ॥
 मुखे जङ्घे नितम्बे च जघने मदनालये ।
 स्तनयुग्मे सदाप्रीतिः कामी चुम्बति कामिनीम् ॥ २० ॥
 प्रेम्णा स्त्रियं समालिङ्ग्य शीत्कारं मुखचुम्बनम् ।

प्रतिपदादौ च पादाङ्गुलिकनिष्ठके वसेत् शशिकलेति शेषः, कण्ठे
 कणापञ्चे अर्धः मलम्बते च । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १६ ॥

पुंस इति । शुक्ले शुक्लपञ्चे पुंसः पुरुषस्य सख्ये दक्षिणे,
 स्त्रियाः वामे शशिकला वसेदिति शेषः, कण्ठे विपर्ययः पुंसः वामे,
 स्त्रियाः दक्षिणे शशिकला वसेदित्यर्थः । एतानि पूर्वोक्तानि सोम-
 नादीनि कामस्थानानि नागरैः कामिभिः सदा ज्ञेयानि वेद्यानि ।
 अतुष्टुवृत्तम् ॥ १७ ॥

वलेति । यदा बलयुक्ता वलवती नारी विपरीतरतिः विपरी-
 त्येन रतं कुर्वाणा पुरुषावितभावरन्तीत्यर्थः भवेत्, तदा कलास्थानं
 क्रीडास्थानं भगवित्यर्थः सञ्चाल्य सम्मर्द्य सदा कामिनी रन्तव्या ॥ १८ ॥

नेत्रे इति । कामो कामिनीं नेत्रे कण्ठे कपोले हृदि पार्श्व-
 द्वये ग्रीवायां नाभिदेशे च चुम्बति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १९ ॥

मुखे इति । सदाप्रीतिः सर्वदातुरागो कामो कामिनीं मुखे
 जङ्घे नितम्बे जघने मदनालये योनी स्तनयुग्मे च चुम्बति ।
 अतुष्टुवृत्तम् ॥ २० ॥

प्रेम्णेति । प्रेम्णा प्रणयेन स्त्रियं समालिङ्ग्य समालिङ्ग्य शीत्-

कण्ठासक्तं पुनः कृत्वा गाढालिङ्गनमाचरेत् ॥ २१ ॥
 विधृत्य हस्तौ जघनोपविष्टः शीतकृत्य वक्त्रे च मुदा प्रसुम्ब ।
 भगे च लिङ्गं स्तनमर्दनञ्च दत्त्वापि कृत्वा प्ररमेच्च कामी ॥ २२ ॥
 केतकाग्रनखं कृत्वा नखांस्त्रीन् पञ्च चैव वा ।
 पृष्ठे च जघने योनौ दत्त्वा कामी रमेत् स्त्रियम् ॥ २३ ॥
 नखरोमाञ्चितं कृत्वा दन्तेनाधरपीडनम् ।
 ग्रीवामाकृत्य यत्नेन योनौ लिङ्गेन ताडनम् ॥ २४ ॥
 लिङ्गप्रवेशनं कृत्वा धृत्वा गाढप्रयोगतः ।
 पार्श्वद्वयेन सम्पीड्य निष्कृपं ताडयेद्भगम् ॥ २५ ॥

कारं सुखसम्बन्धं कृत्वा पुनः कण्ठासक्तं गाढालिङ्गनं कण्ठमासक्त्य
 हृदयालिङ्गनम् आचरेत् । अमुद्वृत्तम् ॥ २१ ॥

विधृत्येति । कामी हस्तौ विधृत्य गृह्यत्वा कामिन्या रति
 शेषः जघने उपविष्टः सन् शीतकृत्य शीतकारं कृत्वा मुदा आनन्देन
 वक्त्रे वदने च प्रसुम्ब भगे लिङ्गं दत्त्वा स्तनमर्दनञ्च कृत्वा प्ररमेच्च
 प्रकर्षेण रमणं कुर्याच्च । उपजातिवृत्तम् ॥ २२ ॥

केतकीति । कामी केतकाग्र नखं कृत्वा पृष्ठे जघने
 योनौ च स्त्रीन् पञ्च वा नखान् दत्त्वा स्त्रियं रमेत् । अमुद्वृत्तम्
 ॥ २३ ॥

नखेति । नखेन नखक्षतेन रोमाञ्चितं कोमलपदं दन्तेन अधर-
 पीडनं दन्तच्छर्दणं कृत्वा ग्रीवाम् आकृत्य यत्नेन लिङ्गेन योनौ
 ताडनं कर्तव्यमिति शेषः ॥ २४ ॥

लिङ्गेति । गाढप्रयोगतः हृदप्रयोगेन धृत्वा स्त्रियमिति शेषः
 लिङ्गप्रवेशनं भगे इति शेषः कृत्वा पार्श्वद्वयेन सम्पीड्य समाश्लिष्य
 निष्कृपं निष्ठुरं यथा तथा भगं योनिं ताडयेत् ॥ २५ ॥

समालिङ्गं स्त्रियं गाढं स्तनयुग्मे च मर्दनम् ।
 योनौ नाभौ च संमर्द्य निष्ठुरं लिङ्गताडनम् ॥ २६ ॥
 केशं करेण संगृह्य दृढं सन्ताडयेद्भगम् ।
 वदने चुम्बनं कृत्वा भगं हस्तेन मर्दयेत् ॥ २७ ॥
 कुचं करेण संमर्द्य पीडयेद्धरं दृढम् ।
 रमणं पद्मबन्धनेन पद्मिनीरतिमादिशेत् ॥ २८ ॥
 शीत्कारं चुम्बनं पीडां गले हस्ते च चुम्बनम् ।
 चचे चचे स्तने हस्तं चित्रिणीरतिमादिशेत् ॥ २९ ॥
 स्त्रीपुंसयोस्तथान्योन्यं भगे लिङ्गे च चुम्बनम् ।
 रमणन्तु तथा गाढं यङ्किनीरतिमादिशेत् ॥ ३० ॥

समालिङ्गेति । स्त्रियं गाढं समालिङ्ग्य स्तनयुग्मे मर्दनं तथा
 योनौ नाभौ च संमर्द्य निष्ठुरं यथा तथा लिङ्गेन ताडनं कर्तव्य-
 मिति शेषः ॥ २६ ॥

केशमिति । करेण केशं संगृह्य भगं दृढं यथा तथा सन्ताड-
 येत् । वदने चुम्बनं कृत्वा हस्तेन भगं मर्दयेत् ॥ २७ ॥

कुचमिति । करेण हस्तेन कुचं स्तनं संमर्द्य अधरं दृढं पीड-
 येत् दधेत् । पद्मबन्धनेन रमणं पद्मिन्या रतिम् आदिशेत् कथयेत्
 ॥ २८ ॥

शीत्कारमिति । शीत्कारं, चुम्बनं, गले कण्ठे पीडां आङ्गु-
 लमिदं, हस्ते चुम्बनं तथा चचे चचे स्तने हस्तं चित्रिणीरतिं
 चित्रिण्याः रतिम् आदिशेत् कथयेत् ॥ २९ ॥

स्त्रीति । स्त्रीपुंसयोः अन्योन्यं परस्परं भगे लिङ्गे च चुम्बनं
 तथा गाढं रमणं यङ्किन्याः रतिम् आदिशेत् कथयेत् ॥ ३० ॥

केशं करिष्यं संगृह्य सुदृढं गजवन्धनम् ।
 भगं करिष्यं संताप्य हस्तिनीरतिमादिशेत् ॥ ११ ॥
 कूर्मपृष्ठं गजस्तम्भं पद्मगन्धं सुगन्धि च ।
 अलोमकं सुविस्तीर्णं पश्येत्तद् भगसुत्तमम् ॥ १२ ॥
 शीतलं निम्बमत्युच्चं गोजिह्वासदृशं परम् ।
 इत्युक्तं कामशास्त्रज्ञैर्भगदोषचतुष्टयम् ॥ १३ ॥
 सुषलं वंशकरीरं द्विविधं लिङ्गलक्षणम् ।
 स्खलं सुषलमित्युक्तं दीर्घं वंशकरीरकम् ॥ १४ ॥
 स्त्रीजितो गायकश्चैव नारीसङ्गपरः सुखी ।
 षडङ्गुलशरीरश्च स श्रीमान् शशको मतः ॥ १५ ॥

केशमिति । करिष्यं केशं संगृह्य पुनः करिष्यं भगं सन्ताप्य सम्प्रीत्या
 सुदृढं गजवन्धनं हस्तिन्याः रतिम् आदिशेत् ॥ ११ ॥

कूर्मेति । कूर्मपृष्ठे पृष्ठं वक्ष्यं तत् गजस्त्री स्तम्भ इव उत्तममिति
 शेषः गजस्तम्भं पद्मगन्धम् अतएव सुगन्धि शोभनगन्धवत् अलोमकं
 अत्यलोमवृत्तं सुविस्तीर्णं सुविशुद्धं एतत् पद्म पद्मविधमित्यर्थः
 उत्तमं भगम् आह्वयति शेषः ॥ १२ ॥

शीतलमिति । शीतलं चतुर्शीतं निम्बं नतम् अत्युच्चम् अत्यु-
 च्तं इति अथ गोजिह्वासदृशम् इति हेतोः कामशास्त्रज्ञैः भगदो-
 षचतुष्टयं शीतत्वादित्युक्तम् उत्तमम् ॥ १३ ॥

सुषलमिति । सुषलं वंशकरीरश्च इति द्विविधं लिङ्गलक्षणम् ।
 तत्तुल्यं च लिङ्गं सुषलं दीर्घं लिङ्गं वंशकरीरकम् उत्तमम् ॥ १४ ॥

स्त्रीति । स्त्रीजितः स्त्रीवशः गायकः सङ्कोतपटुः नारीसङ्गे
 परः तत्परः चतुर्होवङ्गकाम इत्यर्थः सुखी सुखासक्तः षडङ्गुलं
 शरीरं लिङ्गावयुः वक्ष्यं तादृशः श्रीमान् सुशोभः पुमानिति शेषः
 शशः मतः कथितः ॥ १५ ॥

श्रेष्ठस्तु धार्मिकः श्रीमान् सत्यवादी प्रियंवदः ।

अष्टाङ्गुलशरीरश्च रूपयुक्तो मृगो मतः ॥ ३६ ॥

उपकारपरो नित्यं स्त्रीजितः श्लेषणः सुखी ।

दशाङ्गुलशरीरश्च मनस्वी वृषभो मतः ॥ ३७ ॥

काष्ठतुल्यवपुर्धृष्टो मिथ्यावाक्यश्च निर्भयः ।

द्वादशाङ्गुललिङ्गश्च दरिद्रश्च हयो मतः ॥ ३८ ॥

न रमन्ते यदा नार्यस्तृप्ता वा रमन्ते यथा ।

नानावन्धास्तथा वक्ष्ये रन्तव्याः कामिभिः स्त्रियः ॥ ३९ ॥

पद्मासनो नागपदी लतावेष्टोऽर्द्धसम्पुटः ।

श्रेष्ठ इति । श्रेष्ठः सर्वजनप्रशंसनीयः धार्मिकः धर्मशीलः श्रीमान् धनसम्पन्नः सत्यवादी प्रियंवदः मधुरभाषी अष्टाङ्गुलं शरीरं लिङ्गस्येति भावः यस्य तादृशः रूपयुक्तः सुदर्शन इत्यर्थः पुमानिति शेषः मृगः मतः कथितः ॥ ३६ ॥

उपकारेति । उपकारपरः परोपकारनिरतः नित्यं मतः स्त्रीजितः स्त्रैणः श्लेषणः सौम्यस्वभावः सुखी भोगसुखामक्तः दशाङ्गुलं शरीरं लिङ्गस्येति भावः यस्य तथाभूतः मनस्वी प्रशस्तमनः पुमान् वृषभः मतः कथितः ॥ ३७ ॥

काष्ठ इति । काष्ठेन तुल्यं वपुः शरीरं यस्य तथाभूतः कठिना-
लतिरित्यर्थः धृष्टः प्रशम्भः मिथ्यावाक्यः मिथ्यावादी निर्भयः
द्वादशाङ्गुलं लिङ्गं यस्य तथाभूतः दरिद्रः निर्धनः पुमान् हयः
मतः कथितः ॥ ३८ ॥

नेति । यदा नार्यः न रमन्ते न रतिं कर्तुम् इच्छन्ति तदा
लम्पा पीता सती यथा रमन्ते, यैरुपायैः कामिभिः स्त्रियः रन्तव्याश्च
तथा बन्धान् उपायविशेषान् वक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ ३९ ॥

तांश्च बन्धानाह द्वाभ्यां पद्मासन इत्येताभ्याम् । पद्मासनः

कुलिशः सुन्दरश्चैव तथा केसर एव च ॥ ४० ॥
 हिक्कोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः ।
 चुङ्कारो धेनुकश्चैव उत्कण्ठश्च ततः परः ।
 सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोडश ॥ ४१ ॥
 हस्ताभ्याञ्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।
 रमेद्वाङ्गं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥ ४२ ॥
 पादौ स्तम्भयुगे हस्तौ क्षिपेत्क्षिप्रं भगे लघु ।
 प्रमेत्कामुको नारीं बन्धो नागपदौ मतः ॥ ४३ ॥
 बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा रमेत् स्त्रियम् ।
 लघु लिङ्गं ताडयेद्योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥ ४४ ॥
 स्त्रीपादावन्तरीक्षे तु किञ्चिद्भूमौ च जानुनी ।

नागपदः लतावेष्टः अर्द्धवस्त्रमुटः कुलिशः सुन्दरः केसरः हिक्कोलः
 नरसिंहः विपरीतः चुङ्कारः धेनुकः उत्कण्ठः सिंहासनः रति-
 नागः विद्याधरः एते षोडश बन्धा रति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

हस्ताभ्यामिति । पद्माम्बुज आसनं पद्मासनं तदाख्य उपवेशन-
 विशेषः तस्य उपरि हस्ताभ्यां नारीं समालिङ्ग्य गाङ्गं समाकृष्य रमेत्
 अयं बन्धः रमणप्रकार इति यावत् पद्मसंज्ञकः पद्मासनाख्यः ॥ ४२ ॥

पादाविति । स्तम्भयुगे स्तम्भद्वये कामभ्या इति शेषः पादौ
 चरथौ हस्तौ च टप्पेति शेषः भगे योनौ लघु क्षिप्रं लिङ्गं क्षिपेत्
 प्रवेशयेत्, इत्थं कामुकः नारीं यत् प्रमेत् प्रकर्षेण रमेत्, अयं बन्धः
 नागपदः मतः कथितः ॥ ४३ ॥

बाहुभ्यामिति । बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां पादाभ्याञ्च स्त्रियं
 वेष्टयित्वा समालिङ्ग्य स्त्रियं रमेत्, लघु कृतं योनौ लिङ्गं ताडयेत्
 प्रवेशयेत्, अयं बन्धः लतावेष्टः उच्यते ॥ ४४ ॥

स्त्रीति । अन्तरीक्षे ऊर्ध्वमित्यर्थः स्त्रियाः पादौ भूमौ च

स्तनयोर्मर्दनं पीडा बन्धोऽयमर्धसम्पुटः ॥ ४५ ॥
 स्त्रीपादद्वयमास्त्राण्य हठाक्षिप्यस्य ताडनम् ।
 योनिमापीडयेत्कामी बन्धः कुक्षिसंग्रहकः ॥ ४६ ॥
 नारीपादद्वयं स्वामी धारयेदूर्ध्वं देयतः ।
 कुक्षौ धृत्वा पिबेदङ्गं बन्धोऽयं रतिसुन्दरः ॥ ४७ ॥
 स्त्रिया जङ्घे समापीद्य दोर्भ्यां गात्रस्य मर्दनम् ।
 पुनः प्रपीडयेद्योनिं बन्धः केशरसंग्रहकः ॥ ४८ ॥
 हृदि कृत्वा स्त्रियाः पादौ कराभ्यां धारयेत् करो ।
 यथेष्टं ताडयेद् योनिं बन्धो हिङ्गोलसंग्रहकः ॥ ४९ ॥
 पादौ संपीद्य योनौ च हठाक्षिप्यप्रवेशनम् ।

छातुनो निजे इति शेषः किञ्चित् कर्त्तव्यं शेषः स्तनयोर्मर्दनं पीडा
 पीडनं सम्पेवणमिति यावत्, अयं बन्धः अर्धसम्पुटः ॥ ४५ ॥

स्त्रीति । स्त्रियाः पादद्वयम् आस्त्राण्य संग्रह्यं हठात् बद्ध्वा
 विक्ष्य कर्त्तरि पठो विङ्गोनेत्यर्थः ताडनं कर्त्तव्यं शेषः कामी बहु
 योनिम् आपीडयेत् संग्रहेयत्, अयं बन्धः कुक्षिसंग्रहकः कुक्षिपाण्डुः
 ॥ ४६ ॥

नारीति । स्वामी नाय्याः पादद्वयम् ऊर्ध्वं देयतः उपरि कर्त्तो-
 ऽप्येति शेषः धारयेत्, ततश्च कुक्षौ धृत्वा पङ्क्तं बदनं पिबेत्, अयं बन्धः
 रतौ रमणे सुन्दरः तदाख्यः ॥ ४७ ॥

स्त्रिया इति । स्त्रियाः जङ्घे समापीद्य दोर्भ्यां भुजाभ्यां
 गात्रस्य मर्दनं कर्त्तव्यं शेषः पुनः योनिं प्रपीडयेत्, अयं बन्धः केशर-
 संग्रहकः केशराख्यः ॥ ४८ ॥

हृदीति । स्त्रियाः पादौ हृदि कृत्वा कराभ्यां हस्ताभ्यां करो
 हृष्टौ स्त्रिया इति शेषः धारयेत्, ततश्च योनिं बधेष्टं बधाक्षानं
 ताडयेत्, अयं बन्धः हिङ्गोलसंग्रहकः हिङ्गोलाख्यः ॥ ४९ ॥

पादाति । पादौ सम्पीद्य संग्रह्यं हृत्तयोः नाडं ईदनं

हस्तयोर्वैष्टनं गाढं बन्धो नृसिंहसंज्ञकः ॥ ५० ॥
 पादमेकमुरः कृत्वा द्वितीयं कटिसंस्थितम् ।
 नारीञ्च सुरमेष्मामी विपरीतस्तु बन्धकः ॥ ५१ ॥
 पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा योनौ लिङ्गेन ताडयेत् ।
 बाहुभ्यां ताडयेद्गाढं जुह्वारो बन्ध एव सः ॥ ५२ ॥
 सुप्तां स्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तो रमेत् पुनः ।
 यस्मिन् शालयेद् योनौ बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः ॥ ५३ ॥
 नारीपादौ च हस्तेन धारयेद् गलके पुनः ।
 स्तनार्पितकरो कामी बन्धोत्कण्ठसंज्ञकः ॥ ५४ ॥
 स्वयं जङ्घाद्वयं बाहौ कृत्वा योषित्पदद्वयम् ।

कृतेति शेषः योनौ जडात् लिङ्गस्य प्रवेशनम्, अयं बन्धः नृसिंहसंज्ञकः
 नृसिंहाख्यः ॥ ५० ॥

पादमिति । एकं पादम् उरः बन्धोद्देशे द्वितीयं पादं कटिसं-
 स्थितं स्त्रिया रति शेषः कृत्वा कामी यत् नारीं सुरमेत् सुखेन रमेत्,
 अयं बन्ध एव बन्धकः विपरीतः ॥ ५१ ॥

पार्श्वोपरीति । पार्श्वयोः उपरि पदौ कृत्वा लिङ्गेन योनौ
 ताडयेत् बाहुभ्याञ्च गाढं ताडयेत्, अयं बन्धः जुह्वारः कथित इति
 शेषः ॥ ५२ ॥

सुप्तामिति । सुप्तां निद्रितां स्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तः
 स्त्रियाः पार्श्वे सम्प्रोक्षितनयनः सन् रमेत् पुनः पुनः योनौ लिङ्गं
 शालयेत्, अयं बन्धः धेनुकः स्मृतः ॥ ५३ ॥

नारीति । कामी स्तनयोः अर्पितकरः दत्तहस्तः सन् नाभ्याः
 पादौ तथा गलके कण्ठे हस्तेन धारयेत्, अयं बन्धः उत्कण्ठसंज्ञकः
 उत्कण्ठाख्यः ॥ ५४ ॥

स्वयमिति । कामी जनः स्वयं जङ्घाद्वयं बाहौ कृत्वा योषितः

स्तनीं धृत्वा रमेत् कामी बन्धुः सिंहासनो मतः ॥ ५५ ॥
 पीडयेद्दूरयुग्मेन कामुकः कामिनीं यदि ।
 रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोहरः ॥ ५६ ॥
 नार्थ्यश्चोरयुगं धृत्वा कराभ्यां ताडयेत् पुनः ।
 रमयेन्निर्भरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः ॥ ५७ ॥
 स्त्रियमानीय यत्नेन विधृत्य चरणद्वयम् ।
 वशं नयति यः कामी रतिशास्त्रविचक्षणः ॥ ५८ ॥
 रतिशास्त्रं समाकर्ण्य बन्धान् पद्मादिषोडश ।
 नानाविधरतिं कुर्यात् कामिनीं कामुको जनः ॥ ५९ ॥
 सर्वशास्त्रार्थविज्ञेन जयदेवेन धीमता ।

कामायाः पदद्वयं स्तनीं च धृत्वा यत् रमेत्, अथं बन्धुः सिंहासनः
 मतः ॥ ५५ ॥

पीडयेदिति । यदि कामुकः दूरयुग्मेन कामिनीं पीडयेत् तदाशौ
 बन्धुः कामिनीनां मनोहरः रतिनागः समाख्यातः कथितः ॥ ५६ ॥

नार्थ्यो रतिः । कामी जनः नार्थ्याः कुर्युगं कराभ्यां धृत्वा पुनः
 ताडयेत् प्रहरेत् तथा निर्भरं गार्दं रमयेत्, अथं बन्धुः विद्याधरः
 मतः कथितः ॥ ५७ ॥

स्त्रियमिति । यः कामी यत्नेन स्त्रियम् आनीय चरणद्वयं
 तदीयमिति शेषः विधृत्य शृङ्गोत्था वशं नयति प्रापयति, स रति-
 शास्त्रेषु विचक्षणः परिहृतः ॥ ५८ ॥

रतीति । कामुको जनः रतिशास्त्रं तथा पद्मादिषोडश बन्धा
 समाकर्ण्य सम्यक् विदित्वेति भावः कामिनीं नानाविधा रतिः
 रमणं यच्छां तादृशीं कुर्यात् नानाप्रकारेण रमयेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

मञ्जरी रतिशास्त्रस्य कृता नीता समाप्ततमम् ॥ ६० ॥

इति श्रीजयदेवेन विरचिता रतिमञ्जरी समाप्ता ।

जगन्नाथाष्टकम् ।

कदाचित् कालिन्दीतटविपिनसङ्गीतकपरो

मुदाभिरीनारीवदनकमलास्वादमधुपः ।

रमाशम्भुब्रह्मामरपतिगणेशार्चितपदो

जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे । १ ॥

भुजे सव्ये वेणुं शिरसि शिखिपिच्छं कटितले

दुकूलं नेत्रान्ते सहचरिकटाक्षेण विदधतु ।

सर्जित । सर्वशास्त्रार्थविज्ञेन धीमता जयदेवेन रतिशास्त्रस्य
मञ्जरी कृता समाप्ता नीता च ॥ ६० ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासामरभट्टाचार्येण विरचिता

रतिमञ्जरी ध्याख्या समाप्ता ।

कदाचिदिति । कालिन्द्याः यमुनायाः तटेषु यत् विपिनं वनं
हृन्दावनमिति यावत् तस्मिन् यत् सङ्गीतकं तत्परः, मुदा प्यान-
न्देन व्याभिरीनारीणां गोपाङ्गनानां वदनाभ्येव कमलानि तेषाम्
व्यास्त्रादेः मधुपः श्वमरः, रमया शङ्करा शम्भुना हरेण ब्रह्मणा
विधात्रा अमरपतिना देवेन्द्रेण मण्येन च अर्चिते पूजिते पदे
यस्य तथाभूतः, जगन्नाथस्वामी प्रभुः जगत्पतिः कदाचित् मे मम
नयनपथगामी नेत्रनोचरो भवतु । शिखरिणीवत्तमस्मिन् प्रवक्ष्ये ।
रसैरुद्गैरिच्छता यमनसमन्तातः शिखरिणीति तल्लक्षणम् ॥ १ ॥

भुजे इति । सव्ये दक्षिणे भुजे वेणुं, शिरसि शिखिपिच्छं

सदा श्रीमद्दृष्ट्वावनवसतिलीलापरिचयी

जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ २ ॥

महाम्भोधेस्तीरे कनकरुचिरे नीलशिखरे

वसन् प्रासादान्ते सहजबलभद्रेण बलिना ।

सुमद्रामध्यस्थः सकलसुरसेवावसरदो

जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ३ ॥

कृपापारावारः सजलजलदग्नेषिरुचिरो

रमावाणीरामप्फुरदमलपद्मे लणमुखः ।

सुरेन्द्रैराराध्यः श्रुतिमुखगणोद्गीतचरितो

जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ४ ॥

अयूरपिच्छं, कटितले दुकूलं पीतं वसनमिति यावत्, नेत्रान्ते नयन-
प्रान्ते सञ्चरतीति सञ्चरिं यत् कटाक्षं तेन विदधत् विशेषेण
दधानः सदा सततं श्रीमति दृष्ट्वावने या वसतिः अवस्थानं तथा
लीलापरिचयः क्रीडापरिचयः यस्य तादृशः, जगन्नाथस्वामीत्यादि ॥ २ ॥

महाम्भोधेरिति । महाम्भोधेः महासमुद्रस्य तीरे तटे कनक-
रुचिरे काञ्चनोष्णले नीलशिखरे नीलाचलशिखरसि प्रासादान्ते
मन्दिरमध्ये बलिना बलवता सहजन मोदरेण बलभद्रेण सह
वसन्, सुमद्रा मध्यस्था यस्य तादृशः उभयोर्मध्ये सन्निवेशितसुमद्र-
दत्यर्थः, सकलानां सुराणां देवानां सेवायाः अवसरं ददातीति तथोक्तः,
जगन्नाथस्वामीत्यादि ॥ ३ ॥

क्षयेति । कृपापारावारः दयासागरः, सजलानां जलपूर्णांश्च
जलदानां भेषानां या श्रेणिः तद्वत् रुचिरः मनोज्ञः, रमया
लक्ष्म्या वाण्या सरस्वत्या रामेण बलभद्रेण च स्फुरन्ति अमलानि
निर्मलानि पद्मानि चैलणानि नयनानि यत्र तादृशं सुखं यस्य तथा-
भूतः, सुरेन्द्रैः इन्द्रादिभिः आराध्यः सेव्यः, श्रुतिमुखगणैः वेदेषु उ-

परं ब्रह्मापीवत्कुवलयदलोत्फुल्लनयनो
 निवासी नीलाद्री निहितचरणोऽनन्तशिरसि ।
 रमानन्दी स्रग्भासरसवपुरानन्दनमुखी
 जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ५ ॥
 रथारूढो गच्छन् पथि मिलितभूदेवपटल-
 सुतिप्रादुर्भावं प्रतिपदमुपाकर्ण्य सद्यः ।
 दयासिन्धुर्वन्धुः सकलजगतां सिन्धुसदयो
 जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ६ ॥
 न चेच्छेयं राज्यं न च कनकमाणिक्यविभवं
 न याचेऽहं रम्यां सकलजनकाम्यां वरवधूम् ।

वर्णैः लङ्घैः स्तरेण गीतं काः सितं चरितं यच्च यथाभूतः, जगन्नाथ-
 स्वामीत्यादि ॥ ४ ॥

परमिति । परं ब्रह्मापि परमात्मापि दीप्तं कुवलयदले एव
 नीलोत्पलपत्रे एव उत्फुल्ले विकसिते नयने यस्य तथोक्तः, नीलाद्री
 नीलाचले निवासी, अनन्तस्य यन्त्रभागस्य शिरसि निहितचरणः
 अर्पितपदः, रमानन्दा लङ्घ्याः आनन्ददायी, राधयाः वरसेन प्रेम्-
 पूर्णेन वधुया शरीरेण यत् आनन्दं क्रोडनं तेन मुखी, जगन्नाथ-
 स्वामीत्यादि ॥ ५ ॥

रथारूढ इति । रथारूढः रथमास्थितः, पथि गच्छन् मिलि-
 तानां सङ्गतानां भूदेवपटलानां विप्रवर्गाणां सुतिप्रादुर्भावं सत्वावुलीं
 प्रतिपदं पदे पदे उपाकर्ण्य श्रुत्वा सद्यः सातुक्स्मः, दयासिन्धुः
 कृपासागरः, सकलजगता बन्धुः, सिन्धुसदयः ससङ्गं प्रति दयावान्,
 जगन्नाथस्वामीत्यादि ॥ ६ ॥

न चेति । अहं राज्यं न च कनकमाणिक्यविभवं अर्ण्यरत्न-
 सम्पदं न च इच्छेयं, रम्यां सकलजनकाम्यां सर्वजनसङ्मुखीयां वरवधूम्

सदा काले कामः प्रथमपठितोऽनीतचरितो

जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ७ ॥

हर त्वं संसारं द्रुततरमसारं सुरपते !

वर त्वं भोगीशं सततमपरं नीरजपते ! ।

अहो दीनानाथो निहितमचले निश्चितमिदं

जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ८ ॥

जगन्नाथाष्टकं पुण्यं यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ९ ॥

इति जगन्नाथाष्टकं सम्पूर्णम् ।

उत्तमां कान्तां न च याचे नैव प्रार्थये, सदा काले सर्वेच्छिन् समये
कामः अभिन्नायः समेति शेषः यत् प्रथमपाठितम् अद्भुतम् चञ्च-
रीतं चरितं यस्य तथाभूतः, जगन्नाथस्वामीत्यादि ॥७॥

हर त्वमिति । हे हरपते ! देवेन्द्र ! त्वम् अनारं संसारं
द्रुततरम् अतिग्रीष्मं हर नाशय, हे नीरजपते ! पद्मिनीकान्त !
त्वं सततम् अपरम् अन्यं भोगीशं धनवन्तं वर कृतिन्त्यर्थः न मम
बलं वासनेति भावः । अहो खेदे अहं दीनानाथः दीनः दरिद्रः
अनाथः अनाश्रयश्च, अचले नीलपर्वते निश्चितम् इदं निश्चितम्
आश्रितं ममेति शेषः । अहो अहो दीनाः जनाः ! इदम् अचलं
स्थिरं नयनमिति शेषः निश्चितं निश्चितम् एकाग्रतामापादितं,
जगन्नाथदर्शनार्थमिति भावः । अतः नाथः जगन्नाथस्वामीत्यादि ॥८॥

जगन्नाथेति । यः प्रयतः संयतः शुचिः सन् पुण्यं पवित्रं
जगन्नाथाष्टकं पठेत् स सर्वपापेभ्यः विशुद्धः आत्मा यस्य तादृशः स
विष्णुलोकं गच्छति । अनुष्टुप् ॥९॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता

जगन्नाथाष्टकव्याख्या समाप्ता ।

अपि च शक्रसुतेन तिरस्कृतो
रविस्तुतः किमसौ विदधे त्वया ॥ ४० ॥ अनुजगृहे ।
भवति नमनयोग्या कीदृशी भूरधानां
किमतिमधुरमस्त्वं भोजनान्ते प्रदेयम् ।
प्रियतम ! वद नीचामन्त्रणे किं पदं स्यात्
कुमतिकृतविवादाद्यक्रिरे किं समर्थः ॥ ४१ ॥

समादधिरे । लिट् ।

वदतानुत्तमवचनं ध्वनिरुच्चैरुच्यते स कीदृशः ।
तव सुहृदो गुणनिवहैरिपुनिवहं किं नु कर्तारः ॥ ४२ ॥
अवमन्तारः ।

जन इति शेषः ? अपिच शक्रसुतेन वाहिना तिरस्कृतः निर्जितः
असौ रविस्तुतः सुधीवः त्वया किं विदधे ? ॥ ४० ॥

अलोत्तरम् अनुजगृहे । हे अनुज वक्ष्यामि ! इति प्रथमस्य ।
गृहे इति द्वितीयस्य । अनुजगृहे अनुगृहीत इति तृतीयस्य ।

भवतीति । कीदृशी भूः भूमिः रधानां नमनयोग्या भवति ?
भोजनान्ते अतिमधुरं किम् अस्त्वं प्रदेयम् ? हे प्रियतम ! नीचा-
नाम् आमन्त्रणे वक्ष्योद्यमे किं पदं स्यात् ? समर्थः जनैः कुमत्वा
कुमुत्वा कृतविवादाः किं चक्रिरे ? ॥ ४१ ॥

अलोत्तरं समादधिरे । समेति प्रथमस्य, दधीति द्वितीयस्य, रे
इति तृतीयस्य, समादधिरे इति क्रियापदं चतुर्थस्य ।

पदमेति । अनुत्तमवचनं किमिति वदत ? उच्चैः ध्वनिः उच्यते
स कीदृशः कीदृशः ? तव सुहृदः गुणनिवहैः सुखसमूहैः रिपुनिवहं
यत्सुखं किं नु कर्तारः ? ॥ ४२ ॥

अलोत्तरम् अवमन्तारः । अवमं नीचं कुत्सितमिति प्रथमस्य,
न्तारः उच्चैर्कर्तार इति द्वितीयस्य, अवमन्तारः अवघातार इति तृतीयस्य ।

कीदृक् तोयं दुस्तरं स्यात्तितीर्थैः
 का पूज्यास्मिन् खड्गमाम्बयः ॥ ४३ ॥
 दृष्ट्वा धूमं दूरतो मानविज्ञाः
 किं कर्त्तास्मि प्रातरेवाश्रयाश्रमम् ॥ ४४ ॥

अनुमातासे । लुट् लकारः ।

काश्रुकाः स्युः कया नीचाः सर्वैः कस्मिन् प्रमोदते ।
 अर्थिनः ! प्राप्य पुण्याहं करिष्यध्वे वसूनि किम् ॥ ४४ ॥
 दास्यामहे ।

को दुःखी सर्वकार्येषु किं श्रयार्थस्य वाचकम् ।
 यो यत्र विरतो नित्यन्ततः किं स कङ्क्षति ॥ ४५ ॥
 प्रयास्यति । लृट् ।

कीदृगिति । तितीर्थैः तत्तुमिच्छोर्जनस्य दुस्तरं तोयं कीदृक्
 स्यात् ? { अस्मिन् जगति का पूजा ? खड्गम् आम्बयस्य सम्बो-
 धय ? हे मानविज्ञाः अनुमानविदः ! दूरतः दूरे प्रातरेप धूमं दृष्ट्वा
 आश्रयाश्रमम् अग्निं किं कर्त्तास्मि ? ॥ ४३ ॥

अतोत्तरम् अनुमातासे । अतु अत्यमिति प्रथमस्य, मातेति
 द्वितीयस्य, असे इति तृतीयस्य, अनुमातासे इति क्रियापदं चतुर्थस्य ।

काश्रुका इति । नीचाः जनाः कया काश्रुकाः स्युः ? सर्वैः जनैः
 कस्मिन् प्रमोदते उल्लसति ? हे अर्थिनः ! धनिनः ! पुण्याहं पुण्यतिथिं
 प्राप्य वसूनि धनानि किं करिष्यध्वे ? ॥ ४४ ॥

अतोत्तरं दास्यामहे । दास्येति प्रथमस्य । महे उत्सवे इति
 द्वितीयस्य । दास्यामहे इति तृतीयस्य ।

क इति । कः सर्वकार्येषु दुःखी ? श्रयार्थस्य वाचकं बोधकं
 किम् ? यः यत्र कार्ये विषये वा नित्यं विरतः, स, ततः विषयाद्
 किं करिष्यति ? ॥ ४५ ॥

विदन्त इति समानार्थः शब्दः कोऽचिरयति मुद्रां किम् ।

रविमते न स्यात् तं मुजनः किं करोतु वद ॥४६॥

सन्त्यजतु ।

मेघात्यये भवति का सुभमावमरहा

वृत्तं वसन्ततिलकं कियदक्षराणाम् ।

भो भोः कदर्थ्यपुरुषा ! विषुवद्दिने च

वित्तश्च नः सुबहु तत् क्रियतां किमेतत् ॥ ४७ ॥

नदीयताम् । लोट् ।

अलोत्तरं प्रयास्यति । प्रयासो परिश्रमोति प्रथमस्य, अलोति द्वितीयस्य, प्रयास्यति त्रिस्त्यास्यते इति तृतीयस्य ।

विदन्त इति । विदन्ते इति अस्त्येत्वर्थः समानार्थः शब्दः कः ? किं वस्तु मुद्राम् अचिरयति चिरस्थानं कर्तुं न पारयतीत्यर्थः ? कथमपि यदि कोपः स्यात् तदा मुजनः तं किं करोतु वद ॥४६॥

अलोत्तरं सन्त्यजतु । सन्तीति प्रथमस्य । अजतु आक्षाय्यति-रिक्तमित्यर्थः द्वितीयस्य, आक्षया मुद्रास्य चिरस्थायित्वादिति भावः । सन्त्यजतु सम्यक् त्यजत्विति तृतीयस्य ।

मेघात्यये इति । मेघात्यये वर्षापनमे का सुभगावमरहा भवति ? कियदक्षराणां वृत्तं पद्यं वसन्ततिलकम् ? भो भोः कदर्थ्यपुरुषा ! विषुवद्दिने मृष्टाविष्णुपर्वक्रान्त्यामित्यर्थः न अस्माकं यत् सुखं प्रभूतं पितृ धनमस्तीति शेषः एतत् किं क्रियताम् ? ॥ ४७ ॥

अलोत्तरं नदीयताम् । नदीति प्रथमस्य । यतां यमानां चतुर्दशा-नामिति यावत्, यमाय धर्मराजाय मन्त्रये चान्तकाय च । वैष्णवाय कात्याय सर्वभूतक्षवाय च ॥ श्रीकृष्णाय दध्नाय भीमाय परमेष्ठिने । इन्द्रादराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥ इति यमस्य चतुर्दश-स्वत्वकीर्तनादिति भाव इति द्वितीयस्य । न दीयतामिति तृतीयस्य ।

का माद्यति मकरन्दैः तनयं कामसूत जनकेराजसुता ।
 कथय कृषीबल ! शस्यं पक्वं किमचीकृतस्त्वमपि ॥ ४८ ॥
 अलीलवम् ।

पृच्छति पुरुषं कथं केऽस्यां समभूवन् वज्रकृत्तपक्षतयः ।
 बहुभयदेशं जिगमिषुरेकाकी वार्य्यते च कथम् ॥ ४९ ॥

मानवनगाः । लुङ् ।

किमकरवमहं हरिमंहीध्रं
 स्वभुजबलेन गवां हितं विधित्सुः ।
 प्रियतमवदनेन पीयते कः
 परिणतविश्वफलोपमः प्रियायाः ॥ ५० ॥ अधरः ।

केति । का मकरन्दैः पुष्पमधुभिः माद्यति ? जनकेराजसुता
 सोता कं तनयम् अस्मृतं प्रस्मृतवती ? हे कृषीबल ! कथं ! त्वमपि
 पक्वं शस्यं किम् अचीकरः ? कथय ॥ ४८ ॥

अतोत्तरम् अलीलवम् । अली भ्रमरीति प्रथमस्य, खवमिति
 द्वितीयस्य, अलीलवं लुनन्तं कृत्स्नमित्यर्थः प्रैरिरमिति तृतीयस्य ।

पृच्छतीति । पुरुषं पृच्छति कथम् ? अस्यां भूमाविति शेषः
 वज्रेण कृत्रियेन कृत्ता जिज्ञा पक्षतिः पक्षमूलं येषां तथाभूताः ते
 समभूवन् ? वज्रकृत्तपक्षदेशं जिगमिषुः गन्तुमिच्छुः एकाकी जनः कथं
 वार्य्यते निषिध्यते च ? ॥ ४९ ॥

अतोत्तरं मानवनगाः । मानवेति प्रथमस्य, नगाः पर्वता इति
 द्वितीयस्य, हे नवन नवीनेत्यर्थः भा गाः न गच्छ इति तृतीयस्य ।

किमिति । अहं हरिः कृष्णः गवां पशूनां हितं विधित्सुः
 चिकीर्षुः स्वभुजबलेन निजबाहुबलेन मंहीध्रं पर्वतं गोवर्धनमिति यावत्
 किम् अकरवमं कृतवान् ? प्रियायाः कान्तायाः परिणतं परिपक्वं

परिहरति भयात्तवाहितः किं
 कमथ कदापि न विन्दतीह भीतः ।
 कथय किमकरोरिमां धरित्रीं
 नृपतिगुणैर्नृपते ! स्वयं जमेकः ॥ ५१ ॥
 समरञ्जयम् । लब्धम् ।
 कीदृक् सेना भवति रणे दुर्वारा
 वीरः कस्मिन् स्पृहयति लक्ष्मीमिच्छन् ।
 का सम्बुद्धिर्भवति भुवः संग्रामे
 किं कुर्वीध्वं सुभटजना आलम्ब्यान् ॥ ५२ ॥
 पराजयेमहि ।

रक्तमिति भावः विस्फुल्लं तदुपमः तत्सदृशः कः प्रियतमस्य कान्तस्य
 वदनेन पीयते ? ॥ ५० ॥

अतोत्तरम् अधरः हृतवानमीत्यर्थं इति प्रथमस्य अधरः दशन-
 ष्ण्ड इति द्वितीयस्य ।

परिहरतीति । तव अहितः यत्नः भयात् किं परिहरति
 परित्यजति ? इह संसारे भीतः अहित इति शेषः कदापि कं न
 विन्दति न लभते ? हे नृपते ! स्वयम् एकस्मिन् नृपतिगुणैः रोजगुणैः
 इमां धरित्रीं पृथिवीं किम् अकरोः हृतवानसि ? कथय ॥ ५१ ॥

अतोत्तरं समरञ्जयम् । समरमिति प्रथमस्य, जयमिति द्विती-
 कस्य, समरञ्जयं सम्यक् रञ्जितवानमीत्यर्थं इति तृतीयस्य ।

कीदृमिति । कीदृक् सेना रणे दुर्वारा भवति ? लक्ष्मीमिच्छन्
 वीरः कस्मिन् स्पृहयति कामयते ? भुवः पृथिव्याः सम्बुद्धिः संबुद्धिर्भवं
 का भवति ? हे सुभटजनाः सुवीरवर्गाः ! संग्रामे आलम्ब्यान् यत्नं
 किं कुर्वीध्वम् ? ॥ ५२ ॥

कंसारातेर्वद गमनं केन स्यात्

कस्मिन् दृष्टिं लभते भृङ्गसंहतः ।

कं सर्वेषां शुभकरमूषुधीराः

किं कुर्यात्स्वं सुजन ! सशोकं लोकम् ॥ ५२ ॥

विनोदयेयम् । लिङ् ।

वारणेन्द्रो भवेत् कीदृक् प्रीतये भृङ्गसंहतः ।

यद्यवश्यं तदास्मै किमकरिष्यमहं धनम् ॥ ५४ ॥

समदास्यः ।

काले देशे यथायुक्तं नरः कुर्वन्नुपैति काम् ।

आलोत्तरं पराजयेमहि । परा श्रेतेति प्रथमस्य, जये इति द्वितीयस्य, लङ्गोति तृतीयस्य, पराजयेमङ्गोति चतुर्थस्य ।

कंसारातेरिति । कंसारातेः कृष्णस्य गमनं केन स्यात् ? कस्मिन् दृष्टिं लभते ददाति ? धीराः विद्वांसः कं सर्वेषां शुभकरम् अशुः ? हे सुजन ! त्वं सशोकं शोकार्तं लोकं किं कुर्याः ? ॥ ५२ ॥

आलोत्तरं विनोदयेयम् । विना पक्षिणा गरुडेनेति यावदिति प्रथमस्य । उदये अभ्युत्पत्ताविति द्वितीयस्य । कथं शुभावहं विधिमिति तृतीयस्य । अथः शुभावहो विधिरित्यमरः । विनोदयेयं शान्तयेष्यमिति चतुर्थस्य ।

वारणेन्द्र इति । कीदृक् वारणेन्द्रः हस्ती भृङ्गसंहतः श्वमर-
सङ्घस्य प्रीतये भवेत् ? यदि अवश्यं तदा अस्मै जगाम अहं धनं
किम् अकरिष्यम् ? ॥ ५४ ॥

आलोत्तरं समदास्यः । समदं मदस्यापि आशं सुखं यस्तु तथोक्तं
इति प्रथमस्य, समदास्यः सम्यक् दत्तमकरिष्य इति द्वितीयस्य ।

काले इति । नरः काले देशे यथायुक्तं कर्तुम् काम् उपैति

भुक्तवन्तावत्तं स्वीतं किमन्नमकरिष्यताम् ॥ ५५ ॥
 अजास्यताम् । लुब्धः । इति नामाख्यातजातिः ।
 ज्ञेयन्ताक्यदृश ताक्यं सौत्रं सूत्रोत्तरैस्तथा ।
 शाब्दीयं शब्दसंज्ञाभिः शास्त्रजं शास्त्रभाषया ॥ ५६ ॥
 हिमानीस्थगितौ स्यातां कीदृशौ शशिभास्करौ ।
 कः पूज्यः कः प्रमाणेभ्यो न प्रभाकरसम्मतः ॥ ५७ ॥

अभावः ।

के प्रवीणाः कुतो हीनं जीर्णं वासोऽंशुमांश्च कः ।
 निरपरिणवी बाह्यं योगाचाराश्च कीदृशाः ॥ ५८ ॥
 विज्ञानवादिनः । ताक्यजातिः ।

प्राप्नोति ? अन्नम् अतिशयेन स्वीतं यथा तथा भुक्तवन्तौ जनौ अन्नं
 किम् अकरिष्यताम् ? यद्वा भुक्तवन्तौ अन्नपूज्यतां वेदिति शेषः तदा
 अन्नं किम् अकरिष्यताम् ॥ ५५ ॥

अलोत्तरम् अजास्यताम् । अजास्यतां जात्यास्यदताभावमिति
 प्रथमस्य, अजास्यताम् अत्यस्यतामिति द्वितीयस्य ।

ज्ञेयमिति । ताक्यदृश तर्कदृश्या ज्ञेयं वस्तु ताक्यम् । तथा
 सूत्रोत्तरैः सूत्राणाम्, उत्तरैः ज्ञेयं सौत्रम् । शब्दसंज्ञाभिः ज्ञेयं
 शाब्दीयम् । शास्त्रभाषया शास्त्रस्य परिभाषया ज्ञेयं शास्त्रजनम् ॥ ५६ ॥

हिमानीति । हिमानी हिमसंज्ञातिः तथा स्थगितौ व्याख्या-
 दितौ शशिभास्करौ कीदृशौ स्याताम् ? कः पूज्यः ? कः प्रमाणेभ्यः
 हेतुभ्यः प्रभाकरस्य सम्मतः न ? ॥ ५७ ॥

अलोत्तरम् अभावः । अभावो भा दोषिः तद्गुणिताविति प्रथमस्य ।
 अः विष्णु रिति द्वितीयस्य । अभाव इति द्वितीयस्य, प्रभाकरस्य
 अभावस्य पदार्थत्वं प्रमाणैर्निरासितमिति भावः ।

के इति । प्रवीणाः बहुदर्शनः के ? जीर्णं वासः कुतः अजास्य

को नयति जगद्विशेषं चर्यमथ विभराम्भूव कं विष्णुः ।

नीचः कुत्र सगर्वः पाणिनिस्तत्र कीदृशम् ॥ ५८ ॥

यमोगन्धने ।

किं स्याद्विशेष्यनिष्ठं का संख्या वदत पूरणी न भवति ।

नीचः केन सगर्वः सूत्रं चन्द्रस्य कीदृशम् ॥ ६० ॥

विशेषणमेकार्थेन । इति सूत्रजातिः ।

जीवं परित्यक्तं भवेदिति शेषः ? अंशुमान् कः ? कीदृशाः योगाचाराः
योगिनः वाह्यं वह्निर्भवं वस्तुजातं निराकरिष्यथः असत्त्वेनेति शेषः ?
॥ ५८ ॥

अतोत्तरं विज्ञानवादिनः । विज्ञा इति प्रथमस्य । नवात् नवी-
नात् वस्त्रादिति शेषः, नवीनं वस्त्रमासाद्य जीवं परित्यजतीति भावः
इति द्वितीयस्य । दनः सूर्य इति तृतीयस्य । विज्ञानवादिनः विशिष्ट-
तत्त्वदर्शिन इत्यर्थे इति चतुर्थस्य ।

क इति । कः अशेषं जगत् चर्यं नयति ? अथ किञ्च विष्णुः
कं विभराम्भूव ? कुत्र सति नीचो जनः सगर्वः भवतीति शेषः ?
पाणिनिस्तत्र कीदृशं कीदृशम् ? ॥ ५८ ॥

अतोत्तरं यमोगन्धने । यम इति प्रथमस्य, अगं पर्वतमिति
द्वितीयस्य, धने इति तृतीयस्य, समस्तं चतुर्थस्य ।

किमिति । विशेष्यनिष्ठं विशेष्याधीनं, किं स्यात् ? पूरणी
संख्या का न भवति ? नीचः केन सगर्वः ? चन्द्रस्य सूत्रं कीदृशं
कीदृशम् ? वदत ॥ ६० ॥

अतोत्तरं विशेषणमेकार्थेन । विशेषणमिति प्रथमस्य, एकेति
द्वितीयस्य, अर्थेन धनेनेति तृतीयस्य, विशेषणमेकार्थेनेति सूत्रं
चतुर्थस्य ।

न श्लाघते खलः कस्यै सुसिद्धतां किमुच्यते ।

लादेशानां नवानाञ्च तिङ्गां किं नाम कथ्यताम् ॥ ६१ ॥

परस्मैपदम् ।

सततं श्लाघते कस्यै नीचो भुवि किमुत्तमम् ।

कर्त्तर्यपि रुचादीनां धातूनां किं पदं भवेत् ॥ ६२ ॥

आत्मनेपदम् ।

किमव्ययतया ख्यातं कस्य लोपो विधीयते ।

भूत शब्दविदो ज्ञात्वा समाहारः क उच्यते ॥ ६३ ॥

स्वरितः । इति शाब्दीयजातिः ।

नेति । खलः दुर्जनः कस्यै न श्लाघते न प्रशंसति ? सुप्ति-
ङ्गान् किम् उच्यते ? लादेशानां दशानां लकाराणां छट्प्रभतीनां
ये लादेशाः रूपाणि पूर्वाण्येति भावः तेषां नवानां तिङ्गां नाम
किम् ? कथ्यताम् ॥ ६१ ॥

अतोत्तरं परस्मैपदम् । परस्मै इति प्रथमस्य, पदमिति द्विती-
यस्य, परस्मैपदमिति तृतीयस्य ।

सततमिति । नीचः जनः सततं कस्यै श्लाघते प्रशंसति ? भुवि
पृथिव्याम् उत्तमं किम् ? कर्त्तरि कर्त्तृवाच्येऽपि रुचादीनां
धातूनां किं पदं स्यात् ? ॥ ६२ ॥

आत्मनेपदम् आत्मनेपदम् । आत्मने इति प्रथमस्य, पदम् उच्यते-
अधिकारस्थानमिति यावदिति द्वितीयस्य, आत्मनेपदमिति तृतीयस्य
रूपेण इति प्रयोगादिति भावः ।

किमिति । अव्ययतया ख्यातं किं पदमिति शेषः ? कस्य
लोपः विधीयते ? हे शब्दविदः ! ज्ञात्वा भूत, समाहारः क
उच्यते ? ॥ ६३ ॥

अतोत्तरं स्वरितः । स्वरितः अव्ययं स्मर्त्तवाचकं, स्मर्त्तव्यं

जलदात्यये भवति कः समदः
 सुभगश्च किं कमधरसुरजित् ।
 कटुतैलमिश्रितो गुडो नियतं
 विनिहन्ति कं त्रिगुणसप्तदिनैः ॥ ६४ ॥

श्वासरोगम् ।

कीटक् प्रातर्दीपवर्त्तेः शिखा स्याद्
 उष्ट्रं पृच्छत्याभजन्ते सृगाः किम् ।
 देवामात्ये किं गते प्रायशोऽस्मिन्
 लोकः कुर्यान्नो विवाहं विविक्तः ॥ ६५ ॥

विभाकरभवनम् ।

अग्नौ जलमर इति प्रथमस्य । इतः रदतुवन्त्यस्य इति द्वितीयस्य ।
 स्फुरितघट्टेन समाहार उच्यते तृतीयस्य ।

जलदात्यये इति । जलदात्यये वर्षापमने कः समदः भवति ?
 किञ्च सुभगं शोभनं भवति ? सुरजित् ज्ञेयः कम् अधरत् ? कटु-
 तैलेन सार्पपतैलेन मिश्रितो गुडः त्रिगुणसप्तदिनैः एकविंशतिदिनै-
 रित्यर्थः नियतं कं विनिहन्ति ? ॥ ६४ ॥

अलोत्तरं श्वासरोगम् । आ कुक्कुर इति प्रथमस्य, सर इति
 द्वितीयस्य, अग्नं पर्वतं गोवर्द्धनमिति तृतीयस्य, श्वासरोगमिति
 चतुर्थस्य ।

कीटमिति । प्रातः प्रभाते दीपवर्त्तेः शिखा कीटक् स्यात् ? उष्ट्रं
 पृच्छति कथमिति शेषः ? सृगाः किम् आभजन्ते आश्रयन्ति ?
 देवामात्ये देवमन्त्रिणि किं गते सति प्रायशः विविक्तः विशुद्धः लोकः
 अस्मिन् लोके विवाहं नो कुर्यात् ? ॥ ६५ ॥

अलोत्तरं विभाकरभवनम् । विभा विगतप्रभेति प्रथमस्य । कर-
 भेति द्वितीयस्य । वनमिति तृतीयस्य । विभाकरस्य सूर्यस्य भवनं षट्-

वर्ष एवोत्तरं यत्तद्वर्णोत्तरमुच्यते ।

वाक्यं बर्तौत्तरं तत्तु वाक्योत्तरमिति स्मृतम् ॥ ६६ ॥

कः शत्रुर्भुवि विख्यातः शोकं वदति किं पदम् ।

कोऽभीष्टोऽत्र दरिद्रस्य सेवन्ती के च भिक्षुभिः ॥ ६७ ॥

विहाराः ।

किं मुञ्चन्ति पयोवाजाः कीदृशी हरिवक्त्रभा ।

पूजायां किं पदं कोऽग्निः कः क्षणेन हतो रिपुः ॥ ६८ ॥

कंसासुरः, इति वर्षोत्तरजातिः ।

दधौ हरिः कं शूचि कीदृगम्भं

पृच्छत्यकः किं कुरुति सशोकः ।

मिति चतुर्थेऽर्थे, तथाच ज्योतिष्कत्वेन । गुरौ हरिस्त्वे न विवाह-
माह्वारोतर्गमस्तथा सुनीन्द्रा इति ।

वर्षे इति । यत्तु वर्षे एव उत्तरं तत् वर्षोत्तरम् उच्यते, यत्तु
वाक्यम् उत्तरं तत्तु वाक्योत्तरम् इति स्मृतं कथितम् ॥ ६६ ॥

क इति । भुवि पृथिव्यां कः शत्रुः विख्यातः ? किं पदं शोकं
वदति बोधयति ? यत्तु दरिद्रस्य अभीष्टः कः ? भिक्षुभिः के च
सेवन्ते ? ॥ ६७ ॥

अलोत्तरं विहाराः । वि अन्वयम् व्याख्यानमित्यर्थे इति प्रथमस्य,
जा इति द्वितीयस्य, रा धनमिति तृतीयस्य, विहाराः बौद्धमठा इति
चतुर्थेऽर्थे ।

किमिति । पयोवाजाः मेधाः किं मुञ्चन्ति वर्षन्ति ? हरिवक्त्रभा
कीदृशी ? पूजायां किं पदं प्रोक्तमिति शेषः ? अग्निः कः ? कः
रिपुः क्षणेन हतः ? ॥ ६८ ॥

अलोत्तरं कंसासुरः । कं क्षणमिति प्रथमस्य, सा अग्नीरिति
द्वितीयस्य, छ इति तृतीयस्य, रा अग्निरिति चतुर्थेऽर्थे, कंसासुर
इति पञ्चमस्य ।

श्लोकं विधायापि किमित्युदारः

कविर्न तोषं समुपैति भूयः ॥ ६८ ॥

अगमकमकरोदिति ।

लक्ष्मीधरः पृच्छति कीदृशः स्यात्

नृपः सपत्नैरपि दुर्निवारः ।

अकारि किं ब्रूहि नरेण सम्यक्

पितृत्वमारोपयितुं स्वकीयम् ॥ ६९ ॥

समजनितनयः, इति वाक्योत्तरजातिः ।

इति श्रीधर्मदासविरचिते विदग्धमुखमण्डने

द्वितीयः परिच्छेदः ।

दर्शयति । हरिः कं दधौ ? शुचि योद्धे अथ नैवः आकाशं वा कीदृक् ? अकं दुःखं पृच्छति कथमिति शेषः ? सयोकः किं कुरुते ? उदारो महान् कविः श्लोकं विधायापि भूयः अधिकं तोषं किमिति न समुपैति न प्राप्नोति ? ॥ ६८ ॥

अलोत्तरम् अगमकमकरोदिति । अगं पर्वतमिति प्रथमस्य, अकं लज्जराहितमिति द्वितीयस्य, अथ इति तृतीयस्य, रोदितोति वदत्यर्थस्य, अगमकम् अयोक्तकम् अकरोत् इति हेतोरिति प्रथमस्य ।

लक्ष्मीधर इति । लक्ष्मीधरः पृच्छति कीदृशो नृपः सपत्नैः यत्र भिरपि दुर्निवारः दुर्जयः स्यात् ? नरेण सम्यक् स्वकीयं पितृत्वम् आरोपयितुं पिता भवितुमिच्छत्यर्थः किम् अकारि ? ब्रूहि कथम् ॥ ६९ ॥

अलोत्तरं समजनितनयः । समं योग्यं यथा तथा जनितः अतुल्य इत्यर्थः नयः नीतिर्येन तथोक्तः यथानीतिकार्यं गरीत्यर्थः इति प्रथमस्य । तनयः पुत्रः समजनि उत्पत्त्यादित इत्यर्थ इति द्वितीयस्य ।

इति द्वितीयपरिच्छेदः ।

श्लोक एवोत्तरं यत् तत् श्लोकोत्तरमुच्यते ।

खण्डोत्तरं भवेद्दर्शनीकात् पादात्तदुत्तरम् ॥ १ ॥

कन्दवङ्गेऽर्चयन्ति स्फुटरुचि निशि किं कीदृशी दुःखिनी स्त्री
कीदृक् चक्रं सदास्ते क च तव विजयी प्राहृषं कीदृशं खम् ।

शामाहुः प्रेतयोग्यां कथय सुकृतिनः कीदृशाः स्युः पुमांसः
कं धत्ते कच्च धत्ते गगनतलमलं प्रेक्षणीयं जनानाम् ॥ २ ॥

प्रचः कीदृक् चकास्ति स्फुटनवकुसुमाशोकमासाद्य कालं
किं मुञ्चन्त्यम्बुवाहा भवदरिनिवहे संज्वरः किम्भवश्च ।

किं नेत्रप्रावृतिः स्यादतिशयलघवः के च की व्रीहिभेदः

प्रायेण प्राहृषेष्ट्याः प्रियतमदिवसाः कीदृशाः कीदृशाः स्युः ॥ ३ ॥

श्लोक इति । यत् श्लोक एव उत्तरं तत् श्लोकोत्तरम् उच्यते ।
दर्शनीकात् उत्तरं खण्डोत्तरम् । पादात् श्लोकचतुर्थांशात् उत्तरं
तदुत्तरं पादोत्तरमित्यर्थः भवेत् ॥ १ ॥

कमिति । के जना कं देवम् अर्चयन्ति ? निशि रजन्त्यां स्फुटरुचि
उज्ज्वलप्रभं किम् ? दुःखिनी स्त्री कीदृशी ? चक्रं सदा
कीदृक् आस्ते तिष्ठति ? तव विजयः क च क्व ? प्राहृषं वाणिक-
मित्यर्थः खमाकारं कीदृशम् ? प्रेतयोग्यां काम् आहृष्टाः ? सुकृतिनः
पुण्यवन्तः पुमांसः कीदृशाः स्युः ? जनानाम् अलम् अत्यर्थं प्रेक्षणीयं
गगनतलं कं धत्ते ? कच्च धत्ते ? ॥ २ ॥

प्रच इति । स्फुटानि नवानि कुसुमानि येषां तादृशाः
अशोकः यत् तथाभूतं कालं वर्धन्मित्यर्थः आसाद्य प्राप्य प्रचः
वटः कीदृक् सन् चकास्ति राजते ? अम्बुवाहाः भिषाः किं मुञ्चन्ति ?
भवतः अरिनिवहे शत्रुसमूहे किम्भवः संज्वरः ? नेत्राणां
प्रावृतिरावरणं यस्मात् तादृशं किं स्यात् ? अतिशयलघवः के ?

अञ्जनाभमहावारिवाहोघनिषिताम्बराः ।

कदम्बकन्दलीकन्दरजःपद्मलवायवः ॥ ४ ॥

कुर्व्यादुद्देगवन्तं कमपि निशि सरः कीदृशं कास्ति वक्त्रे
वक्त्रा निन्द्यः कया स्यात् परिषदि नियतं मन्दसम्बोधनं किम् ।
वर्षोपान्ध्वङ्मूषुः किमसुररिपुणां नन्दगोपालयेऽस्तं
कः भालेयाद्रिपुत्रीकुचकलश्लुठत्पाणिरणाङ्गमौलिः ॥ ५ ॥
कीदृक् कस्येह वन्धुः स्वक्तमपहरत् प्रेयसी का लयान्ते
कीदृग् भीतिं विधत्ते धनुरवनिरुहं कश्चिदामन्त्रयस्व ।

मोहिभेदः कः ? हे प्रियतम ! माष्टपेख्याः वारिष्काः दिवसाः
भायेष कीदृशाः कीदृशाश्च स्तुः ? ॥ १ ॥

अतोत्तरम्, अञ्जनाभमहावारिवाहोघनिषिताम्बराः ।

कदम्बकन्दलीकन्दरजःपद्मलवायवः ॥ ४ ॥ अं विष्णुं जना
इति प्रथमस्य, भं नक्षत्रमिति द्वितीयस्य, अष्टावेष्टि तृतीयस्य, अराः
वक्त्रान्तर्गतदावैवयवाः यस्मिन् तत् अरोति चतुर्थस्य, बाहौ इति पञ्च-
मस्य, घनि मेघयुतमिति षष्ठस्य, षितामिति सप्तमस्य, वराः श्रेष्ठा
इति अष्टमस्य, कदं कंजलं ददातीति कदं मेघमिति नवमस्य, वक-
मिति दशमस्य । दली दलयुक्त इति एकादशस्य, कंजलमिति
द्वादशस्य, दरजः भयजनित इति त्रयोदशस्य, पद्म नेत्रलोभ इति
चर्दशस्य, लवाः विन्द्व इति पञ्चदशस्य, यव इति षोडशस्य, पूर्वाङ्गं
सप्तदशस्य, उत्तराङ्गम् अष्टादशस्य । पूर्वाङ्गस्यार्थः—अञ्जनस्य कण्ठ-
स्थस्य आभेव आभा येषां तादृशा मङ्गलानां ये वारिवाहाणां मेघानाम्
लोकाः समूहाः तैः निषितं व्याप्तम् अम्बरम् आकाशं येषु तादृशम् ।
उत्तराङ्गस्यार्थः—कदम्बानां कन्दलीकन्दानाञ्च रजोभिः परागैः
पद्मलवाः युक्ता इत्यर्थः वायवः येषु तथामूताः ।

कुर्व्यादित्यादि । कीदृशं सरः निशि कमपि जनमिच्छत्यैः विरहि-
ण्यमिति भावः उद्देगवन्तम् उत्कण्ठितं कुर्व्यात् ? वक्त्रे वदने वा

दैत्यः कंसद्विषा कः कथय विनिज्जतो गृहदः कः प्रतीतः
कीदृकीदृग्वसन्तः प्रियतम ! भवतः प्रीतये नित्यमस्तु ॥ ६ ॥

कीकिलालापवाचालसहकारमनोहरः ।

अशोकस्तवकालीनमत्तालिमधुरस्वनः ॥ ७ ॥

इति श्लोकीत्तरजातिः ।

अस्ति ? परिपदि सभायां कथा वक्ता निन्द्यः स्यात् ? नियतं संततं
मन्दस्य सम्बोधनं किम् ? कं वर्णाश्रामं अक्षराश्रामं उपान्त्यं अरमा-
शरपूर्वाभित्यर्थः कथुः ? मन्दमोपस्य आश्रये अक्षुररिपुषा हृत्कोन
किम् अस्ति निलिप्तं पदुभ्यामिति शेषः ? कः प्राप्तेवाहूः हिमवतः
पुण्याः शौल्या रत्नयेः कुचकण्ठयोः कुठली पाष्ठी यस्य तादृशः
एषाः शौलिशून्त्रशेखरश्च ? इह कस्य वस्तुः कीदृक् ? का प्रेयसी
अयान्ते प्रत्ययकाले अकृतं निजसृष्टिमित्यर्थः अहरत् ? कीदृक्
धनुः भीतिं विधत्ते जनयति ? अवनिरुद्धां उच्चायां मध्ये कश्चित्
अमन्त्रयस्व सम्बोधय ? । को दैत्यः कंसद्विषा विष्णुना विनिज्जतः ?
कः गृहदः प्रतीतः प्रसिद्धः ? हे प्रियतम ! कीदृक् कीदृक् वरुनः
भवतः प्रीतये नित्यम् अस्तु ? कथय ॥ ५ ॥ ६ ॥

अशोत्तरं, कीकिलालापवाचालसहकारमनोहरः ।

अशोकस्तवकालीनमत्तालिमधुरस्वनः ॥ ७ ॥

कीकि वक्रवाकविशिष्टमिति प्रथमस्य, लाला इति द्वितीयस्य,
अपवाचा अशुद्धवचसा इति तृतीयस्य, अलस इति चतुर्थस्य, हकार-
मिति पञ्चमस्य, अवनः शकटमिति षष्ठस्य, अर इति सप्तमस्य, अग्रेकः
तव इति अष्टमस्य, कालीति नवमस्य, मन्त्रादिति दशमस्य, तालि वृक्ष-
भेद इति एकादशस्य, मधुरिति द्वादशस्य, अस्वनः अष्टयङ्गद्विजित-
इत्यर्थ इति त्रयोदशस्य । पूर्वाह्णे चतुर्दशस्य, परार्द्धे पञ्चदशस्य ।
पूर्वाह्णार्धेः—कीकिलानाम् आवायेन रवेण वाचाद्यैः शब्दैः
सहकारैः * आश्रितदमिः मनोहरः । परार्द्धार्धेः—अशोकानां

का चक्रे हरिणा घने कपयन्त्रीः कीदृक् भुजङ्गे स्थितं किं
कीदृक् कुम्भसमुद्भवस्य जठरं कीदृग् द्रव्यासुर्बधूः ।

श्लोकः कीदृग्भीषितः सुकृतिनां कीदृङ् नभो निर्मलं
चौणीमाह्वय सर्वगं किमुदितं रात्रौ सरः कीदृशम् ॥ ८ ॥

कुमुदवनपरागरञ्जिताम्बोविहितगमागमकोकमुग्धरेखम् ।

बुद्धं पृच्छति किं मुरारिशयनं का हन्ति रूपं नृणां

स्वयंकेपु आलोमानां सत्तानाम् अलोनां भ्रमराणां मधुरः मनोहरः
अनो यत्र तादृशः ।

केति । हरिणा का चक्रे कृता ? घने विषये कपयन्त्रीनां धीः
बुद्धिः कीदृक् ? भुजङ्गे किम् अस्ति ? कुम्भसमुद्भवस्य जठरम्
जठरं कीदृक् ? द्रव्यासुः जिगसिषुः प्रतिकुलमिति शेषः बधूः
कीदृक् ? कीदृक् श्लोकः सुकृतिनाम् अभीषितः ? निर्मलं नभः
आकाशं कीदृक् ? चौणीं पृथ्वीम् आह्वय, किं सर्वगं सर्वव्यापि
उदितम् उक्तम् ? रात्रौ सरः सरोपरं कीदृशम् ? ॥ ८ ॥

अतोत्तरं कुमुदवनपरागरञ्जिताम्बोविहितगमागमकोकमुग्धरे-
खम् । कुः पृथ्वी तस्याः सत् आनन्द इति प्रथमस्य, अवनपरा
रञ्जयन्नेति द्वितीयस्य, सरं विषमिति तृतीयस्य, जिताम्बः जित-
जलमिति चतुर्थस्य, विहितगमा विशेषेण हितः गमः यात्रा यस्याः
तादृशीति पञ्चमस्य, गमकः स्वयंबोधक इति षष्ठस्य, अकमुक् कं
कलं सृष्टतीति कमुक् तत्र भवतीति तथोक्तमिति सप्तमस्य, धरे
पृथिवीति अष्टमस्य, अमाकाशमिति नवमस्य, समस्तं दशमस्य । सम-
स्तस्यार्थः—कुमुदवनानां कुमुदसमूहानां परागैः रञ्जितं शोभितम्
अम्बः जलं यस्य तथाभूतं तथा विहिताः कृता गमागमाः इतस्ततः
सञ्चाराः यैः तथोक्तैः कोकैः चक्रवाकैः सुग्धा मनोहारिणी रेखा
आभोगो यस्य तादृशम् ।

बुद्धमिति । बुद्धं पृच्छति सम्बोधयति कथमिति शेषः ?

कीदृग्वीरजनस्य कीदृगितिगहनः सम्बोधयामिचितम् ।

का धात्री जगतस्य वृहत्सतिवधूः कीदृक् कविः आहतः ।

कीदृग्यः किं भवता कृतं रिपुकुलं कीदृक् संरो वासरे ॥ ८ ॥

विकचवारिजराजिसमुद्भवोच्छलितभूरिपरागविराजितम् ।

इति खण्डोत्तरजातिः ।

विभर्त्ति वदनेन किं क इह सत्त्वपीडाकरं

कुलं भवति कीदृगं गलितयौवनं योषिताम् ।

वभार हरिरम्बुधेरुपरि काञ्च केन सुते

हतः कथय कस्त्वया नयपतेर्भयं कीदृग्यात् ॥ १० ॥

विषमपादनिकुञ्जगताहितः ।

सुरारोः नारायणस्य गयनं किम् ? का नृणां रूपं क्वलि ? वीरजनः
कीदृक् ? अतिगहनः अतिदारुण इत्यर्थः कः ? अशङ्कितं सम्बोधय ?
जगतः धात्री धारयित्री का ? वृहत्सतिवधूः गुरुभाष्यां तारेत्यर्थः
कीदृक् ? कविः क कल आहतः आदरवान् ? अर्थः कः ? भवता
रिपुकुलं किं कृतम् ? वासरे दिवसे मरः कीदृक् ? ॥ ८ ॥

खण्डोत्तरं विकचवारिजराजिसमुद्भवोच्छलितभूरिपरागविरा-
जितम् । विकच केशमूल्या इति प्रथमस्य, वारि जलमिति द्वितीयस्य,
जरा पार्श्वकर्मणि तृतीयस्य, राजिसमुद्भवं संप्रामाण्येति चतुर्थस्य,
भवः संसारः शिवश्चेति पञ्चमस्य, उच्छलितः अवस्थित इति षष्ठस्य,
भूरिति सप्तमस्य, इः कामः तत्पराः कामासक्तोति अष्टमस्य, गवि
वाचीति नवमस्य, रा धनमिति दशमस्य, जितमिति एकादशस्य,
समस्तं द्वादशस्य । समस्तस्यार्थः—विकचानां प्रस्फुटितानां वारिजानां
पद्मानां राजिभ्यः समुद्भवैः समुत्पद्यैः उच्छलितैः प्रसूतैः भूरिभिः
बलुभिः परागैः रजोभिः विराजितं योषिताम् ।

विभर्त्तमिति । इह जगति कः वदनेन सत्त्वानां जोषामां योडा-

हरिर्वहति कामधराधरिषु कां वसतः कक्षस्य ।

कमर्चयति रोगवान् धनवती पुरी कीदृशी ॥

हरिः कमधरवलिप्रभृतयोधरां किं व्यधुः

कया सदसि कक्षया वद जितोऽम्बुधिः कीदृशः ॥ ११ ॥

कुम्भीरभीनमकरागमदुर्गवारिः । इति पादोत्तरजातिः ।

करं किं विभक्तिं ? गणितबीजनं बोधितं कुलं कीदृशं भवति ?
हरिः अम्बुधेः सप्तद्वय उपरि कां वसतः, त्वया येन स्युते सति
कः कृतः, कीदृशात् नगपतेः पर्वतराजात् भयं भवतीति शेषः ? ॥ १० ॥

अलोत्तरं विषमपादनिकुलगतताडित इति । विषम् अपात्
सर्प इति प्रथमस्य, अग्नि नास्ति भीमायको यस्य तथाभूतमिति
द्वितीयस्य, कुं पृथिवीमिति तृतीयस्य, जगतां अङ्कितः शत्रुरिति
चतुर्थस्य, समस्तं पञ्चमस्य । समस्तस्यार्थः — विषमेषु उन्नतानतेषु पादेषु
प्रत्यन्तपर्वतेषु, पाटाः प्रत्यन्तपर्वता इत्यमरः । ये निकुञ्जाः जतादि-
पिङ्कितभूभागाः, निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीपे जतादिपिङ्कितोदरे इत्यमरः ।
तत्र गताः स्थिताः अङ्कयः सर्पाः यस्य तथाभूतात् ।

हरिरिति । हरिः कां वदति ? तव अरिषु शत्रुषु का
अस्ति ? का कक्ष मता ? रोगवान् कं देवमिति शेषः अर्चयति
पूजयति ? कीदृशी पुरी धनवती भवतीति शेषः ? हरिः कम् अध-
रत् ? वलिप्रभृतयः दानशीलता इति भावः धरां पृथिवीं किं व्यधुः
वक्रुः ? त्वया सदसि वभायां कया कः जितः ? अम्बुधिः सप्तद्वयः
कीदृशः ? वद ॥ ११ ॥

अलोत्तरं कुम्भीरभीनमकरागमदुर्गवारिः । कुं पृथ्वीति प्रथमस्य,
भीर्भवमिति द्वितीयस्य, अं विष्णुमुद्दं वक्ष्योरिति तृतीयस्य, रत्नं
सूत्रमिति चतुर्थस्य सूत्र्यं स्वारोग्यदत्तेन शास्त्रेण कीर्तनादिति भावः,
अकरा राजकुलीना इति पञ्चमस्य, अगं पर्वतं गोवर्धनमिति षष्ठस्य,

चत्वार्यस्य साक्षात् नेमिं पादद्वयेन च ।

क्षिप्त्वा दक्षिणावर्तं चक्रं प्रक्षालयेद्विभी ॥ ११ ॥

कं चौरस्य स्थितं चितिपतिरनघः किं पदं वक्ति कुम्भा
चौशीसम्बोधनं किं वदति कमलजं का च विश्वं विभक्तिं ।
चक्राङ्गमन्त्रं किं कथमपि सुजनः किं न कुर्व्यादनार्यं
कीदृग्भोक्तुः पुरं स्यात्पयसि वद कुतो मीनपङ्क्तिर्विभेति ॥ ११ ॥
किं स्वच्छं शारदं स्याददति वृषगतिं कोऽश्माली पवित्रः
कोऽस्मिन् किं जीवनं काः विरचयति कविर्वङ्गिसम्बोधनं किम् ।

अद्वैतवत् इति सप्रसन्न, नवा वाचा अरिः यत् इति अटमस्य,
समस्तं नवमस्य । सप्रसन्नार्थः—कुम्भीराणां मीनानां मकराणाञ्च
स्वागमेन सदुभावेनेत्यर्थः सञ्चारेणैतं वाचत् इमोषि दुःप्रवेशानि
वारोषि यस्य तथाभूतः ।

सम्यक् चक्रवन्त्रमाह चत्वारितीति । पादाभ्यां चत्वारि अराणि
अन्तरवयवकारानि, पादद्वयेन नेमिं परिधिर्भिति यावत् दक्षिणावर्तं
क्षिप्त्वा यत्र चक्रं चक्राकृति बन्धविशेषः तं प्रक्षालयेत् सप्त मकराणां
इति शेषः अवेष्टि जानीष्टि ॥ ११ ॥

कमिति । अनघः अपापः चितिपतिः राजा चौरस्य कं
स्थितं ? किं पदं कुत्सं वक्ति बोधयति ? चौशीसम्बोधनं दृष्टव्याः
सम्बोधनं किम् ? कमलजं मङ्गाय वदति सम्बोधयति किमिति शेषः ?
का च विश्वं जगत् विभक्तिं ? चक्राङ्गस्य अमन्त्रं सम्बोधनं किम् ?
सुजनः कथमपि जप्तेष्वपि किम् अनाथं अनाथं न कुर्व्यात् ? भोक्तुः
भोक्ष्यपरस्य राक्ष इति शेषः पुरं नगरं कीदृक् स्यात् ? पयसि जले
मीनपङ्क्तिः कुतः विभेति ? वद ॥ ११ ॥

किमिति । किं शारदं शरत्कालीनं वक्षति शेषः स्वच्छं
स्यात् ? वृषगतिं हरं वदति सम्बोधयति किं पदमिति शेषः ? अशु-

नाकाङ्क्षन्ति स्त्रियः कन्तनुरसुररिपोः कीदृशी कथं मूकः
सम्यक्प्रीतिस्तुङ्गागः प्रियतम ! तनुते कीदृशः कीदृशस्ते ॥ १४ ॥

करं कुकीक कुरर कलहं स करस्वितः ।

सरोजकोमलोद्गारनीरसंसक्तमाकृतः ॥ १५ ॥

इति चक्रजातिः ।

नाको स्त्रियः कः ? पवितः कः ? अस्मिन् जगति जीवनं किम् ?
कविः काः विरचयति वङ्गिषस्वोधनं किम् ? स्त्रियः कं जनं न
नाकाङ्क्षन्ति ? अस्तरिपोः विष्णोः तनुः मूर्तिः कीदृशी ? कथं
मूकः ? हे प्रियतम ! कीदृशः कीदृशः तुङ्गागः सरः तं तव सम्यक्
प्रीतिं तनुते विस्तारयति ? ॥ १४ ॥

अत्रोत्तरं, करं कुकीक कुरर कलहं स करस्वितः ।

सरोजकोमलोद्गारनीरसंसक्तमाकृतः ॥ १५ ॥

करं हस्तमिति प्रथमस्य, कु इति द्वितीयस्य, को पृथिवी
इति तृतीयस्य, क मल्लमिति चतुर्थस्य, क्रः पृथिवीति पञ्चमस्य, रं
इति षष्ठस्य, कलहम् इति सप्तमस्य, स करं राजस्युतमिति अष्टमस्य
वितः पाण्डित इति नवमस्य, सर इति दशमस्य, अज इति एकादशस्य,
कः सूर्य इति द्वादशस्य, अमल इति त्रयोदशस्य, अन् जलमिति

वर्णद्वयद्वयैकैकदलभूतदलाष्टकम् ।

सर्वोत्तराद्यवर्णेन पद्मं स्यात् कृतकर्णिकम् ॥ १६ ॥

पुण्यात्मा वद कीदृशः सरसिजैः के मोदिताः कीदृशः
तद्वैरी गतचक्षुषः कुलमभूत् कीदृक् त्वया के जिताः ।
बडालिः मलिलाशयः कथय भोः कीदृक् च आन्निपवाक्
शब्दः कुत्र न तस्करादिकभयं दत्ते भवेत् प्रायशः ॥ १७ ॥
अपिप्तं गवि कीदृशं निगदितो मुक्तः पुमान् कीदृशः
कस्माद् बिभ्यति कौशिका भुवि कृतः कीदृक् त्वया तस्करः ।

चतुर्दशस्य, सा वाच इति पञ्चदशस्य, र अग्ने इति षोडशस्य, नीरमसु
स्वरमिकमिति सप्तदशस्य, सक्तमा लब्धोयुतेति अष्टादशस्य, अकृतः
व्यशब्द इति जनविंशस्य, पूर्वाह्णं विंशस्य, परार्द्धमेकविंशस्य । पूर्वाह्ण-
स्वार्थः—करङ्गुभिः जलपानिभेदैः कोकैः चक्रवाकैः करैः उत्त-
क्रोशपानिभिः कलकंसैः चूवादिभेदैश्च करस्वितः संवितः । परार्द्ध-
स्वार्थः—सरोजानां कमलानां कोमलाः उद्गाराः सौरभाणि देपु
तादृशैः नीरैः जलैः संमक्तः सम्पृक्तः सारतः वायुर्वायुस्तु तथाभूतः ।

वर्णैर्ति । वर्णानां द्वयद्वयेन एकैकं प्रत्येकं दलभूतं यथाक्रम-
विन्यस्तं दलाष्टकम् अष्टौ दला यस्य तादृशं सर्वेषाम् उत्तराणाम्
अष्टाद्यवर्णेन कृता कर्णिका पद्मपीजाधारकोपो यस्य तादृशं पद्मं
स्यात् ॥ १६ ॥

पुण्यात्मेति । पुण्यात्मा जनः कीदृशः स्यादिति शेषः ? सरसिजैः
पद्मैः के मोदिताः ? तव वैरी शत्रुः कीदृशः ? गतचक्षुषः अन्धस्य
उत्तराष्टस्येति स्वार्थः कुत्र कीदृक् अभूत् ? यद्वा गतचक्षुषः अन्धस्य कुलं
कीदृक् ? त्वया के जिताः ? बडालिः बडमेतुः मलिलाशयः जलाशयः
कीदृक् ? आन्निपवाक् नोचसम्बोधनवचनं कीदृक् ? कुत्र शब्दे दत्ते सति
प्रायशः तस्करादीनां भयं न भवेत् ? ॥ १७ ॥

आप्यतामैति । गवि जले आप्यतम् अग्निः वडवानल इत्यर्थः

हस्ती स्वाक्षनु कीदृशो बहुमतः शोच्यो रणः कीदृशः
 कीदृचः पुरुषः पराप्रतिहतः कीदृक् भवेदासक्तिः ॥ १८ ॥
 अक्षयः अपश्यत् अवन्धः अहस्तः अगजः अहीनः,
 इति पद्मोत्तरजातिः ।

कीदृशम् ? उक्तः पुमान् कीदृशो निगदितः ? कौशिकाः देवकाः
 कक्षात् विभ्यति भयं प्राप्नुवन्ति ? भुवि पृथिव्यां त्वया तस्तरः
 कीदृक् कृतः ? कीदृशो हस्ती ननु भोः बहुमतः स्यात् ? कीदृशः
 रणः शोच्यः ? कीदृजः कीदृशः पुरुषः परेः शत्रुभिः अप्रतिहतः
 अक्षितः ? वासुकिः नागराजः कीदृक् भवेत् ? ॥ १८ ॥

अष्टोत्तरं पद्मसंज्ञकः । अस्ति खलुः ध्वंसः अधोगति-
 रित्यर्थः यस्य सः अथवा सः विष्णुः तत्र लब्धो यस्य तथाभूतः
 अक्षयः इति प्रथमस्य, पुनरक्षयः भ्रमरा इति द्वितीयस्य । अपश्यत्
 यी शयनम् अष्ट भोजनम् अपगतं शयनभोजने यस्य तथाभूत
 इत्यर्थः इति तृतीयस्य, पुनरपश्यत् दर्शनशक्तिहीनमित्यर्थः यदा
 कृताङ्गितान्मयमित्यर्थः इति चतुर्थस्य । अरयः शत्रव इति
 पञ्चमस्य, पुनररयः नास्ति इत्यो वेगो यस्य तथाभूत इति षष्ठस्य ।
 अररे अरे इति नीचसम्बोधनवचनमिति सप्तमस्य, पुनरररे क्वाटे
 इति अष्टमस्य । अवन्धः व्यापः अन्धादि अन्धानि दृष्टवानिति यावत्

काकस्यैव पदं त्रयस्त्रयं यत्तत्ताकपदं मतम् ।

तिर्य्यगन्धोन्धरेखाभिर्गोमूत्री द्विपदीद्वये ॥ १८ ॥

कुतः कः स्यात् कीदृक् कथय विषवैद्य ! स्फुटमिदं

रिपोः कः कीदृचो भवति वयगः कश्च करभः ।

प्रवीणः सम्बोध्यः सुभग ! वद को रत्नवचनी

सुरूपे विख्यातिं जगति महती का गतवती ॥ २० ॥

नागदरतः, नागतनयः, नागरमणी, इति काकपदजातिः ।

यस्य तादृशं जलाशयमित्यर्थे इति नवमस्य, पुनरवन्धः बन्धनरहित इति दशमस्य । अक्षस्तः द्विसप्ततित एकादशस्य, पुनरक्षस्तः क्षस्तस्य इति द्वादशस्य । अगजः पर्वतज इति त्रयोदशस्य, पुनरगजः गजरहित इति चतुर्दशस्य । अहीनः सहानिति पञ्चदशस्य, पुनरहीनः अहीनां सर्पाणां दनः स्वाभीति षोडशस्य ।

काकपदं गोमूत्रञ्च बन्धमाह काकस्येत्यादि । काकस्यैव यत् त्रयस्त्रयं विदग्धं पदं तत् काकपदं मतं कथितम् द्विपदीद्वये तिर्य्यक्-वक्रभावेन अन्धोन्धरेखाभिः परस्पररेखाभिः गोमूत्री भवतीति शेषः ॥ १८ ॥

कुत इति । हे विषवैद्य ! कुतः कस्यात् कः कीदृक् स्यात् ? इदं स्फुटं कथय, कीदृचः कीदृशः कः रिपोः यज्ञोः वयगः भवति ? करभः करिगावकः कश्च ? प्रवीणः विचक्षणः सम्बोध्यः, हे सुभग ! रत्न-वचनी रत्नबोधनी को गन्धाविति शेषः ? वद । का महती सुरूपे सौन्दर्यं जगति विख्यातिं गतवती ? ॥ २० ॥

कामाद्भुवतीममङ्गलवती कीदृग् ग्रहाणां गतिः
 सम्बोध्या वत मत्स्यवेधनपरः कीदृग्भवत्यामरः ।
 कीदृग्वाल्मीकिवेश्म कोऽस्तनसुरोधत्ते सुरैरुच्यते
 गीः कीदृङ्ग्न कदापि कस्मुरङ्गितं वाञ्छन्ति कं वोषितः २१
 कीदृक् पान्यकुलन्तमो हरति का किञ्चक्रसम्बोधनं
 रम्या चम्पकशाखिनां कथय का कथोटजार्थो भवेत् ।
 किं क्षिप्तं बलिवैरिणा सुररिपोः काङ्क्षा श्मशानेऽस्ति का
 द्वा कीदृग् भवति स्म पूर्वमधुना कीदृक् पुनर्वर्त्तते ॥२२॥

अत्रोत्तरम् उक्तं कः कपटनम्भः । नागदरतः सर्पभयात् यः
 अगदरतः विषापनयनौषधरतः न स ना अगदरतः विषापनयनो-
 षधरतः भवतीति शेष इति प्रथमस्य । ना पुरुषः गतनयः नीति-
 श्च इति द्वितीयस्य । नागस्य जस्तिनस्तनयः शिशुरिति तृती-
 यस्य, नागर सुविज्ञ नगरवासित्वादिति भाव इति चतुर्थस्य ।
 मण्यी इति पञ्चमस्य । नागस्य पञ्चगव्येषस्य रमणी यद्वा नने
 पर्वते भवा नागी पर्वतजेत्यर्थः या चासौ रमणी चेति नागरमणी
 गौरीति षष्ठस्य ।

कामिति । कां युवतीन् प्याहः कथयन्ति ? कीदृक् अमङ्गल-
 वती ग्रहाणां गतिः सम्बोध्या ? मत्स्यवेधनपरः मत्स्यजीवी-
 त्वर्थः आमरः मूर्खः कीदृक् भवेत् ? वाल्मीकीः वेश्म शृङ्गं कीदृक् ?
 कः अस्तनम्भ उरः पञ्चः स्थूलं धत्ते ? सुरैः दैतैः कीदृक् गीः वाक्
 उच्यते ? वोषितः कस्मुरङ्गितं धनरङ्गितं कं न वाञ्छन्ति-
 पान्थानां प्रयिकानां कलं कीदृक् ? का तमः अम्बकारं हरति ?
 चक्रस्य सम्बोधनं किम् ? चम्पकशाखिनां चम्पकवृक्षाणां का रम्या
 कथय, कथं शब्दः उटजार्थः भवेत् ? बलिवैरिणा लण्णेन किं
 क्षिप्तम् पादाभ्यामिति शेषः ? सुररिपोर्विष्णोः आङ्क्षा आङ्गानं

अजरामशुभाचारवलिशीलविनोदिता ।

भुजङ्गमनिभासारकलिकालजनोचिता ॥ २३ ॥

गोमूत्रजातिः ।

अजरामशुभाचारवलिशीलविनोदिता

भुजङ्गमनिभासारकलिकालजनोचिता

इति गोमूत्रिकावन्धः ।

यथैनैकेन वा द्वाभ्यां सर्वैर्वा सर्वदिग्गतेः ।

उत्तरैः सर्वतोभद्रं दुष्करं तदिदं यथा ॥ २४ ॥

सम्बोधनमित्यर्थः काः ? प्रसंगाने का व्यक्ति ? ज्ञा पृथ्वी पूर्वं
कीदृक् भवति स्म, अतुना पुनः कीदृक् वर्त्तते ? ॥ २२ ॥

एतौत्तरमजरेत्यादिगोमूत्रिकाजातिः । अजरं वार्द्धकरहिता-
मिति प्रथमस्य, अशुभाचार इति द्वितीयस्य । वलिशी वल्लिषवा-
निति तृतीयस्य, अवि भीताशुतो अथकाद्विण्णमिति चतुर्थस्य ।
ना पुमानिति पञ्चमस्य । उचिता व्युत्पादिता संस्कृतेति यावदिति
षष्ठस्य । भुजङ्गं विटमिति सप्तमस्य, अनि नास्ति इः कामो
यस्य तादृशं कामसम्बोधनरहितमित्यर्थ इति अष्टमस्य । भा दोष-
रिति नवमस्य । सार अत्युत इति दशमस्य । कलिकेति एका-
दशस्य । कालजिति द्वादशस्य । अतः शकटमिति त्रयोदशस्य ।
अविष्णो इति चतुर्दशस्य । चितेति पञ्चदशस्य । पूर्वाङ्गं षोडशस्य ।
परार्द्धं सप्तदशस्य । पूर्वाङ्गस्यार्थः—अजस्य रघुसुतस्य रामस्य दाशरथेः
शुभाचारस्य बलेन शीलेन विनोदिता मनोचिता । परार्द्धस्यार्थः—
भुजङ्गमनिभानां सर्पसदृशानाम् अतिखलानामित्यर्थः असाराणां
अन्तःसाररहितानां कलिकालजनानां कलिकाशोषितनराणां
उचिता मनोपविधायिनीत्यर्थः ॥ २३ ॥

यथैनैति । यथैन एकेन द्वाभ्यां वा त्रयोभ्यां सर्वैर्वा सर्वदिग्-

कस्यागे धातुस्तस्मात् रिपुहृदि का भूषणं के स्तनानां
 को दुःखी कश्च शब्दो वदति वद.शुचङ्गी रिपू स्थातवीर्यौ ।
 शृङ्गारी कीदृशः का रणगिरसि भयाङ्गमाप्नोति सेना
 का दानार्थाभिधायी गिरसि गिरसि को युध्यतः संप्रहृत्य ॥२५॥
 कोदृक् तोयार्थिनी स्त्री भवति मदकरः प्रायशः का दुराण्ये
 कस्मिन्मन्दायतेऽसौ नियतमुहुपतिः प्रेयसी का सुरारेः ।
 विख्यातो वाहनौ को द्रुहिणसुरभिदोः कीदृगाखेटकस्तौ
 कीदृग्ने वाचिरामा समिति गतभयाः के गतौ कश्च धातुः ॥२६॥
 हारावो । इति सर्वतोभद्रजातिः ।

गतेः वर्योः उत्तरेः सर्वतोभद्रं नाम बन्धुः तद्विदं यथा तत्त्वतः
 दुष्करं कर्तुमशक्यम् ॥ २४ ॥

का इति । को धातुः त्यागे उत्तः कायतः ? तत्र रिपोः
 यतोः हृदि मनसि का ? स्तनानां भूषणं के ? दुःखी कः ? कश्च
 शब्दः शुचं शोकं वदति बाधयति ? वद । स्थातवीर्यौ विख्यात-
 वचो यतू को ? शृङ्गारी पुरुषः कीदृशः ? रणगिरसि का सेना
 भयात् भङ्गम् आप्नोति ? दानार्थाभिधायाः कः ? को गिरसि
 गिरसि संप्रहृत्य युध्यतः ? ॥ २५ ॥

तोयार्थिनी ललार्थिनी स्त्री कीदृक् ? कः दुराण्ये दुष्टधनिनि
 प्रायशः मदकरः भवति ? अणौ उहुपतिश्चन्द्रः कस्मिन् नियतं
 मन्दायते, सुरारेः जपस्य प्रेयसी का ? द्रुहिणसुरभिदोः
 पविष्णोः दो विख्यातो वाहनौ ? आखेटकस्य व्याधस्य स्त्री
 कीदृक् ? वाचिरामा विद्युत् कादृक् नैव ? सभिति युद्धे गतभयाः
 गतभयाः के ? कश्च धातुः गतौ गत्यर्थप्रतिपादक इत्यर्थः ? ॥ २६ ॥

अत्रोत्तरं स्मरन्तीति सर्वतोभद्रजातिः । का इति एकेन
 पदेन प्रथमम्, यो हा कलित्यागे इति वैवाकरणाः । पुनः हा

प्रतिलोमानुलोमाभ्यामुत्तरेण गतागतम् ।

मध्यवर्णविलोपेन तच्चनिकप्रकारकम् ॥ २७ ॥

वद वल्लभ ! सर्वत्र साधुर्भवति कीदृशः ।

गोविन्देनानसि क्षिप्ते नन्दवेश्मनि काभवत् ॥ २८ ॥

दीनरक्षी ।

इति एकेन वर्णेन दुःखजनकः शब्द इति द्वितीयस्य । ज्ञारा इति
हाभ्यां वर्णाभ्यां तृतीयस्य । ज्ञाराज्ञे ज्ञाज्ञाकाररवशिष्ट इति
त्रिभिर्वर्णैश्चतुर्थस्य । पुनः ज्ञा इति शोकसूचकः शब्द इति एकेन
वर्णेन पञ्चमस्य । ज्ञः शिवः इः कामः तौ वी ज्ञरकामावित्यर्थः
एतौ परस्परं वैरिणाविति षष्ठस्य । ज्ञावीति मध्यवर्णत्यागेन,
ज्ञावी विलानविशेषानित्यर्थ इति सप्तमस्य । ज्ञावीरा ज्ञा शोच-
नीयः शीरो यस्याः तयाभूता विपक्षधारेत्यर्थ इति अष्टमस्य । रा
इति राक्षसाने इति धातोः क्षिपि रूपमिति नवमस्य । अवी
मेधावित्यर्थः अन्योश्च युद्धं प्रणिद्धमिति दशमस्य । अवीज्ञा अप्सु
जलेषु देहा चेष्टा यस्याः तथोक्तेति एकादशस्य । रा धनमिति
द्वादशस्य । राक्षौ इति त्रयोदशस्य । ई लक्ष्मीरिति चतुर्दशस्य । वी
पलिणो हंसगण्डाविति भाव इति पञ्चदशस्य । वीज्ञा विषु पलिषु
देहा चेष्टा यस्याः सेति षोडशस्य । वीरा विगता दरा जलं यस्याः
सा तथोक्तेति सप्तदशस्य । वीरा इति अष्टादशस्य । ज्ञा ओ
ज्ञाङ्गल गताविति ई गताविति चेति जनविशेषस्य ।

प्रतिलोमेति । प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परतः पूर्वतश्चेत्यर्थः
उत्तरेण गतागतं भवति, कदाचित् मध्यवर्णविलोपेन उत्तरं भवतीति
शेषः तच्च मध्यवर्णविलोपोत्तरम् अनेकप्रकारकं बहुविधम् ॥ २७ ॥

वदेति । हे वल्लभ ! कीदृशो जनः सर्वत्र साधुः भवति,
गोविन्देन लण्णेन अनसि शकटे क्षिप्ते सति नन्दवेश्मनि का अभव-
त् ? वद ॥ २८ ॥

यत्नादन्विथ का याद्या लेखकैर्मसिमलिका ।

घनान्धकारे निःशङ्कं मोदते केन बन्धकी ॥ २९ ॥

नारिकेलजा ।

असुरसुरनरेन्द्रै रक्ष्यते का शिरोभिः

तनुरपि शुचिवस्त्रे कातिविस्तारमेति ।

वदति कमलयोनिं सेव्यते केन पुष्पं

मधुरमसृणमृद्धी का भवेदुत्पलस्य ॥ ३० ॥

	ना	
मा	लि	का
	का	

अलोत्तरं दीनरत्नी । दीनान् दुर्गतान् रक्षतीति तथोक्तो जन इति अतुलोमेन प्रथमस्य । दीनरत्नी दुर्गतरिदिति प्रतिलोमेन द्वितीयस्य, आनन्देन दुर्गनिक्षेपपुष्पकसत्त्वव्याप्तीदिति भावः ।

यत्नादिति । लेखकैः यत्नात् अन्विथ का अस्मिमलिका लेखनी याद्या ? बन्धकी दुर्चारिणी स्त्री घनान्धकारे निःशङ्कं यथा तथा केन मोदते आनन्दमनुभवति ? ॥ २९ ॥

अलोत्तरं नारिकेलजा । नारिकेलवृक्षपत्रजाता पुष्पं तेनैव लेखनीकरणं प्रचक्षितमासीदिति भाव इति अतुलोमेन प्रथमस्य । नारिकेलिनेति प्रतिलोमेन द्वितीयस्य ।

असुरेति । असुरसुरनरेन्द्रैः शिरोभिः का रक्ष्यते धियते ? का तनुरपि अत्रापि शुचिवस्त्रे धीतवधने अतिविस्तारम् एति प्राप्नोति ? कमलयोनिं वदति, केन पुष्पं सेव्यते ? उत्पलस्य का मधुरमसृणमृद्धी भवेत् ? ॥ ३० ॥

हिमांशुखण्डं कुटिलोज्ज्वलप्रभं

भवेद्दराहप्रवरस्य कीदृशम् ।

विहाय वर्णं पदमध्यसंस्थितं

न किं करोत्येव जिनः करोति किम् ॥ ३१ ॥

दंष्ट्राभम् ।

वसन्तमासाद्य वनेषु कीदृशाः

पिकेन राजन्ति रसालभूरुहाः ।

निरस्य वर्णद्वयमत्र मध्यमं

तव द्विषां कान्त्यतमा तिथिय का ॥ ३२ ॥

कान्तगिरा । गतप्रत्यागतजातिः ।

अतोत्तरं मालिका कालिने । मालिका पुष्पमालेति अतु-
लोमेन प्रथमस्य । कालिमेत प्रतिलोमेन द्वितीयस्य । क वृद्धमिति
तृतीयस्य । अलिना भ्रमरेण्यति चतुर्थस्य । मालिका मालमिति
प्रतिलोमेन प्रथमस्य ।

हिमांश्विति । कुटिलाज्ज्वलप्रभं हिमांशुखण्डं चन्द्रखण्डं
वराहप्रवरस्य वराहश्रेष्ठस्य कीदृशं भवेत् ? पदमध्यसंस्थितं वर्णं
विहाय जिनः बुद्धदेवः । किं न करोत्येव ? करोति च किम् ? ॥ ३१ ॥

अतोत्तरं दंष्ट्राभम् । दंष्ट्राभं दशनप्रभमिति प्रथमस्य, मध्यवर्णं
लज्जा दंष्ट्रमिति द्वितीयस्य, प्रतिलोमेन भन्दं कल्याणमिति तृतीयस्य ।

वसन्तमिति । वनेषु वसन्तम् आसाद्य प्राप्य रसालभूरुहाः
षष्ठकारतरवः कीदृशाः पिकेन कोकिलेन सन्तः राजन्ति ? अत्र
मध्यमं वर्णद्वयं निरस्य लज्जा तव द्विषां शत्रूणां का ? अन्त्यतमा
वरमा तिथिय का ? ॥ ३२ ॥

अतोत्तरं कान्तगिरा । रमणीयवचसेति प्रथमस्य, मध्यवर्ण-

षादौ मध्ये तथास्ते वा वर्धन्ते वर्षजातयः ।

एकद्वित्रादयो यत्र वर्धमानाक्षरं हि तत् ॥ ३२ ॥

किमनन्ततया ख्यातं पादेन व्यङ्गमाङ्गय ।

जनानां खोचनानन्दङ्गे तन्वन्ति घनात्यये ॥ ३३ ॥

खञ्जनाः ।

उरःस्थलं कीदृशं विना पयोधरं

विभर्त्ति सम्बोधय मारुताशनम् ।

वदन्ति कं पत्तनसम्भवं जनाः

फलञ्च किं गौडवधूकुचोपमम् ॥ ३५ ॥

नागरङ्गम् ।

ह्रस्वाग्रे कारा बन्धनागार इति द्वितीयस्य, प्रतिलोभेन राका पौर्ण-
मासीति तृतीयस्य ।

षादाविति । यत्र षादौ मध्ये तथा अन्ते वा एकद्वित्रादयः
वर्षजातयः वर्धन्ते, तत् वर्धमानाक्षरं नाम बन्ध इति शेषः ॥ ३२ ॥

किमिति । अनन्ततया किं ख्यातं प्रसिद्धम् ? पादेन व्यङ्गं
विकलाङ्गम् आङ्गय सम्बोधय ? घनात्यये वर्षोपममे के जनानां खोच-
नानन्दं तन्वन्ति विस्तारयन्ति ? ॥ ३३ ॥

खञ्जोत्तरं खञ्जनाः । खमाकाशमिति प्रथमस्य, खञ्जेति द्वितीयस्य,
खञ्जनाः पल्लिविशेषा इति तृतीयस्य ।

उरःस्थलमिति । अत्र जगति कः विना पयोधरम् अस्त्र-
मित्यर्थः उरःस्थलं वक्षःस्थलं विभर्त्ति ? मारुताशनं सर्पं सम्बोधय ?
जनाः पत्तनसम्भवं नागरजातं कं वदन्ति ? गौडानां गौडदेशीयानां
कुचोपमं शानसदृशं फलञ्च किम् ? ॥ ३५ ॥

खञ्जोत्तरं नागरङ्गम् । ना पुमानिति प्रथमस्य, नागेति

प्रायेण नीचलोकस्य कः करोतीह गर्वताम् ।

आदौ वर्षद्वयं दत्त्वा ब्रूहि के वनवाचिनः ॥ ३६ ॥

श्वराः ।

सानुजः काननङ्गत्वा नैकप्रेयान् जघान कः ।

मध्ये वर्षत्रयं दत्त्वा रावणः कीदृशो वद ॥ ३७ ॥

राक्षसोत्तमः ।

धत्ते वियोगिनी गण्डस्थलपाण्डुफलानि का ।

वद वर्षौ विधायान्ते सीता हृष्टा कयाभवत् ॥ ३८ ॥

लवलीलया ।

द्वितीयस्य, नागरमिति तृतीयस्य, नागरङ्गं तटाक्षफलमिति चतुर्थस्य ।

प्रायेणेति । कः प्रायेण नीचलोकस्य गर्वताम् अङ्गद्वारम् इह करोति ? आदौ वर्षद्वयं दत्त्वा के वनवाचिनः भवन्ति, ब्रूहि कथय ॥ ३६ ॥

अलोत्तरं श्वराः । रा धनमिति प्रथमस्य, पूर्व वर्षद्वयदाने श्वराः व्याधा इति द्वितीयस्य ।

सानुज इति । कः सानुजः काननं गत्वा नैकप्रेयान् निकषा-
न्मजान् राजसानित्यर्थः जघान ? मध्ये वर्षत्रयं दत्त्वा रावणः
कीदृशः ? वद ॥ ३७ ॥

अलोत्तरं राक्षसोत्तमः । राम इति प्रथमस्य, मध्ये वर्षत्रय-
दाने राक्षसोत्तम इति द्वितीयस्य ।

धत्ते इति । का वियोगिनी गण्डस्थलपाण्डुफलानि धत्ते ?
अन्ते वर्षौ विधाय दत्त्वा सीता कया हृष्टा अभवत् ? ॥ ३८ ॥

अलोत्तरं लवलीलया । लवलीति प्रथमस्य, लवणं लसुतस्य
लीलया क्रीडया इति द्वितीयस्य ।

विष्णोः का वल्लभा देवी लोकत्रितयपावनी ।

वर्णमाद्यन्तयोर्दत्त्वा कः शब्दस्तुल्यवाग्वद ॥ ३९ ॥

समानः, इति वर्णमानाक्षरजातिः ।

आदितो मध्यतोऽन्ताद्वा हीयन्ते वर्णजातयः ।

एकद्वित्रादयो यत्र हीयमानाक्षरं हि तत् ॥ ४० ॥

वसन्तमासाद्य विकसितराजते

वनेषु किं वल्लभ ! पुष्पमुच्यताम् ।

विचङ्क्रमं कञ्च परिस्फुटाक्षरं

वदन्ति कम्पलजसम्भवं विदुः ॥ ४१ ॥

किंशुकम् ।

विष्णोरिति । का लोकत्रितयपावनी देवी विष्णोः वल्लभा ?
आद्यान्तयोर्दत्त्वं दत्त्वा कः शब्दः तुल्यवाक् तुल्यार्थबोधकः भवतीति
शेषः ? वद ॥ ३९ ॥

अन्तोत्तरं समानः । सा लक्ष्मीरिति प्रथमस्य, आदौ अन्ते च
वर्णद्वयदाने समान इति द्वितीयस्य ।

आदित इति । यत्र आदितः मध्यतः अन्तात् वा एकद्वित्रा-
दयः वर्णजातयः हीयन्ते, तत् हीयमानाक्षरं नाम वन्धः ॥ ४० ॥

वसन्तमिति । हे वल्लभ ! वसन्तमासाद्य वनेषु किं पुष्पं विकसि-
राजते, उच्यताम् । कञ्च विचङ्क्रमं पश्चिष्णं परिस्फुटाक्षरं वदन्ति
कथयन्ति ? कं पद्मलजसम्भवं पद्मयोनिं विदुः बुधा इति शेषः ? ॥४१॥

अन्तोत्तरं किंशुकम् । किंशुकं पलाशपुष्पमिति प्रथमस्य, एकेन
वर्णेन हीनं शुकमिति द्वितीयस्य, दाभ्या वर्णाभ्यां हीनं कं मल्लाश-
मिति तृतीयस्य ।

समुद्यते कुत्र न याति पांशुलाः ।
 समुद्यते कुत्र भयं भवेज्जलात् ।
 समुद्यते कुत्र तवापयात्परिः
 प्रहीनसम्बोधनवाचि किं पदम् ॥ ४२ ॥
 हिमकरे ।

तपस्विनोऽत्यन्तमहासुखाशया
 वनेषु कश्मै स्पृहयन्ति सत्तमाः ।
 इहाद्यवर्णद्वितयं निरस्य भोः
 सदा स्थितं कुत्र च सत्त्वमुच्यताम् ॥ ४३ ॥
 तपसे ।

पुरुषः कीदृशी वेत्ति प्रायेण सकलाः कलाः ।

समुद्यते इति । कुत्र कस्मिन् समुद्यते सम्यक् उदयमाने सति
 पांशुलाः रजस्रलाः न याति नाभिगच्छति पुरुष इति शेषः ? कुत्र
 समुद्यते समुद्यते सति जलात् भयं भवेत् ? कुत्र समुद्यते तव
 परिः यत्रुः अपयाति व्यपगच्छति ? प्रहीनस्य निजदस्य जनस्य
 सम्बोधनवाचि किं पदं भवतीति शेषः ॥ ४२ ॥

अत्रोत्तरं हिमकरे इति । हिमकरे चन्द्रे इति प्रथमस्य,
 एकवर्षत्यागेन मकरे इति द्वितीयस्य, वर्षद्वयत्यागेन करे इति
 तृतीयस्य, वर्षत्रयत्यागेन रे इति चतुर्थस्य ।

तपस्विन इति । सत्तमाः साधवः तपस्विनः वनेषु अत्यन्तमहा-
 सुखाशया कश्मै स्पृहयन्ति ? इह आद्यावर्षद्वितयं निरस्य त्यक्त्वा भोः
 भित्तेति शेषः कुत्र सत्त्वं बलं सदा स्थितम् उच्यताम् ॥ ४३ ॥

अत्रोत्तरं तपसे । तपसे तपसरण्यायेति प्रथमस्य, आद्यावर्ष-
 द्वयत्यागेन से विष्णौ इति द्वितीयस्य ।

पुरुष इति । कीदृशः पुरुषः प्रायेण सकलाः कलाः कामविदाः

मध्यवर्णद्वयं त्यक्त्वा ब्रूहि कः स्यात्सुराक्षयः ॥ ४४ ॥

नागरिकः ।

युजमानेन कः स्वर्गहेतुः सम्यग्विचार्यते ।

विहायाद्यन्तयोर्वर्णौ गोत्वं कुत्र स्थितं वद ॥ ४५ ॥

यागविधिः । ह्यियमानाचराजातिः ।

अन्योन्याक्षरवर्त्तिन्या चैकान्तरितयाऽथवा ।

शृङ्खलाबन्धः इत्युक्तौ ग्रन्थिमान्नागपाशकः ॥ ४६ ॥

पवित्रमतिवृत्तिकृत् किमिह किं भटामन्त्रणं

ब्रवीति धरणीधरस्तु किमजीर्णसम्बोधनम् ।

हरिर्वदति को जितो मदनवैरिणा संयुगे

तनोति ननु कः शिखण्डिकुलताण्डवाङ्मुखम् ॥ ४७ ॥

पयोधरसमयः ।

वेत्ति जानाति ? मध्यवर्णद्वयं त्यक्त्वा कः सुराक्षयः स्यात् ब्रूहि

अत्रोत्तरं नागरिकः । नागरिकः नगरसम्भव इति प्रथमस्य,
मध्यवर्णद्वयत्यागेन नाकः स्वर्ग इति द्वितीयस्य ।

युजमानेनेति । युजमानेन याज्ञिकेन स्वर्गहेतुः कः विचार्यते ?
आद्यन्तयोः वर्णौ विहाय गोत्वं कुत्र स्थितं वद ॥ ४५ ॥

अत्रोत्तरं यागविधिः । यागविधिर्यज्ञात्तुजानमिति प्रथमस्य,
आद्यन्तवर्णद्वयत्यागेन मयीति द्वितीयस्य ।

अन्योन्येति । अन्योन्याक्षरवर्त्तिन्या अथवा एकान्तरितया
वर्णपरस्परयेति शेषः शृङ्खलाकारेण बन्धः ग्रन्थिमान् नागपाशक
इति उक्तः कथितः ॥ ४६ ॥

पवित्रमिति । इह जगति पवित्रम् अतिवृत्तिकृत् अतिसन्तोष-
जनकं किम् ? भटस्य बोधस्य आमन्त्रणं सम्बोधनं किम् ? धरणी-

भवति जयिनी काजौ सेनाद्वयाधरभूषणं
वहति किमहिः पुष्पं कीदृक् कुसुम्भसमुद्भवम् ।
महति समरे वीरौ वीर ! त्वया वद किं कृतः
कमलमुकुले भृङ्गः कीदृक् पिबन्मधु राजते ॥ ४८ ॥

परागरञ्जितः । मृङ्गलाजातिः ।

आज्ञानं किं भवति हि तरोः कस्यचित् प्रश्रविज्ञाः ।
प्रायः कार्यं किमपि न कलौ कुर्वत के परधाम् ।

अधरस्य व्रवीति किमिति शेषः ? अजीर्णसम्बोधनं किम् ? हरिः
वदति किमिति शेषः ? मदनवीरिणा हरेण संयुगे युद्धे कः
जितः ? ननु भोः कः शिखण्डिना मयूराणां कुले तस्य ताण्डवस्य
मृगस्य आङ्गुस्पर्शं तनोति विस्तारयति ? ॥ ४७ ॥

अत्रोत्तरं पञ्चोपरमयः । पयः जलमिति प्रथमस्य, योध
इति द्वितीयस्य, धर इति तृतीयस्य, रस इति चतुर्थस्य, स विष्णुः
इति पञ्चमस्य, मयः दैत्यविशेषः त्रिपुराधिपतिरित्यर्थ इति षष्ठस्य,
मयोपरमयः वर्षाकाल इति सप्तमस्य ।

भवतीति । का सेना आजौ युद्धे जयिनी भवति ? अधरस्य
भूषणम् आद्वय सम्बोधय ? अहिः सर्पः किं वहति ? कुसुम्भसमुद्भवं
पुष्पं कीदृक् ? हे वीर ! महति समरे युद्धे त्वया वीरौ यत्नः किं
कृतः ? वद । कमलमुकुले मधु पिबन् भृङ्गः स्वमरः कीदृक्
राजते ? ॥ ४८ ॥

अत्रोत्तरं परागरञ्जितः । परा श्रेष्ठेति प्रथमस्य, रामेति
द्वितीयस्य, गरविषमिति तृतीयस्य, रञ्जित रक्तमिति चतुर्थस्य, जित
इति पञ्चमस्य, परागेण कौसुमरजसा रञ्जितः भूषित इति षष्ठस्य ।

आज्ञानमात । कस्यचित् तरोः आज्ञानं किं भवति हि ?

पूर्णं चन्द्रं वहति ननु का पृच्छति स्नानचक्षुः
केनोदन्याजनितमसमं कष्टमाप्नोति लोकः ॥ ४९ ॥

* निरापकारेण ।

का सम्बुद्धिः सुभट ! भवतो ब्रूहि पृच्छामि सम्यक्
प्रातः कीदृग् भवति विपिनं सम्प्रवहैर्विहङ्गैः ।
लोकः कस्मिन् प्रणयति सुदं का त्वदीया च जैत्रो
प्रायो लोके स्थितमिह सुखं जन्तुना कोदृशेन ॥ ५० ॥

वीहारसेविना । एकान्तरितशृङ्खलाजातिः ।

गोष्ठी विदग्धजनवत्यपि शीचनीया

कीदृग् भवेत्तरणिरस्मिन् का सदास्ति ।

हे प्रप्रविष्टाः ! के जनाः प्रायः परेषां किमपि कार्यं न कुर्वन्ते ?
ननु भोः का पूर्णं चन्द्रं वहति ? स्नानचक्षुः पृच्छति ? लोकः
केन उदन्याजनितं त्वन्याजनितम् असमं कष्टम् आप्नोति ? ॥ ४९ ॥

अत्रोत्तरं निरापकारेण । अत्र एकान्तरितशृङ्खला-वर्णपरम्परा-
नोप कदम्ब इति प्रथमस्य, परे इति द्वितीयस्य, राका पौर्यमाप्नोति
तृतीयस्य, काण्ड इति चतुर्थस्य, नीरस्य जलस्य अपकारेण हान्येति
पञ्चमस्य ।

केति । हे सुभट ! भवतः सम्बुद्धिः का ? ब्रूहि वद, सम्यक्
पृच्छामि, प्रातः प्रभाते सम्यक्कैः विहङ्गैः प्रक्षिप्तमिः विपिनं वनं
कीदृग् भवति ? लोकः कस्मिन् सुदं हृषं प्रणयति प्रकाशयति ?
त्वदीया जैत्रो जयसाधनी च का ? कीदृशेन जन्तुना प्राणिना
इह लोके प्रायः सुखं स्थितम् ? ॥ ५० ॥

अत्रोत्तरं विहारसेविना । पीरेति प्रथमस्य, रवि कोलाहल-
विशिष्टमिति द्वितीयस्य, हासे इति तृतीयस्य, सेनेति चतुर्थस्य,
वीहारसेविना वीहारं वीङ्गमठं सेवते इति तथोक्तेन ।

गोष्ठीति । विदग्धजनवती विद्वज्जनवती अपि कीदृक् गोष्ठी

दुर्वारदर्पदलितामरनायकापि

कीदृशकारि सुरशत्रुचमूगुहेन ॥ ५१ ॥

तारकविरहिता ।

	क	
वि	र	हि
	ता	

कीदृक् परैरुपहतो भवति तृतीयः

पृच्छत्यनुच इह किं विदितं पवित्रम् ।

विच्छिन्नपाणिचरणो जनको यदीयः

कीदृक् परैरभिहितः स पुमान् पुनः स्यात् ॥ ५२ ॥

समा शोचनीया भवेत् ? तरश्चिरस्मिन् सूर्यतिरयेषु का सदा
अस्ति ? दुर्वारेण दर्पेण राज्ञाङ्गारेण दलितः अमरनायकः देवेन्द्रः
यथा तादृशी सुरशत्रोस्तारकस्य चमूः सेना गुहेन कार्तिकेयेन कीदृशी
अकारि कृता ? ॥ ५१ ॥

आलोचनं तारकविरहिता । कविर्वाञ्छतेति प्रथमाचरद्वय-
त्वाग्नेन प्रथमस्य, रविचरतेति शेषाचरद्वयत्वाग्नेन प्रतिशोभत इति
द्वितीयस्य, तारकः अक्षरराजस्तद्विरहितेति तृतीयस्य ।

कीदृगिति । कीदृक् जितोषः न्यपतिः परैः शत्रुभिः उपहतः
पराभूतः भवति ? अत्रुचः पृच्छति ? इह पंचाङ्गे किं पवित्रं
विदितम् ? यदीयः जनकः पिता विच्छिन्नपाणिचरणः, स पुमान्
परैः पुनः कीदृक् अभिहितः उक्तः स्यात् ? ॥ ५२ ॥

व्यङ्गतनयः । नागपाशजातिः ।

भाषाभिचित्रितं यत् स्यात्संस्कृतप्राकृतादिभिः ।

सन्तश्चित्रन्तदिच्छन्ति संशुद्धं त्वेकभाषया ॥५३॥

किं न स्यात्कीदृच्छं महतोऽपि च तादृशस्य जलराशेः ।

दिनअरकिरणप्यस्य पङ्क्तिषु ह्येव किं गोप्ते ॥५४॥

कमलवणम् ।

मत्स्यहितमम्बु कीदृक् पृच्छति रोगी निशासु किं भाति ।

कोऽनङ्गा वदति स्रगः खे गम्भइ केरिसा रइणा ॥५५॥

अविसामर्भाभरणे । संस्कृतप्राकृतजातिः ।

अत्रोत्तरं व्यङ्गतनयः । अत्र व्यामत्यक्षरपरित्यागेन गतनयः
नोतिभ्रष्ट इति प्रथमस्य, नत इति प्रथमाक्षरद्वयत्यागेनास्याक्षरत्यागेन
च प्रतिबोमत इति द्वितीयस्य, शेषाक्षरद्वयत्यागेन प्रतिबोमतः
गव्यमिति तृतीयस्य, व्यङ्ग्य विगताङ्गस्य तनय इति चतुर्थस्य ।

भाषाभिरिति । यत् काव्यमिति भावः संस्कृतप्राकृतादिभि-
र्भाषाभिः चित्रितं सज्जितं, सलः साधयः तत् चित्रम्, एकभाषया
रचितं तु संशुद्धं केवलम् इच्छन्ति वदन्तीति यावत् ॥ ५३ ॥

किमिति । महतोऽपि तादृशस्य जलराशेः किं वस्त्विति शेषः
कीदृच्छं कीदृशं न स्यात् ? दिनअरेति, दिनअरकिरणस्यार्थेन प्रतिकुलं
भवति किं प्रभाते ? इति संस्कृतम् ॥ ५४ ॥

अत्रोत्तरं कमलवणम् । कं जलम् अलवणं स्वयन्मूल्यमिति
प्रथमस्य, कमलवनमिति द्वितीयस्य ।

मत्स्यमिति । कीदृक् अम्बु जलं मत्स्येभ्यः हितम् ? रोगी
पृच्छति ? निशासु किं भाति राजते ? अनङ्गः कः ? स्रगः वदति ?
खे आकाशे गम्भइ इत्यादि प्राकृतं, गम्भते कीदृशा रविष्येति
संस्कृतम् ॥ ५५ ॥

प्रायो विभ्यति कीदृशादरिगजादन्तप्रह्नीणा गजाः
पृथ्वी सम्प्रति कीदृशा नृपतिना राजन्वती राजते ।
प्रायः प्रावृषि कीदृशी गिरितटी धत्ते च कः कं जले
मज्जन्नेवल्लिये घणञ्चयदिणे जादं सरो केरिसम् ॥ ५६ ॥

सरदादवताविदवाहिरम् ।

कृतं कीदृशमङ्गं दन्तभवं कं वदन्ति विद्वांसः ।
अतिलघुवाचि पदं किं केरिसु सुश्रेणसु होइ जणो ॥ ५७ ॥
विस्त्रन्तमणु । इति संस्कृतापभ्रंशजातिः ।

अत्रोत्तरम् अविशामभिमिरेण । अवि प्रजिरङ्कितमिति
प्रथमस्य, पञ्चिषां सत्स्यशब्दत्वादिति भावः । साम अत्रो रोगः तेन
सङ्कितः तत्सम्बन्धो इति द्वितीयस्य, भं नक्षत्रमिति तृतीयस्य, इः
काम इति चतुर्थस्य, एण नृग इति पञ्चमस्य, अविशामभिमिरेण
अविश्रामस्वमयेनेति षष्ठस्य ।

प्राय इति । दन्तप्रह्नीणाः ह्रीनदन्ताः गजाः कीदृशात्
अरिगजात् यत् गजात् प्रायः बाहुल्येन विभ्यति ? कीदृशा नृप-
तिना राजन्वती पृथ्वी सम्प्रति राजते ? प्रावृषि वर्षाकाले गिरि-
तटी प्रायः कीदृशी भवतीति शेषः ? कः जले कं धत्ते धारयति ?
मध्याह्ने इत्यादि, मध्याह्नभोज्यायां घनात्ययदिने जातं सरः कीदृशमिति
संस्कृतम् । घनात्ययदिने शरदीत्यर्थः । अन्यत् शुभमम् ॥ ५६ ॥

अत्रोत्तरं सरदादवताविदवाहिरम् । सरदात् सदनादिति
प्रथमस्य, अवता रक्षतेति द्वितीयस्य, विदवा दावाभिरङ्कितेति
तृतीयस्य, अहिः नागराजः अं विष्णुमिति चतुर्थस्य ।

कृतमिति । कृतं लिङ्गम् अङ्गं कीदृशं भवतीति शेषः ?
विद्वांसः कं वक्ष्यमिति शेषः दन्तभवं दन्त्यमिति यावत् वदन्ति ? किं

किं सुखमाहुः प्रायः केशविकारश्च का हरेर्दयिता ।

कथमाभा कस्मिन्निशि को लुब्ध इ वीरपुलिसाणम् ॥ ५८ ॥

शमलकम्पालम्भे ।

कस्तम्बेरमसुत इति विख्यातः पृच्छति स्फुटं हरिणः ।

अहिणवणअलीजणो असाहुं केण उज्झहइ ॥ ५९ ॥

कलभएण । संस्कृतमागधिकम् ।

मदम् अतिबधुवाचि अतिबधुबोधकम् ? केरिण इत्यादि, कीदृशः
सुजनेषु भवति जन इति संस्कृतम् ॥ ५७ ॥

अत्रोत्तरं विघ्नलभणु । विघ्नम् आभगन्वि विघ्नं स्यादाभगन्वि
अदित्यमर इति प्रथमस्य, तं तकारमिति द्वितीयस्य, अणु इति तृती-
यस्य, विघ्नलभणु इति विश्वकर्मना इति संस्कृतं चतुर्थस्य ।

किमिति । किं सुखं केशविकारश्च किमिति शेषः आहुः कथ-
यन्ति ? हरेः विष्णोः दयिता स्त्री का ? निशि कस्मिन् आभा
कथम् ? को लुब्ध इत्यादि को रोषते वीरपुरुषाणामिति
संस्कृतम् ॥ ५८ ॥

अत्रोत्तरं शमलकम्पालम्भे । यं मङ्गलमिति प्रथमस्य, अलक-
मिति द्वितीयस्य, मा लज्जोरिति तृतीयस्य, भे नचत्रे अलम् अति-
शयेन भा इति चतुर्थस्य, समरकर्मारम्भ इति संस्कृतं पञ्चमस्य ।

क इति । कः कस्तम्बेरमस्य सुत इति विख्यातः ? हरिणः
सङ्गः स्फुटं पृच्छति ? अहिणवणेत्यादि, अभिनवनगरीजनः असाहुं
केन त्यजतीति संस्कृतम् ॥ ५९ ॥

अत्रोत्तरं कलभएण । कलभः करिषावक इति प्रथमस्य,
एण हरिण इति द्वितीयस्य, *करभयेनेति संस्कृतं कराद् राज्ञाद्
भयेन असाहुं नृपतिं त्यजतीत्यर्थे इति तृतीयस्य ।

कोपारुणं किमरुणाग्रसरस्य पूर्व-

काष्ठायनिष्ठिततनोरुपमानपात्रम् ।

यत्तं खणेन मरणं सग्नरस्य रसो

पुत्तेहि किं पविसिञ्चणं तुरङ्गमत्यम् ॥ ६० ॥

कपिलपणम् ।

कं प्रीणयन्ति जलदाः सैन्यं कीदृक् पलायते समरात् ।

धत्तं शिरोधरा किं रुद्रसिरं केरिसं भोदी ॥ ६१ ॥

चातकं कातरं कम् । संस्कृतपैशाचिकम् ।

को वर्णाद्यः क्व च जलधिसुता कच्च दीर्घादिसंज्ञं

प्राहुर्बुद्धाः कमजयदसौ तार्किकैः के क्रियन्ते ।

कोपति । कोपेन अरुणं रक्तं किं पूर्वकाष्ठा पूर्वा दिक् तस्याः
व्यये निष्ठिता तनुयस्य तथोक्तस्य अरुणाग्रसरस्य सूर्यस्य अणवः
अरुणस्य सूर्यस्य अग्रसरः तस्य अतूरोः उपमानपात्रम् ? पत्तमित्यादि,
प्राप्तं खणेन मरणं सग्नरस्य रात्रः पुत्रैः किं प्रविश्य तुरङ्गमार्थ-
मिति संस्कृतम् । सग्नरस्य रात्रः पुत्रैः तुरङ्गमार्थम् अश्वमेवाया-
श्वाहरणार्थं किं प्रविश्य मरणं प्राप्तम् ? ॥ ६० ॥

अत्रोत्तरं कपिलपणम् । कपिलपणं यानरसुखमिति प्रथमस्य,
कपिलस्य सुनेः वनमिति द्वितीयस्य ।

कमिति । जलदाः मेघाः कं प्रीणयन्ति ? कीदृक् सैन्यं सम-
रात् पलायते ? शिरोधरा योवा किं धत्ते ? रुद्रसिरमि-
त्यादि, रुद्रसिरः कीदृशं भवति ? ॥ ६१ ॥

अत्रोत्तरं चातकं कातरं कम् । चातकमिति प्रथमस्य, कातरं
भीतमिति द्वितीयस्य, कं शिरः इति तृतीयस्य, चातकं कातरं कं
जातगङ्गातरङ्गमिति संस्कृतं चतुर्थस्य ।

क इति । वर्णानाम् आद्यः प्रथमः कः ? जलधिसुता वज्रयोः

आमन्त्रो विः कथय विदितं किं पदं हेतुवाचि
जा णञ्जेडं महद् महिला सावि वीक्षेद् कीसे ॥ ६२ ॥

अए चम्भारं वादावेहि ।

शब्दः कः स्यात्पुरुषवचनं कुण्डली कौ स्मरारः

कामभोधेर्हरिरुदहरहीबधः पृच्छतीदम् ।

हण्डीकुण्डी अणसि ण धरे कीस अद्धारअत्थं

ये पुच्छिन्ना स उण परिहारुत्तरं कीस देइ ॥ ६३ ॥

नाही कुम्भार । संस्कृतलौकिकमिति चित्रजातिः ।

क च कुत्र तिष्ठतीत्यर्थः ? बुद्धाः कं दीर्घादिसंज्ञं प्राहुः ? अथौ बुद्ध इति शेषः कम् अजयत् ? तार्किकैः के क्रियन्ते ? विः पक्षो आमन्त्र्यः सम्बोधनीयः ? किं पदं हेतुवाचि हेतुबोधकं विदितं प्रसिद्धं कथय ? जा णञ्जेडमित्यादि, यां नर्तितम् अजति महिला सावि जल्पति कथमिति संस्कृतम् । सा महिला स्त्री नर्तितम् अजति आगच्छति सा अपि निश्चितं कथं जल्पति ? ॥ ६२ ॥

अत्रोत्तरम् अए चम्भारं वादावेहि । अः अकार इति प्रथमस्य, ए अथञ्जो विष्णुवाचकः तस्मिन्निति द्वितीयस्य, चं चकारमिति तृतीयस्य, भारं कन्दर्पमिति चतुर्थस्य, वादा इति पञ्चमस्य, वे मन्त्रिन्निति षष्ठस्य, हि इति सप्तमस्य, अए चम्भारं वादावेहि अये चम्भारं वादयेति संस्कृतम् । अये इति सम्बोधनं चम्भारं रुदहर्णं वादय इति अष्टमस्य ।

गज्ज इति । कः शब्दः पुरुषवचनः पुंवाचकः स्यात् ? स्मरारैः हरस्य कुण्डली कौ ? हरिः कामभोधेः सप्तहात् काम् उदहरत् सहधार ? वीबधः भारविशेषः इदं पृच्छति ? हण्डोत्तादि, हण्डिकाकुण्डिकाः आनयवि न धर ! कथमस्यार्थं यं पृच्छेत् स पुनः प्रत्युत्तरं कीदृक् ददातीति संस्कृतम् । अस्यार्थं हण्डिका-

को निवसद् स्तच्छन्दं सुन्दरि ! गिरिगह्वणकुक्षमज्जम्भि ।

सह अज्जुणेण योद्धुं सिद्धिगमणो केरिसो होइ ॥ ६४ ॥

सरहससवराहवर्गो ।

का हरद मणं पदुणो गुणगणजीवणसलाहणिषीस्स ।

कअ चड्चडेति सहा हुआसना केरिसा होन्ति ॥ ६५ ॥

सरिसवह्वया । इति शुद्धपाक्तम् ।

काङ्गुकाः ज्वालिताः इति भाषा । कथं न ध्यानयसि ? धर इति
सम्बोधनं च धर तटास्त्रपुरणवर्णः । इति यं पृच्छेत् स जनः पुनः
प्रत्युत्तरं काहक् ददाति ? ॥ ६२ ॥

अलोत्तरं नाहो कुम्भार । ना पुमानिति प्रथमस्य, अहो
भृङ्गो इति द्वितीयस्य, कं पृथिवीमिति तृतीयस्य, भार इति चतु-
र्थस्य, नाहो कुम्भार नास्ति कुम्भार इति संस्कृतम् । कुम्भकारो
नास्तीति कथम् ध्यानयामोति प्रत्युत्तरम् ।

को इति ।—

को निवसति स्तच्छन्दं सुन्दरि ! गिरिगहनकुक्षं मध्ये ।

सह अर्जुनेन योद्धुं सिद्धिगमनः काङ्क्षो भवतीति संस्कृतम् ॥

व्याख्यानार्थः, हे सुन्दरि ! कः गिरिः पर्वतस्य यत् गहनं निविष्टं कुक्षं
तस्य मध्ये स्तच्छन्दं निवसति ? सिद्धो मयूरः तेन गमनं यस्य सः
काङ्क्षिकेय इत्यर्थः अर्जुनेन सह योद्धुं काङ्क्षो भवति ? ॥ ६४ ॥

अलोत्तरं सरहससवराहवर्गो । सरभसवराहवर्ग इति
संस्कृतम् । सरभाः अष्टापदस्तुतयिषेयाः शशाः प्रभिद्धाः वराहाः
शूकराः तेषां वर्गः समूह इति प्रथमस्य, द्वितीये सरभसवराहवर्ग
इति संस्कृतम् । सरभसाः मदेमाः ये शवराः किराताः तैः सह
आहवे युद्धे गच्छतीति तथोक्तः ।

केति । का हरति मनः प्रत्युत्तरं गुणगणजीवणसलाहणीयस्य ।

कथय चट्चट इति शब्दः ऊताशनाः कीदृशा भवन्तीति संस्कृतम् ।

पाणिगाहणनिग्रसण सोहृद केहि मण्डिअम् ।

साहसुबहु वीर ! पइणोरिइवलं केहिं खण्डिअम् ॥ ६६ ॥

समरङ्गणेहिम् ।

रसिअहु केण उच्चाङ्गण किज्जइ

जुअइमाणसु केण उविज्जइ ।

तिसिअ लोअ खणु केण सुहिगाइ

एहु पहु मम भुअणे गिग्घद ॥ ६७ ॥

वीरसराएण । शुद्धापभ्रंशम् ।

का स्त्री गुणगणयौवनैः ज्ञापनीयस्य प्रशंसनीयस्य पत्न्युः स्वामिनः
जनः हरति ? चटत् चटत् इति शब्दो येषां तथाभूताः छतायनाः
अग्नयः कीदृशाः भवन्ति ? ॥ ६५ ॥

अत्रोत्तरं सरिसवड्ढया सदृशवधूः सर्पपवड्ढलाशेत्यर्थः । आद्यो
सदृशो अतुरूपा वधूः । द्वितीये सर्पपाङ्कतियुता इत्यर्थः ।

पाणीति । पाण्यगहणनिवसनं शोभते कैर्मण्डितम् ।

साहसवदपि वीर ! प्रतिरिपुदलं कथं खण्डितमिति संस्कृतम् ॥

पाण्यगहणस्य विनाहस्य निवसनं वस्त्रं कैः मण्डितं रक्षितं
शोभते ? हे वीर ! साहसवदपि साहससम्पन्नमपि प्रतिरिपुदलं
शत्रुसैन्यं कथं खण्डितं पराभूतं त्वयेति शेषः ॥ ६६ ॥

अत्रोत्तरं समरङ्गणेहिम् समरङ्गनैरिति समराङ्गणैरिति च
संस्कृतम् । समैः अतुरूपैः रङ्गनैः रागहरणैरिति प्रथमस्य, समरा-
ङ्गणैः युद्धव्यापारैरिति द्वितीयस्य ।

रसिअहु इति, रमिकायां केन उच्चाटनं क्रियते

युवतिमानसं केन उद्विज्यते ।

हमितो लोकः कथं केन सुखीक्रियते ।

एष प्रश्नो मम भुवने केन गायते ॥ इति संस्कृतम् ॥ ६७ ॥

सुअलो मेहं पुच्छइ पुच्छइ मेहोवि तं तहा सुअलम् ।

केण हआ सअलसुआ केण जणी विसइ पाआलम् ॥६८॥

बलाहकविलेण ।

धवलुज्जलेहिं केहिं सोहइ धलणी मसाणदेसस्स ।

णिलअस्स रक्कवणाला केहिं पलिवेटिआ होन्ति ॥६९॥

णलकलंकेहिम् । शुद्धमागधिकम् ।

सुगमम् । अलोत्तरं नीरसराएण । नीरसरागेणेति संस्कृतम् । नीरसः रसशून्यः यः रागः स्वरविशेषः तेनेति प्रथमस्य, नीरसे रसानभिज्ञे पुंसोति शेषः यः रागः प्रथमः अज्ञानजनित इति भावः तेन इति द्वितीयस्य, नीरे नीरटाने यः सरागः यत्त्वान् तेन इति तृतीयस्य, निर्गतो रसो यस्मात् तादृशो यो रागः स्वरः तेनेति चतुर्थस्य ।

सुअलो इति, शूकरो मेहं पृच्छति पृच्छति मेहोऽपि तं तथा शूकरम् ।

केन जताः सगरयुताः केन जनो विशति पातालम् ॥

इति संस्कृतम् ॥६८॥

शूकरः मेहं पृच्छति सगरयुताः केन जताः दग्धा इत्यर्थः ? मेहोऽपि तं शूकरं पृच्छति जनः केन पातालं विशति ?

अलोत्तरं बलाहकविलेण । हे पराह ! कपिलेन सुनिनेति प्रथमस्य, हे बलाहक मेघ ! विलेन भूविपरेषेति द्वितीयस्य ।

धवलु इति, धवनोष्णलैः कैः शोभते धरणी प्रसृगानदेष्य ।

निरयस्य रक्कपालाः कैः परिवेष्टिता भवन्ति ॥

इति संस्कृतम् ॥६९॥

अलोत्तरं णलकलंकेहिम् । नरकरहैः नराणां करहैरस्थि-भिरिति प्रथमस्य, नरकस्य रहैः अधमेः अतिनारकिभिरित्यर्थ इति द्वितीयस्य ।

पैरी पृच्छइ ककणे रोचइ कसणो घणो केहिम् ।

सञ्चाइ ण केहिं समस्यन्ति सच्चं णिहितं कतादम्पि । ७० ॥

अहितपरकेहिम् ।

पत्तूण किं भडअणो णिजदेहदाणं

अडासणं भवति जम्फणिस्सअणस्य ।

भोत्तूण खोरतरदुक्खसदाइ पावा

मोहंधआरगहणं लप किं लहन्ति ॥ ७१ ॥

विसमरणम् । शुद्धपैशाचिकम् ।

पैरीति, पैरी पृच्छति गगने रोचते कणो घनः कथम् ।

कत्वानि न कैः समर्थान्ते निहितं कतान्वपीति संस्कृतम् ।

पैरी यत्नः पृच्छति ? कणः श्यामो घनः मेघः गगने व्याकाशे
कथं रोचते राजते ? कतानि अपि कत्वानि काव्याणि वाचादीनि
कैः जनैः न समर्थान्ते न दृढीक्रियन्ते न समाप्यन्ते इत्यर्थः भङ्ग-
भयादिति भावः ॥ ७० ॥

अलोत्तरम् अहितपरकेहिम् । अहितपक्षिभिरिति संस्कृतम् ।

हे अहित यत्र इति प्रथमस्य, पक्षिभिर्वेलाकाभिरिति भाव इति
द्वितीयस्य, अहितपक्षिभिः यत्र पक्षिभिरिति तृतीयस्य ।

पत्तूणेति । —

प्राप्याय किं भटजनो निजदेहदानादङ्गीसनं भजति जम्भनिषूदनस्य ।

भुक्त्वा च घोरतरदुःखगतानि पापा मोहान्धकारगहनं वट किं लभन्ते ॥

इति संस्कृतम् ।

भटजनः वीरजनः किं प्राप्य निजस्य व्यात्मनः देहस्य दानात्
समरे परिव्रामादिति भावः जम्भनिषूदनस्य इन्द्रस्य अङ्गीसनं भजति ?
पापाश्च घोरतरदुःखगतानि भुक्त्वा किं मोहान्धकारगहनं लभन्ते ?
वट । वसन्तिवचनं पृष्ठम् ॥ ७१ ॥

जा णी जाणइ णिहे विव्भलि

सा किस वुच्चइ वोळ रे सम्भरि ।

ओ तिलसरीसव पीडयि घाणी

कीस भणीज्जइ सोवि जाणी ॥ ७२ ॥

सुतेही । शुद्धलौकिकमिति संशुद्धजातिः ।

एतावतापि दिक्षात्रं प्रश्नानां दर्शितं मया ।

येन येन हि माद्यन्ति तद्विदस्तत्तदूह्यताम् ॥ ७३ ॥

इति श्रीधर्मदासविरचिते विदग्धमुखमण्डने

तृतीयः परिच्छेदः ।

अतोत्तरं विषमरणम् । विषमरणमिति संस्कृतम् । विषमं
घोरं रणमिति प्रथमस्य, विशेष विषमक्षयेन मरणम् आत्महत्यामिति
यावदिति द्वितीयस्य ।

जाणी इत्यादि ।—

या न जानाति निद्राविह्वला सा कीदृशी उच्यते वद रे सखि ।

सस्त्रिणां सर्पपांश्च पीडयति घान्वा कीदृक् भय्यते सोऽपि ज्ञानी ॥

इति संस्कृतम् ।

या स्त्री निद्राया विह्वला न किमपीति शेषः जानाति, सा
कीदृशी उच्यते ? रे सखि ! वद । यः तिलान् सर्पपांश्च घान्वा
घानीयन्त्वेन पीडयति तैलनिष्कासनार्थं येषयति, सोऽपि ज्ञानी
यित्यो कीदृक् उच्यते ? ॥ ७२ ॥

अतोत्तरं सुतेही । सुप्तोत्थितेति सुतेहीति च संस्कृतम् ।
सुप्तोत्थितेति प्रथमस्य, सुतेहीति द्वितीयस्य, धूसरचाक्रिहतेहीति
शेषः ।

एतावतेति । एतावतापि उदाहरणेनेति शेषः मया प्रश्नानां

व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् ।

यत्र वाङ्मान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका ॥ १ ॥

सा द्विधार्थी च शाब्दी च विख्याता प्रश्रयासने ।

अर्थी स्यादर्थविज्ञानाच्छाब्दी शब्दविभागतः ॥ २ ॥

तरुण्या लिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः ।

गुरुणा सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥

पानीयकुम्भः ।

टिप्पणम् । प्रदर्शनमात्रं दर्शितं, तद्विद्ः तदभिज्ञा जनाः येन येन
प्रश्नेनेति शेषः साद्वान्ति वृष्यन्ति, तत्तत् कथ्यतां प्रदर्शयामित्यर्थः ।

इति तृतीयः परिच्छेदः ।

व्यक्तीकृत्येति । यत्र स्वरूपार्थस्य आभिप्रेयार्थस्य गोपनात्
कमपि अर्थं व्यक्तीकृत्य प्रकाश्य वाङ्मान्तरो वाच्यव्यक्ती अर्थौ कथ्येते
प्रकाश्येते सा प्रहेलिका । अत्रदुवृत्तम् ॥ १ ॥

सेति । सा प्रहेलिका शब्दादने शब्दशास्त्रे आर्थी अर्थ-
वशना च शाब्दी शब्दगम्या चेति द्विधा द्विविधा भवति । तत्र
अर्थस्य विज्ञानात् विग्रहेण प्रत्यक्षोक्ततात् आर्थी, शब्दविभागतः
शब्दभागवगादिति भावः शाब्दी स्यात् ॥ २ ॥

उदाहरति तरुण्या इति । तरुण्या युवत्या कण्ठे आलिङ्गितः
आश्लिष्टः नितम्बस्थलं कटिदेशमिति भावः आश्रितः सन्निविष्ट
इत्यर्थः कः गुरुणा शशुरादीनां सन्निधानेऽपि मुहुः मुहुः पुनः
पुनः कूजति अव्यक्तं स्वनतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्रोत्तरं पानीयकुम्भः । अत्र स्वरूपार्थस्यैतस्य गोपनं कान्ता-
लिङ्गनरूपप्रकाशनञ्चेति अर्थद्वयप्रकाशनात् आर्थी प्रहेलिकेति
भोक्तव्यम् ।

आपाण्डु पीनकठिनं वर्तुलं सुमनोहरम् ।

करैराकृष्यतेऽत्यर्थं किं हृद्भैरपि सस्पृहम् ॥ ४ ॥

पक्कविल्वफलम् । इत्यर्थो जातिः ।

दुर्वारवीर्य्य ! सरपि त्वयि का प्रसुप्ता

श्यामा सपन्नहृदये सुपयोधरा च ।

तुष्टे पुनः प्रपन्नशत्रुसरोजसूर्य्ये

सैवाद्यवर्णरहिता वद नाम का स्यात् ॥ ५ ॥

शस्त्री ।

आपाण्डुति । आपाण्डु, पाण्डुवर्णं पीनकठिनं पीनकठिनं वर्तुलं गोत्रं सुमनोहरं किं वदति येषः हृद्भैरपि सुप्रसुप्ता । अत्र विल्वमित्यपि गद्गार्थः । सस्पृहं करैः हृत्तैः आश्रयन्तु । आपाण्डुति सादरं स्पृहते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्रोत्तरं पक्कविल्वफलम् । अत्र कामिनीसमस्तवर्णस्य प्रसुप्तमिति आर्थो पक्षेलिका ।

हृद्भैरपि । हे दुर्वारवीर्य्य ! इदमनेयपराजित ! त्वयि सुप्रसुप्ता सती सपत्न्यानां यत्पूर्णां हृदये का सुपयोधरा च । अत्र रूपं यत्तु अधिरिति भावः तत्र परतीति धरा पयोधरा । अत्र यव । सुसुप्ता श्यामा लघ्ववर्णा अथवा, यीते दुर्लभाद्यवर्णा यीर्ष्ये व सुसुप्ता । तत्रकाञ्चनवर्णाया सा श्यामा परिणीयता । अत्र यव । अत्र प्रसुप्ता ? इति । किन्तु तुष्टे अतएव प्रसुप्ताः यदत्र एव सरोजानि लघ्वमि । तेषां सूर्ये लघ्वीति येषः सैव का आश्रयन्तु रहिता स्यात् ? वद ॥ ५ ॥

अत्रोत्तरं शस्त्री । इतिकेवर्णः । आश्रयन्तुराश्रयते स्त्री । अत्र शब्दश्च विभागात् आपोन्नतव्योतनमिति शब्दो जातिः ।

सदारिमध्यापि न वैरयुक्ता
 नितान्तरक्तापि सितैव नित्यम् ।
 यथोक्तवादिन्यपि नैव दूतिका
 का नाम कान्तिरिति निवेद्याशु ॥ ६ ॥

सारिका । शब्दी जातिः ।
 नीरसश्चा उण सो बहुगुणवन्तश्च
 भ्रमरानिरन्तरुणीचलहोन्तश्च ।
 तरुमिज्जइ ण उण फलुपत्तु ससु
 यो परिआणइ पावइ सोवि जसु ॥ ७ ॥
 गुणरुक् ।

वदेति । हे कान्त ! सदा अरिमध्यापि शत्रुमध्यगतापि न
 वैरयुक्ता न शत्रुवभावात्किंता, नितान्तरक्तापि अत्यदुरागवती
 अपि नित्यं सितैव शुभ्रवर्णैव यथोक्तवादिनी अपि दूतिका नैव, का
 नाम इति आशु श्रीमं निवेदय १ ॥ ६ ॥

अलोत्तरं सारिका । अत्र शब्दप्रहेलिकाकथनमयुक्तं शब्द-
 विभगराहित्यादिति आद्यौत्वमेवेति सुधीभिर्भाव्यम् ।

नीरसेति । —

नीरसकः पुनः स बहुगुणवान् भ्रमति निरन्तरं निरुद्धो भवन् ।
 तरुर्गीयते न पुनः फलपत्रे स्तो यः परिजानाति प्राप्नोति सोऽपि यथः ।
 इति संस्कृतम् ।

नीरसकः कठिनः बहुगुणवान् निरुद्धो भवन् एकत्र तिष्ठन्नित्यर्थः
 भ्रमति, स न पुनः तरुः पत्रः गीयते कथ्यते, यतः तस्य फलपत्रे
 न स्तो न क्वता, यः एतत् परिजानाति बुध्यते सः यथः प्राप्नोति
 अर्थात् लभते एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अलोत्तरं गुणरुक् इति । गुणपत्रः मास्तु इति भाषा । स हि
 काष्ठमयत्वात् कठिनः, बहुगुणयुक्तत्वात् बहुगुणवान् कवयानोपरि-
 निविष्टः सततं असतीति बोध्यम् ।

घरि घरि चक्षुः सञ्चलपिञ्चारी

जीवन्ति होइ वैरघरी ।

खण बन्धइ खण सुञ्चइ

खण एकक्षी तह जाणह जह जाइ ण पेक्षी ॥ ८ ॥

पाशकसारी । इति प्रहेलिकाजातिः ।

कालसारादिकं हृद्यमजमारादि गूढकम् ।

विदग्धा दुर्विदग्धानां कुर्वते दर्पशान्तये ॥ ९ ॥

घरोति । गृहे गृहे चरति सकलप्रीता

जीवन्ती भवति वैरघरी ।

क्षणेन बध्यते क्षणेन सुच्यते

क्षणेनैकाकिनी तथा जानीय यदि या न पत्नी ॥

इति संस्कृतम् ॥

गृहे गृहे प्रतिगृहं या चरति तिष्ठति, सकलप्रीता सर्व एव जनः यानाद्रियते इति भावः जीवन्ती अमृता वैरघरी विरोध-कारिणी अपरनाशिनीति यावत् भवति, क्षणेन बध्यते बद्धा तिष्ठतीति भावः क्षणेन सुच्यते बन्धनात् विधीयते, क्षणेन एकाकिनी तिष्ठतीति शेषः या न पत्नी न नारी, यदि तथा जानीय व्यभिचि शेषः तदा वद इति वाक्यशेषः ॥ ८ ॥

अतोत्तरं पाशकसारी पाशगुटिका । सा हि गृहे गृहे क्रोड-मौलिं व्यवह्रियते, सर्वप्रीता च जीवन्ती कदापि अपरगुटिकां हन्ति, कदापि अपरगुटिकाया बध्यते, कदाचित् ततो निःसरति, कदाचिच्च एकाकिनी तिष्ठतीति बोध्यम् ।

काञ्चेति । विदग्धाः निपुण्याः जनाः दुर्विदग्धानाम् अज्ञानं दर्पशान्तये अहङ्कारापनयाय हृद्यं मनोहरं सुधियामिति शेषः कालसारादिकम् कालच सारच तो आदौ यत् तत्, आदिशब्देन (गङ्गादयो गृह्यन्ते । अजमारादि अजच सारच तो अजमारी

अनुनेतुं मानिन्या दयितचरणे सरागचरणायाः ।

दावत् पतितः स तया तत्क्षणमवधीरितः कक्षात् ॥ १० ॥

रजस्वला यतः ।

अवलोक्य स्तनी बध्वा गुञ्जाफलविभूषितौ ।

निःश्वस्य रोदितुं लग्ना कुतो व्याधकुटुम्बिनी ॥ ११ ॥

असारस्तनयो यतः । कालसारजातिः ।

दरं दिवु चूषमडलं पिच्छ्रं सहिभारा विरहिणीं सहियम् ।

अमिश्रो कंकेलितरु चूओ चलाहाओ कुदो ॥ १२ ॥

शब्दु मन्मथौ तौ काटी यत् तत्, गूढकं गुप्तं वस्त्विति शेषः कुर्वते
रचयन्ति वस्तुविशेषमिति शेषः ॥ ६ ॥

अनुनेतुमिति । दयितः कालः अनुनेतुं कोपं शमयितुं सरा-
गचरणायाः साक्षाररक्तचरणायाः मानिन्याः चरणे दावत् पतितः,
तावत् स दयितः तया कालया तत्क्षणं कक्षात् अवधीरितः
अवज्ञातः ? ॥ १० ॥

अलोत्तरं रजस्वला यतः । यतः सा रजस्वला अतुल्यतीत्यर्थः ।
अतुल्यतीं मां मा स्मृतेति अतुल्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अवलोक्येति । बध्वाः स्तनी गुञ्जाफलविभूषितौ अवलोक्य
व्याधकुटुम्बिनी व्याधकुटुम्बिनी निःश्वस्य कुतो कक्षात् रोदितुं लग्ना
प्रवृत्ता ? ॥ ११ ॥

अलोत्तरम् असारस्तनयो यत इति । यतः तनयः पुत्रः असारः
असमर्थ इत्यर्थः पुत्रस्य गजादिजननेन तन्मुक्ताफलाचरणाश्रयेः
गुञ्जाफलेन तरुणी मम बधूः कुचावबद्धरोतीति दुःखं रोदनञ्चेत्येवमिति
असारस्याह्वयत् सारस्य च हृदयत्वमिति द्योत्यते ।

दरेति । दरं ददा चूतसकुलं प्रेक्ष्य मयीमिविरहिणीं सखीम् ।
नमितः कष्टो विनयश्चूतचरणाहतः कथमिति संस्कृतम् ॥ १२ ॥

पिच्छन्तमणिमिसच्छ पिच्छिष बहुधाए भक्ति भिरुक्वचरम् ।
दंसिप्र कप्राह सीसे किदे दो वाइकुसुमाइ ॥ १३ ॥

इति कालसारादिद्वयजातिः ।

रविसुतकृतगोकर्णः श्रुतिविषयगुणाम्बरो वनाम्बधरः ।

नरकशिरा जगदखिलचिरमव्यादसमरुक्पाणिः ॥ १४ ॥

सन्ध्याभिः दम् ईषत् चूतस्य आन्धस्य सङ्गच्छं दृष्टा विरहिणीं
सखीं प्रेक्ष्य ककुक्षितरुः अशोकः नभितः प्रणामेनाहतः चूतः
आन्धतरुः वरणेन व्याहतः कथम् ?

अलोत्तरं सङ्गद्वयस्य रागद्वेपरूपं बोध्यं तथाहि अशोक-
कुक्षुभोद्धमे अस्याः कान्तः समेप्यतीति स्थितेस्तं प्रति प्रणतिरिति
रागः, चूतसङ्गलस्य व्यत्युद्दीपकत्वात् तं प्रति द्वेष इति भावः ।

पिच्छन्तमिति ।—

प्रेक्षन्तमनिमिषार्जं प्रेक्ष्य बहुकथा भटिति भिक्षावरम् ।

दर्शयित्वा कथा अशोके कृतं द्वे जातोकुक्षुमे ॥ इति संस्कृतम् ॥ १३

कथाचित् बहुकथा नात्यां अनिमिषार्जं निर्निमेषनयनं यथा
तथा प्रेक्षन्तम् अशोककयलं भिक्षावरं भिक्षुकं प्रेक्ष्य दृष्टा भटिति
शीघ्रं द्वे जातोकुक्षुमे दर्शयित्वा शोके शिरसि कृतं । अत्र जातोकुक्षुम-
योद्भूततरुस्यागे निवेशनात् सम भट् (पट्कुले अतिमहती उज्ज्वले च
तस्मान्नाहं त्वदुद्योन्वा, त्वं क्वं मां कामयसे इति भावः सूचितः ।
तद्व्यापि सङ्गलयो रागः भिक्षुके द्वेषश्चेति रागद्वेषो व्योत्यते ।

रवीति । रविद्युतेन तदाख्येन अथवा रवेः कक्षचित् महा-
पुरुषस्य द्युतेन पुत्रेण कृतः संस्थापितः गोकर्णः तदाख्यस्थानं यस्य
तद्योक्तः गोकर्णतीर्थान्वित इत्यर्थः श्रुतेर्विषयः यद्दः शुणः
यस्य तत् श्रुतिविषयगुणमाकाशम् अम्बरं वसनं यस्य तथाभूतः
द्विगम्बर इति यावत् वनं जलम् आत्मा स्वरूपं अस्याः सा वनात्मा
गङ्गा तस्याः धुरः गङ्गाधर इत्यर्थः नरकशिराः कक्षपावधारीत्वर्थः

कुम्भेनसूप्रीनयनाश्रयाश्रदम्भोऽपदा ददुर्दृष्टकाले ।

स्वजन्मचप्रियभोजनाय नृत्वन्ति भीमानुजगोजभाजः ॥ १५ ॥

इत्यजमारादिगूढजातिः ।

वाताच्छीतिररिभ्रोऽरं वो हरतान्महासुरीदयितः ।

वीड्वाद्यानीका वार्वाहाभोऽसमस्तानाः ॥ १६ ॥

इति पदगूढजातिः ।

नास्ति सप्तः यस्याः सा असमा अतल्या विषमेत्यर्थः या रक्
रोगः मूलमित्यर्थः सा पाणौ यस्तु तथोक्तः मूलधर इति यावत्
शम्भुः अखिलं समस्तं जगत् चिरम् अव्यात् रचत ॥ १४ ॥

अथ अजः न जायते इत्यजः शम्भुः गूढः दुर्बोधत्वादिति
भावः ।

कुम्भेनेति । ददुर्दृष्टा भेकानां, भेके मण्डूकदुर्दृष्टावित्तरः ।
हरेकाले वर्षाकाले इत्यर्थः भीमानुजः अर्जुनः स वानौ गोजः
मूढश्चेति भीमानुजगोजः अर्जुनश्च इत्यर्थः तं भजन्ते आश्रय-
न्तीति तथोक्ताः श्रेभ्यः जन्म येषां ते स्वजन्मानः स्नापत्यानि तेषां
भवाः भवकाः, सर्पा इत्यर्थः प्रियाणि भोजनानि येषां ते मयूरा
इत्यर्थः कुं पृथिवीं धरन्तीति कृधाः पर्वताः तेषाम् इनः खाभो
हिमावय इत्यर्थः तस्यात् स्वरूपं प्रतिस्थाः सा प्रार्थतीत्यर्थः तस्यां
प्रीयातीति तथोक्तः कुम्भेनसूप्रीः शम्भुरित्यर्थः तस्य नयने नेत्रे
हृतीवे इति भावः यः आश्रयायः आत्मनः तेन दग्धः भक्षीकृतः
मदनः इत्यर्थः तेन उन्नादः उन्नासः येषां तादृशाः सन्तः नृत्वन्ति ।
अथ मारवर्षामयूरार्जुनश्च वार्षां नामानि गोपितामीति वारादि गूढं
बोध्यम् ॥ १५ ॥

यातेति । यातं वायुम् असीति वातात् पद्मः शेषनाग इत्यर्थः
शीतिः शसनं यस्तु तथोक्तः अरिभ्रः चक्रधरः विविष्टा या ईडा
स्तुतिः तस्यां व्रजति गच्छतीति वीड्वाट् विशेषेण स्तुत्यः यानं

दयावान् प्रयतः बुद्धः प्रबुद्धः कमलेक्षयः ।

पापापहस्त्रिभुवनं बुद्धः पायादपायतः ॥ १७ ॥

न सज्जति क्वचिद्दोषे प्रीणाति जगतां मनः ।

य एकः स परं श्रीमान्धिरं जयति सज्जनः ॥ १८ ॥

इति पादगूढजातिः ।

दृष्टस्त्वया सखि ! ब्रूहि रोदयित्वा गतोऽद्य माम् ।

भद्रे ! कल्याणिनी भूयाः प्राचीं पश्य विनिर्गमलाम् ॥ १९ ॥

याजनम् श्लोकः पञ्चविशेषः गूढ इत्यर्थः यस्य तथाभूतः बावांजामः
नवनीरदनिभः अस्तानाः क्षिप्रगच्छतः मच्छासुरो मच्छादेवो वा ई
सच्छोस्तस्याः दयितः कान्तः विष्णु रित्त्वर्थः वः युष्माकम् अथम्
अयुभम् अरं श्रीमं चरतात् चरत । अत्र पदानि गूढानि ॥ १६ ॥

दयावानिति । दयावान् दयालुः प्रयतः संयतेन्द्रियः बुद्धः
पूतात्मा । प्रबुद्धः प्रकटज्ञानः कमलेक्षयः पद्मवक्षुरित्यर्थः पापापहः
पापनाशकः बुद्धः शौद्धोद्दिनः त्रिभुवनम् अपायतः नायात्
पायात् रचत । अत्र बुद्धः पायादपायत इति चतुर्थपादः पूर्वेषु
त्रिषु पादेषु बुद्धोऽस्तीति पादगूढा जातिरिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

नेति । यत्र एकः क्वचिदपि दोषे न सज्जति, जगतः मनः
प्रीणाति ध्यानन्दयति, स श्रीमान् सज्जनः परं केवलं चिरं जयति
सर्वोत्कर्षेण यत्ने । अत्रापि चिरं जयति सज्जन इति चतुर्थपादा-
क्षराणि पूर्वेषु त्रिषु पादेषु गोपितानीति पादगूढत्वम् ॥ १८ ॥

दृष्ट इति । हे सखि ! अद्य मां रोदयित्वा गतः स मे कान्त
इति शेषः त्वया दृष्टः, ब्रूहि वद इदानीं किं करोमीति शेषः । हे
भद्रे ! सखि ! कल्याणिनी अस्त्वचिता भूयाः भव प्राचीं पूर्वं दिशं
विनिर्गमलाम् विकसितां पश्य अथश्लोकम् । नायिकायास्तत्सख्याय
उक्तिप्रसङ्गो । अत्र यथा प्राची अमर्त्यः सख्यैश्चात्मनश्च रात्रौ

दाहिणपवणविम्बा संमीलर शोभणाः पद्मिपवणः ।

निपुणसङ्गी प्रकुलीए कण्विवरे ठक्कवठि ॥ २० ॥

अर्थगूढजातिः ।

स्तुतिनिन्दा तदर्थत्वाद् द्वयर्थमर्थद्वयोदयात् ।

निष्ठवात् कथितस्यापि शब्दव्याजादपञ्जुतिः ॥ २१ ॥

बहुदोषो गुणध्वंसी गोहन्ता जनपीडकः ।

करोतु विरथो लोकमस्तमात्ममहोदयम् ॥ २२ ॥

विष्णोः स्तुतिनिन्दे ।

विरहिणी सती प्रातस्तदुदयेन पुनर्विकाममाप्नोति तथा त्वमपि पुनः स्वकान्तागमे सुखमाप्स्यतीति भावार्थस्य गूढत्वमिति बोध्यम् ॥ १८ ॥

टाङ्कियेति । —

दाहिणपवनोद्दिग्ना संमीलयति लोचने पथिकबधूः ।

निपुणसङ्गी अकुल्या कर्णविवरं ठक्कवति ॥ इति संस्कृतम् ॥ २० ॥

काचित् पथिकबधूः विरहिणीत्यर्थः दाहिणपवनेन मलयसमीरणेन उद्दिग्ना व्याकुलिता सती लोचने नेत्रे संमीलयति तस्याश्च निपुणा सुविज्ञा सङ्गी अकुल्या कर्णविवरं कर्णच्छिद्रं ठक्कवति छिद्रयति आच्छादयतीत्यर्थः । अत्र नायिकाया नेत्रनिधीवनात् मरणाशङ्कया कर्णविवरात् प्राच्यशत्रुविनिर्गमनिवारणार्थं तत्संख्या कर्णविवररोधः कृत इति भावार्थस्य गूढत्वं सुधीभिर्विभाव्यम् ॥ २० ॥

स्तुतीति । स्तुतिश्च निन्दा च यत्र सा स्तुतिनिन्दा नाम जातिः तदर्थत्वात् स्तुतिनिन्दापरत्वात् श्लेवेति शेषः अर्थद्वयोपादानात् सम्यगर्थव्यङ्ग्यात् द्वयर्थं तदाख्यं जातिरिति भावः कथितस्यापि शब्दव्याजात् शब्दच्छन्नात् निष्ठवात् गोपनात् अपञ्जुतिर्नाम जातिः श्लेवेति शेषः ॥ २१ ॥

बहुदोष इति । बहवः दोषाः बह्व स बहुदोषः अथच बहवः दोषः भुजाः बह्व सः बहुब्रह्मकारित्वर्थः, तथाच भगवद्गुणाद्यामर्जुनः

सततमहितजनवत्सलबहुभयपापक्रियापरिभ्रष्टः ।

ब्रह्म कलिकाले कुपतिर्जगतस्त्व परमदुःखकरः ॥ २३ ॥

राज्ञः सुतिनिन्दे । इति सुतिनिन्दाजातिः ।

प्रसन्नवदनः श्रीमानयं लब्धगुणोदयः ।

करप्रचारसुभगो राजा नन्दयति प्रजाः ॥ २४ ॥

चन्द्रभूपती ।

वाक्यम् । तेनैव रूपेण चन्द्रभुजेन सहस्राहो भव विश्वमत्ते इति ।
गुणध्वंसी गुणनाशकः अथच त्रिगुणातीतः । मोहला मोहध-
कारी अथच नां पृथ्वीं हन्ति गच्छति अवताररूपेणेति भावः तथोक्तः
भूभारहरणार्थमवतारं गच्छन्नित्यर्थः, जनानां पीडकः अथच
पापिनां दण्डयित्वित्यर्थः जनार्देन इति यावत्, विरघः रघुमून्वः
अथ च विः पत्नी गरुड इति यावत् रघो यस्य तथाभूतः हरिरिति
यावत्, लोकं जगत् अस्तमाप्तः विनष्टः सज्जान् उदयो यस्य तादृशम्
अथच अदयं लोकं दुर्जनमित्यर्थः अस्तं प्राप्तविनाशं करोतु आप्त-
सहः लब्धोत्सव इति कर्तृविशेषणमस्मिन् पक्षे वेदितव्यम् ॥ २३ ॥

सततमिति । ब्रह्म अस्मिन् कलिकाले सततं महितजनानां
पूज्यजनानां वत्सलः प्रियः बहुनि भयानि यस्यां तथाभूता या
पापक्रिया पापकार्यं तस्याः परिभ्रष्टः विज्ञेयः कुपतिः पृथिवी-
पतिस्त्वं जगतः परं केशवं अदुःखकरः सुखकरः । अथच सततम्
अहितजनानां दुर्जनानां वत्सलः बहुभयः पापक्रियया भयङ्कर-
पापातुष्टानेन परिभ्रष्टः सदाचारादिति भावः कुपतिः कुत्सितप्रभुः
त्वं जगतः परमं यत् दुःखं तस्य करः कर्ता ॥ २३ ॥

प्रसन्नेति । प्रसन्नं वदनं यस्य तथोक्तः श्रीमान् लब्धगुणः
शोभनश्च लब्धः गुणानाम् उदयः अन्वत् लब्धगुणः प्राप्नोत्कर्षः
उदयो यस्य तथोक्तः करस्य राजभागधेयस्य प्रचारे प्रकटने सुभगः
अक्लेशकर इति यावत् अन्यत्र कराणां किरणानां प्रचारेण

विनायकाहितप्रीतिर्देवो गङ्गां बभार यः ।

सर्वदो माधवः स त्वामव्यादव्यर्थविक्रमः ॥ २५ ॥

शङ्करवासुदेवौ । द्वयंजातिः ।

शीत्कारं जनयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ।

नागरिकः किमु मिलितो नहि नहि सखि ! हैमनः पवनः ॥ २६ ॥

रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।

तत्किं तरुणी नहि नहि वाणी वाणस्य मधुरशीलस्य ॥ २७ ॥

अपङ्गुतिजातिः ।

विद्यासेन सुभगः मनोज्ञः राजा चन्द्रश्च प्रजाः लोकान् नन्दयति
रञ्जयति ॥ २४ ॥

विनायकेति । विनायके गथाधिपे अन्यत्र वीर्यां प्रजिष्णां
नायके अधिपतौ गच्छेदिति यावत् आहिता अर्पिता प्रीतिर्येन
ततोक्तः यः देवः गङ्गां सुरधुनौ अन्यत्र अगं परितं गोवर्द्धनं नां
प्रथिवीसु बभार दधार, सः अव्यर्थविक्रमः सफलविक्रिः उमाधवः
शङ्करः सर्वदा त्वाम् अव्यात् रञ्जत अन्यत्र सर्वदः सर्वाभीष्टप्रदः
माधवः विष्णुः त्वाम् अव्यादित्यन्वयः ॥ २५ ॥

शीत्कारमिति । शीत्कारं जनयति, अधरं व्रणयति अतं
करोतीत्यर्थः, रोमाञ्चं तनोति विस्तारयति । इति नायिकया
कथापिदुक्ते नागरिकः कोऽपीति शेषः मिलितः किमु ? यः तव
शीत्कारादिहेतुरिति भावः इति सख्या उक्ते, हे सखि ! नहि
नहि मैवं नैव नागरिकः मिलित इति शेषः हैमनः हैमनः पवनः
वायुरिति नायिकया अपङ्गुतिमिति अपङ्गुतिजातिः ॥ २६ ॥

रुचिरेति । रुचिरं मनोज्ञं स्वरः वर्णः पदं पदविन्यासश्च
वङ्गाः तादृशी रसभाववती रसिका भातुका चेत्यर्थः जगतां मनः
हरति । इति केनचित् सङ्गदा अधिते तत् तदा तरुणी युवतिः

क्रियादिकं पदे यत्र पदसाधनकौशलात् ।

स्फुटं न लक्ष्यते तत्स्यात् क्रियागुप्तादिकं यथा ॥ ३१ ॥

राजन्मवचनश्यामनिस्त्रिंशकर्षदुर्जयः ।

आकृत्यं वसुधामेतां विद्विषो द्य रणे बहन् ॥ ३२ ॥

पुंस्कोकिलकुलस्येति नितान्तमधुरारवैः ।

सहकारदुमारभ्यां वसन्ते कामपि श्रियम् ॥ ३३ ॥

इति क्रियागुप्तजातिः ।

न करोतु नाम रोषं न वदतु परुषं न हन्तु वा शत्रून् ।

रञ्जयति महीमखिलां तथापि धीरस्य वीरस्य ॥ ३४ ॥

एतद्द्वयेन हृद्धानां योजनेन भिन्दुमत् एतं भवतीत्येवं सर्वत्र
वेदितव्यम् ।

क्रियादिकमिति । यत्र पदानां सन्धानस्य योजनस्य कौशलात्
क्रियादिकं स्थितं स्फुटं न लक्ष्यते तत् क्रियागुप्तादिकं यथा
स्यात् ॥ ३१ ॥

राजन्मिति । हे राजन् ! त्वं घनगद् श्यामो यः निस्त्रिंशः
अक्षिः तस्य आकर्षेण दुर्जयः सन् आकृत्यम् आपन्नवयम् एतां
वसुधाम् अथ रञ्ज तथा रणे बहन् विद्विषः शत्रून् द्य किञ्चिद् दो
य छेदे इत्यस्मात् कर्तरि लोट् । अत्र अथ द्य इति क्रियाद्वयं गुप्तं
बोध्यम् ॥ ३२ ॥

पुंस्कोकिलेति । एते सहकारदुमाः श्रुततरवः वसन्ते पुंस्को-
किलकुलस्य आरवैः कृजितैः नितान्तं रस्या कामपि श्रियम् यः
प्रापुः । अत्र अधुरिति क्रिया गुप्ता ॥ ३३ ॥

नेति । रोषं न करोतु नाम, परुषं निवृत्तं न वदतु, शत्रून् वा
न हन्तु अवमिति शेषः, तथापि अस्य वीरस्य धीः बुद्धिः अखिलां
समयां महीं पृथिवीं रञ्जयति । अत्र धीरिति कर्तृपदं गुप्तम् ॥ ३४ ॥

शरदिन्दुकुन्दधवलं नगनिलयरतं मनी हरं देवम् ।

यैः सुकृतं कृतमनिशं तेषामेव प्रसादयति ॥ ३५ ॥

कट्यं गुप्तम् ।

शीत्करासारसंवाही सरो जवनमारुतः ।

प्रक्षोभयति पान्थस्त्रीनिःखासैरिव मांसलः ॥ ३६ ॥

सुभग ! तवाननपङ्कजदर्शनसञ्जातनिर्भरप्रीतेः ।

शमयति कुर्वन् दिवसः पुण्यवतः कस्य रमणीयः ॥ ३७ ॥

कर्मगुप्तम् ।

पूतिपङ्कमयेऽत्यर्थं कासारे दुःखिता अमी ।

दुर्वारा मानसं हंसाः गमिष्यन्ति घनागमे ॥ ३८ ॥

शरदिति । यैः जनैः अनिशं सुकृतं पुण्यं कृतं तेषामेव मनः शरदिन्दुकुन्दधवलं शरच्चन्द्रकुन्दकुसुमशुक्लं नगनिलयरतं पर्वतावासगतं देवं हरं प्रसादयति । अत्र मन इति कर्तृपदं गुप्तम् ॥ ३५ ॥

शीत्कारेति । शीत्काराणाम् आसारः धारासम्पातः तं वक्तुंतीति तयाभूतः, पान्थस्त्रीणां विरहिणीनामित्यर्थः निःखासैः मांसल इव परिप्लुट इव जवनमारुतः वेगवान् वायुः सरः सरोवरं प्रक्षोभयति कम्पयति । अत्र सर इति कर्मपदं गुप्तम् ॥ ३६ ॥

सुभगेति । हे सुभग ! तव आननपङ्कजस्य सुखकमलस्य दर्शनात् सञ्जाता निर्भरा अखन्ता प्रीतिः यस्य तादृशस्य कस्य पुण्यवतः रमणीयः दिवसः शंभकलं कुर्वन् अयति गच्छति ? अत्र शमिति कर्मपदं गुप्तम् ॥ ३७ ॥

प्रीतीति । घनागमे वर्षाकाले पूतिपङ्कमये दुर्गन्धकर्मपूर्णं कासारे हरसि दुष्टं वाः जलं तेन कञ्चित्तवारिषेत्यर्थः अत्यर्थं दुःखिताः अमी हंसाः मानसं गमिष्यन्ति । अत्र दुर्वारा वारचित्तमयस्या इत्यापाततः प्रतीतेः करणस्य गूढत्वं बोध्यम् ॥ ३८ ॥

अहं महानसायासः कल्पितो नरकस्तव ।

मया मांसादिकं भुक्तं भीमं जानीहि मां वक् ! ॥ १८ ॥

करणगुप्तम् ।

अम्भोरुहमये स्नात्वा वापीपयसि कामिनी ।

ददाति भक्तिसम्पन्ना पुष्पं सौभाग्यकामया ॥ ४० ॥

प्रशस्त्यायुक्तमार्गस्य तव सम्मानिताश्रिताः ।

सृजयन्ति न के नाम गुणरत्नालय ! प्रभो ! ॥ ४१ ॥

सम्प्रदानगुप्तम् ।

शिलीमुखैस्त्वया वीर ! दुर्वारैर्निर्जितो रिपुः ।

अहमिति । अहं महानसा मङ्गता अनसा एकटेन, अनः शकटातवोरिति कोपः । आवातः आगतः तव नरकः दुःखदस्थान-
नित्यर्थः कल्पितः विधिनेति शेषः । हे वक् ! मया मांसादिकं
त्वर्द्यमाहृतमिति भावः भुक्तं मां भीमं जानीहि । अत्र महान-
सावात इत्यस्य महानसात् आवात इत्यर्थप्रतीतिः करणस्य गुप्तत्वमिति
बोध्यम् ॥ १८ ॥

अम्भोरुहेति । कामिनी वाय्वाः दीर्घकायाः पयसि स्नात्वा
भक्तिसम्पन्ना सती सौभाग्यकामया प्रतिवाङ्मन्याभिवासेषु वाये दः
कामः तस्मै अम्भोरुहं पुष्पं ददाति । अत्र वाये इति आवाततः
सम्बोधनप्रतीतिः सम्प्रदानस्य गुप्तत्वं बोध्यम् ॥ ४० ॥

प्रशस्त्या इति । हे गुणरत्नायाम् आहव ! प्रभो ! उक्तमार्गस्य
उपदिष्टशिष्टाचारस्य तव प्रशस्त्यै मङ्गलाय सम्मानिता सम्मान-
श्रिताः प्राप्ताः जाननीया इत्यर्थः के नाम जनाः न सृजयन्ति
नाकाङ्क्षन्ति ? सर्वे एव सृजयन्तीत्यर्थः । अत्र प्रशस्त्यायुक्तमार्ग-
स्योत्पत्त्यै आवाततः एकप्रदत्वप्रतीतिः सम्प्रदानगुप्तत्वं बोध्यम् ॥ ४१ ॥

शिलीमुखैरेति । हे वीर ! त्वया दुर्वारैः शिलीमुखैः वरैः

विभेत्यत्यन्तमखिनो वनेऽपि कुसुमाकुले ॥ ४१ ॥

सरसीतोयसुवृत्त्य जनः कन्दर्पकारकम् ।

पिबत्यभोजसुरभि स्तब्धमेकान्तशीतलम् ॥ ४२ ॥

अपादानगुप्तम् ।

या कटाक्षच्छटापातैः पवित्रयति मानवम् ।

एकान्तरोपितप्रीतिरस्ति सा कमलालया ॥ ४४ ॥

विपद्यमानता सिद्धा सर्वस्यैव निरुपमः ।

तथाहि भस्म पादाभ्यां निर्वाणं हृत्पथं जनः ॥ ४५ ॥

अधिकरणगुप्तम् । कारकगुप्तजातिः ।

निर्जितः रिपुः शत्रुः कुसुमाकुले वनेऽपि अखिनः भ्रमरात्
अत्यन्तं विभेति । अत्यन्तमखिन इत्युदापाततः एकपदत्वप्रतीते-
रपादानस्य गूढत्वम् ॥ ४१ ॥

सरसीति । अयं जनः सरसीतः सरोवरात् अभोजसुरभि
पद्मसुगन्धं स्तब्धं निर्मलम् एकान्तशीतलम् अतिशीतं दर्पकारकं
वलकरमित्यर्थः कं जलं यदा कन्दर्पकारकं कामोद्भवकरं जलमिति
शेषः उद्धृत्य पियति । अत्र सरसीतोयमिति उदापातत एकपदत्व-
प्रतीतेरपादानस्य गूढत्वम् ॥ ४२ ॥

येति । या कटाक्षच्छटापातैः मानवं पवित्रयति शोधयति सम्पन्नं
करोतीति भावः सा कमलालया अखिनोः कान्ते भर्त्सयि ए अः
विष्णुः तन्निम्नं रोपिता अप्रियता प्रियता यया तथाभूता
अस्ति । अत्र एकान्ते इति एकपदत्वप्रतीतेरधिकरणस्य गुप्तत्वम् ॥ ४४ ॥

विपदीति । निरुपमः उद्धर्यतस्य निरभिमानस्येत्यर्थः सर्व-
स्यैव विपदि अमानता मानं प्रति अवहेत्या सिद्धा निश्चिता, तथाहि
तमेवार्थं लामोहि अयं जनः पादाभ्यां निर्वाणं भस्म हृन्ति तादृ-
यति । अत्र विपदीति अधिकरणस्य गूढत्वम् ॥ ४५ ॥

तूष्णीव मधुमासेऽस्मिन् सहकारद्रुमञ्चरी ।

इयमुद्विन्नमुकुलैः भर्ति न्यस्तशिखीसुखा ॥ ४६ ॥

प्राप्तमदो मधुमासः प्रवक्षा रुक् प्रियतमो विदूरस्थः ।

असतीयं सन्निहिता हा हतशीला सखी नियतम् ॥ ४७ ॥

सम्बन्धगुप्तजातिः ।

सर्वज्ञेन त्वया किञ्चिन्नास्त्यविज्ञातमीदृशम् ।

मिथ्या वचस्तथाच त्वमसत्यं वेत्ति न कश्चित् ॥ ४८ ॥

तूष्णीवेति । अस्मिन् मधुमासे चैत्रमासे इयं सहकारद्रोः चूत-
तरोः मञ्चरी उद्विन्नमुकुला प्रस्तुटितमुकुला सती उद्वि-
न्मुकुलेति पाठेऽपि स एवार्थः । एः इः कान्तः तस्य न्यस्तशिखीसुखा
निहितयरा तूष्णीव भाति राजते । न्यस्तशिखीसुखा उपविष्ट-
भ्रमरेति सहकारद्रुमञ्चरीत्यस्यापि विशेषणम् । अत्र उद्वि-
न्मुकुलेरिति अष्टम्यगुप्तजातिः सम्बन्धगुप्तम् ॥ ४६ ॥

प्राप्तेति । अदः मधु मद्यं प्राप्तं मासचन्द्रस्य प्रवक्षा रुक्
पोद्वा, अस्तुदीपकत्वमित्यर्थः प्रियतमः कान्तः अस्याः इति शेषः
विदूरस्थः अतिदूरवर्त्तो प्रियतमोऽपि दूरस्थ इत्यपि पाठः ।
इवम् असती मत्सखीति शेषः सन्निहिता, हा इति खेदे सखी
अस्तिमिति शेषः नियतं निश्चितं हतशीला दुःशीला ज्ञातेति शेषः
मयि सन्निहितायामस्या दुःशीलतायां सखां सर्वे मामेव दृश्यन्तीति
मम हतशीलत्वमिति भावः । अत्र मधुमास इति प्रथमान्तप्रतीतिः
सम्बन्धगुप्तम् ॥ ४७ ॥

सर्वज्ञेनेति । हे सर्वज्ञानाम् इह प्रभो ! त्वया अविज्ञातम्
रहस्यं किञ्चिदपि मिथ्या वचः न अस्ति, तथाच त्वं कश्चिदपि
असत्यं न वेत्सि । अत्र सर्वज्ञेनेति तृतीयान्तप्रतीतिरामन्वयपदस्य
गुप्तम् ॥ ४८ ॥

कमले कमले नित्यं मधूनि पिबतस्तव ।

भविष्यति न सन्देहः कष्टं दोषाकरोदये ॥ ४८ ॥

आमन्त्रि-पुस्तजातिः ।

विषादी भैक्षमश्राति सदारोगं न सुञ्चति ।

रुष्टेनापि त्वया वीर ! शम्भुनारिः समः कृतः ॥ ५० ॥

नित्यमाराधिता देवैः कंसस्य द्विषतस्तनुः ।

मण्डलाग्रं गदां शङ्खं चक्रं जयति विभ्रती ॥ ५१ ॥

समासगुप्तजातिः ।

नितान्तस्वच्छदयं सखि ! प्रियान् समागतः ।

कमले इति । हे कमले भवन् ! कमले नित्यं मधूनि पिबतः
तव कं कष्टं भविष्यति न सन्देहः, अत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः ।
किन्तु दोषाकरोदये सन्दोदये कष्टं कमलस्य सङ्घितत्वादिति भावः ।
कमले कमले इत्यापाततः धीष्ठाप्रतीतेरापन्त्यपदस्य गूढत्वम् ॥ ४८ ॥

विषादीति । हे वीर ! त्वया रुष्टेनापि कुपितेनापि अरिः
शत्रुः शम्भुना हरेण समः कृतः तथाच तव अरिः विषादी विषस्यः
पक्षे विषं काण्डकूटम् अस्तीति तथोक्तः, सदारः सस्त्रीकः पक्षे सपार्व-
तीकः अगं पर्वतं राक्षस्युतत्वादिति भावः पक्षे कैलासं हिमयन्तं
वा न सुञ्चति न लज्जति । यद्वा सदा रोगं पीडां दुःखमित्यर्थः न
सुञ्चतीत्यपि शत्रुपक्षे अर्थः सङ्गच्छते । अत्र विषादीति सदार इति
एव समासगूढत्वम् ॥ ५० ॥

नित्यमिति । देवेनित्यम् आराधिता सेविता नित्यं वा अङ्गी-
यंस्ती वा देवेनाराधिता सेविता वा मण्डलाग्रं पद्मं गदां शङ्खं चक्रं
विभ्रती कंसस्य द्विषतः कृष्णस्य तनुः भूतिः जयति सर्वैर्दुर्बलैश्च
वसन्ते । अत्र नित्यमेति समासस्य गूढत्वम् ॥ ५१ ॥

नितान्तेति । हे सखि ! नितान्तस्वच्छदयं अतिनिर्भयं हृदयं

त्वां चिरादर्शनप्रीत्या यः समालिङ्ग्य रंक्षते ॥ ५२ ॥

कलिकालमियन्तावदगस्त्यस्य मुनेरपि ।

मानसं खण्डयत्यत्र शशिखण्डानुकारिणी ॥ ५३ ॥

लिङ्गगुप्तजातिः ।

प्रमोदं जनयत्येव सदाराः गृहमेधिनः ।

यदि धर्मश्च कामश्च भवेतां सङ्गतावुभौ ॥ ५४ ॥

सुव्यचनगुप्तम् ।

कस्मात्त्वं दुर्बलासीति सख्यस्तां परिपृच्छति ।

त्वयि सन्निहिते तासु दद्यात् किं कथयोत्तरम् ॥ ५५ ॥

यस्य तादृशः अयं प्रेयान् प्रियतमः समानतः, यः चिरादर्शनेन
या प्रीतिः अतुरागः तथा त्वां समालिङ्ग्य रंक्षते विह्वरिष्यति ।
अत्र नितान्तस्वच्छद्दुःखमिति ह्रीरत्वभ्रमेष पुंस्त्वस्य गूढत्वम् ॥ ५२ ॥

कलिकेति । इयं तावत् शशिखण्डानुकारिणी चन्द्रखण्डसदृशी
अगस्त्यस्य वक्तव्य कलिका कौरकः, कलिका कौरकः पुमानित्यमरः ।
अत्र जगति मुनेरपि तपस्विनोऽपि मानसम् अतिशयेन खण्डयति
ज्योमयति उद्दीपकत्वादिति भावः । अत्र कलिकालमिति लिङ्गस्य
गूढत्वम् ॥ ५३ ॥

• प्रमोदमिति । राः धनं सदा गृहमेधिनः गृहस्थस्य प्रमोदम्
आनन्दं जनयत्येव । यदि धर्मश्च कामश्च उभौ सङ्गतावुभौनेति
शेषः भवेताम् । अत्र सदारा गृहमेधिन इति प्रथमावच्छेदनात्-
प्रतीतेः रा इति प्रथमैकवचनस्य गूढत्वम् ॥ ५४ ॥

कस्मादिति । त्वं कस्मात् दुर्बला असीति सख्यः तां कानां
परिपृच्छति पुनः पुनरतिशयेन वा पृच्छन्तीति यङ्लुगन्तस्य छटि
अन्निविभक्तोरूपमिदम् । त्वयि सन्निहिते सति तासु सखीषु किम्
उत्तरं दद्यात् इति शेषः कथय ॥ ५५ ॥

लिङ्गवचनगुप्तम् । वचनगुप्तज्ञप्तिः ।

अन्योऽप्यर्थः स्फुटो यत्र मात्रादिष्युतकेष्वपि ।

प्रतीयते विदुस्तज्ज्ञास्तन्मात्राद्युतकादिकम् ॥ ५६ ॥

महाशयमतिस्त्रच्छं नीरं सन्तापशान्तये ।

खलावासादतिश्रान्ताः समाश्रयत हे जनाः । ॥ ५७ ॥

तुषारधवलः स्फूर्जन्महामणिधरोऽनघः ।

नागराजो जयत्येकः पृथिवीधरणक्षमः ॥ ५८ ॥

मात्राद्युतजातिः ।

सुश्रामा चन्दनवती कान्ता तिलकभूषिता ।

अन्य इति । यत्र येषु मात्रा स्तरणार्था आदयो येषां तानि च्युतानि येषां तेषु आदिभिन्दुविसर्गादयो गृह्यन्ते । अन्यः द्वितीयोऽपि अर्थः स्फुटः स्पष्टः प्रतीयते, तज्ज्ञाः तद्विदः जनाः तत् इतं मात्राद्युतकादिकं मात्राद्युतकं बिन्दुच्युतकं विसर्गच्युतकमित्यादि विदुः जानन्ति ॥ ५६ ॥

महाशयमिति । हे खले शय्यादिरक्षणावसनाश्रिते स्थाने वासात् पक्षे खलस्य दुर्जनस्य आवासात् आश्रयात् अतिश्रान्ता जनाः महाशयं विस्तृतं पक्षे महाशयसम्पन्नम् अतिस्त्रच्छम् अतिनिर्मलं पक्षे अपापं नीरं जलं मात्राद्युतौ नीरं सन्तापशान्तये समाश्रयत ॥ ५७ ॥

तुषारेति । तुषारवत् धवलः पक्षे तुषारेण धवलः श्वेतः स्फूर्जन् दीप्तमानः यः महामणिः महारत्नं तस्य धरतीति धरः पक्षे स्फूर्जतां महतां मणीनां धरः आकर इत्यर्थः अनघः निर्मलः एकः एकलः पृथिव्या धरत्येकस्य शक्तः अभवत् समानमेतत् । नागराजः शेषः मात्राद्युतो नगराजः हिमालयः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ५८ ॥

सुश्रामेति । शोभना श्रामा, शीते सुखोपवर्णाङ्गा यौद्धे च

कस्यैषा नगभूः प्रीतिं भुजङ्गस्य करोति न ॥ ५८ ॥

यथा सत्प्रसवः स्निग्धः सन्मार्गविहितस्थितिः ।

तथा सर्वाश्रयः सत्यमेव कुलद्रुमः ॥ ६० ॥

विन्दुच्युतकजातिः ।

महीरुहो विहङ्गानामेति हृद्यैः कलापिनाम् ।

विरुतैः स्वागतानीव नीरवाहाय कुर्वते ॥ ६१ ॥

सुखगीतजा । तत्प्रकाशयण्यांभा सा श्यामा परिणीयत इत्युक्त-
लक्षणा चन्दनवती चन्दनालङ्कृता तिलकनूपिता तिलकशोभिता एषा
अनङ्गस्य कामस्य भूः स्थानं कान्ता कस्य भुजङ्गस्य कामिनः प्रीतिं
न करोति ? न जनयति ? अपि तु सर्वस्वैवेत्यर्थः । अत्र नङ्गभूरि-
त्यस्य विन्दुच्युतो नगभूरिति पाठे नगभूः प्रवेतभूमिरित्यर्थः अस्मिन्
पक्षे श्यामा त्वभूयस्त्वादिति भावः ॥ ५८ ॥

यथेति । अयं मे समवकुलद्रुमः वकुलद्रुमः यथा सन्तः प्रसवाः
फलपुष्पाणि यस्य तथोक्तः स्निग्धः आयावाकृत्यादिति भावः सति
चतुष्टये मार्गे पथि विकृता कृता स्थितिरवस्थानं येन तथाभूतः
तथा सर्वेषाम् आश्रयः सेवनीय इति भावः । सत्यं निश्चितम् अस्तीति
शेषः । अत्र विन्दुच्युतो अयमेव कुलद्रुम इति पाठे अयमेव जनः
सत्प्रसवः सुसन्तानः स्निग्धः सर्वलक्ष्मेष्ठान् सन्मार्गे सदाचारे कृत-
स्थितिः तथा सर्वेषां जनानाम् आश्रयः उपकर्त्तेति यावत् अतएव
सत्यं कुलद्रुमः वंशेषु तरुवत् उत्तत इति यावत् ॥ ६० ॥

महीरुह इति । एते महीरुहः वृक्षाः कलापिनां मयूराणां
विहङ्गानां पक्षिणां हृद्यैः मनोद्यैः स्निग्धैः विरुतैः रवैः नीरवाहाय
सेवाय स्वागतानीव सुखेन आगतं भवतेति प्रशशक्यानीव कुर्वते । अत्र
हृद्यैः कलापिनामित्यत्र विहङ्गेष्वुतो हृद्यैः कलापिनामिति पाठे
हृद्यैः मनोद्यम् एकम् अद्वितीयं उपलब्धेति तथोक्तानां पक्षिणां
मयूराणामित्यति भावः ॥ ६१ ॥

अगस्त्यस्य मुनेः शापाद्ब्रह्मस्यन्दममास्थितः ।

महासुः खात् परिभ्रष्टो नहुषः सर्पतां गतः ॥ ६२ ॥

विसर्गश्च्युतकजातिः ।

महानपि सुधीरोऽपि बहुरत्नयुतोऽपि सन् ।

विरसः कुपरीवारः नदीनः केन सेव्यते ॥ ६३ ॥

सुशीलः स्वर्णगौराभः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।

सुगतः कस्य न प्रीतिं तनोति हृदि संस्थितः ॥ ६४ ॥

अक्षरश्च्युतकजातिः ।

अगस्त्यस्येति । ब्रह्मस्यन्दनं ब्राह्मणवाहनम् आस्थितः महासुः महाप्राणः नहुषः अगस्त्यस्य मुनेः शापात् खात् आकाशात् परिभ्रष्टः सन् सर्पतां गतः प्राप्नोति । अत्र महासुः आदित्यस्य विसर्गश्च्युतो महासुखात् स्वर्गेश्वरात् परिभ्रष्ट इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

महानपीति । महानपि अतिविस्तृतोऽपि पक्षे चदारोऽपि, सुधीरोऽपि अतिगमोरोऽपि पक्षे सुपाशुतोऽपि बहुरत्नयुतोऽपि नानारत्नाकरोऽपि पक्षे बहुधनसम्पन्नोऽपि सन् विरसः विस्त्राटः क्षारमयत्वादिति भावः पक्षे कर्कशः कुपरीवारः पृथिवीवेष्टितः पक्षे कुतूषितपरिजनः नदीनाम् दनः स्वामी ससृष्ट इत्यर्थः दीन इत्यस्य नकारस्य सक्षरस्य च्युतो दीनः व्ययकुण्ठ इत्यर्थः केन जनेन सेव्यते ? न केनापीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

सुशील इति । सुशीलः शोभनचरितः स्वर्णगौराभः चैभकान्तिरित्यर्थः पूर्णचन्द्रनिभाननः चन्द्रपदनः सुगतः दुःखदेवः हृदि संस्थितः सन् कस्य प्रीतिं न तनोति न विस्तारयति ? सर्वस्यैवेत्यर्थः । अत्र सुगत इत्यस्य मध्यवर्षस्य गकारस्य सक्षरस्य कोपे घुत इति पाठे तथाविधः घुतः पुनः कस्य प्रीतिं न तनोतीत्यन्वयः ॥ ६४ ॥

तनोतु ते यस्य कक्षी गदकान्
 पाथी सुरारिर्ह्ययिता च यथा ।
 नाभ्यां स्फुरन् भद्रमशुभदेहः
 पद्मा गतिश्चक्रमसौ विरिञ्चिः ॥ ६५ ॥
 हरः क्षयी तापकरः सुरेशः
 शान्तो हरिर्गोत्ररिपुर्विवस्वान् ।
 चन्द्रो द्विजिह्वाश्रित इत्युपेक्ष्य
 लक्ष्म्या वृतः पातु विधिर्जगन्ति ॥ ६६ ॥
 स्थानच्युतकजातिः ।

भिषगो रुचिराः सर्वे सुरसाश्च जनप्रियाः ।

तनोत्विति । यस्य यथा कक्षी येषनागः, गतिर्वहनं गदकान्
 गदः, पाथी कृते चक्रं सुदर्शनमिति यावत्, दयिता कान्ता पद्मा
 चक्षुः, नाभौ स्फुरन् ससुदुर्भवन् विधाता विरिञ्चिरिति वा पाठः ।
 अथो अशुभः कण्ठः देहः यस्य तथोक्तः सुरारिः कण्ठः ते तव
 भद्रं शुभं तनोतु विस्तारयत । अथ यो येनान्वेति तस्य अथवा-
 स्थाने विन्यस्तत्वात् स्थानच्युतकत्वम् ॥ ६५ ॥

हर इति । हरः यन्धुः विजिह्वाश्रितः पद्मभूषण इत्यर्थः,
 चन्द्रः क्षयी क्षयरोगयक्तः, विवस्वान् सूर्यः तापकरः असह्यतेजा
 इत्यर्थः, सुरेशः इन्द्रः गोत्ररिपुः पर्यंतश्चन्द्रः अथवा कुलगन्धुः, विधिः
 ब्रह्मा शान्तः संवतेन्द्रियः सम्भोगाक्षम इति भावः इति हेतोः उपेक्ष्य
 अक्षयवित्त्वर्थः एतानिति शेषः लक्ष्म्या वृतः हरिः जगन्ति
 पातु रक्षतु । अत्रापि अन्वेतव्यानां पदानामयथास्थानपातित्वेन
 स्थानच्युतकत्वम् ॥ ६६ ॥

भिषग इति । मनसो जगदराज्ये सर्वे जनाः भिषगः श्वेतवचनाः

चमायामतिसम्पन्ना दृश्यन्ते मगधे परम् ॥ ६० ॥

सत्त्वशीलो दयोपेतो दाता शुचिरमस्तरः ।

जिनः सर्वात्मना सेव्यः पदमुच्चैरभीषता ॥ ६८ ॥

व्यञ्जनच्युतजातिः ।

स्फोटयित्वाक्षरं किञ्चित् पुनरन्यस्य दानतः ।

यत्रापरो भवेदर्धच्युतदत्ताक्षरं हि तत् ॥ ६८ ॥

सदागतिहृतीच्छायस्तमसो वक्ष्यतां गतः ।

अस्तमेत्यति दीपोऽयं विधुरेकः शिवे स्थितः ॥ ७० ॥

रुचिराः मनोभावाः सुरसाः रसिकाः जनप्रियाः कोकरञ्जनाः समानां
पृथिव्याम् अतिसम्पन्नाः अखलधनशालिनः परं केवलं दृश्यन्ते ।
अत्र भिन्नरत्नस्य भकारं व्यञ्जनं लक्षा रत्नव इति पाठे रत्नवः
भिन्नरत्नविशेषा रत्नार्थः सुरसाः सुहृदशालिनः अतिसम्पन्नाः अति-
प्रचुरा रत्नार्थः । अन्यत् सममम् ॥ ६० ॥

सत्येति । सत्त्वशीलः सत्त्वभाषणरतः दयोपेतः दयावान् दाता
दानशीलः शुचिः विशुद्धचरितः अमत्सरः अन्यशुभहेतुरहितः
जिनः बुद्धदेवः उच्चैः उच्चतं पदम् उच्चतां गतिमिति यावत् अभी-
षता अभिषिपता जनेन सर्वात्मना सर्वप्रकारेण सेव्यः । अत्र जिन
रत्नस्य लकारं व्यञ्जनं कृत्वा रत्न इति पाठे रत्नः प्रभुरित्यर्थः ।
अन्यत् सममम् ॥ ६८ ॥

स्फोटयित्वेति । किञ्चित् किमपि अक्षरं स्फोटयित्वा ध्वंश-
यित्वा पुनः अन्यस्य अक्षरस्य दानतः दानात् अत्र अपरोऽर्थः भवेत्
तत् च्युतदत्ताक्षरं च्युतं दत्तञ्च अक्षरं बहिर्गन्तव्योक्तं नाम कृतं
स्यादिति शेषः ॥ ६८ ॥

वदेति । सदा गत्या नमनेन हतः उपश्रुतः औद्यत्यं वक्ष्य
तथाभूतः समस्तलोचनसहस्रभक्त्येनाधीनश्चिन्तितः तमसः

पूर्णचन्द्रमुखी रम्या कामिनी निर्मलाम्बरा ।

करोति कस्य न स्वान्तमेकान्तमदनातुरम् ॥ ७१ ॥

इति च्युतदत्ताक्षरजातिः ।

इति श्रीधर्मदासविरचिते विदग्धमुखमण्डने

चतुर्थः परिच्छेदः ।

समाप्तः ।

अत्रकारस्य वक्ष्यतां गतः दशवर्ती अबम् एक एव शिवे स्थितः
दीपः सज्जलप्रभः विधुः अक्षम् एष्यति गमिष्यति । अत्र दीप
इत्यस्य प्रकारं त्यक्त्वा तत्स्थाने नकारे दत्ते दीन इति पाठे दीनो
दुःखित इत्यर्थे इति च्युतदत्ताक्षरत्वम् ॥ ७० ॥

पूर्णेति । पूर्णचन्द्रवत् मुखं यस्याः पक्षे पूर्णचन्द्र एव मुखं यस्या-
स्यधीक्षा रम्या मनोप्ता निर्मलम् अम्बरं वसनं यस्याः पक्षे निर्मलम्
अम्बरम् आकाशं यस्यां तथोक्ता कामिनी कस्य जनस्य ज्ञानं मनः
एकान्तमदनादरं नितान्तकामासक्तं न मनोति ? न करोति ? सर्व-
स्मैवेत्यर्थः । अत्र कामिनीत्यस्य ककारं हित्वा तत्स्थाने यकारं
दत्त्वा यामिनीति पाठे च्युतदत्ताक्षरत्वम् । एकान्तमदनोत्तरमिति
पाठान्तरम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण कृता

विदग्धमुखमण्डनव्याख्या समाप्ता ।

रतिमञ्जरी ।

मत्वा सदाशिवं देवं नागराणां मनोहरम् ।
 रचिता जयदेवेन सुबोधा रतिमञ्जरी ॥ १ ॥
 रतिशास्त्रं कामशास्त्रं तस्य सारं समाहृतम् ।
 सुप्रबन्धं सुसंक्षिप्तं जयदेवेन भण्यते ॥ २ ॥
 पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्किनी हस्तिनी तथा ।
 शयो मृगो वृषोऽश्वश्च स्त्रीपुंसोर्जातिलक्षणम् ॥ ३ ॥
 भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा
 अविरलकुचयुग्मा चारुकेशी कृशाङ्गी ।
 मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता
 सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥ ४ ॥

भवेति । नागराणां नगरवासिनां मनोहरं सदाशिवं देवं
 मत्वा जयदेवेन सुबोधा रतिमञ्जरी रचिता । अतदुद्धृतम् ॥१॥

रतिशास्त्रमिति । रतिशास्त्रं कामशास्त्रं तस्य रतिशास्त्रस्य
 समाहृतं संक्षेपितं सुसंक्षिप्तं संक्षेपेण कथितं सुप्रबन्धं शोभन-
 प्रस्तावसमन्वितं सारं जयदेवेन भण्यते कथ्यते । अतदुद्धृतम् ॥२॥

पद्मिनीति । स्त्रीपुंसोः जातिलक्षणं प्रत्येकं पदार्थमिति
 शेषः तत्र स्त्रीजातियत्तुर्भिधा, पद्मिनी, चित्रिणी, शङ्किनी तथा
 हस्तिनी । पुंजातिश्च तथा शयः, मृगः, वृषः, अश्वश्च । अतदु-
 द्धृतम् ॥ ३ ॥

भवतीति । कमले एव नेत्रे वस्त्राः तथोक्ता पद्मजातीवर्णः,
 नासिकायां क्षुद्रं रन्ध्रं किङ् वस्त्राः तथाविधा, अविरलं संक्षिप्त-

भवति रतिरसज्ञा नातिस्वर्षा न दीर्घा
 तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी ।
 घनकठिनकुचाक्ष्या सुन्दरी बद्धशीला
 सकलगुणसमेता चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥ ५ ॥

दीर्घातिदीर्घनसना वरसुन्दरी या
 कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।
 रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
 सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्कनी सा ॥ ६ ॥

मित्यर्थः कुचयोः युग्मं यस्याः तथोक्ता, चारवः शोभनाः केशाः
 यस्याः तादृशो, कणाक्षी नातिस्वर्षा नातिशोषेति यावत्, बद्ध
 कोमलं सधुरमित्यर्थः यत्नं शोभनं शीलञ्च यस्याः तथोक्ता, शोतेषु
 वाद्येषु च अक्षुरक्ता अक्षुराक्षी, सकलाद्युतुष्टु, अक्षुष्टु, सुष्टु,
 जेशु यस्याः तथोक्ता, पद्मस्यैव गन्धा यस्याः तादृशी स्त्री, पाङ्गुनी
 भवति । मालिनीवृक्षं, मनमययद्युतेयं मालिनी भोगिनीकैरिति
 तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

भवतीति । रतिरसज्ञा सुरतास्त्रादप्यती नातिस्वर्षा नातिस्तुष्टा-
 कतिः न दीर्घा न व्यायतदेहा, तिलकुसुममिव शोभना नासा
 यस्याः तथोक्ता, स्निग्धे नीलोत्पले इव अक्षिणी यस्याः तादृशी,
 घनाभ्यां सान्द्राभ्यां कठिनाभ्यां कुचाभ्याम् आक्ष्या युक्ता, सुन्दरी
 सुरूपा, बद्धशीला विनयवती, सकलैः गुणैः शिल्पदेवादाक्षिण्या-
 दिभिः समेता युक्ता, चित्रवक्त्रा मनोहरवदना स्त्री चित्रिणी
 भवति । साक्षिभोष्टम् ॥ ५ ॥

दीर्घेति । या दीर्घातिदीर्घे अत्रायते इत्यर्थः नयने यस्याः
 तथोक्ता, कामोपभोगे सुरतव्यापारे रसिका रसवती, गुणैर्देवादिभिः
 शोभैः विनवादिभिश्च युक्ता, रेखात्रयेण विभूषितः अक्षुष्टुतः कण्ठ-
 देशः यस्याः तादृशो, सम्भोगे यः केशिः श्रीङ्गाविशेषः तत्र रसिका

स्यूलाधरा स्यूतनितम्बमङ्गर

स्यूलाङ्गुली स्यूलकुचा सुशीला ।

कामोत्सुका गाढरतिप्रिया या

नितान्तभोक्त्री करिणी मता सा ॥ ७ ॥

शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।

वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥ ८ ॥

पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी ।

शङ्खिनी चारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी ॥ ९ ॥

वाला च तूष्णी प्रौढा वृद्धा भवति नायिका ।

विवक्षया. वरसुन्दरी नृपसुन्दरी. सा शङ्खिनी किलेतिप्रसिद्धौ
शङ्खिनीति प्रसिद्धेत्यर्थः । वसन्ततिबलं वृत्तं, शैत्यं वसन्ततिबलं तमजा
जगौ ग इति लङ्गणशास्त्रे ॥ ६ ॥

स्यूतेति । या स्यूतः अधरः यस्याः तथोक्ता, स्यूतः
नितम्बभागः यस्याः सा, स्यूला अङ्गुलयः यस्याः तथोक्ता, स्यूतो
कुचो स्तनौ यस्याः तथाभूता, सुशीला विनयवती, कामोत्सुका
भोगाभिर्लाभिषी, गाढा इडा रतिः सुरतं प्रिया यस्याः तथाविधा
तथा नितान्तभोक्त्री सततभोगरता, सा करिणी हस्तिनी मता ।
अपञ्जातिवृत्तम् ॥ ७ ॥

शशके इति । पद्मिनी शशके पुंनि तुष्टा, चित्रिणी मृगं
मृगाख्यं पुरुषं रमते रमणार्थं कामयते इत्यर्थः । शङ्खिनी वृषभे तुष्टा,
हस्तिनी हयम् अश्वख्यं पुरुषं रमते । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ८ ॥

पद्मिनीति । पद्मिनी पद्मगन्धा पद्मगन्धवती, चित्रिणी
मीनगन्धा मत्स्यगन्धवती, शङ्खिनी चारगन्धा चरगन्धवती,
हस्तिनी मदगन्धा मदगन्धवती भवतीति शेषः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ९ ॥

वालेति । नायिका वाला सुग्धा, तूष्णी युवतिः प्रौढा

गुणयोगेन रत्नत्वा मारी वक्ष्या भवेत्तदा ॥ १० ॥

आ शोडशाद् भवेद् बाला तरुणी त्रिंशत्कां जता ।

पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद् वृद्धा ततः परम् ॥ ११ ॥

फलमूलादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः ।

प्रमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृढताङ्गनात् ॥ १२ ॥

बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।

प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥ १३ ॥

प्रमत्ता, वृद्धा चेति चतुर्विधेति शेषः । गुणयोगेन वक्ष्याः बाहयो गुणः भोगावेशादिः तदुद्योगेन तदनुसारेण रत्नत्वा, तदा मारी वक्ष्या भवेत् । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १० ॥

आ शोडशादिति । आ शोडशात् शोडशवर्षपर्यन्तम् अधिविधा-
यात् । शेषेषु मर्यादावापाकित्युक्ता अनशोडशवर्षपर्यन्तमिति
व्याचक्षुः । बाला भवेत्, त्रिंशता शोडशादारभ्य त्रिंशद्वर्षपर्यन्त-
मित्यर्थः तरुणी जता, पञ्चपञ्चाशका त्रिंशदारभ्य पञ्चपञ्चाशद्वर्ष-
पर्यन्तवयवस्थित्यर्थः प्रौढा भवेत्, ततः परं वृद्धा भवतीति शेषः ।
अतुष्टुवृत्तम् ॥ ११ ॥

फलेति । बाला सुगन्धा स्त्री फलमूलादिभिः, तरुणी रति-
योगतः छुरतव्यापारात्, प्रौढा प्रेमदानादिभिः, वृद्धा दृढताङ्गनात्
अश्लोकापारे रति भावः वक्ष्या भवतीति शेषः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १२ ॥

बाधेति । बाला स्त्री प्राणदा प्राणदायिनी प्रोक्ता कथित-
बाधाश्लोकावुष्करत्वादिति भावः । तरुणी प्राणहारिणी, तरुणी-
अश्लोका वचनवसरत्वादिति भावः । प्रौढा वृद्धत्वं करोति, प्रौढा-
अश्लोका जराजनकत्वादिति भावः । वृद्धा मरणम् आदिशेत् जननेत्,
वृद्धाअश्लोका मृत्युजनकत्वादिति भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १३ ॥

अङ्गुष्ठे चरणे च गुल्फनिलये जानुद्वये वस्त्रिके
 नाभौ वक्षसि जङ्घयोर्निगदिता कण्ठे कपोलेऽधरे ।
 नेत्रे कर्णयुगे ललाटफलके मौलौ च वामम्भुजा-
 मूर्धाधस्त्रलनक्रमेण कथिता चान्द्री कला पञ्चयोः ॥ १४ ॥
 सीमन्ते नयनेऽधरे च गलके कक्षस्ते चूचुके
 नाभौ श्रोणितटे मनोभवगृहे जङ्घातटे गण्डके ।
 गुल्फे पादतले तदङ्गुलितटेऽङ्गुष्ठे च तिष्ठत्यसौ
 वृद्धिशीलतया समं शयिकला पञ्चद्वये योषिताम् ॥ १५ ॥
 शुक्लपद्मे वसेद्वामे पादाङ्गुलिकनिष्ठके ।
 शुक्लप्रतिपदादौ च कण्ठे बाधः प्रलम्बते ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठे इति । पञ्चयोः शुक्ललक्षणयोः कथिता निरूपिता चान्द्री
 कला चन्द्रसम्बन्धी अर्थावयवः कर्णाधस्त्रलनक्रमेण शुक्ले जङ्घाधनेन
 कण्ठे अर्धस्त्रलनेनेत्यर्थः वामम्भुजां रमणीयानाम् अङ्गुष्ठे, चरणे, गुल्फ-
 निलये गुल्फस्थाने, जानुद्वये, वस्त्रिके नाभ्यधामाने, नाभौ, वक्षसि,
 जङ्घयोः, कण्ठे, कपोले गण्डे, अधरे, नेत्रे, कर्णयुगे, ललाटफलके,
 मौलौ शिरसि च निगदिता लक्षा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, स्रष्ट्यान्वै-
 वेदि सः सज्जी सततगाः शार्दूलविक्रीडितानामिति तल्लक्षणम् ॥ १४ ॥

सीमन्ते इति । पञ्चद्वये शुक्ललक्षणयोः असौ शयिकला चन्द्रकला
 वृद्धिशीलतया शुक्ले वृद्धा कण्ठे व्याप्यतया ज्येष्ठ सम समभावेने-
 त्यर्थः योषितां नाराण्यां सीमन्ते केशे, नयने, अधरे, गलके कण्ठे,
 चूचुकाटे वरसि, चूचुके कुचाग्रे, नाभौ, श्रोणितटे नितम्बे, मनो-
 भवगृहे योनौ, जङ्घातटे, गण्डके कपोले, गुल्फे, पादतले चरण-
 तले, तदङ्गुलितटे तस्य चरणस्य अङ्गुलिदेशे, अङ्गुष्ठे वृद्धाङ्गुली च
 तिष्ठति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

शुक्लति । १ ॥ वामे वामभागे योषितानिति शेषः, शुक्ल-

पुंसः सख्ये स्त्रिया वामे शुक्ले कण्ठे विपर्ययः ।
 एतानि कामस्थानानि ज्ञेयानि नागरैः सदा ॥ १७ ॥
 बलयुक्ता यदा नारी विपरीतरतिर्भवेत् ।
 सञ्चाल्य तु कलास्थानं रन्तव्या कामिनी तदा ॥ १८ ॥
 नेत्रे कण्ठे कपोले च हृदि पार्श्वद्वयेऽपि च ।
 ग्रीवायां नाभिदेशे च कामी चुम्बति कामिनीम् ॥ १९ ॥
 मुखे जङ्घे नितम्बे च जघने मदनालये ।
 स्तनयुग्मे सदाप्रीतिः कामी चुम्बति कामिनीम् ॥ २० ॥
 प्रेम्णा स्त्रियं समालिङ्ग्य शीत्कारं मुखचुम्बनम् ।

प्रतिपदादौ च पादाङ्गुलिकनिष्ठके वसेत् शशिकलेति शेषः, कण्ठे
 कणापञ्चे अर्धः मलम्बते च । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १६ ॥

पुंस इति । शुक्ले शुक्लपञ्चे पुंसः पुरुषस्य सख्ये दक्षिणे,
 स्त्रियाः वामे शशिकला वसेदिति शेषः, कण्ठे विपर्ययः पुंसः वामे,
 स्त्रियाः दक्षिणे शशिकला वसेदित्यर्थः । एतानि पूर्वोक्तानि सोम-
 नादीनि कामस्थानानि नागरैः कामिभिः सदा ज्ञेयानि वेद्यानि ।
 अतुष्टुवृत्तम् ॥ १७ ॥

वलेति । यदा बलयुक्ता वलवती नारी विपरीतरतिः विपरी-
 त्येन रतं कुर्वाणा पुरुषावितभावरनीत्यर्थः भवेत्, तदा कलास्थानं
 क्रीडास्थानं भगवित्यर्थः सञ्चाल्य सम्मर्द्य सदा कामिनी रन्तव्या ॥ १८ ॥

नेत्रे इति । कामो कामिनीं नेत्रे कण्ठे कपोले हृदि पार्श्व-
 द्वये ग्रीवायां नाभिदेशे च चुम्बति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १९ ॥

मुखे इति । सदाप्रीतिः सर्वदातुरागो कामो कामिनीं मुखे
 जङ्घे नितम्बे जघने मदनालये योनी स्तनयुग्मे च चुम्बति ।
 अतुष्टुवृत्तम् ॥ २० ॥

प्रेम्णेति । प्रेम्णा प्रणयेन स्त्रियं समालिङ्ग्य समालिङ्ग्य शीत्-

कण्ठासक्तं पुनः कृत्वा गाढालिङ्गनमाचरेत् ॥ २१ ॥
 विधृत्य हस्तौ जघनोपविष्टः शीतकृत्य वक्त्रे च मुदा प्रसुम्ब ।
 भगे च लिङ्गं स्तनमर्दनञ्च दत्त्वापि कृत्वा प्ररमेञ्च कामी ॥ २२ ॥
 केतकाग्रनखं कृत्वा नखांस्त्रीन् पञ्च चैव वा ।
 पृष्ठे च जघने योनौ दत्त्वा कामी रमेत् स्त्रियम् ॥ २३ ॥
 नखरोमाञ्चितं कृत्वा दन्तेनाधरपीडनम् ।
 ग्रीवामाकृत्य यत्नेन योनौ लिङ्गेन ताडनम् ॥ २४ ॥
 लिङ्गप्रवेशनं कृत्वा धृत्वा गाढप्रयोगतः ।
 पार्श्वद्वयेन सम्पीड्य निष्कृपं ताडयेद्भगम् ॥ २५ ॥

कारं सुखसम्भवं कृत्वा पुनः कण्ठासक्तं गाढालिङ्गनं कण्ठमासक्त्य
 हृदमालिङ्गनम् आचरेत् । अमुद्वृत्तम् ॥ २१ ॥

विधृत्येति । कामी हस्तौ विधृत्य गृह्यत्वा कामिन्या रति
 शेषः जघने उपविष्टः सन् शीतकृत्य शीतकारं कृत्वा मुदा आनन्देन
 वक्त्रे वदने च प्रसुम्ब भगे लिङ्गं दत्त्वा स्तनमर्दनञ्च कृत्वा प्ररमेञ्च
 प्रकर्षेण रमणं कुर्याच्च । उपजातिवृत्तम् ॥ २२ ॥

केतकीति । कामी केतकाग्रं अग्रमिध नखं कृत्वा पृष्ठे जघने
 योनौ च त्रीन् पञ्च वा नखान् दत्त्वा स्त्रियं रमेत् । अमुद्वृत्तम्
 ॥ २३ ॥

नखेति । नखेन नखक्षतेन रोमाञ्चितं कोमलपदं दन्तेन अधर-
 पीडनं दन्तच्छर्दणं कृत्वा ग्रीवाम् आकृत्य यत्नेन लिङ्गेन योनौ
 ताडनं कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ २४ ॥

लिङ्गेति । गाढप्रयोगतः हृदप्रयोगेन धृत्वा स्त्रियमिति शेषः
 लिङ्गप्रवेशनं भगे इति शेषः कृत्वा पार्श्वद्वयेन सम्पीड्य समाश्लिष्य
 निष्कृपं निष्ठुरं यथा तथा भगं योनिं ताडयेत् ॥ २५ ॥

समालिङ्गं स्त्रियं गाढं स्तनयुग्मे च मर्दनम् ।
 योनौ नाभौ च संमर्द्य निष्ठुरं लिङ्गताडनम् ॥ २६ ॥
 केशं करेण संगृह्य दृढं सन्ताडयेद्भगम् ।
 वदने चुम्बनं कृत्वा भगं हस्तेन मर्दयेत् ॥ २७ ॥
 कुचं करेण संमर्द्य पीडयेदधरं दृढम् ।
 रमणं पद्मबन्धनेन पद्मिनीरतिमादिशेत् ॥ २८ ॥
 शीत्कारं चुम्बनं पीडां गले हस्ते च चुम्बनम् ।
 चचे चचे स्तने हस्तं चित्रिणीरतिमादिशेत् ॥ २९ ॥
 स्त्रीपुंसयोस्तथान्योन्यं भगे लिङ्गे च चुम्बनम् ।
 रमणन्तु तथा गाढं यङ्किनीरतिमादिशेत् ॥ ३० ॥

समालिङ्गेति । स्त्रियं गाढं समालिङ्ग्य स्तनयुग्मे मर्दनं तथा
 योनौ नाभौ च संमर्द्य निष्ठुरं यथा तथा लिङ्गेन ताडनं कर्तव्य-
 मिति शेषः ॥ २६ ॥

केशमिति । करेण केशं संगृह्य भगं दृढं यथा तथा सन्ताड-
 येत् । वदने चुम्बनं कृत्वा हस्तेन भगं मर्दयेत् ॥ २७ ॥

कुचमिति । करेण हस्तेन कुचं स्तनं संमर्द्य अधरं दृढं पीड-
 येत् दधेत् । पद्मबन्धनेन रमणं पद्मिन्या रतिम् आदिशेत् कथयेत्
 ॥ २८ ॥

शीत्कारमिति । शीत्कारं, चुम्बनं, गले कण्ठे पीडां आङ्गु-
 लमिन्द्रेण, हस्ते चुम्बनं तथा चचे चचे स्तने हस्तं चित्रिणीरतिं
 चित्रिण्याः रतिम् आदिशेत् कथयेत् ॥ २९ ॥

स्त्रीति । स्त्रीपुंसयोः अन्योन्यं परस्परं भगे लिङ्गे च चुम्बनं
 तथा गाढं रमणं यङ्किन्याः रतिम् आदिशेत् कथयेत् ॥ ३० ॥

केशं करिष्यं संगृह्य सुदृढं गजवन्धनम् ।
 भगं करिष्यं संताप्य हस्तिनीरतिमादिशेत् ॥ ११ ॥
 कूर्मपृष्ठं गजस्तम्भं पद्मगन्धं सुगन्धि च ।
 अलोमकं सुविस्तीर्णं पश्येत्तद् भगसुत्तमम् ॥ १२ ॥
 शीतलं निम्बमल्युच्चं गोजिह्वासदृशं परम् ।
 इत्युक्तं कामशास्त्रज्ञैर्भगदोषचतुष्टयम् ॥ १३ ॥
 सुषलं वंशकरीरं द्विविधं लिङ्गलक्षणम् ।
 स्खलं सुषलमित्युक्तं दीर्घं वंशकरीरकम् ॥ १४ ॥
 स्त्रीजितो गायकश्चैव नारीसङ्गपरः सुखी ।
 षडङ्गुलशरीरश्च स श्रीमान् शशको मतः ॥ १५ ॥

केशमिति । करिष्यं केशं संगृह्य पुनः करिष्यं भगं सन्ताप्य सम्प्रीत्या
 सुदृढं गजवन्धनं हस्तिन्याः रतिम् आदिशेत् ॥ ११ ॥

कूर्मेति । कूर्मपृष्ठे पृष्ठं वक्ष्यं तत् गजस्त्री स्तम्भ इव उत्तममिति
 शेषः गजस्तम्भं पद्मगन्धम् अतएव सुगन्धि शोभनगन्धवत् अलोमकं
 अत्यलोमवृत्तं सुविस्तीर्णं सुविशुद्धं एतत् पद्म पद्मविधमित्यर्थः
 उत्तमं भगम् आह्वयति शेषः ॥ १२ ॥

शीतलमिति । शीतलं चतुर्शीतं निम्बं नतम् अल्युच्चम् अल्यु-
 च्तं इम् अल्यत् गोजिह्वासदृशम् इति हेतोः कामशास्त्रज्ञैः भगस्य
 दोषचतुष्टयं शीतत्वादित्येवोक्तम् उत्तमम् ॥ १३ ॥

सुषलमिति । सुषलं वंशकरीरश्च इति द्विविधं लिङ्गलक्षणम् ।
 तत्तुल्यं लिङ्गं सुषलं दीर्घं लिङ्गं वंशकरीरकम् उत्तमम् ॥ १४ ॥

स्त्रीति । स्त्रीजितः स्त्रीवशः गायकः सङ्कोतपटुः नारीसङ्गे
 परः तत्परः चतुर्होवङ्गकाम इत्यर्थः सुखी सुखासक्तः षडङ्गुलं
 शरीरं लिङ्गावयुः वक्ष्यं तादृशः श्रीमान् सुशोकः पुमानिति शेषः
 शकः मतः कथितः ॥ १५ ॥

श्रेष्ठस्तु धार्मिकः श्रीमान् सत्यवादी प्रियंवदः ।

अष्टाङ्गुलशरीरश्च रूपयुक्तो मृगो मतः ॥ ३६ ॥

उपकारपरो नित्यं स्त्रीजितः श्लेषणः सुखी ।

दशाङ्गुलशरीरश्च मनस्वी वृषभो मतः ॥ ३७ ॥

काष्ठतुल्यवपुर्धृष्टो मिथ्यावाक्यश्च निर्भयः ।

द्वादशाङ्गुललिङ्गश्च दरिद्रश्च हयो मतः ॥ ३८ ॥

न रमन्ते यदा नार्यस्तृप्ता वा रमन्ते यथा ।

नानावन्धास्तथा वक्ष्ये रन्तव्याः कामिभिः स्त्रियः ॥ ३९ ॥

पद्मासनो नागपदी लतावेष्टोऽर्द्धसम्पुटः ।

श्रेष्ठ इति । श्रेष्ठः सर्वजनप्रशंसनीयः धार्मिकः धर्मशीलः श्रीमान् धनसम्पन्नः सत्यवादी प्रियंवदः मधुरभाषी अष्टाङ्गुलं शरीरं लिङ्गस्येति भावः यस्य तादृशः रूपयुक्तः सुदर्शनेन रत्नैर्घः पुमानिति शेषः मृगः मतः कथितः ॥ ३६ ॥

उपकारेति । उपकारपरोः परोपकारनिरतः नित्यं मतः स्त्रीजितः श्लेषणः श्लेषणः सौम्यस्वभावः सुखी भोगसुखामक्तः दशाङ्गुलं शरीरं लिङ्गस्येति भावः यस्य तथाभूतः मनस्वी प्रशस्तमनः पुमान् वृषभः मतः कथितः ॥ ३७ ॥

काष्ठ इति । काष्ठेन तुल्यं वपुः शरीरं यस्य तथाभूतः कठिना-
लतिरित्यर्थः धृष्टः प्रशल्भः मिथ्यावाक्यः मिथ्यावादी निर्भयः
द्वादशाङ्गुलं लिङ्गं यस्य तथाभूतः दरिद्रः निर्धनः पुमान् हयः
मतः कथितः ॥ ३८ ॥

नेति । यदा नार्यः न रमन्ते न रतिं कर्तुम् इच्छन्ति तदा
लम्पा प्रीता सन्तो यथा रमन्ते, यैरुपायैः कामिभिः स्त्रियः रन्तव्याश्च
तथा बन्धान् उपायविशेषान् वक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ ३९ ॥

तांश्च बन्धानाह द्वाभ्यां पद्मासन रन्तव्याभ्याम् । पद्मासनः

कुलिशः सुन्दरश्चैव तथा केसर एव च ॥ ४० ॥
 हिक्कोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः ।
 चुङ्कारो धेनुकश्चैव उत्कण्ठश्च ततः परः ।
 सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोडश ॥ ४१ ॥
 हस्ताभ्याञ्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।
 रमेद्वाङ्गं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥ ४२ ॥
 पादौ स्तन्ययुगे हस्तौ क्षिपेत्क्षिप्रं भगे लघु ।
 प्रमेत्कामुको नारीं बन्धो नागपदौ मतः ॥ ४३ ॥
 बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा रमेत् स्त्रियम् ।
 लघु लिङ्गं ताडयेद्योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥ ४४ ॥
 स्त्रीपादावन्तरीक्षे तु किञ्चिद्भूमौ च जानुनी ।

नागपदः लतावेष्टः अर्द्धवस्त्रमुटः कुलिशः सुन्दरः केसरः हिक्कोलः
 नरसिंहः विपरीतः चुङ्कारः धेनुकः उत्कण्ठः सिंहासनः रति-
 नागः विद्याधरः एते षोडश बन्धा रति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

हस्ताभ्यामिति । पद्माम्बुज आसनं पद्मासनं तदाख्य उपवेशन-
 विशेषः तस्य उपरि हस्ताभ्यां नारीं समालिङ्ग्य गाङ्गं समाकृष्य रमेत्
 अयं बन्धः रमणप्रकार इति यावत् पद्मसंज्ञकः पद्मासनाख्यः ॥ ४२ ॥

पादाविति । स्तन्ययुगे स्तन्यद्वये कामिन्या इति शेषः पादौ
 चरणौ हस्तौ च टप्पेति शेषः भगे योनौ लघु क्षिप्रं लिङ्गं क्षिपेत्
 प्रवेशयेत्, इत्यं कामुकः नारीं यत् प्रमेत् प्रकर्षेण रमेत्, अयं बन्धः
 नागपदः मतः कथितः ॥ ४३ ॥

बाहुभ्यामिति । बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां पादाभ्याञ्च स्त्रियं
 वेष्टयित्वा समालिङ्ग्य स्त्रियं रमेत्, लघु कुतं योनौ लिङ्गं ताडयेत्
 प्रवेशयेत्, अयं बन्धः लतावेष्टः उच्यते ॥ ४४ ॥

स्त्रीति । अन्तरीक्षे ऊर्ध्वमित्यर्थः स्त्रियाः पादौ भूमौ च

स्तनयोर्मर्दनं पीडा बन्धोऽयमर्धसम्पुटः ॥ ४५ ॥
 स्त्रीपादद्वयमास्त्राण्य हठाक्षिप्यस्य ताडनम् ।
 योनिमापीडयेत्कामी बन्धः कुक्षिसंग्रहकः ॥ ४६ ॥
 नारीपादद्वयं स्वामी धारयेदूर्ध्वं देयतः ।
 कुक्षौ धृत्वा पिबेदङ्गं बन्धोऽयं रतिसुन्दरः ॥ ४७ ॥
 स्त्रिया जङ्घे समापीद्य दोर्भ्यां गात्रस्य मर्दनम् ।
 पुनः प्रपीडयेद्योनिं बन्धः केशरसंग्रहकः ॥ ४८ ॥
 हृदि कृत्वा स्त्रियाः पादौ कराभ्यां धारयेत् करो ।
 यथेष्टं ताडयेद् योनिं बन्धो हिङ्गोलसंग्रहकः ॥ ४९ ॥
 पादौ संपीद्य योनौ च हठाक्षिप्यप्रवेशनम् ।

छातुनो निजे इति शेषः किञ्चित् कर्त्तव्यं शेषः स्तनयोर्मर्दनं पीडा
 पीडनं सम्पेवणमिति यावत्, अयं बन्धः अर्धसम्पुटः ॥ ४५ ॥

स्त्रीति । स्त्रियाः पादद्वयम् आस्त्राण्य संग्रह्यं हठात् बद्ध्वा
 विक्ष्य कर्त्तरि पठो विङ्गनेत्यर्थः ताडनं कर्त्तव्यं शेषः कामी बहु
 योनिम् आपीडयेत् संग्रहेयत्, अयं बन्धः कुक्षिसंग्रहकः कुक्षिपाण्डुः
 ॥ ४६ ॥

नारीति । स्वामी नाय्याः पादद्वयम् ऊर्ध्वं देयतः उपरि कर्त्तो-
 ऽत्येति शेषः धारयेत्, ततश्च कुक्षौ धृत्वा पङ्क्तं बदनं पिबेत्, अयं बन्धः
 रतौ रमणे सुन्दरः तदाख्यः ॥ ४७ ॥

स्त्रिया इति । स्त्रियाः जङ्घे समापीद्य दोर्भ्यां भुजाभ्यां
 गात्रस्य मर्दनं कर्त्तव्यं शेषः पुनः योनिं प्रपीडयेत्, अयं बन्धः केशर-
 संग्रहकः केशराख्यः ॥ ४८ ॥

हृदीति । स्त्रियाः पादौ हृदि कृत्वा कराभ्यां हस्ताभ्यां करो
 हृष्टौ स्त्रिया इति शेषः धारयेत्, ततश्च योनिं बधेष्टं बधाक्षानं
 ताडयेत्, अयं बन्धः हिङ्गोलसंग्रहकः हिङ्गोलाख्यः ॥ ४९ ॥

पादाति । पादौ सम्पीद्य संग्रह्यं हृत्तयोः नाडं ईदनं

हस्तयोर्वैष्टनं गाढं बन्धो नृसिंहसंज्ञकः ॥ ५० ॥
 पादमेकमुरः कृत्वा द्वितीयं कटिसंस्थितम् ।
 नारीञ्च सुरमेष्मामी विपरीतस्तु बन्धकः ॥ ५१ ॥
 पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा योनौ लिङ्गेन ताडयेत् ।
 बाहुभ्यां ताडयेद्गाढं जुह्वारो बन्ध एव सः ॥ ५२ ॥
 सुप्तां स्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तो रमेत् पुनः ।
 यस्मिन् शालयेद् योनौ बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः ॥ ५३ ॥
 नारीपादौ च हस्तेन धारयेद् गलके पुनः ।
 स्तनार्पितकरो कामी बन्धोत्कण्ठसंज्ञकः ॥ ५४ ॥
 स्वयं जङ्घादयं बाहौ कृत्वा योषित्पदद्वयम् ।

कृतेति शेषः योनौ जडात् लिङ्गस्य प्रवेशनम्, अयं बन्धः नृसिंहसंज्ञकः
 नृसिंहाख्यः ॥ ५० ॥

पादमिति । एकं पादम् उरः बन्धोद्देशे द्वितीयं पादं कटिसं-
 स्थितं स्त्रिया रति शेषः कृत्वा कामी यत् नारीं सुरमेत् सुखेन रमेत्,
 अयं बन्ध एव बन्धकः विपरीतः ॥ ५१ ॥

पार्श्वोपरीति । पार्श्वयोः उपरि पदौ कृत्वा लिङ्गेन योनौ
 ताडयेत् बाहुभ्याञ्च गाढं ताडयेत्, अयं बन्धः जुह्वारः कथित इति
 शेषः ॥ ५२ ॥

सुप्तामिति । सुप्तां निद्रितां स्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तः
 स्त्रियाः पार्श्वे सम्प्रोक्षितनयनः सन् रमेत् पुनः पुनः योनौ लिङ्गं
 शालयेत्, अयं बन्धः धेनुकः स्मृतः ॥ ५३ ॥

नारीति । कामी स्तनयोः अर्पितकरः दत्तहस्तः सन् नाभ्याः
 पादौ तथा गलके कण्ठे हस्तेन धारयेत्, अयं बन्धः उत्कण्ठसंज्ञकः
 उत्कण्ठाख्यः ॥ ५४ ॥

स्वयमिति । कामी जनः स्वयं जङ्घादयं बाहौ कृत्वा योषितः

स्तनीं धृत्वा रमेत् कामी बन्धुः सिंहासनो मतः ॥ ५५ ॥
 पीडयेद्दूरयुग्मेन कामुकः कामिनीं यदि ।
 रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोहरः ॥ ५६ ॥
 नार्थ्याश्चोरयुगं धृत्वा कराभ्यां ताडयेत् पुनः ।
 रमयेन्निर्भरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः ॥ ५७ ॥
 स्त्रियमानीय यत्नेन विधृत्य चरणद्वयम् ।
 वशं नयति यः कामी रतिशास्त्रविचक्षणः ॥ ५८ ॥
 रतिशास्त्रं समाकर्ण्य बन्धान् पद्मादिषोडश ।
 नानाविधरतिं कुर्यात् कामिनीं कामुको जनः ॥ ५९ ॥
 सर्वशास्त्रार्थविज्ञेन जयदेवेन धीमता ।

कामायाः पदद्वयं स्तनीं च धृत्वा यत् रमेत्, अथं बन्धुः सिंहासनः
 मतः ॥ ५५ ॥

पीडयेदिति । यदि कामुकः दूरयुग्मेन कामिनीं पीडयेत् तदाशौ
 बन्धुः कामिनीनां मनोहरः रतिनागः समाख्यातः कथितः ॥ ५६ ॥

नार्थ्या रतिः । कामी जनः नार्थ्याः कुर्युगं कराभ्यां धृत्वा पुनः
 ताडयेत् प्रहरेत् तथा निर्भरं गार्दं रमयेत्, अथं बन्धुः विद्याधरः
 मतः कथितः ॥ ५७ ॥

स्त्रियमिति । यः कामी यत्नेन स्त्रियम् आनीय चरणद्वयं
 तदीयमिति शेषः विधृत्य षट्कोणा वशं नयति प्रापयति, स रति-
 शास्त्रेषु विचक्षणः परिहृतः ॥ ५८ ॥

रतीति । कामुको जनः रतिशास्त्रं तथा पद्मादिषोडश बन्धा
 समाकर्ण्य सम्यक् विदित्वेति भावः कामिनीं नानाविधा रतिः
 रमणं यच्छां तादृशीं कुर्यात् नानाप्रकारेण रमयेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

मञ्जरी रतिशास्त्रस्य कृता नीता समाप्ततमम् ॥ ६० ॥

इति श्रीजयदेवेन विरचिता रतिमञ्जरी समाप्ता ।

जगन्नाथाष्टकम् ।

कदाचित् कालिन्दीतटविपिनसङ्गीतकपरो

मुदाभिरीनारीवदनकमलास्वादमधुपः ।

रमाशम्भुब्रह्मामरपतिगणेशार्चितपदो

जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे । १ ॥

भुजे सव्ये वेणुं शिरसि शिखिपिच्छं कटितले

दुकूलं नेत्रान्ते सहचरिकटाक्षेण विदधतु ।

सर्जित । सर्वशास्त्रार्थविज्ञेन धीमता जयदेवेन रतिशास्त्रस्य
मञ्जरी कृता समाप्ता नीता च ॥ ६० ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासामरभट्टाचार्येण विरचिता

रतिमञ्जरी ध्याख्या समाप्ता ।

कदाचिदिति । कालिन्द्याः यमुनायाः तटेषु यत् विपिनं वनं
हृन्दावनमिति यावत् तस्मिन् यत् सङ्गीतकं तत्परः, मुदा प्यान-
न्देन व्याभिरीनारीणां गोपाङ्गनानां वदनाभ्येव कमलानि तेषाम्
व्यास्त्रादेः मधुपः श्वमरः, रमया शङ्करा शम्भुना हरेण ब्रह्मणा
विधात्रा अमरपतिना देवेन्द्रेण मण्येन च अर्चिते पूजिते पदे
यस्य तथाभूतः, जगन्नाथस्वामी प्रभुः जगत्पतिः कदाचित् मे मम
नयनपथगामी नेत्रनोचरो भवतु । शिखरिणीवत्तमस्मिन् प्रवक्ष्ये ।
रसैरुद्गैरिच्छता यमनसमन्तातः शिखरिणीति तल्लक्षणम् ॥ १ ॥

भुजे इति । सव्ये दक्षिणे भुजे वेणुं, शिरसि शिखिपिच्छं

सदा श्रीमद्दृष्ट्वावनवसतिलीलापरिचयी

जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे । २ ॥

महाम्भोधेस्तीरे कनकरुचिरे नीलशिखरे

वसन् प्रासादान्ते सहजबलभद्रेण बलिना ।

सुमद्रामध्यस्थः सकलसुरसेवावसरदो

जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ३ ॥

कृपापारावारः सजलजलदग्नेषिरुचिरो

रमावाणीरामप्फुरदमलपद्मे लणमुखः ।

सुरेन्द्रैराराध्यः श्रुतिमुखगणोद्गीतचरितो

जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ४ ॥

अयूरपिच्छं, कटितले दुकूलं पीतं वसनमिति यावत्, नेत्रान्ते नयन-
प्रान्ते सञ्चरतीति सञ्चरिं यत् कटाक्षं तेन विदधत् विशेषेण
दधानः सदा सततं श्रीमति दृष्ट्वावने या वसतिः अवस्थानं तथा
लीलापरिचयः क्रीडापरिचयः यस्य तादृशः, जगन्नाथस्वामीत्यादि ॥ २ ॥

महाम्भोधेरिति । महाम्भोधेः महासमुद्रस्य तीरे तटे कनक-
रुचिरे काञ्चनोष्णले नीलशिखरे नीलाचलशिखरे प्रासादान्ते
मन्दिरमध्ये बलिना बलवता सहजन मोदरेण बलभद्रेण सह
वसन्, सुमद्रा मध्यस्था यस्य तादृशः उभयोर्मध्ये सन्निवेशितसुमद्र-
दत्यर्थः, सकलानां सुराणां देवानां सेवायाः अवसरं ददातीति तथोक्तः,
जगन्नाथस्वामीत्यादि ॥ ३ ॥

क्षयेति । कृपापारावारः दयासागरः, सजलानां जलपूर्णानां
जलदानां भेदानां या श्रेणिः तद्वत् रुचिरः मनोज्ञः, रमया
लज्जया वाण्या सरस्वत्या रामेश बलभद्रेण च स्फुरन्ति अमलानि
निर्मलानि पद्मानि चैलणानि नयनानि यत्र तादृशं सुखं यस्य तथा-
भूतः, सुरेन्द्रैः इन्द्रादिभिः आराध्यः सेव्यः, श्रुतिमुखगणैः वेदेषु उ-

परं ब्रह्मापीवत्कुवलयदलोत्फुल्लनयनो
 निवासी नीलाद्री निहितचरणोऽनन्तशिरसि ।
 रमानन्दी स्रग्भासरसवपुरानन्दनमुखी
 जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ५ ॥
 रथारूढो गच्छन् पथि मिलितभूदेवपटल-
 सुतिप्रादुर्भावं प्रतिपदमुपाकर्ण्य सद्यः ।
 दयासिन्धुर्वन्धुः सकलजगतां सिन्धुसदयो
 जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ६ ॥
 न चेच्छेयं राज्यं न च कनकमाणिक्यविभवं
 न याचेऽहं रम्यां सकलजनकाम्यां वरवधूम् ।

वर्णैः लङ्घैः स्तरेण गीतं काः सितं चरितं यच्च यथाभूतः, जगन्नाथ-
 स्वामीत्यादि ॥ ४ ॥

परमिति । परं ब्रह्मापि परमात्मापि दीप्तं कुवलयदले एव
 नीलोत्पलपत्रे एव उत्फुल्ले विकसिते नयने यस्य तथोक्तः, नीलाद्री
 नीलाचले निवासी, अनन्तस्य यन्त्रभागस्य शिरसि निहितचरणः
 अर्पितपदः, रमानन्दा लङ्घ्याः आनन्ददायी, राधयाः वरसेन प्रेम-
 पूर्णेन वधुया शरीरेण यत् आनन्दं क्रोडनं तेन मुखी, जगन्नाथ-
 स्वामीत्यादि ॥ ५ ॥

रथारूढ इति । रथारूढः रथमाश्रितः, पथि गच्छन् मिलि-
 तानां सङ्गतानां भूदेवपटलानां विप्रवर्गाणां सुतिप्रादुर्भावं सत्वावुलीं
 प्रतिपदं पदे पदे उपाकर्ण्य श्रुत्वा सद्यः सातुक्स्मः, दयासिन्धुः
 कृपासागरः, सकलजगता वन्धुः, सिन्धुसदयः ससङ्गं प्रति दयावान्,
 जगन्नाथस्वामीत्यादि ॥ ६ ॥

न चेति । अहं राज्यं न च कनकमाणिक्यविभवं अर्ण्यरत्न-
 सम्पदं न च इच्छेयं, रम्यां सकलजनकाम्यां सर्वजनसुहृत्प्रीत्यां वरवधूम्

सदा काले कामः प्रथमपठितोऽनीतचरितो

जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ७ ॥

हर त्वं संसारं द्रुततरमसारं सुरपते !

वर त्वं भोगीशं सततमपरं नीरजपते ! ।

अहो दीनानाथो निहितमचले निश्चितमिदं

जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ॥ ८ ॥

जगन्नाथाष्टकं पुण्यं यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ९ ॥

इति जगन्नाथाष्टकं सम्पूर्णम् ।

उत्तमां कान्तां न च याचे नैव प्रार्थये, सदा काले सर्वेच्छिन् समये
कामः अभिन्नायः समेति शेषः यत् प्रथमपाठितम् अद्भुतम् चञ्च-
रीतं चरितं यस्य तथाभूतः, जगन्नाथस्वामीत्यादि ॥७॥

हर त्वमिति । हे हरपते ! देवेन्द्र ! त्वम् अनारं संसारं
द्रुततरम् अतिग्रीष्मं हर नाशय, हे नीरजपते ! पद्मिनीकान्त !
त्वं सततम् अपरम् अन्यं भोगीशं धनवन्तं वर कृतिन्त्यर्थः न मम
बल वासनेति भावः । अहो खेदे अहं दीनानाथः दीनः दरिद्रः
अनाथः अनाश्रयश्च, अचले नीलपर्वते निश्चितम् इदं निश्चितम्
आश्रितं ममेति शेषः । अहो अहो दीनाः जनाः ! इदम् अचलं
स्थिरं नयनमिति शेषः निश्चितं निश्चितम् एकाग्रतामापादितं,
जगन्नाथदर्शनार्थमिति भावः । अतः नाथः जगन्नाथस्वामीत्यादि ॥८॥

जगन्नाथेति । यः प्रयतः संयतः शुचिः सन् पुण्यं पवित्रं
जगन्नाथाष्टकं पठेत् स सर्वपापेभ्यः विशुद्धः आत्मा यस्य तादृशः स
विष्णुलोकं गच्छति । अनुष्टुप् ॥९॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता

जगन्नाथाष्टकव्याख्या समाप्ता ।

यमुनाटकम् ।

—०—

सुरारिकायकालिमाललामवारिधारिणी
 तृणीकृतत्रिपिष्टपा नृलोकशोकहारिणी ।
 मनोऽनुकूलकूलकुञ्जपुञ्जधूतदुर्मदा
 धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा ॥ १ ॥
 मलापहारिवारिपूरिभूरिमण्डितामृता
 भृशप्रपातकप्रपञ्चनातिपण्डितानिशा ।
 सुनन्दनन्दिनाङ्गरागरागरञ्चितोदका
 धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा ॥ २ ॥

सुरारोति । सुरारेः कृष्णस्य कायवत् मूर्तिवत् कालिम्ना श्याम-
 लत्वेन ललामं सुन्दरं यत् वारि जलं तस्य धारिणी, तृणीकृतं
 तृणोक्तं त्रिपिष्टं सुरलोकः यथा तथोक्ता, नृलोकस्य मानवलोकस्य
 शोकहारिणी दुःखशशिनी, मनसः अनुकूलं रमयायं यत् कूलं
 तदः तस्मिन् यः कुञ्जपुञ्जः लतादिपिष्टितोदरस्थानममूढः तेन धूतः
 व्यपनीतः दुर्मदः दुर्दृष्टारः यथा सा, कलिन्दस्य स्वर्णस्य नन्दिनी
 यमुना सदा नः व्यसक्तं मनोमलं मानसं पापं धुनोतु नाशयतु ।
 अस्मित् प्रवञ्चे पञ्चवामरं वृत्तं, प्रसाधिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चवामर-
 मिति, प्रसाधिका जरौ लगाविति च तल्लज्जयात् ॥ १ ॥

● भवेति । मलापहारिणा पापापहनेन वारिणा पुनातीति
 मलापहारिवारिपूः ८ः कामः तस्य भूः कामप्रसविनीत्यर्थः इर्विषयः
 तेन मण्डितानि भूषितानि विषयजनकानीत्यर्थः अमृतानि
 जलानि यस्याः तथोक्ता । भृशमतिशयेन प्रपातः प्रवृत्तं येषां तद्या-
 भूतानां जानां जलानां प्रपञ्चेन विस्तारे अतिपण्डिता अतिपटीय-

लसत्तरङ्गसङ्गधूतभूतजातपातका
 नवीनमाधुरीधुरीणभक्तजातचातका ।
 तटान्तवासदासहससंस्तुताङ्गि कामुदा
 धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा ॥ ३ ॥
 विहाररासखेदभेदधीरतीरमारुता
 गता गिरामगोचरे यदीयनीरचारुता ।
 प्रवाहसाहचर्यपूतमेदिनीनदीनदा
 धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा ॥ ४ ॥

सौन्दर्यः, अनिशा अविरतगामिनीत्यर्थः, सुनन्देन समुपलेन नन्दनीति
 तथोक्तेन बलरामित्येत्वर्थः अङ्गरागस्य मधुपानजनितस्येति भावः
 रागेण प्रमया रञ्जितानि उदकानि जलानि यस्याः तथोक्ता ॥२॥

लभति । लसतां पसरता तरङ्गाणां सङ्गेन धूतानि अप-
 नीतानि भूतजातानां प्राणिसमूहानां पातकानि यथा तथाभूता,
 नवीना या साधुरी मधुरता श्यामलमजनितेति भावः तथा
 धुरीणं श्रेष्ठम् अत्यन्तमित्यर्थः भक्तजातं भक्तसमूहः चातकः पक्षि-
 विशेष इव यस्याः तादृशी चातका यथा नवीनमेघदर्शने प्रीतिमनु-
 भवन्ति तथा भक्ता एतद्दर्शने दति भावः । अङ्गि दिवसे तटान्ते
 वासेन टामैर्दासभूतैरित्यर्थः हंसैः संस्तुता वक्रता, कामुदा अमोघ-
 पूरणी ॥ ३ ॥

विहारति । विहाररासे सुरतास्तादे यः खेदः श्रमः तस्य
 भिनत्तीति भेदः अपहारक इत्यर्थः धीरश्च तीरमारुतः तटवायुः यस्याः
 तथोक्ता । यदीयानां यत्सम्बन्धिनः नीराणां जलानां चारुता
 समोच्चारित्वं गिरां वाचाम् अगोचरे गता अनिर्वचनीयेत्यर्थः ।
 प्रवाहाणां स्रोतसां साहचर्येण सङ्गेन पूताः पवित्रीकृताः मेदिन्याः
 नदीनदाः यथा तथाभूता ॥ ४ ॥

तरङ्गसङ्गसैकतान्तरान्तिका सदासिता
 शरविशाकरांशुभञ्जमञ्जरीसभाजिता ।
 भवार्चनाप्रचारुणाभ्वनाधुना विशारदा
 धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा ॥ ५ ॥
 जलान्तकेलिकारिचाराधिकाङ्गरागिणी
 स्वभर्तुरन्यदुर्लभाङ्गतागतांशभागिनी ।
 स्वदत्तमुपसप्तसिन्धुभेदनातिकोविदा
 धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा ॥ ६ ॥

तरङ्गेति । तरङ्गाणां सङ्गो यस्मिन् तादृशं तरङ्गसङ्गतमित्यर्थः
 सैकतान्तरस्य पुञ्जिविशेषस्य अनिकं सान्निध्यं यस्याः तथोक्ता,
 सदा सर्वस्मिन् समये अमिता लक्षणा । शरविशाकरः शारदचन्द्रः
 तस्य अंशुभङ्गाः मयूखलसङ्का एव मङ्गल्यः सुहृदाः ताभिः सभाजिता
 अलङ्कृता । भवस्य शम्भोः संसारस्य वा अर्चनायां पूजायां परि-
 तृप्तिकरणे वा प्रचारुणा अतिवनोद्धरेण अभ्वना जलेन अधुना
 विशारदा निपुणा ॥ ५ ॥

जलान्तेति । जलान्ते जलमध्ये केलिकारिणी जलक्रीडाकारि-
 णीत्यर्थः चारुः सुन्दरो वा राधिका तस्याः अङ्गरागः विद्यतं
 अस्यां तथामूता । स्वभर्तुः ससृष्टस्य अन्यासां नदीनामिति भावः
 दुर्लभं यत् अङ्गं तस्य भावः तां गतः प्राप्नोति यः अंशः तदुभागिनी
 ससृष्टजलस्य इक्षामलत्वं प्राप्तुं अस्याय तत्सङ्गेन तादृशव्यामलत्वं
 जातिमिति भावः । स्वदत्ते स्नेहेन कृते इति यावत् सुपन्नानां निखलान-
 नामिति भावः सपन्नानां सिन्धूनां ससृष्टाणां भेदने जागरणे चापल्य-
 करणे इति भावः अतिकोविदा अतिविषयज्ञा अजलसम्प्राप्तेनेव तेषां
 तरङ्गवापल्यं नोचेत् तेषां अतो निखलभाव इति भावः ॥ ६ ॥

जलच्युताच्युताङ्गरागलम्पटालिशालिनी
 विलोक्तराधिकाकचान्तचम्पकालिमालिनी ।
 सदावगाहनावतीर्णभर्तृसृत्वनारदा
 धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा ॥ ७ ॥
 सदैव नन्दनन्दिकेलिशालिकुष्मज्जुला
 तटोत्थफुल्लमक्षिकाकदम्बरेणुसुज्जला ।
 जलावगाहिनां नृणां भवाध्विसिन्धुपारदा
 धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा ॥ ८ ॥
 इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितं यमुनाष्टकं
 सम्पूर्णम् ।

जलेति । जलेषु तत्प्रकीर्णस्त्विति भावः अच्युताः अच्युताः अच्यु-
 तस्य लम्पस्य ये अङ्गरागाः तेषु लम्पटाः कुम्भाः ये अलवः अमराः तैः
 शाकले गोमते इति तथोक्ता, विलोकाश्चक्षुषाः राधिकायाः
 कचान्तेषु केशपाशेषु याः चम्पकालयः चम्पकसमुद्राः तासां माता
 विद्यते अस्यां तादृशी, सदा अवगाहनाय अवतीर्ण्यैः भर्तृभ्यः
 आनिभ्यः भृत्यैः दास्यैश्च नारं जलं ददातीति तथोक्ता ॥७॥

सदेति । सदैव नन्दं नन्दयतीति नन्दनन्दा लम्पः तस्य केलिभिः
 शाकले गोमते इति तथोक्ताः ये कुम्भाः तैः मञ्जुषा मनोहारिणी,
 तटोत्थानां तीरजातानां फुल्लमक्षिकानां कदम्बानाञ्च रेणुभिः परागैः
 मोदन्ते हृष्यन्ति गोमते इति यावत् तादृशानि जलानि यस्याः
 तथाभूता, जलावगाहिनां नृणां मानवानां भवाध्विः संसारसागर
 एव सिन्धुः ससङ्गः तस्य पारदा लङ्कारकारिणी ॥ ८ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यैश्च विरचिता

यमुनाष्टकव्याख्या समाप्ता ।

उद्धवसन्देशः ।

—:—

सान्द्रोभूतैर्नवविटपिनां पुष्पितानां वितानैः
लक्ष्मीवत्तां दधति मथुरापत्तने दत्तनेत्रः ।
कृष्णः क्रीडाभवनवङ्गभीमूर्ध्नि विद्योतमानो
दध्यौ सद्यस्तलहृदयो गोकुलारण्यमैत्रीम् ॥ १ ॥
श्रासोक्तासैरथ तरलितस्थूलनालीकमालः
कुर्वन् पूर्णां नयनप्रयसां चक्रवालैः प्रणालीः ।
आरं आरं प्रणयनिविडं वल्लवीकेलिलक्ष्मीं
दीर्घोत्कण्ठाजटिलहृदयस्तत्र चित्रायितोऽभूत् ॥ २ ॥

सान्द्रोभूतैरिति । पुष्पितानां सञ्जातपुष्पाणां नवानां विटपिनां
तद्वत्तां सान्द्रोभूतैः घनीभूतैः वितानैः विस्तारैः लक्ष्मीवत्तां
निवसित्वर्थः दधति मथुरापत्तने मधुपुर्यां दत्तनेत्रः दत्तदृष्टिः कृष्णः
क्रीडाभवनस्य केलिसदनस्य वङ्गभी शिरोमूढं तस्या मूर्ध्नि शिरसि
उपरोत्तर्यः विद्योतमानः विराजन् तरलहृदयः चञ्चलमनः सन्
मदाः तल्लक्ष्णं गोकुलारण्यस्य हृन्दावनस्य मैत्रीं सौहृद्यं दध्यौ
चिन्तयामास । सन्दाक्रान्तादृत्तमस्मिन् प्रवन्धे । सन्दाक्रान्तास्त्वधि-
रसनमैर्भो भनो गो ययुष्ममिति तद्वक्षणात् ॥ १ ॥

श्रासोक्तासैरिति । अथ चिन्तानन्तरं तत्र मधुपुर्यां श्रासानां
दीर्घानिःश्रासानाम् उक्तासैः स्फुरणैः तरलिता चञ्चलिता स्थूला
नालीकानां कसलानां भावा यस्य तस्योक्ताः, प्रणयेन निविडं घनी-
भूतं वल्लवीनां गोपीनां केलिलक्ष्मीं विहारश्चित्रं आरं आरं पुनः
पुनः स्मृत्वा नयनप्रयसां नेत्रजलानां चक्रवालैः मण्डलैः सङ्के-

अन्तःस्नाने चण्डमधे परावृण्य पाराभिवाधी
 कष्टाभोधेर्भवेनशिखरे कुट्टिमन्तिर्निविष्टः ।
 सोत्कण्ठोऽभूदभिमतकथां शंसितुं कंसभेदी
 नेदिष्ठाय प्रणवलहरीवदवागुदवाय ॥ ३ ॥
 त्वं सर्वेषां मम गुणनिधे ! बान्धवानां प्रधानं
 त्वत्तो मन्त्रैः श्रियमविचलां यद्ववाः साधयन्ति ।
 इत्याश्वासादभिमतविधौ कामये त्वां नियोक्तुं
 न्यस्तः साधीयसि सफलतामर्थभारो हि धत्ते ॥ ४ ॥

रिश्वर्यः, चक्रवालन्तु मण्डलमित्यमरः । प्रणाहोः जलनिर्गमनानां
 पुण्याः कुर्वन्, दीर्घ्या मज्जता उत्कण्ठया जटिलं हृदयं यच्छ
 तथाभूतः सन्, विद्यावितः चित्तपुल्लिकाप्रायः निस्तब्ध इति
 यावत् अभूत् ॥ २ ॥

अन्तरिति । अथानन्तरं भवन्निखरे मूढोपरि कुट्टिमन्त-
 र्निविष्टः बहुभूमिनिषण्णः कंसभेदी कण्ठः अन्तःस्नाने अन्तर्गमसि
 चण्डं परावृण्य मन्त्रयित्वा कष्टाभोधेः शोकमागरस्य पाराभिवाधी,
 प्रणवलहृदयां प्रेमतरङ्गेण बद्धा बद्धा वाक् यस्य तादृशः वक्तु-
 मशक्त इति यावत्, नेदिष्ठाय निकटवर्तिने उदवाय अभिमतकथाम्
 दृष्टवचनं शंसितुं कथयितुं सोत्कण्ठः ससुत्सुकः अभूत् उदवसुवा-
 चेति भावः ॥ ३ ॥

त्वमिति । हे गुणनिधे ! त्वं मम सर्वेषां बान्धवानां मध्ये
 प्रधानं श्रेष्ठः, दातृवाः यदुपशीयाः त्वत्तः त्वं सकाशात् मन्त्रैः
 प्राप्नोहि शेषः अविवक्षाम् अवचक्षतां श्रियं लक्ष्मीं साधयन्ति अमन्त्रे ।
 इति आश्वासात् साहसात् अभिमतविधौ दृष्टानुष्ठाने त्वां नियोक्तुं
 कामये इच्छामि । हि यतः साधीयसि अतिसाधो न्यस्तः अर्पितः
 अर्थभारः कार्यभारः सफलतां धत्ते सफलो भवतीत्यर्थः । अथ

संरम्भेण क्षितिपतिगिरां लम्बिते गर्वितानां
 हृन्दारण्यान्मयि मधुपुरीं गान्दिनीनन्दनेन ।
 वल्लव्यस्त्रा विरहदहनज्वालिकामण्डलीनाम्
 अन्तर्लीनाः कथमपि सखे ! जीवितं धारयन्ति ॥ ५ ॥
 प्राणेश्यो मे प्रणयवसतिर्मित्र ! तत्रापि राधा
 धातुः सृष्टौ मधुरिमधराधारणाद्वितीया ।
 वाचोयुक्तिस्तवकितपदैरयं सेयं सखीनां
 गाढाश्वासैर्विधुरविधुरं प्राणभारं बिभर्ति ॥ ६ ॥

शामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽर्थान्तरव्यासः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं
 वा विशेषेण विशेषत्वेन वा यति । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च
 समर्थ्यते । साधर्म्येणैतरेषां र्थान्तरव्यासोऽप्युच्यते इति ॥ ४ ॥

संरम्भेणेति । हे सखे ! गान्दिनी अक्रूरस्य माता तस्या
 नन्दनेन पुत्रेण अक्रूरेणैतर्थाः सवि गर्वितानाम् अहङ्कारपुष्पाणां
 क्षितिपतेः कंसस्य गिरां वासां संरम्भेण क्रोधेन तद्वाक्यवपञ्जनिते-
 नेति भावः, संरम्भः सम्भ्रमे क्रोधे इत्यमरः । हृन्दारण्यात् मधुपुरीं
 लम्बिते नीते सति ताः वल्लव्यः गोप्यः विरहदहनस्य विच्छेदाग्नेः
 ज्वालिकामण्डलीनां शिखासमूहानाम् अन्तर्लीनाः अन्तर्गताः नितरां
 विरहात्तां इत्यर्थः कथमपि जीवितं धारयन्ति ॥ ५ ॥

प्राणेश्य इति । हे मित्र ! तत्रापि वल्लवोनां मध्येऽपि मधुरिमा
 माधुर्ममेव घरः परितः तस्य आधारणात् सम्यक् धारणात् धातुः
 विधातुः सृष्टौ अद्वितीया निरूपयति यावत् राधा मे भव प्राणेश्वरः
 प्राणान् अवेष्ट्यैतर्थाः यवर्षे पञ्चमी । प्रणयवसतिः प्रणयस्थानं
 प्राणामेष्टवापि मित्रतमेत्यर्थः । अद्य इदानीं सा इयं राधा
 वाचोयुक्तिभिः अवकितानि युक्तानि पदानि सुप्तिक्कलरूपाणि
 देषु तैः सखीनां गाढाश्वासैः इदतराश्वासवचनैरित्यर्थः विधुरविधुरम्

गत्वा नन्दीश्वरशिखरिणो मेखलां रत्नभूतां
 त्वं वल्लीभिर्वलयितनगां वल्लवाधीशपङ्क्तीम् ।
 तां दष्टाङ्गीं विरहफणिना प्राणयन् प्रीणयार्त्तां
 वार्त्तामन्द्रध्वनिभिरथ मे मन्त्रिचूडामणीन्द्र ! ॥ ७ ॥
 तिष्ठत्येते जगति बहवस्त्वद्विधानां विधातुं
 चेतःपूर्तिं ननु जनपदा मूर्त्तिभिर्मे सनाथाः ।
 भूयोभूयः प्रियसख ! शपे तुभ्यमव्याजतोऽहं
 भूरन्या मे हृदि सुखकरी गोष्ठतः कापि नास्ति ॥ ८ ॥

अतिकष्टेनेत्यर्थः प्राणभारं भारभूतान् प्राणानित्यर्थः विभक्तिं
 धारयति ॥ ६ ॥

गत्वाति । हे मन्त्रिचूडामणीन्द्र ! मन्त्रिशिरोमणिश्रेष्ठ ! नन्दी-
 श्वरस्य शिखरी कैलासपर्वतः तस्य रत्नभूतां मेखलां नितम्बभूमिं
 वल्लीभिः लताभिः वलयिताः वेष्टिताः नगाः दृष्टाः, शैलदृष्टो नगाव-
 नावित्यमरः । यस्यां तथाभूतां वल्लवाधीशस्य गोपराजस्य पङ्क्तीं
 मन्दालयमिति यावत् गत्वा अथ अनन्तरं त्वं मे मम वार्त्तां संवादः
 तस्या मन्द्राः गम्भीराः मधुरा इति यावत् मे ध्वनयः शब्दाः तैः
 विरहफणिना विच्छेदभुजङ्गेन दष्टाङ्गीं दष्टदेहाम् अतएव वार्त्तां
 कातरां तां राधां प्राणयन् जीवयन् प्रीणय अञ्ज्जादय ॥ ७ ॥

तिष्ठन्तीति । हे प्रियसख ! एते ये मम मूर्त्तिभिः सनाथाः
 युक्ताः बहवः जनपदाः देशाः त्वद्विधानां तव सदृशानां चेतःपूर्तिं
 अर्पितप्रसादं विधातुं जगति तिष्ठन्ति । अहम् अव्याजतः अकाप-
 यश्चेन भूयः भूयः पुनः पुनः तुभ्यं शपे दिव्यं करोमीत्यर्थः यथा मे
 मम हृदि सुखकरी गोष्ठतः गोष्ठत्वात् अन्या भूः कापि न नास्ति
 ॥ ८ ॥

मद्विस्त्रेषज्वलनपटलीज्वालयया जर्जराङ्गाः
 सर्वे तस्मिन्निधनपदवीं शाखिनोऽप्याश्रयिष्यन् ।
 गोपीनेत्रावलिबिगलितैर्भूरिभिर्वाष्पवारां
 पूरैस्तेषां यदि निरवधिर्नाभिषेकोऽभविष्यत् ॥८॥
 आत्मक्लेशैरपि न हि तथा मेरुतुल्यैर्व्यथन्ते
 वल्लव्यस्ताः प्रियसख ! यथा मद्गथाश्रयतोऽपि ।
 दुर्वारां मे विरहविहितां निङ्गवानस्तदार्त्तिं
 प्रेमपन्थिं त्वमतिपृथुलं तामु विख्यापयेथाः ॥१०॥
 भ्रातर्नन्दीश्वरगिरिमितो यास्यतस्ते विदूरं
 पन्थाः श्रीमानयमकुटिलः कथ्यते पथ्यरूपः ।

सदिति । तस्मिन् गोकुले सर्वे शाखिनोऽपि तरवोऽपि का
 कथा सचेतसामिति भावः मम विस्त्रेषः विच्छेद एव ज्वलनपटली
 अग्निचयः तस्या ज्वालयया शिखया जर्जराणि अङ्गानि येषां तथा-
 भूताः सन्तः निधनपदवीं मृत्युपथम् आश्रयिष्यन् अगमिष्यन्, यदि
 तेषां शाखिनां गोपीनां नेत्रावलिभ्यः नयनरालिभ्यः बिगलितैः
 विनिर्गतेः भूरिभिः प्रभूतैः वाष्पवारां अश्रुजलानां पूरैः प्रवाहैः
 निरवधिः अविरतः अभिषेकः न अभविष्यत् ॥ ८ ॥

आत्मक्लेशैरिति । हे प्रियसख ! ताः वल्लव्यः गोपाङ्गनाः
 मम व्यथालेपतः । ईषन्मदीयदुःखादपि यथा व्यथन्ते स्मिन्मन्त्रि,
 मेरुतुल्यैः सुमेरुपर्वतसदृशैः बहुभिरपीति भावः आत्मक्लेशैः तथा
 न हि व्यथन्ते इति वाक्यशेषः । तत् तस्मात् त्वं मे मम दुर्वारां
 दुरपनेयां विरहविहितां विरहजनिताम् आर्त्तिं पोडां निङ्गवान्
 गोपायन् सन् तामु वल्लशीघ्रं अतिपृथुलम् अतिमहानं प्रेमपन्थिं
 दुरपनेयं प्रेमाश्रमिति यावत् समेति शेषः विख्यापयेथाः विज्ञा-
 पयेथाः ॥ १० ॥

प्रीये सद्यस्त्वयि निपतिते गोकुलानन्दसिन्धौ
 सन्तसुष्टे सुहृदि हि निजां तुष्टिमेवामनन्ति ॥११॥
 अग्रे गौरीपतिमनुसरेः पत्तनान्तर्वसन्तं
 गोकर्णस्थं व्यसनजलधौ कर्णधारं नराणाम् ।
 यस्याभ्यर्णे सह रविजया सङ्गमो जङ्गमानाम्
 आविष्कुर्वन्नभिमतधुरां धीर ॥ सारस्वतोऽस्ति ॥१२॥
 आरूढस्ते नयनपदवीं तन्वि ! धन्यासि सोऽयं
 गोपीनम्मीकरणमुरलीकाकलीकः कलावान् ।
 इत्यालापस्फुरितवदनैर्यत्र नारीकदम्बैः
 दृग्भङ्गीभिः प्रथममधुरासङ्गमे चुम्बितोऽस्मि ॥१३॥

आतरिति । हे आत ! इतः अस्मात् प्रदेशात् विदूरम् अति-
 दूरवर्तिनं नन्दोत्तरगिरिं नन्दोत्तराख्यपर्वतं वासतः गमिष्यतः
 ते तत्र अङ्गटिष्ठः सङ्गमः पथ्यरूपः सुखदः श्रीमान् मनोहरः अयं
 पन्थाः कथ्यते भवेति शेषः । त्वयि गोकुलमेव आनन्दसिन्धुः
 आनन्दसागरः तस्मिन् निपतिते प्रस्थिते इति अहं वदामि तत्त्वार्थं
 प्रीये प्रीतिमनुभवामोत्सर्गः । हि यतः सन्तः साधवः सुहृदि तटे
 सति निजामेव तुष्टिं सन्तोषम् आमनन्ति मन्थने ॥ ११ ॥

अग्रे इति । नराणां व्यसनजलधौ दुःखार्थवे कर्णधारं नाविष्कं
 यत्तनान्तर्वसन्तं नगरमध्ये तिष्ठन्तं गोकर्णस्थं गौरीपतिम् अग्रे
 अनुसरेः अनुगच्छः, हे धीर ! यस्य गोकर्णस्थं अभ्यर्णे समीपे जङ्गमानां
 प्राचिनाम् अभिमतधुरां मनःप्रीतिमिति भावः आविष्कुर्वन् जन-
 यन् रविजया यत्नया सह सारस्वतः सङ्गमः यत्नानुसरन्सतोऽङ्गम
 दम्बैः अस्ति ॥ १२ ॥

आरूढ इति । हे तन्वि ! कथाङ्ग ! गोपीनां नम्मीकरण-
 मुरलीकाकलीकं वंशीसूक्ष्मकरः यस्य तादृशः कलावान् चतुर्वर्ति-

तस्मादन्तर्विरचितपरानन्दपूराददूरां
 याहि प्रीत्या सपदि पदवीमम्बिकाकाननस्य ।
 यत्रानन्दोत्सवमकरवं सर्पतः सर्पतोयात् ।
 नन्दं विद्याधरमपि पुरा मोचयन् वल्लवीनाम् ॥१४॥
 भूयोभिस्त्वं किल कुवलयपीडदन्तावघातैः
 एतां निम्नोन्नतपरिसरां स्यन्दने वर्त्तमानः ।
 सञ्चोत्तुङ्गां मिहिरदुहितुर्धीर ! तीरान्तभूमिं
 मन्दाक्रान्तां न खलु पदवीं साधवः शीलयन्ति ॥१५॥

विद्याधरपुत्रः सः अयं लम्पः ते तत्र पश्यन्पदवीं दृष्टिमग्नम् आरुहः ।
 तत्र तत्रात् धन्या पुण्याती कसि । यत्र रतीत्यम् आवापेन
 स्मृतिम उल्लासिमां गतं येषां तथासूतैः नारीकटभैः रमणोगणैः
 दग्धभङ्गाभः दृष्टिस्त्रिभैः प्रथममधुरानङ्गमे प्रथमं मधुरायासुप्रपिब्यतौ
 चस्मितः प्रीतः अस्मि ॥ ११ ॥

तस्मादिति । अन्तर्विरचितः परः सञ्चान्त् आनन्दरः आनन्द-
 समुहः यत्र तादृशात् तस्मात् प्रवेगात् सपदि शंसस आदूरां रञ्जि-
 तताम् अन्तिजाकाननस्य पदवीं प्रीत्या प्रचयेन याहि गच्छेः ।
 यत्र पुरा पर्वं सर्पतः प्रयत्नतः सर्पतोयात् कानिजसुतादिति यावत्
 विद्याधरमपि नन्दं मोचयन् उडवरन् वल्लवीनां गोपीनाम् आनन्दो-
 त्सवम् अकरवं कृतवानस्मि ॥ १४ ॥

भूयोभिस्त्वं । हे भार ! त्वं स्यन्दने रचे वर्त्तमानः रथाारुहः
 मद्भिन्नेषः भूयोभिर्वल्लुतरेः कुवलयपीडय कंसकस्तनः दन्तावघातैः
 दग्धभङ्गनैः निम्नः गतः उन्नतश्च परिसरः अवयवः यस्याः तादृशीम्
 उन्नतताम् उन्नताम् एतां मिहिरदुहितुः कानिन्याः तीरान्तभूमिं किल
 निश्चितं गीर्वाभिति यावत् सञ्च स्यज । साधवः मन्दाक्रान्तां मन्देन
 मन्देन अक्रान्तां पदवीं नारीम् अन्नाचरितश्रुतिमिति भावः न

मुष्ठासव्ये विहगरुचिरं किञ्चिदस्मादुदञ्चं
 राजत्तीरं नवसुमनसां राजभिस्तीर्थराजम् ।
 यत्रापूर्वं किमपि कलयाञ्चक्रतुर्मत्प्रभावाद्
 आभीराणां कुलमपि तथा गान्दिनीनन्दनोऽपि ॥१६॥
 यज्वानस्ते यदपि भवतो विप्रिया हेलनाम्ने
 नम्रस्तेषां तदपि भवनद्वाररथ्यां जिह्मीयाः ।
 गायन्तीनां मदनुचरितं तत्र विप्राङ्गनानाम्
 आलोकाय स्पृहयसि न चेदीक्षणेर्वञ्चितोऽसि ॥१७॥
 तद्विख्यातं स्फुटविटपिनां मण्डलेनाभिपूर्णं
 तूर्णं गच्छेत्पुनरि पुरः कोटिकास्थं प्रदेशम् ।

अथ नैव शोचयन्ति नैवानुसरन्तीत्यर्थः । अत्र मन्दः कुपलयापीड
 रति भावः ॥ १५ ॥

सुष्ठेति । असव्ये दक्षिणे अस्मात् प्रदेशात् किञ्चित् उदञ्चम्
 उत्तरवर्तिनं विहगरुचिरं नानापक्षिकूजितमनोजरं नवसुमनसां
 मीनकुलमानां राजभिः समूहैः राजत् तीरं यस्य तादृशं तीर्थराजं
 तत्र स्थलम् । यत्र तीर्थराजे आभीराणां गोपानां कुलं तथा गान्दि-
 नीनन्दनः अकूरोऽपि मम प्रभावात् किमपि अपूर्वं कलयाञ्चक्रतुः
 १६ ॥

यज्वान इति । यदपि यद्यपि ते यज्वानः वासिकाः मे मम
 लेखनात् अवज्ञानात् भवतः विप्रियाः अप्रीतिकरा इत्यर्थः, तदपि
 नमः सन् तेषां यज्वानां भवनद्वारस्थ रथ्यां प्रत्यानं जिह्मीयाः उत्तरेः
 तेषां पूज्यत्वादिति भावः । तत्र मम अनुचरितं कीर्तिमित्यर्थः
 गायन्तीनां विप्राङ्गनानां वासिकपत्नीनाम् आलोकाय न स्पृहयसि
 न, तदा दीक्षणेः नयनेः वञ्चितोऽसि, द्रष्टव्यस्य दर्शनवैसृष्ट्या-
 न् इति भावः ॥ १७ ॥

यत्र प्राप्ते मयि विकिरती नेत्रमुद्यानपाली
 शालीनापि प्रकटितभुजामूलमल्पं जहास ॥ १८ ॥
 इत्थं क्रान्त्वा पुरपरिसरान् याहि सट्टीकराख्यं
 पट्टीभूतं भ्रमरनृपतेः पुष्पितारण्यमारात् ।
 श्रीदामानं सुभग ! गरुडीकृत्य यत्राधिरुढः
 क्रीडाकारी दधदुरुभुजान् द्वादशाहं वसामि ॥ १९ ॥
 सुग्धे ! श्यामः कलयति युवा पश्य मामेव न त्वाम्
 इत्युक्तासैरहमहमिकां सर्वतः कुर्वतीभिः ।
 यानालम्बी सरलनयनालोकमैत्रीभराणां
 ग्रामीणाभिर्युवतिभिरहं यत्र पात्रीकृतोऽस्मि ॥ २० ॥

तदिति । स्फुटविटपिनां विकसिततरुणां मण्डलेन निचयेन
 अभिपूर्णं व्याप्तम् उपरि पुरीषभीषे पुरः व्यतः विख्यातं तं
 कोटिकाख्यं कोटिकसंज्ञं प्रदेशं तूर्णं शीघ्रं गच्छेः, यत्र मयि प्राप्ते
 उपस्थिते सति उद्यानपाली शालिनी शालीनापि सलज्जापि नेत्रं
 विकिरती अप्रियली सती प्रकटितम् आविष्कृतं भुजामूलं बाहुमूलं
 याञ्चन् तत् यथा तथा अल्पम् ईषत् जहास ॥ १८ ॥

इत्यमिति । इत्थम् अनेन क्रमेण पुरपरिसरान् नगरविभागान्
 क्रान्त्वा अतिक्रम्य चारात् अदूरे सट्टीकराख्यं सट्टीकरसंज्ञं पुष्पिता-
 रण्यं कुसुमितकाननं भ्रमरनृपतेः भ्रमरराजस्य पट्टीभूतम् अधि-
 काङ्क्षभूतं प्रदेशमिति शेषः याहि गच्छ । हे सुभग ! प्रियतम ! यत्र
 अहं क्रीडाकारी क्रीडावक्तुः श्रीदामानं गरुडीकृत्य अधिरुढः
 सन् उदुभुजान् महान् भुजं दधत् द्वादशाहं द्वादश दिवसान् वसामि ।
 ॥ १९ ॥

सुग्धे इति । हे सुग्धे ! युवा श्यामः मामेव कलयति
 पश्यति, त्वं न, पश्यति इतीत्यम् उक्तासैः सर्वतः सर्वथा अहमहमिकां

सुधनुं स्वस्थिं बहलं बहुलं ज्ञाननखोपशयं
 तद्योस्तुङ्गं हृदपरिसरं दक्षिणे कालियस्य ।
 फुल्लामिष्वं मिहितमिहिरौदयोत्तमन्तर्लताभिः
 धीराध्वानं विमलसरसीराजिभाजं भजेथाः ॥ २१ ॥
 वल्लीचित्रं व्रज मृगहरं तं व्रजस्थोपशये
 कल्पे क्रीडावनविहरणोत्कण्ठया गच्छतो मे ।
 यत्रोदद्यत्कलवलचितैर्वेणुगीतैर्मृगाणां
 तूर्णं रागी रजनिविरहव्याकुलानामहारि ॥ २२ ॥

परस्परस्यहोम, अजमहमिका त ना स्थातु यः परस्परं भवत्यहङ्कार
 इति कौषः, कर्षिताभिः पापीण्याभिः आमवाभिनीभिः युवतिभिः
 यत्र यानाजम्बो यानाकटः अहं परलानां नयनानाम् आलोक्य
 दगेनय मैत्रीभराणाम् आनन्दानिगयानामित्यर्थः पापीकृतः अस्मि ॥ २० ॥

सुधसिति । हे धीर ! ज्ञानस्य वनस्य मध्ये वामे बहुबहु-
 लम् अनेकमित्यर्थः उपशयं यामानं, यामान उपशयं स्थापि-
 त्यमरः । दक्षिणे तद्य उत्तुङ्गं कालियस्य हृदपरिसरं हृदपदेशं
 सुधनुं त्वजनुं अतिक्रामसिद्धये त्वं फुल्लामिषिकमिताभिः वनाभिः
 खलः अभ्यन्तरे मिहितः अहृतः मिहिरस्य सूर्यस्य उदयोतः
 आलोक्य यस्मिन् तदृश्यं विभलाः नरनाराजोः भजते इति तद्योक्तम्
 अध्वानं मार्गं भजेथाः गच्छे ॥ २१ ॥

वल्लीति । व्रजस्य गोपकस्य उपशये पाले वल्लीभिः लताभि-
 चित्रं मनोपमं अतएव मृगहरं मृगाणां मोतिकरमिति यावत् तं
 पदेशमिति शेषः व्रज गच्छ । यत्र कल्पे प्रभाते क्रीडावने यत् विह-
 रणं विहारः तस्मिन् या उत्कण्ठया योत्सुक्यं तथा गच्छतः मे भव
 उदद्यता उद्व्यता कलेन मभररेण वलचितैः वेष्टितैः पूर्णैरित्यर्थः
 वेणुगीतैः मृगावृत्तैः रजनिपरहः विरहः अमेति भावः तेन

पानम्नायां हसितसुकुलैः फुल्लगण्डस्थलानां
 दूराद् दृष्टिं स्फुटसुमनसां स्रन्दने मुच्यतीनाम् ।
 ते वैदग्धीपरिमलकिरो यत्र सीमन्तिनीनां
 सस्रुर्बाष्पावलिखिलसिता रुदलज्याः कटाक्षाः ॥ २१ ॥
 एष श्रीमान् प्रवसति रघी माधवो राधिकायाः
 प्रेमस्रुलङ्करणकुटिलालोकभङ्गीविलासः ।
 इत्यौत्सुक्यादरयुवतिभिः स्मारितोद्दामनर्मा
 घर्माभ्योभिर्वृततनुरहं यत्र चित्रायितोऽस्मि ॥ २४ ॥

आकुशानां खनायां रालिः इन्द्रं तूर्णम् अकारि हृतः आतटेति
 बावत् ॥ २२ ॥

आनयायामिति । यत्र प्रदेशे आनयायां यौवनभरात् नता-
 कानामिति बावत् हवितसुकुलैः स्रन्दहावेरिति भावः फुल्लं वि-
 खरं गण्डस्थलं यायां तथाभूतानां स्फुटसुमनसां सुव्यक्तसु-
 मनसां दूरात् स्रन्दने रणे दृष्टिं सुव्यतीर्णा दृष्टीनां सीमन्तिनीनां नारीणां
 ते वैदग्ध्याः विखासितायाः परिमलं सौरभं भावमिति बावत्
 क्षिरलीति तथोक्ताः बाष्पावलिः परपरम्परा तस्याः विखवितमिव
 विखवितं स्फुरणं येषां तादृशाः रुदलज्याः बहुवरज्याः कटाक्षाः
 कटाक्षगरा इति भावः सस्रुः पेटारित्वयः ॥ २३ ॥

एष इति । रघी श्रीमान् राधिकायाः प्रेम्णः स्त्रुलङ्करणः इति
 कुर्वन्निर्णयः कुटिलः आलोकस्थ इति भङ्गीविलासः भङ्गा स्फुरणं
 सस्रु तथाभूतः एषः माधवः कणाः प्रवसति मयुरां गच्छति इति हेतोः
 औत्सुक्यात् वरयुवतिभिः स्मारितम् उद्दामम् उत्कटं नर्मं खोला
 सस्रु तथाभूतः अहं बल घर्माभ्योभिः ओदकजैः इता व्याप्ता तनुः
 बल तादृशः तत्तदाकापचक्रणेन सञ्जातवस्त्वोदकादिति भावः चित्रा-
 वितः चित्रापित इव अश्वोचितः अस्मि ॥ २४ ॥

लीलाखण्डो मम विषयंते यत्र नागेन्द्रभोगी
 श्रीराधाक्रीकृतपदयुगाम्भोजसंवाहनस्य ।
 तत्र श्रीराम्बुधिपरिमलस्पर्धने बह्वहस्ये
 ग्रामे कामं ध्वजवति भजे बह्विश्रामसौख्यम् ॥ २५ ॥
 सोऽयं दध्नां मधननिनदाक्रान्तदिक्चक्रवालो
 घोषस्तोषं तव जनयिता योजनद्वन्द्वचुम्बी ।
 दिव्येनालं निखिलजगतीं सर्पिषा तर्पयन्ती
 भ्रातर्भूम्ना विलसति विधेर्गोमयी यत्र सृष्टिः ॥ २६ ॥

बोलेति । यत्र नागेन्द्रस्य पर्वतस्य गोवर्द्धनस्येति वाक्यं अयं
 नागेन्द्रः स चासौ भोगस्येति नागेन्द्रभोगः पर्वतप्रदेशः तस्मिन् यदा
 नागेन्द्रः शेषनागः तस्य भोगः देशः तस्मिन् अनन्तनागदेहभूते
 इत्यर्थः श्रीराधया अक्रीकृतं अक्रीकृतं पदयुगाम्भोजस्य पादपद्म-
 युगलस्य संवाहनं यस्य तथाभूतस्य मम लीलाखण्डः विहारनिष्ठा
 विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते, श्रीराम्बुधेः श्रीरामरस्य परिमलं
 स्पर्धते इति तथोक्ते मोपाननं सर्वदा श्रीरामव्यहारित्वादिति
 भावः बह्वहस्ये बह्वौ हस्यौ ममेति भावः यत्र यथोदयेति येष
 तथाभूते ध्वजवति प्रसिद्धे इति भावः तत्र ग्रामे गोकुले इत्यर्थः
 कामं सम्यक् बह्वं नियतं विश्रामसौख्यं अवस्थानजनितं सुखं भजे
 प्राप्नोमि ॥ २५ ॥

य इति । हे भ्रातः ! दध्नां मधननिनदेन विजोद्धनध्वनिना
 आक्रान्तं पूरितं दिग्धां चक्रवालं मण्डलं येन तथाभूतः योजनद्वन्द्व-
 चुम्बी क्रोशादकव्यापोल्यर्थः सोऽयं घोषः शब्दः तव तोषम् आनन्दं
 जनयिता उत्पादयिष्यतीत्यर्थः, दिव्येन शपथेन अलं निष्प्रयोजनं
 शपथो न कर्तव्य इत्यर्थः, यत्र सर्पिषा धृतेन निखिलजगतीं
 तर्पयन्ती तोषयन्ती विधेः विधाहः गोमयी गोमयचुरेत्यर्थः सृष्टिः
 भूम्ना वाङ्मयेन अतिशयेनेत्यर्थः विलसति विक्रायते ॥ २६ ॥

कक्षां लक्षावधिभिरभितः कांसरीभिः परीतां
 तां सप्तव्रजविजयिनीं मात्मलाख्यां भजेद्याः ।
 वीथ्यां वीथ्यां पृथुकनिकरा यत्र मितानुवेक्षं
 खेलन्तस्ताननुविदधते विक्रमान् मे क्रमेण ॥ २७ ॥
 दूरादेष प्रणयति पुरा लब्धसाधारनामा
 प्रेमानन्दं तव नयनयोरौपनन्दो निवासः ।
 जङ्गलेन क्षितिपतिपुरीं स्यन्दनेनानुविन्दन्
 यथाहारं प्रियमकरवं हारि ह्यैवङ्गवीनम् ॥ २८ ॥
 गोपेन्द्रस्य व्रजपरिसरे लब्धतुष्टिर्लभेधाः
 तां विख्यातां कलितमहिलापारुहेलां रहेलाम् ।

कक्षां भित्तिः । हे भित्ति ! अभितः समन्तात् लक्षावधिभिः
 लक्षसंख्याभिरत्सवः कांसरीभिः माङ्गुलीभिः परीतां व्याप्रां सप्त-
 ज्ञानां सप्तद्वयुक्तानां व्रजानां गोकुलवासिनामित्सवः विजयिनीं
 विजयवशाधनीं मात्मलाख्यां तां कक्षां भजेद्याः गच्छेः, यत्र वीथ्यां
 वीथ्यां पङ्क्त्यां पङ्क्त्यां पृथुकनिकराः बाणकण्डानि अनुवेक्षं
 प्रतिवेक्षं खेलन्तः क्रोडन्तः सन्तः मे मम तान् विक्रमान् तत्तत्-
 कर्षणीति भावः क्रमेण यथाक्रमम् अनुविदधते अनुकुर्वन्ति ॥ २७ ॥

दूरादिति । एषः लब्धं साधार इति नाम येन तथोक्तः
 उपनन्दस्य कस्यपिद् गोपपतेः अयम् औपनन्दः निवासः वसन्त-
 स्थानं दूरात् तव नयनयोः प्रेमानन्दं पुरा प्रणयति प्रणयतीत्यर्थः ।
 जङ्गलेन प्रजवि-
 नेत्यर्थः स्यन्दनेन रघेन क्षितिपतिपुरीं राजपरीम् अनुविन्दन्
 गच्छन् अयं हारि मनोहरं ह्यैवङ्गवीनम् अतएव प्रियम् आह-
 रम् अकरवं कतवानसि । मम आहारेणैवाह निवासस्य साहा-
 रसंज्ञेति बोध्यम् ॥ २८ ॥

यामासाय प्रहितसुरभीकाकसीदूतिकोऽहं

सायं गोपीकुलमकरवं सामि नेपथ्यनवम् ॥ २८ ॥

यत्र प्रीतानहमकरवं मित्रभावेन शिवान्

हारं हारं विदितसमयो वल्लवीनां दधीनि ।

शाखिन्नातः स खलु वलितः प्रीतशराभिधस्ते

देयः क्लेशं पथिषु रथिनो दारविष्यन्मुदारम् ॥ २९ ॥

सोऽयं रश्मानटनचटुलैः सेव्यमानो मरुद्भिः

कम्पाशोकोत्तमसुमनसां निर्भरामोदधारी ।

गोपेन्द्रयेति । व्रजपरिचरे मोकुलप्रदेये कल्पदृष्टिः प्राप्नोष्यति । गोपेन्द्रस्य नन्दस्य तां विख्यातां सुप्रसिद्धां कथितां हता बहिष्कानां नारीणां चार्द्धमोक्षां देवा विहायः यस्यां तथाभूतां रक्षेयाम् आवासं लभेयाः अतुल्यैः । यां रक्षेयाम् आवाद्य अधि-
ताय अहं प्रकृता प्रेषिता सुरलोकादहो यथोक्तमिनाद् एव दूती येन तथाभूतः सन् सायं सन्ध्याकाशे गोपीकुलं गोपाङ्गनाट्यं सामि अहं यथा तथा नेपथ्यनवं देशभूषितम् अकरवं जतवानस्मि सायं मदीयवेषपुरवं श्रुत्वा गोपाङ्गनाः स्वं स्वं प्रसाधनमवभाष्यैव मत्सखी-
प्रसादम्पूरिति भावः ॥ २८ ॥

यत्रयेति । यत्राहं विदितसमयः ज्ञातदक्षिणान्नसमयः सन् वल्लवीनां गोपीनां दधीनि हारं हारं पुनः पुनः श्रुत्वा शिवान् शाखिकान् मित्रभावेन प्रीतान् अकरवं जतवानस्मि । यत्र स खलु वलितः प्रफुल्ल इति यावत् शाखिन्नातः हृत्पद्मभूषः तथा प्रीतशरा-
भिधः प्रीतशरास्त्रैः देयः पथिषु रथिनः रथाद्धृष्टं ते तव अहारं लज्जान् क्लेशं दारविष्यति नायविष्यति ॥ २९ ॥

स इति । रश्मानां कदलीनां नटने नर्तने चटुलाः चपलाः तैः मरुदुभिः पाशुभिः सेव्यमानः कलायां कलनीयानाम् अप्रोक्ष

पीयूषेण स्फुरितवसतिस्त्वामुदञ्चदगुह्यीः

लोकातीतः किल मदयिता वल्लवेन्द्रस्य लोकः ॥३१॥

पश्यन्तीनां चकितचकितं लब्धसङ्गं वताङ्घ्रि

मामुत्तुङ्गव्यसनविसरैः कामसुखादिदानाम् ।

तासां विद्युत्तरलवपुषां वल्लवीनां प्रपातात्

विद्युत्कारीं कथयति जनो दक्षिणां यस्य कक्षाम् ॥३२॥

यत्राक्रूरः प्रणयनिविडोक्कण्ठया कुण्ठितात्मा

रङ्गं गोष्ठाङ्गणमनुसरन् मामलोकिष्ट बन्धुम् ।

तद्वाध्याम्भःकुलपरिचयारब्धजृम्भैः कदम्बैः

सा संवीता विलसति तटी यत्र सीयात्रिकाख्या ॥३३॥

उत्तमसुमनसाम् उत्कटकृष्णानां निर्भरः यः आभोटः शीरभं तस्य
धारी, पीयूषेण अञ्जनेन स्फुरिता वसतिर्यस्य तथाभूतः, उदञ्चन्ती
उद्वगञ्चन्ती गुर्वी शीर्यस्य तथाभूतः लोकातीतः अलोकिष्टः वल्लवेन्द्रस्य
गोपेन्द्रस्य लोकः तां मदयिता किल अयस्यमेव आह्लादयिष्यति ॥३१॥

पश्यन्तीनामिति । जनः लोकः यस्य देशस्य दक्षिणा कक्षां
विभागं वत इति खेदे अङ्गु क्रोद्धं बन्धुः सङ्गः स्थितिः येन तादृशं मां
चकितचकितं पश्यन्तीनाम् उत्तुङ्गैः मङ्गङ्गैः व्यसनविसरैः आसङ्गि-
प्रसरैः कामं सम्यक् उन्मादितानां विद्युदिव तरलं चञ्चलं वपुः शरीरं
यासां तथाभूतानां तासां वल्लवीनां गोपीनां प्रपातात् अभ्यागमनात्
विद्युत्कारीं सीदामवीमासुरामिति यावत् कथयति, वल्लवीनां
विद्युत्तामिव समुज्ज्वलकान्तित्वादिति भावः ॥ ३२ ॥

यत्रेति । यत्र अक्रूरः प्रणयेन प्रेम्णया निविडो घना या
उत्कण्ठा तथा कुण्ठितः सङ्कुचितः आत्मा यस्य तथोक्तः रङ्गं रङ्ग-
भूमिभूतं गोष्ठाङ्गणं गोष्ठपत्थरम् अलुसरन् यन् बन्धुं उल्लङ्घं माम्
अलोकिष्टं ब्रह्मादीन् । यत्र च तस्य अक्रूरस्य वाध्याम्भसाम् अङ्गु-

धावद्वालावलिकरतलप्रोक्षसद्वालाधीनां
 यत्नोत्तङ्गस्फटिकपटलस्यर्द्धिदेहद्युतीनाम् ।
 प्रायं प्रायं नवतृणशिखां मुञ्चतीनां वलन्ते
 वक्तालीनां चटुलचटुलं शश्वदाटीकनानि ॥ ३४ ॥
 आभीरीणां नयनसरणीसङ्गमादेव तासां
 सद्यो मोहायितमधुरिमोक्षासभङ्गीविधाता ।
 पीठीभूतो मम परिमलोद्गारगोष्ठीगरीयान्
 यथास्यानीमनु विजयते पाण्डुरो गण्डगैलः ॥ ३५ ॥

जलानाम् आनन्दजनितानामिति भावः कृतेन यः परिचयः सम्पन्नः
 तेन आरब्धा लब्धा जृम्भा शिखाः यैः तथाभूतैः चटुलैः नीप-
 तृभिः संवीता युक्ताः सौवालिकाख्या सौवालिकनाम्नी सा प्रसिद्धा
 तटी तटभूमिः विवसति विशेषेण स्फुरति ॥ ३२ ॥

यत्नेति । यत्नं चतुर्गुणं उत्तमं यत् स्फटिकपटलं स्फटिकमणि-
 निचयः तस्य स्यर्द्धिनी अलुकारिणी देहस्य द्युतिः कान्तिर्वासां तथा-
 भूतानां शुभावयवानामित्यर्थः धावन्तीनाम् अतुगण्डलीनां वाला-
 वलीनां शिशुवन्दानां करतलेभ्यः प्रोक्षन्तः प्रक्षयन्तः वालधयः
 पुण्याः यासां तथोक्तानां नवतृणशिखां नूतनतृणास्यं प्रायं प्रायं पुनः
 पुनराप्रायं मुञ्चतीनां लज्जन्तीनां वत्सावलीनां गोपिभूतां चटुल-
 चटुलम् अतिषयलं यथा तथा यश्च पुनः पुनः आटीकनानि प्रोक्ष-
 न्तिनगतया वलन्ते प्रसरन्ति ॥ ३४ ॥

आभीरीणामिति । यत्न आभीरीणां गोपाङ्गनानां नयनानां
 दाः सरगयः पञ्चतयः तत्सङ्गमादेव गोपाङ्गनानयननिष्पन्नसम्पर्क-
 देवत्यर्थः तावाम् आभीरीणां सद्यः सपदि यत् मोहायितं, तद्भाष-
 भार्जिते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु । मोहायितमिति प्रोक्तः कथं-
 क-
 तस्य वा भङ्गी विशेषः सख्यं विधाता जनयिता उद्दीपक इति वाच्यं

रेणुर्नायं प्रसरति गवां धूमधारा कृशानोः
 वेणुर्नासौ गहनकुहरे कीचको रोरवीति ।
 पश्योन्नत्ते ! रविरभिययौ नाधुनापि प्रतीचीं
 मा चाश्रयं कलय कुक्षयोः पत्रवल्लीं तनोमि ॥१६॥
 दूरे वंशीध्वनिमुदयते हन्त मा धाव तावत्
 धूमेदानीमपि नहि गवां लक्ष्यते धूलिलेखा ।
 अस्ति हारे गुरुरपि ततो लम्बितां स्तम्भयन्ती
 क्षीवे ! नीवीं त्वमिह तरसा याहि गेहान्तरालम् ॥१७॥

अथ पीठीभूतः, पीठासनस्वरूपः परिमलोद्धारस्य सौरभविस्तारस्य या
 गोष्ठी समाजः समूह इति तावत् तथा गरीयान् अतिमहान् पाण्डुरः
 श्वेतः गण्डगैः स्वोपलविशेषः आस्थानी गोष्ठसमाजम् अतः
 पश्चात् गोष्ठसमाजसन्निधावित्यर्थः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥१५॥

अतः परं हाटशभिः कलकं वर्णयति रेणुरित्यादि । अयं गवां
 धूमनां रेणुः धूलिः न प्रसरति नोत्तिष्ठति, कृशानोः अग्नेः
 धूमधारा धूमनिचयः दयमिति शेषः । गहनकुहरे ज्ञाननमध्ये
 असौ वेणुः वंशीरवः न भवतीति शेषः, कीचकः वेणुविशेषः रोरवीति
 पुनः पुनः स्तनति, वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्तनन्त्यनिबोधिता इत्य-
 मरः । हे उन्नत्ते ! पश्य अपलोभव, असौ रविः सूर्यः अधुनापि
 प्रतीचीं पश्चिमां दिशं न अभिवयौ नास्तं गत इति भावः । चाश्र-
 ल्यम् अपेक्ष्य मा कलय न कुरु, कुक्षयोः स्तनयोः पत्रवल्लीं पत्रवतीं
 तनोमि विरचयामि । कस्याचित् प्रसाधिकायाः कामपि गोपा-
 क्रमां सन्ध्यायां कृष्णान्तिक्कमनोत्सुकां प्रति वचनमिदम् ॥ १६ ॥

दूरे इति । वंशीध्वनिः दूरे उदयते उद्गच्छति, हन्त क्षेदे,
 तावत् मा धाव, न गच्छ । ददानीमपि गवां चूखा धूमवर्णा धूलि-
 लेखा नहि लक्ष्यते गोधूलिसमयोऽपीदानीं न वर्तते इति भावः ।

आप्रत्यूषादपि सुमनसां वीथिभिर्गन्धमाना
 धत्ते नासौ सखि ! कथमहो वैजयन्ती समाप्तिम् ।
 धिन्वन् गोपीनयनशिखिनो व्योमकक्षां जगाहे
 सोऽयं सुगन्धे ! निविडधवलो धूलिचक्राङ्गुवाहः ॥२८॥
 अस्मिन् भूयोविस्मरवपुःसौरभे सौरभेयी-
 धूलेर्जालैः शबलितशिरोमालतीचक्रवाले ।
 अन्तर्गोष्ठं प्रविशति हरी हन्त कस्या न चेतः
 दृष्ट्वां धत्ते जरति ! मुखरे ! किं हृथा रारटीसि ॥२९॥

द्वारे गृहः गुरुजनोऽपि अस्ति, ततः तस्मात् त्वम् दृष्ट्वा अस्मिन् समये
 हे जीवे ! मत्ते ! लम्बितां नोर्ध्वं वहनमन्विं कल्पयन्ती अपसार-
 यन्तीति यावत् तरसा शीघ्रं गेहान्तरात् नृहाभ्यन्तरं याहि ॥२७॥

आप्रत्यूषादिति । हे सखि ! आ प्रत्यूषादपि प्रभातमारभ्यापि
 सुमनसां पुष्पाणां वीथिभिः रालिभिः गन्धमाना अहो वैजयन्ती माहा
 कथं न समाप्तिं धत्ते न समाप्तिं गच्छति, अहो आश्चर्यम् । हे
 सुगन्धे ! सोऽयं निविडधवलः धनश्चेतः धूलिचक्राङ्गुवाहः रजो-
 राशिमेषः गोपीनां नयनान्येव शिखिनः आम्बयः तान् धिन्वन् गोपीनान्
 निर्वापयन्निति यावत् दिवसे कृष्णविच्छेदजनितानां नेत्राङ्गोनां
 सन्ध्यासमये तत्प्रमाद्याशया तासां तदस्मिज्ज्वालाविरामादिति भावः ।
 व्योमकक्षाम् अन्तरीक्षविभागं जगाहे अध्याह्नोहेत्यर्थः ॥ २८ ॥

अस्मिन्निति । भूयसा दाहृत्येन विस्मरं विस्तारं गच्छन्
 वपुषः शरीरस्य सौरभं यस्तु तथोक्ते सौरभेयीनां गवां धूलेर्जालैः
 रजस्रयैः शबलितं चिह्नितं शिरसः माहतीचक्रवालं माहतीमाल्यं
 यस्तु तादृशे अस्मिन् हरी कृष्णे अन्तर्गोष्ठं मोहाभ्यन्तरं प्रविशति
 सति कक्षाः नायिकायाः चेतः क्षितं दृष्ट्वां तदस्मिन्नस्मनोत्प्लुक्तं
 न धत्ते न धारयति कल जेदे । हे मुखरे पाचाहे ! जरति दृष्टे !
 हृथा निरर्पकं किं कथं रारटीसि पुनः पुनः अट्टाचः कथयसि ॥२९॥

मा मन्दाच्च कुरु गुरुजनाद्देहलीं गेहमध्यात्
 एहि क्लान्ता दिवसमखिलं हन्त विश्लेषतोऽसि ।
 एष स्मेरो मिलति स्रदुले ! वल्लवीचित्तहारी
 हारी गुञ्जावलिभिरलिभिर्लीदृगम्भो मुकुन्दः ॥४०॥
 शौरिर्गोष्ठाङ्गणमनुसरन् शिञ्चितैरेव सुग्धः
 किङ्किण्यास्ते परिहर दृशोस्ताण्डवं मण्डिताङ्गि ! ।
 आरात्रीतैः कलपरिमिलन्माधुरीकैः कुरङ्गे
 लब्धे सद्यः सखि ! विवशतां वागुरां कस्तनोति ॥४१॥

मेति । गुरुजनात् मन्दाच्च बज्जां मा कुरु, गेहमध्यात् देहलीं
 हारिर्पण्डिकां हारदेशमिति यावत् एहि आगच्छ, हन्त खेदे विश्लेषतः
 विच्छेदात् अखिलं दिवसं क्लान्तासि, हे स्रदुले कोमलाङ्गि ! स्मेरः
 स्मितवदनः वल्लवीनां गोपीनां चित्तहारी मनोहारी हारी गुञ्जा-
 वलिभिः हारी माढावान् अलिभिः अमरैः लोदः स्मृतः गम्भो
 यद्य तथाभूतः एषः मुकुन्दः लण्यः मिलति इतः आगच्छतीत्यर्थः ॥४०॥

शौरिरिति । हे मण्डिताङ्गि भूषितावयवे ! शौरिः लण्यः
 गोष्ठाङ्गणं गोष्ठचत्वरम् अतुसरन् प्रचरन् मनु ते तव किङ्किण्याः
 जुद्धवाण्टकायाः शिञ्चितैरेव सुग्धः कृत इत्यर्थः दृशोः नयनयोः
 ताण्डवं नक्तनं मङ्गलविशेषमिति यावत् परिहर परित्यज किङ्कि-
 ण्योशिङ्गनैरेव लण्यस्त्वया कृतः तत् कथं पुनः कटाक्षनिष्पन्न इति
 भावः । हे सखि ! कलेन सधुरस्तरविशेषेण परिमिलन्ती संसर्जन्ती
 माधुरी माधुर्यं येषु तादृशैः योतैः कुरङ्गे स्मृते सद्यः सपदि विव-
 शताम् अर्धनता लब्धे भीते सति कः आरात् समीपे वागुरां बन्धन-
 यन्त्रं तनोति विस्तारयति ? न कोऽपीत्यर्थः । अत्र लब्धे इत्यत्र
 भीते इति पाठः समीचीनः लभधातोर्द्विकर्मकत्वाभावादिति
 चिन्त्यम् । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः तदुक्तं द्रष्टव्ये । दृष्टान्तस्तु सधुरस्य
 वस्तुनः प्रतिबिम्बनमिति ॥ ४१ ॥

यान्त्वा क्षीलोद्भटकलतुलाकोटि सद्यस्वयासी
 लब्धा चन्द्रावलि ! सखि ! कुतः शब्दभेदाख्यविद्या ।
 पश्योपेन्द्रः सदनपदवीं वल्लवेन्द्रस्य मुञ्चन्
 अन्तर्भिन्नो मुहुरिह यथा सम्भ्रमाद् बभ्रमीति ॥ ४२ ॥
 श्वासीत्कम्पं वसति वसतेर्वल्लो हारि देवो
 वल्लीस्तोमैः क्षणमिह सुखाभोजलक्ष्मीं विधेहि ।
 दूराच्चेतोमणिसपहरन्नेष भव्याङ्गि ! दिव्यो
 विव्योक्तस्ते मुरविजयिनो वर्ध्वापाती बभूव ॥ ४३ ॥

यान्येति । हे सखि ! चन्द्रावलि ! क्षीलया विद्यासेन
 उद्भटः उत्कटः कलः बहुरास्कटध्वनिर्यस्याः तीक्ष्णो तुलाकोटिः
 नूपुरं यस्मिन् तद् यथा तथा यान्त्वा गच्छन्त्या तया असी शब्दभेदा-
 ख्यविद्या शब्देन भिन्नतीति शब्दभेदः आख्या संज्ञा यस्याः तथोक्तः
 शब्दप्रयोगेणैव लक्ष्यभेदिनी विद्या कुतः कक्षात् सकाशात् लब्धा
 प्राप्ता शिञ्जितेति यावत् त्वयेति शेषः । पश्य अवलोकय, उपेन्द्रः
 कृष्णः वल्लवेन्द्रस्य गोपेन्द्रस्य नन्दस्य सदनपदवीं ऋजुभागं मुञ्चन्
 त्वजन् यथा शब्दभेदाख्यविद्याया नूपुरनादेनेति भावः अन्तर्भिन्नः
 अनसि विह्वः सन् इह गोष्ठे सम्भ्रमात् कातर्यात् बभ्रमीति पुनः
 पुनः भ्रमतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

श्रासेति । हे भव्याङ्गि ! शर्वङ्गि ! देवः कृष्णः वत्सलः
 प्रेमयान् सन् वल्लीस्तोमैः लतापुष्पैः उपजिततत्तुरिति शेषः श्रासेन
 सत्त्वोदयजनितेनेति भावः उद्भवः कम्पो यस्मिन् तत् यथा तथा
 वसतेः ऋजुस्य, वसती रात्रिवेश्मनोरित्यमरः । हारि हारदेशे वसति
 तिष्ठति, इह कृष्णे क्षणं सुखाभोजलक्ष्मीं सुखकमलत्रयं विधेहि
 सुखकमलविकासेनैवमनुष्टुप्काण्येति यावत्, एषः ते तव दिव्यः मनोः
 विव्योक्तः गर्वजनितवाक्तेजनं विव्योक्तस्त्वतिगर्वेण वस्तुनोऽप्यनादर

यष्टिर्भूमौ लुठति तरसा स्तंसते पश्य वंशी
 कंसारातेः खलनममलं शृङ्गमङ्गीकरोति ।
 दूरात्रन्दः कलयति पुरो ह्येपयामुं न राघे !
 वन्दे देवि ! स्थगय चपलापाङ्गमङ्गीवितानम् ॥४४॥
 तिष्ठन् गोष्ठाङ्गणभुवि मुहुर्लोचनान्तं विधत्ते
 जातोत्कण्ठस्तव सखि ! हरिर्देहलीवेदिकायाम् ।
 मिथ्यामानोन्नतिकवलितं ! किं गवाक्षार्पिताक्षी
 स्वान्तं हन्त ग्लपयसि वहिः प्रीणय प्राणनाथम् ॥४५॥

इति दर्पणः । दूरात् अतिशयेनेत्यर्थः चेतोमयिं वित्तम् अपहरन्
 सुरविजयिनः कण्ठस्य पतन्तीति वभूव कण्ठं प्रति पपातेति भावः ॥४२॥

यष्टिरिति । हे राघे ! पश्य अवलोकय कंसारातेः कण्ठस्य
 यष्टिः क्लृप्तदण्डः भूमौ लुठति, तरसा भट्टिति वंशी स्तंसते हस्तात्
 खलनतीत्यर्थः, अमलं निर्मलं शृङ्गं खलनम् अङ्गीकरोति हस्तात्
 श्लक्ष्णतीत्यर्थः, नन्दः दूरात् कलयति आगच्छतीत्यर्थः, पुरः अपतः
 असुं कण्ठं न ह्येपय न लज्जय, हे देवि ! वन्दे त्वां प्रणमामी-
 त्यर्थः, चपलम् अपाङ्गमङ्गीवितानम् अपाङ्गमङ्गीविस्तारं स्थगय
 गमय ॥ ४४ ॥

तिष्ठन्निति । हे सखि ! जातोत्कण्ठः तद्गर्गनोत्सुक इति
 यावत् हरिः गोष्ठस्य अङ्गणभुवि चत्वरभूमौ तिष्ठन् तव देहली-
 वेदिकायां द्वारभूमिवेदिखायां सज्जः पुनः पुनः लोचनान्तं नयन-
 निक्षेपमित्यर्थः विधत्ते करोतीत्यर्थः, हे मिथ्यामानस्य उच्चत्वा-
 द्देहेन कवलिते आक्रान्ते पृथामानगर्विते ! इत्यर्थः, गवाक्षे अर्पिते
 अक्षिणी नयने यथा तथाभूता सती किं कथं स्वान्तं मनः ग्लपयसि
 ग्लानिं नयसि, हन्त खेदे वहिः स्थितमिति शेषः प्राणनाथं प्रीणय
 ॥४५॥

पश्य व्रीडां सकपटमसौ तन्वती नः पुरस्तात्
 द्वारे गौरी न सरति मुहुः शौरिणाकारितापि ।
 आकृष्टाया गहनकुडरे वेषविद्याविनोदैः
 जानात्यस्याः पुनरनुपमं विक्रमं कुञ्जवीथी ॥ ४६ ॥
 इत्थं साचिस्मितरुचिभृतां यत सन्यानुबन्धे
 मामुद्दिश्य स्मरपरिमलं बिभ्रतीनामदभ्रम् ।
 पौनःपुन्यादिविधहृदयोत्तुङ्गभावानुपङ्गी
 लीलाजल्पः कुवलयदृशां प्रेमपूर्णः पुरासीत् ॥ ४७ ॥
 द्वादशभिः कुलकम् ।

पश्येति । सङ्गः पुनः पुनः शौरिणा लक्षणेन आकारितापि
 आकृष्टापि दग्धभङ्गेति भावः, हृतिराकारणाङ्गानभिलभरः । अमौ
 गौरी सौरवर्षां स्त्री गौरीनाम्ना काचित् गोपी वा नः अस्माकं
 पुरस्तात् अगतः सकपटं सव्याजं व्रीडां लब्ध्वां तन्वती प्रकटयन्ती
 द्वारे न सरति द्वारदेशेऽपि नागच्छतीत्यर्थः पुनः किन्तु कुञ्जवीथी
 निकुञ्जस्थो वेषविद्यायाः वंशीविद्यायाः विनोदैः पाटवैरिति भावः
 गहनकुडरे काननाभ्यन्तरे आकृष्टायाः अस्याः गौर्याः अनुपमम्
 असमं विक्रमं प्रेमचातुर्यमिति भावः जानाति ॥ ४६ ॥

इत्थमिति । पुरा मामुद्दिश्य साचिस्मितेन कृटिलाल्यरुसितेन
 या रुचिः कान्तिः तां बिभ्रतीति तथोक्तानां सन्यानुबन्धे सन्या-
 समये अदभ्रं वल्लभम्, अदभ्रं वल्लभम् वल्लभम् वल्लभम् । स्मरपरिमलं
 कामविशमिति यावत् बिभ्रतीनां कुवलयदृशां नीलोत्पलाक्षी
 पौनःपुन्यात् विविधानां हृदयस्य उत्तुङ्गानां भावानाम् अनुपङ्गी
 सम्पर्कशाली विविधाशयपूर्ण इति भावः प्रेमपूर्णः इत्थं लीलाजल्पः
 विलासास्वापः आसीत् ॥ ४७ ॥

दामाकुष्ठिद्विगुणितकरावद्यविद्योतितानां
 घर्माभोभिर्दरवलयितस्मेरगण्डस्खलानाम् ।
 भालोपान्तप्रचलदलकथेणिभाजां मदीयैः
 कीर्त्तिस्त्रोमैर्मुखरितमुखाभोजलक्ष्मीभराणाम् ॥ ४८ ॥
 हेलचक्षुदलयरणितग्रन्थितैर्मन्यनीनां
 ध्वानोन्मिश्रैर्मसृणमसृणं मथूतीनां दधीनि ।
 गीतैस्तासां कुवलयदृशां यत्र रात्रे विरामे
 प्रेमोत्तानैर्मम समजनि स्वप्नलीलासम्भासिः ॥ ४९ ॥

युग्मकम् ।

दामेत्यादि । यत्र गोकुले रात्रेः विरामे अवसाने दाम्नां मन्य-
 नदण्डमञ्जुलानां रञ्जनाम् आकृष्टा आकृष्टेन द्विगुणितैः द्विरा-
 द्युतैः करैः अवद्यम् आनन्द्यं यथा तथा विद्योतितानां विशेषेण
 शोभितानां, घर्माभोभिः मन्यनश्चमजनिच्छेदजलैः दरवलयितानि
 रेणुयुक्तानि स्मेराणि विकस्मराणि मञ्जुलानि आसां तथोक्तानां,
 भालोपान्तेषु ललाटपान्तेषु प्रचलन्त्यः याः खलजानां चूर्णकुलजानां
 श्रेण्यः ताः भजन्ते इति 'तथोक्तानां', मदीयैः मत्सुखस्वप्निभिः
 कीर्त्तिस्त्रोमैः कीर्त्तिमण्डलैः सुखरितः वाचावितः सुखाभोजानां
 लक्ष्मीभरः सौन्दर्यातिशयः आसां तथाविधानां, हेलवा विभासेन
 चक्षुतां चक्षुतां वलयानां रणितेन रणण्डेन ग्रन्थितैः युक्तैः मन्य-
 नीनां मन्यनदण्डानां ध्वानोन्मिश्रैः ध्वनियुतैः मसृणमसृणम् अति-
 सुकोमलं यथा तथा दधीनि मथूतीनां विद्योदयलीनां तासां कुव-
 लयदृशां नीलोत्पलाशीषां नीपीनामिति शेषः प्रेमोत्तानैः प्रेमो-
 द्यते गीतैः मम स्वप्नलीलासम्भासिः निद्राव्यपगतः समजनि सञ्जातः
 ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

निर्माय त्वं वितर फलकं हारि कंसारिमूर्त्या
 वारं वारं दिशसि यदि मां माननिर्वाहणाय ।
 यत् पश्यन्ती भवनकुहरे रुक्मकर्णान्तराहं
 साहज्यकारा प्रियसखि ! सुखं यापयिष्यामि यामम् ॥५०॥
 सन्ति स्फीता व्रजयुवतयस्त्वदिनोदानुकूला
 रागिण्यये मम सहचरी न त्वया घटनीया ।
 दृष्टाभ्यर्णे शठकुलगुरुं त्वां कटाक्षार्चचन्द्रान्
 भ्रूकोदण्डे घटयति जवात् पश्य संरन्धिणीयम् ॥५१॥

निर्मायेति । हे प्रियसखि ! यदि त्वं मां माननिर्वाहणाय
 मानावबन्धनाय वारं वारं दिशसि उपदिशसि, तदा कंसारिमूर्त्यां
 कृष्णप्रतिकृतेः हारि मनोहरं फलकं निर्माय प्रसूय्य वितर देहि
 कृष्णमूर्तिं फलके चित्रयित्वा मया समर्पयेत्यर्थः येनाहं तद्विच्छेदे
 विनोदं लभे इति भावः । यत् फलकं पश्यन्ती भवनकुहरे रुक्ममध्ये
 रुक्मकर्णयोरन्तरं खिहं यथा तादृशी अहं तद्वेषुनिनाटप्रवृत्त्यं
 मा भूदिति धियेति भावः साहज्यकारा सगर्वा मानिनोत्यर्थः सती
 सुखं यामं प्रहृष्टमात्रकालं न तु ततः परमपीति भावः यापयिष्यामि
 अतिवाञ्छयिष्यामि ॥ ५० ॥

सन्तीति । तव विनोदाय सन्तोषाय अतुकूलाः समर्था इति
 यावत् स्फीताः बहव इति यावत् व्रजयुवतयः सन्ति, किन्तु रागिणी
 अतुरागवती कोपना च मम सहचरी त्वया अद्य न घटनीया
 न कोपनीयेति भावः पश्य इयं संरन्धिणी कोपना शठानां धूर्तानां
 कुलगुरुं कृष्णार्च्यं त्वाम् अभ्यर्णे अन्तिके दृष्ट्वा जवात् वेगात् रुक्मसे-
 त्यर्थः भ्रूकोदण्डे भ्रूवार्धके कटाक्षा एव अर्धचन्द्राः तदास्त्वयराः
 तान् घटयति योजयति ॥ ५१ ॥

मा भूयस्त्वं वद रविमुतातोरधूर्त्तस्य वार्त्तां
 गव्यध्या मे न खलु तरले ! दूति ! सीमापि तस्य ।
 विख्याताहं जगति कठिना यत् पिधत्ते मदङ्गं
 रोमाञ्चोऽयं सपदि पवनो हैमनस्तत्र हेतुः ॥ ५२ ॥
 कामं दूरे वसतु पटिमा चारुहन्दे ! तवाद्यं
 राज्यं स्वाभिन् ! विरचय मम प्राङ्गणं मा प्रयासीः ।
 हन्त क्लान्ता मम सहचरी रात्रिमेकाकिनीयं
 नीता कुञ्जे निखिलपशुपीनागरोज्जाह्वये ॥ ५३ ॥

मेति । हे तरले अपले ! दूति ! त्वं रविमुतायाः यमुनायाः
 तीरे यो धूर्त्तः यतः कृष्ण कृति भावः तस्य वार्त्तां भूयः पुनः मा वद
 न कीर्तय । तस्य सीमापि वास्त्विध्यमपि न खलु नेव मे मम कर्त्तरि
 प्रष्टी गन्धव्या न कटापि तत्समीपं गन्धिव्याभीत्ययेः । अहं जगति
 कठिना निष्ठुरा विख्याता । ननु कठिनायाश्चे कथं तत्क्षरणेन
 रोमाञ्च इत्यत्राह यदिदं, अयं रोमाञ्चः यत् मम अङ्गं सपदि
 कठिनात् पिधत्ते आच्छादयति, हैमनः हैमन्तः पवनः वायुः तत्र
 रोमाञ्चे हेतुः कारणम् ॥ ५२ ॥

काममिति । हे चारुहन्दे ! तव अयं पटिमा चातुर्य्यं कामं सम्यक्
 दूरे वसतु तिष्ठतु, त्वं चातुर्य्येण केवलं मां ह्वयसि, तव सहचरी
 कृतः, अतोऽहमितो गच्छामीति भावः । इति कृष्णश्लोक्तिः ।
 हे स्वाभिन् नाथ ! मम प्राङ्गणं जत्वरं राज्यं विरचय मम चत्परे
 अयं राज्ये व्यवहरेति भावः, मा प्रयासीः न गच्छ, हन्त खेदे, हे
 निखिलपशुपीनागर ! सर्वगोपीसम्पद ! इयं मम सहचरी सखी
 एकाकिनी कुञ्जे उच्छ्वागरेण कदा त्वमागन्तासीति निद्रापरित्यागेन
 रात्रिं नीता अतिवाहितवती अत्र कर्त्तरि कृपणवर्त्तिन्यः ।
 निखिलपशुपीनागरेत्यनेन अन्यनारीणां यत्के भर्तृसंख्यामनादरः कृत
 इति ध्वन्यते ॥ ५३ ॥

मेदिन्यां से कृठति दयिता मासती ज्ञानपुष्पा
 विष्ठन् द्वारे रमणि ! विमनरः खिद्यते पद्मनाभः ।
 त्वं चोन्निद्रा क्षपयसि निशां रोदयन्ती वयस्या
 माने कस्ते नवमधुरिमा तन्तु नालोकयामि ॥ ५४ ॥
 महक्काम्भोरुहपरिमलोन्मत्त सेवानुबन्धे
 पत्युः कृष्णभ्रमर ! कुरुषे किन्तरामन्तरायम् ।
 तृष्णाभिस्त्वं यदि कलरुतव्यग्रचित्तस्तदाये
 पुष्पैः पाण्डुरङ्गविमविरलैर्याहि पुष्पागपुष्पम् ॥ ५५ ॥
 अत्रायान्तं चलमपि हरिं लोकयन्ती बलिष्ठां
 त्वामालम्ब्य प्रियसखि ! घने नास्मि कुक्षे निलीना ।

मेदिन्यामिति । हे रमणि ! ज्ञानानि पुष्पाणि वयसाः तथा-
 भूता दयिता प्रिया ते तव भावतो भावतोमासा मेदिन्यां कृठति,
 विमनराः पद्मनाभः कृष्णः द्वारे तिष्ठन् खिद्यते क्लिष्टाति । त्वञ्च उन्निद्रा
 त्वक्कनिद्रा सती वयस्याः सख्योः रोदयन्ती निशां क्षपयसि याप-
 यसि । अतः माने ते तव कः नवमधुरिमा नवीनं माधुर्यं तन्तु
 मधुरिमाणं न आलोकयामि न पश्यामि ॥ ५४ ॥

मेदिनि । हे मम वक्त्राभोरुहपरिमलेन सख्यपद्मसौरभेण उन्मत्त !
 कृष्णभ्रमर ! पत्युः स्नामिनः सेवानुबन्धे परिषयात्तृणाने मत्कृतव्ये
 इति भावः किन्तरां कचम् अन्तरायं विघ्नं कुरुषे ? यदि तृष्णाभिः
 मत्सृष्टाभिरिति भावः क्षपयसि, कलरुते मधुरनिनादे जेश्वरवे
 इति भावः व्यग्रचित्तः समासक्तमनाः भवतीति शेषः मदभिजापेक्षं वेणुं
 वादयतीति भावः, तदा अयं अविरलैः घनैः पुष्पैः पाण्डुरङ्गवि-
 मविरलैर्कोटिं पुष्पागपुष्पं पुष्पागपुष्पकाननं याहि । अहमपि पतिं
 दृष्टित्वा घोरं तल्लग्नमिष्यामीति भावः ॥ ५५ ॥

अत्रेति । हे प्रियसखि ! अत्र आयातम् आगच्छन्तम् अतएव

यस्माद्युग्मे ! हृदयनिहितादय पीताम्बरास्ति
 यत्को नान्यः कुचपरिचये मत्पुरो मा व्यधिष्टाः ॥ ५६ ॥
 मां पुष्पाशामवचयमिषाद् दूरमानीय कुञ्जं
 स्मिता धूर्त्तः किमिति रमसादुच्चकैर्गायसि त्वम् ।
 गङ्गामन्तर्न रचय मुधा तन्वि ! गीतं तनोमि
 स्फीतं हन्दावनभुवि मुहुः कृष्णसारोत्सवाय ॥ ५७ ॥
 वारं वारं व्रजसि सलिलच्छन्ना पद्मवन्धोः
 पुत्रीं घ्रातस्तव सखि ! रसः पुण्डरीकेक्षिप्सौ ।

चक्षुषमपि चक्षुषमपि हृदि कृष्णं चोदयन्ती पद्मवन्धोः सखि !
 वल्लभस्य त्वाम् आश्रित्य आश्रित्य घने निविष्टे कुञ्जे निखीना
 यतिता न आश्रित कृष्णदर्शनेनास्मिरत्वाद् निखीनत्वसम्भवे त्वदवचन-
 येन ममासीनत्वहेतुरिति भावः । हे युग्मे ! अद्य रदानीं हृदय-
 निहितात् अस्माद् पीताम्बरात् कृष्णात् अन्धः अपरः ते तव कुच-
 परिचये स्तनसङ्के यत्नः यमयः न आसीति शेषः । अतएव मत्पुरः
 ममाग्रतः मा व्यधिष्टाः व्यथां मा कुर्वित्यर्थः । नायिकादुत्थोरुक्ति-
 प्रत्युक्ती ॥ ५६ ॥

यामिति । धूर्त्तस्त्वं पुष्पाशाम् अवचययनं तस्य मिषात्
 व्याख्यात् मां दूरं कुञ्जम् आनीय स्मिता रमत् हृदित्वा रमसात् हृषात्
 उल्लासादिति वाच्यं किमिति कथम् उच्चकैः गावसि ? हे तन्वि !
 कथाङ्ग ! मुधा निरर्थकम् अन्धः गङ्गां न रचय न कुर्व, अहं हन्दा-
 वनभुवि कृष्णसारोत्साम् उत्सवाय उल्लासाय सङ्गः पुनः पुनः स्फीतम्
 उच्चैरित्यर्थः गीतं तनोमि करोमि । कस्याचित् गोप्याः कृष्णस्य
 चोक्तिप्रत्युक्ती ॥ ५७ ॥

वारमिति । हे सखि ! सलिलच्छन्ना अज्ञानवनच्छन्नेन वारं
 वारं पुनः पुनः पद्मवन्धोः पुत्रीं वधूनां व्रजसि नक्षत्रसि

चेतःकाव्या भवति विशदा सारसाक्षी न वा मे
 ते न स्मरं सुहृरभिलषाम्यच्युतं रक्तपद्मम् ॥ ५८ ॥
 पश्याम्यन्तर्विहित वसतिं त्वामरालाङ्गनानां
 अत्र जीवे ! स्मृहयसि कथं कृष्णकण्ठप्रहाय ।
 साधु ब्रूषे सखि ! मदकलो मां शिखण्डोज्ज्वलोऽयं
 कुञ्जे दृष्ट्वा भुजगदममोहामदर्पोऽभ्युपैति ॥ ५९ ॥

तत्र पुनश्चरौकेल्यर्थं पुनश्चरौकाणां सिताम्भोजानां, पुनश्चरौकं सिता-
 म्भोजमित्यन्तरः । यत्तुनाजातानामिति भावः रौक्ते दर्शने अथ पुनश्च-
 रौकेल्यर्थे कृष्णे अक्षौ रक्तः अक्षुरागः ज्ञातः विदितः । विशदा
 विकस्तरा सारसाक्षी पद्मराजिः मे मम न वा मेव न्ते तवापि न
 वेतसः मनसः काव्या स्मृहयिष्या, जेवलं स्मरं रक्ता पद्मा कृष्णोऽर्थेन
 तादृशम् अच्युतं कृष्णं कृष्टः पुनः पुनः अभिलषामि कामये । गोप्यो-
 रक्तिमत्पुञ्जी ॥ ५८ ॥

पश्यामीति । हे जीवे मते ! त्वाम् अरालाङ्गनानां कुटिल-
 नारोण्याम् अन्तर्मध्ये विहिता वसतिर्यथा तथोक्तां कुटिलरमणी-
 मध्ये गमयामिति भावः, पश्यामि विवेचयामि, अत्र कथं कृष्णस्य
 कण्ठप्रहाय कण्ठाक्षिङ्गनाय स्मृहयसि आकाङ्क्षसि ? यद्वा हे कृष्ण
 मरालं हंसप्ररूपेत्यर्थः हंसानां क्षीरप्रियत्वादिति कृष्णसाम्यमिति
 बोध्यम् अङ्गनानां नारोण्याम् अन्तः मध्ये विहितवसतिं कृतावस्थानं
 क्षीरवाहवमित्यर्थः त्वां पश्यामि, अत्र कण्ठप्रहाय कथं स्मृहयसि
 क्षीरप्रियस्त्वं क्षीरप्रजयादेव निपन्नं, पुनः कण्ठाक्षेपं याचसे
 कथमिति भावः । हे सखि ! साधु सम्यक् ब्रूषे वचयसि, अयं
 शिखण्डोज्ज्वलः समरपिण्डधरः मदकलः मदोद्धतः भुजगस्य काविवल्ल
 दमनेन चङ्गाम, चङ्कुभटः दर्पो बल्ल तथाभूतः कृष्णः कुञ्जे माम्
 अभ्युपैति सखि धावामन्वतीत्यर्थः । गोप्योरक्तिमत्पुञ्जी ॥ ५९ ॥

बाले ! चन्द्रावलि ! न हि वह्निर्भूय भूयः प्रदीपे
गेहात् तृणावति ! कुरु पुरः कृष्णवर्णावलीकम् ।
सर्वस्यान्तर्जडिमदमने पावके नाय लब्धे
सुगन्धे ! सिद्धिं मम रसवती प्रक्रिया न प्रयाति ॥ ६० ॥
हस्तेनाय प्रियसखि ! लसत्पुष्कराभेन दूरात्
कृष्णेनाहं मदकलदृशा कम्पिताङ्गी विकृष्टा ।
नीचैर्जल्प भ्रमति पुरतो भ्रान्तचित्ते ! गुरुस्ते
हृक्कालिन्दीपुलिनविपिने दीपदन्तीश्वरेण ॥ ६१ ॥

बाह्व रति । हे बाले सुगन्धे ! तृणावति स्मृहावति ! चन्द्रा-
वलि ! भूयः पुनः गेहात् सदनात् वह्निर्भूय वह्निर्निःसृत्य प्रदीपे
रजनीमुखे पुरः अद्यतः कृष्णवर्णावलीकम् अग्न्यवलीकनं कृष्णस्य
मार्गावलीकनं न हि कुरु । हे सुगन्धे ! सर्वस्य अन्तर्जडिमा अन्तरं
आद्यं यैस्त्वं पश्ये अज्ञानं तस्य दमने समविततिर पावके अग्नौ पाप-
पश्ये नायिनि कृष्णे इति भावः अद्य कृष्णे सति मम रसवती प्रक्रिया
अतुरागव्यापारः सिद्धिं न प्रयाति न अपि तु सिद्धिं गच्छति अद्य
अग्निप्रवेशः कृष्णकामो वा ममाभीष्ट इति भावः ॥ ६० ॥

हस्तेनेति । हे प्रियसखि ! अद्य मदकले दृश्ये यस्य तादृशेन
मदविकलरवक्षुषा कृष्णेन दूरात् असत् विकसत् यत् पुष्करं पद्मं
तस्यैव आभा यस्य तथाभूतेन विकसितकमलनिभेनैवार्थः हस्तेन
अहं विकृष्टा अतएव कम्पिताङ्गी कम्पमानाययया जाताञ्छीति
शेषः । हे भ्रान्तचित्ते ! नीचैः मन्दं मन्दं जल्प वद, ते तव गुरुः
शशुरादिः पुरतः अद्यतः भ्रमति, हम् कालिन्द्याः यस्तुनावाः पुलिन-
विपिने सैकतान्तःकानने दीपदन्तीश्वरेण सङ्गतमङ्गराजेन आकृष्टत्वम्बः ।
कृष्णेन कृष्णवर्णेन मदकलदृशा मदमत्तनयनेनेति च दीपे तस्य विशेषणम् ।

वृन्दारण्ये मम विदधिरे निर्भरोत्कण्ठितानि
 क्रीडोक्तासैः सपदि हरिणा हा मया किं विधेयम् ।
 ज्ञातं धूर्त्तैः ! स्मृज्यसि मुहुर्नन्दपुत्राय तस्मै
 मा शङ्किषाः सखि ! मम रसो दिव्यसारङ्गतोऽभूत् ॥ ६२ ॥
 इत्यम्भूता बहुविधपङ्कारम्भगम्भीरगर्भा
 कर्णानां मे स्फुटतरतया कीटिभिः पातुमिष्टा ।
 आसीत्तासां प्रियसख ! पुरा यत्र कल्याणवाचां
 प्रेमीकृतासप्रकटनपुरा कर्मठा नर्मगोष्ठी ॥ ६३ ॥
 चतुर्दशभिः कुलकम् ।

अत्रापङ्कतिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । नोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा
 कवञ्चन । यदि स्नेहेषाम्बला वाच्ययेत् साध्यपङ्कतिरिति ॥ ६१ ॥

वृन्दारण्ये इति । वृन्दारण्ये हरिणा सपदि भटिति क्रीडो-
 क्तासैः विहारानन्दैः मम निर्भरोत्कण्ठितानि अत्रोत्कृष्टानि
 विदधिरे कृतानि, हा खेदे, मया किं विधेयं कर्तव्यम् ? हे धूर्त्तैः !
 ज्ञातं विदितं तस्मै नन्दपुत्राय मुञ्चः पुनः पुनः स्मृज्यसि ? हे सखि !
 मा शङ्किषाः यद्वा मा शङ्क, मम दिव्यसारङ्गतः दिव्यात् कल्याणारात्
 दिव्ये कल्याणारे वा रसः अतुरागः अभूत् । यत्र हरिणा कल्याण
 हरिणा मृगा वेति अर्थद्वयस्य विदाधरे इति कर्मणि कर्त्तरि च निर्भ-
 रोत्कण्ठिता इति प्रथमायां द्वितीयायाञ्च सम्भवात् स्नेषालङ्कारः
 पूर्वपदपङ्कतिस्नेहनयोः संखटिः ॥ ६२ ॥

इत्यमिति । हे प्रियसख ! पुरा पूर्वं यत्र कल्याणवाचां
 बहुवचनानि तासां कोपकृतानाम् इत्यम्भूता बहुविधेन पदा-
 नामारम्भेण प्रयोगेण गम्भीरः दुरवगाहः गर्भः अभिप्राय इति
 यावत् यस्याः तथाभूता स्फुटतरतया अततरतया कर्णानां कीटिभिः
 कीटिकीटिकर्त्तरि यावत् पातं पादं सादरं श्रोतव्यमिति भावः इति

केयं श्यामा स्फुरति सरले ! गोपकन्या किमर्थं
 प्राप्ता सख्यं तव मृगयते निमितासौ वयस्या ।
 आलिङ्गामुं मुहुरिति तथा कुर्वती मां विदित्वा
 नारीवेशं क्रियमुपययौ मानिनी यत्र राधा ॥ ६४ ॥
 यत्रोत्तङ्गाः करपरिचयं शश्वदासेदिवांसौ
 भूयांसौ मे विमलदृशदां कल्पिता मण्डलीभिः ।
 बन्धायोद्यत्तरलतरसां तर्पकानां निखाताः -
 कीलाः कूलस्थलवलयिनो भान्ति पद्माकराणाम् ॥ ६५ ॥

अभिमतता कर्मठा कार्यसाधनी प्रेम्णाम् उल्लासस्य उत्कृष्टमणस्य
 प्रकटनं प्रकाशः तत्परा तत्प्रवणा नर्मगोष्ठी रजसुखीनासमानः
 आसीत् ॥ ६१ ॥

केयमिति । इयं वा श्यामा श्यामाङ्गो स्फुरति राजते ?
 हे सरले सुखे ! गोपकन्या इयमिति शेषः, किमर्थम् अत्र स्फुरतीति
 शेषः ? प्राप्ता आगता तव सख्यं मृगयते कामयते त्वया सह
 सख्याभिजापिणी इति आगतेति भावः । अतो वयस्या सखी
 निमिता कृता ममेति शेषः, तर्हि कसुं रुद्धः पुनः पुनः आलिङ्ग
 इति सख्या उक्ते सतीति शेषः नारीवेशं विदेशिनीवेशं मां विदित्वा
 तथा कुर्वती आलिङ्गयन्तीत्यर्थः मानिनी राधा यत्र क्षियं सज्जाम्
 उपययौ प्राप ॥ ६४ ॥

यत्रेति । यत्र उद्यत् उद्यं गच्छत् तरलं पञ्चवं तरः वेगः
 शेषं तथाभूतामां तर्पकानां वत्सानां बन्धाय प्रदाकराणां धरसां
 कूलस्थलवलयिनः तटस्थलमण्डलिनः उत्तङ्गाः उत्तताः शश्वत् निर-
 लसं मे सज्ज करपरिचयं कृतसम्बन्धम् आसेदिवांसः प्राप्रवन्तः भूयांसः
 बहवः विमलदृशदां निर्मलशिकानां मण्डलीभिः कल्पिताः रपिताः
 निखाताः प्रोताः कीलाः शङ्खवः भान्ति राजन्ते ॥ ६५ ॥

नो जानीमः कठिनविधिना मद्विधानां कपाले
 गोपालीनां किल विलिखिता कीदृशी वर्णलेखा ।
 यः सन्ध्यायां सुमुखिः मिलितो गोकुले राजदूतः
 सोऽयं कर्णे निभृतनिभृतं माधवं वावदीति ॥ ६६ ॥
 एष जप्ता व्रजनरपतिराज्ञया गोकुलेऽस्मिन्
 बाले ! प्रातर्नगरगतये घोषणामावनीति ।
 दुष्टं भूयः स्फुरति च बलादीक्षणं दक्षिणं मे
 तेन स्वहस्तं स्फुटति चटुलं हन्त भाव्यं न जाने ॥ ६७ ॥
 प्रातर्यात्रां नरपतिपुरे तप्यमाकर्ण्य शीरेः
 आयामाय प्रियसखि ! मया यामिनी प्रार्थिताभूत् ।

नो इति । हे सुमुखि ! कठिनविधिना निष्ठुरेण विधात्वा
 मद्विधानां गोपालीनां गोपाङ्गानां कपाले कीदृशी वर्णलेखा
 अक्षरपङ्क्तिः विलिखिता किल, नो जानीमः, कथमित्याद्यद्वये इत्याह
 य इति, यः राजदूतः अक्रूरः इति भावः सन्ध्यायां गोकुले मिलितः
 समागतः, सोऽयं कर्णे माधवं कण्ठं निभृतनिभृतं मन्दं मन्दं
 वावदीति पुनः पुनर्दति ॥ ६६ ॥

एष इति । हे बाले सुखे ! एष जप्ता राजकिङ्करः व्रजनर-
 पतेः गोकुलेन्द्रस्य मन्दस्य आज्ञया प्रातः प्रभाते अस्मिन् गोकुले
 नगरगतये राजधानीगमनाय घोषणाम् अतनोति इहाति । दुष्टं
 मे मम दक्षिणम् दक्षिणं जयनं भूयः पुनः पुनः बलात् स्फुरति
 अन्दिते च, तेन हेतुना चटुक्षम् अक्षीरं स्नानं मनः स्फुटति विदीक्ष्यते
 हन्त खेदे भाव्यं किं भविष्यति इति न जाने ॥ ६७ ॥

प्रातरिति । हे प्रियसखि ! प्रातः प्रभाते नरपतिपुरे जगुरात्रां
 शीरेः कण्ठस्य यात्रां तप्यं सख्यम् आकर्ण्य सुतां मया यामिनी

पश्य चिप्रं प्रथितलविमा पापिनीयं प्रभाता
 जायन्ते हि प्रचुरतमसो नानुकूलाः परेषु । ६८ ॥
 यावद् व्यक्तिं न किल भजते गान्दिनेयानुबन्धः
 तावन्नत्वा सुमुखि ! भवतीं किञ्चिदभ्यर्थयिष्ये ।
 पुष्पैर्यस्या सुहुरकरवं कर्णपूरान् सुरारेः
 सेयं फुल्ला गृहपरिसरे मालती पालनीया ॥ ६९ ॥
 गावैषि त्वं पतितमग्रनिं मूर्ध्नि निर्मायमाणा-
 मेनां कस्ते सखि ! शिखरिणीं हस्त पातां हतासि ।

रजनिः आद्याभाय देष्टव्यं अप्रभाताय प्रार्थिता अभूत् । पश्य
 अवलोक्य इयं प्रथितः विस्तृतः प्रकटित इत्यर्थः लविमा जायन्
 यथा तादृशी पापिनी रजनी प्रभाता, हि तथाहि प्रचुरं प्रभूतं
 तमः तिसिरम् अज्ञानञ्च येषां तादृशाः जनाः परेषु अन्येषु नुकूलाः
 न जायन्ते न पराङ्मुखमाचरन्तीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थन-
 रूपोऽर्थांतरन्यासः ॥ ६८ ॥

यावदिति । गान्दिनेयस्य अक्रूरस्य अनुबन्धः उद्योगः कृष्णं
 मोत्वा गच्छन्मिति भावः । यावत् व्यक्तिं प्रकटं न किल भजते नैव
 प्राप्नोति यावत् कृष्णोऽक्रूरेण सचरन् न नीयते इति भावः, तावत्
 हे सुमुखि ! भवतीं नत्वा किञ्चित् अभ्यर्थयिष्ये प्रार्थयिष्ये ।
 किमित्याह पुष्पैरिति, यस्याः मालतीः पुष्पैः सङ्गः पुनः पुनः
 सुरारेः कृष्णस्य कर्णपूरान् कर्णभूषणानि अकरवं कृतवती अस्मि सा
 इयं गृहपरिसरे गृहप्राङ्गणे फुल्ला विकसिनी भावती पालनीया
 रक्षणीया त्वमेति शेषः, अहं कृष्णे अक्रूरेण इतश्चरित एव प्राप्नान्
 मोक्ष्यामीति भावः ॥ ६९ ॥

नेति ! हे सखि ! त्वं मूर्ध्नि शिखरि पतितैस् अग्रनिं पञ्चं
 न अवेपि न जानासि, ते तव निर्मायमाणां परिपोषमाणां

तूष्णं मुग्धे ! वहिरनुसर प्राक्कणं गेहमध्यात्
 अध्यारुढो जिगमिषुरसौ स्यन्दनं नन्दस्रुतः ॥ ७० ॥
 आसीदार्थ्ये ! पशुपपटलीमन्तरा नान्तरायः
 प्रापुः पापा न च विकलतां पादभङ्गैरनुगताः ।
 ध्वंसी नाभूदयमपि मनाक् स्यन्दने चक्रबन्धः
 सत्यं गन्ता मधुपुरमसौ हन्त किं केशिहन्ता ॥ ७१ ॥
 आरादये कलय नृपतेर्दूत ! निर्धूतलज्जा
 सज्जा तन्वी किमपि विषमं साहसं कर्तुमिच्छुः ।
 यानाद्यावद्विजति पुरश्चन्द्रहासं न क्षणं
 हस्तात्तावद्विजति सखी चन्द्रहासं न क्षणम् ॥ ७२ ॥

एनां शिखरिणीं मल्लिकां वः पाता पादयिष्यति ? इल खेदे
 जतासि विनाशं गतासि, हे मुग्धे ! तूष्णे शीघ्रं गेहमध्यात् वहिः
 प्राक्कणम् अनुसर आगच्छ, असौ नन्दस्रुतः कृष्णः जिगमिषुः
 गन्तुमिच्छुः स्यन्दनं रथम् अध्यारुढः अधितरो ॥ ७० ॥

आसीदिति । हे आर्थ्ये ! साधुशाले ! पशुपपटलीं गोप-
 चन्द्रमन्तरा मध्ये गोकुलमध्ये इत्यर्थः अनुरायः विप्रः, कश्चिदिति
 शेषः न आसीत् येन गमनव्याघात इति भावः । पापाः तरङ्गाः
 रथान्वाह पादभङ्गैः विकलतां गतिशक्तिराहित्यञ्च न प्रापुः, अयमपि
 स्यन्दने रथे चक्रबन्धः चक्रयोगः मनाक् ध्वंसः, विनष्टः न अभूत्, इल
 खेदे असौ केशिहन्ता कृष्णः सत्यं मधुपुरं किं गन्ता ममिष्यति ? ॥ ७१ ॥

आरादिति । हे नृपतेर्दूत ! राजकिङ्कर ! आरात् सुभीमे
 अथे पुरतः कलय प्रह्य, इत्थं तन्वी निर्धूतलज्जा विजज्जा घती
 किमपि विषमं साहसम् आत्महत्यारूपमिति भावः कर्तुम् इच्छुः
 वज्ज्जा वज्जिता श्रेष्ठेति भावः, यावत् त्वं पुरः अघतः यानात्
 स्यन्मात् चन्द्रहासं चन्द्र इव हासो यस्य तथार्भूतं कृष्णं न विज-

सुगन्धे ! पश्य जणमपि हरिं नेत्रमुन्मीलयन्ती
 मोहेन त्वं विरचय सुहुर्नामनी वञ्चनानि ।
 मृण्वन् काकुत्सरमपि पुरो हन्त सीमन्तिनीनां ।
 क्रूरस्तूर्णं विमुदति रथं दूरमक्रूरनामा ॥ ७३ ॥
 पश्य जामोदरि ! तव मुखालोकजम्बा हि श्रीकी
 वारं वारं हरिनयनयोर्वीषमन्तस्तनोति ।
 धावद्वाजिस्तु रदुःखुरोत्तानितानां वितानां
 धूलीनान्तु श्रयति विसरन्नेव मिथ्यकलङ्कम् ॥ ७४ ॥

जसि न लजसि, तावत् वञ्ची इवमिति शेषः । कृतात् कृष्णं कृष्णवर्णं
 चन्द्रहासम् अस्मिं न विस्मयति न लज्जति, कृष्णविरहे प्राप्तान्
 लङ्घनियमसिं हृष्टो वकार तत्प' रथात् कृष्णम् अवरोहयेति भावः
 ॥ ७२ ॥

सुगन्धे इति । हे सुगन्धे ! नेत्रम् उन्मीलयन्ती सती जणमपि
 हरिं पश्य अवलोकय, त्वं मोहेन जज्ञानेन आत्मनः वञ्चनानि हरि-
 दर्शनाभावजनितान् विपनम्भानित्यर्थः । सुहुः पुनः न विरचय न कुरु,
 हरिदर्शनाभावेनात्मानं न वञ्चयेत्यर्थः । जल खेदे अक्रूरनामा क्रूरः
 निहुरो जनः सीमन्तिनीनां नारीणां काकुत्सरं कपयोक्लिममूहान्
 मृण्वन्मपि पुरः अपनः तूर्णं शीघ्रं रथं दूरं विमुदति वालवति ॥ ७३ ॥

पश्येति । हे जामोदरि कथोदरि ! पश्य तव मुखालोकात्
 सुखदर्शनात् अस्या यस्य तादृशः शोकः वारं वारं हरेः कृष्णस्य नयनयोः
 मूलः मध्ये वाप्यं तनोति विस्तारयति हि तव सुखदर्शनेन शोकात्
 कृष्णः अस्तुपूर्णः भवतीत्यर्थः । धावतां वाजिनाम् अश्वानां स्मुरदुग्धः
 प्रसरदुग्धः उदग्धः मज्जदुग्धः क्षुरेभ्यः उत्तानितानाम् उत्थितानां
 धूलीनाम् एषु वितानः विस्तारः विसरन् वसुधैव कुटुम्बकम् इति
 वचनं श्रयति शभते । वास्तवं तव सुखदर्शनजो न शोकेनास्य नयन-

क्षणं मुखाच्चकरोष ! बलात्तोपनारीधधार्मी
 मा मर्यादां यदुकुलभुवां भिन्दि रे गान्दिनेय ! ।
 इत्युत्तुङ्गा मम मधुपुरे यात्रया यत्र तासां
 विलस्तानां परिववलिरे वल्लवीनां विलापाः ॥ ७५ ॥

हादशभिः कुलकम् ।

शश्वीराहरणकपटप्राप्तगोपालनारी-
 गूढक्रीडावसतिनिविडच्छायकुण्डोपगूढः ।
 यत्रादूरे विलसति महान् बहरोलम्बसद्मा-
 पद्मामोदस्त्रपितपवनः पावनाख्यस्तङ्गागः ॥ ७६ ॥

वारिसमुद्गमः न तु अश्वकुरोत्थितरजःसङ्गेन, बाह्यलोकास्तु रजो-
 बोधेनेवास्तु नेत्रवारिसमुद्गम इति रक्षांश्चेव कक्षवृत्तीति भावः ॥ ७४ ॥

क्षणमिति । रे अश्वरूप गान्दिनेय गान्दिनीसुत अक्रूर !
 बलात् गोपनारीणां धधार्मी सन् क्षणं सप्यन् अपहरन् यदुकुल-
 भुवां यदुर्वशीयानां मज्जातनमिति भावः मर्यादां स्थितिं घिटाचार-
 मित्यर्थः मा भिन्दि न नाशय । मम मधुपुरे यात्रया यत्र गोकुले
 इतीत्यम् उत्तुङ्गाः मज्जान्तः विलस्तानां व्याकुलानां तासां वल्लवीनां
 गोपीनां विलापाः छेदवचनानि परिववलिरे प्रसङ्गः ॥ ७५ ॥

यश्चदिति । यत्र अदूरे ससिधौ यश्च सततं गीराहरणकपटेन
 ललाहरणच्छलेन प्राप्तानाम् व्यागतानां गोपाकनारीणां गोपाङ्गनानां
 गूढा या क्रीडा विहारः तच्छाः वसतिः स्थानं निविडा घना छाया
 यच्च तादृशं यत् कुञ्जं कलादिपिहितस्थानं तेन उपगूढः आलिङ्गितः
 वेष्टित इत्यर्थः मज्जान् बहं रोलम्बानां भ्रमराणां सद्म षट्जम् आश्रयः
 येषु तादृशानां पद्मानाम् आभोदेन स्त्रपितः पुरितः पवनो यच्च
 यथाभूतः पावनाख्यः पावनाभा तङ्गागः शरोवरं दिशसति
 विश्कुरति ॥ ७६ ॥

लीलाक्रान्तैर्मुर्विजयिनः सर्वतः पादपातैः
 वैलक्षण्यं किमपि जगतामन्तराकर्षिणीताः ।
 एते नन्दीश्वरपरिसरा नेत्रवीचीं भजन्ते
 तीव्रं मातः । किमपि दहनं चेतसि ज्वालयन्तः ॥७७॥
 अस्ति प्रेमृणां त्वयि परिमलो मांसलः कंसयत्नोः
 अथ श्वो वा स तव भविता हारिहारानुकारी ।
 दम्भोलीनामपि सुवदने ! गर्भनिर्भेददक्षैः
 एभिः कामं किमु विलपितैर्बान्धवान् दन्दहीभिः ॥७८॥
 मा कार्पण्याद्विरचय वृथा वाष्पमोक्षं हताग्ने !
 कृष्णाक्षिणं तनुमनुपमां स्नेच्छया न त्यजामि ।

लीलेति । हे मातः ! लीलया विहासेन आक्रान्तैः युक्तैः
 सविहासैरित्यर्थः सुरविजयिनः ममेत्यर्थः पादपातैः चरणविक्षेपैः
 सर्वतः समन्तात् जगताम् अन्तराकर्षिणीमनोहरं किमपि वैलक्षण्यं
 वैचित्र्यं नीताः एते नन्दीश्वरपरिसराः नन्दीश्वरस्य पर्वतप्रदेशाः
 तीव्रं दाहणं किमपि अग्निर्वर्जनीयं दहनम् अस्मिन् चेतसि ज्वालयन्तः
 सन्तः नेत्रवीचीं दृष्टिपथं भजन्ते प्राप्नुवन्ति सादृश्यामिति शेषः ॥७७॥

अस्तीति । हे सुवदने ! त्वयि कंसयत्नोः कृष्णस्य प्रेमृणां
 मांसलः मज्जान् परिमलः सौरभम् अस्ति त्वामात्म्यं कृष्णः प्रीणा-
 तीति भावः, अतः सः कृष्णः अथ श्वो वा परदिने वा तव हारि-
 हारानुकारी मनोहरहारसदृशः कष्टदाल्लेपीति भावः भविता ।
 दम्भोलीनां वज्रास्त्राणामपि गर्भनिर्भेददक्षैः अन्तरदहनक्षमैरित्यर्थः
 वज्रविहारैरित्यर्थः एभिर्विलपितैः विद्याप्रवचनैः किञ्च कथं
 बान्धवान् सादृश्यजनान् कामं सम्यक् दन्दहीभिः पुनः पुनर्दहसि ? ॥७८॥

मेति । हे हताग्ने दुरागे ! कार्पण्यात् दैव्यात् वृथा वाष्प-
 मोक्षम् अक्षुब्धं मा विरचय न कुरु, कृष्णेन आक्षिप्यात् आशि-

ज्वालसीतो विरहदृशनादात्मजया बलान्मे
 मर्माधाधी लङ्घतरमिमौ पातयन् दन्दहीति ॥७८॥
 कारुण्याव्यो क्षिपसि जगतीं हा किमेभिर्विस्त्रापैः
 धेहि स्त्रैर्य मनसि यद्भूरध्वगे बहुरागा ।
 स्मृत्वा वाणीमपि यदि निजां स व्रजं नाजिहीते
 धूर्त्तोऽस्माकं त्रिजगति ततस्तान्वि ! निर्दोषताभूत् ॥८०॥
 क्वायं गन्ता मधुरिपुरितो गोकुलादस्मदीयः
 काले रंस्ये सुखमिति मया हन्त मानो व्यधायि ।
 का जानीते यदिह खलताचातुरीदीक्षितेन
 निवेतय्यं शिरसि कुलिशं गान्दिनीनन्दनेन ॥ ८१ ॥

द्विताम् अतएव अतुपनाम् अवहर्षी तद्वं शरीरं कोप्यदा न
 त्वजामि । किन्तु विरहदृशनात् विच्छेदान्वात् आप्तं वक्ष्यं जन्म
 येन तथाभूतः तीव्रो दारुणः ज्वाहः मे मम मर्माधाधी मर्मवेधी
 सन् बलात् इमां तद्वं लङ्घतरं क्रुततरं पातयन् दन्दहीति पुनः पुन-
 देहति ॥ ७८ ॥

कारुण्याव्याविति । हा इति खेदे, हे तन्वि ! एभिर्विस्त्रापैः
 जगतीं पृथ्वीं किं कथं कारुण्याव्यो करुणासागरे दुःखान्मुधाविस्तर्षः
 क्षिपसि ? सर्वानेव जनान् कथं दुःखवशीकृत्यः । मनसि स्त्रैर्यं
 क्षिरितं धेहि आश्रय । यत् यतः आश्रये पथिके बहुरागा जाता-
 तुरागा अभूः, पथिकप्रोक्षणीयधी गतिरिति भावः । यः धूर्त्तः
 यदि निजां वाणीं शीघ्रमहं अपुरामण्यत्वात् आगमिष्यामि त्वं मा
 क्षिद्यस्तेत्येवंकृपाविति भावः स्मृत्वा व्रजं गोकुलं न आजिहीते न
 आगच्छति ततः तदा त्रिजगति स्वेस्माकं निर्दोषता अभूत् । वरं
 निर्दोषाः परं स एव जगति दोषो भविष्यतीत्यर्थः ॥८०॥

केचि । अस्मदीयः कथं मधुरिहः कथं इतः अस्मात् गोकु-

न चोदीयानपि सखि ! मम प्रेममन्त्री सुकुन्दे
 क्रन्दन्ती मां निजसुभगताख्यापनाय प्रतीहि ।
 खेलदंश्रीवल्लभिनमनालोक्ष्य तद् वल्लविष्यं
 ध्यास्तालम्बा मदहमहह प्राणकीटं विभर्मि ॥ ८२ ॥
 आशापाशैः सखि ! नवनवैः कुर्वती प्राणवन्धं
 जाल्या भीरुः कति पुनरहं वासराणि खयिष्ये ।
 एते हन्दावनविटपिनः स्मारयन्तो विलासान्
 उत्फुल्लास्तांश्चम किल बलाश्रमं निर्मूलयन्ति ॥ ८३ ॥

कात् क कुल मन्ता नखियति ? न कापीत्यर्थः । कासे सुखं रंसे
 विहरिष्यामि अनेनेति शेषः इति धियेति शेषः मया मानः व्यधावि
 कृतः कल खेदे । इह खलता दीर्घम् तेन वा पादुरो वधुना तच्छेद
 दीक्षितः निपुणः तेन गान्दिनीमन्त्रेण अक्षरैश्च शिरसि कुशियं
 वल्गुं निष्प्रेषयामिति यत् तत् वा जानीते ? न कापीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

नेति । हे सखि ! सुकुन्दे कण्ठे मम चोदीयानपि अत्यो-
 ऽपीत्यर्थः प्रेममन्त्रः प्रचियसेष इत्यर्थः न अस्तीति शेषः । नहि
 कथं क्रन्दन्तीत्याह क्रन्दन्तीमिति, निजसुभगताख्यापनाय
 अस्त्य शौभाग्यप्रकटनाय मां क्रन्दन्तीं प्रतीहि जानीहि, यत्
 यतः खेलदंश्रीवल्लभिनं विहरद्वेषेषुभूषितं तद् वल्लविष्यं उल्ल-
 मखलवधु अनालोक्ष्य अहहा ध्यास्तालम्बा अनाद्येत्यर्थः अहं प्राण-
 कीटं कीटभूतम् अतिदुष्प्रभिति भावः प्राणं विभर्मि धारयामि
 अहह इति खेदे ॥ ८२ ॥

० आशेति । हे सखि ! जाल्या भीरुः अस्वजातिरित्यर्थः अहं
 पुनः नवनवैः आशापाशैः दुराशारम्भुभिः प्राणवन्धं प्राणानां निरोधं
 कुर्वती वती कति वासराणि कियतो दिवसान् खयिष्ये वाप्रविष्यामि ?
 अत्र वासराणीति नपुंसकत्वं खयिष्ये इति च श्रियापदं चिह्नम् ।
 एते उत्फुल्लाः विषयिताः हन्दावनविटपिनः हन्दारण्यतरवः तान्

सा विद्यामयमसिञ्चन्नुर्विश्वमोदवीधविद्या
 चिञ्चीवलिञ्चमिमधुरिमोहामसम्प्रक्षिरिष्टा ।
 एतामार्त्तिं मम शमयिता स्मरतायङ्गराज्ञी
 प्रेमोत्तुङ्गा किमु सुरभिदो भङ्गुरापाङ्गभङ्गी ॥८४॥
 कामं दूरे सहचरि ! वरीवर्त्ति यत् वंसवैरी
 नेदं लोकोत्तरमपि विपद्दुर्दिनं मे दूनोति ।
 आशाकीलो हृदि किल धृतः प्राणरोधी तु यो मे
 सोऽयं पीडां निविडबडवावज्जितीव्रस्तनोति ॥८५॥

विद्यामयम् आरयन्तः सन्तः मम कर्म वशात् निर्मूलयन्ति प्रियंव-
 दन्ति किञ्च ॥ ८२ ॥

चेति । विद्यामयतः उद्यमरहितश्चेति भावः ममसिञ्चन्नुपः
 कामकार्मुकस्य विश्वमस्य विस्तरस्य उद्वेगे उज्ज्वलस्य विद्या,
 चिञ्चीनां भिञ्चीकोटानां वक्षिण्युत्तासु वा भ्रमिः अमयं स्फुरण-
 मिति यावत् तद्वत् मधुरिमा ममोद्धारितं वक्ष्यः तथाभूता, उद्दामाः
 उज्ज्वलाः वाः सम्पदः श्रव्यः ताभिरिष्टा अभिर्वाप्ताः अतुल्यशोभा
 इति भावः, स्मरतया मन्दकासेत शङ्करं शुभकरं सुखदमिति यावत्
 अङ्गम् अवयवः व्यापार इति भावः वक्ष्यः तथाभूता, प्रेमोत्तुङ्गा
 प्रेमपूर्वैत्यर्थः सुरभिदः कण्ठस्य भङ्गुरा कुटिका अमाङ्गभङ्गी मम
 एताम् आर्त्तिं मनः सन्तापं किमु शमयिता शमयिष्यति किम् ? ॥८४॥

काममिति । हे सहचरि ! वंसवैरी कण्ठः दूरे कामं जलानन्दं
 यत् वरीवर्त्ति अतिशयेन वर्त्तते, इदं लोकोत्तरम् अक्षौरिकम्
 अत्यन्तमित्यर्थः अपि विपद्दुर्दिनं व्यसनरूपं मेघान्ध्रदिनं मे मम
 न दूनोति तापयति मन इति शेषः । मे कर्मणि प्रवी वा । यस्तु
 किञ्च मे मम प्राणरोधी प्राणादगमप्रतिबन्धकः आशाकीलः कण्ठः
 पुनः प्राप्यते इति दुरायायङ्गुः हृदि धृतः निहितः भवेति शेषः,

तत्र स्नीताधरमधुभरे शीतलोन्मूलसङ्घे
 सौन्दर्येषोऽस्मिन्निखितवपुषि स्फारसौरभ्यपूरः ।
 नर्मरम्भस्यपुटितवचःकन्दले नन्दसूनी
 मोदिष्यन्ते मम सखि ! कदा हन्त पञ्चेन्द्रियाणि ॥८६॥
 भिन्दन्नक्षोः कलुषतां श्यामलः श्यामलाभिः
 लिम्पन्तीभिर्गिरिपरिसरं माधुरीणां कटाभिः ।
 आविर्भावी गुरुतरपमत्कारभाजः कदा मे
 खेलन्ने निखिलकरुणानन्दनो नन्दसूनुः ॥ ८७ ॥

योऽयम् आशाकोटः निविडः घनः यः बहुवाक्प्लिः बाहुवानसः
 तद्वत् तीक्ष्णः दारुणः सन् पीडां सन्तापं तनोति विस्तारयति ॥८५॥

तस्मैति । हे सखि ! जल खेदे, मम पञ्च इन्द्रियाणि चक्षु-
 रादीनि स्नीतः प्रसङ्गः अधरस्य मधूनां भरः अतिशयो यस्य तथोक्ते,
 शीतलः तपोऽप्यहं इति भावः उत्सङ्गे क्रोडे सङ्गः यस्य तादृशे,
 सौन्दर्येण अस्मिन्निखितम् अङ्गाशितं वपुः शरीरं यस्य तथाभूते,
 स्फारः अङ्गदः सौरभ्यस्य पूरः प्रवाहः अतिशय इत्यर्थः यस्य
 तथाविधे, नर्मरम्भे कोटकारम्भे स्पष्टपुटितं विशदङ्कुषतां नीतं वचसं
 कन्दलं नवाङ्कुरः येन तथोक्ते विहारसमये नवनवरसंयोजित-
 विशदङ्कुषभाषिणीति भावः, नन्दसूनी कण्ठे कदा मोदिष्यन्ते ममोदं
 वपुनो इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

● भिन्दन्निति । कदा निखिलानां अगतं करुणया आनन्दनः
 आनन्दजननः श्यामलः नन्दसूनुः कण्ठः श्यामलाभिः कण्ठाभिः
 गिरिपरिसरं पर्वतप्रदेशं लिम्पन्तीभिः माधुरीणां मधुराक्षप्रभावां
 कटाभिः विस्तारैः, अङ्गोः नवनवोः बहुवताम् आविर्भूतं भिन्दन्
 अपनयन् नयने रङ्गवर्जितार्थः गुरुतरं निविडं चमत्कारं भजते

ध्यानस्वायां मयि निव्यसुखासीकलक्ष्मीप्रसादं
 खेदशेषीविरचितमनोलाघवायां विधेहि ।
 सेवा भाग्ये यद्यपि न विभो ! योग्यता मे तथापि
 आरं आरं तव करुणतापूरमेवं ब्रवीमि ॥ ८८ ॥
 क्रीडातल्ये निहितवपुषः कल्पिते पुष्पजालैः
 स्मिता स्मिता प्रणयरभसात् कुर्वतो नर्मभङ्गीः ।
 विन्यस्यन्ती तव किल मुखे पूगफालीं विधास्ये
 कुञ्जद्रोण्यामहमिह कदा देव ! सेवाविनोदम् ॥ ८९ ॥

इति तथोक्ताया मे मम अथ खेदम् विहरन् आविर्भावी आत्म-
 नैविष्यतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

ध्यानस्वायाविति । हे विभो ! खेदशेषीभिः विद्यापपर-
 म्यराभिः विरचितं प्रकटितं मनसः आचरं सदा तथाभूतायाम्
 ध्यानस्वायां प्रविष्टततायां मयि निव्यसुखस्य आसीकलक्ष्मीः दर्शन-
 म्नीः तथा प्रसादम् अनुपपन्नं विधेहि त्वत्प्रसादे मया दर्शनं
 देहीति भावः । यद्यपि यदि च मे मम भाग्ये सेवा तथेति शेषः न
 व्यस्यति शेषः, तथापि मे मम योग्यता व्यस्यति शेषः । किमिति
 पुनः पुनरेवं विवशसीत्याह आरंभिति, तव करुणतापूरं द्वारायि
 आरं आरं पुनः पुनः कल्पेत्त्वयैः एवं ब्रवीमि कथंवापि ॥ ८८ ॥

क्रीडातल्ये इति । हे देव ! कदा अहम् इह कुञ्जद्रोण्यां
 निवृत्तदेवे पुष्पजालैः कुसुमनिषयैः कल्पिते रचिते क्रीडातल्ये
 विहारमय्यायां निहितवपुषः निपत्याकृष्टा स्मिता स्मिता मन्दं मन्दं
 कृत्वा प्रणयरभसात् प्रेमावेकात् नर्मभङ्गीः सौकुमार्यज्ञानं
 कुर्वतः तव मुखे पूगफालीं पुगावपूषं विन्यस्यन्ती अर्चयन्ती सती
 सेवाविनोदं सेवा व्यस्यति विधास्ये करिष्यामि ॥ ८९ ॥

इत्युच्यते ॥ पशुपरमणीयसखीमो विज्ञाप्यैः
भूयोभूयः करुणकरुणैरुद्यः कीर्णान्तरस्थैः ।
उद्यद्वाप्या त्यजति परितो रुहकण्ठाकराभ्यां
दूरात् पान्यावलिरपि सखे ! यस्य सीमोपकण्ठम् ॥ ८० ॥

चतुर्दशभिः कुलकम् ।

युक्तं शृङ्गीकनकनिकरालिङ्गिताङ्गैस्तुरङ्गैः
दृष्ट्वा नन्दीश्वरतटभुवि स्थन्दनं ते मिलन्तम् ।
मामाशङ्क्य स्फुटमुपगतं सन्निधातव्यमारात्
धावन्तीभिस्तुरलतरलं राधिकायाः सखीभिः ॥ ८१ ॥
गोपालीनामपि वपुरलङ्कारलीलां दधानो
येषां नव्यः किसलयगणो रागिणं माञ्चकार ।

इतीति । हे सखे ! इतीत्यम् उच्यते : विज्ञृतैः पशुपरमणी-
यसखीना गोपाङ्गनासमूहानां करुणकरुणैः अतिशोकोद्दीपकैरित्यर्थः
अथ इदानीं भूयोभूयः पुनः पुनः कीर्णान्तरस्थ व्याघ्रावकायस्य
यस्य गोकुलस्य सीमोपकण्ठं सीमासांसिध्यं पान्यावलिरपि पञ्चक-
विचकोऽपि परितः सर्वतः उद्यद्वाप्या उद्यताशुः अतएव कराभ्यां
रुहकण्ठां सखे दूरात् त्यजति ॥ ८० ॥

युक्तमिति । शृङ्गीषु विषाण्येषु कनकनिकरेण अर्णसमूहेन
आलिङ्गितानि भूषितानि अङ्गानि येषां तैः तुरङ्गैः 'अथैः युक्तं'
हे तव स्थन्दनं रथं नन्दीश्वरस्य पर्वतस्य तटभुवि मिलन्तं वङ्ग-
नामं दृष्ट्वा स्फुटं स्फुटं मासु उपगतम् आशङ्क्य आरात् दूरात्
तरलतरलम् अतिचयञ्च कथा तथा धावन्तीभिः राधिकायाः सखीभिः
सन्निधातव्यम् उपस्थातव्यम् ॥ ८१ ॥

गोपालीनामिति । हे प्राण ! येषां इत्यादिप्रतिमिनां नव्यः

आस्यदस्यद्विषु भवेता तेभु शस्ताशिषां मे
 हृन्द् हृन्दावनविटपिषु प्रश्व ! विज्ञापनीयम् ॥ ८२ ॥
 मत्ता वंशीनिनदमधुभिस्तूर्णमास्तर्णकानां
 या मुञ्चत्यः प्रणयमभितः सस्त्रुरश्वमुताध्यः ।
 तासामुच्चैर्मम परिपठन् कामतो नामधेयं
 क्षेमं पृच्छेस्त्वमथ निचये नीचिकैर्नैचकीनाम् ॥ ८३ ॥
 डिम्बव्यूहं हृतवति विधौ तत्तदाभस्तदाहं
 स्तन्यं यासां मधुरमधयं वत्सरं वत्सलानाम् ।
 वरिं वारं मम नतिगणान् विज्ञ ! विज्ञापयेथा
 नस्त्रस्तासां जरठपशुपीमण्डलीनां पदेषु ॥ ८४ ॥

अभिनवः किसलयनयः पञ्चदशमूहः गोपालीनां गोपाङ्गनानां वपुषः
 चक्रस्य चक्रहारकीलां दधानः सन् मामपि रागिण्यं तासु अनुरागयन्
 चकार, आस्यन्त्यः भृङ्गावलयः भ्रमरपङ्क्तयः तेषु तथोक्तेषु तेषु
 हृन्दावनविटपिषु भवेता मे मम शस्ताशिषां प्रशंसितानाम् आशिषां
 हृन्द् समूहः विज्ञापनीयम् ॥ ८२ ॥

मत्ता इति । अथानन्तरं याः वंशीनिनदमधुभिः मनोहरैर्वैष्णवै-
 रित्यर्थः मत्ताः अतएव तर्णकानां वत्सलानां प्रणयं सुश्रुत्यः
 त्वजन्त्यः तृणगाः सत्वरं मत्समीपगामिन्य इत्यर्थः अशुभिविप-
 वारिभिः श्रुताध्यः आहतनयनाः अभितः समन्तात् सज्जः समा-
 जम्भुः, त्वं तासां नैचिकीनाम् उत्समानां त्वां निचये हृन्द्
 कामतः स्नेहातः मम नामधेयम् उच्चैः परिपठन् कीर्त्तयन् नीचकैः
 शनैः शनैः क्षेमं कथञ्च पृच्छेः ॥ ८३ ॥

डिम्बव्यूहमिति । हे विद्य ! विधौ ब्रह्मणि डिम्बव्यूहं वत्स-
 समूहं हृतवति इति अहं तदा तत्तदाभः तत्तद्वत्सलपः सन्

आमोदं मे मधुर ! दधिरे भामहपूर्विकाभिः
दूरे यान्तं कुसुमितवनालोकनाय सृजन्तः ।
श्रीदामाद्याः प्रियसहचरा हन्त भद्रामतस्ते
पौनःपुन्यान्निपुण ! भवता तुङ्गमालिङ्गनीयाः ॥ ८५ ॥
हत्वा रङ्गस्थलभुवि मया धीर ! कंसं नृशंसं
काकुत्स्थैः शपथयतकैर्गोकुलं प्रेषितस्य ।
आनम्रस्त्वं चरणयुगलं वल्लवेन्द्रस्य कामं
नामग्राहं सप्त गुणनिधे ! वन्दमानो दधीयाः ॥ ८६ ॥

वत्सरं व्याप्नो द्वितीया, संवत्सरं व्याप्तेत्यर्थः वत्सजानां स्नेह-
वतीनां यामां मधुरं स्तन्यं स्तनक्षीरम् अक्षयम् अपिबन्तं नमः
सन् तामां जरठानां दृष्टानां पशुपीमण्डलीनां गवामित्यर्थः ।
पशुपीमण्डलीनां गोपाङ्गनाष्टन्दानामित्येवार्थः शब्दाद्यैरिति परमत्र
तादृश्यं श्लोकार्थस्यावकृतेर्गवामित्यर्थः कृतः स तु असमीचीन एव
शब्दाप्रतिपाद्यत्वात् तदत्र जरठपशुपीमण्डलीनामिति पाठः सङ्ग-
च्छते इति सुधीभिश्चिन्त्यम् । पदेषु वारं वारं मम नतिगणान्
प्रणामनिचयान् विज्ञापयेणः ॥ ८४ ॥

आमोदमिति । हे निपुण ! हे मधुर ! कुसुमितस्य वनस्य
आमोकाव दर्शनाय दूरे यान्तं गच्छन्तं माम् अहंपूर्विकाभिः
अक्षय्ये सृष्टाभि अक्षय्ये सृष्टाभीत्येवंस्पर्शाभिरित्यर्थः सृजन्तः
श्रीदामाद्याः प्रियसहचराः मे मम आमोदं दधिरे जनयामासुः, हन्त
खेदे भवता ते भद्रामतः भद्रनाम्ना कण्ठः दृष्टानालिङ्गनीय-
मावेति भावः पौनःपुन्यात् पुनः पुनः तुङ्गं नादं यथा तयो-
र्यर्थः आलिङ्गनीयाः ॥ ८५ ॥

हत्वेति । हे गुणनिधे धीर ! त्वम् आनम्रः अवनतः सन्
मया रङ्गस्थलभुवि समास्ये इत्यर्थः नृशंसं निहृरं कंसं हत्वा

तां वन्द्या मम सौमिन्यं नामतः चाभगतीम्
 आक्रोशन्तीं खलनरपतिं साङ्गुलीभङ्गमुखैः ।
 अन्तश्चिन्ताविलुलितमुखीं हा मदीकप्रसूतिं
 सर्वाङ्गैस्त्वं कलितवसुधालम्बमम्बां यथोदाम् ॥ ८७ ॥
 या निःस्वासीद्वमवलयिनं हारवं मुञ्चमाना
 खेदीदृशं मम गुणकथामन्तरेणान्तरेण ।
 चामीभूता चित्तिपतिपुरीवर्कं विन्यस्तमेता
 दाभ्योद्धारस्त्रपितवसना वासराणि क्षिपन्ती ॥ ८८ ॥

काकुन्निभैः काकुन्निपूर्वैरित्यर्थः यपयुगतकैः शास्त्रतं तात तया
 मस्यतामहं अत्र कार्यजातं समाधाय शीघ्रं तव सकाशं यदि न
 नमिष्यामि तदा मम एवमेव स्यादित्येवं बह्व्यपचयैः गोकुलं प्रेषि-
 तस्य वल्लवेन्द्रस्य नन्दस्य चरणयुगलं मम नामघातं नाम स्फुरीत्वा
 कृष्णस्त्रां प्रणमतीत्येवमभिधायेति भावः कामं सस्यक् वन्दमानः दधीयाः
 धारयेः ॥ ८६ ॥

तामिति । त्वं मम नामतः कृष्णस्त्रां प्रणमतीति सद्ग्राम
 आख्यायेति भावः चाभगतीं कथाङ्गीं साङ्गुलीभङ्गं यः मत्प्राण-
 घनेन नामवह्नुयत् तस्य सर्वनामो भवत्येवमभिभावः काकुलीभङ्गेन
 सङ्गितं यथा तथा उज्जैः खरेण खलनरपतिं दुष्टवर्णं कंसमिति भावः
 आक्रोशन्तीम् अभिशपन्तीम् अन्तश्चिन्तया विलुलितं विषखं मुखं
 यस्याः तथोक्तां हा इति खेदे अहमेव एका प्रसूतिः पुत्रः यस्याः
 ताम् अम्बां मातरं यथोदाः सर्वाङ्गैः कलितः स्फुरीतः बहुधाया
 व्यावृत्तः यात्रयो बलिनु वन्दुः यया तथा सौमिन्यं वन्दे याः प्रण-
 मस्य ॥ ८७ ॥

वेति । या यथोदा निःस्वासीद्वमं दीर्घां यामिति भावः अहमः अदयः
 तस्य वक्ष्यं बह्वहम् अस्मि अनेति तथोक्ताः मम गुणकथाम् अन्तरेण

अक्रूरस्ये ततवति हठाजीवने मां निदाये
 विन्दन्तीनां सुचुरविरहाकारमकारिदारम् ।
 सद्यः शुष्यन्मुखमवहं वलवीदीर्घकायां
 यासामाशान्दमनुसृताः प्राणकुर्मा वसन्ति ॥ ८८ ॥
 तासां बहाञ्जलिरनुसरन्तिर्क यन्मिताया
 शङ्काभिस्त्वं क्षमपरिणमहिन्नियायां प्रियाणाम् ।
 दूयं कुर्वन्सि गुणनिधे ! सापराधस्य यन्ने
 मर्तुर्दोषादपि हि कुशला हन्त दूयन्ति भृत्याः ॥ १०० ॥

अन्तरेण मध्ये मध्ये खेदेन दुःखेन उदयम् उदयटं चारवं च
 कण्ठेति यद्दं सुखमात्रा लज्जन्ती कुर्वन्तीत्यर्थः आभीभूता लघीभूता
 चिन्तयेति शेषः क्षितिपतेः कंसस्य पुत्र्याः वर्त्मनि मधुरावाप्तित्वं
 विन्यसे नेत्रे बला तथोक्ता राजपञ्चमवकोटयन्तीत्यर्थः वाय्वावायु
 अन्धूपायु उदयनारेण उदयनमेव क्षपितं विह्वं वहनं यस्याः
 तथोक्ता यतो वायराधि दिवसाम् क्षिपन्ती वापयन्ती, तां यथोदशमिति
 पूर्वोक्तान्वयः ॥ ८८ ॥

अक्रूरस्ये इति । अक्रूरस्ये निदाये पीडने जीवनं प्राणभूतं
 पक्षे जलं मां हठात् हृतवति इति तुष्टः क्रमेणेति वायत् अन्तर्विदारं
 विदारितान्तरं पक्षे मोषितान्तरम् अविरहाकारं लघाकारं विन्द-
 न्तीनां अभयानानां सद्यः सपदि शुष्यन्ति सुखमवहं वदनकमलानि
 वासां तथामूतानां वासां वलवीदीर्घकायां लोपीरधीनां प्राणकुर्माः
 प्राणरूपाः अन्धूपाः आशाभृद् अशाकृपा क्षतिकाम् अक्षुब्धताः
 आनिताः हन्तः वदन्ति । उपकमलसुधारः ॥ ८८ ॥

तासामिति । हे गुणनिधे ! अहं यतः सापराधस्य हन्तापराधस्य
 मे मम दूयं हन्त्येवकारवत्, काहं कम्पेवहरो हन्त दलनरः ।
 कुर्वन् अवि वर्तुं गच्छतीति वायत्, तस्मात् मां बह्वाभिः अवि-

अनेपथ्यस्तवजितभवद्दीप्तयेनाकुलानां
 तुङ्गातङ्गोत्तरक्षितमनःकल्पज्ञाजल्पभाजाम् ।
 तिष्ठन्नासां पथि नयनयोर्निःशलाकं गतानां
 सन्देयं मे लघु लघु सखे ! हारिणं व्याहरेथाः ॥१०१॥
 त्रिभिः कुलकम् ।

यः कालिन्दीवनविहरणोद्दामकामः कलावान्
 हन्दारण्यामरपतिपुरं गान्दिनीयेन नीतः ।

शापत्रासैः यन्विनाशो समाकुञ्चितचित्तः अतएव यद्वाञ्छतिः सन्
 क्लमेन दुःखेन परिष्वसन्ती जायमानस्य विज्ञिया अकुञ्चितितियासां
 विहताकुटुम्बेन तव तासासनभिरुपता न वेदितव्येति भावः तथो-
 ज्ञानां तासां प्रियाणां गोपाङ्गनानाम् अलिकम् अतुसरेः अतु
 पश्चात् याज्ञीत्यर्थः । ननु तव दोषे कथं दोषिण इव मम शङ्केत्यत
 आह भर्तुरिति, हि यतः कुशलाः निपुणा अपि भत्याः भर्तुः
 प्रभोः दोषात् दृष्ट्यान्ति दोषं स्वमन्त्रे । दुष्टस्य प्रभोर्भत्या अपि दुष्टा
 इति भावः, जन्तेति खेदस्तु चकमव्ययम् ॥ १०० ॥

यदिति । हे सखे ! मम नेपथ्येन परिष्कटेन स्तरकितः
 अलङ्कृतः यो भवान् तस्य वीज्येन दर्शनेन आकुलानां चकितानां,
 तुङ्गा मञ्जरी या आतङ्गा किमयं व्याहरतीत्येवं शङ्केत्यर्थः । तथा
 उत्तरक्षितं चक्षुक्षितं यत् मनः तस्य कल्पनया यो जल्पः अन्वोन्वा-
 कापः तं भञ्जन्ते इति तथाभूतानां, गतानां सप्तपञ्चितानाम् आसां
 प्रियाणां नयनयोः पथि निःशलाकं निशोधं तिष्ठन् सन् मे मम
 हारिणं मनोहारिणं मनःप्रीतिकरमित्यर्थः सन्देयं वाचिकं लघु लघु
 शनैः शनैः व्याहरेथाः कथं ॥ १०१ ॥

य इति । कालिन्द्याः वननाभाः वनविहरणे लुहामः उत्कटः
 कामः अभिजातो यस्य तथाभूतः कलावान् अतुःपटिकामविद्या-

कुर्वन् द्रव्यं प्रणयसचिवस्तस्य सोमिन्द्रसूक्तोः
 देवीनां वः सपदि सविधं लब्धवानुद्धवोऽस्मि ॥ १०२ ॥
 तापोब्रह्मसितपटलीद्रवमानाधरयोः
 सुक्ताक्रीडा धवलमधुराहिण्डिरक्षामगण्डः ।
 स्मारं स्मारं गुणपरिचयं हन्त वः क्लान्तचेताः
 सोऽयं क्लान्तः किमपि सरलाः सुन्दरं सन्दिदेश ॥ १०३ ॥
 कश्चिद्भीतं न भजत सुहृदनिवेभ्यः पुरायत्
 कल्याणं वः सरलहृदयाः ! कश्चिदुक्तालसीति ।
 कश्चिद् यूयं स्मारथ सरसं तत्र चित्तानुकूलं
 कुञ्जे कुञ्जे कृतमय-मया तच्च सेवाप्रपञ्चम् ॥ १०४ ॥

निपुणः वः गन्दिनीयेन व्यक्रूरेण हृन्दारण्यात् नरपतिपुरं मधुरा-
 नगरं भीतः, तस्य सोमिन्द्रसूक्तोः कण्ठस्य प्रणयसचिवः नर्मसचिवः
 द्रव्यं कुर्वन् सपदि सज्जसा देवीनां वः युष्माकं सविधं समीपं लब्धवान्
 माप्नुवान् उद्धवः उद्धवनामा अयि अयमि ॥ १०२ ॥

वानेति । हे सरलाः ! तापेन विरहजनितेनेति भावः अत्र-
 क्लान्तिं उद्धतानि यानि श्रवितानि दीर्घावाः तेषां पटलीभिवृन्दैः
 द्रवमाना लब्धवानेति यावत् अक्षरस्य लोः यस्य तथाभूतः सुक्ताक्रीडाः
 क्रीडारहितः धवलमधुरायां धवलाभादे हिण्डिर इव फेन इव
 क्षामः शीघ्रं गच्छो यस्य तथोक्तः, हिण्डिरोऽश्विषफः फेन इत्यमरः ।
 यं युष्माकं गुणपरिचयं स्मारं स्मारं पुनः पुनः क्लृप्त्वा क्लान्तचेताः
 अयितचित्तः सोऽयं क्लान्तः किमपि अनिर्णयनीयं यथा तथा सुन्दरं
 सन्दिदेश हन्तेति श्लोके ॥ १०३ ॥

कश्चिदिति । हे सरलहृदयाः ! यूयं पुरायत् पूर्वमिव दासवेभ्यः
 कश्चित् सुक्तः भीतिं न भजत ? न प्राप्नुत ? वः युष्माकं कल्याणं मङ्गलं

गीतो यज्ञाद्विधिर्विनिर्दिष्टं यन्मुताभिः
 कर्तुं भूयः क्षिप्रमपि कुयस् पतने वर्तमानः ।
 ध्यायं ध्यायं नवनवमहं सौख्यदं नः सुखलयाः ।
 गाढोत्पलच्छास्त्रमपराधं वासराणि क्षिपामि ॥ १०५ ॥
 प्रातं प्रातं विरमतं चिरं त्वाष्ट्रयीनां परितः
 याभ्यस्तीवा समञ्जनि मनोभेदिनी वेदनेयम् ।
 अक्षुर्वक्त्रं मयि किञ्च तथा प्रेमपूरं बवत्यो
 विनोदभ्रान्तस्त्रुटिमपि बलादुच्छेद्याथ नेतुम् ॥ १०६ ॥

कश्चित् चक्षुष्योति पुनः पुनरतिशयेन वा चक्षुषति ? चक्षुमयति ?
 तत्र कञ्चे कञ्चे प्रतिपञ्चं वरुणं वरुण्यं विष्णुतुल्यं मनोहरं
 अथा कृतं तं देवापपञ्चं युञ्जत्परिचर्यामनञ्चं कश्चित् वारय ? ॥१०॥

नीत इति । हे सुवन्द्यः ! मधुरभाषिण्य इति भावः वन्धु-
नाभिः वन्धुसमूहैः पित्रादिभिः विविधाविनयैः वल्लविधमिष्टाचारेः
सत्तात् वन्दनं नीतः प्रापितः भूयः पुनः विप्रमि कुशलं शेषं वन्धु-
नाभिति शेषः कर्तुं मलने नगरे वर्तमानः तिष्ठन् कष्टं वः सुखाय
नवनर्तं सौहृदं प्रचयं ध्यायं ध्यायं ध्यात्वा ध्यात्वा पुनः पुनः कृत्ये-
त्यर्थः गाढा प्रवचा या उत्कृष्टा तथा नः ह्यनः ह्येवः तेन परवचम्
ममममम् तथा तथा वाचराशि दिवसान् शिपाणि अतिवाङ्मयानि
॥ १०५ ॥

ज्ञातमिति । त्वाह्वयीषां चार्चितं चिरं ज्ञातं ज्ञातं निरमृत
 ज्ञानम्, वाक्यः त्वाह्वयीष्यः अनोभेदिनी इयं तीर्था दाह्या नेदया
 व्याप्या व्रजजनि ज्ञाता । भवत्यः सवि वक्तुं कुटिलं तथा ताह्वयं
 प्रेषपूरं प्रवचनप्रवाहं वक्तुः विषयं तदवस्था एव ज्ञेयं प्रेषपूरेण अह-
 भ्यान्तः नूतितविषयः अहम् अहम् इदानीं वक्ताम् कुटिलमपि अहम्
 त्वं ज्ञानमपि मेढं ज्ञानमिदं न अतुल्ये न यज्जोनि ॥१०॥

रासोष्णाद्यान् निमि निमि चिरं स्रग्भ्रष्टापदेशात्
 हृन्दारण्ये सुरभिचि सदा सार्धस्रग्भ्रष्टाहवन्ते ।
 भूयोभूयस्तदपि च परित्यागिनो दूषणं मे
 शंसन्त्यः किं कुटिलहृदया न तपन्ते भवत्यः ॥ १०७ ॥
 ते ते चन्द्रावन्ति ! रसभरभ्रान्तनेत्रान्तमैत्री-
 वैचित्रीभिश्चिभुवनजये दत्तहस्तावलम्बाः ।
 उत्सर्पन्तः स्वरूपपदवीं हन्त ते भू विद्यासाः
 निःशङ्कं मे हृदयमधुना प्रांशवः स्रंसयन्ति ॥ १०८ ॥
 तत्तत्तन्वि ! स्वरसि विपिने फुल्लशाखे विशाखे !
 कर्षणीवीं तव सुहृदं वीक्ष्य हृत्वां मिलन्तीम् ।

रासोष्णाद्यादिति । हे कुटिलहृदयाः ! भवत्यः सुरभिचि
 क्षीरभवति हृन्दारण्ये स्रग्भ्रष्टानां स्रग्भ्रष्टाणां अपदेशात् कदात्
 चिरं घततमिति भावः निमि निमि प्रतिरात्रं सदा सार्धं रासो-
 ष्णाद्यान् रासलोणीविनोदान् आस्त्राहवन्ते, तदपि स्रग्भ्रष्टमिति भावः
 परित्यागिनः विरहे निद्राराहित्यादिति भावः ये सप्त भूयोभूयः
 पुनः पुनः दूषणं शंसन्त्यः कथयन्त्यः यतः किं न तपन्ते न सज्जन्ते ?
 ॥ १०७ ॥

ते इति । हे चन्द्रावन्ति ! रसभरेषु प्रेमातिरेकेषु भ्रान्तेन
 चूर्णितेन नेत्रस्य भ्रान्तेन अपाङ्गावलोचनेनेत्यर्थः या मैत्री तस्याः
 वैचित्रीभिः साधुर्यैः लिभुवनस्य जये दत्तः हस्तावलम्बः यैः तथा-
 भूताः प्रांशवः भङ्गान्तः ते तव ते ते भू विद्यासाः स्वरूपपदवीं
 उत्तिपद्यन्तु उत्सर्पन्तः नञ्जन्तः अपुना ददानीं मे सप्त सुहृदं
 निःशङ्कं यथा तथा स्रंसयन्ति अपयवन्तीत्यर्थः कुल खेदे ॥ १०८ ॥

तदिति । हे तन्वि तयाङ्गि ! विशाखे ! फुल्लः साक्षाः
 पिठपात्रि वक्षिन् तादृशे विपिने वने अङ्कं तव सुहृदः पुनः पुनः

कक्षाधीं मे वितरं वितरे । हस्तं वेलात्तराले
 गुप्तां गुह्यावलिमिति वदन् यस्मिन्महासदासम् ॥ १०८ ॥
 तां वैदग्धीपरिमलकक्ष्यामुद्गिरन्ती सखीषु
 क्लान्तिं दूरे चपयसि र्निजां हन्त धन्यासि धन्ये ! ।
 ध्यायन्नाहं तस्मिन् नगरे देवि ! लोकां विशोके
 प्रीत्या यत्र व्यसनविधुरं व्यक्तमुक्त्वा द्रुमामि ॥ ११० ॥
 गम्भीराणि प्रमदगुरुभिर्गूढनर्मप्रबन्धैः
 माध्वीकानां मधुरिममहाकीर्तिविध्वंसनानि ।

नीवीं वसनमन्यं कर्षन् ध्वंशयसि स्वर्गः दृष्ट्वा कामपि स्वविरां नारीं
 तव चक्षुं वा मिसन्तीं समानकान्तो योष्म दृष्ट्वा हे कितवे घृते !
 हन्तेति चेदे, तत्र वेलात्तराले वसनमध्ये गुप्तां रक्षितां कक्षाधीं शोभनां
 मे यत्र गुह्यावलिं गुह्यकारं वितरं देहि इति वदन् तदा वत्
 विश्वः क्षणितः आसन्नं अभूयस् तत्तत्र आरसि ? ॥ १०८ ॥

तामिति । हे देवि ! त्वं सखाषु तां वैदग्धीपरिमलकक्षां
 वातार्थक्षोरमकक्ष्याम् उद्गिरन्ती यती निजां क्लान्तिं धन्यापं दूरे
 चपयसि परिहरसौख्यैः, वन्तु जनसंविभक्तं हि दुःखं सखावेदनं
 भवतीति भावः । हे धन्ये ! हन्त चेदे भन्यासि पुण्यवती अयि ।
 अहम् एह क्वाचित् नगरे ध्यायन् विनययन् तं लोकं न विशोके
 मञ्जानि, यत्र लोके प्रीत्या प्रत्यये व्यसनविधुरं दुःखहन्तापं व्यक्तं
 मया तथा उक्त्वा द्रुमामि प्रचटमामि ॥ ११० ॥

गम्भीराणीति । हे आश्रये मञ्जानि ! मे यत्र गुरुभ्यः
 अथ दराभीं प्रत्येकं उच्छासितं गुरुभिः पृथ्गित्यर्थः गूढानि रक्षयानि
 तानि नगांश्च कोटयानि तेषां प्रबन्धैः प्रपञ्चैः गम्भीराणि दुर्प-
 क्षाणीति यावत्, माध्वीकानां मधूनां मधुरित्वः बाधुर्गन्धश्च वा

सीत्कण्ठं मे खरति हृदयं क्षीमले । क्षीमलानि
 प्रेमोत्सुङ्गंभितपरिचितान्यथ ते जल्वितानि ॥१११॥
 पद्मे ! पद्मसुतमुष्णि ! लतासद्गनि जल्वनिद्रां
 लब्धे सुखा मयि मुरलिकां हर्तुकामां त्वमासीः ।
 धृत्वा पाथौ सुदुरथ मया कञ्चुकं मुञ्चता ते
 यत् प्रारब्धं किमपि तदिहं स्वान्तमन्तः पिनष्टि ॥११२॥
 न्यस्ताङ्गी मे मुरमिषि भुजस्तम्भद्वोरन्तराले
 भूयोभिस्रवं रहसि ललिते ! केलिभिर्लालितासि ।
 अन्तश्चिन्ताविधुरमधुना पांशुपुच्छे लुठन्ती
 हन्त स्नाना रचयसि कथं प्राणसन्धारणानि ॥११३॥

अङ्गाकीर्तिः तस्याः विध्वंसनानि जल्वनानि, प्रेम्णा उत्सुकम् उत्स-
 तम् उत्साहितमिति वाच्यं यत् क्षितं तेन परिचितानि सम्पृक्तानि
 ते तव क्षीमलानि मधुराणि जल्वितानि आकाशान् सीत्कण्ठं
 यथातथा खरति ॥ १११ ॥

पद्मे इति । हे पद्मेन स्तुतं प्रशंसितं यदा पद्मवत् स्तुतं
 सुखं लब्धः तादृशि पद्मे ! लतासद्गनि लतासद्वे मयि जल्वनिद्रां
 व्यालनिद्रां लब्धे मते सति त्वं सुखा मयी मे मुरलिकां हर्तुकामा
 आसीः । अथ अन्तरं सुखः पुनः पुनः ते तव पाथौ धृत्वा कञ्चुकं
 कञ्चुकिनां मुञ्चता मया यत् प्रारब्धम् आचरितमित्यर्थः तदिहं
 किमपि अन्तः स्वान्तम् अन्तःकरणं पिनष्टि अचयतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

न्यस्ताङ्गीति । हे ललिते ! त्वं रहसि विजने मे वनं मुर-
 मिषि भुजस्तम्भद्वोः अन्तराले पञ्चशीतलैः न्यस्ताङ्गी प्रातिताङ्गी
 मयी भूयोभिः केलिभिः लीलाभिः आदिता मोचिताभिः कञ्चुना
 अन्तश्चिन्तया विधुरं व्याकुलं यथा-तथा पांशुपुच्छे रक्षीनिषये लुठन्ती

यः सेवामिर्मुदमुदयिनीं तत्र भद्राङ्गि ! भद्रे !
 नीतस्ताभिर्निशि निशि मनःकर्षिणीभिस्त्वयासीत् ।
 स प्रेष्ठस्ते नवपरिचयाद्विद्वितस्थानभिज्ञैः
 कण्वस्तूष्णीं पुरपरिजनैः सेव्यमानो दुनोति ॥११४॥
 सोढव्यं ते कथमपि बलाच्चक्षुषी मुद्रयित्वा
 तीव्रोत्तापं हतमनसिजोहामविक्रान्तचक्रम् ।
 द्वित्रैरेव प्रियसखि ! दिनैः सेव्यतां देवि ! श्रेष्ठे !
 यास्यामि त्वत्प्रणयचटुलभ्रयुगाङ्गम्बराणाम् ॥११५॥

अतएव ज्ञाना मणिना सती कथं प्राणसन्धारयानि रक्षयि
 करोषि ? कल खेदे ॥ ११२ ॥

व दांत । हे भद्राङ्गि चार्वाङ्गि ! भद्रे ! तत्र हृद्वाग्ने निशि
 निशि ताभिः मनःकर्षिणीभिः सेवाभिः यः तव अद्विनीं मङ्गती-
 नित्यर्थः मुदं नीतः प्रापितः, आसीत् स ते तव प्रेष्ठः प्रियतमः कण्वः
 नवपरिचयात् नूतनसम्बन्धात् रक्षितस्तु हृदयायवस्तु, रक्षितं हृदुगतो
 भावः इत्यन्तरः । अतभिज्ञैः अविविक्तगूढागमैरित्यर्थः पुरपरिजनैः
 नगरपरिवारैः तूष्णीं सेव्यमानः परिचर्यमाणः सन् दुनोति सङ्ग-
 मति ॥ ११४ ॥

सोढव्यमिति । हे श्रेष्ठे ! देवि ! कथमपि अतिलक्ष्णेन वशात्
 चक्षुषी मुद्रयित्वा निमील्य ते तव कर्त्तरि भगो, तीव्रः दुःखञ्च इति
 भावः उत्तापः मन्तापः खल्वं तादृशं हतमनसिजस्तु दुर्विभीतकामस्तु
 उहामस्तु चतुर्घटं विक्रान्तचक्रं विक्रमचक्रम् । सोढव्यम् । हे प्रिय-
 सखि ! द्वित्रैरेव दिनैः तव प्रणयेन प्रेम्णा चटुर्घं चक्रं वत्
 भ्रूयुगं तस्य आङ्गम्बराणां विद्यदितानां सेवतां बाध्यतामिति भावः
 यास्यामि नविद्यामि ॥ ११५ ॥

इत्थं तासामनुनयकलापेशलः क्लेशहारी
 सन्देशं मे कुवलयदृशां कणपूरं विधाव ।
 त्वं मञ्चेतोभवनवङ्गभीमौदपारावतीं तां
 राधामन्तःकमकवलितां सम्भ्रमेणाजिहीषाः ॥११६॥
 सा पत्यङ्गे किशलयदलैः कल्पिते तत्र सुप्ता
 गुप्ता नीरस्तवकितदृशां चक्रवालैः सखीनयम् ।
 द्रष्टव्या ते क्लृप्तमकलिताकण्ठनालोपकण्ठ-
 स्पन्देनान्तर्वपुरनुमितप्राणसङ्गा वराङ्गी ॥ ११७ ॥

इत्यमिति । अनुनयकलायां अनुस्मरणक्रियायां पेशलः कोमलः
 सुषुप्तः अतएव क्लेशहारी दुःखापनोदकः सन् मे मम सन्देश
 तासां कुवलयदृशां नीलोत्पलाक्षीणाम् इत्यम् अनेन प्रकारेण
 कणपूरं विधाव कृत्वा त्वं मम चेतः चित्तमेव भवनं तस्य वङ्गभी
 आधारदारु तस्यां प्रोढा पद्मलम्भा पारावती कपोती तां सततं
 मञ्जुसमवनवङ्गभ्यां स्थितामिति यावत् अन्तःकमेन आन्तरसन्तापेन
 कवलिताम् अभिभूतां तां राधां सम्भ्रमेण गौरवेण आजिहीषाः
 समागच्छ ॥ ११६ ॥

मेति । सा वराङ्गी चारुङ्गी तत्र हन्दावने किशलयदलैः पद्मव-
 पर्णैः कल्पिते रचिते पत्यङ्गे मञ्चे सुप्ता नीरस्तवकितदृशाम् अनु-
 पूर्णनयनानां सखीनां चक्रवालैः हन्दैः गुप्ता रजिता सेवितेति
 यावत् क्लृप्तमकलिता कण्ठनालोपकण्ठनालसन्तानेन
 उपकण्ठसन्तानेन अन्तर्वह्नि शरीरमध्ये अर्जुनितः प्राच्यानां वङ्गः
 यस्याः कण्ठागतप्राचेति यावत् ते वर कर्तारि पत्नी द्रष्टव्या सदिर-
 ज्ञेयेति भावः ॥ ११७ ॥

सख्युलंघनीसुखमतसुरीकृत्य दूरीभविष्योः
 धत्ते प्राणाननुपदविपद्भिश्चित्तापि साध्वी ।
 मुक्तच्छाया मुहुरमुमनाः क्षीणिष्ठे लुठन्ती
 ब्रह्मापेक्षं विलसति गते माधवे माधवीयम् ॥ ११८ ॥
 मालां मैत्रीविदुर ! मदुरःसङ्गसौरभ्यसभ्यां
 वासन्तीभिर्विरचितमुखीं पञ्चवर्णां गृहाण ।
 आरूढायाः परिणतिदयां तादृशीं सारसाद्याः
 साक्षादेतत्परिमलमृते कः प्रबोधे समर्थः ॥ ११९ ॥

सख्युलंघनी इति । ब्रह्मा अपेक्षा यस्मिन् तत् तदेकापेक्षमिति यावत्
 अन्तान्तरापेक्षमिति भावः विलसति विह्वरति तथेति भावः माधवे
 कृष्णे गते मधुरामिति शेषः इयं साध्वी सुगीता साध्वी राधा
 दूरीभविष्योः प्रवृत्त्यत इति यावत् सख्युलंघनेति शेषः लुठन्ती सुख-
 मतं लोभसुखाभिप्रायं शोचमागमिष्यसि त्वं मा क्षिद्यज्जेति मत्कृत-
 प्रबोधवचनाभिप्रायमिति भावः उरीकृत्य अङ्गोक्त्य अनुपदं प्रति-
 क्षेपं विपदा मत्तापन्नितयेति भावः विह्वं चित्तं यस्याः तथाभूता
 अतएव सक्तच्छाया कान्तिमून्यावयवा असुखानुः दुःस्वचित्ता सुष्ठः
 पुनः पुनः क्षीणिष्ठे लुठन्ती प्राणान् धत्ते धारयति ॥ ११८ ॥

माधवीयमिति । हे मैत्रीविदुर सौहृद्याभिप्रां मम उरसा वज्रःस्वसेन
 यः सङ्गः तेन त्वं सौरभ्यं सौगन्ध्यं तेन सभ्यां सभ्यजनोषितामिति
 भावः रम्यामिति पाठान्तरं, वासन्तीभिर्नवमल्लिकाभिः विरचितं
 सुखं प्रादुर्भ्यः यस्याः तथाभूतां पञ्चवर्णां पञ्चविधवर्णपुष्पगुस्तिता-
 मिति यावत् मातां गृहाण । साक्षात् एतस्याः साक्षायाः परि-
 मलं सौरभम् अतः विना कः तादृशीं परिणतिदयां परमदयाम्
 आरूढायाः प्राणायाः सारसाद्याः समसाद्याः प्रबोधे प्राण-
 धारणे प्राणरक्षायां समर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ ११९ ॥

मास्यामोदव्यतिकरवह्निर्वोधितायाः सवाष्पं
 नेत्रद्वन्द्वं दिशि दिशि मुहुर्विचिपन्त्या विलम्बम् ।
 तस्याः प्रोद्यत्पुलककलिकादन्तरायाः पुरस्तात्
 मन्दं मन्दं विनयमसृणस्त्वं विनम्री जिह्वीयाः ॥१२०॥
 धृत्वा मालां किञ्चलयततेरक्षले न्यञ्चदङ्गो
 भ्रूसंज्ञाभिः सपदि सचिवीकृत्य तस्या वयस्याः ।
 दूत्यं स्वस्य प्रणयद्वयम् निवेद्यानवद्यं
 धीमन् ! सद्यो मम कथयितुं वाचिकं प्रक्रमेथाः ॥१२१॥
 यः सर्वस्मात्तव किल गुरुस्त्वञ्च यस्यासि धीरे !
 प्राणेभ्यस्त्वं प्रणयवसतिर्यस्य यः स्यात्तवापि ।

मास्येति । त्वं विनम्यः स्वरगतः विनयेन मसृणः कोमलः सन्
 मास्यस्य यः आसोदव्यतिकरः सौरभमम्बन्धः तेन वाह्वोधितायाः
 बाह्यपानं प्राप्तायाः दिशि दिशि सवाष्पं सानु विलम्बं शून्य-
 भित्तयेः नेत्रद्वन्द्वं नयनयुगलं सङ्घः पुनः पुनः विचिपन्त्याः, प्रोद्यन्ती
 विकसन्ती या पुलककलिका रोमाञ्चाङ्कुरः तया दन्तरायाः व्याप्रायाः
 तस्याः राधायाः पुरस्तात् व्यपतः मन्दं मन्दं जिह्वीयाः तच्छ ॥१२०॥

धृत्वेति । हे धीमन् प्राण ! त्वं मालां धृत्वा किञ्चलयततेः
 प्रह्वनिचवस्य तदीयवयनभूतस्येति भावः, अक्षले प्राले न्यञ्चत्
 निषीदत् अङ्गं यस्य तथाभूतः सन् सपदि भटिति तस्याः राधायाः
 वयस्याः सङ्घरोः भ्रूसंज्ञाभिः भ्रुभङ्गभिरिति भावः सचिवी-
 कृत्य सञ्चारीकृत्य प्रणयं प्रणयपूर्णमिति यावत् कर्त्तरि अनुप्रत्ययः ।
 दूत्यं यस्य तथाभूतः सन् स्वस्य अनवद्यम् अनिम्यं दूत्यं निवेद्य
 सद्यः मम वाचिकं सन्देहं कथयितुं प्रक्रमेथाः आरभन् ॥१२१॥

अ इति । हे देवि ! यः सर्वस्मात् गुरुजनानामिति शेषः सर्वज्ञो
 भवति । सर्वं गुरुजनमपेक्ष्येत्यर्थः तव गुरुः पूज्यः किञ्च, त्वञ्च यस्य

स त्वां हृत्वा मनसि विधुरे हन्त सम्बुधमायः
 कृष्णस्तृष्णाचटुलचटुलं देवि ! सन्देदिशीति ॥१२२॥
 नीति शोषं विरहरविषा सर्वतो हृत्तङ्गागे
 जाने कण्ठस्थलविलुठितप्राणमीनासि तन्वि ! ।
 दूरे सम्प्रत्यविरलसुहृन्मारुतैर्वारितोऽहं
 तृष्णाभोधी विलसदमृतालङ्कितः किं करिष्ये ॥१२३॥
 नायं स्वप्नी निशि निशि भवेद्यत् त्वया सङ्गतिर्मे
 पश्यामोदं विधुमुखि ! निराबाधमास्वादयामि ।
 किन्तु ज्ञातं त्वयि विजयते काचिदाकृष्टिविद्या
 यां शंसन्ती हरसि तरसा मामदूराद्यदूनाम् ॥१२४॥

अस्मि गुरुरिति शेषः, त्वं बद्ध प्राणैर्भ्योऽपि प्रणयवसतिः प्रणय-
 पात्रं, यच्च तवापि स्थात् प्राणैर्भ्योऽपि प्रणयवसतिरिति शेषः,
 हे धीरे ! स कृष्णः विधुरे कातरे मनसि त्वां हृत्वा सम्बुधमायः
 सन्नपन् तृष्णाया बाधसया चटुलचटुलम् अतिचटुलं सन्देदिशीति
 पुनः पुनः सन्दिशति ॥ १२२ ॥

नीति इति । हे तन्वि ! विरहरविषा विच्छेदस्त्रय्येण हृत्त-
 ङ्गागे हृदयहरसि सर्वतः सर्वथा शोषं नीति मति कण्ठस्थले विलु-
 ठिताः प्राणा एव सीमाः भवस्थाः यस्याः तथाभूता अस्मि इति
 जाने मन्ये । सम्प्रति दूरे अविरलैः वनेः सुहृन्मारुतैः सम्बुधवनेः
 वारितः प्रतिबद्धः अतएव तृष्णाभोधी तृष्णासागरे विलसद्भिः अमृतैः
 जलैः आलङ्कितः आग्लाहितः अहं किं करिष्ये ॥ १२३ ॥

नायमिति । हे विधुमुखि ! चन्द्रवदने ! निशि निशि अयं
 स्वप्नः निद्रा न भवेत् प्रतिरात्रं मे निद्रा नास्तीत्यर्थः, अद्वितीयव्यं
 येन स्वप्नेनेत्यर्थः त्वया मे मम वक्रातिः वक्रवः स्थादिति शेषः ।
 पश्य अवलोकय निराबाधं बाधान्मुक्तित्वयः अमोदं निरादम्यति-

सव्यान्दोलः प्रणयरभसादेव तान्त्रोष्ठि ! नमः
 प्रज्ञायन्तीं किमपि भवतीं याचते नन्दसंतुः ।
 प्रेमोद्दामप्रमदपदवीसाक्षिणी शैलकुञ्जे
 दृष्टव्या ते कथमपि न सा माधवी कुञ्जवीथी ॥१२५॥
 विन्दन् वंशीस्रुरितवदनो नैत्रवीथीमकस्मात्
 अन्तर्बाधाकवलितधियो धातुभिर्धूमलोऽहम् ।
 क्रीडाकुञ्जे लुठितवपुषः श्रान्तमानन्दधारा-
 कलोलैस्ते रहसि सहसोत्फुल्लमुक्तासयिष्ये ॥ १२६ ॥

त्वयः आस्तादयामि भुञ्जे । किन्तु त्वयि काचित् आकाङ्क्षिविद्या
 आकर्षणविद्या विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते इति ज्ञातं विदितं
 मां विद्यां यंसनी जपनी सती त्वं तरसा बलेन यदूनां बहुवंशीवा-
 नाम् अदुरात् साक्षिभ्यात् मां हरसि ॥ १२४ ॥

सव्यान्दोल इति । हे तान्त्रोष्ठि रत्नोष्ठि ! सव्यान्दोलः
 सव्यबाहुष्वः अधोऽवित्त इति, यावत् एषः नन्दसंतुः कृष्णः नमः
 अवनतः सन् प्रज्ञायन्तीं भवतीं प्रणयरभसात् प्रेमकोपात् किमपि
 याचते प्राप्यते । प्रेमूष सद्दामः उत्कटः यः प्रमदः सद्दामः
 तस्य पदव्याः पयः सद्दुभवमार्गस्थोत्कर्षः साक्षिणी साक्षादुत्प्रेरी शैल-
 कुञ्जे वा माधवी वामनी कुञ्जवीथी निकुञ्जस्थो अस्तीति शेषः
 सा कथमपि ते तव वर्त्तरि वशी न दृष्टव्या इतीति शेषः ॥१२५॥

विन्दन्निति । वंशीस्रुरितवदनः वेणुविभूषितमुखः वेणुं वाद-
 यन्नित्यं अकस्मात् नैत्रवीथीं हृदिभक्तिं विन्दन् गच्छन् धातुभि-
 र्नेत्रिकादिभिर्धूमलः कृष्णलोहिताङ्गः स्वयं, धूमधूमसो कृष्णलोहिते
 रत्नमयीः । अहम् अन्तर्बाधा अन्तःसन्नापः तेन अवलिता आक्रान्ता
 धीर्यसाः तयामुतायाः क्रीडाकुञ्जे लुठितवपुषः लुठितकरीरायाः
 ते तव रहसि विजने श्रान्तं वदुरिति शेषः श्रान्तधारायां सङ्गोचैः

प्रेमोच्चाहादहमधिवहन् वाय्वधारामकाण्डे
 गण्डोत्सङ्गे अरपरिभवैः पाण्डुरे दत्तबुधः ।
 कुर्वन् कण्ठग्रहविलसितं नन्दयिष्यामि सत्त्वं
 सान्द्रेण त्वां सहचरि ! परिष्वङ्गरङ्गोत्सवेन ॥ १२७ ॥
 इत्थं तीव्रव्यसनजलधेः पारसीमामिवासां
 सन्दे शैर्मे धृतगरिमभिर्दृश्यन् दूरदर्शी ।
 भूयः कुर्वन् कुवलयदृशां तत्र चित्तानुकूलं
 कालं कश्चित् त्वमतुलमते ! गोकुलान्तर्नयेथाः ॥ १२८ ॥
 गोपेन्द्रस्य व्रजभुवि सखे ! केवलं यावया ते
 नार्थः सिध्येन्नम बहुमतः किन्तु वाढं तवैव ।

तरङ्गः उत्फुल्लम् उल्लसितं सहसा उल्लासविधौ निरतिशयानन्दं
 प्रापयिष्यामीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

प्रेमोच्चाहादिति । हे सहचरि ! अहं प्रेम्णः उच्चाहात्
 अतिशयात् अकाण्डे सहसा वाय्वधाराम् अनुधाराम् अधिवहन्
 स्त्रावयन् अरपरिभवैः कामोदकैः पाण्डुरे गण्डस्य उत्सङ्गे प्रदेशे
 त्वदोवे इति शेषः दत्तबुधः जगत्सुखिनः कण्ठग्रहविलसितं कण्ठा-
 ज्ञेयव्यापारं कुर्वन् सान्द्रेण नादेन परिष्वङ्गरङ्गोत्सवेन आशिङ्गन-
 रसोच्चासेन त्वां सत्त्वं नन्दयिष्यामि ॥ १२७ ॥

इत्यमिति । हे अत्युन्नते महाप्राज्ञ । दूरदर्शी विचक्षेयस्त्वम्
 इत्यम् एवम्भूतैः मे मम धृतगरिभूभिः सुर्वचप्रतिपादकैः मे मम
 सन्देहैः आर्षा गोपाङ्गनानां तोत्रस्य व्यसनजलधेः रिण्डेष्टाङ्गुधेः
 पारसीमामिव दर्शयन् भूयः पुनः तत्र कुवलयदृशां भीषोत्पन्नय-
 नानां तासां चित्तानुकूलं मनःप्रीतिकारं कुर्वन् गोकुलान्तः गौकुल-
 मध्ये कश्चित् काळं नयेथाः अतिवाङ्मयेः ॥ १२८ ॥

गोपेन्द्रश्चेति । हे सखे ! गोपेन्द्रस्य नन्दस्य व्रजभुवि गोकुले

प्रेमोन्नासं परिकलयता गोपसीमन्तिनीनां
 अर्तव्या मे सपदि भवता भारतीसारतेयम् ॥ १२८ ॥
 गोष्ठक्रीडाक्षसितमनसो निर्व्यलीकानुरागात्
 कुर्वाणस्य प्रथितमधुरामण्डले ताण्डवानि ।
 भूयोरूपाश्रयपदसरोजम्भनः स्वामिनोऽयं
 तस्योद्दामं वहतु हृदयानन्दपूरं प्रबन्धः ॥ १२९ ॥
 श्रीदामाद्यैः शिशुसहचरैर्बाल्यखेलामकार्षीत्
 गोपालीभिः सह युवतिभी रासकेलिं चकार ।
 दुष्टान् दैत्यानपि बहुतरान् हेतुया यो जघान
 स श्रीकृष्णस्तरुणकरुणस्तारयेद्यो भवाब्धिम् ॥ १३१ ॥
 इत्युद्यवसन्धेशाख्यप्रबन्धः समाप्तः ।

ते तव बाल्या प्रस्थानेन केवलं मम बहुमतः स्वर्गः सिध्येत् इति न,
 किन्तु तवैव वाङ्मयं स्वर्गं सिध्येदिति शेषः । तत्रात्र गोपसीमन्ति-
 नीनां गोपीनां प्रेमोन्नासं परिकलयता परिपश्यता भवता सपदि
 मे मम दयं भारतीसारता वाचां सारत्वं अर्तव्या । गोपाङ्गुलानां
 प्रेमोन्नासद्वयेन चरितार्थतादृशार्थसिद्धिस्तवेति भावः ॥ १२८ ॥

गोष्ठेति । निर्व्यलीकानुरागात् अकपटप्रणयात् गोष्ठे वा
 क्रीडा विहारः तत्रा स्तुतिमत्तमो यस्तु तादृशस्तु, प्रथितं विश्रुतं यत्
 मधुरामण्डलं तस्मिन् ताण्डवानि भटनानि कुर्वाणस्तु भूयोरूपाणां
 प्रभूतश्रियास्तु आश्रयं पदसरोजम्भ पादपद्मं यस्तु तथाभूतस्तु तस्तु
 स्वामिनः कृष्णस्तु अयं प्रबन्धः उद्दामं हृदयानन्दपूरं वहतु जनयतु
 ॥ १२९ ॥

श्रीदामाद्यैर्गतिः । यः श्रीदामाद्यैः शिशुभिः बाल्यैः सह-
 चरैः बाल्यखेलास्तु अकार्षीत्, युवतिभिः गोपालीभिः गोपाङ्गुलाभिः

काशीस्तोत्रम् ।

सत्यज्ञानानन्दतीर्थं प्राप्नोऽहं यत्प्रसादतः ।

तं गुरुं परमं हंसं विश्वेश्वरमजं भजे ॥ १ ॥

विश्वेशं माधवं दुःखिदं दण्डपाणिञ्च भैरवम् ।

वन्दे काशीं गुह्यं गङ्गां भवानीं मणिकर्णिकाम् ॥ २ ॥

अखण्डः सच्चिदानन्दः शिवो देवो महेश्वरः ।

तस्य तां परमां शक्तिं काशीं स्तोमि सदुक्तिभिः ॥ ३ ॥

वङ्ग राघवेलिं रानोत्सवं चकार, दुष्टान् बहूतरानपि दैत्यान्
क्षेत्रया चण्डीयया जघान कृतवान्, तरुणा प्रहृष्टा कक्ष्या दद्या
यस्य तपोःशतः दद्यान्निधिरित्यर्थः वः श्रीकृष्णः वः सुष्माकं भवाम्बि
संसारसागरं तारयेत् ॥ १२१ ॥

इति श्रीश्रीवानन्दविद्याभारभट्टाचार्येण कृता

उद्भवसन्देशव्याख्या समाप्ता ।

सत्येति । अहं यस्य प्रसादतः प्रसादात् अत्युत्पादित्यर्थः
सत्यं ज्ञानम् आनन्दः सत्यज्ञानानन्दः परमात्मा तस्य तीर्थं ज्येष्ठं
काशीमित्यर्थः प्राप्नोः, तं गुरुम् आचार्यं परमं हंसं परमयोगिन-
मित्यर्थः अजम् अनादमित्यर्थः विश्वेश्वरं भजे वन्दे । अतुष्टु-
हस्तमितिशिष्ट ॥ १ ॥

विश्वेशमिति । विश्वेशं विश्वेश्वरं माधवं दुःखिदं मधेशं
दण्डपाणिं भैरवं काशीं गुह्यं ज्ञानवापीमित्यर्थः गङ्गां भवानीं
मणिकर्णिकाञ्च वन्दे प्रणमामि ॥ २ ॥

अखण्ड इति । देवो महेश्वरः शिवः अखण्डः पूर्णः सच्चिदा-

श्यामां षोडशवार्षिकीं सकरुणां मूर्त्तिं दधानां वरं
 हस्ताभ्यामभयञ्च विश्वजननीं विद्येति या गीयते ।
 या दृष्टा स्मरणं गतापि सततं या कीर्त्तिता संस्तुता
 या स्मृता प्रणता श्रुता प्रकुरुते नृणां परं महत्फलम् ॥४॥
 भूमिष्ठापि न यात्र भूमिर्दिवतोऽप्युच्चैरधःस्थापि या
 या बद्धा भुवि मुक्तिदा स्युरमृतं यस्यां मृता जन्तवः ।
 या नित्यं त्रिजगत्पवित्रतटिनीतीरे सुरैः सेव्यते
 सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत् ॥५॥

जन्तुः परमात्मा तस्य देवस्य परमां महतीं शक्तिं काशीं सदुक्तिभिः
 शोभनवचनैः कौभिः ॥ २ ॥ —

श्यामाभिति । श्यामां श्यामवर्णां, शीतकाले भवेदुष्णा चष्ण-
 काले च शीतला । नवयौवनरम्यजा सा स्त्री श्यामेति गीयते
 दन्तुक्लबलणां वा, षोडशवार्षिकीं षोडशवर्षीयां सकरुणां सदयां
 मूर्त्तिं हस्ताभ्यां वरसु अभयञ्च दधाना या विश्वजननी विद्या इति
 गीयते कीर्त्यते, या दृष्टा स्मरणं गता, सततं कीर्त्तिता संस्तुता,
 स्मृता या प्रणता वन्दिता, श्रुता च नृणां परं महत्फलं प्रकुरुते
 जनयति ॥ ४ ॥

भूमिष्ठेति । या भूमिष्ठापि अत्र जगति न भूः, या अधःस्थापि
 अधोवर्त्तिनी अपि त्रिदिवतः स्वर्गात् अपि उच्चैः उन्नता, या भुवि
 बद्धापि एकत्र स्थितापि मुक्तिदा जनानां बन्धनमोचनीत्यर्थः यस्यां
 मृताः जन्तवः प्राप्तिनः अमृतं स्युः बभूवुः इत्यर्थः, अत्रास्तिः
 सकर्मक इति चिन्त्यम् । या नित्यं सततं त्रिजगतां पवित्रं वत्
 तटिनीतीरं गङ्गातीरं तत्र स्थितेति शेषः सुरैः देवैः सेव्यते
 आराध्यते, त्रिपुरारिर्हरस्य राजनगरी राजधानी सा काशी अपायात्
 जगत् पायात् रक्षेत् । युष्मकमिदम् । शार्ङ्गविप्रीडितं द्रुतं

पूर्वजन्मशतकोटिसञ्चितं

पापराशिमतुलं विनाशयेत् ।

काशिका परपदप्रकाशिका

दर्शनव्यवणकीर्त्तनादिभिः ॥ ६ ॥

यः काशीं स्तौति मेधावी यः काशीं हृदि धारयेत् ।

तेन तप्तं तपस्तीव्रं तेनष्टं क्रतुकोटिभिः ॥ ७ ॥

वाराणसीति काशीति महामन्त्रमिमं जपन् ।

यावज्जीवं त्रिसन्ध्यं तु जन्तुर्जातु न जायते ॥ ८ ॥

यस्तु काशीति काशीति द्विस्त्रिजपति पुण्यवान् ।

अपि सर्वपवित्रेभ्यः स पवित्रतरो महान् ॥ ९ ॥

सूत्र्यांश्चैवेदि सः सजो सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात्
॥ ५ ॥

पूरेति । दर्शनव्यवणकीर्त्तनादिभिः परपदस्य परमपदस्य कैवल्य-
स्तेति भावः प्रकाशिका जनयित्वो काशिका पूर्वजन्मनां शतकोटिषु
सञ्चितम् अतुलं पापराशिं विनाशयेत् । रघोद्विताहत्तं, रात् परैर्नर-
न्तरे रघोद्वतेति तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

य इति । यः मेधावी बुद्धिमान् काशीं स्तौति, यः काशीं
हृदि धारयेत्, तेन तीव्रं कठोरं तपः तप्तं चरितं, तेन क्रतुकोटिभिः
कोटिकोटिवर्षैः इष्टम् । इतः पञ्चसु अतुष्टुषुष्टम् ॥ ७ ॥

वाराणसीति । यावज्जीवं त्रिसन्ध्यं जन्तुः जीवः वाराणसीति
काशीति इमं महामन्त्रं जपन् जातु कदाचित् न जायते न पुन-
र्जन्म लभते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यस्त्विति । यस्तु पुण्यवान् जनः काशीति काशीति मन्त्रमिति
येषु द्विस्त्रिः द्विवारं त्रिवारं वेत्यर्थः जपति, स सर्वपवित्रेभ्यः अपि
महान् पवित्रतरः ॥ ९ ॥

सुने । न मे प्रियस्तद्वद्दीक्षितो मम पूजकः ।
 यादृक् प्रियतरः सत्यं काशीस्तवनञ्चालसः ॥ १० ॥
 वरं काशीपुरीवासी मासीपवसनादिभिः ।
 विचित्रच्छत्रसुच्छायं राज्यं नान्यत्र कामये ॥ ११ ॥
 काशीवासी चतुर्कथः पुङ्गवोऽपि
 श्रेष्ठो राजन् ! मुक्तिकन्याव्रतो यत् ।
 अन्यत्रस्थः सार्वभौमः स्वधर्मी
 न स्याच्छ्रेयान् गर्भवासैकयोग्यः ॥ १२ ॥
 जङ्घेषु सर्वेष्वपि मज्जमाने-
 श्वियं चिदानन्दमयी न मज्जति ।
 स्वयं निमग्ना कथमुदरेत्परान्
 लोके च वेदे च विचार्यमेतत् ॥ १३ ॥

सुने इति । हे सुने ! सत्यं काशीस्तवनञ्चालसः वाराणसी-
 स्मृतिपरः जनः यादृक् मम प्रियतरः, दीक्षितो व्रतो मम पूजकः
 तद्वत् मे मम न प्रियः ॥ १० ॥

वरमिति । मासीपवसनादिभिरपि काशीपुर्यां वासी वरं
 मनाक्प्रियः इत्यर्थः, किन्तु अन्यत्र स्थाने विधित्वेण जलत्वेण सुच्छायं
 शोभनच्छायासमन्वितं राज्यं न कामये नाभिसम्प्राप्नोत्यर्थः ॥ ११ ॥

काशीति । हे राजन् ! काशीवासी चतुर्कथः क्षुधाक्षीयः
 पुङ्गवोऽपि स्त्रेष्णजातिविशेषोऽपि यत्पुत्रतः मुक्तिरेव कन्या तथा
 व्रतः, अतः श्रेष्ठः । अन्यत्रस्थः काशीव्यतिरिक्तस्थानवर्ती स्वधर्मी
 स्वधर्मवतः सार्वभौमः सन्नाडपि गर्भवासस्य एकयोग्यः पुनर्जन्मवासी
 अतएव श्रेयान् श्रेष्ठः न स्यात् । शास्त्रिनोव्रतं मासी गौचेच्छास्त्रिनी
 वेदशोकैरिति तद्वत्त्वयात् ॥ १२ ॥

जङ्घेष्विति । सर्वेषु जङ्घेषु अचेतनपिण्डेषु मज्जमानेषु काश-

सर्ववाङ्मनसातीतं भावाभावविवर्जितम् ।

चिन्मात्रं यत्परं ब्रह्म पञ्चक्रोशात्मकं हि तत् ॥१४॥

तदेतत् क्षेत्रमापूर्य स्थितं सर्वगमप्यहो ।

अनुग्रहार्थं लोकानामिति वेदविदो विदुः ॥ १५ ॥

शम्भोः शक्तिरियं काशी तदभिन्ना परा चितिः ।

शिव एव हि जानाति काशिकायाः परं सुखम् ॥१६॥

शिवस्यापि परं सौख्यं काशिका वेत्ति तत्परा ।

निर्विशेषा च शुद्धा च जडा चेति त्रिधा मता ॥१७॥

क्षेत्ररूपा जडा काशी मोचयेत्सर्वदेहिनः ।

मूर्तिरूपा तु या काशी शुद्धा सा चिन्मयी सती ॥१८॥

सागरे इति भावः इत्थं चिदानन्दमयी काशी न मल्लजति न विलयं गच्छति । तथाहि स्वयं निभग्ना निभल्लनप्रवणा कथं परान् व्यन्यान् उद्धरेत् ? न कथमपीत्यर्थः, लोको च वेदे च एतत् विचार्य विचारणीयम् । इतोऽपि अनुदुष्टम् ॥ १२ ॥

सर्वेति । सर्वेषां वाङ्मनसयोः अतीतम् अगोचरं, भावाभावाभ्यं सत्तामत्ताभ्यां विवर्जितं विरहितं चिन्मात्रं ज्ञानमात्रं यत् परं ब्रह्म, तत् हि तदेव पञ्चक्रोशात्मकं क्रोशपञ्चकमितं स्थानमिति शेषः काशीति यावत् ॥ १४ ॥

तदिति । तत् परमं ब्रह्म सर्वगमपि सर्वव्यापकमपि लोकानाम् अनुग्रहार्थम् एतत् क्षेत्रं स्थानम् व्यापूर्य विशेषेण व्याप्य स्थितमिति वेदविदः विदुः । अहो आश्चर्यम् ॥ १५ ॥

शम्भोरिति । इत्थं काशी शम्भोः शक्तिः सामर्थ्यरूपेत्यर्थः परा चितिः परमं ज्ञानं तदा काश्या अभिन्ना परमज्ञानरूपा काशीत्यर्थः शिव एव काशिकायाः परं सुखं जानाति ॥ १६ ॥

शिवस्येति । काशिकापि तत्परा शिवपरायणा अतएव शिवस्य

पूर्णरूपा स्वमाहात्म्यं स्वयमेव विचारयेत् ।

निर्विशेषा तु मुक्तानां शिवस्य च परा गतिः ॥१८॥

कोटिजम्बसहस्रेषु तपोध्यानसूमाधिभिः ।

प्रसादितो शिवो येन स एव वेत्ति काशिकाम् ॥२०॥

यस्याः प्रसादादहमेव शम्भुः

जानामि शम्भुं सकलात्मभूतम् ।

स्मरामि शम्भुं प्रणवं शिवञ्च

शिवप्रियां तां प्रणमामि काशीम् ॥ २१ ॥

परं शौच्यं परमानन्दवनिर्लभ्यैः वेत्ति जानाति, सा काशी निर्विशेषा विशेषरहिता च सर्वेषां समेत्यर्थः शुद्धा च पवित्रा च जडा अचेतना प्रकृतिश्च इति लिङ्गा लिङ्गकारा मता कथिता ॥१७॥

चेत्नेति । चेत्नेरूपा आधारस्वरूपिणी जडा काशी सर्वान् देहिनाः मोचयेत् सृष्टिं दयेत्, मूर्तिरूपा साकारेत्यर्थः सा काशी सा शुद्धा चिन्मयी ज्ञानमयी सती ॥ १८ ॥

पूर्णैति । पूर्णरूपा काशी स्वयमेव अस्य भाहात्म्यं विचारयेत् विचारयितुं शक्नुवात् नापर इति भावः । निर्विशेषा तु काशी मुक्तानां अन्तर्भोज्याणां शिवस्य च परा गतिः ॥ १९ ॥

कोटोति । येन कोटिजम्बसहस्रेषु तपसा ध्यानेन समाधिना चित्तैकाग्रतया शिवः प्रसादितः तोषितः, स एव काशिकां वेत्ति जानाति नापर इति शेषः ॥ २० ॥

यस्या इति । यस्याः काश्याः प्रसादात् अहमेव शम्भुः शिवः सन् सकलानाम् आत्मभूतं शम्भुं जानामि, शम्भुं यद्वरं प्रणमन् शोद्धाररूपं शिव स्मरामि च, तां शिवप्रियां काशीं प्रणमामि । उपजातिवृत्तम् ॥ २१ ॥

प्रकाशयेत् वाच परात्मतत्त्वं
 प्रकाशतेऽस्वामिति वाच काशी ।
 चिन्मात्ररूपपि च गीयते वा
 तां ब्रह्मविद्यां प्रथमामि काशीम् ॥ २२ ॥
 यस्यां वसन् जन्तुरपैति धर्मं
 भुक्तिं च विश्वेश्वरमार्थसङ्गम् ।
 गङ्गां सुविद्यां परमां गतिं च
 सा काशिका मेऽस्तु गतिर्मुमुक्षोः ॥ २३ ॥
 सर्वाणि तीर्थानि वसन्ति यस्यां
 वेदाः सदेवाः सुनयश्च मुक्तौ ।
 विभूषिता या परया द्युनद्या
 सा काशिका मेऽस्तु गतिर्मुमुक्षोः ॥ २४ ॥

प्रकाशयेदिति । वा वाच योत्र परात्मतत्त्वं प्रकाशयेत् बोध-
 येत्, यस्यां यस्यामित्यर्थः प्रकाशते परात्मतत्त्वमिति वा, वा च
 चिन्मात्ररूपा ज्ञानस्वरूपिणी गीयते च, तां ब्रह्मविद्यां काशीं प्रथ-
 मामि । उपजातिद्वयम् ॥ २२ ॥

स्वामिति । जन्तुर्जीवः यस्यां वसन् धर्मं भुक्तिं भोगं काम-
 मिति यावत् विश्वेश्वरम् आख्येयङ्गं बाधुसङ्गं गङ्गां योभनां विद्यां
 परमां गतिञ्च उपैति प्राप्नोति, सा काशिका सुसुखोः कोक्तुमिच्छोः
 मे मम गतिः यस्तु भवतु । एन्द्रवज्रादत्तं, स्यादिन्द्रवज्रा यदि तो
 जगौ ग इति तद्वच्चत्वात् ॥ २३ ॥

सर्वाणीति । यस्यां सर्वाणि तीर्थानि सुखलोकानि वेदाः
 श्रुतयः सदेवाः सुनयश्च मुक्तौ सुहृदयं वसन्ति, वा परया नङ्गत्वा
 द्युनद्या सुरधुन्या विभूषिता च, सा काशिका सुसुखोर्मे मम गति-
 रस्तु । उपजातिद्वयम् ॥ २४ ॥

यवः शिवः स्यादशिवोऽपि यस्याम्
 अभद्रमुक्तं मरणञ्च भद्रम् ।
 दरिद्रापि श्रीपतितुल्य आस्ते
 तां काशिकां को न भजेत् सुबुद्धिः ॥ २५ ॥
 विरक्तियोगादिभवा हि विद्या
 सुदुर्लभा नास्ति कलौ विमुक्तिः ।
 यस्यां मृतस्तां समुपैति जन्तुः
 शिवप्रसादादिति निश्चितं हि ॥ २६ ॥
 अतः सदा सैव निषेवितव्या
 सुमुचुभिः शङ्करराजधानी ।

यव इति । यस्यां यवः मृतदेहः अशिवोऽपि अभद्रमुक्तोऽपि
 शिवः स्यात्, अभद्रम् अभद्रकर्म उक्तं मरणञ्च भद्रं भद्रकर्म स्यात्,
 दरिद्री दारिद्र्ययुक्तोऽपि श्रीपतितुल्यः सत्प्रीतिवधः आस्ते
 भवति, कः सुबुद्धिः तां काशिकां न भजेत् ? सर्व एव भजेदित्यर्थः ।
 उपजातिवृत्तम् ॥ २५ ॥

विरक्तोति । विरक्तिः संसारेषु विरामः योनः जीवन्मुक्तयो-
 रैक्यचिन्तनं तौ आदौ येषां तेषां भवा उत्पत्तादिनी विद्या ज्ञानमिति
 यावत् सुदुर्लभा दुष्प्रापेत्यर्थः, अतः कलौ विमुक्तिः न अस्ति लोकानां
 पापबाहुल्येन तद्विद्याराहित्यात् विद्यां विना च उक्तप्रसङ्गादिति
 भावः । किन्तु यस्यां काश्यां मृतः जन्तुः शिवस्य प्रसादात् तां
 मुक्तिं समुपैति सम्यक् ज्ञाते तादृशज्ञानविनयेऽपीति शेषः । इति
 निश्चितं हि निश्चितं चङ्ग शास्त्रकारैरिति शेषः । उपजातिवृत्तम्
 ॥ २६ ॥

अव इति । अतः शारणात् मुक्तिसाधनत्वादिति भावः सुमुचुभिः

स्वधर्मनिष्ठैः कलिकाल एका
 ध्येया च वन्द्या परिकीर्त्तनीया ॥ २७ ॥
 ये पुण्यशीलाः परिकीर्त्तयन्ति
 कार्शीं सदैव प्रथमन्ति भक्त्या ।
 तेषामहम्पादरजो विभर्ति
 शोचामि नित्यं दयया तदन्यान् ॥ २८ ॥
 वसन्ति पापा न हि काशिकायां
 वसन्ति चेदत्र सृतिर्न जायते ।
 सृतिर्भवेत्तत्र हि यातनाक्षयः
 तथापि चान्ते परिमुच्यतेऽसौ ॥ २९ ॥

सृष्टिकामिभिः सैव शङ्करश्च हरश्च राजधानी कार्शी सदैव निवेदि-
 तव्या आराध्या । स्वधर्मनिष्ठैः स्वधर्मरतैः जनैः कलिकावे एका
 नैवद्या सा कार्शी ध्येया वन्द्या परिकीर्त्तनीया च । उपजातिवृत्तम्
 ॥ २७ ॥

ये इति । ये पुण्यशीलाः सदैव कार्शीं भक्ता परिकीर्त्तयन्ति
 प्रथमन्ति च, अहं तेषां पादरजः पदधूषीं विभर्ति धारयामि, तदन्यान्
 तेभ्यः अन्यान् जनान् दयया नित्यं शोचामि एते वराकाः वृथा
 कार्यं नवन्तीति शोककारणमिति भावः । उद्भववृत्तावृत्तम् ॥ २८ ॥

वसन्तीति । पापाः जनाः काशिकायां न हि वसन्ति, चेत्
 यदि वसन्ति तदा अत्र सृतिः सरणं तेषामिति शेषः न जायते न
 भवति, चेत् यदि सृतिः सरणं भवेत् तदापि यातनाक्षयः न हि
 नैव भवेदिति शेषः । तथापि यातनाभोगेऽपि चान्ते यातनाभो-
 गान्ते अथवा पापी जनः परिमुच्यते वृत्तो भवति । उद्भववृत्ता-
 वृत्तम्, उद्भववृत्ता प्रथमे सप्तौ श्लोकं समाप्तम् ॥ २९ ॥

आदौ काश्यां धर्ममार्गेण वासः
 पापत्यागः काशिमाहात्म्यदृष्टिः ।
 देहं गेहं पुत्रमित्रादि यस्य
 सर्वं तुच्छं सोऽधिकारी महात्मा ॥ ३० ॥
 वासः काश्यां सज्जनानां प्रसङ्गो
 गङ्गास्नानं प्रापकर्मारविद्य ।
 पुण्ये प्रीतिः स्वेच्छया लाभसौख्यं
 दानं शक्त्या न प्रतियाह्वयमन्त्रम् ॥ ३१ ॥
 अष्टावेते यस्य सन्त्येव योगा
 योगाभ्यासैस्तस्य किं काशिकायाम् ।
 एवं ज्ञात्वा यो वसेत् काशिकायां
 सद्यो मुक्तोऽसौ भवेन्नैव चान्यः ॥ ३२ ॥

आदाविति । यस्य आदौ धर्ममार्गेण स्वधर्मानुष्ठानेन वासः
 स्थितिः, प्रापानां कर्मणां त्यागः अननुष्ठानं, काशिमाहात्म्यस्य
 दृष्टिदर्शनं, तथा गेहं देहं पुत्रमित्रादि सर्वं वस्तुवति शेषः तुच्छं
 हेतुत्वेन परिचितमिति भावः, यः महात्मा काश्याम् अधिकारी ।
 गान्धनीपुत्रं, मात्तो नो चेन्नालिनी चेदबोद्धैरिति तज्ज्ञप्त्यात् ॥३०॥

वास इति । काश्यां वासः, सज्जनानां प्रसङ्गः प्रकर्षेण सङ्गतिः,
 गङ्गास्नानं, प्रापकर्मसु अविद्यः अननुष्ठानः, पुण्ये पुण्यकर्मणि प्रीतिः
 अनुष्ठानः, स्वेच्छया लाभे अर्थप्राप्तौ सौख्यं सुखमन्तति, शक्त्या
 यथाशक्तीत्यर्थः दानम्, अन्त्रं न प्रतियाह्वयम् अर्थेण प्रतिपहराहित्य-
 मित्यर्थः, यस्य एते अष्टौ काशीवासादयः पूर्वोक्ताः योगाः व्यापारा
 इति वावत् सन्त्येव विद्यन्ते एव, तस्य काशिकायां योगाभ्यासेः
 जोषत्रङ्गुणोरैक्यचित्तनस्य अभ्यासेः किं ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः

काश्यां कृतातिपापस्य दारुणा रुद्रयातना ।

अहो रुद्रपिशाचत्वं नरकेभ्योऽपि दुःसहम् ॥ ३३ ॥

तस्मात् पापं न कर्त्तव्यं मनागपि विभोः पुरे ।

जातं यत्तत् प्रमादेन प्रायश्चित्तेन नश्यति ॥ ३४ ॥

स्थापनं शिवलिङ्गादेः पञ्चक्रोशी प्रदक्षिणा ।

स्नानं दानं दया खेदः प्रायश्चित्तं महत् स्मृतम् ॥ ३५ ॥

पापमेव हि कर्त्तव्यं मतिरस्ति यदीदृशी ।

पूर्वोक्ताद्विधयोगेनैव तस्य योगित्वादिति भावः एवं ज्ञात्वा यो जनः
काशिकायां पुण्यां वसेत् असौ सद्यः सपदि मुक्तः भवेत्, अन्यः अपरः
न च मुक्तो भवेदिति शेषः । युष्मकम् । शालिनीयुक्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

काश्यामिति । काश्यां कृतम् अतिपापम् उतकटं दुश्चरितं
महाहस्तादीति भावः तेन तस्य दारुणा अतितीव्रा रुद्रयातना रुद्र-
गणक्रियमाणा यातना व्यादिति शेषः, अहो खेदे, रुद्रपिशाचत्वं
रुद्राणां क्रोधेन जनितं पिशाचधर्मित्वमिति भावः नरकेभ्योऽपि
दुःसहम् अमहनीयमित्यर्थः । इतो ह्यपश्चाद्यत्पर्यन्तेषु अनुष्टु-
प्स्तम् ॥ ३३ ॥

तस्मादिति । तस्मात् दुःसहयातनानिदानत्वादिति भावः विभोः
गङ्गारस्य पुरे काश्यां मनागपि स्वल्पमपि पापं न कर्त्तव्यम् । यच्च
प्रमादेन अनादधानेन जातं तत् पापं प्रायश्चित्तेन शुद्धिजनकव्यापारेण
नश्यति ॥ ३४ ॥

स्थापनमिति । शिवलिङ्गादेः आदिपदेन तटर्चनादीनां परि-
यञ्जः । स्थापनं प्रतिष्ठापनमित्यर्थः, पञ्चक्रोशी प्रदक्षिणा पञ्चक्रोश-
मितायाः काश्याः प्रक्षालनीकरणमित्यर्थः, स्नानं, दानं, दया प्रायश्-
चित्ति शेषः, खेदः कथमेतद् दुष्कृतं मया कृतमित्यनुत्तापः, महत्-
प्रायश्चित्तं स्मृतम् ॥ ३५ ॥

पापमिति । पापमेव कर्त्तव्यं भवेति शेषः, यस्य ईदृशी मतिः

सुखेनान्यत्र कर्त्तव्यं महीच्छस्ति महीयसी ॥ ३६ ॥

यथा कामातुरो जन्तुरेकां रक्षति मातरम् ।

तथा पापकृता काशी रक्षितव्या सुमुक्षुणा ॥ ३७ ॥

काश्यां मृतानां मुक्तिः स्यान्न वेति विवदन्ति ये ।

नरकं यान्ति ते पापाः काका गृध्रा भवन्त्यथ ॥ ३८ ॥

तस्मात् सर्वे परित्यज्य श्रोतव्याः काशिसत्कथाः ।

न विना श्रवणं पुण्यं पापं वा वेत्ति कोऽपि हि ॥ ३९ ॥

काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शिवपूजनम् ।

अस्ति, तेन जनेन सुखेन अन्यत्र अन्येषु स्थानेष्वित्यर्थः कर्त्तव्यं पाप-
निति शेषः, हि यतः मही पृथिवी महीयसी अतिमहती अस्ति
॥ ३६ ॥

यथेति । कामातुरः जन्तुः जीवः यथा एकां केवलां मातरं
रक्षति न अभिगच्छतीत्यर्थः कामातुरेण सर्वा एव नारी मर्यते
केवला जननी नेति भावः । तथा सुमुक्षुणा पापकृतापि काशी
रक्षितव्या काश्यां पापं न कर्त्तव्यमिति भावः । अन्यत्र तु कृतं
पापं वाराणस्यां विनश्यति । वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चलेषु भवि-
ष्यतीति वचनादिति भावः ॥ ३७ ॥

काश्यामिति । ये जनाः काश्यां मृतानां जन्तूनां मुक्तिः स्यात्
न वा इति विवदन्ति विचारयन्ति, ते पापाः नरकं यान्ति, अथ
नरकभोगानन्तरं काकाः गृध्राश्च भवन्ति ॥ ३८ ॥

तस्मादिति । तस्मात् सर्वे परित्यज्य काशिकायाः सत्कथाः
श्रोतव्याः, हि यतः कोऽपि श्रवणं काशीमाहात्म्यस्येति शेषः विना
पुण्यं पापं वा किं न वेत्ति न जानाति । काशीमाहात्म्यश्रवणेनैव
पापपुण्यक्षान् जायते इति भावः ॥ ३९ ॥

काश्यामिति । काश्यां वासः, सतां साधूनां सङ्गः, मङ्गलाः

ध्यानं नारायणस्यैतत्सारात्सारं विदुर्बुधाः ॥ ४० ॥
 कलौ विश्वेश्वरो देवः कलौ वाराणसी पुरी ।
 कलौ भागीरथी गङ्गा दानं कलियुगे महत् ॥ ४१ ॥
 गङ्गा विश्वेश्वरः काशी जागर्ति त्रितयं यतः ।
 तत्र नैश्वेयसी लक्ष्मीर्लभ्यते चित्रमत्र किम् ॥ ४२ ॥
 न विश्वेशसमं लिङ्गं न काशीसदृशी पुरी ।
 मणिकर्णिसमं तीर्थं नास्ति ब्रह्माण्डगोलके ॥ ४३ ॥
 काश्यां लिङ्गान्यनेकानि काश्यां तीर्थान्यनेकशः ।
 तथापि सेव्या विश्वेशः स्नातव्या मणिकर्णिका ॥ ४४ ॥

गङ्गाजलं, शिवपूजनं तथा नारायणस्य ध्यानम्, एतत् सर्वं सारात्
 सारं बुधाः पण्डिताः विदुः जानन्ति ॥ ४० ॥

कलाविति । कलौ विश्वेश्वरः देवः, कलौ वाराणसी पुरी, कलौ
 भागीरथी भगीरथस्थातावाङ्मया गङ्गा एतेन शङ्कासुरनीतायाः
 पद्माया व्यावृत्तिः । कलियुगे दानं महत् महाप्रबोजनकमेतत् से-
 विति यावत् ॥ ४१ ॥

गङ्गेति । यतः यत्र गङ्गा विश्वेश्वरः काशी एतत् त्रितयं जागर्ति
 विद्यते इति भावः, तत्र नैश्वेयसी लक्ष्मीः सक्तिरस्यदु लभ्यते जने-
 रिति शेषः, अत्र विषये किं चित्रम् आश्चर्यम् ॥ ४२ ॥

नेति । ब्रह्माण्डगोलके जगन्मण्डले विश्वेशेन विश्वेश्वरेण ममं
 तत्त्वं लिङ्गं न, काशीसदृशी पुरी नगरी न, मणिकर्णिसमं तीर्थं न
 अस्ति ॥ ४३ ॥

काश्यामिति । काश्याम् अनेकानि वङ्गानि लिङ्गानि अपरप्रति-
 ष्ठितानीति शेषः, काश्यां अनेकशः अनेकानि तीर्थानि सन्तीति
 शेषः । तथापि तेषां पूज्यत्वेऽपीत्यर्थः विश्वेशः सेव्यः, मणिकर्णिका

यथा भूमितले विप्र ! पुण्यं सन्ति सहस्रशः ।

तथा काशी न मन्तव्या कापि लोकोत्तरा त्वियम् ॥४५॥

अन्यानि मुक्तिचेत्राणि काशीप्राप्तिकराणि हि ।

काशीं प्राप्य विमुच्येत नान्यथा तीर्थकोटिभिः ॥४६॥

तीर्थार्थं न वहिर्गच्छेद्देवार्थं वा कदाचन ।

सर्वेतीर्थानि देवाद्य वसन्त्यत्राविमुक्तके ॥ ४७ ॥

शशकैर्मयकैः काश्यां यत्पदं हेलयाप्यते ।

तत्पदं नाप्यतेऽन्यत्र योगयुक्तापि योगिभिः ॥४८॥

य स्नातव्या, अपरलिङ्गापेक्षया विश्वेश्वरस्य अपरतीर्थापेक्षया
सार्थिकार्थिकायाश्च प्राप्त्यर्थमिति भावः ॥ ४४ ॥

यथेति । हे विप्र ! भूमितले यथा सहस्रशः पुण्यं नगण्यः
सन्ति, काशी नगरी तथा न मन्तव्या, इत्यन्तु कापि अनिर्वचनोया
लोकोत्तरा अलौकिकीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अन्यानीति । अन्यानि मुक्तिचेत्राणि मुक्तिस्थानानि अयोध्या-
दीनि, अयोध्या मथुरा साया काशी काञ्ची अगस्त्यिका । पुरी द्वारा-
वती चैव सप्तैता मोक्षदायिका इत्युक्तानि काशीप्राप्तिकराणि हि,
तथाच अयोध्यादीनि परम्परया साक्षात्साधनानि, काशी तु साक्षा-
त्मुक्तिसाधनीति भावः । काशीं प्राप्य विमुच्येत विमुक्तो भवति
लोक इति शेषः अन्यथा तीर्थकोटिभिः न ॥४६॥

तीर्थार्थमिति । तीर्थार्थं तीर्थपर्यटनार्थं देवार्थं देवदर्शनार्थं
वा कदाचन वहिः काश्या इति शेषः न गच्छेत् । अथ अविमुक्तके
काश्यां सर्वाणि तीर्थानि देवाद्य वसन्ति ॥४७॥

शशकैरिति । शशकैः शृगविशेषैः चतुष्पदोपलक्ष्यभिर्दं, शशकैः
तद्वृक्षोपलक्ष्यभिर्दं, हेलया अनायासेनेत्यर्थः काश्यां यत् पदं मुक्ति-
दमित्यर्थः आप्यते लभ्यते, अन्यत्र योगिभिः योगयुक्तापि योगि-
नानिऽपि तत् पदं न आप्यते न लभ्यते ॥४८॥

मध्यमेश्वरमारभ्य यावद् देहलिविघ्नपम् ।

सूत्रं संस्थाप्य तद् दिक्षु भ्रामयेन्मण्डलाकृति ॥४६॥

तत्र या जायते रेखा तन्मध्ये चैत्रमुत्तमम् ।

काशीति यदिदुर्वेदास्तत्र मुक्तिः प्रतिष्ठिता ॥५०॥

पूर्वतो जाङ्गवी पश्चात् पायपाणिर्गणेश्वरः ।

असौवरणयोर्मध्ये शुभा वाराणसी मता ॥५२॥

विश्वेश्वराच्चतुर्दिक्षु धनुःशतयुगोन्मितम् ।

आदिमुक्तिमिति प्रोक्तमन्तर्गृहमर्थो गृह्य ॥५२॥

मध्यमेश्वरमिति । मध्यमेश्वरं नाम स्थानमिति शेषः पारभ्य
देहलिविघ्नपं देहबाधणशं नाम स्थानं यावत् सूत्रं संस्थाप्य तत्
सूत्रं दिक्षु चतस्रः स्थानं शेषः मण्डलाकृतिं मण्डलाकारेणेति भावः
भ्रामयेत् वेष्टयेत् ॥ ४६ ॥

तत्रेति । तत्र भ्रामणे या रेखा जायते, तस्याः रेखायाः मध्ये
यत् उत्तमं तत्र स्थानं, वेदाः श्रुतयः तत्र काशीति विदुः जानन्ति,
तत्र मुक्तिः प्रतिष्ठिता इत्येतं स्थितेत्यर्थः ॥५०॥

एति इति । पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि जाङ्गवी गङ्गा, पश्चात्
पश्चिमायां दिशि पायपाणिः पाण्डित्यः गणेश्वरः गणपतिः प्रति-
ष्ठित इति शेषः, असीवरणयोः राज्ञोः असी, उत्तरस्यां वरणेति
तयोर्मध्ये शुभा वाराणसी मता कथिता ॥५२॥

विश्वेश्वरादिति । विश्वेश्वरात् विश्वेश्वरस्थानादित्यर्थः यत्तदिक्षु
धनुःशतयुगोन्मितं यत्तच्छतं धनुः तस्य शतयुगेन द्विशतमेत्यर्थः ज्ञाना-
नामष्टशतकेनेत्यर्थः प्रोक्तेनेति यावत् उन्मितं परिमितं स्थानम्
ऊर्ध्वमुक्तिमिति प्रोक्तं कथितम् । अथो अन्तरम् अन्तर्गृहम् अन्तः,
पुरमितिः काश्या इति शेषः गृह्य ॥५२॥

शीकर्णेशः पश्चिमे पूर्वतश्च,

गङ्गामध्यञ्चोत्तरे भूरिभूतः ।

ब्रह्मे शानो दक्षिणे सम्प्रदिष्टः

तत्तु प्रोक्तं भवनं विश्वभर्तुः ॥५१॥

इत्थं चतुर्विधं क्षेत्रं प्रयस्तञ्चोत्तरोत्तरम् ।

पञ्चक्रोशात्मकं लिङ्गं यो वेद स परः शिवः ॥५४॥

य इदं काशिकास्तोत्रं भक्त्या संज्ञीर्त्तयेत्तदा ।

स सर्वपापनिर्मुक्तः सद्यो मोक्षमवाप्नुयात् ॥५५॥

गुणानामेकदेशोऽयं काशिकायाः प्रकीर्तितः ।

श्रीकर्णेश इति । पश्चिमे शार्कर्णेशः, पूर्वतः पूर्वस्थां दिशि गङ्गामध्यं गङ्गायाः मध्यभागः, उत्तरे भूरिभूतः तदाख्यप्रदेश इत्यर्थः, दक्षिणे ब्रह्मे शानः तदाख्यः सम्प्रदिष्टः अयम् निर्णीतः, तत्तु स्थानं विश्वभर्तुः विश्वेश्वरस्य भवनम् अन्तर्गृहं प्रोक्तं कथितम् । शाश्वती-
उत्तम ॥ ५३ ॥

इत्यमिति । इत्थं चतुर्विधं काशीवाराणसीविस्तृतान्तर्गृह-
भेदेनेति भावः क्षेत्रम् उत्तरोत्तरं परात् परं प्रयस्तं गच्छं, प्रथमं
काशी, तत्र वाराणसी, तत्राविस्तृतं, तत्रान्तर्गृहमिति परं परं
प्रागस्त्येन कीर्त्तितमिति यावत्, इत्थं पञ्चक्रोशात्मकं लिङ्गं लिङ्गं
यो जनः वेद जानाति, स परः शिवः परमशिवः भवतीत्यर्थः ।
इतोऽनुष्टुप् ॥ ५४ ॥

य इति । यः इदं काशिकास्तोत्रं सदा भक्त्या संज्ञीर्त्तयेत्, स
सर्वेभ्यः पापेभ्यः निर्मुक्तः निर्गतः सन् सद्यः भटिति मोक्षम् स्वाप्नु-
यात् लभेत ॥५५॥

गुणानामिति । काशिकायाः अयं गुणानाम् एकदेशः प्रकी-

तेन प्रीणातु भगवान् विश्वेशः काशिकाप्रियः ॥५६॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामहृष्णतीर्थपाद-

किङ्करशिष्यश्रीसत्यज्ञानानन्दतीर्थविरचित-

विरचितं काशीस्तोत्रं

सम्पूर्णम् ।

आत्मबोधः ।

तपोभिः क्षीणपापानां शान्तानां वीतरागिणाम् ।

समुत्क्ष्णामपेक्षोऽयमात्मबोधो विधीयते ॥१॥

बोधोऽन्यसाधनेभ्यो हि साक्षात्बोद्धैकसाधनम् ।

पाकस्य वज्रिवज्ज्ञानं विना मोक्षो न सिध्यति ॥२॥

र्त्तितः कथितः भवेति शेषः । तेन सुषैकदेशकीर्तनेन काशिकायाः

प्रियः भगवान् विश्वेशः प्रीणातु प्रसीदतु भवतीति शेषः ॥५६॥

इति श्रीज्ञानानन्दविद्यावागरभट्टाचार्येण कृता

काशीस्तोत्रव्याख्या समाप्ता ।

तपोभिरिति । तपोभिः कृच्छ्रबान्द्रायणादिभिः क्षीणपापानां
विनष्टकलुषाणां शान्तानां जितेन्द्रियाणां वीतरागिणां विगतवास-
नानां समुत्क्ष्णाम् अपेक्षः ईर्ष्यानीयः स्वयम्बोधनीय इति यावत्
अथम् आत्मबोधः आत्मज्ञानजनकः प्रबन्धविशेष इत्यर्थः विधीयते
प्रबोधते क्रियते इत्यर्थः भवेति शेषः । अतुष्टवृष्टसमन्विन् प्रबन्धे ॥१॥

बोध इति । बोधः हि ज्ञानमेव अन्येभ्यः साधनेभ्यः उपायेभ्यः
यवर्धे पञ्चमी, अन्येभ्यः साधनानि अपेक्ष्येत्यर्थः साक्षात् मोक्षस्य

अविरोधितया कर्म नाविद्यां विनिवर्त्तयेत् ।
 विद्याविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसङ्गवत् ॥३॥
 परिच्छन्न इवाज्ञानात्तन्नाशे सति केवलः ।
 स्वयं प्रकाशने ह्यात्मा मेघापायेऽंशुमानिव ॥४॥
 अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्दिनिर्मलम् ।
 कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं केतकरेणुवत् ॥५॥
 संसारः स्वप्नतुल्योऽहि रागद्वेषादिसङ्कुलः ।
 स्वप्नकाले सत्यवद्भाति प्रबोधेऽसत्यवद्भायेत् ॥६॥

एकम् अद्वितीयं साधनं कारणम् । पाकस्य वङ्गिवत् वङ्गिं विना
 यथा पाकस्य न सिद्धिः, तथा ज्ञानं विना भोजः न सिध्यति न
 भवतीत्यर्थः ॥२॥

अविरोधितयेति । कर्म अविरोधितया अयतिबन्धकत्वेन
 अविद्यां न विनिवर्त्तयेत् न निवारयेत्, विद्या ज्ञानम् एव तेजस्ति-
 मिरसङ्गवत् तेजो यथा तिमिरचयं हन्ति तथा अविद्यां निहन्ति
 नाशयतीत्यर्थः ॥३॥

परिच्छन्न इति । अज्ञानात् परिच्छिन्न इव आश्रित इव
 आत्मा तस्य अज्ञानस्य नाशे सति केवलः निरवच्छिन्नः अनाश्रित
 इति भावः सन् मेघापाये अंशुमानिव सूर्य इव स्वयं प्रकाशते हि,
 अज्ञानाप्रगमे एव आत्मज्ञानं भवतीति भावः ॥४॥

अज्ञानेति । ज्ञानम् अज्ञानेन कलुषम् आवृण्वत् आवृण्व' ओषं
 ज्ञानाभ्यासात् ज्ञानानुशीलनात् ॥ विनिर्मलं विशेषेण पूतं कृत्वा
 स्वयं जलं केतकरेणुवत् नश्येत्, तिरोहितं स्यात्, यथा केतकरेणुः
 कलुषितं जलं निर्मलं कृत्वा स्वयमाप नश्यति तथा ज्ञानं जीवं
 निर्मलं कृत्वा तांस्तान् स्वयं निवृत्तं तिष्ठतीति निष्कर्षः ॥ ५ ॥

संसार इति । रागद्वेषादिसङ्कुलः संसारः स्वप्नतुल्यः हि स्वप्न-

तावत्सत्यं जगद्भाति शुक्तिका रजतं यथा ।
 यावत् प्रायते ब्रह्म सर्वाधिष्ठानमद्वयम् ॥७॥
 सच्चिदात्मन्यनुस्यूते नित्ये विष्णौ प्रकल्पितः ।
 व्यक्तयो विविधाः सर्वा हाटके कटकादिवत् ॥८॥
 यथाकाशो हृषीकेशो नानोपाधिगतो विभुः ।
 तद्भेदाद्भिरवद्भाति तन्नाशादेकवद्भवेत् ॥९॥

सदृश एव । स्त्रप्रकाशे निद्रासमये सत्यवत् भाति स्त्रप्रदृष्टविषय इति
 शेषः, किन्तु प्रसाधे जागरणे असत्यवत् मिथ्याभूतः भवेत् ॥६॥

तावदिति । तावत् जगत् शुक्तिका रजतं यथा शुक्तिका यथा
 रजतं प्रतीयते तथा सत्यं भाति सत्यत्वेन प्रतीयते इत्यर्थः । यावत्
 सर्वाधिष्ठानं सर्वस्यापि अद्वयम् अद्वितीयं ब्रह्म न प्रायते न प्रती-
 यते । ब्रह्मज्ञाने सति जगत् असत्यं प्रतीयते इति भावः ॥ ७ ॥

सच्चिदात्मनीति । सच्चिदात्मनि नित्यज्ञानरूपे नित्ये अण्युते
 अणुस्यूते अन्नर्यामिनि विष्णौ दिश्व्यापके परमात्मनि विविधाः
 सर्वाः व्यक्तयः प्रपञ्चाः हाटके काष्ठेने कटकादिवत् प्रकल्पिताः ।
 यथा यथा कटककण्डूकादयोऽलङ्काराः कल्पनामात्राः वस्तुतः हाट-
 कान्येव तथा सर्वे विविधाः पदार्थाः कल्पनात्मिका एव वस्तुतः
 आत्मनो विकारा एवेति भावः ॥८॥

यथेति । हृषीकेशः हृषीकाणाम् इन्द्रियाणाम् ईशः अधिष्ठाते-
 त्यर्थः विभुः परमात्मा आकाशो यथा नाना उपाधिषु पदार्थेषु गतः ।
 यथाकाशः घटाकाशः पटाकाशः इत्यादिभेदेन विविधतां गतः तथा
 ईश्वरोऽपीति भावः । तदुभेदात् तस्य उपाधेर्भेदात् वैचित्र्यात्
 भिन्नवत् भाति, तस्य उपाधेर्नाशात् एकवत् एक एवेत्यर्थः भवेत् ।
 यथा घटादीनां नाशे तत्तदुपाधिषु आकाश आकाश एव तथा
 परमात्मा तत्तदुपाधीनां नाशात् च एवाद्वितीय इति भावः ॥९॥

नानोपाधिवशादेवं जातिनामाश्रयादयः ।

आत्मन्यारोपितास्तोये रसवर्णादिभेदवत् ॥१०॥

पञ्चीकृतमहाभूतसम्भवं कर्मसञ्चितम् ।

शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥११॥

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥१२॥

नानेति । तोते लले रसवर्णादीनां भेदवत् जातिनामाश्रयादयः
एवं नानोपाधिवशात् आत्मन्यारोपिताः प्रकल्पिताः । जलस्य
मधुरत्वकवणत्वास्त्वत्वादिकं वर्णश्रवणयस्पर्शवशात् यथा जायते तथा
आत्मनः व्यक्तिविशेषमङ्गेन जातिनामाश्रयाणां भेदात् विभेद इति
भावः ॥१०॥

पञ्चीति । शरीरं पञ्चातमेभ्यः महाभूतेभ्यः जित्वादिभ्यः सम्भ-
पतीति तथोक्तं, पञ्चीकरणं यथा प्रथमं सूक्ष्माः पञ्चतन्मात्राः
सृष्टाः ततः तन्मात्रायाः जितेरङ्गम् अथां तेजसां महतां व्योम्नाञ्च
सूक्ष्माणाम् अष्टमसष्टममंशं समादाय क्षितिः पञ्चीकृता, एवम्
अष्टमसष्टम् अन्येषां चतुर्णामष्टमसष्टममंशं समादाय आपः पञ्चीकृताः,
तेजसश्चाङ्गम् अन्येषां सप्तमसष्टमसष्टममंशं समादाय तेजः पञ्चीकृतम् ।
महतोऽङ्गम् अन्येषां चतुर्णामष्टमसष्टममंशं समादाय महत् पञ्चीकृतः ।
व्योम्नाश्चाङ्गमन्येषां चतुर्णामष्टमसष्टममंशं समादाय व्योम पञ्चीकृतम् ।
एतान्येव स्थूलानि महाभूतानि उच्यन्ते, एभिश्च सृष्टिरिति पौरा-
णिकाः । कर्मणा शुभाशुभकर्मजङ्घिता पूर्वेष्वेति यावत् सञ्चितं प्रारब्धं
सुखदुःखानां भोगस्य आश्रयतनम् आधारभूतम् उच्यते ॥११॥

पञ्चेति । पञ्चभिः प्राणैः प्राणायानोदानसमानव्यानैः समस्ता
बुद्ध्या इन्द्रियैः इन्द्रियैः चक्षुःकर्षणाधिकाजिह्वात्वग्वाक्श्रोत्र-
पादपादपद्मैः समन्वितम् अपञ्चीकृतैः पूर्वोक्तपञ्चीकरचरहितैः भूतैः

अनाद्यविद्या निर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ।

उपाधित्वितयादन्यमात्मानमवधारयेत् ॥१३॥

पञ्चकोशादियोगेन तत्तन्मय इव स्थितः ।

शुद्धात्मा नीलवस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा ॥१४॥

वपुष्पादिभिः कोशैर्युक्तं युक्त्यावधानतः ।

आत्मानमान्तरं शुद्धं विविच्यात्तण्डुलं यथा ॥१५॥

सदा सर्वगतोऽप्यात्मा न सर्वत्रावभासते ।

बुद्धावैवावभासते स्वच्छेषं प्रतिविम्बवत् ॥१६॥

पञ्चतन्मात्राभिरित्यर्थः इत्यन्यत्र पञ्चं सूक्ष्माङ्गं सूक्ष्माङ्गरीं भोगस्य साधनं हेतुभूतम् एतद्विना नान्यत्रावभास इति भावः ॥१३॥

अनादीति । अनादिरावद्या । भूतमवधितिः कारणं सत्परज-
समोक्षपम् उपाधिर्यस्याः सा कारणाख्येत्यर्थः निर्वाच्या निर्दिक्तुं
शक्या । उपाधित्वितयात् सत्परजसमोक्षपयात् युक्त्यावधानित्यर्थः अन्यम्
अतिरिक्तमित्यर्थः आत्मानं परमात्मानम् अवधारयत् निर्दिशतुयात् ॥१३॥

पञ्चेति । नीलवस्त्रादिभिर्द्वारेण स्फटिको यथा शुद्धात्मा केवलः
देवदरः पञ्चकोशादियोगेन पञ्चविधाः काशाः अक्षययानन्दमवादि-
रूपाः तेषां योगेन सङ्गेन तत्तन्मय इव स्थितः न तु वस्तुतस्तन्मय
इति भावः ॥१४॥

वपुर्इति । वपुषः शरीरस्य तृपादिभिः तृपादिरूपैः कोशैः
पूर्वोक्तैरिति भावः युक्तम् आन्तरम् अन्तर्बोधनं शुद्धम् आत्मानं
युक्त्या योगेन अवधानतः चिन्मैकाग्र्येण तण्डुलं यथा विविच्यात्
अवधारयेत् । यथा तण्डुलं तृपादिभिर्युक्तं बहिरप्रकाशं पञ्चाक्षु-
षाद्यपमयनेन निर्मलं दृश्यते तथा अन्तर्बोधि आत्मा बाह्यकोशाद्या-
भरणापमयेन विशुद्धः प्रकाशते इति भावः ॥ १५ ॥

वदेति । सदा सर्वत्रानु क्वासे सर्वगतोऽपि आत्मा सर्वत्र न

देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्यो विलक्षणम् ।
तद्वृत्तिसाक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत्सदा ॥१७॥
व्यावृत्तेष्विन्द्रियेष्वाम्ना व्यापारीवाविवेकिनाम् ।
दृश्यतेऽन्विषु धावत्सु धावन्निव यथा यशी ॥१८॥
आत्मचेतन्यमाश्रित्य देहेन्द्रियमनोधियः ।
स्वकीयार्थेषु वर्तन्ते सूर्यालोकं यथा जनाः ॥१९॥
देहेन्द्रियगुणान् कर्माण्यमले सच्चिदात्मनि ।
अध्यास्यतेऽविवेकेन गगने नीलतादिवत् ॥२०॥

अवभासते प्रकाशते । अण्डेषु निर्मलेषु वस्तुषु प्रतिबिम्बवत् बुद्धौ एव
अवभासते प्रकाशते ॥ १६ ॥

देहेति । देहेन्द्रियमनोबुद्धिरुपाभ्यः प्रकृतिभ्यः विलक्षणं
विभिन्नं तद्वृत्तिसाक्षिणं तासु देहादिषु प्रकृतिषु वृत्तिरवस्थानं यस्य
तादृशः सानी तत्तद्देहादिप्रकृतौना कार्यदर्शीत्वर्थः तम् आत्मानं
राजवत् सदा विद्यात् जानीयात् । यथा राजा स्वयं किमपि न
करोति किन्तु अन्यकृतं कार्यं पश्यति तथा आत्मा स्वयं न किञ्चि-
दपि करोति किन्तु प्रकृतेः कार्यद्रष्टेति भावः ॥ १७ ॥

व्यावृत्तेति । यथा अण्डेषु मेघेषु धावत्सु चक्रवर्त्तयशी चन्द्रः
धावन् दृश्यते प्रतीयते इति यावत् तथा आत्मा व्यावृत्तेषु स्वस्व-
कार्ये निर्वहत्सु इन्द्रियेषु चक्षुरादिषु व्यापारीव तत्तत्कार्यकर
एव अविवेकिनाम् अवभासते इति शेषः ॥१८॥

आत्मचेति । देहेन्द्रियमनोधियः दैहिकानि इन्द्रियाणि मनः
धीश्वेत्यर्थः जनाः सूर्यालोकनिव आत्मचेतन्यम् आश्रित्य स्वकीया-
र्थेषु स्वेषु स्वेषु कार्येषु वर्तन्ते प्रवर्तन्ते ॥ १९ ॥

देहेति । अविवेकेन विवेकरहितेन अनेन गगने नीलतादिवत्
अमले निर्मले सच्चिदात्मनि रश्मरे देहेन्द्रियगुणान् देहेन्द्रियगुण-
रूपाण्येत्यर्थः कर्माणि अध्यास्यते आरोप्यते । यथा गगने वास्तवं

अज्ञानात्मानसोपाधेः कर्तृत्वादोनि चात्मनि ।

कल्पान्तेऽम्बुगते चन्द्रे चलनादियथात्मसः ॥२१॥

रागेच्छासुखदुःखादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्त्तते ।

सुषुप्तौ नास्ति तद्वागे तस्माद् बुद्धेस्तु नात्मनः ॥२२॥

प्रकाशोऽकस्य तोयस्य गैत्यमग्ने येषोष्णता ।

स्वभावः सच्चिदानन्दनित्यनिर्मलतात्मनः ॥२३॥

आत्मनः सच्चिदंशश्च बुद्धेर्वृत्तिरिति द्वयम् ।

नीलतादिकं नास्ति तथापि नीला गगनस्य नीलत्वमाख्याति, तथा
निष्कर्मणोऽपि व्यात्मनः कर्मशक्तित्वं कल्पान्ते इति भावः ॥ २० ॥

अज्ञानादिति । अन्धस्य जलस्य चलनादिः कम्पनादिः अम्बु-
गते सन्निवृत्तातिर्विस्थिते चन्द्रे यथा, मानसोपाधेः अनोरुपेन्द्रियस्य
कर्तृत्वादांनि अज्ञानात् व्यात्मनि कल्पान्ते आरोप्यन्ते । यथा
रस्तुतश्चन्द्रो जले प्रातर्विम्बं गतः न चलात्, जलस्य कम्पनादिवशात्
तस्य चाक्षुष्यं प्रतीयते, तथा मनसः कार्यकारित्वेऽपि अज्ञानात्
परमात्मनि कार्यकारित्वमवबुध्यते इति भावः ॥ २१ ॥

रागेति । बुद्धौ सत्यां विद्यमानायां रागः विषयानुरागः
दृष्ट्वा सुखं दुःखादि च प्रवर्त्तते कार्यं करोतीत्यर्थः । सुषुप्तौ सुख-
महमस्वाप्नं न किञ्चिदवेदिष्यमित्येवंरूपा तृप्तिर्यस्याः निद्राया अप-
माने भवति सा प्रगाढनिद्रा इति भावः तस्यां तस्याः बुद्धेः नाग्रे व्यप-
गमे तत् रागेच्छासुखदुःखादि न अस्ति न भवति, तस्मात् बुद्धेस्तु
बुद्धेरेव रागेच्छासुखदुःखादीति शेषः आत्मनः न, रागेच्छादिको धर्म
इति भावः ॥ २२ ॥

प्रकाश इति । अकस्य सूर्यस्य प्रकाशः, तोयस्य जलस्य गैत्यं
शीतलत्वम्, अग्नेः उष्णता यथा स्वभावः, तथा आत्मनः सच्चिदानन्द-
नित्यनिर्मलता स्वभावः ॥ २३ ॥

आत्मन इति । आत्मनः सच्चिदंशः बुद्धेर्वृत्तिश्च इति द्वयम्

संयोज्य वाविवेकेन जानामीति प्रवर्त्तते ॥२४॥

आत्मनो विक्षया नास्ति बुद्धर्वाधा न जात्विति ।

जीवः सर्वमलं ज्ञात्वा ज्ञाता द्रष्टेति मुच्यति ॥२५॥

रज्जुसर्पवदात्मानं जावा ज्ञात्वा भयं वर्हेत् ।

नाहञ्जावः परात्मा त ज्ञानक्षेत्रमलं भवेत् ॥२६॥

आत्मावभासयत्येका बुद्ध्यादीनान्द्रियाणि हि ।

दापा घटादिवत् स्वात्मा जडैस्तीर्णावभास्यते ॥२७॥

स्वबोधे नान्यबोधच्छा बोधरूपतयात्मनः ।

अविवेकेन संयोज्य वा संयोज्यवेत्यर्थः अयुक्तेति भावः जानामीति अज्ञाति शेषः प्रवर्त्तते वदताति भावः । ज्ञानं बुद्धेरेव धर्मः न ह्य आत्मन इति भावः ॥ २४ ॥

आत्मन इति । आत्मनः निष्क्रया विकारः सुषुप्त्याद्यादिर्जाति भावः न अस्ति, इति बुद्धेः बाधः ज्ञानं जातु कदाचित् न भवतीति शेषः बुद्धिर्भन्यते आत्मा विकारीति भावः । जीवः सर्वं विषयसु अलं सम्यक् ज्ञात्वापि ज्ञाता द्रष्टा अर्हति शेषः इति मुच्यति ॥२५॥

रज्जुसर्पादिति । जीवः रज्जुसर्पवत् आत्मानं ज्ञात्वा ज्ञाता भयं वर्हेत् विभोयात् यथा रज्ज्वा सर्पादयस्मिन् कृत्वा लोकः विभेति, तथा आत्मानं भयहेतुत्वेन मन्यते इति भावः । अहं जीवो न, परात्मा इति ज्ञानक्षेत्रं भवतीति शेषः, तदा निर्मलः विशुद्धः निर्भय इति यावत् भवेत् ॥ २६ ॥

आत्मेति । दीपः घटादिवत् एकः अद्वितीयः आत्मा बुद्ध्यादीनि इन्द्रियाणि अवभासयति इह प्रकाशयत्येव आत्मराहित्ये तेषां कार्यात्मत्वादिति भावः । किन्तु जडैः अचेतनैः तैः बुद्ध्यादिभिः आत्मा अनिष्टः आत्मा न अवभास्यते न अवभासयितुं शक्यते ॥२७॥

स्वबोधे इति । यथा दीपस्य आत्मप्रकाशने निजस्वरूपप्रकटने

न दीपस्यान्यदीपेच्छा यथा स्वात्मप्रकाशने ॥ २८ ॥

निषिध्य निखिलोपाधीमेति नेतीति वाक्यतः ।

विद्यादैक्यं महावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ २९ ॥

आविद्यकं शरीरादि दृश्यं बुद्बुदवत् चरम् ।

एतद्विलक्षणं विद्यादहं ब्रह्मेति निर्मलम् ॥ ३० ॥

देहान्यत्वात् मे जन्मजराकार्श्यं लयादयः ।

शब्दादिविषयेः सङ्गा निरिन्द्रियतया न च ॥ ३१ ॥

अमनस्त्वान्न मे दुःखरागद्वेषभयादयः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिश्रुतिश्लासनात् ॥ ३२ ॥

अन्यदीपस्य दृष्ट्या न अस्तीति शेषः तथा आत्मनः बोधरूपतया ज्ञानस्वरूपत्वेन स्वबोधे स्वस्वरूपस्य प्रकाशने अन्यस्य बोधस्य दृष्ट्या न भवतीति शेषः ॥ २८ ॥

निषिध्येति । नेति नेति तच्च तच्च इति वाक्यतः निखिलान् सर्वान् उपधाधीन् आवरणभूतान् विषयानिति भावः निषिध्य निरस्य महावाक्यैः तत्त्वमसीत्यादि दुरुहार्थप्रतिपादकैर्वाक्यैः जीवात्मपरमात्मनोरेक्यम् अभेदं य एव जीवात्मा स एव परमात्मा इत्येवंरूपं विद्यात् बुध्येत ॥ २९ ॥

आविद्यकमिति । आविद्यकम् आविद्यानिबन्धनं दृश्यं शरीरादि बुद्बुदवत् जलस्फोट इव चरं नश्वरम् । एतद्विलक्षणं चरातीतनिर्वर्णः अहं निर्मलं ब्रह्म इति विद्यात् ॥ ३० ॥

देहेति । मे भव देहान्यत्वात् देहभित्तत्वादात्मन इति यावत् जन्म जरा वार्द्धकं कार्श्यं लोप्यता अयादयः ध्वंसादयश्च न सन्तीति शेषः, तथा निरिन्द्रियतया इन्द्रियराहित्येन शब्दादिभिः विषयैः शब्दरूपरसनस्पर्शधौर्लभ्यैः न च सङ्गः नापि संज्ञा इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अमनस्त्वादिति । अप्राणः प्राणरहितः अमनाः मनोहृदयेन्द्रिय-

अमनस्त्वात् मे दुःखरागद्वेषभयादयः ।

अप्राणोऽमनाः शुभ इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥३२॥

निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो निर्विकल्पो निरञ्जनः ।

निर्विकारो निराकारो नित्यमुक्तोऽस्मि निर्मलः ॥३३॥

अहमाकाशवत्सर्ववहिरन्तर्गतोऽच्युतः ।

सदा सर्वसमः शुद्धो निःसङ्गो निर्मलोऽचलः ॥३४॥

नित्यशुद्धविमुक्तैकमखण्डानन्दमव्ययम् ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं यत्परं ब्रह्माहमेव तत् ॥३५॥

एवं निरन्तरं कृत्वा ब्रह्मैवास्मीति वासना ।

हरत्यविद्याविशेषान् रोगानिव रसायनम् ॥३६॥

श्रुत्यः शुभः हि निर्मल एव आत्मेति शेषः इत्यादिश्रुतेर्वेदस्य शासनात् मे सम आत्मन इति यावत् अमनस्त्वात् अनोरुपस्थाभावात् दुःखराग-
द्वेषभयादयः न सन्तीति शेषः ॥ ३२ ॥

निर्गुण इति । अस्मि अहम् आत्मेति यावत्, निर्गुणः त्रियुगा-
तीतः, निष्क्रियः व्यापाररहितः, नित्यः अप्रत्ययः, निर्विकल्पः निर्दिष्ट
इत्यर्थः, निरञ्जनः निर्मलः, निर्विकारः अविक्रियः, निराकारः
आकाररहितः, नित्यमुक्तः सततबन्धनरहितः, निर्मलः विशुद्धः ॥३३॥

अहमिति । अहम् आत्मेति यावत् आकाशवत् सर्वेषां जगतः
वहिरन्तर्गतः बाह्याभ्यन्तरवर्धी, अच्युतः अधिनायो, सदा सर्वसमः
काले सर्वेषां समः अप्रत्ययातीत्यर्थः, शुद्धः केवलः, निःसङ्गः निर्द्वेष
निर्मलः कालोप्यरहितः, अचलः निरन्तरस्थित इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

नित्येति । यत् वस्तुति शेषः नित्यं शुद्धं विद्यमानं बन्धनरहितम्
एकं केवलम् अखण्डानन्दं पूर्णबन्धनरूपम् अव्ययम् अद्वितीयं
सत्यं ज्ञानम् अनन्तं परं सङ्गं मङ्गलं तत् अहम् आत्मेति यावत् ॥३५॥

श्रवमिति । एवम् इत्थं निरन्तरं कृतं कृत्वा ब्रह्मैव अस्मि

विविक्तदेशे आसीनी विरागी विजितेन्द्रियः ।

भावयेदेतमात्मानं तमनन्तमनन्यधीः ॥ ३७ ॥

आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सुधीः ।

भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशवत्सदा ॥ ३८ ॥

रूपवर्णादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ।

परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ३९ ॥

ज्ञातज्ञानज्ञेयभेदः परात्मनि न विद्यते ।

चिदानन्दैकरूपत्वादीष्यते स्वयमेव हि ॥ ४० ॥

अहम् इति वासना संस्कारविशेषः रसायनम् अप्यप्यविशेषः रोगा-
निव अविद्याविलोपान् भोजविलसितानि हरति नाशयति ॥ ३६ ॥

विविक्तेति । विविक्तदेशे विजने आसीनीः उपविष्टः विरागी
विगतविषयसृष्टः विजितेन्द्रियः वशीकृतेन्द्रियः अनन्यधीः एकाग्र-
चित्तः सन् एतं तम् अनन्तम् आत्मानं भावयेत् चिन्तयेत् ॥ ३७ ॥

आत्मनाति । सुधीः प्राज्ञो जनः धिया बुद्ध्या आत्मन्येव अखिलं
सर्वं दृश्यं वस्तु प्रविलाप्य अभ्यन्तरोक्तत्वेत्यर्थः निर्मलाकाशवत्
निर्मलम् आकाशमिव एकमद्वितीयम् आत्मानं सदा भावयेत् चिन्त-
येत् ॥ ३८ ॥

रूपेति । परमार्थवित् परमम् अर्थं वेत्तीति तथोक्तः रूप-
वर्णादिकं सर्वम् आत्मन इति शेषः विहाय तज्ज्ञा परिपूर्णः अखण्डः
अचिदानन्दः ज्ञानसुखं तत्स्वरूपेण तदभिसत्त्वेनेति यावत् अवतिष्ठते
सोऽहमिति भावमप्यलम्बते इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

ज्ञात्विति । परमात्मानि ज्ञाता वेत्ता ज्ञानं बोधं ज्ञेयं वेद्यं तेषां
भेदः पार्थक्यमिति यावत् परमात्मानि न विद्यन्ते परमात्मा ज्ञाता
ज्ञानं ज्ञेयमिति भावः । स हि चिदानन्दैकरूपत्वात् ज्ञानानन्दस्वरू-
पत्वात् अहमेव दीप्यते प्रकाशते ॥ ४० ॥

एवंमात्मारणिध्यानमद्यने सततं कृते । *

उदितावगतिर्ज्वाला सर्वाज्ञानेभ्यः दहेत् ॥४१॥

आरुणेनैव बोधेन पूर्वं सन्तमसे हृते ।

तत आविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिव ॥४२॥

आत्मा तु सततं प्राप्नोऽप्यप्राप्तवदविद्याया ।

तन्नाशे प्राप्तवद्भाति स्वकण्ठाभरणं यथा ॥४३॥

स्थाणौ पुरुषवद् भ्रान्त्या कृता ब्रह्मणि जीवता ।

जीवस्य तात्त्विकं रूपं तस्मिन् दृष्टे निवर्त्तते ॥४४॥ *

एवमिति । एवम् इत्थं सततम् आत्मा एव अरुणिरग्निमन्थन-
कारः, तस्य ध्यानं चिन्तनमेव मद्यनं तस्मिन् कृते सति उदिता उल्लिता
अवगतिरवबाध एव ज्वाला अग्निशिखा सर्वम् अज्ञानमेव इत्थं
काष्ठं दहेत् भस्मीकुर्यात् ॥ ४१ ॥

आरुणेनेति । आरुणेन अरुणसम्बन्धिना बोधेन ज्ञानेन उद-
नेत्यर्थः पूर्वं प्राक् सन्तमसे गाढान्धकारे भोजे च हृते सति ततः
अनन्तरं बोधोदयात् परमित्यर्थः आत्मा स्वयमेव अंशुमानिव आवि-
र्भवेत् प्रकाशेत ॥ ४२ ॥

आत्मेति । आत्मा तु सततं प्राप्नोऽपि अर्घ्वाहितोऽपि अविद्याया
अज्ञानेन भोजनेत्यर्थः अप्राप्तवत् अर्घ्वाहित इव प्रतीयते इति
शेषः । तस्याः अविद्यायाः नाशे सति स्वस्य कण्ठाभरणं यथा कण्ठ-
हार इव प्राप्तवत् कण्ठवर्त्तीत्यर्थः भाति राजते ॥ ४३ ॥

स्थाणाविति । स्थाणौ शाखापक्षवहिहीने शुष्के तरो पुरुष-
वत् अयं पुरुषस्तिष्ठतीतिवत् ब्रह्मणि आत्मनि जीवता देहिणं भ्रान्त्या
भोजनं कृता भोजान्वा एव ब्रह्म देहिनं वहतीति भावः । तस्मिन्
आत्मनि दृष्टे साक्षात् कृते सति जीवस्य तात्त्विकं रूपं स्वरूपमित्यर्थः
निवर्त्तते ब्रह्मणि जीवज्ञानं दूरीभवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

तत्त्वस्वरूपानुभवादुत्पन्नं ज्ञानमज्ञेसा ।

अहं ममेति चाज्ञानं बाधते दिग्भ्रमादिवत् ॥४५॥

सम्यग्विज्ञानवान् योगी स्वात्मन्येवाखिलज्ञगत् ।

एकं च सर्वमात्मानमीक्षते ज्ञानचक्षुषा ॥४६॥

आत्मैवेदं जगत् सर्वमात्मनोऽभ्यत् न किञ्चन ।

मृदो यद्वत् घटादीनि स्वात्मानं सर्वमीक्षते ॥४७॥

जीवन्मुक्तस्तु तद्विद्वान् पूर्वीपाधिगुणांस्यजेत् ।

सच्चिदानन्दरूपत्वं भजेद् भ्रमरकीटवत् ॥४८॥

तत्त्वेति । तत्त्वस्वरूपस्य तात्त्विकभावस्य अनुभवात् बोधात्
अज्ञेसा भटिति उत्पन्नं ज्ञानम् अहं मम इति च एवस्मकारम्
अज्ञानं दिग्भ्रमादिवत् बाधते निरस्यति ॥ ४५ ॥

सम्यगिति । सम्यक् तात्त्विकं यत् विज्ञानं विविष्टावबोधः
तद्वान् योगी ज्ञानचक्षुषा स्वात्मन्येव अस्वरूपे एव अखिलं सम्यक्
जगत् सर्वञ्च जगत् एकमद्वितीयम् आत्मानम् आत्मस्वरूपम् ईक्षते
पश्यति ॥ ४६ ॥

आत्मेति । इदं सर्वं जगत् आत्मा एव आत्मनः परमात्मनः
अभ्यत् किञ्चन वस्तु न व्यप्नोति शेषः । घटादीनि यद्वत् मृदः सृष्टि-
कायाः अन्वत् न तथा सर्वं आत्मानम् ईक्षते ॥ ४७ ॥

जीवन्मुक्त इति । जीवत एव सक्तिः अविद्यावन्धनभ्रंश इति
यावत् यस्य तथामृतो जनः तद्विद्वान् तत्त्ववित् सन् पूर्वीपाधिगुणान्
अविद्याजनितान् भावानित्यर्थः पूर्वभूतान् कलहादींश्च भ्रमरकीटवत्
मृद इव लजेत्, अमरो यथा पूर्वं भुक्तं मधुमत् कलहादि परिणामे
यदा मधुरक्षितं पश्यति तदा तत् लज्जति तथा जनः पूर्वभुक्तं संघा-
रसम्पन्नं अविद्याविनशात् यदा श्रेयसवबुध्यते तदा तत् लज्जेदिति
भावः । ततश्च सच्चिदानन्दरूपत्वं ब्रह्मभावं भजेद् अभेत् ॥ ४८ ॥

तीर्त्वा मोहार्णवं हत्वा रागद्वेषादिराक्षसान् ।
 योगी सर्वसमायुक्त आत्मारामो विराजते ॥४८॥
 बाह्यानिव्यसुखासक्तिं हित्वात्मसुखनिर्वृतः ।
 घटस्थदीपवत् स्वच्छमन्तरिव प्रकाशते ॥५०॥
 उपाधिस्योऽपि तदमनिलिप्तो व्योमवन्मुनिः ।
 सर्वविन्मूढवत्तिष्ठेदसक्तो वायुवच्चरेत् ॥५१॥
 उपाधिविलयाद्विण्णो निर्विशेषं विशेन्मुनिः ।
 जले जलं विषद् व्याम्न तजस्तेजसि वा यथा ॥५२॥

तोल्येति । योगी जनः सर्वेभ्यः सांसारिके भावे समम् अयुक्तः
 सर्वसंसारभावत्यागीत्यर्थः सन् मोहार्णवम् अज्ञानसमुद्रं तीर्त्वा
 रागः विषयानुरागः द्वेषः विरागः तौ व्याधी येषां तथाभूतान्
 राक्षसान् हत्वा निजित्व आत्मनि रमते इति तथाभूतः सन्
 विराजते ॥ ४८ ॥

बाह्येति । बाह्यं वहिर्भवम् अनित्यं नश्वरं यत् सुखं सांसा-
 रिहर्षमिति भावः तस्मिन् व्यासक्तिं हित्वा त्यक्त्वा आत्मनः सुखे ब्रह्म-
 ज्ञानजनिते आनन्दे निर्वृतः सुखी सन् घटस्थदीपवत् घटमध्यस्थ-
 मदीप इव स्वच्छं निर्मलम् अन्तर्देव आन्तरं तत्त्वमेव प्रकाशते ॥५०॥

उपाधिस्य इति । मुनिः उपाधिस्यः देहस्थितोऽपि तस्य धर्मैः
 दैहिकैः भावैः व्योमवत् आकाशमिव निर्लिप्तः निःसम्बन्धः सर्ववित्
 सर्वज्ञः किन्तु मूढवत् जड इव तिष्ठेत् तथा असक्तः सङ्गवर्जितः सन्
 वायुवत् चरेत् व्यवहरेत् ॥ ५१ ॥

उपाधीति । मुनिः जले जलं यथा व्योम्नि आकाशे विषत्
 आकाशं यथा तेजसि तेजो यथा उपाधिविलयात् सांसारिकभाव-
 विगमात् निर्विशेषं यथा तथा विण्णो विद्युन्मायके आत्मनि विसेत्
 ॥ ५२ ॥

यत्नाभावापरी लाभो यत्सुखान्नापरं सुखम् ।

यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद् ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५३॥

यद् दृष्ट्वा नापरं दृश्यं यद् भूत्वा न पुनर्भवः ।

तज्ज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद् ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५४॥

तिथ्यगूर्हं मधःपूर्णे सच्चिदानन्दमद्वयम् ।

अनन्तं नित्यमेकं यत् तद् ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५५॥

अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तैर्लक्ष्यतेऽद्वयम् ।

अखण्डानन्दमेकं यत् तद् ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५६॥

अखण्डानन्दरूपस्य तस्यानन्दलवाश्रिताः ।

यदिति । यस्य लाभात् अपरी लाभः न मज्जानिति शेषः, यत्सुखात् यस्य ज्ञानजनितानन्दानन्दित्वर्थः अपरं सुखं न मज्जदिति शेषः । यस्य ज्ञानात् अपरं ज्ञानं न मज्जदिति शेषः, तद् ब्रह्म इति अवधारयेत् निश्चितयाव ॥५३॥

यदिति । यत् दृष्ट्वा अपरं दृश्यं दृष्टव्यं न विद्यते इति शेषः, यत् भूत्वा न पुनर्भवः पुनर्जन्म भवेदिति शेषः, यत् ज्ञात्वा अपरं ज्ञेयं ज्ञातव्यं न विद्यते इति शेषः, तद् ब्रह्म इति अवधारयेत् ॥ ५४ ॥

तिथ्यगिति । यत् तिथ्ये क् कर्हम् अपः सत इति भावः पूर्णे सच्चिदानन्दं नित्यज्ञानसुखस्वरूपम् अद्वयम् अद्वितीयम् अनन्तं नित्यम् एकं केवलं, तद् ब्रह्म इति अवधारयेत् ॥५५॥

एतदिति । वेदान्तैः उपनिषद्भिः अतद्व्यावृत्तिरूपेण तत्त्वमस्योति वाक्यस्य यत् तत्पदं तस्य व्यावृत्तेः विमलस्य अभावरूपेण तत्पदार्थेन युक्तपदार्थस्याभेदरूपेणैति यावत् यत् अद्वयम् अद्वितीयम् एकं केवलम् अखण्डानन्दं पूर्णानन्दं यत् लक्ष्यते प्रतीयते तद् ब्रह्म इति अवधारयेत् ॥ ५६ ॥

अखण्डेति । अखण्डानन्दरूपस्य पूर्णानन्दरूपस्य तस्य आन-

ब्रह्माद्यास्तारतम्येन भवन्त्यानन्दिनी लवाः ॥५७॥

तद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारस्तदन्वितः ।

तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म क्षीरे सर्पिरिवाखिले ॥५८॥

अनखण्डसूक्ष्मसूक्ष्मदीर्घमजमव्ययम् ।

अरूपगुणवर्णाद्यं तद् ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५९॥

यद्भासा भास्यतेऽर्कादिः भास्यैर्यत् न भास्यते ।

येन सर्वमिदं भाति तद् ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥६०॥

स्वयमन्तर्बहिर्व्याप्य भासयेद्विखिलं जगत् ।

ब्रह्म प्रकाशते वर्ज्यप्रतप्तायसपण्डितवत् ॥६१॥

नन्वयम् आनन्दावन्दुम् आश्रिताः ब्रह्माद्या देवाः तारतम्येन
स्युर्नाधिक्येन आनन्दिनः लवाः अंशाः भवन्ति ॥ ५७ ॥

तदिति । अखिलं वस्तु जगत् तेन पूर्णानन्देन आत्मना युक्तं
व्यवहारः क्रिया जगत् इति शेषः तेन आत्मना अन्वितः युक्तः
तस्मात् अखिले क्षीरे दुग्धे सर्पिरिव ब्रह्म सर्वगतं सर्वव्या-
पकम् ॥ ५८ ॥

अनखण्ड इति । तत् अखण्डं न सूक्ष्मम्, अखण्डं न सूक्ष्मम्, अखण्ड-
सूक्ष्मम् अखण्डम्, अदीर्घम् अजं जम्बरहितम् अव्ययम् अजयम् अरूप-
गुणवर्णाद्यं रूपगुणवर्णवर्जितमित्यर्थः ब्रह्म इति अवधारयेत् ॥ ५९ ॥

यदिति । यद्भासा यस्य परमात्मनः भासा दीप्या अर्कादिः
भास्यते दीप्यते भास्यैः भयूषैः यद् ब्रह्म त न भास्यते येन ब्रह्मेण
इदं सर्वं जगत् भाति तद् ब्रह्म इति अवधारयेत् ॥ ६० ॥

स्वयमिति । ब्रह्म स्वयं निखिलं जगत् अन्तः पण्डितः व्याप्य
भासयेत् दीपयेत् तथा ब्रह्म प्रतप्तायसपिण्डवत् प्रतप्तं कोटपिण्डव-
त् इति प्रकाशते ॥ ६१ ॥

जगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणोऽन्यत्र किञ्चन ।

ब्रह्मान्यद्भासते मिथ्या यथा मरुमरीचिका ॥६२॥

दृश्यते श्रूयते यद्यद् ब्रह्मणोऽन्यत्र विद्यते ।

तत्त्वज्ञानाच्च तद् ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥६३॥

सर्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरोक्षते ।

अज्ञानचक्षुर्नैवेत भासन्तं भानुमन्धवत् ॥६४॥

श्रवणादिभिरुद्दीप्तो ज्ञानाग्निपरितापितः ।

जीवः सर्वमलान्मुक्तः स्वर्णवद् द्योतते स्वयम् ॥६५॥

हृदाकाशोदितो ह्यात्मा बांधभानुस्तमोपहृत् ।

सर्वव्यापी सर्वधारी भाति सर्वं प्रकाशते ॥६६॥

जगदिति । ब्रह्म जगद्विलक्षणं जगद्विषयं ब्रह्मणः अन्यत् किञ्चन किमपि वस्त्विति शेषः न व्यस्तोति शेषः । ब्रह्मणः अन्यत् वस्त्विति शेषः जगदित्यर्थः मरुमरीचिका यथा मरुभूमी वृगदृष्टिर्न मिथ्या भासते अलीकं भातीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

दृश्यते इति । यत् यत् दृश्यते श्रूयते च तत्तत् वाङ्मयः अन्यत् न विद्यते, तत्त्वज्ञानात् तत्त्वावबोधाय तत् यद् यद् दृश्यते श्रूयते चेति भावः अद्वयम् एकं सच्चिदानन्दं ब्रह्म विद्यादिति शेषः ॥६३॥

सर्वगमिति । ज्ञानचक्षुर्जनः सर्वगं सर्वव्यापिनं सच्चिदात्मानं निरोक्षते पश्यति । अज्ञानचक्षुर्जनः भासन्तं दीप्यमानं भानुं धूम्यम् अन्यवत् इष्टिहीन इव न द्रष्टते न पश्यति ॥ ६४ ॥

श्रवणादिभिरिति । श्रवणादिभिः श्रवणमनननिदिध्यासनैरित्यर्थः उद्दीप्तं यद् ज्ञानमेव अग्निः तैज परितापितः प्रज्वालित इत्यर्थः परीत इति यावत् जीवः देही, बन्धेन बाध सर्वकार पापात् संतप्तः विरहितः सन् सर्वं सर्ववत्, काश्चनमिव द्योतते दीप्यते ॥ ६५ ॥

सर्वव्यापी । सर्वं सर्वमेव व्याप्य सर्वं सच्चिदानन्दं द्योतते नतः

दिग्दे शकालाद्यनपेक्षसर्वगं

शीतादिहृदित्यसुखं निरञ्जनम् ।

यः स्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः

स सर्ववित्सर्वगतोऽमृतो भवेत् ॥ ६७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकार्यश्रीमच्छङ्करा-

चार्यविरचितमात्मबोधप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

भक्तचामरस्तोत्रम् ।

कपर्दगौरजाङ्गवीतरङ्गफेनचन्द्रिका-

सरत्नभोगिकुण्डलोल्लसत्कपोलमण्डली ।

तस्यः तिमिरं मोहमिति यावत् अपहरतीति तथोक्तः बोधभातः
ज्ञानसूर्यः आत्मा सर्वव्यापी तथा सर्वधारो विश्वधारकः सन् भाति
राजते । सर्वं जगत् प्रकाशते तेनेति शेषः ॥ ६६ ॥

दिग्दे शेति । यः विनिष्क्रियः क्रियारहितः सन् दिगो देवाः
कालाद्य आदयः येषां तेषु अनपेक्षम् अपेक्षारहितं तत्सम्बन्ध-
रहितमित्यर्थः सर्वगं सर्वव्यापकं शीतादिहृत् शीतोष्णादिहृत्परिहितं
नित्यसुखं निरञ्जनम् अकलुषं स्वस्थ आत्मा एव तीर्थः पुण्यक्षेत्रं तं
भजते आराधयति, स सर्ववित् सर्वज्ञः सर्वगतः अव्याहतगतिः
अमृतः सकलश्च भवेत् । यंशस्यविजं वृक्षं, वदन्ति यंशस्यविजं जतो जरा-
विति तच्छृणुयात् ॥ ६७ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्याभारभट्टाचार्येण कृता

आत्मबोधव्याख्या समाप्ता ।

अपहरेति । कपर्दं जटाजूटे, कपर्देऽङ्गं जटाजूटवित्तमङ्गम् । गौरी

स पातु खण्डितारितुण्डमण्डिताजिमण्डलः

सुरासुरेन्द्रवृन्दभाललोलमालभारिपातु ॥१॥

समस्तभावभावनाफलप्रदोवृषध्वजः

करीन्द्रचर्मचेलभृत् सदृष्टभूतिमूर्तिमान् ।

स पातु चित्तभोगिमुण्डमान्धनीलकण्ठवान्

दिगम्बरो गिरीन्द्रजातपःफलप्रदो हरः ॥२॥

गौरवार्था ध्वलेत्यर्थः या ज.ङ्गो गङ्गा तस्याः तरङ्गाणां फेता एव
चन्द्रिकाः ज्योत्स्नाः तामिः तथा सरत्रः गिरोरत्नभूषितः यः भोगी
पद्मगः स एव कण्डनं तेन उल्लसत् विराजत् कपोलमण्डलं यस्य
तथोक्तः, खण्डितेः निरुक्तैः अरितुण्डैः शत्रुगिरोभिः मण्डितम्
चलङ्कृतम् अजिमण्डलं संप्रामसमूहः येन तथाभूतः, तथा सुरा-
सुराणां देवासुराणां वृन्दस्य समूहस्य भाले ललाटे गिरसीति यावत्
लोलं चञ्चलं यत् भालं भालानां समूह इत्यर्थः तस्य भारिणौ भार-
वन्तौ पादौ यस्य तादृगः देवासुरवृन्दवृन्दनशरण इति भावः, सः
प्रसिद्धो देवः पातु रजतं अस्त्रादिति शेषः । अस्मिन् सन्दर्भे पञ्च-
वामरं वृत्तं प्रमाणिका षट्द्वयं षट्ति पञ्चवामरमिति प्रमाणिका
जरो लगाविति च तल्लक्षणम् ॥ १ ॥

समस्तेति । समस्तभावेन सर्वतोभावेनेत्यर्थः या भावना ध्यानं
तस्य फलप्रदः भक्तानामभीष्ट इत्यर्थः, वृषध्वजः वृषभवाहनः । करी-
न्द्रस्य गजासुरविशेषस्य चर्म एव चेलं वसनं विभक्त्येति तथोक्तः, सत्यः
विद्यमानाः अष्टौ भूतयः ऐश्वर्याणि, अणिमा अघिमा व्याप्तिः
प्राकाशं सङ्किमा तथा । ईशित्वं विलम्बं तथा कामावसायित्व-
ज्ञानं यथाः तादृशी या मूर्तिः तद्वान्, चित्तं अचिरं भोगिमां पद्म-
गानां वृन्दमेव सरलफलमण्डलमेवेत्यर्थः बाह्यं यस्य तादृशः नीलः
वृषावृषानादिति भावः यः कण्डः तद्वान् दिगम्बरः विषयनः नग

सुकुन्दबहिभासिदन्तमन्दिरारविन्दहा
सुनन्दितामरेन्द्रवृन्दवन्दितो महेश्वरः ।
स पातु सेवके कृपां करोतु पार्वतीपतिः
वृषेन्द्रवाहनो विनीतमेघवाहनः प्रभुः ॥३॥
सदा सनन्दनादिभिर्विभाव्यमानधामवान्
प्रदोषताण्डवे नटन् मृदङ्गमङ्गलं ध्वनन् ।
स पातु भक्तपालकः प्रभाकरो विभाकरः
प्रतिक्षणं विभावरीदिवासुखप्रदो हरः ॥४॥

इत्यर्थः गिरीन्द्रजा पार्वती तस्याः यत् तपसः फलं तत्प्रदः तदभी-
ष्टद् इत्यर्थः स हरः शिवः पातु रक्षतु ॥ २ ॥

सुकुन्देति । विभासो विशेषेण द्योतमानः दन्तमन्दिरवत्
हृदिदन्तनिर्मितमृदङ्गवत् अरविन्दहा चन्द्रः यत्र तथाभूतः, सुनन्दि-
तामरेन्द्रवृन्दैः देवेन्द्रवर्गैः वन्दितः, सेवितः वृषेन्द्रवाहनः वृषभगतिः,
विनीतः दक्षितः मेघवाहनः हृन्दो येन तथाभूतः, पुरा दक्षाध्वरं
मृगशृङ्गिणं जिघांसुं पिनाकिनं प्रति देवेन्द्रो वज्रं मोक्षुं प्रवृत्ते ।
तदवकीर्त्य तेन भगवता भूभङ्गेन सन्निर्जितस्य तस्य वज्रं हृत्त एव
तस्यो स च भृगं विनिर्जितञ्च रणपतितं तं भगवन्तं प्रसादवामासेति
पुराणवासांज्ञासुखमेवा । पार्वतीपतिः प्रभुः सुकुन्दवत् हरिरिव स
शिवः पातु सेवके कृपां करोतु च ॥३॥

सदेति । सदा सर्वत्रानु काले सनन्दनादिभिः वल्लभैः विभाव-
यमानं ध्यायमानं यत् धाम तद्वा न प्रदोषताण्डवे रजनीसुखलसमये
नटन् मृदङ्गं कुर्वन् मृदङ्गमङ्गलं मृदङ्गवत् मङ्गलं यथा तथा ध्वनन्
नटन् भक्तपालकः भक्तवल्लभः प्रभाकरः विभाकरः सूर्याग्निरूप
इत्यर्थः विभावरीदिवासुखप्रदः दिवारात्रं सुखदात्री स हरः प्रति-
क्षणं पातु रक्षतु ॥४॥

स्वभक्तभीमयक्षुरः कुतश्चिदप्रमेयतः

शिवेतिमन्त्रमन्त्रणात् सतां विनिर्गतं भयम् ।

स पातु लोचनत्रयीविभासितो हरी विभुः

स पातु भक्तचामरैः सुवीजितश्च चामरैः ॥५॥

समुद्रिताग्निलोचनस्त्रिलोचनः प्रवृद्धयेऽ-

वनाय चामरार्चितो गिरीन्द्रकन्यकासजुः ।

स पातु भोगिकङ्कणः सरीसृपाङ्गदः शिवो

विमुक्तकञ्चुकाङ्घ्रिसूत्रसत्कृतोपवीतवान् ॥६॥

कपालग्लापितप्रियो नमः शिवाय जल्पतेऽ-

प्यनल्पकामदायकोऽप्यकिञ्चनो निरञ्जनः ।

स्वभक्तेति । स्वभक्तानां निजसेविनां वा भीमंयं तस्याः भयक्षुरः
भक्ताभयद इत्यर्थः कुतश्चित् क्षनिर्वचनीयात् अप्रमेयतः परिच्छेत्तु-
मशक्यादित्यर्थः शिवेति मन्त्रस्य मन्त्रणात् उच्चारणात् यश्चेति शेषः
सतां साधूनां भयं विनिर्गतं विनिर्मुक्तं भवतीति शेषः, लोचनानां
नयनानां त्रयी तथा विभासितः अलङ्कृतः त्रिलोचन इत्यर्थः स
भिर्हरेः पातु । भक्तानां चामरैः चमररूपगुच्छलोमरूपैर्व्यजनैः
चामरैर्देवैश्च सुवीजितः स हरः पातु ॥५॥

समुद्रितेति । प्रवृद्धये अभ्युदयाय कवेनाय रक्षणाय च जगत
इति शेषः समुद्र यथा तथा समुद्रितं प्रायेण समुद्रितमित्यर्थः अग्नि-
रूपं लोचनं ततोऽवति भावः येन सः त्रिलोचनः त्वम्बकः चामरैः
देवैरर्चितः पूजितः, गिरीन्द्रकन्यकासजुः पार्वतीसङ्गपर इत्यर्थः
भोगिकङ्कणः पद्ममङ्कणः सरीसृपाङ्गदः संप्रसेयूरः विमुक्तं स्वक्तं
कञ्चुकं येन तं पावित्र्यः अङ्घ्रिसूत्रं यदस्त्रं तेन यत् सुष्ठु यथा
तथा कृतं यत् उपवीतं तन्नाम् स शिवः पातु ॥६॥

उक्तावैति । प्रयागेव नदयिरावृतावेव चक्षुस्त्रिनेति भावः

स पातु भुक्तिमुक्तिदो जगद्विलम्बिकीर्त्तनी
वसन् गिरीन्द्रकन्यया परार्थसाधने रतः ॥७॥
गणेशकार्तिकेयसूनुपार्वतीप्रियंवदो
मृहान्नमं विदुस्त्रयन् दिने दिने सुयोगिराट् ।
स पातु शम्भुरार्थ्यया वसन् विनीतभार्थ्यया
निवेद्यमानमर्चनं क्षणं क्षणं नयन् नयन् ॥८॥
क्षपाङ्कुरालवालदृक्कटाक्षमार्गभासतो
विभाति भारतीश्वरः श्रियामपीश्वरः परः ।
स पातु पार्वतीपतिर्हि रुदिरिष्यते बुधै-
र्द्विधा हरिर्हरः सदा प्रतीतिमात्रभेदतः ॥९॥

ग्लानिः ग्लानिं नीता मोक्षितेति यावत् प्रिया मौरोति, भावः येन
तथाभूतः, नमः शिवाय इति लल्यते कथयतेऽपि पूजादिकं दूरा-
पास्तमिति भावः अन्त्यं प्रभूतं कामम् अभिबक्षितं ददातीति
तद्योक्तः अपि अकिञ्चनः निर्धनः निरञ्जनः निष्कलुषः भुक्तिमुक्तिदः
अर्गपवर्गप्रदः जगति विदुस्त्रिष्टमरं कीर्त्तनं वक्ष्य तथाविध,
गिरीन्द्रकन्यया पार्वत्या सह वसन् परार्थसाधने परेषां कार्य-
निष्पादने चरमार्थसाधने या रतः स हरः पातु ॥७॥

गणेशेति । गणेशकार्तिकेयौ सूनुः पुत्रौ वस्त्राः तथाभूतायाः
पार्वत्याः प्रियंवदः प्रियकटिस्पर्शः, दिने दिने मृहान्नमं विदुस्त्रयन्
परित्यजन् सुयोगिराट् सुखं योगिवरः शार्थ्यया साध्वया विनीतया
वश्यवर्त्तिन्या भार्यया वसन् सङ्गच्छमानः क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं निवेद्य-
मानं नयन् अर्चनं नयन् आत्मानं च शम्भुः पातु रक्षतु ॥ ८ ॥

क्षमेति । भारतीश्वरः सरस्वतीपतिः शिवायपि देवः वक्ष्यो-
पतिरित्यर्थः परः परमः पुमान्, क्षपाङ्कुरश्च द्वाकोयश्च आकृष्टः
एव दृक्कटाक्षः दृष्टिविम्बः तस्य मार्गभासतः सदा दीप्तः विभाति

सुनीन्द्रनारदादिहृन्दगीयमानकीर्त्तिमान्
 गिरीन्द्रजापुरःसरोऽम्बरोभिरीडितः शिवः ।
 स पातु भूतभक्ष्यकालिकालकालनापरः
 परारिरुद्धनामवान् पुनाति वै पुनः पुनः ॥१०॥
 स्फुरत्क्षणप्रदामुखे विशुद्धचन्द्रतारके
 मणिप्रदीपमन्दिरे नटन् मनोगतं नयन् ।
 स पातु पालनापरो महेश्वरश्च कीर्त्त्यते
 *विशेषतश्च निष्कृद्दः परार्थभूतिसूक्तिमान् ॥११॥

विराजते । सः पातु रक्षतु । बुधैः पार्वतीपतिर्हि शिव एव रुद्धिः
 मणिभिः मणिभूतया ख्यात इत्यर्थः रक्ष्यते । प्रतीतिमात्रस्य ज्ञान-
 मात्रस्य भेदतः वैलक्षण्यात् सदा हरिः हर इति द्विधा द्विरूपबुद्धिः
 वस्तुतस्तु द्वौवेक एवेति भावः ॥ ८ ॥

सुनीन्द्रेति । सुनीन्द्राणां नारदादीनां हृन्दैः गीयमाना सङ्गी-
 त्त्वमाना या कीर्त्तिः तद्वान्, गिरीन्द्रजा गौरी तस्याः पुरःसरः,
 अम्बुरोभिः सुराङ्गनाभिः ईडितः स्तुतः च शिवः पातु । सः भूत-
 भक्ष्यकालिकयोः अतीतभविष्ययोः कालयोः अक्षकायां कुबेरभक्त्या
 कैलासे इति भावः या अक्षना स्थितिः तत्परः भूतभक्ष्येति वर्त्तमा-
 नोपलक्षणं तेन निरन्तरकैलासवासीत्यर्थः, परेषु मङ्गलसु अरिषु
 शत्रुषु रुद्धं भयदमित्यर्थः यत् नाम तद्वान्, पुनः पुनः चततं पुनाति
 वै प्रायत्नवत्त्वेन जगदिति शेषः ॥ १० ॥

स्फुरदिति । विशुद्धचन्द्रतारके प्रवृत्तितवन्दनक्षणे अतएव
 स्फुरति राजति अक्षप्रदायाः अक्षदायाः रात्रेरित्यर्थः, त्रियामा
 अक्षदा अष्टोत्तमरः । तस्या, मुखे मारुते प्रदोषे इत्यर्थः मणि-
 प्रदीपो यस्य तथोक्ते मन्दिरे नटन् नटन् मनोगतम् अभि-
 मूर्त्तितं कथन् च यस्याः पातु सः पालनापरः अक्षप्रक्षयवर्त्तमानः

कृपालुता हृदिस्थिता विभाविता च सूरिभि-
 र्यदक्षिकोष्केऽरुणे रंसाश्रसेऽरुणप्रभाम् ।
 स पातु वै विभर्त्ति यः प्रसीदतां महेश्वरः
 कुटुम्बिनीञ्च पार्वतीं गणेशनन्दनानुगाम् ॥१२॥
 यदङ्घ्रिभस्मरेणुना विधेः स्वविश्वसृष्टकथा
 चतुर्मुखाच्चतुर्भुजाविजार्चनं विभावयेन् ।
 स पातु पञ्चवक्त्रवान् सहस्रनेत्रपूजितः
 पिपर्त्ति यो जगत्त्रयं गुणत्रयातिगो हरः ॥१३॥

महेश्वरश्च विशेषतश्च स्वयं निष्कृष्टः निष्कामः किन्तु परार्थेषु पर-
 काव्येषु भक्तिभक्तिमान् उत्पत्तिमान् जगत्कार्यार्थमेव च ईश्वरस्य
 शरीरपरिग्रह इति भावः कीर्त्यते कीर्त्तिरिति शेषः ॥ ११ ॥

कृपालुतेति । सूरिभिर्विद्वद्भिः अरुणे रक्ते यस्य अलिकोष्के
 नेत्रप्रान्ते इत्यर्थः हृदिस्थिता मनोगता कृपालुता विभाविता अतु-
 विता, यस्य रंसाश्रसे प्रणवमजिज्ञाय प्रेमाश्लाढार्थमिति भावः
 अरुणप्रभां रक्तकान्तिम् अतुरागिण्योमिति भावः गणेश एव
 भन्दनः पुत्रः अतुगः अतुगामी यस्याः तथोक्ता पार्वती गौरी कुटु-
 म्बिनी नारी विभर्त्ते वै बहुल्येव स महेश्वरः पातु प्रसीदताञ्च ॥१२॥

यदिति । यस्य व्याङ्ग्ये शरणाग्र भस्मरेणुना भस्मकरणेन विधे-
 र्ब्रह्मणः कस्य विश्वस्य सृजः सृष्टेः कथा प्रस्तावः भवतीति शेषः
 भगवतोऽङ्घ्रि शरणाग्रेणैव उपकरणेन विधाता जगत् सृजतीति
 भावः । चतुर्मुखात् ब्रह्मणः चतुर्भुजात् विष्णोः सकाशादिति शेषः
 निजार्चनं कस्य पूजनं विभावयेन् सममान इत्यर्थः ब्रह्मविष्णोरपि
 पूज्य इति भावः, पञ्चवक्त्रवान् पञ्चाननः, सहस्रनेत्रपूजितः इन्द्रारा-
 धितः स शिवः पातु । यः गुणत्रयातिमः त्रैगुण्यातीतः हरः
 जगत्त्रयं लिभनं पिपर्त्ति पादयति ॥ १३ ॥

सचन्दनाम्बु सीकरप्रकीर्णमस्तस्यामरैः

सुवीजितोऽक्षताम्बु मास्यविश्वपतकाक्षनैः ।

स पातु योऽर्चितो हरौ हरत्यनल्पसंज्वरं

यदर्चनाम्बु लोचने निषिक्तमर्चतामपि ॥१४॥

असदगुहाय वीक्षितं न शक्नुवन्ति किं पुनः

विभेति वै परेतराज्यदङ्गभस्मधारणात् ।

स पातु पार्वतीपितुः पितृन् पिपत्तिं नमृदः

तुपात्रपौत्रसम्पदा जगद् विभर्ति यद्य सः ॥१५॥

सचन्दनेति । यः सचन्दनेन चन्दनाङ्गेन अम्बुसीकरेण जल-
कषेण प्रकीर्णैः संजिप्तैः संयुक्तैरित्यर्थः भक्तानां आभारैः सुवीजितः
संवेदितः, अक्षतम् आतपतयत्, अम्बु जलं मास्यं विश्वपतं
काक्षनं अर्थं तैः अर्चितः पूजितः, यस्य अर्चना पूजा अनल्पं
मङ्गलं संज्वरं सन्तप्य हरति, अर्चनामपि पूजयतामपि यमिति
शेषः लोचने नयने अम्बु जलं निषिक्तं भवतीति शेषः यदाराधने
लोभानामानन्त्याश्रयातः स्यादिति भावः स हरः पातु ॥ १४ ॥

असदगुहा इति । यस्य अङ्गभस्मनः धारणात् धारणाकारिणो
जन्यदिति भावः परेतराद् प्रेतपतिः यम इत्यर्थः विभेति, अचलः
यद्गुहाः वनैश्चरादयः वीक्षितं दृष्टुं भस्मधारिण्यमिति शेषः न शक्नु-
वन्ति इति किं पुनः यत्कल्पमिति शेषः । यस्य नमृदः दीर्घत्व-
इति यावत् पार्वत्यां पुत्रं जनयन्निति भावः । तुपात्रं तुयोग्य-
इत्यर्थः यः पौत्रः तस्यैव सम्पदा सम्पत्त्या पार्वतीपितुः हिमाचलस्य
पितृन् वृषपुत्रानिच्छन्ः पिपत्तिं प्रीक्षयति दीर्घत्वोऽपि सप्तम्यै-
वन्तारयति प्रीत्यर्थादिति अरण्येन पार्वतीपुत्रेण हिमाचलस्य पौत्र-
वदुद्धारयत्यर्थादिति भावः यः, यस्य जनत् विभर्ति स हरः पातु
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

बुभुक्षते पिपासत्रे चतुश्चक्राय विश्वको-
परि क्षुपावसज्जनाय वै सृगेन्द्रभीतितः ।
स पातु शम्भु रक्षत्रिणा वृटत्सुविल्वपत्रतो-
ऽर्चनात्रिजास्रदं ददौ निशाहिमाश्वसेवनात् ॥१६॥
सुनिस्त्रनन्सदृक्मेघसंभ्रमस्ववाहने
निरुद्धनन्दनां निरीक्ष्य मोदसुस्मिताननाम् ।

बुभुक्षत इति । यः लुटता गालसङ्घर्षात् स्वकलेत्यर्थः सुवि-
स्वपन्नः योभनेन विश्वपत्रेण अश्वनात् पूजनात् तथा निशायाः
रात्रेः हिमाश्वना सेवनात् अभिषेकात् गालसङ्घेपजनितादिति
भावः शीत रक्षध्याङ्गायै बुभुक्षते क्षुधासौंय पिपासते तृष्णासौंय
सृगेन्द्रेभ्यः श्वापदेभ्य इति यावत् भीतितः भयात् विल्वकस्य विल्व-
वृक्षस्य उपरि हि उपर्येव उपावसते तिष्ठते जनाय कुञ्चकाय
व्याधाय अङ्घ्रिणा वरणेन वरणरूपयेति भावः निजास्रदं यैवं पदं
ददौ स शम्भुः पातु रक्षतु । पुरा कश्चित् व्याधः श्वगवायां सर्वे
दिनमतिवाह्य रजन्वां सृष्टं गन्तुमशक्तः काननमध्ये श्वापदभयेन
मांसराशिं कच्छचित्तरोः शाखायां बद्धा स्वयं तं वृक्षमारोह ।
फाल्गुने मासि नितरां शीतान्नैः क्षुधासैः शीतवातेन कम्पान्वित-
कसेमरः तां रात्रिं तत्रैव वृक्षे लज्जानार । दैवयोगात् तन्मूले
शिवलिङ्गमेकं तिष्ठति । सा तिष्ठति शिवचतुर्दशी । तस्य व्याधुस्तु
निराहारस्तु गालसङ्घर्षात् तद्विल्वपत्राणि तत्रैव शिथिलजलानि च
तस्मिन् विज्ञेयेति । तेन व्याधो मगवान् परितप्तोऽपि । ततश्च
कदाचित् आशुपः येन तं व्याधं वमन्निहृदयैर्भीयमानमाङ्गिद्वयं शिव-
दुताः शिवकोकं निम्बुरिति शिविरालिङ्गयतास्तु तन्मेवा ॥१६॥

सुनिस्त्रनन्ति । सुनिस्त्रवत् गालीरं ध्वनन् स्वरश्च यः शेषः
त्रेण संश्रमः अस्त्रासो तस्य तादृशं त्वं कञ्च कञ्चन कञ्चन, रक्षार्थः
तस्मिन् निरुद्धः आरुहः नन्दनः काञ्चिद्वैतः शस्त्राः तन्मूलात्, मोदन्

स पातु पार्वतीं हरो गजास्यपुष्करं मृज-
 खेन्दुसम्पदा करेण पातिनन्दनेक्षणाम् ॥ १७ ॥
 सुरासुरैर्धरामरैर्धराधिपैः सुपार्श्वगैः
 ध्वननमृदङ्गडिण्डिमादिघण्टया निवेद्यते ।
 स पातु पार्वतीश्वरोऽतिदीनहीनकाकुवाक्-
 प्रपञ्चमञ्जति प्रभुः शृणोति सत्वरं च सः ॥ १८ ॥
 सितेन्दुविम्बिताकृतिं निजां निरीक्ष्य पार्वतीं
 विगङ्गमानभामिनीं परस्त्रियं चकासतीम् ।
 स पातु मञ्जुवाक्यतप्रयासहासबोचणैः
 शुचिस्मितां चकार यो विशुद्धबोधदानतः ॥ १९ ॥

आनन्देन सुखितम् आननं यस्याः तथाक्तां, पातिनी पतती नन्दने
 रक्षणे नयने यस्यास्तद्वर्णी पार्वतीं निरीक्ष्य नखेषु इन्दुवन्द्य
 सम्पदं प्रीर्यत्य तादृगेन करेण हस्तेन गजास्यस्य गण्डेण पुष्करं
 मृज्ज्वादयन् मृजन् मृगञ्जति यावत् सः हरः पातु ॥ १७ ॥

सुरासुरैरिति । यः सुरासुरैः देवदेवैः धरामरैः ब्राह्मणैः
 धराधिपैः राजभिः सुपार्श्वगैः पार्श्वचरैः प्रपञ्चगैरिति बोधत्
 ध्वनङ्गैः मृदङ्गैर्डिण्डिमादिभिः घण्टया च निवेद्यते, सेव्यते इत्यर्थः,
 यः प्रभुः अतिदीनानां हीनानां दुर्गतानाञ्च काकुवाक्प्रपञ्चं दीन-
 वचनसमूहम् अश्नुति पूजयति यत्रेन मृष्ट्वाति सत्वरं शृणोति च
 स पार्वतीश्वरः पातु ॥ १८ ॥

सितेन्द्विति । यः निजां, स्वकीयां सितेन शुभेण इन्दुना
 चन्द्रेण शिरोनिहितेनेति भावः^(१) विम्बिता प्रतिफलिता चासौ
 आकृतिरिति तां निरीक्ष्य वचावतीं विराजमानां अशिरधीति
 भावः परस्त्रियं सङ्गामिति भावः विगङ्गमाना चासौ भामिनी
 चेति तां पार्वतीं मञ्जुवाः चैवात् चन्द्रकान्त्यां चवदितयरीरं चान्द-

शिवस्य निन्दकोऽपि सन् शिवो भवन् पुरःसरन्
 करे ग्रहीतुमुद्यतस्तपोवने च पार्वतीम् ।
 स पातु रुचया गिरा तिरस्कृतोऽप्यधोमुखीं
 ह्रिया न किञ्चनोत्तरां प्रमोदपूरितान्तराम् ॥२०॥
 सदीप्तमः शिवाय यो जपेत् त्रिवर्गसम्पदा
 स युज्यते च भुज्यते भयैर्वियुज्यते पुनः ।
 स पातु सत्प्रमोदमन्त्रमूर्त्तिरीश्वरो हरः
 ददाति सद्यशोऽम्बरं सुगन्धिं भोजनं किमु ॥२१॥

वीक्ष्य शिरस्थितगङ्गया भाममानदेहं मन्यमानाभिति भावः निरीक्ष्य
 मञ्जुना मनोहरेण वाक्शतेन वचनसमूहेन यः प्रयासः प्रयत्नः जहासेन
 वीक्षयानि च तैः विशुद्धः निर्दोषः बोधः नाहमन्यां त्वत्तः कामये
 इति प्रबोध इति यावत् तस्य दानतः दानेन युष्मिन्मतां विशुद्धहासां
 चकार स हरः पाठ ॥१८॥

शिवस्येति । यः शिवस्य स्तुत्येति भावः निन्दकोऽपि शिवो भवन्
 पुरःसरन् अद्यवर्त्ते सन् रुचया गिरा दुर्बलसेव्यः पार्वत्या इति
 शेषः तिरस्कृतोऽपि तपोवने ह्रिया लज्जया अधोमुखीं न
 किञ्चनोत्तरां किञ्चिदपि वक्तुमसमर्थां प्रमोदेन उद्धासेन पूरितम्
 अन्तरं मनः वष्टाः तथोक्तां पार्वतीं करे ग्रहीतुम् उद्यता, स हरः
 पाठ ॥ २० ॥

सदेति । यः सदा यो नमः शिवाय इति यस्य मन्त्रमिति शेषः
 जपेत् स त्रिवर्गिणां धर्मार्थकामानां सम्पदा त्रिया युज्यते भुज्यते
 वेद्यते च पुनस्तथा भयैः वियुज्यते विमुच्यते । सन् प्रमोदो यत्न
 तथाभूतः मन्त्र एव मूर्त्तिर्यस्य तथोक्तः यः सत् उत्तमं वय एव
 अम्बरं वसनं किञ्च अथवा सुगन्धिं वीरभक्तं भोजनं ददाति, स
 ईश्वरो हरः पाठ ॥२१॥

सुधांशुविम्बनामके कपालमण्डले जलेः
 अनलेक्ष्यस्य विश्वमस्यत्यसत्यकम् ।
 स पातु भातकौतुकीकरोति सत्यमेव यो
 गुणैर्निजैश्च कीर्त्तितैर्यथाकथञ्चिदर्थितः ॥२२॥
 सुपार्वतीतपःफलेन शम्भुना सा भूयते
 प्रपद्यते च पार्वती निजं तपोमहत् फलम् ।
 स पातु लोकमातरं जगत्पिता पुरातनीं
 पुरातनो विभक्तिं वै कृपावतीं कृपाकरः ॥२३॥
 नवोदयारुणेन्दुविम्बवद्विभासिताननां
 प्रभाकरप्रभातभां परिच्छदावृताङ्गिनीम् ।

सुधांशुति । अः निजैः गुणैः यथाकथञ्चिद् कीर्त्तितैः
 अर्थितः सन् सुधांशुविम्बनामके चन्द्रविम्बनाम्नि कपालमण्डले जलेः
 किरारूपैः अनलेक्ष्यस्यम् अस्मिन् रूपनेत्रकवलितमिति भावः अत
 एव असत्त्वं सिद्धाभूतं नश्यत्प्रायमिति भावः विश्वम् अक्षयति
 आधायति सति सत्यमेव भातेन दीप्त्या कौतुकीकरोति सत्यतया
 प्रत्याययतीति भावः स हरः पाद ॥ २२ ॥

सुपार्वतीति । शम्भुना सुपार्वतीतपःफलेन शोभनमौरोत-
 पलाफलेन भूयते च शिवः पार्वत्याः सत्यम् तपसः फलमेवावोदि-
 त्वर्थः । पार्वती च निजं तपसा महत् फलं शिवरूपमिति भावः
 प्रपद्यते च प्राप्नोति अति पूर्वेष्टान्वयः । अः कृपाकरः दवानिधिः
 पुरातनः जगत्पिता पुरातनीं कृपावतीं लोकमातरं जगत्जननीं
 पार्वतीमित्यर्थः किमस्ति वै वृक्षमेव, स शम्भुः पद ॥ २३ ॥

अवेति । मिरीन्दुवद्विभासिताननां विभासितरूपे प्रदिप्य-
 तासां नवः अरवः यथा साहस्यम् अतएव अस्मत्सु दीपकं अर

स पातु पार्वतीं वहन्विवाहमण्डपे भ्रमन्
 प्रदक्षिणेन सर्वतो हरो गिरीन्द्रसद्यनि ॥२४॥
 सुसृत्युजित् पतिव्रता सुपुत्रिणी सुमङ्गली
 भवेति सत्प्रणम्यमाहवर्गवाग्भिरावृताम् ।
 स पातु केकसद्यनि सुतो गिरीन्द्रजामुवा-
 ह मेनकीर्वशीतिलोत्तमामखीजनैश्चिताम् ॥२५॥
 अकर्मकोऽपि कर्मभिः स्म योज्यते सखीजनैः
 प्रहेलिकापरैरलं विलम्बितोऽचरैः चरैः ।
 स पातु कौतुके गृहेऽप्यजय्यसङ्कतेषु भिः
 शुचिस्मितैः शुचिस्मितः शुचिस्मितेश्वरीश्वरः ॥२६॥

इन्द्रपिम्बं चन्द्रमण्डलं तद्वत् विभाषितं विद्योतितम् आननं यस्याः
 तां, प्रभाकरस्य सूर्यस्य प्रभाता प्रातस्तनी भा दीप्तिरिव भा यस्याः
 तजोक्तां सुसुखलप्रभामिति भावः, परिच्छेदेन जेपय्येन आवृता-
 क्तिनी व्याप्रदेष्टां पार्वतीं वहन् परिणयन् सर्वतः प्रदक्षिणेन भ्रमन्
 यः पवित्रो हरः पातु ॥ २४ ॥

सुसृत्युजिदिति । यः सुसृत्युजित् अतिशयेन गृह्युज्ज्वः केकस्य
 निरेः सङ्गानि गृहे त्वं पतिव्रता सुपुत्रिणी शोभ-पुत्रवती सुमङ्गली
 भव इति इत्यं सत्प्रणम्यानां सुष्ठु, प्रणम्यमानानां माहवर्गवाग्
 वाग्भिः आवृताम् अभिनन्दितां मेनका उर्वशी तिलोत्तमा ता एव
 सखीजनैः तैः चितां सेवितामिति भावः गिरीन्द्रजां गौरीम्
 उवाह परिणयितवान् स सुतः सन् पुत्रः ॥ २५ ॥

अकर्मक इति । यः अकर्मकोऽपि निष्कर्मापि कर्मभिः जनतां
 व्यापारेरिति वाक् योज्यते अ व्याप्नोते अ, कौतुके गृहे भवन-
 वन्दिरे अकथ्यम् अकथं यद् अकृतं ऐत्यं प्रकथं इति वाक्
 तदीप्सुभिः तदर्चिभिरिच्छयः शुचिस्मितैः विद्युद्दिव्यैः प्रहेलिका-

विघटनं सरावकस्य कोमलैकमुष्टिना-
 प्यकारि पार्श्वीपतिः सखीजनैः कुतूहलात् ।
 स पातु कौतुके गृहे गृहीतवामभागवान्
 सुमेनकाद्रिराट्प्रभूतभूतिभूषितास्त्रिया ॥२७॥
 सदात्मनोऽपि निन्दयोच्छलच्छलोऽप्यपर्णया
 विभावितो विभावरीशशेखरस्तपोव्रतैः ।
 स पातु यो निरञ्जनो न वर्धते न हीयते
 प्रवर्तते च सर्वतः समः समस्तदः शिवः ॥२८॥

परैः सखीजनैः अक्षरैः अक्षरैः अलम् अतिशयेन विडम्बितः प्रता-
 रित इत्यर्थः अतएव शुचिस्मितः विशुद्धहासेनैवोत्तरद इति भावः
 शुचिस्मितायाः देश्याः गौर्याः देश्वरः स हरः पाठ ॥ २६ ॥

विघटनमिति । सः पार्श्वीपतिः कौतुके गृहे शयनागारे
 सखीजनैः कुतूहलात् कौतुकात् सरावकस्य कोमलैकमुष्टिनापि विघटनं
 विडम्बनम् अकारि परिहसित इति भावः सुमेनकाद्रिराजोः
 प्रभूतया अतिमहत्वा भूत्वा सम्पदा, भूतिभस्त्रानि सम्पदीत्यमरः ।
 विभूषिता अलङ्कृता वा स्त्री गौरीत्यर्थः तया गृहीतः आवृतः
 वामभागः तद्वान् स हरः पाठ ॥ २७ ॥

सदेति । यः सतः गोभनस्य आत्मनः अलक्ष्णपद्यापि निन्दया
 उच्छलत् उद्व्यच्छत् खलं यस्यात् तयाभूतः आत्मनिन्दाच्छलेन
 पार्श्वी प्रतारयितुमद्यनोऽपीति भावः, अपर्णया पार्श्व्या तपोव्रतैः
 तपोनियमैः विभावरीशशेखरः अन्तर्शेखरः विभावितः विघातः, यच्च
 निरञ्जनः निष्कलुषः न वर्धते न ह्रस्विं गच्छति, न हीयते न क्षुब्धि-
 भवति, सर्वतः समस्तात् समः प्रवर्तते साम्येन तिष्ठतीत्यर्थः समस्तदः
 सर्वांगीच्छाशी च शिवः पाठ ॥ २८ ॥

प्रियाप्रियाप्रियाप्रियो विभावितो विभावितो

विभाविताद्यदम्पतीस्त्रभावकीतुकी भवः ।

स पातु काश्यपीभृतामपत्यकन्यया वृतः

प्रभोः प्रभूततारकारिभाविपुत्रलिप्सया ॥२८॥

गजास्यपुष्करासृतं पिबंश्च पञ्चभिर्मुखै-

रतुष्टिमाप्नुवन् हरः श्रुचिस्मितास्यवीक्षणः ।

स पातु भूषणेन्दुगार्कातं प्रमातुमीप्सया

विलोलवक्त्रपुष्करं गजाननं जहास यः ॥२९॥

प्रियेति । यः विभावितो विभावितः पुनः पुनर्विचिन्तित इत्यर्थः
विशेषेणाराधित इति यावत् प्रियांप्रायप्रियाप्रियः प्रियाणां
भक्तानां प्रियः अप्रियाणाम् अभक्तानाम् अप्रिय इत्यर्थः विभावितयोः
विशिष्टभाववतोः आद्ययोः दम्पत्योः प्रकृतिपुरुषयोरिति भावः
अभाविन यत् कौतुकं तद्गान् स्वयं प्रकृतिपुरुषभाववानित्यर्थः भवः
काश्यपीभृता भूधराणां, क्षीपीज्या काश्यपी क्षितिरीतिभरः । प्रभोः
सत्यर्हिभवत इत्यर्थः अपत्यकन्यया पुत्या पार्वत्येत्यर्थः प्रभूतः अति-
प्रबलः यः तारकः तदास्यासुरः तस्य हरिः शत्रुभांशे यः पुनः
कार्तिकेय इत्यर्थः तस्य लिप्सया कामेच्छया वृतः स पातु रक्षतु ॥२८॥

गजास्येति । यः पञ्चभिः मुखैः गजास्यस्य गजाननस्य पुष्करा-
सृतं शुण्डविगर्जितमसृतमित्यर्थः पिबन् अतुष्टिम् आप्नुवन् तृप्ति-
मनाप्नुवन् शुचि विशुद्धं स्थितं युष्मिन् तादृशम् आस्यं मुखं वीक्ष-
न्त्य यश्च तादृशः, भूषणं भूषणभूत इत्यर्थः यः रन्दुचन्द्रः तद्वा
तद्दीनेत्यर्थः वा आकृतिः तां प्रमातुं परिभास्यम् ईप्सया अभि-
कामेय विद्योषं सत्त्वान्नित्यर्थः पञ्चपुष्करं पञ्चमुखतादृशः यश्च
तादृशं गजाननं तथेयं प्रतीति शेषः कहाड, च पुनः पातु ॥२९॥

सहस्रवारिवासिनीं हविर्भुजां च मध्यगां
 शुचीं प्रवर्षदम्बरां बभार भूमिभृतसुताम् ।
 स पातु भाविमव्यभूतभूतिसत्तताष्टधा-
 सुभूर्त्तिरीश्वरीश्वरो विहारकौतुकी भवः ॥ ११ ॥
 सुरासुरातितापिभिः प्रमथ्य मन्दराद्रिणा
 हृतं धनेऽम्बुधेः प्रकोपकालकूटजाड्यात् ।
 स पातु गोपयाञ्चकार नीलकण्ठभूषणः
 सुरासुरान्विदुष्टान् निपीय कालकूटकम् ॥ १२ ॥

यच्छब्देति । यः यच्छब्दे पीये, पीये तेष्वहस्यावित्त्वपरः । वारि-
 वासिनीं जले स्थित्वा तपश्चरन्नीमित्यर्थः शुचीं पीष्टे हविर्भुजां
 चतुर्थांशमिति शेषः मध्यगां मध्यवर्त्तिनीं, शुचीं चतुर्थां श्ववतां
 शुचिस्थिता हविर्भुजां मध्यगता सुमध्यमेति काण्डिदासः । यथा
 प्रवर्षत् अम्बरम् आकाशं यस्यां तथाभूतां हृष्टजवाड्युतदेहामिति ।
 भावः वर्षांश्चभावकाशिक इति श्रुतेः । भूमिभृतः हिमाचलक
 क्षतां बभार परिश्रान्तवान् भवतीति भावी वत्तेमान इत्यर्थः मध्यः
 भाविमव्यन् भूतः श्रुतेः तेषु कालेज्जित्यर्थः भूतानाम् ऐश्वर्याणां
 छा सत्ता स्थितिः तथा अष्टधा अष्टप्रकारा सुष्ठु शोभना भूर्त्तिर्लोक
 तथाभूतः त्रिकाशस्थिताष्टभूर्त्तिरित्यर्थः ऐश्वर्याः गोव्याः ऐश्वरः
 विहारेष्व पार्वत्या सहेति भावः कौतुकी च भवः पातु ॥ ११ ॥

सुरासुरेति । सुराद्यासुराच्चेति सुरासुराः देवदेतेया एव अति-
 तापिनः अतिहोशिनः तैः मन्दराद्रिणा प्रमथ्य धने अकृतादाविति
 भावः हृते सति यः नीलकण्ठभूषणः कालकूटकं निपीय अम्बुधेः यत्त-
 द्वा प्रकोपकालकूटजात् प्रकोपजनित्वात् हवाहवात् भवात् विदु-
 ष्टान् विवेकेण पञ्चासत्पदविजित्वा सुरासुरान् गोपयाञ्चकार
 इत्यर्थः स पातु ॥ १२ ॥

विचित्रभोगिरद्वयजटाविलम्बिजाङ्गवी-
 तंरङ्गमौलिवेष्टनीपरीन्दुसुन्दराकृतिः ।
 स पातु भूधरात्मजाह्वताईवामभागवान्
 सदुच्चकैःककुद् वृषेन्द्रवाहनो दयानिधिः ॥३३॥
 समृक्कशोणपद्मवहिलोललोचनप्रभा-
 वल्लिप्तपाण्डुरोक्षसत्कपोललोलकुण्डली ।
 स पातु पावतीपतिर्महोत्सवे प्रमोदको
 गजाननस्य जन्मनि प्रकामपूरको हरः ॥३४॥
 भवायतेऽभवायतेऽगुणाय सदगुणायते
 सकर्मणेऽप्यकर्मणे परोक्षवीक्षणायते ।

विचित्रेति । विचित्राणि भोगिन्यां पद्मनाभां जटावन्मूला-
 भाविति भावः यानि रत्नानि तद्वत् यः जटाः तासु विलम्बिनी
 विचरन्ती वा जाङ्गवी गङ्गा तस्याक्षरकृषे तया मौलिवेष्टनेन
 उपरिस्थितेन इन्दुना चन्द्रेण सुन्दरी आकृतिर्यस्य तथाविधः,
 भूधरात्मजया मौल्यां हृताईः यः वामभागः तद्वान्, एतु उच्चकैः
 मङ्गद् ककुद् यस्य तादृशः, वृषेन्द्रः महावृषभः वाहनं यस्य तथाभूतः,
 दयानिधिः स हरः पातु ॥ ३३ ॥

समृक्केति । समृक्कं सम्वसरं एतु शोणपद्मं रक्तपद्मं तद्वत्
 विखोद्यता चक्षुषया लोचनप्रभया नयनकान्त्वा अश्लिप्तयोः रत्न-
 शयोः पाण्डुरयोः चक्षुषतोः चक्षुषतोः कपोलयोः गङ्गायोः
 जैलो चपली कुण्डलिनी भुजङ्गी कर्णभूषणभूताविति भावः यस्तु
 तथोक्तः, गजाननस्य जन्मनि महोत्सवे प्रमोदकः प्रकटानन्दः, प्रकाश-
 पूरकः अभोदह दत्तार्चः, पावतीपतिः स हरः पातु ॥३४॥

भवायते इति । भवायते आत्मनः भवं जन्म ददातीति अर्थः

नमोऽस्तु ब्रह्मणे शिवप्रकामपूरणावते
 प्रसीदतां महेश्वरीतपोवशीभवन् भवः ॥३५॥
 समक्रमैकपङ्क्तिः कोच्छयप्रकल्पकद्रुमे
 फलप्रसूनगन्धवाहपुष्पिमञ्जरीवृते ।
 नमो वने विहारिणे हराय हर्म्यवासिने
 मरुत्वदादिदेवहृन्दगीतकीर्तये नमः ॥३६॥
 मदुत्तमो न पातकी त्वदुत्तमो न पापहा
 भुवः स्वलज्जनस्य वै क्षमेव सम्यगाग्रयः ।

लोच्छया जन्मपात्रिणे इत्यर्थः, अभयावते अभयम् दृष्टतीति
 तथोक्ताय च, अगुणाय त्रिगुणातीताय, सदगुणावते आत्मनः सतो
 सुखान् दृष्टतीति तथोक्ताय सृष्ट्यर्थं सगुणाय चेत्यर्थः सकर्मणे
 कर्म कुर्वते, अकर्मणे कर्मरहितायापि परोक्षरीत्यावते आत्मनः
 परोक्षे यत् शीघ्रं तत् दृष्टतीति तथोक्ताय आत्मसाक्षात्कारिणे
 इत्यर्थः, शिवस्य शुभस्य प्रकामस्य अभिलषितस्य पूरणम् दृष्टतीति
 तस्यै लोकात्मभीष्टपूरकावेत्यर्थः, ब्रह्मणे नमः अस्तु, महेश्वर्याः
 गीर्त्याः तपसा वशीभवन् न भवः प्रसीदतां प्रसन्नो भवतु ॥३५॥

क्षमेति । समः दण्डः क्रमः परिपाटी येषां तथामूलाः यथा
 सखा पङ्क्तिः राजिर्येषां तादृशाः लज्जिताः लोसत्त्वानि येषां तथान-
 विधाः प्रकटाः कल्पद्रुमाः परिजातादयः वल तथामूले, कलानां
 प्रसूनानां सुखाणां गन्धवाहं वायुं वृक्षान्तः वृक्षान्तः वाः वृक्षान्तः
 ताभिर्हते, वने विहारिणे लीलते हर्म्यवासिने शीघ्रवर्जिने च
 मरुत्वान् दृष्टः आदिर्येषां तादृशाः ये देवाः तेषां हृन्दैर्मणैः गीता
 कीर्तिर्बला तादृशान् हराय नमः वनः पुनः पुनस्तं वनाकीर्त्यः ॥३६॥

मदुत्तम इति । अक्षः उत्तमः अक्षयित्वर्थः पातकी पापो न
 क्षतीति नैषा, लज्जः लज्जः लज्जान् पातका पापान् क्षीय न

विधीयतां निजोचितं महेश्वरोऽसि सर्वदो
 दयानिधि ! त्वमस्व मेऽपराधमाप्तरं बहिः ॥ १७ ॥
 निषेव्य भक्तचामरैर्नियम्य कीर्त्तयन्ति ये
 हृदाभिवाद्य विश्ववन्दनीयपादपङ्कजम् ।
 गणेशकार्तिकेयमाष्टवक्त्रम् तु मानसीं
 व्यथां न जातु जानते नमस्तु तेऽस्तु शम्भवे ॥ १८ ॥
 स्वकीयविम्बिताकृतिं स्वकीयभालभूषणे
 विलोक्य विश्वमदभ्रुवी विशङ्किनी शुचिस्मिती ।
 प्रसीदतां शुचिस्मितास्यवीचणी महेश्वरी
 नटाविवातिसुन्दरी सुपर्वणा मनोहरी ॥ १९ ॥

अस्तीति शेषः । भुवः प्रपिब्याः स्तुतवतः सदैव दोषं कुर्वत इति
 यावत् जनस्य त्वमेव सम्यक् महान् आश्रयः प्रभूषा जगद्युद्येनेव
 दोषिण्यस्तरन्तीति भावः, अतः निजोचितं महतामुचितमिति भावः
 विधीयतां क्रियतां, त्वं महेश्वरः सर्वदः सर्वोभोददासि, ये दयानिधि !
 मे मम आन्तरं बहिः वास्तुश्च अपराधं जपस्य ॥ १७ ॥

निषेव्येति । ये जनाः भक्तचामरैः भक्तिवृत्तयश्चास्मितेचामरै-
 रित्यर्थः निषेव्य संवीक्य नियम्य संयतो भूत्वेत्यर्थः कृदा कृदयेन
 अभिवाद्यः विश्ववन्दनीयः पादपङ्कजो यस्य तादृशं, गणेशकार्तिकेय-
 योर्मातृगौर्याः वक्त्रं कीर्त्तयन्ति, ते तु जातु कदाचित् मानसीं व्यथां
 न जानते न विन्दन्तीत्यर्थः, अतः शम्भवे ते त्वम् नमस्तु नम एव
 अस्तु त्वामेव नमामीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अस्तीति । स्वकीयभालभूषणे अक्षयवटाकण्टारभूते चन्द्रे
 इति भावः स्वकीया विम्बिता प्रतिफलिता या आकृतिः तां विलोक्य
 हृदा किञ्चनतो भ्रूवी बभौः तयाभूतो, विशङ्किनी यवज्जल नीच्यां
 वटाकण्टारे उदपातितिरिति यवज्जल कुरस्य वटाकण्टारे कीर्त्तित-

सुखप्रकाशतो मयामुमीयते न मत्कृतौ
 न हीन्यतौ न मुक्ततां गतौ नमस्करोमि तौ ।
 अभिन्नचित्स्वरूपिणौ वपुर्भवेन कर्हिचित्
 न मेऽप्यकं क्षमस्व मेऽपराधमीय ! भाविनम् ॥ ४० ॥
 अविघ्नतादिकारणैकदन्तविष्णुमूर्तिना
 सुतेन तारकारिणा विनीतभार्ययार्थया ।
 गृहाश्रमीव योगतारतम्यमृत्युजित्तमोऽ-
 नुकम्पतो प्रसीदतां नमोऽस्तु शङ्कराय ते ॥ ४१ ॥

कतिरिति अन्वोन्व' परस्परानुगतत्वेन गृह्यमानावित्यर्थः, शुचिचित्तौ
 अनन्तरं प्रतिविम्बमानात् विगृह्यमाणौ, शुचिचित्तम् आद्यं सुखं
 वीक्षणस्तु ययोः तयोक्तौ, नटाविव अतिशुन्दरौ, सुपर्वणां देवानां
 मनोहरौ प्रीतिदौ, महेश्वरौ पार्वतीश्वरौ प्रसीदतां प्रसन्नौ भवताम्
 ॥ ३९ ॥

सुखमिति । यथा अतृप्तौ सदृशिते प्रपन्ने देवस्य पार्वतीपर-
 मेश्वरौ न हि नैव सुखं सम्पन्नित्वर्थः प्रकाशतः स्वभासतः न मुक्ततां
 गतौ सम्यक् सम्पन्नराहित्यं प्राप्नो न चेत्यर्थः इति न अनुमीयते
 न प्रतीयते अतः अभिन्नचित्स्वरूपिणौ अप्रवक् चिन्मयावित्यर्थः
 तौ नमस्करोमि । कर्हिचित् वपुषः देहस्य भवे उत्पत्तौ मे मम
 अप्यकं पापं न न अपिदु सर्वत्रैव जन्मनि मम पापमन्तोत्यर्थः
 अत्रा कर्हिचित् वपुषः देहस्य भवेन उत्पत्त्या मे मम अप्यकं पापं
 न अस्तीति शेषः अतः हे देव ! मे मम भाविनं भविष्यन्तम् अपराधं
 पापकृतमिति भावः क्षमस्व ॥ ४० ॥

अविघ्नतेति । अविघ्नता विघ्नाभावः आदिर्येषां तेषां मङ्गला-
 नावित्यर्थः कारणं हेतुभूतः एवदन्तः नञानन एव विष्णुमूर्तिर्यस्य
 तादृशेन तथा तारकारिणा तारकासुरहन्ता सुतेन मध्येषामिति

धमा सुमूर्तिरीश ! ते भवेन्न चेद्दिवौकसो
 न हि स्थिरत्वमाप्नुयुस्तदेतरस्य का कथा ।
 मरोचिमञ्जरीवृताय चन्द्रमूर्त्तये नमः
 प्रभाकराय ते नमो निशादिवातमोनुदे ॥ ४२ ॥
 तवैव तोयमूर्त्तितो जगत्त्रयस्य जीवनं
 तवैव द्वायुमूर्त्तितो जगत्त्रयस्य चालनम् ।
 तवैव वज्रिमूर्त्तितो जगत्त्रयस्य जाड्यता
 विलीयते गिरीश ! ते नमा नमो नमोऽस्तु ते ॥ ४३ ॥

देवाभ्यां सुभाभ्यामिति यावत् आर्य्या साध्व्या विनीतया वश-
 वर्तिन्या भार्य्या गीर्यां नृहन्मनी नृहस्य इव व्यथ च योग्य
 समाधेः तारतम्येन उत्कृष्टास्तुत्कर्षभेदेन स्तुत्युक्तिमः अतिशयेन
 स्तुत्युक्तयः हरः अनुकम्पितः लपया प्रसीदतां प्रसन्नो भवतु, शङ्क-
 राय ते त्वभ्यं नमः अस्तु ॥ ४१ ॥

अमेति । हे देव ! ते तव जमा सुमूर्तिः जमाख्या योभना
 मूर्तिः चेत् यदि न भवेत् तदा दिवौकसः देवा अपीलध्याहार्य्यं
 न हि स्थिरत्वम् आप्नुयुः नैव सुस्थिरा भवेयुरित्यर्थः इतरस्य अन्यस्य
 कथा का ? स्वस्थिरत्वं नैव वक्तव्यमित्यर्थः । निशादिवातमोनुदे
 नैयतिभिरहारिणे दिवातिभिरहारिणे च मरोचिमञ्जरीवृताय
 मयूषमण्डलीमण्डिताय चन्द्रमूर्त्तये प्रभाकराय सूर्य्यमूर्त्तये च ते
 त्वभ्यं नमः ॥ ४२ ॥

तवेति । हे गिरीश ! तवैव तोयमूर्त्तितः जगत्त्रयस्य जीवनं
 जगत्त्रयस्य त्रिभुवनस्य जीवनं भवतीति शेषः, तवैव द्वायुमूर्त्तितः
 जगत्त्रयस्य चालनं सञ्चारणं भवतीति शेषः, तवैव वज्रिमूर्त्तितः जग-
 त्तमस्य जाड्यता येषां विधीयते, अपनीयते अतः ते त्वभ्यं नमः नमः,
 ते त्वभ्यं नमः अस्तु ॥ ४३ ॥

त्वयैव यज्ञकारिणाम्बुदोऽपि जीवनप्रदः
 स जन्यतेऽभिवर्षति चमां तुषारविन्दुभिः ।
 ततो हि जीवजातयः समुद्भवन्ति चान्नभृत् !
 चकासते शरन्नमोऽस्तु शम्भवे दयालवे ॥ ४४ ॥
 वियत्सुमूर्त्तिरीश ! ते च वर्ण्यते न केनचित्
 चराचरं जगच्च यत्र कल्पते स्वयम्भुवा ।
 समुल्लसन्ति यद्गुणा मुखे मुखे शरीरिणां
 श्रुतिप्रमाणतो मया विकल्पाते न कल्पना ॥ ४५ ॥
 प्रभासते क्वचिच्च यः क्वचिच्च न प्रभासते
 सुचक्षुषामपि प्रभाति कस्यचिदिशेषतः ।

त्वयेति । यज्ञकारिणां वायिकमूर्त्तिना त्वयैव जीवनप्रदः
 अम्बुदः मेघोऽपि जन्यते, स च मेघः तुषारविन्दुभिः शिशिरवि-
 न्दुभिः छलितलैरित्यर्थः जमां प्रविशीम् अभिवर्षति, ततो हि
 तस्मादेव जीवजातयः समुद्भवन्ति चकासते च, हे अन्नभृत् ! अन्नेन
 जगद्भरणकारिन् ! हे शरन् ! शरण्यत्वर्थः, दयालवे शम्भवे तुभ्यं
 नमः अस्तु ॥ ४४ ॥

विवर्द्धितः । हे ईश ! ते तव वियत् आकाशशुभेत्यर्थः शोभना-
 मूर्त्तिः केनचित् केनापीत्यर्थः न वर्ण्यते न वर्णयितुं शक्यते, यत्र
 वियन्मूर्त्तिं स्वयम्भुवा जगद्गुणा चराचरं जगत् कल्पते सृज्यते ।
 अस्य वियतः गुणाः श्रुतिप्रमाणातः शब्दप्रमाणात् शरीरिणां
 मुखे मुखे समुल्लसन्ति समुल्लसन्ते । मया कल्पना न विकल्पाते
 कल्पनेति कत्वा न सम्पद्यते ॥ ४५ ॥

प्रभासते इति । यः कश्चित् कुत्रचित् वस्तुनि जने वा प्रभासते
 दृश्ये च राजते, क्वचित् न प्रभासते न दीप्यते, सुचक्षुषां शोभनचक्षु-

‘स हीश्वरचराचरे जगत्त्रयजस्त्रमेकधा-
 प्यनेकधान्तरं वह्निः प्रमोदतां हृदम्बुजे ॥ ४६ ॥
 किमीहसे किमीहसेऽनुजल्पतीव शङ्करी
 दरिद्रताभियां भयं समीहसे समीहसे ।
 कृपालुतार्द्रपार्वतीवशंवदोऽनुगम्यते
 पराधिभिः पराधिभिः प्रमोदतां नमोऽस्तुते ॥ ४७ ॥

इति श्रीयाकहीपीयनियमधरमिश्रविरचितं

भक्तचामरस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

— — —

प्रतापपि मध्ये कल्पयितुं जनस्य विशेषतः विभाति प्रभासते प्रकर्षेण
 राजते, चराचरे जगति व्यजस्रं सततम् एकधापि एकस्वरोऽपि
 व्यनेकधा बहुरूपः सन् व्यस्तरं वह्निश्च स्थित इति शेषः स हि स
 एव ईश्वरः हृदम्बुजे हृदयमरविजे ममेति शेषः प्रमोदतां प्रकर्षेण
 उल्लसत ॥ ४६ ॥

किमिति । किम् ईहसे किम् ईहसे किमभिष्टमसीत्कर्षः, दरि-
 द्रताभियां भयं समीहसे समीहसे सम्यक् वाक्प्राप्त्य दारिद्र्यभयं
 निवारयितुमिच्छसि इति भावः, शङ्करः इति अनुजल्पतीव
 भक्तान् प्रति व्याकुलता । मया पराधिभिः पराधिभिः पुनः पुनः
 मज्जतीभिः मनोव्यथापरिवर्त्यभिः हेतुभिः तद्विवारणार्थमिति भावः
 कृपालुतया तार्द्रः पार्वतीवशंवदः गौरीशुभः अनुगम्यते सेव्यते
 इति यावत् सः प्रमोदतां मवातिति शेषः, ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ४७ ॥

इति श्रीजीशानन्दविद्वत्तमागरभट्टाचार्येण कथा

भक्तचामरस्तोत्रव्याख्या समाप्ता ।

— — —

रावणकृतशिवताण्डवः ।

जटाकटाहसंभ्रमभ्रमत्रिलिम्पनिर्भरी
 विलोलवीचिवल्लरीविराजमानमूर्धनि ।
 धगहगहगज्ज्वलललाटपट्टपावके
 किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिक्षणं मम ॥ १ ॥
 धराधरेन्द्रनन्दिनीविलासबन्धुबन्धुर-
 स्फुरदृढगन्तसन्ततिप्रमोदमानमानसे ।
 कृपाकटाक्षधोरणीनिरुद्धदुर्धरापदि
 कचिद्दिग्म्बरे मनो विनोदमस्तु वसुनि ॥ २ ॥

जटेति । जटा एव कटाहः तत्र संभ्रमेष भ्रमन्ती सञ्चरन्ती
 वा त्रिलिम्पनिर्भरी देवनदो मङ्गलार्थः तस्याः विजोलाभिसञ्चलाभिः
 वीचिवल्लरीभिः तरङ्गमञ्जरीभिः विराजमानः विशेषेण शोभमानः
 मूर्ध्नी यस्य ताड्ये, धगत् धगत् धगत् इति रवेत्येति भावः ज्वलन्
 ललाटपट्टे भास्ये पावकः अनलः यस्य तथोक्ते, किशोरः मासः
 चन्द्रः शेखरः शिरोभूषणं यस्य तथाविधे चरे इत्यर्थः मम प्रतिक्षणं
 रतिः आसुरागः भङ्गिरिति वापत् आस्ति इति शेषः । आसिन्
 सन्दर्भे पञ्चवामरं हतं, प्रमाथिका पट्टद्वयं वदन्ति पञ्चवामरमिति,
 प्रमाथिका जरो जगादिति च तद्वक्ष्यताम् ॥ १ ॥

धरेति । धराधरेन्द्रस्य किमवर्तः वा नन्दिनी गोरी तस्याः
 विद्यावस्तु बन्धुः सञ्जाय इति वापत् बन्धुरं समविषमं यथा तथा
 स्फुरन्ती प्रसरन्ती वा इतल्लसन्तिः कृपाकृपितारः तथा प्रमोद-
 मानं प्रहृष्टमात्रं ज्ञानं वस्तु तथोक्ते, कृपाकटाक्षां धोरणीभिः

जटाभुञ्जपिङ्गलस्फुरत्फणामणिप्रभा-
 कदम्बकुङ्कुमद्रवप्रलिसदिग्बधूसुखे ।
 मदान्धसिन्धुरासुरत्वगुत्तरीयमेदुरे
 मनो विनोदमदभुतं विभर्त्तुं भूतभर्त्तरि ॥ १ ॥
 ललाटचत्वरज्ज्वलदनञ्जयस्फुलिङ्गया
 निपीतपञ्चसायकं नमत्रिलिम्पनायकम् ।
 सुधामयूखरेखया विराजमानशेखरं
 महः कपालि सम्पदे सरिज्जटालमस्तु नः ॥ ४ ॥

परम्पराभिः निरुद्धा निवारिता दुधेरा दुर्वारा व्यापद् यस्या
 तथाभूते कश्चित् दिगम्बरे विश्रुते वस्तुनि मनः विनोदम् अतुरता-
 नित्यर्थः अस्तु ॥ २ ॥

जटेति । जटासु ये भुञ्जन्ताः बन्धनार्थं संयता इति भावः
 तेषां पिङ्गवाभिः स्फुरन्तीभिः फणामणोनां प्रभाभिः कदम्बकुङ्कु-
 मबोद्धैरिव प्राक्षिप्तं दिग्गं बधूनामिव सखं यस्या तथोक्ते, मदान्धः
 मदमत्तः यः सिन्धुरासुरः गजासुरः तस्य त्वक् चमे एव उत्तरीयं
 तेन मेदुरे नीलास्त्रिणे, भूतभर्त्तरि भूतनाथे करे मनः अद्भुतं
 विनोदं प्रीतिं त्वमर्भुं प्राप्नोसि ॥ ३ ॥

ललाटेति । ललाटचत्वरे भावकृपे अजिरे ज्वलतः घनञ्जयस्य
 अग्नेः स्फुलिङ्गया कण्ठेन, त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निरस्य इत्यमरः ।
 निपीतः दग्धः पञ्चसायकः कामः येन तथोक्तं, नमन् त्रिलिम्पनां
 देवानां नायकः इन्द्रः यं तथोक्तं देवराजाभिवन्दितमित्यर्थः, सुधा-
 मयूखस्य अमृतकिरणस्य चन्द्रस्येत्यर्थः रेखया केशया विराजमानं
 शेखरं शिरोभूषणं यद्वा सुधामयूखस्य रेखैव केशैव विराजमानं
 शेखरं शिरोभूषणं यस्या तथाभूतं, सरिज्जटालं मङ्गाज्जटालावित-
 तजटावद् कपालि कक्षपाकधारि महः तेजः नः अर्पयस्व इत्ये-
 वम्यद्वाव अस्तु भवतु ॥ ४ ॥

सहस्रलोचनप्रभृत्यशेषलेशुशेखर-

प्रसूनधूलिधोरणीविधूसरङ्गप्रिपीठभूः ।

भुजङ्गराजमालया निबद्धजाटजूटकः

श्रिये चिराय जायतां चकोरबन्धुशेखरः ॥ ५ ॥

करालभालपट्टिकाधगङ्गागङ्गाज्जल-

हनस्तयादुरीकृतप्रचण्डपञ्चसायके ।

धराधरेन्द्रनन्दिनीकुचाग्रचित्रपत्रक-

प्रकल्पनेकशिल्पिनि त्रिलोचने रतिर्मम ॥ ६ ॥

नवीनमेघमण्डलीनिरुद्धदुर्वरस्फुरत्

सङ्क्षेपेति । सहस्रलोचनप्रभृतीनाम् दन्द्रादीनाम् अशेषाणां
वर्जेषां सेखानां देवानां, लेखा आदितिनन्दना दत्तपरः । आनि
शेखरप्रसूनानि शिरोभूषणभूतपुष्पाणि तेषां धूलिधोरणीभिः रजः-
परम्पराभिः विधूसरा विशेषेण धूसरण्यां अङ्गिपीठभूः परणपीठ-
प्रदेशः यस्य तथाभूतः, भुजङ्गराजानां पद्मेन्द्राणां भावया निबद्धं
संवतं जाटजूटकं जाटामृङ्गः येन तथोक्तः, चकोराणां पक्षिविधे-
षाणां बन्धुचन्द्रः शेखरः शिरोभूषणं यस्य तादृशः, हरः विराज
यततं श्रिये सङ्गजाय जायतां भवतु ॥ ५ ॥

करालेति । करावादां भाषणावाम् उद्यतावां वा भाषपट्टि-
कायां धगत् धगत् धगत् इति रवेत्येति भावः ज्वलतः धनस्तयात्
अनस्तात् उरीकृतः अङ्गीकृतः मिश्रितः दग्ध इति यावत् प्रचण्डः
दुर्दम इति यावत् पञ्चसायकः बाणः येन तथोक्ते, धराधराणां
पर्वतानाम् दम्बुस्तं विभवत दत्तर्षः वा नन्दिनी गौरी तस्याः
कुचयोः कनयोः अप्ये उपरि विम्बं मनोर्षं च पल्लवाणां पला-
यणीणां कण्डलानां प्रसवेण रचनं तस्य एकशिल्पिनि कृत्स्नसाधनते
दत्तर्षः, त्रिलोचनेः हरे नव इतिः अस्मिन्नि येनः ॥ ६ ॥

कुङ्कनिशीथिनीतमःप्रबद्धबन्धकन्धरः ।

निलिम्पनिर्भरीधरस्तनोतु कृत्तिसुन्दरः

कलानिधानबन्धुरः श्रियं जगद्गुरन्धरः ॥७॥

प्रफुल्लनीलपङ्कजप्रपञ्चकालिमप्रभा-

विङ्गम्बिकण्ठकन्दलीरुचिप्रबद्धकन्धरम् ।

स्मरच्छिदं पुरच्छिदं भवच्छिदं मसृच्छिदं

गणच्छिदान्धकच्छिदं तमस्तकच्छिदं भजे ॥८॥

नमोनेति । नमोनाभिर्भेषमण्डलीभिर्निरुद्धम् अवरुद्धं सान्द्रो-
क्तमिति भावः अतएव दुर्द्धरम् उद्धटं यथा तथा स्फुरत् प्रसरत्
यत् कुङ्कनिशीथिन्याः अनावाद्यारजन्ताः तमः अन्धकारं तस्य
प्रबन्धः बन्धः बन्धनं यत् तथाभूता कन्धरा योवा कण्ठ इति बाधत्
तस्य तथाभूतः नीलकण्ठ इत्यर्थः, यदा तादृशकुङ्कनिशीथिन्यास्तमः-
प्रबन्धस्य बन्धकं निवारकं चन्द्रमिति भावः धरतीति तथोक्तः
चन्द्रशेखर इत्यर्थः, निलिम्पानां देवानां वा निर्भरी नदी गङ्गेत्यर्थः
तस्याः धरः, कृत्तिसुन्दरः धर्मधारणेन मनोहरः, कलानिधानेन
चन्द्रेण शिरोनिहितेनेति भावः बन्धुरः उद्यतानतः, बन्धुरलूख-
तानतमित्यधरः । जगतां गुरन्धरः भारवाहो, हरः श्रियं तनोद
विस्तारयतु ॥ ७ ॥

प्रफुल्लेति । प्रफुल्लानां विकसितानां नीलपङ्कजानां प्रपञ्चस्य
धमूहस्य वा काविसप्रभा नीलसप्रभा तां विङ्गम्बयति अलुङ्करो-
तीति तथोक्ता वा कण्ठकन्दली कण्ठरूपा भूमिकदली तस्याः
रज्ज्वा काव्या प्रबद्धा बन्धना व्याप्तेत्यर्थः कन्धरा योवा कण्ठ-तथोक्तं
नीलकण्ठप्रसङ्गा नीलशीथमित्यर्थः, स्मरच्छिदं स्मरहन्तरं, पुरच्छिदं
निहरति, भवच्छिदं संहरत्यर्थः, मसृच्छिदं मसृज्यमिनाविधमिच्छेत्,

अखर्वसर्वमङ्गलाकलाकदम्बमञ्जरी-
 सरितप्रवाहमाधुरीविजृम्भणामधुप्रतम् ।
 स्मरान्तकं पुरान्तकं भवान्तकं मखान्तकं
 गजान्तकान्तकान्तकं तमन्तकान्तकभजे ॥८॥
 जयत्यदभ्रविभ्रमङ्ग, जङ्गमश्वसहिनि-
 र्गमक्रमस्फुरत्करालभालहव्यवाट् ज्वलन् ।
 धिमिं धिमिं धिमिं ध्वनन्सुदृक्प्रतुङ्गमङ्ग-
 ध्वनिक्रमप्रवर्तितप्रचण्डताण्डवः शिवः ॥१०॥

मज्जिच्छेदं गजासुरघातिनम् अन्धकाच्छेदम् अन्धकासुरदहनम्, जल-
 कच्छिदं शयनभयहरमिति यावत्, तं हरं भजे शिवे ॥ ८ ॥

अखर्वेति । अखर्वा मङ्गली सर्वमङ्गलायाः गौर्याः वा कथा
 चतुर्धाष्टपकारा कामविद्याः शेष कदम्बमञ्जरी शैव सरित् नदी तस्याः
 प्रवाहे प्रसरणे या माधुरी माधुर्यं तस्याः विजृम्भणायां प्रकटने
 प्रकाशे इत्यर्थः मधुप्रतः भ्रमरः तं, स्मरान्तकं कामरिपुं, पुरान्तकं
 त्रिपुरनिच्छेदनं, भवान्तकं संसारशत्रुं, मखान्तकं यक्षघातिनं, गजान्तकं
 गजासुरदहनं अन्धकान्तकम् अन्धकासुरहरम् अन्धकस्य बभूव
 अन्धकं जेतारं सृष्ट्वा जयामित्यर्थः तं हरं भजे ॥ ८ ॥

जयतीति । अदम्बानां बभूवा मन्तानामिति यावत्, अदभ्रं
 मङ्गलं मङ्गलप्रदः । विभ्रमतं मञ्जरतां भुजङ्गमानां ज्वरतां निःश्व-
 सायूनां विनिर्गमक्रमेण विहरणप्ररम्भरया स्फुरन् ज्वलन् करागे
 ज्वरते भागे हव्यवाट् अस्त्रियस्य तथाभूतः, ज्वलन् दीप्तमानः, धिमिं
 धिमिं धिमिं रवेणेति भावः ध्वनतः सुदृक्प्रतुङ्गवादिवभेदस्य दृक्प्रो
 मङ्गान् कः मङ्गलध्वनिः तस्य क्रमेण परीषाद्याः प्रवर्तितं प्रारब्धं
 प्रचण्डम् अतुङ्गं ताण्डवं तालं, ताण्डवं नटनं जलविस्तारः । येन
 ताण्डवतः, शिवः जयति सर्वोत्कृष्टेण मङ्गले ॥ १० ॥

दृषद्विचित्रतत्त्वयोर्भुजङ्गमौक्तिकस्रजो-
 गरिष्टरत्नलोष्ठयोः सुहृद्विपक्षपक्षयोः ।
 तृणारविन्दचक्षुषोः प्रजामहीमहेन्द्रयोः
 समप्रवृत्तिकः कदा सदाशिवं भजाम्यहम् ॥११॥
 कदा निलिम्पनिर्भरीनिकुञ्जकोटरे वसन्
 विमुक्तदुर्मतिः सदा शिरस्यमञ्जलिं वहन् ।
 त्रिलोललोललोचनालसामभाललग्नकं
 शिवेति मन्त्रमुच्चरन् सदा सुखी भवाम्यहम् ॥१२॥

दृषदिति । कदाहं दृषद् शिवा विचित्रं मनोघं तत्त्वं शया,
 तत्त्वं शयाकृतारेचित्तरः । तयोः, भुजङ्गः पक्षगः मौक्तिकस्रक् स्रक्ता-
 चारः तयोः, गरिष्ठम् अतिबहुद् रत्नं लोष्ठश्च तयोः, सुहृद्
 भित्तिं विपक्षपक्षः यत्पक्षः तयोः, तृणम् अतिनीचो विह्वलो नर
 इति भावः अरविन्दचक्षुः पद्मनेत्रः सुन्दरः पुमानिति भावः तयोः,
 प्रजा च महीमहेन्द्रश्च राजा चेत्यर्थः तयोः, समा प्रवृत्तिर्यस्य तथोक्तं
 तत्त्वानुरागमित्यर्थः सर्वत्र समदर्शिनमिति यावत् सदाशिवं भजामि,
 सदेति पदच्छेदे सदा सततं शिवं भजामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

कदेति । अदाहं निखिम्पानां देवानां निर्भरी नदी गङ्गा
 तस्याः निकुञ्जस्य तीरवर्तिनतादिपिहितस्थानस्य कोटरे अन्तरे मध्ये
 दत्त्वर्थः वसन् अभितठन्, विमुक्ता त्वाक्ता दुर्मतिः दुष्टा मतिः विपक्ष-
 भासनेत्यर्थः येन तथाभूतः, त्रिलोललोललोचनानाम् अतिचञ्चल-
 नयनानां रमणीयामिति भावः अस्मिन् रत्नभूते मनोहरे इति
 भावः भागे अस्मिन् रत्नकं संवृत्तम् अञ्जलिं शिरस्यं वहन् शिरसि
 कुर्वन्मित्यर्थः, सदा शिवेति मन्त्रम् उच्चरन् कपन् सदा सुखी
 भवामि ॥ १२ ॥

निलिम्पनाद्यनामरीकदम्बमौलिमल्लिका-
 निगुम्फनिर्भरचरन्मधूष्ठिकामनोहरः ।
 तनोतु नो मनोमुदं विनोदिनीमहर्निशं
 परमियः परं पदं तदङ्गजत्विषां चयः ॥११॥
 प्रचण्डवाङ्मवानलप्रभा शुभप्रचारणे
 महाष्टसिद्धिकामिनीजनायदूतजल्पना ।
 विभक्तवामलोचनाविवाहकालिकध्वनिः
 शिवेतिमन्त्रभूषणा जगज्जयाय जायताम् ॥१४॥

निलिम्पेति । निलिम्पनाद्यस्य देवेन्द्रस्य याः नामन्यः नगर-
 वासिन्धः अङ्गनाः सुरसुन्दर्य इत्यर्थः तासां कदम्बस्य समूहस्य
 मौलिषु मल्लिकेषु वा मल्लिका तदास्त्वपुष्पमातेत्यर्थः तस्याः निगुम्फ-
 रचनायां निर्भरम् अत्यर्थं यथा तथा जरन्ती स्तवन्ती वा मधूष्ठिका
 मकरन्दराजिः तद्वत् मनोहरः, परमियः परमशोभायाः परं पदं
 परमं स्थानं, तस्य हरस्य अङ्गजत्विषां शरीरजकालीनां चयः समूहः
 नः अस्माकम् अङ्गर्निशं विनोदिनीं सन्तोषिणीं मनोमुदं मनःप्रीतिं
 तनोतु विस्तारयत ॥ १३ ॥

प्रचण्डेति । शुभानां सङ्कलानां प्रचारणे प्रकाशने प्रचण्डस्य
 वाङ्मवानलस्य प्रभा, विभक्तः पृथक् कृतः निरस्त इत्यर्थः वामलोचनायाः
 सुन्दर्याः विवाहकालिकध्वनिः यथा सुन्दरीपरिषयनकालिकमण्डो-
 तसुवमिनदादपि मनोज्ञारिणीति भावः, शिवेति मन्त्रः भूषणं यस्याः
 तद्योक्ता शिवमन्त्रजपपरेत्यर्थः मङ्गतीनाम् अष्टानां सिद्धीनाम्,
 अविषा अविषा अग्नौः प्राकाशं मङ्गिनां तथा । ईदित्यस्य वयि-
 त्यस्य तथा कामावसाहित्युक्तानां कामिनीनामिव जनानाम् अव-
 दूता अवदूता दूता यस्यां तथाभूता दूतजविनीति भावः जल्पना
 आवापयिषेणः कृततां जप्ताम् कालतां भवतु ॥ १४ ॥

नमामि पार्वतीपतिं नमामि जाङ्गवीपतिं
 नमामि भक्तवत्सलं नमामि रक्तलोचनम् ।
 नमामि चन्द्रशेखरं नमामि दुःखमोचनं
 तदीयपादपङ्कजं स्मराम्यहं महेश्वरम् ॥१५॥
 रावणेन कृतं स्तोत्रं यः पठेत् शिवसन्निधौ ।
 पुत्रपौत्रादिकं सौख्यं लभते मोक्षमेव च ॥१६॥
 इति दशवदनकृतः शिवतारुडवः

सम्पूर्णः ।

कृष्णतारुडवस्तोत्रम् ।

भजे ब्रजैकमण्डनं समस्तपापखण्डनं
 स्वभक्तचित्तरञ्जनं सदैव नन्दनन्दनम् ।

नमामीति । अहं पार्वतीपतिं नमामि, जाङ्गवीपतिं गङ्गाधरं
 नमामि, भक्तवत्सलं नमामि, रक्तलोचनं नमामि, चन्द्रशेखरं नमामि,
 दुःखमोचनं तापहरं तदीयपादपङ्कजं नमामि, महेश्वरं स्मरामि,
 नमामीति पाठः सन्निधौ नः प्रकृतभङ्गराहितत्वादिति चिन्त्यम् ॥१५॥

रावणेनेति । यः शिवसन्निधौ रावणेन कृतं स्तोत्रं पठेत्,
 च पुत्रपौत्रादिकं सौख्यं लब्धवन्नाति मोक्षं सक्रियं लभते
 एव ॥ १६ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरमहोपाध्याय्येण कृता

रावणकृतशिवतारुडवस्तोत्रा समाप्ता ।

भजे इति । प्रकृतं योक्तव्यं एवम् अद्वितीयं सुखं वा

सुपिच्छगुच्छमस्तकं सुनादवेणुहस्तकं
 अनङ्गरङ्गसागरं नमामि कृष्णनागरम् ॥१॥
 मनोजगर्वमोचनं विशालभाललोचनं
 विधूतगोपशोचनं नमामि पद्मलोचनम् ।
 करारविन्दभूधरं स्मितावलोकसुन्दरं
 महेन्द्रमानदारण्यं नमामि कृष्णवारणम् ॥२॥

भगवन् भूषणं, समस्तानां पापानां क्षयणं निवारणं, स्वस्य भक्तानां
 विसरक्षणं मनःप्रोतिकरं नन्दनन्दनं लक्षणं सदैव भजे । शोभनः
 पिच्छानां वङ्गाणां गुच्छः चयः मस्तके यस्य तथोक्तं, शोभनः नादः
 अनो यस्य तादृगो वेणुः हस्ते यस्य तथाविधम्, अनङ्गस्य कामस्य
 रङ्गाः, विद्यायाः तेषां सागरः तं, कृष्णनागरं कृष्णरूपं रासिकं
 नमामि । अस्मिन् सन्दर्भे पञ्चवामरं दत्तं, प्रभाषिका पदद्वयं वदन्ति
 पञ्चवामरमिति, प्रभाषिका खरो जगत्त्रितयं तद्वत्तयात् ॥ १ ॥

मनोजेति । मनोजस्य कामस्य गर्वः अङ्गहारः तस्य मोचनं
 निरासकं चन्दर्पादपि मनोजरमिति भावः, विशाले व्यावर्ते भाल-
 लोचने कलाटनेने यस्य तथोक्तं, विधूतं निराकृतं गोपानां शोचनं
 शोकः दुःखमिति यावत् येन तथोक्तं, पद्मलोचनं कमलनेत्रं नमामि ।
 करारविन्देन करकमलेन भूधरं पृथिवीधारिणं ब्रह्मा करारविन्दे
 भूधरः प्रवर्तः गोवर्द्धन इति यावत् यस्य तथोक्तं, स्मितावलोकनेन
 वङ्गावनिरीक्षणेन सुन्दरं मनोमोहनं, महेन्द्रस्य देवराजस्य मानः
 अङ्गहारः तस्य दारण्यं क्षयणम् । पुरा गोकुले शङ्कोत्थानकाळे
 रन्दमखः प्रवर्जित आसीत् । भगवता कृष्णेन तद्विधारणेन गोव-
 र्द्धनोत्पन्नः जतः । तेन च दृष्टेन रन्देन चम्पाङ्ग इतिवर्षणेन गोकुलं
 ध्वंसयितुं प्रवृत्तम् । तद्वत्शोक्य भगवान् करेण गोवर्द्धनोदरयेन
 गोकुलं रक्षितवान्, तेन च देवराजो हतमानोऽभूदिति भागवतीव-
 वातांशोद्भवो वा । कृष्णवारणं कृष्णरूपं नखं नमामि ॥ २ ॥

कदम्बसूतकुण्डलं सुचारुगण्डमण्डलं
 व्रजाङ्गनैकवक्त्रभं नमामि कृष्णदुर्लभम् ।
 यशोदया समोदया सकोपया दयानिधिं
 उदूखले सुदुःसहं नमामि नन्दयंवहम् ॥३॥
 नवीनगोपनागरं नवीनकलिमन्दिरं
 नवीनमेघसुन्दरं भजे व्रजैकमन्दिरम् ।
 सदैव पादपङ्कजं नदीयमानसे निजं
 दधातु नन्दबालकः समस्तभक्तपालकः ॥४॥
 समस्तगोपनागरोद्भूतं व्रजैकमाह्वनं
 नमामि कुञ्जमध्यगं प्रसूनभालशोभिनम् ।
 दिगन्तकान्तरेङ्गनं सहासबालसङ्गिनं
 दिने दिने नवं नवं नमामि नन्दसम्भवम् ॥५॥

कदम्बेति । कदम्बसूतं कदम्बकुसुमं कुण्डलं यस्य तथोक्तं,
 सुचारु सुशोभनं गण्डमण्डलं कपोलभागः यस्य तादृशं, व्रजाङ्गनानां
 गोपीनाम् एकमहितीयं वक्त्रभं प्रियं, कृष्णदुर्लभं दुर्लभं कृष्णमित्यर्थः
 नमामि । दयानिधिं दयानागरं, समोदया सहोदया सकोपया
 क्रुद्धया च यशोदया उदूखले सुदुःसहं बहुमशक्यमित्यर्थः, नन्दस्य
 यंवहं शुभावहं नमामि ॥ ३ ॥

नवीनेति । नवीनं गोपनागरं गोपरक्षिकं, नवीनानां केलीनां
 क्रीडानां मन्दिरं स्थानं, नवीनमेघवत् सुन्दरं, व्रज एव एकं सुखं
 मन्दिरम् आवासः यस्य तादृशं भजे । समस्तानां भक्तानां पालकः
 नन्दबालकः कृष्णः सदैव नदीयमानसे निजं पादपङ्कजं दधातु
 व्यर्पयतु ॥ ४ ॥

समस्तेति । समस्तानां गोपनागरीषु हृद् हृदयं यस्य तथोक्तं
 गोपाङ्गनां वक्त्रभमित्यर्थः, व्रजस्य गोत्रेणैकं एकम् अहितीयं बोधनं

गुणाकरं सुखाकरं कृपाकरं कृपानरं
 त्वरासुखैकदायकं नमामि गोपनायकम् ।
 समस्तदोषशोषणं समस्तलोकतोषणं
 समस्तदासमानसं नमामि कृष्णलालसम् ॥ ६ ॥
 समस्तगोपनागरीनिकामकामदायकं
 हृगन्तवाक्सायकं नमामि वेणुनायकम् ।
 भवोद्भवावतारकं भवाश्रिकर्णधारकं
 यथोमतेः किशोरकं नमामि दुग्धचोरकम् ॥ ७ ॥

कनोदरं, कुञ्जवधनं कुञ्जविचारिणं, पशूनेन पुष्पेण भाजे कनाटे
 योमते इति तथोक्तं नमामि । दिगन्तेषु कान्तरे वने रङ्गनं वञ्चारः
 वल्ल तथाभूतं, वृक्षामानां बालानां गोपयिष्युनां वल्लिनं वङ्गवरं,
 दिने दिने प्रतिदिनं नवं नवं नवीनरूपमित्यर्थः नन्दसम्भवं कृष्णं
 नमामि ॥ ५ ॥

सुखाकरमिति । गुणाकरं गुणनिधिं, सुखाकरं सुखनिधानं,
 कृपाकरं दयासागरं, कृपानरं कृपया जगदनुकम्पार्थमिति भावः
 नरं नररूपेणावतीर्यमिति यावत्, त्वरया शीघ्रं सुखस्य एकदायकं
 वल्लदायिनं, गोपनायकं गोपयति नमामि । समस्तानां दोषाणां
 शोषणं यमनं, समस्तलोकतोषणं सर्वरञ्जनमित्यर्थः, समस्तेषु दासेषु
 भक्तेषु मानसं वल्ल तथाभूतं, कृष्णलालसं कृष्णरूपं लम्पटं नमामि ॥ ६ ॥

समस्तेति । समस्तानां गोपनागरीणां निकामः सम्पूर्णः कामः
 अनिच्छातः तस्य दायकं दातारं, हृगन्तः अपाङ्गावलोकनमित्यर्थः वाक्सायः
 कनोदरः सायकः शरो वल्ल ताडयन् अपाङ्गावलोकनेन नारीमनो-
 वेधकरमिति भावः, वेणुनायकं वंशीधरमिति भावः नमामि । भवस्य
 संवारणं कङ्कणः वृद्धिः तस्य अवतारकं कारकमित्यर्थः, भवः संसार
 इव काव्यः सङ्ग्रहः तस्य कर्णधारकः नायकः तं संसारोद्धारकेषुभूतः

विदग्धमुग्धगोपिकामनोमनोजदायकं
नमामि मञ्जुकानने प्रहृष्टवह्निपायिनम् ।
यदा तदा यथा तथा तथैव कृष्णसत्कथा
मया सदैव गीयतां तथा कृपा विधीयताम् ॥ ८ ॥
इति श्रीकृष्णताण्डवस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

राक्षसकाव्यम् ।

—०००—

कश्चिदनं बहुवनं विचरन् वयस्यो
वश्यां वनात्मवदनां वनितां वनाद्राप्ताम् ।

मिति यावत्, दुग्धचोरकं जीरतस्करं, यमोभन्तः यमोदायाः किमोरकं
कृष्णं नमामि ॥ ७ ॥

विदग्धेति । विदग्धानां चतुराणां सुग्वानां सुन्दरीणां गोपि-
कानां मनःसु मनोजस्य कामस्य दायकं कामं जनयन्मिति यावत्,
मञ्जुकानने मनोहरे अरस्ये हृन्दायने इति यावत् प्रहृष्टः प्रज्वलितः
यो वह्निः अमलः दायाग्निरित्यर्थः तस्य पायिनं निर्वापकमित्यर्थः,
कृष्णमिति शेषः नमामि । मया यदा तदा यथा तथा एव सदैव
कृष्णस्य सत्कथा सदावापः मीयतां कीर्त्यतां तथा तथा कृपा
विधीयतां क्रियतां कृष्णेन मयीति शेषः ॥ ८ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण कृता
श्रीकृष्णताण्डवस्तोत्रव्याख्या समाप्ता ।

— — —

कश्चिदिति । कश्चित् पक्षस्य युवा ना कुमान् पक्षपतं प्रभूत-
जघं वनं कामनं विचरन् पर्यटन् खेयास्ये तद्व्याप्त्यर्थः

तर्वर्यरिपदमुदीक्ष्य समुत्थितं खे
 ना गामिमां मदकलः सकलां वभाषे ॥१॥
 पश्चाज्जटग् ! गिरितटेषु कुमादसाह्वानं
 भूदेवरारिजिपुत्रसमावधूतान् ।
 वैश्वानरारिजिपुत्रशराभिभूतैः
 दृक्ष्यात्तत्र, भिरुपासितपुष्पशोभान् ॥२॥

दावानवः तस्य अरिः जनं तत्पदं मेघमित्यर्थः समुत्थितम् उदीक्ष्य
 दृष्ट्वा मदकलः उल्लासपरः सन् वश्यां वशंवदां वने जले आत्मा
 यस्य तत् वनात् पद्मं तद्वत् वदनं यस्याः तथोक्तां पद्ममुखीमित्यर्थः
 वनाद्वां जलहृदिदेहं सकलां कनासु कुशलां सकलां सर्वाभिति
 गामित्यस्य विशेषणमपि सूच्यते । वनितां कान्ताम् रमां गां वाचं
 वभाषे उवाच । वसन्तिवचं वृत्तं, ज्ञेयं वसन्तिवचं तमजा जगौ
 ग इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

पश्येति । हे अजटक् ! पद्मनेत्रे ! गिरितटेषु भूदेवराजः
 द्विजराजचन्द्र इत्यर्थः तस्य त्रितुः शत्रवः मेघा इति यावत् आच्छा-
 दकत्वादिति भावः तेषां शत्रुघ्निः युनेत्यर्थः वायुमन्त्रारे मेघाना-
 मस्थितेरिति भावः समावधूतान् कम्पितान्, वैश्वानरस्य अरिजितं तत्र
 जायते इति वैश्वानरवारजः स चासौ रिपुश्चेति तथोक्तः शंभुराष्टर
 इत्यर्थः तं हृत्प्रीतिमन्त्रयोक्तः कामः, शंभुरारिभेनसिज इत्यमरः ।
 तस्य शरैः अभिभूताः तेः कामाक्षीरिति यावत्, दृक्ष्यात्तत्रार्थं
 चतुःश्रवसां सर्पाणामित्यर्थः यत्पुमिः मयूरैरित्यर्थः उपासिता
 शेविता पुष्पाणां शोभा येषां तद्याभूतान्, कुः पृथिवी माता जननी
 तया सह आत्मा आत्मा येषां ताम् भूमिद्वयमित्यर्थः पश्य अर-
 जोदय । वसन्तिवचं वृत्तम् ॥ २ ॥

पश्याद्रिसारसदृशीभिरमूभिरङ्घ्रि-
 राज्ञावयत्यमरगुप् धरणीं महिम्नः ।
 अद्भ्यः सिताभिरसितः शवसः खगाभि-
 र्वाजैः सितैरिव विभाति वनं प्रबुद्धैः ॥३॥
 गोष्ठं घृतं सुघृतवाङ्भिरमूभिरग्न्यं
 गोभिः समुहरति यद् बहुधा हिमघ्नः ।
 तद्व्यमस्वरगतं शिखिजात्मसंस्थं
 विस्मन्दमानमभिवर्द्धयतीह गोजान् ॥४॥
 अबृष्टपलाशनिभदृग् घनजात्मवक्त्रा
 वार्चस्वरभनिभगा गजदोःसमोरुः ।

पश्येति । पश्य अवबोधय अमरगुप् देशानां गोप्ता दन्द्र
 दत्तार्थः महिम्नः प्रभावात् आद्रिसारसदृशीभिः लोहसदृशीभिः अमूभिः
 अङ्घ्रिः धरणीं पृथ्वीम् आज्ञावयति पूरयति । सिताभिः शुष्काभिः
 खगाभिः यक्षाकाभिरित्यर्थः असितः कृष्णः अद्भ्यः शेषः शवसः
 चित्तितः सन् प्रबुद्धैर्विकसितैः सितैः शुभ्रैः वाजैरिव कमलैः वनमिव
 विभाति राजते । यद्यन्तिल्लोकं घृतम् ॥ ३ ॥

गोष्ठमिति । हिमघ्नः सूर्यः सुघृतं घृतं हव्यमित्यर्थः वज्रलीति
 तथोक्ताभिः अमूभिः गोभिः किरणैः बहुधा यत् गोष्ठं पृथिवीस्थम्
 अग्न्यम् अग्नीं प्रजिप्तं घृतं हव्यं समुहरति. संस्पर्शति, अस्वरगतम्
 आकाशगतं तत् गव्यं शिखिजः अस्मिजः 'सङ्गा' इति आत्मा यस्य
 तथोक्तः सूर्यं दत्तार्थः तस्मिन् संस्थं संस्थितं पश्चात् विस्मन्दमानं
 निजवत् सत् दृष्टं पृथिव्यां गोजान् भूदृष्टान् अभिवर्द्धयति पोष-
 यति । यद्यन्तिल्लोकं घृतम् ॥ ४ ॥

अबृद्धिति । अबृष्टं रोहतीति तथोक्तं वज्रमित्यर्थः तस्य
 पलाशनिभं पलदस्ये इयो नवने वक्त्राः तथोक्ता पशुसङ्घाचीत्यर्थः,

सीरिध्वजप्रसवतुष्यविषाददासौ

नाशं गताप्रसुदिता प्रसमीक्ष्य वार्दम् ॥५॥

गोमध्यमध्ये ! मृगगोधरे ! हे सहस्रगोभूषणकिङ्कराणाम् ।

नादेन गोभृच्छिखरे प्रमत्ता नृत्यन्ति गोकर्णशरीरभक्षाः ॥६॥

सूर्याशुनामपतिरुचतदृप्तगामी

वाग्नामभिः परिहृतो विषनामदाभिः ।

घनजं जलं तस्मात् तत्र वा खान्ता जन्म यस्य तत् घनजात पद्मं तद्वत्
वृक्षं वदनं यस्याः तादृशी कलसस्तुषीत्यर्थः, वारि भरतीति वार्चो
हंसः तस्यैव स्वरः यस्याः तथाभूता हंसमधुरभाषिणीत्यर्थः, इम-
निभं गजेन्द्रतुल्यं गच्छतीति तथोक्ता गजेन्द्रगामिनीत्यर्थः, गजस्य दोः
करः शुण्डादण्ड इत्यर्थः तत्समौ ऊरु यस्याः तथोक्ता करिकरो-
पमोरुरित्यर्थः, सीरिषः बभ्रुभृक्ष ध्वजः ताव इत्यर्थः तस्य प्रसवेन
फलेन तुल्यो विषं पयः खात्वा खात्वा यस्य तत् दुग्धमित्यर्थः
तत् दत्त इति तथोक्तो क्षमावित्यर्थः यस्याः तथोक्ता तावफलनिभ-
क्षनेत्यर्थः असौ कान्तिं अध्याहार्यं वार्दं जलदं प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा
अप्रसुदिता अलुटा सती विरज्ज्वादिति भावः नाशं गता समार
इत्यर्थः । वसन्तिलोकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

गोमध्येति । गोः पशुः सिञ्च इत्यर्थः क्वचित् सामान्यशब्दस्य
विशेषपरत्वमिति न्यायात् । तस्य मध्यमिव मध्यं यस्याः तथोक्ता
शीघ्रमध्येत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ, हे मृगगोधरे ! मृगनयने ! सहस्रं
गावः ज्ञेयाणि भूषणाणि यस्य स सहस्रगोभूषणः इन्द्रः तस्य
किङ्कराणां मेघनामित्यर्थः नादेन गोभृच्छिखरे पर्वतशृङ्गे गोक-
र्णाणां चक्षुःश्रवणं शरीरं भक्षयन्तीति तथोक्ताः पक्ष्यमभोजिनः
मयूराः प्रमत्ताः वनः नृत्यन्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ ६ ॥

सूर्याशुनामपतिरिति । सूर्याशुर्गौरिति नाम वेपं तेषां
वशमित्यर्थः स्त्रियः, उच्यते इति । यथा तथा गच्छतीति तथोक्ताः,

उष्णां वरः प्रमुदितः प्रतिनानदीति
 गर्जन्तमीक्ष्यद्वितोच्चयतुल्यरूपम् ॥७॥
 एनं पयोदपतिरुन्नमितः पयोदं
 खस्थं महीतलगतः प्रतिगर्जतीव ।
 भित्त्वावनीं वनरुहाधि ! शिरोरुहाभ्यां
 संप्रस्थितोऽमृतधरैरभिषिच्यमानः ॥८॥
 स्रोतोजविचतजभूधरधातुरूपाः
 खस्थाः पयोजलसदृक् ! शुचि शुक्रमासे ।
 मासोर्नभस्यनभसोरतिसंचरन्तः
 तीव्रं विषं विषधराः परिनिर्वपन्ति ॥९॥

विषं पयः नाम यस्य तत् दुग्धमित्यर्थः ददतीति तथोक्ताभिः दुग्धटा-
 यिनीभिरित्यर्थः वाग्नाभभिः गोभिरित्यर्थः परिहृतः, उष्णां
 वरः उष्णवराजः प्रमुदितः प्रहृष्टः सन् गर्जन्तम् ईक्ष्यन्त इष्टेः
 द्वितानि अङ्गनानीत्यर्थः तेषाम् उच्चयेन समूहेन तुल्यं रूपं यस्य
 तथाभूतं मेघमित्यर्थः प्रतिनानदीति पुनः पुनः प्रतिगर्जतीत्यर्थः ।
 वसन्तिचकं वृत्तम् ॥७॥

एनमिति । हे वनरुहाधि ! कमलनेत्रे ! महीतलगतः भूस्थः
 पयोदपतिः गोप्रातः अमृतधरैः जलधरैः अभिषिच्यमानः समस्थितः
 शिरोरुहाभ्यां शृङ्गाभ्याम् अवनीं पृथिवीं भित्त्वा उच्चमितः सन् एनं
 खस्थं पयोदं मेघं प्रतिगर्जतीव । वसन्तिचकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

खोत्र इति । हे पयोजलसदृक् ! पद्मविषखरनयने ! शुक्रमासे
 लक्ष्मणे, लक्ष्मणे शुक्र इत्यमरः । स्रोत इव जवि वेगवत् यत् चतर्ज-
 रक्तं तद्वत् ये भूधराणां पर्वतानां धातवः तद्वत् रूपं येषां तादृशाः,
 खस्थाः स्वाकाशचारिणः, विषधराः कलधराः नमस्कृतमयीः साङ्ग-

स्वयोनिभक्षध्वजसम्भवानां श्रुत्वा निनादं गिरिगङ्गरस्यः ।

तस्मोऽरिविम्बप्रतिविम्बधारी विरौति कान्ते । पवनाशनाशः १०

गोष्ठस्य कुङ्कुमवपुः प्रतिराजतेऽसौ

समाद्रिदैत्यभुजगोत्तमशत्रुगोपः ।

उर्वीधराभमचिरोत्थितमध्वरं खे

दृष्ट्वा हि हा प्रमुदितो हि महाह्वयामः ॥ ११ ॥

श्रावणयोः मासोः अतिशयेन संस्मरन्तः सम्यक् स्मरन्तः सन्तः शुचि
विशुद्धं तीव्रं तीक्ष्णं विश्वं जलं परिनिर्वपन्ति सप्तमात् वर्षलो-
त्तर्यः । शुचिशुक्लमासे इत्येकप्रदत्ते व्यापादज्योत्समासे इत्यर्थः । सप्तम-
तिशक्तं उत्तम ॥ ८ ॥

स्वयोनीति । हे कान्ते ! गिरिगङ्गरस्यः पर्वतशुद्धासङ्गारी,
पवनाशनान् सर्पान् अन्नातीति तथोक्तः मयूर इत्यर्थः, अस्मिन् योनयः
उत्पत्तिकारणानि काष्ठानीत्यर्थः तानि भक्षयतीति तथोक्तः अस्मि-
रित्यर्थः तस्य ध्वजः धूमः तस्मात् सम्यक् उत्पत्तिर्येषां तथोक्तानां
मेघानामित्यर्थः निनादं शब्दं श्रुत्वा तप्तताम् अरिचन्द्रः तस्य विश्वं
चन्द्रविम्बमित्यर्थः तस्य प्रतिविम्बानि चन्द्रकाशीत्यर्थः धरतीति
तथोक्तः विश्वारितपिच्छ इति यावत् विरौति शब्दायते । उपजाति-
उत्तम ॥ १० ॥

गोष्ठ इति । गोष्ठः भूस्थः, सप्तानाम् अष्टोपां पर्वतानां
दैत्यानां भुजगोत्तमानां शत्रुः इन्द्र इत्यर्थः तद्व्युक्तो गोपः इन्द्र-
गोपाश्चः षाटविशेष इत्यर्थः अस्मिन् कुङ्कुमस्यैव वपुः शरीरं यस्य
तथाभूतः प्रतिराजते । महाह्वः उत्सव इत्यर्थः यामं वाङ्मनम्
उद्दीप-हेतुरिति यावत् यस्य तथोक्तः काम इत्यर्थः खे व्याकाशे
अचिरोत्थितं नवोदितम् उर्वीधरामं पर्वतनिभम् अध्वरं जलधरं
दृष्ट्वा हि दृष्ट्वैव हा इति खेदे, प्रमुदितः प्रहृष्टं मनः अखोद्दीपन-
वाक्यादिनां भावः । सप्तमतिशक्तं उत्तम ॥ ११ ॥

कृष्णाब्धरः क्षरति तोयमसावजस्र-
मल्पाविमौ रणगताविव चेभराजौ ।
अन्ये तु ते द्विरद्वन्द्वनिभाः क्षरन्तः
प्रच्छादयन्त्यमरद्वन्द्विमानमार्गम् ॥ १२ ॥
वादीः खगाः क्षितिधरागमनप्रकाशा
नेमीभरासमतुरङ्गमतुल्यघोषाः ।
वायूरिताः खमवत्य वनं क्षरन्तो
वामिंः क्षितिं घृतधराः परिनिर्वपन्ति ॥ १३ ॥

कथ्येति । असौ कृष्णः नीलवर्णः अब्धरः जलधरः अजस्रम्
अनवरतं तोयं क्षरति वर्धते । इमौ च अत्यो जुष्टौ मेघावित्यर्थः
रणगतौ संधामभूमी परस्परं प्रति धावन्नाविति भावः इभरा-
जाविव दृश्येते इति शेषः । अन्ये तु ते जलधराः द्विरद्वन्द्वनिभाः
द्विद्वन्द्वजघट्टयाः क्षरन्तः वर्धन्तः अमरद्वन्द्वं विमानमार्गम् अन्त-
रीक्षमित्यर्थः प्रच्छादयन्ति । वसन्ततिशक्तं वृक्षम् ॥ १२ ॥

वादी इति । क्षितिधरणां पर्वतानाम् आगमनम् उडुयन-
मिव प्रकाशो येषां तथोक्ताः उत्पतन्तः पर्वता द्रवत्वर्थः, नेमिः
चक्रप्रान्तं, चक्रप्रान्ते प्रधिर्नेमिरित्यमरः । इमः कृष्णो, रासभः
गर्दभः तुरङ्गमः अन्यः तेषां तुल्यं घोषः अनः येषां तादृशाः गर्जनं
इति यावत्, खगाः आकाशचारिणः, घृतधराः ज्व्यचारिणः सन्तः
वादीः तदेव ज्व्यं जलरूपेण परिणतं तत् ददतीति तथोक्ताः
मेघा इत्यर्थः वायुना रीरिताः सञ्चालिताः सन्तः सन् आकाशम्
अवत्य आच्छाद्य उपेत्येति वा पाठः । वनं, जलं क्षरन्तः वर्धन्तः
वामिंः जलैः क्षितिं परिनिर्वपन्ति परितोऽप्यावृण्वतीत्यर्थः । वसन्त-
तिशक्तं वृक्षम् ॥ १३ ॥

एषोऽङ्घ्रिपाशनरिपुप्रसुतारिसाह-

मारुह्य तिष्ठति सुगात्रि ! भुजङ्गमारिः ।

यस्य स्वरैः प्रमुदितस्य ममाद्य बाले !

तालध्वजावरजसूनुयराः पतन्ति ॥ १४ ॥

उस्त्रां विषं स्थलगतोऽस्ति तथैव वार्ष्णे

वार्जो द्विजो हरित एष द्वाद्विगुदः ।

वाताशनः स्वशयनं स्मरति स्थलस्य

‘चक्षुःश्रवा वनभयात् सुरशत्रुनामा ॥ १५ ॥

एष इति । हे सुगात्रि ! वार्ष्णे ! एषः भुजङ्गमारिः
मयूरः अङ्घ्रिपाशां दृष्ट्वाणाम् अशनः भक्षकः दाहक इति यावत्
अग्निरित्यर्थः तस्य रिपवः जलानि धरन्तीति तथोक्ताः सुताः किङ्कराः
यस्य तस्य इन्द्रोत्थः अरिः परित इत्यर्थः तत्समानो आह्वा यस्य
तथोक्तं पर्वतमित्यर्थः मारुह्य तिष्ठति । हे बाले ! यस्य मयूरस्य
स्वरैः प्रमुदितस्य ससक्तमित्यस्य मम मां प्रतोत्यर्थः अद्य तालध्वजः
नखदेवः तस्य अवरजः कनिष्ठः लक्षण इत्यर्थः तस्य सूनुः पुत्रस्य
कामस्येत्यर्थः यराः पतन्ति । कामान्तोऽस्तीति भावः । वसन्ततिवक्तं
इत्यम् ॥ १४ ॥

उस्त्र इति । उस्त्रः स्त्र्यैरश्विः स्थलगतः भूपतितः सन् विषं
रसं यथा तथैव वार्ष्णे जलेभ्यः विषं रसं जलमित्यर्थः अस्ति
भक्षयति आदत्ते इत्यर्थः । एष वार्जो जलजः द्विजः पक्षी अङ्गुदः
जलेषु अङ्गुगुद इति ज्ञावत् दश हरितः द्विशः विचरतीत्यध्या-
हार्यम् । सुरशत्रुनामा दैत्यविशेषस्यः एषः वाताशनः वायुभोजी
पक्षुःश्रवाः पक्षी स्वशस्य वनभयात् जलभयात् जलाकीर्षता-
जनिताद् भयादित्यर्थः स्वस्य शयनं शयनस्थानं विलम्बित्यर्थः स्मरति
ह्वा ममावाचं विलं जलैरापूरितं कथं कुलं वशासीति, विलम्बतीति
भावः । वसन्ततिवक्तं इत्यम् ॥ १५ ॥

पक्ष्यश्चमेधतुरंगप्रतिमोष्ठवर्णी

वादे न वर्षति समाङ्गयते ह्यहिघ्नः ।

भेकस्तथैव पवनाशनवन्धवाणिः

शब्दं करोत्यपि भृशं विघराशिमग्नः ॥ १६ ॥

ना विष्किरो वनमुपेत्य कुमातृसाह-

माक्रीडते मधुकलोऽङ्गनया समेतः ।

अन्यस्त्वयं मणिवराभमुपेत्य गोजं

ना रामया सह पयःपतिजां वृणीते ॥ १७ ॥

पक्षीति । अश्वमेधस्य यज्ञविशेषस्य तुरंगस्य अश्वस्य प्रतिमः
सदृशः लोहित इति भावः कोष्ठवर्णी यस्य तथाभूतः रक्तौष्ठ इत्यर्थः,
पक्षी पातक इत्यर्थः वादे जलदं न वर्षति न वर्षण्याथं याचते इति
यावत् पुनः पुनर्जलधारापानेन परितृप्तेरिति भावः । अहिघ्नः
मयूरः वादे जलधरं समाङ्गयते सम्यक् आकारयति अस्त्रोद्धासा-
दिति भावः । तथैव पवनाशनैः सर्पैः यन्त्या प्रशंसिता वाणी वाक्
यस्य तथाभूतः, भेकः मरुद्वृक्षः वाणीश्रवणेनास्य भक्षण्याथं विना-
शे प्रणम्य दम् प्रति गमनस्य सम्भवादिति भावः विघराशिमग्नः
ज्वराश्विपतितः सन् भृशम् अत्यर्थं शब्दं करोति । वसन्ततिवक्तुं
वृत्तम् ॥ १६ ॥

नेति । ना पुमान् विष्किरः तदाख्यः पक्षिविशेषः मधुकलः
मधुना मधुरास्फुटनिनादः सन् अङ्गनया स्त्रिया तदाख्यपक्षिण्ये-
त्यर्थः समेतः सङ्गतः सन् कुमाता पृथिवीरूपां जननी तया सह
अङ्गा संज्ञा यस्य तथोक्तं वनं दूररूपनवित्यर्थः उपेत्य प्राप्य आक्री-
डते विहरति । अन्यस्तु अयं ना पुमान् पक्षीति शेषः मणिवराभं
मरकतनिभं गोजं भूदृङ् वृक्षमित्यर्थः उपेत्य रामया कान्तया सह
पयःपतिजां ससृङ्गां शिवमित्यर्थः शोभाति वापद् वृणीते
प्राप्नोति । वसन्ततिवक्तुं वृत्तम् ॥ १७ ॥

स्थूलं महत् क्षतजवर्णनिभं नरोऽसौ
 विभ्रत्यमूनि च भिनत्ति सरोरुहाणि ।
 तज्जेन चापि रजसा वनितां वयस्यः
 अभ्युदरत्यवकिरत्यभिषिच्यमानः ॥ १८ ॥
 पङ्के निमग्नमिभहृन्दमदः सवारि
 गर्जन्तिमिचयदहृन्दमिवावभाति ।
 वार्यात्मनामशतचित्रतनुः सुपर्णी
 योषिद्वृतः समदनः प्रतिरौरवीति ॥ १९ ॥
 विस्फारिताम्बुजरवेण रिरंसुरेष
 विव्रासितो हरिरनोकहनिष्कुटस्थः ।

स्थूलमिति । असौ वयस्यो नरः स्थूलं महत् क्षतजवर्णनिभं
 दृष्ट्वा रक्तकमलमित्यर्थः विभ्रति, अमूनि सरोरुहाणि पद्मपण्ड्यानि
 भिनत्ति उत्पाटयतीत्यर्थः । तज्जेन कमलपण्डोत्पाटनजनितेन च
 रजसा परागेण अभिषिच्यमानः आच्छाद्यमानः सन् वनिताम्
 अवकिरति अभिवर्षति अभ्युदरति जलादुत्तोलयति चेत्यर्थः । वयस्य-
 तिलकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

पङ्के इति । पङ्के निमग्नं पतितम् अदः इमहृन्दं हृत्तिममूहः
 सवारि जलपूर्णं गर्जत् तिमिनां मत्स्यविवेकाणां क्षयं गृह्यम्
 आवासमित्यर्थः जलमिति यावत् ददतीति तथोक्ताः तेषां मेघा-
 नामित्यर्थः हृन्दमिव अवभाति राजते । वार्यात्मनाम्नां कमलानां
 यतैः चित्रा तत्तयस्य तादृशः योषिद्वृतः हंसोपहितः सुपर्णः पक्षी
 हंस इत्यर्थः समदनः कामाक्ष्य इत्यर्थः प्रतिरौरवीति पुनः पुनः
 रौतीत्यर्थः । वयस्यतिलकं वृत्तम् ॥ १९ ॥

विस्फारितेति । अनोकहनिष्कुटस्थः वृक्षवनस्थः रिरंसुः रन्तु-
 निष्कुः एषः असौ हरिर्नरः विस्फारितानां विस्फाणानाम् अम्बु-

संलीयते तद्धितमप्यभिधीष्य विम्नः
 खात् संमहत्तरमसौ खमनुप्रविष्टः ॥ २१ ॥
 एतावदुत्तमवचः सुमनाः स उक्त्वा
 रन्त्वा दिनं सह तथा प्रियया ह्यदीनः ।
 युक्तं चतुर्भिरनङ्घ्रिरदीनवाङ्भि-
 रारुह्य यानमथ ना प्रययौ स्वर्गहम् ॥ २१ ॥

इति राक्षसकाव्यं सम्पूर्णम् ।

जानां शङ्कानां रवेण वित्रासितः भीषितः तद्धितमपि विद्युत्तमपि
 व्याभिधीष्य विम्नः व्याकुलः सन् खात् आकाशादपि संमहत्तरम्
 व्यतिमहत् खम् आकाशम् व्यनुप्रविष्टः सृज्युं प्राप्नोति इति भावः सं-
 लीयते लयं गच्छति । वसन्ततिबकं वृत्तम् ॥ २० ॥

एतावदिति । स सुमनाः प्रफुल्लमनाः ना पुमान् एतावत् उत्तम-
 वचः शोभनं वचनम् उक्त्वा अथानन्तरं तथा प्रियया सह दिनं व्याप्ये-
 त्तरथः व्याप्री द्वितीया । रन्त्वा विहृत्य अदीनः अकातरः सन् अदी-
 नम् अकातरं यथा तथा वदन्तीति तथोक्तैः चतुर्भिरनङ्घ्रिः
 बन्धवर्दैः युक्तं यानं शकटम् आरुह्य अग्रेहं प्रययौ । वसन्ततिबकं
 वृत्तम् ॥ २१ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यास्वामिरभट्टाचार्येण कृता

राक्षसकाव्यव्याख्या समाप्ता ।

सप्तश्लोकीयभागवतम् ।

—०—

ज्ञानं परमगुह्यं मे यदिज्ञानसमन्वितम् ।

सरहस्यं तदङ्गञ्च गृहाण गदितं मया ॥ १ ॥

यावानहं यथाभावो यदूपगुणकर्मकः ।

तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥ २ ॥

अहमेवासमेवाग्ने नान्यद्यत् सदसत्परम् ।

पथादहं तदेतच्च योऽवशिष्याच्च सोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥

ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्कनि ।

तद्विद्यादात्कनी मायां यथाभासो यथा तमः ॥ ४ ॥

ज्ञानमिति । मया परमगुह्यम् अतिरहस्यं विज्ञानेन वास्तु-
ज्ञानेन समन्वितं यत् ज्ञानं तत्त्वावबोधकं शास्त्रं गदितम् उक्तं
सरहस्यं सोपनिषत् सन्ति अङ्गानि तत्तत्प्रोपकारिण शास्त्रार्थि यत्र
तथाभूतं तत् ज्ञानं मे मम सकाशादिति शेषः गृहाण अवबुध्य-
स्वोत्तर्यः । अमुष्मन्वृत्तमस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

यावानिति । यथाभावः यथावृत्तिः यानि व्याख्यानीत्यर्थः
रूपगुणकर्मणि यस्य तथोक्तः, यावान् यत्प्रत्ययः अहम् आत्मोति
यावत् मदनुग्रहात् मम कृपया तथैव तत्त्वस्य परमात्मनः विज्ञानं
ते तव अस्तु भवतु ॥ २ ॥

अहमिति । अग्रे सूटेः प्राणित्वर्थः अहमेव आहम् नान्यत्
किमपि आसीदिति शेषः, परम् अन्यत् यत् सत् वा असत् पथात्
उत्पद्यमिति शेषः तत् एतच्च अहम् । यः अवशिष्याच्च भविष्येति
भावः सोऽपि अहमेव अस्मि ॥ ३ ॥

ऋते इति । अर्थं परमार्थस्य ऋते विना यत् प्रतीयेत बुध्येत,

यथा महान्ति भूतानि भूतेषु चावचेष्वनु ।
 प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥ ५ ॥
 एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
 अन्यव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥ ६ ॥
 एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
 भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥ ७ ॥
 इति श्रीश्लोकसप्तकीयं श्रीभागवतं समाप्तम् ।

आत्मनि च यत् न प्रतीयेत यज्ज्ञानं परमार्थनिष्ठं न भवतीति भावः तत् यथाभासः अवास्तवं यथा यथा तमः आत्मनः भावाम् अविद्यां विद्यात् । आत्मव्यतिरिक्तं ज्ञानमवास्तवम् अविद्यानिबन्धनमिति भावः ॥ ४ ॥

यथेति । यथा महान्ति भूतानि चित्वादीनि तेषु उद्भाव्येषु बहुविधेषु भूतेषु पदार्थेषु, अतु प्रविष्टानि अप्रविष्टानि च अहं तथा तेषु भूतेषु न अतु प्रविशामीति शेषः ॥ ५ ॥

एतावदिति । यत् वस्तु सर्वदा सर्वत्र अन्यव्यतिरेकाभ्यां स्यात् तत्सत्त्वे तत्सत्ता अन्यः तदसत्त्वे तदसत्ता व्यतिरेकः तथा च ईश्वरसङ्गावे जगतः सङ्गावः तदसङ्गावे जगतोऽसङ्गाव इति नवेन यदा सर्वत्र जगत्कार्यं दृश्यते तदा ईश्वरोऽस्यैव तदभावे जगतामसङ्गावादिति भावः । आत्मनः तत्त्वजिज्ञासुना तत्त्वज्ञानाधिना एतदेव आत्मतत्त्वमेव जिज्ञास्यं ज्ञातुमेव श्योदम् ॥ ६ ॥

एतदिति । परमेण समाधिना मनोयोगेन एतत् मतं सिद्धान्तः समातिष्ठ अतुसर । भवान् एतत् मतमनुसरन्निति शेषः कल्पविकल्पेषु विविधेषु शान्तवर्त्मनिति भावः कर्हिचित् कदाचित् न विमुह्यति मोहं गच्छति ॥ ७ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासरभट्टाचार्येण कृता

सप्तश्लोकीयभागवतव्याख्या समाप्ता ।

एकश्लोकीयं भागवतम् ।

आदौ देवकिदेवगर्भजननं गोपीमृहे वर्द्धनं
मायापूतनजीवितापहरणं गोवर्द्धनोद्धारणम् ।
कंसच्छेदनकौरवादिहननं कुन्तीसुतापालनं
एतद्भागवतं पुराणकथितं श्रीकृष्णलीलामृतम् ॥१॥

इति एकश्लोकीयं भागवतम् ।

आदाविति । आदौ प्रथमं देवक्यां देवस्य भगवतः गर्भजननं,
ततः जननानन्तरं वसुदेवेन पित्रा मातुलं नीतमेति व्यध्याहार्यं
गोपीमृहे यथोदाहरे वर्द्धनं प्रतिपालनं, तत्र मायया कलेन पूतनायाः
सन्वदात्या इति भावः जीवितस्य अपहरणं प्राणवध इत्यर्थः,
गोवर्द्धनस्य पर्वतस्य उद्धारणं देवराजोपद्रवात् गोकुलरक्षार्थमिति
भावः, ततो मथुरां नीतस्य कंसच्छेदनं ततः कौरवादीनां कुरुवंशीय-
प्रभृतोनां दुर्योधनादीनामित्यर्थः हननं कुरुजेत्रयुद्धे इति भावः, तेन
च कुन्तीसुतानां पित्रव्यसेवानां युधिष्ठिरादीनाम् व्यापालनं सस्यक्-
रक्षणम्, एतत् पुराण पुराहते कथितं श्रीकृष्णस्य जीवामृतं भाग-
वतं भगवत्सम्बन्धं शास्त्रतत्त्वमित्यर्थः । शादृ'लविष्को'डितं इत्तं,
सूत्रांश्वैर्यदि भः सजौ घततगाः शादृ'लविष्को'डितमिति तल्लक्षणात्
॥ १ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण कृता

एकश्लोकीयभागवतव्याख्या समाप्ता ।

एकश्लोकीयं रामायणम् ।

आदौ रामतपोवनादिगमनं हत्वा मृगं काञ्चनं
वैदेहीहरणं जटायुमरणं सुग्रीवसम्भाषणम् ।
वालिनिग्रहणं समुद्रतरणं लङ्कापुरीदाहनं
पञ्चाद्रावणकुम्भकर्णहननमेतद्धि रामायणम् ॥१॥
इति एकश्लोकीय रामायणम् ।

एकश्लोकीयं भारतम् ।

आदौ पाण्डवधार्तराष्ट्रजननं लाजाग्रहे दाहनं
द्युतश्रीहरणं वने विचरणं मत्स्यालये वर्धनम् ।

आदाविति । आदौ स्वपनः रामस्य तपोवनादिषु गमनं, तत्र
काञ्चनं मृगं हत्वा व्याश्रममागच्छत इति व्याख्याकार्यम्, वैदेह्याः
सीतायाः हरणं रावणेनेति शेषः, तत्र जटायुमरणं जटायुषः
पक्षिणः सीताहरणजातकोपस्य रावणेन संघामे निधनमित्यर्थः,
ततः सुग्रीवेण वानरराजेन सम्भाषणं सम्मेलनमिति भावः, तेन च
वालिनिग्रहणं वालिवधः, समुद्रतरणं, लङ्कापुर्याः दाहनं हनुमतेति
शेषः, पञ्चात् रावणकुम्भकर्णयोः हननं वधः, एतद् हि एतदेव
रामायणं रामचरितमित्यर्थः । शब्दार्थविक्रीडितं दृष्टम् ॥ १ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यामागरभट्टाचार्येण कृता

एकश्लोकीयरामायणव्याख्या समाप्ता ।

आदाविति । आदौ प्रथमं पाण्डवानां पाण्डुपुत्रानां बुधि-

लीलागोयहणं रणेऽवतरणं सन्धिक्रियावर्द्धनं
पद्याङ्गीषककौरवादिहननञ्चैतन्महाभारतम् ॥१॥
इति एकश्लोकीयं भारतम् ।

विष्णुस्तवः ।

श्रीकृष्ण ! विष्णो ! मधुकैटभारे !
भक्त्यानुकम्पिन् ! भगवन् ! मुरारे ! ।

विराटीनां धर्मराष्ट्राणां धृतराष्ट्रसुतानां दुर्योधनादीनां जननम्
उत्पत्तिः, ततः बाजावृद्धे जतुनिर्मिते गृहे दाहनं, ततश्च द्यूतेन
प्राणक्रीडया श्रीहरणं राज्यभ्रंशनमित्यर्थः प्राणहानां दुर्योधना-
दिभिरिति शेषः, ततश्च वने विचरथं द्वादशवर्षमिति शेषः, ततः
सत्यस्य सत्यराजस्य विराटस्य व्यालये वर्द्धनम् अज्ञातभागेन संवत्सरं
स्थितिरित्यर्थः, तत्र सीनया छेनया वल्गादिति भावः यथा विराट-
रक्षितानामिति भावः पञ्चमं दुर्योधनादिभिरिति शेषः, तत्र रणे
संघामि अवतरणं प्राणहवस्थार्जुनस्येति शेषः, ततः सन्धिक्रियावर्द्धनं
दुर्योधनादिभिः प्राणहवानां सन्ध्यर्थं भगवतः कृष्णस्य प्रयास इति
भावः, पद्यात् सन्धिवैसृष्ट्ये इति भावः, भीष्मस्य कौरवादीनाम-
न्वेषाच्च हननं संघामे वधः, एतत् महाभारतं महाभारतप्रति-
पाद्यमित्यर्थः । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरमंडूपाचार्येण कृता

एकश्लोकीयमहाभारतव्याख्या समाप्ता ।

श्रीकृष्णेति । हे कृष्ण ! विष्णो ! मधुकैटभयोः धरे शक्नो !

त्रायस्त्र मां केशव ! लोकनाथ !
 गोविन्द ! दामोदर ! माधवेति ॥१॥
 संसारकूपे पतितो ह्यगाधे
 मोहान्धपूर्णे विप्रयातितसे ।
 करावलम्बं मम देहि विष्णो !
 गोविन्द ! दामोदर ! माधवेति ॥२॥
 जिह्वे ! सदैवं भज सुन्दराणि
 नामानि कृष्णस्य मनोहराणि ।
 समस्तभक्तार्त्तिविनाशनानि
 गोविन्द ! दामोदर ! माधवेति ॥३॥
 इति श्रीकृष्णानन्दव्यासदेवरागसागरोद्भव-
 स्तोत्रादिपरमार्थस्तोत्रादि-
 संग्रहकृतं समाप्तम् ।

भक्तानुकम्पितुं भक्तवत्सल ! भगवन् ! सुरारे केशव लोकनाथ गोविन्द
 दामोदर माधव ! मां त्रायस्त्र रक्ष इति । इन्द्रवज्रवृत्तं, स्वादिन्द्रवज्रा
 यदि तौ जगो ग इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

संसारेति । हे विष्णो ! गोविन्द दामोदर माधव ! अहम्
 अगाधे अतन्त्रस्थायं मोहान्धपूर्णे अज्ञानान्धकारावृते विप्रयाति-
 तप्ते विषयैः सक्चन्दनवनितादिभिरतिशयेन तप्ते चान्तदुःखाकरे
 इति भावः, संसारकूपे पतितः हि पतित एव, मम करावलम्बं
 कृष्टेन अवलम्बम् आश्रयं देहि इति । उपजातिवृक्षम् ॥ २ ॥

जिह्वे इति । हे जिह्वे ! त्वं गोविन्द दामोदर माधवेति

रसमञ्जरी ।

—:—

आत्मीयं चरणं दधाति पुरतो निम्नोन्नतायां भुवि
स्त्रीयेनैव करेण कर्षति तरोः पुष्पं श्मशङ्कुया ।
तल्पे किञ्च करित्वचा विरचिते निद्राति भागेर्निजै-
रन्तःप्रेमभरालसां प्रियतमामङ्गे दधानो हरः ॥ १ ॥

विद्वज्जनमनोभृङ्गरसव्यासङ्गहितवे ।

एषा प्रकाश्यते श्रीमद्भानुना रसमञ्जरी ॥ २ ॥

लण्यस्य समस्तानां भङ्गानाम् स्वातन्त्र्यविनाशानां दुःखमोचनानि
एवं मनोहराणि सुन्दराणि नामानि सदा सततं भज जपेत्त्वयः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण कृता

विष्णुस्तवव्याख्या समाप्ता ।

—:—

आत्मीयमिति । अलः आलरेणेत्यर्थः प्रेम्णां भरेण अति-
शयेन अलसां मन्दरां क्लेशासङ्गमिति यावत् प्रियतमां गोरीम्
अङ्गे ऋद्धे दधानः हरः पुरतः अयतः निम्नोन्नतायां भुवि
भुवौ आत्मीयं चरणं दधाति अर्पयति, श्मशङ्कुया पुष्पोद्भूयेन
देव्याः श्मशो भवेदित्थाशङ्कुया स्त्रीयेनैव न तु पार्वत्या इति भावः
करेण तरोः पुष्पं कर्षति विभोति । किञ्च करित्वचा गजधर्मणा
अतिवर्कशमेति भावः विरचिते तल्पे शय्यायां निजैः भागैः अंगैः
देहावयवैरिति यावत् निद्राति अपिति । प्रेम्णाः परां जाह्नं
जानाति हर इति भावः । शार्दूलविश्रीङ्कितं वृत्तं, अष्टाश्लेषदि नः
वधौ सततनाः शार्दूलविश्रीङ्कितमिति तद्वृत्तव्यात् ॥ १ ॥

विद्वदिति । श्रीमता भानुना विदुषां जनानां मनांसि वय भङ्गाः

तत्र रसेषु शृङ्गारस्वाभ्यर्हितत्वेन तदालम्बनविभावत्वेन(क)
नायिका तावन्निरूप्यते । सा च त्रिधा, स्त्रीया परकीया
सामान्यवनिता चेति । यत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्त्रीया, न च
परिणीतायां परगामिन्यामतिव्याप्ति(ख)स्तत्र पतिव्रताया
एव लक्ष्यत्वात् । तस्याः परगामितया परकीयात्वमपि सम्भ-
वति । अस्या(ग)द्येष्टा भर्तुः शृङ्गूपा शीलसंरक्षणम् आर्जवं
धमा च । यथा

गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि
स्मितं कुलनतन्मुवामधर एव विश्राम्यति ।
वचः प्रियतमश्रुतेरतिथिरेव कोपक्रमः
कदाचिदपि चेत्तदा मनसि केवलं मज्जति ॥ ३ ॥

तेषां रसस्य व्यासङ्गः आकादः तस्य हेतवे तदर्थमित्यर्थः एषा
रसमञ्जरी प्रकाशयते वितन्यते । अलुट् उक्तम् ॥ २ ॥

(क) तत्रेति । तत्र रसमञ्जरीयां रसेषु शृङ्गारपीरकचपादुभूतहा-
स्यभयानकवीमत्सरौदाख्येषु मध्ये शृङ्गारस्य आभ्यर्हितत्वेन प्रधानेन
तस्य शृङ्गाररसस्य आलम्बनविभावत्वेन विभावयन्ति रत्नादीन् अलु-
बोधयन्तीति विभावाः आलम्बमात्रं ते विभावाचेति तद्योक्ताः
तेषां भावः तेन, अलुबोध इत्येव, रत्नाद्युद्बोधको लोके विभावः
काव्यनायकोः । आलम्बनोद्बोधनायको तस्य भेदादुभौ सृजते ।
आलम्बनं नायिकादिस्तमास्तत्र रसोद्भासिति ।

(ख) अतिव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्ष्यगमनरूपो दोषः परगामिनीरूपे
अलक्ष्ये अर्थे स्त्रीयावच्छेषस्य योगादिति भावः ।

(ग) व्यष्टाः स्त्रीयायाः ।

गतागतंति । कुलनतन्मुपां कुलकानिनीनां नयनयोः मतानतानां
कुतूहलं कोटवत् अपाङ्गावधि न ततोऽन्यत्र इष्टेः प्रसरणमिति

स्त्रीया त्रिविधा, मुग्धा मध्यमा प्रजज्ञा च । तत्राहु-
रितयौवना मुग्धा । सा चाज्ञातयौवना ज्ञातयौवना च ।
सैव क्रमशो लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढा । सैव क्रमशः
सप्रयया विश्वम्भनवीढा (घ) । तस्याद्येष्टा क्रिया मनोहरा
कोपे मार्दवं नवभूषणे समीक्षा चेति (ङ) ।

मुग्धा यथा ।

आज्ञप्तं किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे
' वस्तु' वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तारुण्यमिणीदृशः ।
दृष्ट्या खञ्जनचातुरी मुखरुचा सौधाकरी माधुरी
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरीलावण्यमामन्त्राते ॥४॥

भावः, स्थितम् ईदृशं ज्ञानम व्यधर एव विश्वास्यति न प्रकटतां न व्य-
तीति भावः, वचः वाक्यं प्रियतमस्य श्रुतेः श्रोत्रोन्मिश्रैश्च अतिशयः
प्रियतम एव वचनं श्रोतुं शक्नोति नान्य इति भावः, चेत् यदि
कदाचिदपि कोपस्य क्रमः प्रसरः स्यादिति शेषः तदा असौ कोपः
केवलं मनसि मज्जति लायते न कोऽपि ज्ञातुं शक्नोतीति भावः ।
पृथ्वीवत्, जसौ जलमज्जा वसुधैव कुटुम्बकम् इत्यर्थे पृथ्वी गुरुविति तल्लक्षणात्
॥ ३ ॥

(घ) सप्रयया मञ्जिन्वा । विश्वम्भनवोढा विश्वासिनी मुग्धा ।

(ङ) समीक्षा चेष्टा अभिवाप इत्यर्थः ।

आज्ञप्तमिति । कामदेवधरणीपालेन कन्दर्पराजेन आज्ञप्तं किञ्च
अत् शुभे काले समये एणीदृशः नृगाध्याः तनौ शरीरे वस्तुं
तारुण्यं यौवनं वास्तुविधिं वास्तुसंस्कारं विधास्यति, दृष्ट्या नयनेन
खञ्जनानां पल्लिविशेषाणां चातुरी, मुखरुचा मुखकान्त्याः सुधाकरस्य
इयं सौधाकरी चान्द्रीत्यर्थः माधुरी मधुरता, वाचा किञ्च किसपीत्यर्थः
सुधासमुद्रस्य लहरी तरङ्ग एव लावण्यं आनयत्येते च संयुज्यते चेति

उरोभुवि न तुङ्गिमा न च गतागते भङ्गिमा
 न वा वचसि रङ्गिमा कुटिलता न तावद् भ्रुवोः ।
 तथापि हरिणीदृशां वपुषि कापि कान्तिच्छटा
 पटावृतमहामणियुतिरिवान्तरा लक्ष्यते ॥५॥
 बाल्ययौवनयोर्मध्ये द्वैराज्ये कृसुमायुधः ।
 वारं वारं धनुर्धत्ते वारं वारं विमुञ्चति ॥६॥
 चलदचलदपाङ्गं स्मेरमस्मेरमास्यं
 गतिरहह किमस्या मन्यरामन्यरा च ।

यावत्, राजाज्ञया भृत्या यथा राजकार्यं साधयितुं प्रवर्तन्ते तथा
 कामाक्षया दृष्ट्यादिभिः स्त्रीणां स्मृत्वादेशादुक्तं वास्तुविधानोपकरणं
 संवृद्धं इति भावः । यौवने कामान्या कामाविर्भावो भवतीति
 कथितम् । यादृक्कालोद्धतं वृत्तम् ॥ ४ ॥

उर इति । हरिणीदृशां मृगालीषां सुगन्धामिति शेषः उरो-
 भुवि प्रयोधरे तुङ्गिमा तुङ्गत्वम् औन्नत्यमित्यर्थः न गतागते गमन-
 गमने भङ्गिमा विस्त्रासितेत्यर्थः न च, वचसि वचने रङ्गिमा विध्वंस-
 वत्त्वमिति यावत् न वा नैव, भ्रुवोः कुटिलता वक्रता तावत् न,
 तथापि वपुषि शरीरे पटेन वसनेन आवृतस्य आच्छादितस्य महामयेः
 महारत्नस्य होरकादेरित्यर्थः युतिरिव कान्तिरिव अन्तरा कापि
 अन्तर्बचनीया कान्तिच्छटा लक्ष्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ५ ॥

बाल्येति । कृसुमायुधः कामः बाल्ययौवनयोः मध्ये कैशोरे
 इत्यर्थः सुगन्धवस्त्रायामिति यावत् द्वैराज्ये द्वयोः राज्ञोः बाल्ययौवन-
 योरिति भावः इदं द्वैराज्यं तस्मिन् तद्वितार्थद्विगुणभासः । वारं
 वारं पुनः पुनः धनुः धत्ते, वारं वारं विमुञ्चति त्यजति बाल्ययौवन-
 मध्यवर्तिनं सम्बन्धं यावत् न यच्छति तदानीं सख्यं सम्बन्धमकटन-
 दिति भावः । अष्टवृत्तम् ॥ ६ ॥

इति मनसि नितान्तं चिन्तयन् पञ्चबाणः

करविनिहितबाणः संभ्रमाद् बभ्रमीति ॥७॥

अज्ञातयौवना यथा ।

नीरात्तीरमुपागता श्वणयोः सीम्नि स्फुरन्नेत्रयोः

श्रोत्रे लग्नमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं न्यस्यति ।

शैवालाङ्कुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं प्रोच्छति

आन्तास्मीति मुहुः सखीमविदितश्रोणीभरा पृच्छति ॥८॥

ज्ञातयौवना यथा ।

स्वयम्भुः शम्भुरभोजलोचने ! त्वत्पयोधरः ।

चलदिति । अस्याः कामिन्याः आस्यं सखं किं कथं चलन्
अचलं च अपाङ्गः यत्र तादृशम् अपाङ्गयोर्वचनयुक्तमवमनयुक्तञ्चेत्यर्थः
अरेम् देष्टुं हासविकल्परत्नं अखरेषु तथा गतिः गमनं पदविन्द्यासं
इत्यर्थः मन्दरा मन्दा अमन्दरा अमन्दा चेत्यर्थः अहह खेदे । पञ्च-
बाणः कामः करे विनिहितः धृतः बाणो येन तथाभूतः इति इत्थं
मनसि नितान्तम् अत्यर्थं चिन्तयन् संभ्रमात् आश्रयात् बभ्रमीति
पुनः पुनर्भ्रमतीत्यर्थः । माञ्जिनीवृत्तम् । नभमययगुतेयं माञ्जिनी
भोगिबोकेरिति तल्लज्जयात ॥ ७ ॥

नीरादिति । शंशमखा चन्द्रवदना काचित् नीरात् जलात्
तीरम् उपागता सती श्वणयोः कणयोः सीम्नि सीमायां स्फुरतोः
प्रसरतोः नेत्रयोः सतोः श्रोत्रे किमिदम् उत्पलं नीलोत्पलमित्यर्थः
नम्रमिति ज्ञातुं करं न्यस्यति अप्रेयति । शैवालस्य जलभीत्याः
आङ्कुरस्य शङ्कया बोधेन रोमावलीं प्रोच्छति अपनयतीत्यर्थः तथा
अविदितः अज्ञातः श्रोणीभरः नितम्बभरः यथा तथाभूता सती
आन्ता अस्मि क्वमिति शेषः मुहुः पुनः पुनः सखीं पृच्छति ।
शार्दूलविक्रीकृतं वृत्तम् ॥ ८ ॥

स्वयम्भुरिति । हे अम्भोजलोचने पञ्चजने ! तव पयोधरः

नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥८॥
 तन्वी बाला स्रुतनुरियं त्यज्यतामत्र शङ्का
 काचिद् दृष्टा भ्रमरभरती मञ्जरी भिद्यमाना ।
 तस्मादेषा रहसि भवता निर्दयं पीडनीया
 मन्दाक्रान्ता वितरति रसं नेच्छुयष्टिः समग्रम् ॥१०॥

नवोढा यथा ।

हस्ते धृतापि शयने विनिवेशितापि
 क्रोडे कृतापि यतते वहिरेव गन्तुम् ।
 जानीमहे नववधूरथ तस्य वक्ष्या
 यः पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण ॥११॥

स्वयं भवतीति स्वयम्भुः शम्भुः कस्य धन्यस्य पुण्यवतः नखेन नखचतेन
 चन्द्रचूडः चन्द्रशेखरः भविष्यति ? ॥ ८ ॥

तन्वीति । इयं स्रुतनुरः कीमताङ्गी बाला तन्वी लघाङ्गी,
 अत्र अस्याः निर्दयोपभोगे इति भावः शङ्का त्यज्यतां निर्दयमेतां
 भङ्ग्येति भावः । भ्रमरस्य भरतः भरेण काचित् मञ्जरी भिद्यमाना
 दृष्टा ? नैवेत्यर्थः । तस्मात् भवता रहसि विजने एषा कामिनी
 निर्दयं पीडनीया रत्नस्येति यावत् इच्छुयष्टिः मन्दं यथा तथा
 आक्रान्ता चर्वितेति यावत् समग्रं रसं न वितरति नैव ददातीत्यर्थः ।
 दृष्टान्ताङ्गारः । दृष्टान्तस्य पथमेस्य पञ्चमः प्रतिपिम्बनमिति दर्पणः ।
 मन्दाक्रान्तावृत्तम् । मन्दाक्रान्ताम्बुधिरतनयैर्भौ भनौ तौ गयुग्म-
 मिति तल्लक्षणात् ॥ १० ॥

हस्ते इति । नववधूः नवोढा कामिनी हस्ते धृतापि शयने
 शय्यात् विनिवेशितापि क्रोडे कृतापि वहिरेव गन्तुं यतते इच्छ-
 तीत्यर्थः । दृष्टे इति यावत्, अतः सा नवोढा तस्य जनस्य पक्ष्या

बलाचीता पार्श्वं मुखमभिमुखं नैव कुरुते
 धुनाना मूर्ध्नि रहसि बहुशशुम्बनविधौ ।
 हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
 नवोढा वोढारं रमयति च सन्तापयति च ॥१२॥

विशुम्बनवोढा यथा ।

दरमुकुलितनेत्रपालिनी सा
 निवमितबाहुकतोरुयुग्मबन्धम् ।
 करकलितपयोधरं नवोढा
 स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः ॥१३॥

वशवसिनी भवतीति शेषः यः पारदं स्मिरयितुं निखलीकर्तुं स्वग-
 यितुमिति पाठान्तरम् । ज्वनते यज्जोति इति जाभीमहे मन्यामहे ।
 यथा पारदं कोपि हस्ते रञ्जितं न यज्जोति तथा, नवोढा कामिनी
 केनापि वशमानेतुं न यज्जते इति भावः । वसन्तिष्ठकं वृत्तम्
 ॥ ११ ॥

बलादिति । नवोढा कामिनी बलात् बलमाश्रित्येत्यर्थः यवथे
 पञ्चमी, पार्श्वं नीता सती मुखम् अभिमुखं कान्त्येति शेषः नैव कुरुते,
 रहसि विजने शुम्बनविधौ शुम्बनव्यापारे बहुशः पुनः पुनः मूर्ध्नि
 धुनाना कम्पयन्ती हृदि न्यस्तम् अप्रति पयोधरस्पर्शलोभात् कान्तेनेति
 शेषः हस्तं क्षिपति व्यपनयति तथा गमने आरोपितं प्रवर्तितं मनो
 यथा तथाभूता गमनोत्सुक्येत्यर्थः सती वोढारं परिणेतारं कान्तमिति
 वाचस्व रमयति च सन्तोषयति च धृन्तापयति च क्रोधयति च ।
 शिखरिणोवृत्तम् । रघुरङ्गैर्विजृम्भा यमनसमन्तातः शिखरिणोति
 तद्वत्त्वयात् ॥ १२ ॥

दरेति । नवोढा सा कामिनी कस्य यूनः तरुणस्य समीपम्
 उपेत्य प्राप्य दरमुकुलिते ईषत् छुङ्गिते नेत्रे पादवति करोतीति वाचस्व

समानलज्जामदना मध्या । एषैव चातिप्रश्रयादति-
विश्रब्धनबोद्धा ।

अतिविश्रब्धनबोद्धा यथा ।

प्रेक्षुष्यप्रेक्षणात्तापान् कुर्वत्याः सम्मितत्रपम् ।

नवीनायाः प्रवीणायाः स्वच्छनं स्मररञ्जनम् ॥१४॥

अस्याद्येष्टा सागसि प्रेयसि (च) धैर्ये वज्रोक्तिः अधैर्ये

परुषवाक् । यथा

स्वापि प्रियाननविलोकनहानिरेव

स्वापच्युती प्रियकरयहणप्रसङ्गः ।

इत्थं सरोरुहमुखी परिचिन्तयन्ती

स्वापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥१५॥

तथाभूता सती नियमितेन सञ्चिहितेन बाहुना कृतः कुरुगम्यस्य
बन्धः बन्धनं यस्मिन् तत् तथा करेण कलितो धृतो व्याहृताविति
यावत् प्रयोधरौ सनौ यस्मिन् तत् यथा तथा अपि निद्राति ।
पुष्पितायाश्चतुः । अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजितु नजौ जरगाश्च
पुष्पितायेति तद्वज्जघात ॥१२॥

प्रेक्षुष्येति । सम्मितत्रपं सज्जसलज्जं यथा तथा प्रेक्षुष्यं चक्षनं
प्रेक्षुष्यम् अवलोकनम् व्याख्यापः सम्भाषणं तान् कुर्वत्याः प्रवीणायाः
रसिकायाः नवीनायाः स्वच्छनं शोभनम् अञ्जनं स्मरस्य कामस्य रञ्जनं
दीपनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

(च) सामसि सापराधे । प्रेयसि कामने ।

स्वापे इति । स्वापे निद्रायां प्रियस्य कामस्य आननविशोनस्य
सुखदर्शनस्य हानिरेव क्षतिरेव, स्वापच्युती निद्रापमथे प्रियस्य
करयहणप्रसङ्गः इत्यपहणोपक्रमः । सरोरुहमुखी प्रसुप्तस्य इत्थं

पतिमात्रविषयकेलिकलापकोविदा प्रगल्भा । वेष्टा-
याञ्च पतिमात्रविषयकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । अस्वाद्येष्टा
रतिप्रीतिः भानन्दात् सम्मोहः ।

प्रथमं यथा ।

संसृज्य स्तनमाकलय्य वदनं संश्लिष्य कण्ठस्थलं
निष्पीड्याधरविम्बमम्बरमपाकृत्य व्युदस्थालकम् ।
देवस्याम्बुजिनीपतेः समुदयं जिज्ञासमाने प्रिये
वामाक्षी वसनाञ्जलैः श्रवणयोर्नीलोत्पलं निङ्गुते ॥ १६ ॥

परिविन्दवन्ती सती स्नापं निद्रां विधातुं गन्तुमपि ज्ञातुं त्वक्तुमपि
प्रपेदे प्रपन्ना बभूव उभयोरितिकर्तव्यताविमूढा आसीदिति यावत् ।
वसन्ततिष्ठकं वृत्तं, श्रेयं वसन्ततिष्ठकं तमजा जगौ ग इति तल्लक्षणात्
॥ १२ ॥

संसृज्येति । स्तनं संसृज्य संमथ्येति यावत् वदनं मुखम् आक-
लय्य विस्तृभ्येत्यर्थः कण्ठस्थलं संश्लिष्य नमानिङ्गुय अधरविम्बं निष्पीड्य
दंशत्येत्यर्थः अम्बरं वसनम् अपाकृत्य सवनवित्तेत्यर्थः अलकं पूर्ण-
कुन्तलं व्युदस्थ मोतुलिय प्रिये कान्ते अम्बुजिनीपतेः पद्मिनीकान्तस्य
देवस्य सूर्यस्येत्यर्थः समुदयं सम्यक् उदयं जिज्ञासमाने ज्ञातुमिच्छति
इति वामाक्षी वसनाञ्जला वसनाञ्जलैः श्रवणयोः कर्णयोः स्मित-
मित्त्वध्याज्यायै नीलोत्पलं निङ्गुते गोपायति । अतुलुपाटितद्वारे
नट्टे सूर्यरश्मिरप्रवेशात् सूर्यं सदेति न वेति प्रातः प्रियस्य सन्देहे
सूर्योदये नीलोत्पलस्य निमीलनदर्शनात् सूर्योदयो जात इति
निश्चये इति आमेतादृशीं विज्ञाय पतिर्ज्ञात् निःशरिष्यतीति
विद्या नीलोत्पलनिङ्गवः जत इति भावः । शार्दूलविक्कीकृतं
वृत्तम् ॥ १६ ॥

द्वितीयं यथा ।

नखजतमुरस्यलेऽधरतले रदस्य जतं

च्युता वकुलमालिका विगलिता च मुक्तावली ।

रतान्तसमये मया सकलमेतदालोकितं

स्मृतिः क्व च रतिः क्व च क्व च तवान्ति ! शिञ्चाविधिः ॥१७॥

मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे धीरा
अधीरा धीराधीरा च ।

व्यङ्गकोपप्रकाशिका धीरा । अव्यङ्गकोपप्रकाशिका
अधीरा । व्यङ्गाव्यङ्गकोपप्रकाशिका धीराधीरा । इयं
तु विशेषः ।

मध्याधीरायाः कोपस्य गीर्व्यञ्जिका । अधीरायाः परुष-
वाक् । धीराधीरायास्तु वचनरुदिते कोपप्रकाशके ।

प्रौढाधीरायास्तु रत्नौदास्यम् । अधीरायास्तु तर्जनता-
ड़नादिः । धीराधीरायास्तु रत्नौदास्यं तर्जनताड़नादि च
कोपस्य प्रकाशकमिति ।

नखजतेति । हे सखि ! मया रतान्तसमये सुरता-
वसाने लरस्यले पयोधरे रति यावत् नखजतम्, अधरतले रदस्य
दन्तस्य जतं, च्युता वकुलमालिका, विगलिता सुवलिता मुक्तावली
मुक्ताहारश्च, एतत् सकलम् आलोकितं दृष्टं ज्ञातमिति यावत्, किन्तु
स्मृतिः अरण्यं क्व च, रतिः सुरतं क्व च, तत्र शिञ्चाविधिश्च क्व च,
कान्तं प्रति त्वया एवमेवं वर्णितव्यमिति तथादेयः सुरतसमये
सख्यक् विस्मृतः तदानीञ्च नखजतादिकं यत् यत् भ्रमजितं तदपि न
मया विदितमिति भावः । पृथ्वीदत्तम् ॥१७॥

यत्तु धीराभेदः स्वीयायामेव न तु परकीयायामिति प्राचीनलिखनं तदाज्ञामात्रं धीरत्वमधीरत्वं तदुभयं वा माननियतं, परकीयाया अपि मानयत्तासामप्यावश्यकत्वं । मानय स्वीयायामेव न तु परकीयाया इति वक्तुं न शक्यते ।

मध्याधीरा यथा ।

लीनालिपुञ्जव्रततीनिकुञ्जे

स्फारा बभूवः श्रमवारिधाराः ।

देहे समीहे भवतो विधातुं

धीरं समीरं नलिनीदलेन ॥ १८ ॥

मध्यमाधीरा यथा ।

जातस्ते निशि जागरो मम पुनर्नेत्राभ्युजे शोणिमा

निष्पीतं भवता मधु प्रविततं व्याघूर्णितं मे मनः ।

भ्राम्यदुभृङ्गगणे निकुञ्जभवने लब्धं त्वया श्रीफलं

पक्षेष्णुः पुनरेव मां हुतवहकूरेः शरैः क्लन्तति ॥ १९ ॥

लीलेति । लीनानि सङ्कतानि अलिपुञ्जानि भृङ्गनिषयाः यत्र तादृशे व्रतानिकुञ्जे लतामण्डपे इत्यर्थः भवतः देहे श्रमवारिधाराः परिश्रमस्योदविन्दवः स्फाराः प्रभूताः बभूवः । अतः नलिनीदलेन पद्मिनीदलेन पद्मिनीपलाशेन धीरं मन्दं समीरं वायुं निधातुं सञ्चालयितुमिति यावत् समीहे सम्यक् यत् इत्यर्थः । इन्द्रवज्राहतम् ॥ १८ ॥

यावत् इति । ते तव निशि जागरो जागरः जातः, पुनः किन्तु मम नेत्राभ्युजं नयनकमले शोणिमा रक्षिमा, भवता प्रविततं सुवि-
कृतं प्रभूतमिच्छाः मधु निष्पीतं निःशेषेण पीतं, मे मम मनः व्याघ्र-

मध्याधीराधीरा यथा ।

कान्तानुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि

नाथोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि ।

इत्थं निगद्य सुदृशा वदने प्रियस्य

निःश्वस्य बाष्पलुलिता निहिता दृगन्ताः ॥२०॥

प्रगल्भाधीरा यथा ।

नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधारानुकारा निरो

दृक्पातं कुरुषे न वा परिजनक्रोधप्रकाशच्छलात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि ! दयिते ! कोपस्य सङ्क्षोपनं

ते स्यादेव न चेत् पुनः सहचरी कुर्वीत साधि स्मितम् ॥२१॥

रचितं, त्वया आस्यत् भङ्गगणः यत्न तादृशे निःश्वसने लतामण्डपे
श्लोकं च चोरितमिति यावत् । पुनः किन्तु पञ्चैवः कामः छुतवह-
करैः अलङ्कारैः शरैः मानेन जल्पति विध्यतीति यावत् । अत्र
जागर एव नेत्रलोहितहेतुः मधुपानमेव मनोवर्णनकारणं चौर्य-
मेव प्रहारहेतुरित्येतेष्वस्य एकाधारवर्तित्वमेव युक्तं किन्त्वत्र तदु-
पपरीतमिति कार्यकारणयोर्भिन्नदेशावस्थानात् असङ्गतिरलङ्कारः ।
तदुक्तं दृष्टेयम् । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिरिति । शार्दूलः
अविस्तीर्णितं वृत्तम् ॥१८॥

कान्तानुरागेति । हे नाथ ! त्वं कान्ताया चतुरागे प्रणय-
सम्पादने चतुरः निपुणः अस्मि, मनोहरः मनोरञ्जनः अस्मि, नाथः
प्रभुरस्मि, किञ्च नवयौवनेन भूषितः अलङ्कृतः अस्मि, सुदृशा सुनयनया
कारुण्यया इत्थं निगद्य लज्जा निःश्वस्य प्रियस्य वदने बाष्पेण लुलिताः
आकुलाः दृगन्ताः अपाङ्गाः लोकितानीत्यर्थः निहिताः अप्रमिताः ।
वदन्तिलोकं वृत्तम् ॥ २० ॥

नो दति । हे केतकगर्भगौरि ! दयिते ! तस्य दया

प्रगल्भाधीक्ष यथा ।

प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिन्दोः कलायां

हरशिरसि परस्यावासमाशङ्कमाना ।

गिरिशमचलकन्या तर्जयामास कम्प-

प्रचलवलयवलात्कान्तिभाजा करेण ॥ २२ ॥

प्रगल्भाधीराधीरा यथा ।

तत्प्योपान्तमुपेयुषि प्रियतमे वक्रीकृतग्रीवया

काकुल्याकुलवाचि साचिहसितस्फूर्त्यत्कपोलश्रिया ।

नो भजसे न व्यागच्छस्योत्थं, उपाधाराम् व्यतुर्कुर्वन्तीति तथोक्ताः
गिरः वाचः न जल्पान् नालपान्, परिजनेषु क्रोधपकायच्छलात्
दृक्पातं दृष्टिपातं मयीति शेषः न वा कुरुषे, इत्थं ते तव कोपस्य
सङ्कोपनं स्यादेव, चेत् यदि पुनः सचचरी साचि वक्तुं क्षितं न
कुर्वीत । तव सख्याः क्षितेनैव कोपः प्रकटतां गत इति भावः ।
शाट्टे लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

प्रतिफलमिति । अचलकन्या पार्वती इन्दोः चन्द्रस्य पतिलला-
टस्यस्येति भावः कलायां स्वीयं प्रतिफलं प्रतिविम्बम् अवलोक्य
हरस्य शिरसि परस्य अन्याकुलाजनस्येति यावत् व्यावासं क्षितम्
व्याशङ्कमाना मन्यमाना सती कम्पेन कोपजनितेनेति भावः प्रचलयोः
चञ्चलयोः वलययोः वलान्ती स्फुरन्ती या कान्तिः तां भजते इति
तथोक्तेन करेण गिरिशं तर्जयामास । मालिनीवृत्तम् । अत्र
भ्रान्तिभानलङ्कारः । तदुक्तं, सास्यादतस्मिंस्तद्वुद्धिर्भ्रान्तिभान् प्रति-
भोत्वितेति ॥ २२ ॥

तस्येति । प्रियतमे कान्ते तत्पस्य यस्यायाः उपान्तं प्रान्तं
समीपनिष्ठार्थः उपेयुषि व्यागते काकुमिरपराधजनितसखलत्कण्ठशरै-
रिति भावः, निम्नवस्त्रध्वनिधीरैः काकुमिरित्यभिधीयते इति दर्पणः ।

हस्तन्यस्तकरं पुनर्मृगदृशा लाक्षारसचालित-

प्रौढीपृष्ठमयूखमांसलरुचौ विस्फारिता दृष्टयः ॥२३॥

धीरादित्रय एते द्विधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । अधीरा
ज्येष्ठा कनिष्ठा च । धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च । परि-
णीतात्वे सति भर्तुरधिकस्त्रेहा ज्येष्ठा । परिणीतात्वे सति
भर्तुर्न्यूनस्त्रेहा कनिष्ठा । अधिकस्त्रेहासु न्यूनस्त्रेहासु
सामान्यवनितासु नातिव्याप्तिः । परिणीतपादेन व्यावर्त्त-
नात् नापि परकीयायां भर्तृपदव्यावृत्तेः ।

धीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा यथा ।

एकस्मिन् ययने सरोरुहदृशोर्विज्ञाय निद्रार्त्तयो-

रेकां पल्लवितावगुण्ठनवतीमुत्कन्धरो दृष्टवान् ।

अन्यस्याः सविधं समेत्य निभृतं व्यालोलहस्ताङ्गुलि-

व्यापारैर्वसनाच्चलं चपलयन् स्वापच्युतिं कृतवान् ॥२४॥

व्याकुला दीना वाक् यस्य तादृशे, हस्ते न्यस्तः करो वेन तथाभूते
दृष्टीतहस्ते इत्यर्थः सति मृगदृशा कान्तया, वक्रोक्तता योवा यथा
तथाभूतया, साचिहमितेन कुटिलहासेन स्फूर्जन्ती विकसन्ती कपो-
लयोः श्रोः शोभा लस्याः तथोक्तया मन्त्रा, लाक्षारसेन अलङ्कृतद्वेष
लाक्षिता धीता या मीची यफरी, मीची तुं यफरी द्वयोरित्यमरः ।
तस्याः पृष्ठस्य मयूखवत् मांसला पृष्ठेत्वर्थः रुक् कान्तियों तां तथा-
भूताः रक्ता इति यावत् दृष्टयः विस्फारिताः पातिकाः । शार्दूल-
विक्षोभितं दृष्टम् ॥२३॥

एकस्मिन्निति । एकस्मिन् ययने यस्यावां निद्रार्त्तयोः निद्रा-
कुलयोः सरोरुहदृशोः पल्लवाश्रयोः कान्तयोरिति शेषः, एकां कान्ता-
निति शेषः पल्लवितं विभृतं अतः अलङ्कृतं तद्वतीं विधायां कृत्यन्धरोः

अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा यथा ।

अन्तःकोपकषायिते प्रियतमे पश्यन् घने कानने
पुष्पस्यावचयाय नम्रवदनामेकां समायोजयन् ।
अर्धोन्मीलितलोचनाञ्चलचमत्काराभिरामाननां
स्मैराभाधरपल्लवां नवबधूमन्यां समालिङ्गति ॥२५॥

धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा यथा ।

धैर्याधैर्यपरिग्रहग्रहिलयोरिणीदृशोः प्रीतये
रत्नद्वन्द्वमनन्तकान्ति रुचिरं मुष्टिद्वये न्यस्तवान् ।
एकस्याः कलयन् करे प्रथमतो रत्नं परस्याः प्रियो
हस्ताहस्तिमिषात् स्पृशन् कुचतटीमानन्दमाविन्दति ॥२६॥

उदुयोवः सन् दृष्टवान् । अन्यस्याः कान्तायाः सविधं समीपं समेत्य
निभृतं गूढं यथा तथा व्याखोलानां चपलानां हस्ताङ्गुलीनां व्यापारैः
वसनाञ्चलं चपलयन् सूत्रलयन्निस्त्वर्थः स्त्रापञ्चुतिं निद्राभङ्गं कृत्प्रवान्
कृतवान् कान्त इति शेषः ॥ २४ ॥

अन्तरिति । घने निविष्टे कानने अन्तःकोपेन कषायिते कलु-
षिते प्रियतमे कान्ते पश्यन् पुष्पस्य अवचयाय एकां कान्तां नम्रवदनाम्
अवमततुर्हीं समायोजयन् कारयन् अर्धोन्मीलितयोः अक्षययोः
अञ्चलेन अपाङ्गेनेति भावः यः चमत्कारः वैचित्र्यं तेन अभिरामं
मनोहरम् आननं यस्याः तथाभूतां स्मैराभः विकसितप्रभः अधर-
पल्लवः यस्याः तथोक्ताम् अन्यां नवबधूं समालिङ्गति । शार्दूल-
विक्रमेद्धितं दृष्टम् ॥ २५ ॥

धैर्याधैर्येति । प्रियः कान्तः धैर्याधैर्यपरिग्रहग्रहिलयोः
धीराधीरयोरिति भावः एकीदृशोः अनाक्षोः मुष्टिद्वये प्रीतये
प्रीत्यर्थम् अनङ्गुलीभिः अङ्गुलीप्रभं रुचिरं समीपं रत्नद्वन्द्वं न्यस्तयन्

अप्रकटितपरपुरुषानुरागा परकीया । सा च द्विविधा
परोढा कन्यकां चेति । कन्यायाः पित्राद्यधीनत्वात् पर-
कीया अस्या गुप्ता एव सर्वा चेष्टा ।

परोढा यथा ।

अयं रेवाकुञ्जः कुसुमशरसेवासमुचितः

समीरोऽयं वेलादरविदलदेलापरिमलः ।

इयं प्रावृट् धन्या नवजलदविन्यासरुचिरा

पराधीनं चेतः सखि ! किमपि कर्तुं मृगयते ॥ २७ ॥

गुप्ताविदग्धालक्षिताकुलटानुशयानामुदिताप्रभृतीनां
परकीयायामेवान्तर्भावः ।

गुप्ता त्रिविधा वृत्तसुरतगोपना वर्त्तिष्यमाणसुरतगोप-
ना वर्त्तमानसुरतगोपना च इति ।

न्यस्तवान् अपर्षितवान् । प्रथमतः एहस्याः प्रियाया इति शेषः करे
रत्नं कलयन् दददित्यर्थः परस्याः प्रियायाः कृष्णाकृष्णमिषात् कृष्णा-
कृष्णिकात् कुचतटीं स्तनतटीं मृग्यन् आनन्दम् आविन्दति अतु-
भयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥ ..

अयमिति । अयं रेवाकुञ्जः नर्मदातटनिकुञ्जदेशः कुसुमशरसं
कामस्य सेवासमुचितः कामोपभोगसमुचितः । अयं समीरः पवनः
वेलाद्यु तटेषु दरं मन्दं विदलन् प्रसरन् एषानां परिमलः बलं तथा-
भूतः । इयं प्रावृट् वर्षाकालः धन्या प्रशंसनीया नवानां अन्नदानां
विन्यासेन हृदयेनेति यावत् रुचिरा मनोहरिणी । अतः हे सखि !
पराधीनं चेतः किमपि क्षान्तिमतपुरुषप्रणयमिति भावः कर्तुं
मृगयते अन्विष्यति कामयते इत्यर्थः । अन्वीक्षाविवृत्तम् ॥ २७ ॥

तितयमपि यथा ।

श्वश्रूः क्रुध्यतु विद्विषन्तु सुहृदो निन्दन्तु वा यातर-
स्तस्मिन्नद्य न मन्दिरे सखि ! पुनः स्वापो विधेयो मया ।
आखोराक्रमणाय कोणकुहरादुत्फालमातन्वती
मालाजारी नखरैः खरैः कृतवती कां कां न मे दुर्दयाम् ॥२८॥

वाग्विदग्धा यथा ।

निविडतमतमालमस्त्रिवल्ली-
विकचिलराजिविराजितोपकण्ठे ।
पथिक ! समुचितस्तवाद्य तीव्रे
सवितरि तत्र सरित्तटे निवासः ॥२९॥

श्वश्रूरिति । हे सखि ! श्वश्रूः क्रुध्यतु कोपं करोतु क्रुध्यत्विति
पाठान्तरं, सुहृदः वन्धवः सुरा इति पाठान्तरं विद्विषन्तु विद्वेषं
कुर्वन्तु, यातरः निन्दन्तु निर्दां कुर्वन्तु वा । अद्य तस्मिन् मन्दिरे
शयनागारे इति यावत् मया पुनः स्वापः शयनं न विधेयः न
कर्तव्यः । हेतुमाह आखोरिति, कोणकुहरात् मृदकोणपिण्डात्
आखोः मृदिकश्च आक्रमणाय उत्फालम् उत्कम्पनम् आतन्वती
कृवती मालाजारी खरैः तीक्ष्णैः नखरैः मे मम कां कां दुर्दयां दुरवस्थां
न कृतवती ? अपि तु कृतवत्येवेत्यर्थः । पतिसम्भोगे नखचतादिकं
गोप्यते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

निविडिति । हे पथिक ! तीव्रे प्रपण्डे सवितरि सूर्ये
मध्याह्नकाखे इति भावः निविडतमानाम् अतिसान्द्राणाम्
एतेनान्याहणपीडितं व्यस्यते । तमाकांतां मल्लीनां वल्लीनां कृतानां
विकचिलाभिः विषविक्रीलाभिः राजिभिः एतेन सम्भोगस्योप्यस्य
व्यस्यते । राजितम् अङ्गुलीम् उपकण्ठं खलु तादृशे तत्र सवि-

विदग्धा द्विविधा । वाग्विदग्धा, क्रियाविदग्धा ।

क्रियाविदग्धा यथा ।

दासाय भवननाथे वदरीमपनेतुमादियति ।

हेमन्ते हरिणाञ्ची पयसि कुठारं विनिःक्षिपति ॥ ३० ॥

लक्षिता यथा ।

यदभूतं तदभूतं यद् भूयात्तदपि वा भूयात् ।

यद्ववति तद्ववति वा विफलस्तव कोपगोपनीपायः ॥ ३१ ॥

कुलटा यथा ।

एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्षन्ति नाम्भोधराः

शैलाः साहलमुद्वहन्ति न सृजन्त्येते पुनर्नायकान् ।

त्रै लोके तरवः फलानि सुवते नैवारभन्ते जनान्

धातः ! कातरमालपामि कुलटाहेतोस्त्वया किं कृतम् ॥ ३२ ॥

स्रष्टे नदीतीरे तव अद्य निवासः सस्रचितः, एतादृशे सम्भोगोचिते
प्रदेशे त्वं मया सह विहरन् विश्रामसुखं लभस्विति भावः । पुष्पि-
ताप्याश्रयम् ॥ २८ ॥

दासायेति । भवननाथे स्वरूपतो दासाय वदरीम् अपनेतुम्
अपसारयितुं आदियति सति हरिणाञ्ची हेमन्ते पयसि कुठारं
विनिःक्षिपति ॥ ३० ॥

यदभूतमिति । यत् अभूतम् अस्तु तद् अभूतम् अस्तमेवेत्यर्थः,
यत् भूयात् भविष्यतीत्यर्थः तदपि भूयाद्वा भविष्यतीत्यर्थः, यद्
भवति तद् भवति वा लभस्वेत्यर्थः, तव कोपस्य गोपनीपायः विफलः
अकिञ्चित्कर इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एते इति । एते अम्भोधराः वारिकणान् किरन्ति वर्षन्ति
पुरुषान् न वर्षन्ति । शैलाः पर्वताः साहलं पर्वतसमम् उद्वहन्ति पुनः

ब्रह्मैव सर्वमितरं न हि वस्तु किञ्चित्

जारे यथा गृह्णपती च रुचिस्तथा मे ।

तस्मादहो न हि परापरभेदबुद्धिः

मूढाः किमर्थमसतीति कदर्थयन्ति ॥३३॥

पृथ्वी तावच्चिकोणा विपुलनदनदीग्रावरुहं तदहं

तत्राप्यहं युवत्वः शिशुगतवयसो रोगिणो योगिनश्च ।

त्वज्यास्तत्रापि मान्याः श्वशुरपितृमुखाः सन्ति शेषाः कियन्तो

मिथ्यावादो ममायं मुखरमुखरवः पुंखली पुंखलीति ॥३४॥

किन्तु एते नायकान् न वृजन्ति न जनयन्ति । तैश्चोक्त्यै त्रिकोणी-
तले तरवः फलानि स्रवते उत्पादयन्ति जनान् नैव खारभन्ते न
जनयन्तीत्यर्थः । हे धातः ! कातरं दीनं यथा तथा व्यासपाणि
अशोमि त्वामिति शेषः त्वया कुलटाहेतोः दुष्टारिणीनां भोगलाभसा-
परितृप्त्यर्थमिति यावत् किं कृतं ? न किमपीत्यर्थः । शार्दूलविक्रो-
डितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मेति । सर्वं जगत् ब्रह्मैव ब्रह्ममयमेव इतरं ब्रह्मातिरिक्तं
किञ्चिदपि वस्तु न हि नैव विद्यते इति शेषः । अहो खेदे, तस्मात्
कारणात् परापरभेदबुद्धिः अयं परः अयं न परः व्याप्तीय इत्यर्थः
इत्येवं ज्ञानमित्यर्थः मम न हि अस्तीति शेषः, तेन च मे मम जारे
उपपत्तौ यथा, तथा गृह्णपतौ स्वाभिनि मे मम रुचिः प्रणय इत्यर्थः,
जारो यथा मया सम्पुज्यते गृह्णपतिरपि तथैव समदर्शित्वादिति
भावः । अतः मूढाः जनाः असतीति किमर्थं कदर्थयन्ति निन्दन्ति
मानिति शेषः ॥ ३३ ॥

पृथ्वीति । पृथ्वी तावत् त्रिकोणा त्वज्या न मे बहुरक्षा यथा
बहुवो धार्यन्ते इति भावः, तदहं तस्याः पृथिव्याः अहं विपुलः
महद्भिः नदीभिः पर्वतैः श्वशुरभिः पितृभिः योगिभिः रोगिभिः

अन्यान्तरे प्रशुशयाना यथा । वृत्तस्थानविघटनेन भावि-
स्थानाभावशङ्कया स्नानधिष्ठितसंज्ञस्थाने भर्तुर्गमनानुमा-
नेन चानुशयाना भवति । प्रत्येकमुदाहरणानि । प्रथमं
यथा ।—

समुपागतवति चैत्रे निपतति पत्रे लवङ्गलतिकायाः ।
सुदृशः कपोलपाली शिव शिव तालीद्युतिं धत्ते ॥३५॥

आहतम् । तत्रापि व्यवहिते पृथ्वीभोगेऽपि युवत्यः सङ्गे यावन्तः
पुरुषास्तावन् एव युवत्य इति यावत्, तेषु च पुरुषेषु शिशवा
बालकाः गतवयसः स्वविराः दृष्ट्वा इत्यर्थः रोगिणः योगिनः सन्या-
सिनश्च त्वाव्यक्तः वर्जनीयाः नैव भोग्या इति भावः, तत्रापि स्वस्थेषु
तरुणेष्वपीत्यर्थः श्वशुरपितृसुखाः श्वशुरादयः पित्रादयश्च सान्ध्याः
गुरवः इति यावत् न भोगे स्मृङ्क्षणीया इति भावः, शेषाः कियन्तः
शान्ति तरुणा इति शेषः, अतः मम पुंशुलो पुंशुलोति अयं सुखराणां
वाचालानां सुखरथः प्रवाद इति यावत् मिथ्याभूतः अलोक्तः ।
अश्वघोराहृतं, अश्वघोराणां त्वयेण त्विसुनियतियुता स्वधरा कीर्त्तितेव-
मिति तल्लज्जयात् ॥ ३४ ॥

समुपागतवतीति । चैत्रे भावि समुपागतवति इति तथा लवङ्ग-
लतिकायाः पत्रे निपतति इति सुदृशः चारुनयनायाः कपोलपाली
गण्डदेशः तालीद्युतिं तालफलकान्तिं भाषिन्वमिति भावः धत्ते
धारयति शिवशिवेति छेदे । वसन्ते लवङ्गिकासतामण्डपे उपनाय-
कागधनसङ्केतितायाः यथानिर्दिष्टे समये तत्र लवङ्गिकापत्रपातेन
जारागमनं निश्चितं अयं तत्र गन्तुमशक्ततया कपोलभाषिन्वमिति
भावः । आन्याहृतं, वस्त्राः पादे प्रपन्ने द्वादशबालाकाया जतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये द्वादश तृतीये त्रयोविंशति तल्लज्जयात् ॥ ३५ ॥

निद्रालुकेकिमिथुनानि कपोतपीत-

व्याधूतनूतनमञ्जरीरूपपङ्क्तवानि ।

तत्रापि तन्वि ! न वनानि कियन्ति सन्ति

खिद्यस्व न प्रियतमस्य गृहं प्रयासि ॥३६॥

कर्णकल्पितरसालमञ्जरीपिञ्जरीकृतकपोलमण्डलः ।

निष्पतन्नयनवारिधारया राधया मधुरिपुर्निरीक्ष्यते ॥३७॥

सुदिता यथा ।

गोष्ठेषु तिष्ठति पतिर्वधिरा ननन्दा

नेत्रद्वयस्य न च पाटवमस्ति यातुः ।

निद्रालुत्विति । हे तन्वि कथाङ्गि ! निद्रालूनि केकिनां मयू-
रःणां मिथुनानि युगलानि येषु तथाभूतानि एतेन जनसञ्चार-
राहित्यं व्यज्यते । कपोतैः पीताः व्याधूताः कम्पिताः
विचित्रा वा नूतनाः मञ्जरीरूपाणां पङ्क्ताणां पङ्क्ताः येषु तथोक्तानि
एतेन मनोहरत्वं व्यज्यते । कियन्ति वनानि न सन्ति न विद्यन्ते
तत्रापि इत्यमखेदहेतावपि खिद्यस्व, प्रियतमस्य गृहं तादृशखेदहेतु-
मिति भावः न प्रयासि न गच्छसि ? सख्या नायिकां प्रत्युक्तिरिवम् ।
वसन्ततिजकं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

कर्णेति । कर्णे कल्पितया रसालमञ्जरी चूतमञ्जरी पिञ्जरीकृतं
रञ्जितमिति यावत् कपोलमण्डलं यस्य तथाभूतः, निष्पतन् निर्गच्छन्
स्रस्राक्षिध्यादिति भावः मधुरिपुः कृष्णः नवतयोर्वारिधारा यस्याः
तथाभूतया राधया निरीक्ष्यते विरहादिति भावः । रघोद्वता-
वृत्तं, राव् परेनैरखनैरघोद्वतेति तत्त्वव्याख्या ॥ ३७ ॥

गोष्ठेष्विति । पतिः गोष्ठेषु गोचारणस्थानेषु तिष्ठति नात्र
तस्मात् शङ्केति भावः, ननन्दा पतिभगिनी या शङ्के तिष्ठतीति

इत्थं निगद्य तरुणी कुचकुम्भसीम्नि
रोमाञ्चकञ्चुकमुदञ्चितमातितान ॥ १८ ॥

कन्यका यथा ।

किञ्चित्कुञ्चितहारयष्टिसरलभ्रूवङ्गि साचिम्नितं
प्रान्तभ्रान्तविलोचनद्युतिभुजापर्यन्तकर्णोत्पलम् ।
अङ्गुल्या स्फुरदङ्गुलीयकरुचा गण्डस्य कण्डूयनं
कुर्वाणा नृपकन्यका सुकृतिनं सव्याजमालोकते ॥ १९ ॥
वित्तमात्रोपाधिकमकलपुरुषाभिनया सामान्यवनितेति ।
नन्यग्निमित्रे चित्तिपतावनुरक्तायामैरावत्यामप्राप्तिः । तत्र

भावः बाधिरा श्रोत्रेन्द्रियवर्जिता एतेन संलाप्ते नास्ति शङ्केति
भावः, यातुः देवरपत्न्या इत्यर्थः नेत्रद्वयस्य पाटवं दृष्टिबलत्वमिति
भावः नास्ति च व्यन्धत्वादिति भावः एतेन तस्या अपि नृप-
स्थिताया न भोतिरिति भावः । तरुणी इत्थं निगद्य उक्ता कुच-
कुम्भवोः सीम्नि सीमायां स्तनद्वयोपराति यावत् उदञ्चितम् उदितं
रोमाञ्चकञ्चुकं रोमाञ्चकपं स्तनावरणम् आततान विस्तारयामास । त्वं
निःशङ्कं मया रमस्वोति कथाचिदुपनायकं प्रति ध्वन्यते । वधन-
तिलकं दत्तम् ॥ १८ ॥

किञ्चिदिति । किञ्चित् देशत् कुञ्चिता हारयष्टिरिव सरला
भ्रूवङ्गिः भ्रूलता यस्मिन् तत्, साचि वक्त्रं स्मितं मन्दहसितं यस्मिन्
तत्, प्रान्ते भ्रान्ता विलोचनस्य नयनस्य द्युतिरिव कान्तिरिव द्युति-
र्यस्य तादृशं भुजापर्यन्तं करपरितं कर्णोत्पलं यस्मिन् तत् यथा
तथा स्फुरन्ती अङ्गुलीयकस्य रुक् कान्तिर्वैव तथाभूतया अङ्गुल्या
गण्डस्य कण्डूयनं कुर्वाणा नृपकन्यका राजकन्या सुकृतिनं धन्यं जन-
मित्रार्थः सव्याज लब्धेनेत्यर्थः आलोकते अवलोकयति । यादृक्कविशो-
दितं दत्तम् ॥ १९ ॥

वित्तमात्रोपाधेरभावादि चेत् मैवम् । सापि काश्मीरहीर-
कादिदातरि महाराजेऽनुरक्ता न तु महाहर्षितेनावगम्यते ।
तत्र वित्तमात्रोपाधिरिति सामान्यवनिता यथा ।

दृष्ट्वा प्राङ्गणसन्निधौ बहुधनं दातारमभ्यागतं

यक्षोजौ तनुतः परस्परमिवास्त्रेषं कुरङ्गीदृशः ।

आनन्दाश्रुपयांसि मुञ्चति मुहुर्मात्माभिघात् कुन्तलो

दृष्टिः किञ्च धनागमं कथयितुं कर्णान्तिकं गच्छति ॥४०॥

अन्यसम्भोगदुःखिता यथा ।

त्वं दूति ! निरगाः कुञ्जं न तु पापीयसो गृहम् ।

किंशुकाभरणो देहो दृश्यते कथमन्यथा ॥४१॥

इदंति । प्राङ्गणस्य सान्निधौ बहुधनं दातारम् अभ्यागतं
दृष्ट्वा कुरङ्गीदृशः स्तुगाध्याः यक्षोजौ पर्याधरो परस्परम् आस्त्रेषमिव
आलिङ्गनमिव तनुतः कुरुतः तत्सम्भोगार्थम् आनन्देन स्फुरत इति
भावः । कुन्तलः केयः मात्माभिघात् मात्माव्याजात् मुञ्चः पुनः
पुनः आनन्दाश्रुपयांसि हृषेज्जनितमेवज्जनानि मुञ्चति वर्धति । किञ्च
दृष्टिः धनागमम् एतावत् धनमस्मात् प्राप्यते इत्येवमित्यर्थः कथयितुं
कर्णान्तिकं गच्छति कटाक्षेण तं साभिजातं निरीक्षते इति भावः ।
शार्दूलपिम्बोद्धितं द्रुतम् ॥ ४० ॥

त्वमिति । हे दूति ! त्वं कुञ्जं जलादिपिहितं सञ्ज्ञेतस्यान-
मिति यावत् निरगाः गतवती असौख्यार्थः पापीयसः अतिनिष्ठुर-
स्येति भावः तस्येति शेषः गृहं न तु नैवेत्यर्थः । अन्यथा कथं
देहः तवेति शेषः किंशुकं यक्षाद्यं पुष्पम् आभरणं यस्य तथाभूतः
दृश्यते । मयोक्तं त्वं नायककम्पं गच्छेति त्वन्तु तद्वत्त्वा कञ्चं गत्वा
नायकेन केनचित् सम्भुक्ता आगतेति कस्याचित् दूतीं प्रति वाच्ये-
ष्यतम् । अतुष्टुदृष्टम् ॥ ४१ ॥

वक्रोक्तिगर्विता द्विविधा । प्रेमगर्विता सौन्दर्यगर्विता
चेति ।

प्रेमगर्विता यथा ।

वपुषि तव तनोति रत्नभूषां

प्रभुरिति धन्यतमासि ब्रवीमि ।

सखि तनुनयनान्तरालभीरुः

कलयति मे न भूषणानि कान्तः ॥ ४२ ॥

सौन्दर्यगर्विता यथा ।

कलयति कमलोपमान मच्छोः

प्रथयति वाचि सुधारसस्य साम्यम् ।

सखि ! कथय किमाचरामि कान्ते

समजनि तत्र सहिष्णुतेव दोषः ॥ ४३ ॥

वपुषीति । प्रभुः कान्तः तव वपुषि अङ्गे अत्रभूषां रत्ना-
खङ्गारं तनोति रत्नाखङ्गारेण त्वां सञ्जयतीति भावः यतः त्वं धन्य-
तमा पुण्यवती अस्मि इति ब्रवीमि कथयामि, हे सखि ! मे मम
कान्तः तनोः अङ्गस्य नयनान्तरालात् नयनव्यवधानात् भीरुः सन् मे
मम आभरणानि न कलयति न परिधापयति आभरणेन अङ्गस्य
आच्छादनं भवेत् ततश्चाङ्गदर्शने व्याघातः स्यादिति भिया मदङ्गं
नाखङ्गारेण सञ्जयतीति भावः ॥ ४२ ॥

कलयतीति । हे सखि ! अक्षुण्णोः नयनयोः कमलोपमानं कल-
यति त्वदीयं नयनं कमलोपममिति कीर्तयतीति भावः, वाचि वचने
सुधारसस्य अस्वताश्वाद्स्य साम्यं सदृश्यं प्रथयति तव वचनं सुधा-
वर्षामिति वदतीति भावः, कान्ते किम् आचरामि किं करोमि
कथय, तत्र तद्वचोत्तर्यः सहिष्णुतेव दोषः समजनि जातः साम्यवच-

मानवती यथा । प्रियापराधसूचको मानः । स च लघुर्मध्यमो गुरुः । अल्पापनेयोः लघुः । कष्टतयापनेयो मध्यमः, कष्टतरापनेयो गुरुः । असाध्यस्तु रसाभासः । अन्यस्त्रीदर्शनादिजन्मा लघुः । गोत्रखलनादिजन्मा मध्यमः । अपरस्त्रीसम्भोगादिजन्मा गुरुः । अन्यथा सिद्धकुतूहलाद्यपनेयो लघुः । अन्यथावाद्दशपथाद्यपनेयो मध्यमः अन्यस्त्रीदर्शनादिजन्मा । चरणपातभूषणदानाद्यपनेयो गुरुः ।

परस्त्रीदर्शनादिजन्मा यथा ।

स्नेदाब्जुभिः क्व च न पिच्छलमङ्गभूमौ

शातोदरि ! क्व च न कण्टकितं विभाति ।

अन्यां विलोकयति भाषयति प्रियेऽपि

मानः क्व दास्यति पदं तव तत्र विद्मः ॥४४॥

मेन मटीयनयनस्य वचमश्च कमलात् छुधातश्च हीनत्वव्यञ्जनात् भ्रमश्लोघे जातेऽपि सहिष्णुतादोषेण तं प्रति मया न किञ्चिदुक्तमिति भावः । पुष्पिताम्यादुक्तम् ॥ ४३ ॥

स्नेदाब्जुभिरिति । हे शातोदरि लघोदरि ! प्रिये तवेति शेषः अन्यां नायिकां विलोकयति भाषयति आलापयति च सति अङ्गभूमौ अङ्गप्रदेशे तवेति शेषः क्व च कुत्रापि स्नेदाब्जुभिः कोपजनिताभिरिति भावः न पिच्छलं न आर्द्रतेत्यर्थः, तथा क्व च कुत्रापि न कण्टकितं न लोभाक्षितं विभाति, अतः मानः क्व कुत्र पदं दास्यति कश्चिन्नपराधे ते आनो भविष्यतीत्यर्थः तत् न विद्मः न जानीमः । पञ्चमतिशयं उक्तम् ॥ ४४ ॥

गोत्रस्खलनादिजन्मा यथा ।

यद्गोत्रस्खलनं तत्र भ्रमं यदि न मन्यसे ।

रोमालिव्यालसंस्पर्शं शपथं तन्वि ! कारय ॥४५॥

अपराङ्मनासङ्गादिजन्मा यथा ।

दयितस्य निरीक्ष्य भालदेशं

चरणालक्तकपिचरं सपत्न्याः ।

सुदृशो नयनस्य कोणभासः

श्रुतिमुक्ताः शिखरोपमा बभूवुः ॥४६॥

एताः षोडशापि अष्टाभिरवस्थाभिः प्रत्येकमष्टविधाः ।
प्रोषितभर्तृका खण्डिता कलहान्तरिता विप्रलब्धा इत्-
कण्डिता वासकसज्जा स्वाधीनपतिका अभिसारिका चेति
राशेनया अष्टाविंशत्यधिकशतं भेदा भवन्ति ॥१२८॥ तासा-

यदिति । छे तन्वि लशार्ङ्ग ! यत् गोत्रस्य नाम्नः स्खलनं
कमेति शपथः तत्र भान्ति कीर्तितव्ये यस्याया व्यपरस्या नाम कीर्तित-
मिति भावः तत्र यदि कर्म न मन्यसे भ्रान्त्या मया तत् कीर्तितमिति
बुद्ध्या न क्षमसे इति भावः तदा रोमालो रोमावली एव व्यासः
सर्पः तस्य संस्पर्शं शपथं दिव्यं कारय । दधसि मम पिशाचो न चेत्
तत्र रोमावलीरूपसंस्पर्शनरूपशपथेन यदि मम पापं स्यात् तदा
सर्पो मां दंष्ट्रति अन्यथा नेति परीक्षया मां शोधयेति भावः ।
अस्तुष्टु वृत्तम् ॥ ४५ ॥

दयितस्येति । दयितस्य कान्तस्य भालदेशं ललाटे सपत्न्याः
चरणस्य खलक्तकेन लालारण्ये पिचरं शेषं निरीक्ष्य सुदृशः
नयननायाः कान्तायाः नयनस्य कोणभासः कोणप्रभाः श्रुतिमुक्ताः
कर्णव्यूताः शिखरोपमाः कर्णोपनिभा इत्यर्थः बभूवुः क्रोधेन कटाक्षे
शरो निक्षिप्त इति भावः ॥ ४६ ॥

मप्युत्तमाधममध्यमागणनया चतुरशीतियुतं शतवर्गं भेदा
भवन्ति ॥३८४॥ यत्तु तासां दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्यादि-
तयगणनया द्विपञ्चाशदधिकशतयुतसहस्रभेदा भवन्ति ॥
११५२॥ तत्र दिव्याः शब्दादयः । अदिव्या मालत्यादयः ।
दिव्यादिव्या द्रौपद्यादयः इति । तत्र अवस्थायां भेदेनैव
नायिकानामपि भेदात् । जातिभेदेन भेदस्वीकारे नाय-
कानामप्येवमानस्यं स्यात् ।

तथाहि दिव्यादिभेदा नायिकानामपि सन्ति । यथा,
दिव्या इन्द्रादयः, अदिव्या माधवादयः, दिव्यादिव्या
अर्जुनादयः । यद्यपि मुग्धायां यथा धीरादिभेदाभाव-
स्तथाविधप्रज्ञासामग्र्यभावात् तथा अष्टविधत्वाभावो भवि-
तुमर्हति । तथापि प्राचीनलिखनानुरोधेन नवोद्गमप्य-
वलम्ब्य ते भेदा अवगन्तव्याः । देशान्तरगते प्रेयसि सन्ता-
पव्याकुला प्रोषितभर्तृका । उल्कण्डिता कलहान्तरिता
विप्रलब्धानां पतिर्देशान्तरगतो न भवतीति तत्राति-
व्याप्तिः । अस्याश्चेष्टा दशावस्था ।

मुग्धा प्रोषितभर्तृका यथा ।

दुःखं दीर्घतमं वहन्त्यपि सखीवर्गाय नो भाषते
शैवालैः शयनं सृजन्त्यपि पुनः श्रेते न वा लज्जया ।
कस्ये गद्गगवाचमञ्चति दृष्ट्वा धत्ते न वाप्योदकं
सन्तापं सहते यदम्बुजमुखीतद् वेद चेतीभवः ॥४७॥

दुःखमिति । दीर्घतमम् अतिसह्यद् दुःखं वहन्ती अपि सखीवर्गाय
सहचरीनयाय नो भाषते न कथयति दुःखवार्तामिति शेषः । शैवालैः

मध्या प्रोषितभट्टका यथा ।

वासस्तदेव वपुषो वलयं तदेव
हस्तस्य सैव जवनस्य च रत्नकाञ्ची ।
वाचालभृङ्गमुभगे सुरभी समस्त-

मभ्याधिकं भवति तत् सखि ! किं निदानम् ॥४८॥

ग्रीढप्रोषितभट्टका यथा ।

माला बालास्य जुदलमयी मौक्तिकी हारयष्टिः
काञ्ची किञ्च त्वयि यदुपते प्रस्थिते ! प्रस्थितैव ।
अन्यद् ब्रूमः किमिह धमनी वर्त्तते वा न वेति
ज्ञातुं बाहोरहह वलयं पाणिमूलं प्रयाति ॥४९॥

जलनीलीभिः शयनं सृजन्ती अपि रचयन्ती अपि लब्धया न वा नैव
शेते । कण्ठे गद्गदवाचम् अञ्जति पूजयति गद्गदवचसा कथयतीत्यर्थः,
इया नेत्रेण वाष्पोदकम् अमुजले धत्ते धारयति, अतः अम्बुजमुखी
पद्ममुखी कान्ता यत् सन्नापं नञ्ते, तत् चेतोभवः कायः वेद जानाति
भावर इति शेषः । शार्दूलपिक्रोडितं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

वास इति । हे सखि ! वपुषः शरीरस्य तदेव वासः वसनं,
हस्तस्य वलयं तदेव, जवनस्य रत्नकाञ्ची मणिमेलना सा एव अविरहा-
वस्थायां यद् यद् आसीत् इदानीमपि तत्तदेव व्यस्तीत्यर्थः, किन्तु
वाचालैः मुखरैः भृङ्गैः मुभगे मनोज्ञे सुरभी वसन्ते समस्तम् एतत्
वसनादिकम् अभ्याधिकम् अतिरिक्तम् अधिककृतेश्चरमिति भावः
भवति तत् किं निदानं कारणम् १० पतिविरहे एतत् सर्वं इथा भया
प्रियते विषेपतो वसन्ते इति भावः । वसन्तिलकं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

मातेति । हे यदुपते ! त्वयि प्रस्थिते लघुरामिति शेषः
बालानां नवानाम् अम्बुजानां कमलानां दलमयी माला मौक्तिकी
मुक्तामयी हारयष्टिः किञ्च काञ्ची रमणा प्रस्थितैव प्रचक्षितैव

परकीया प्रीषितभर्तृका यथा

श्वश्रूः पद्मदलं ददाति तदपि भ्रूसंज्ञया गृह्यते
सद्योमर्मरशङ्कया न च तया संस्पृश्यते पाणिना ।
यातुर्वाचि सुहृद्गणस्य वचसि प्रत्युत्तरं दीयते
श्लासः किन्तु न मुच्यते हृतवच्चक्रूरः कुरङ्गीदृश्या ॥५०॥

सामान्यवनिता प्रीषितभर्तृका यथा ।

विरहविदितमन्तः प्रेम विज्ञाय कान्तः
पुनरपि वसु तस्मादेत्य मे दाम्भ्यतीति ।
मरिचनिचयमक्ष्णोर्न्यस्य बाष्पीद्विन्दून्
विस्मृजति पुरयोषिद् द्वारदेशोपविष्टा ॥५१॥

निष्प्रयोजनत्वेन परित्यक्तत्वेति भावः । अन्वत् ३४ अस्मिन् तद
प्रस्थाने इति भावः किं ब्रूयः कथयामः ? धननी नाहो वसति न वा
इति ज्ञातुं बाह्योः यत्नं पाणिमूलं करमूलं प्रयाति शक्यति ।
मन्दाक्रान्ताष्टमः, मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसननेर्षी भभी तौ गुरुगममिति
तल्लक्षणात् ॥४६॥

श्वश्रूरिति । श्वश्रूः पद्मदलं पद्मपत्रं ददाति तया प्रीषितभर्तृ-
कया तदपि भ्रूसंज्ञया स्मृसङ्ख्येतेन गृह्यते किन्तु सद्योमर्मरशङ्कया
नद्याः स्पर्शमात्रेणैवेत्यर्थः मर्मरं शुष्कमित्यर्थः भवतीति शङ्कया विर-
हास्ततया करस्य नितरामुष्णत्वादिति भावः पाणिना न च संस्पृ-
श्यते पद्मदलमिति भावः । यातुः देवरणत्वाः वाचि सुहृद्गणस्य च
वचने प्रत्युत्तरं दीयते किन्तु कुरङ्गीदृश्या गृह्याद्या तया हृतवच्च-
क्रूरः अस्मिन्वत् उष्ण इत्यर्थः श्लासः न मुच्यते न त्यज्यते । उत्तर-
दाने दीर्घेणाश्लास्यज्यते इति यावत् । शार्ङ्गविप्रीडितं दत्तम् ॥५०॥

विरहेति । कान्तः विरहेण विदितं ज्ञातम् अन्तः प्रेम विज्ञाय
तस्माद् स्थावरादिति भावः एतत् श्लासः पुनरपि मे दाम्भ्यं वसु धनं

अन्योपभोगचिह्नितः प्रातरागच्छति पतिर्यस्या सा
खण्डिता । प्रातरित्युपलक्षणम्, अस्यावेष्टा, अस्फुटालाप-
चित्तसन्तापनिःश्वासतुण्योश्वावाशुपातादयः ।

मुग्धा खण्डिता यथा ।

वक्षः किमु कलसाङ्कितमिति किमपि द्रष्टुमिच्छन्त्याः ।
नयनं नवोदसुदृशः प्राणेशः पाणिना पिबन्ते ॥५२॥

मध्या खण्डिता यथा ।

वक्षोजचिह्नितमुरो दयितस्य वीक्ष्य
दीर्घं न निःश्वसिति जल्पति नैव किञ्चित् ।
प्रातर्जलेन वदनं परिमार्जयन्ती
बाला विलोचनजलानि तिरोदधाति ॥५३॥

दास्यति इति ध्रुवेति शेषः द्वारदेशे उपविष्टा पुरयोषित् नागरी
कामिनी व्यल्लोः नयनयोः सरित्चनिधयं स्वस्य दत्त्वा बाष्पोदविन्दून्
अश्रुकण्ठान् विस्तृजति सञ्चति । मालिनीवृत्तं, ननमयययुतेयं
मालिनी भोगिनीकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ५१ ॥

वक्ष इति । प्राणेशः पतिः प्रजः वक्षस्वल् कलसाङ्कितं कलसेन
कलसघट्टयेनेति यावत् प्रयोधरेणेति भावः व्यङ्कितं चिह्नितं स्तनयो-
रङ्गरागेण रङ्कितमिति भावः किम् किमर्थमिति किमपि द्रष्टुम्
इच्छन्त्याः नवोदा मुग्धा या घट्टक् सुनयना तस्याः नयनं प्राणिना
करेण पिबन्ते आश्वासयति । व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

वक्षोजेति । बाला कामिनी दयितस्य कान्तस्य उरः वक्षस्वल्
वक्षोजचिह्नितं स्तनाङ्गरागरङ्कितं वीक्ष्य दृष्ट्वा दीर्घं न निःश्वसिति,
नैव किञ्चित् जल्पति व्याजयति । प्रातः जलेन वदनं परिमार्जयन्ती
व्याजयन्ती सती विलोचनजलानि अश्रूणि पल्लुरन्यासकृत्पान-
जनितानीति शेषः तिरोदधाति गोपयति । वसन्तिवर्क इत्यम् ॥५३॥

प्रौढा खण्डिता यथा ।

कान्तं योऽस्य विपक्षपक्षलदृशः पादाभ्युज्जलक्तकै-
रालिताननमानतीकृतमुखी चित्रार्पितैवाभवत् ।

व्यक्तं नोक्तवती न वा कृतवती निःश्वासकोष्ठा दिग्द-
प्रातर्मङ्गलमङ्गना करतलादादर्शमादर्शयत् ॥ ५४ ॥

नवनखपद्मङ्गं गोपयस्वशुकेन

स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गमंसी विसर्पन्

नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥ ५५ ॥

कान्तमिति । अङ्गना कान्ता कान्तं विपक्षपक्षलदृशः सपत्न्या
दृश्यः पादाभ्युज्जलक्तकैः चरणकमललालारंगैः आलिप्तम् आननं
सुखं यद्यप्यवभातं योऽस्य दृष्ट्वा आनतीकृतम् अवनमितं सुखं यथा
तादृशी सती चित्रार्पितैव अभवत् । व्यक्तं स्पष्टं न उक्तवती किम-
पीति शेषः, निःश्वासेन कोष्ठाः रूपादृष्टाः दिग्दृशं न कृतवती किन्तु
प्रातर्मङ्गलं प्रातःकाले मङ्गलार्चं यज्जघोयमिति यावत् आदर्शं
दपेयं करतलात् आदिति शेषः आदर्शयत् सम्यक् दर्शयामास ।
आदर्शं स्वस्य प्रतिबिम्बदर्शने कृतं यथाप्रतिभो भवतीति धियेति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

नवेति । नवानि नखप्रदानि नखक्षतचिह्नानि यस्मिन् तादृशम्
अङ्गम् अशुकेन वसनेन गोपयसि तिरोद्धासि, दन्तदष्टं दधनक्षतं
ओष्ठं पुनः पाणिना स्थगयसि आदृष्टोऽपि, किन्तु प्रतिदिशम्
अपरस्याः स्त्रियाः सङ्गमंसी सम्भोगसूचकः विसर्पन् प्रसरन्
नवपरिमलगन्धः अभिनवविमर्दीत्यगन्धः केन वरीतुम् आच्छाद-
यितुं शक्यः न केनापीत्यर्थः । जायिनीवृत्तम् ॥ ५५ ॥

सखे ! दशनक्षतमधरं किमिति गोपयसे प्रयत्नेन ।

सम्प्रति रजनिरहस्यं नयनालस्यं निवेदयति ॥ ५६ ॥

ग्रन्थान्तरम् ।

परकीया खण्डिता यथा ।

कान्तं निरीक्ष्य वलयाङ्कितकण्ठदेशम्

उक्ता तथा परमिया परुषा न वाचः ।

दूतीमुखे मृगदृशा स्खलदशुधारा

दूरात् परं निदधिरे नयनान्तपाताः ॥ ५७ ॥

सामान्यवनिता खण्डिता यथा ।

उरस्तव पयोधराङ्कितमिदं कुतो मे चमा

ततो मयि निधीयतां वसु पुरा यदङ्गीकृतम् ।

इति प्रचलचेतसः प्रियतमस्य वारस्त्रिया

कण्ठनककङ्कणं करतलात् समाकृष्यते ॥ ५८ ॥

सखे इति । हे सखे ! दशनक्षतम् अधरं प्रयत्नेन किमिति किमर्थं गोपयसे व्याघ्रयोषि ? नयनालस्यं नेत्रलास्यं सम्प्रति रजनिरहस्यं रात्रिहस्तान्तमित्यर्थः निवेदयति प्रकटयति ॥ ५६ ॥

कान्तमिति । कान्तं प्रियं वलयेन वलयाभ्यां वा अङ्कितः विज्ञितः कण्ठदेशः यस्य तथाभूतं निरीक्ष्य तथा परमिया अपर-भवेन परुषाः निष्ठुरा वाचः वचनानि न उक्ताः, परं किन्तु मृग-दृशा मृगाद्या दूतीमुखे दृष्ट्वा पदने दूरात् स्खलन्त्यः शशुधाराः यासु तथाविधाः नयनान्तस्य कटाक्षस्य पाताः निदधिरे निक्षिप्ताः । वसन्ततिलकं वक्षम् ॥ ५७ ॥

उर इति । तव इदम् उरः वक्षस्त्रयं पयोधराभ्यां क्षणाभ्याम् अपराङ्मनाया इति शेषः अङ्कितं विज्ञितम् अतः मे सक-

अग्रे अवमत्य पतिं पश्चात् परितप्ता कलहान्तरिताः ।
अस्याश्चेष्टा भ्रान्तिसंमोहसन्तापसन्ततिश्चासज्जरप्रलापा-
दयः ।

मुग्धा कलहान्तरिता यथा ।

अनुनयति पतिं न लज्जमाना
कथयति नापि सखीजनाय किञ्चित् ।
प्रसरति मलयानिले नवोढा
वहति परन्तु चिराय शून्यमन्तः ॥ ५६ ॥

मध्या कलहान्तरिता यथा ।

विरमति कथनं विना न खेदः
सति कथने समुपैति कापि लज्जा ।
इति कलहमधोमुखी सखीभ्यो
लपितुमनालपितुं समाचकाङ्क्षे ॥ ५७ ॥

क्षमा कृतः ? नाहं क्षमे इत्यर्थः, ततः तस्मात् कारणात् पुरा पूर्वं
यत् वक्ष्ये धनम् अङ्गोक्तं स्वीकृतं सदा दातुमिति श्रेयः तत् सर्वं
निधीयताम् अर्थताम् इतीत्यम् उक्तेति श्रेयः वारंस्त्रिधा वारा-
ङ्गनया प्रथमम् उत्काण्ठितं चेत्तः यस्य तथाभूतस्य प्रियतमस्य कर-
तृणात् कण्ट् रण्ट् कनककङ्कणं सौवर्ण्यं वस्त्रयं समाश्रयते । पृथ्वो-
त्तम् ॥ ५८ ॥

अनुनयतीति । लज्जमाना पतिं न अनुनयति, सखीजनाय च
किञ्चिदपि न कथयति, परन्तु किन्तु मलयानिले प्रसरति वहति सति
नवोढा कामिनी विराय शून्यम् अन्तः अन्तःकरणं वहति ।
पुष्पितापाद्यत्तम् ॥ ५९ ॥

विरमतीति । कथनं वचनं विना खेदः सन्तापः न विरमति न

प्रौढा कलहान्तरिता यथा ।

अकरोः किं नु नेत्रशोणिमानं
किमकार्षीः करपङ्क्तवावरोधम् ।
कलहं किमधाः क्रुधा रसज्ञे !
हितमर्थं न विदन्ति देवदृष्टाः ॥६१॥

परकीया कलहान्तरिता यथा ।

भर्तुर्यस्य कृतं गुल्मघ्नरभृद् गोष्ठी कनिष्ठीकृता
धैर्यं कोपधनं गतं सहचरीनीतिः कृता दूरतः ।
निर्मुक्ता दृणवत् त्रपा परिचिता स्रोतस्वती विन्दुवत्
स क्रोधाद्वधीरितो हतधिया मातर्बलीयान् विधिः ॥६२॥

निवर्त्तते । कथमेव साति लज्जा काप ससुपैति आदिभवेतीत्यर्थः ।
इति हेतोः अधोस्तब्धो मता मखाभ्यः कलहं लपितुं वक्तुम् अनालपि-
तुश्च अथक्तुश्च समावकाशे दृष्टव्येति अन्वयः । इति तात्पर्यमष्टकम् ॥६०॥

अकरोरिति । नु भोः रसज्ञे रसज्ञे ! नेत्रयोः शोणिमानं
लौहित्यं किमिति कथम् अकरोः कृतवतो अस्मि ? करपङ्क्तवत्
अवरोधं विरोधं कालस्येति भावः किम् अकार्षीः कृतवतो
अस्मि ? क्रुधा कोपेन किं कलहम् अधाः कृतवतो ? देवदृष्टाः
प्रतिपूजदेवा इत्यर्थः हितम् अर्थं न विदन्ति न जानन्ति ॥ ६१ ॥

भर्तुरिति । यस्य भर्तुः कृते निमित्तं गुह्यः गुह्यजन इत्यर्थः
लघुः अभूत् तुच्छीकृत इति भावः, गोष्ठी कुबभूविति यावत् कनिष्ठी-
कृता क्षीकृत्येति अर्थः, धैर्यं कोपधनं धैर्यरूपं भाग्यद्वारस्य धनं वा
पृथक्पदमेतत् । गतं वदमित्यर्थः, सहचरीणां नीतिः पत्न्यै एवमेव-
माचरितव्यमित्येवमुपदेश इत्यर्थः दूरतः कृता अगणितेति यावत्,
त्रपा लज्जा दृणवत् निर्मुक्ता निःशेषेण त्यक्ता, स्रोतस्वती नदी
विन्दुवत् गोष्पदसंज्ञितमिवेति भावः परिचिता विद्यतं बलीयां

सामान्यवनिता कलहान्तरिता यथा ।

यत् पङ्क्तिरुहलक्ष्मपाणिकमले भाग्यालये यद्गुरु

न्यस्तं काममयं ललाटफलके भाग्याक्षरं वेधसा ।

तत् सर्वं सखि यो यथार्थमकरोत् तस्मिन् प्रकोपः कृतो

धिक्कां धिक्कम जीवितं धिगतनुं धिक् चेष्टितं धिग्वयः॥६१॥

सङ्केतनिकेतने प्रियतममनवलोक्थ समाकुलहृदया
विप्रलब्धा ।

अस्याद्येष्टा निर्वेदनिःश्वाससखीजनोपालम्भसन्तापा-
लापमयचिन्ताश्रुपातमूर्च्छादयः ।

इति यावत्, एतद्विधा दुर्मेत्या मया सः कालः क्रोधात् व्यवधोरितः
अपेक्षितः ? हे मातः ! विधिः बलीयान् सर्वथा प्रबल इत्यर्थः
हेवे प्रतिबुद्धे सर्वमेव विपर्ययसमेतीति भावः । तत्र कारणे कार्य-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्शये, सामान्यं वा विशेषेण
विशेषस्तेन वा यदि । कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।
साधयेत्येतरेणार्थान्तरन्यासोऽप्युच्यते तत इति । यादृक्कविश्रीकृतं
वृत्तम् ॥ ६२ ॥

वदिति । वेधसा विधिना पङ्क्तिरुहं कमलं लक्ष्म विद्धं यद्य
तादृशं यत् पाणिकमलं करपद्मं तस्मिन् व्यतएव भाग्यस्य सौभाग्यस्य
व्याख्ये स्थानभूते करे पद्मविद्धम् सौभाग्यस्यैवकमिति भावः, यत्
यस्य ललाटफलके गुरु मज्जत् काममयं सुखभोगस्यैवकं भाग्याक्षरं
न्यस्तम् अपेक्षितं लिखितमिति यावत्, हे सखि ! तत् सर्वं यः
यथाशक्तं अकरोत्, तस्मिन् कालो 'इति शेषः प्रकोपः कृतः भवेति
शेषः, अतः मां धिक् कम जीवितं धिक् अतनुं कामं धिक् चेष्टितम्
व्याख्येण समेति शेषः धिक् वयस्य जीवनस्य समेति शेषः धिक् सर्वे
निन्दाभीक्ष्ण्यः, धिक् निर्भङ्गं निन्दयोरित्यन्तरः । यादृक्कविश्रीकृतं
वृत्तम् ॥ ६१ ॥

सुग्धा विप्रलब्धा यथा ।

आलीभिः शपथैरनेककपटैः कुञ्जोदरं नीतया
 शून्यं तच्च निरीक्ष्य विक्षुभितया न प्रस्थितं न स्थितम् ।
 न्यस्ता किन्तु नवोदनीरजदृशा कुञ्जोपकण्ठे रूपा
 भ्राम्यद्भङ्गकदम्बडम्बरचमत्कारस्य शो दृष्टयः ॥ ६४ ॥
 किमुत्तीर्णः पन्थाः कुपितभुजगाभोगविषमो
 विषोढा भूयस्यः किमपि कुलपालीकटुगिरः ।
 इति स्मारं स्मारं दरदलितशीतद्युतिरुचौ
 सरोजाक्षी शोणं दिशि नयनकीर्णं विकिरति ॥ ६५ ॥

आलीभिरिति । आलीभिः सखीभिः अनेककपटैः बहुकैतव-
 यङ्गैः शपथैः कुञ्जोदरं सङ्केतभूमीमिति भावः नीतया प्रापितया
 नवोदनीरजदृशा सुग्धया पद्मनयनया तत् कुञ्जोदरं शून्यं नायक-
 दृष्टिमिति भावः निरीक्ष्य विक्षुभितया विशेषेण क्षोभं गतया
 मत्वा न प्रस्थितं न तस्मात् चलितं न स्थितं न तत्र स्थितिः कते-
 त्वर्थः स्यात् गन्तुञ्च किमपि न शक्नोमिति भावः किन्तु रूपा कोपेन
 कुञ्जोपकण्ठे भ्राम्यतां भङ्गाणां कदम्बस्य सङ्घस्य डम्बरः विस्तारः
 तस्य चमत्कारं वैचित्र्यं स्पृशन्तीति तथोक्ताः दृष्टयः न्यस्ताः
 अप्रतिताः । आत्मान्यस्य धर्मं कथमन्यो वदत्विति भङ्गकदम्बडम्बरस्य
 चमत्कारमिव चमत्कारं स्पृशन्तीति विश्वप्रतिविम्बप्रत्यायनात्
 निदर्शनाच्चकारः । तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन्
 वापि कृत्वचित् । अत्र विश्वास्तुविस्वत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति ।
 शार्दूलविष्कोदितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

किमिति । कुपितानां भुजगानां सर्पाणाम् आभोगेन समन्तात्
 सङ्कारेणेति वायत् विषमः दुर्गम इत्यर्थः पन्थाः सङ्केतार्थे इति
 वायत् किम् उत्तीर्णः ? पारं नीतः ? भूयस्यः बहुवः कुलपालीकं
 कुलाङ्गनानां कटुगिरः दुर्वाचः अत्यक्षणीपनननादिति भावः किमपि

मध्यमा विप्रलब्धा यथा ।

सङ्केतकेलिगृहमेत्य निरीक्ष्य शून्यम्
एषोदृशो निभृतनिःस्त्रसिताधरायाः ।
अर्द्धाक्षरं वचनमर्द्धविकासि नेत्रं
ताम्बूलमर्द्धकवलोकितमेव तस्यो ॥६६॥

प्रौढा विप्रलब्धा यथा ।

शून्यं केलिगृहं निरीक्ष्य कुटिलं विज्ञाय चेतोभवं
दूती नापि निर्वेदिता सहचरी पृष्ठापि नो वा तथा ।
शम्भो ! शङ्कर ! चन्द्रशेखर ! हर ! श्रीकण्ठ ! शूलिन् ! शिव !
त्रायस्वेति परन्तु पङ्कजदृशा भर्गस्य चक्रे स्तुतिः ॥६७॥

विषोढाः ? विशेषेण सञ्चाल्ये फलार्थः ? इति स्मरणं स्मरणं पुनः
पुनरतिशयेन वा स्तुत्यर्थः । मरुताक्षी पद्मनेत्रा कामिनी हरदलित
रेषत् प्रकटं गता भातद्युतेन्दुस्य हासः प्रभा यस्यां तथाभूतायां
दिशि प्राच्यामित्यर्थः शोथं रक्तं नयनकोणं कटाक्षमित्यर्थः विवि-
रति विविधपति । शिखारिणीपुत्रं, रमैर्द्वौल्लङ्घना यमनसम्भवाः
शिखरिणीति तल्लज्यात् ॥ ६५ ॥

सङ्केतेति । सङ्केतकेलिगृहं साङ्केतिकं क्रीडामन्दिरम् एव
व्यागम्य शून्यं कान्तरङ्गितमिति भावः निरीक्ष्य निभृतं यथा तथा
निःस्त्रसितः निद्रासेन स्तुतिरित्यर्थः अक्षरः यस्याः तथाभूतायाः
एषोदृशः अर्द्धाक्षराः वचनम् अर्द्धाक्षरं, नेत्रम् अर्द्धविकासि, ताम्बूलम्
अर्द्धकवलोकितम् एव तस्यो । न सस्यक् वचनप्रसरः, नापि नेत्रस्य
सस्यग्विहासः, न च ताम्बूलस्य चर्वणप्रयत्नः कोयलं विहगधतया
स्मितमनवेति भावः । वचनतिबलं दृष्टम् ॥ ६६ ॥

शून्यमिति । केलिगृहं क्रीडामन्दिरं शून्यं कान्तरङ्गितमिति
भावः निरीक्ष्य दृष्ट्वा चेतोभवं कामं कुटिलं निर्द्वयं विज्ञाय पङ्कज-

परकीया विप्रलब्धा यथा ।

दत्त्वा धैर्यभुजङ्गमूर्ध्नि चरणावुल्लङ्घ्य लज्जानदी-
मङ्गीकृत्य घनाम्बुकारपटलं तन्वया न दृष्टः प्रियः ।
सन्तापाकुलया तया च परितः पाथोधरे गर्जति
क्रोधक्रान्तकृतान्तमत्तमहिषभ्रान्त्या दृश्यो योजिते ॥ ६८ ॥

सामान्यवनिता विप्रलब्धा यथा ।

कपटवचनभाजा केनचिद्धारयोपा
सकलरसिकगोष्ठीरञ्जिका वञ्चितासौ ।

इया पद्मनेत्रया तया कामिन्या दूरी नापि नैव निवेदिता नैव विज्ञा-
पिता, नो वा सङ्गवरो अपि दृष्टा, परन्तु केवलमित्यर्थः शम्भो !
शङ्कर ! चन्द्रशेखर ! हर ! श्रीकण्ठ ! मूलिन् ! शिव ! त्वायस्व रत्न
भाभिति श्रेयः इतीत्यं भगव्य सहेश्वरस्य स्तुतिः चक्रे कृता ।
शादृक्षपिक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

दत्त्वेति । तन्वया कथाङ्गया धैर्यमेव भुजङ्गः तस्य मूर्ध्नि
शिरसि चरणौ दत्त्वा धैर्यसम्प्राप्येति यावत् लज्जा एव नदी ता
उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य लज्जां त्यक्त्यर्थः घनं निविडम् अम्बुकारपटलम्
अङ्गीकृत्य अगम्यत्येति भावः प्रियः न दृष्टः सङ्केतभूमाविति शेषः,
ततश्च सन्तापाकुलया नितरां सन्तप्यया तया पाथोधरे जलधरे
गर्जति सति परितः समन्तात् क्रोधक्रान्तस्य क्रुद्धस्येत्यर्थः कृतान्तस्य
यमस्य यो मत्तमहिषः बाह्वनभूत इति भावः तस्य भ्रान्त्या अमेव
शङ्क्येति यावत् दृश्यो नयने योजिते, विनिष्ठे । अत्युर्ध्वं उपस्थितः
अतोऽयं महिषबाहुनः सहदेतोति शङ्क्येति भावः । शादृक्षपिक्री-
डितं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

कपटेति । केनचित् कपटवचनभाजा धूर्त्तनेति यावत्, अथौ
सकलरसिकगोष्ठीनां सर्वनागरकुलानां रञ्जिका अनोरञ्जनी वारवोषा

इति विहसति रिङ्गद्भृङ्गविचित्रवल्ली-

विकचकुसुमकान्तिच्छन्ना केलिकुञ्जः ॥६८॥

सङ्केतस्थलं प्रति भर्तुरनागमनकारणं या चिन्तयति सा उत्कण्ठिता । अवधिदिवसानागतप्रेयसि प्रोक्षित-
यतिकायां नातिव्याप्तिः । तस्या भर्तुरवधिदिवसे भवना-
गमनानियम इति सङ्केतपदेन व्यावर्त्तनात् ।

अस्याद्येष्टा ।

अरतिसन्ताप-जृम्भणाङ्गाकटिकश्मलरुदितस्त्रासावस्था-
कथनादयः ।

मुग्धा उत्कण्ठिता यथा ।

यथाद्यापि समागतः पतिरिति प्रायः प्रपेदे पराम्
इत्थं चेतसि चिन्तयन्त्यपि सखीं न व्रीडिता पृच्छति ।

वाराङ्गना वञ्चिता विप्रकव्या इति रिङ्गद्भिः सङ्गरद्भिः भृङ्गैः
विचित्रपानां कम्पितानां वल्लीनां खनातां विकचानि पङ्कटानि
यानि कुसुमानि तेषां कान्तिच्छन्ना प्रभाभिषेप केलिकुञ्जः कोटा-
निकेतनचतादिप्रहितस्थानसमूहः विहसति । अत्र प्रकृतस्य
कुसुमकान्तिरूपस्य प्रतिषेधेन अन्यस्य हासस्य स्थापनात् अपङ्कति-
रवधारः । तदुक्तं दर्पणे । प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्यापनं स्थापयति-
रिति । भाषिणीवृत्तम् ॥ ६८ ॥

यदिति । अत्र यतः पतिः अद्यापि न समागतः इत्यतः
पराम् अस्यां कान्तां प्रपेदे प्राप इति प्रायः अन्ये, अन्ये यद्वा भुवं
प्रायो नूनबिम्बेवमादयः । उत्प्रेषणव्यञ्जनाः यद्वा स्वयम्बोऽपि
तादृश इति दर्पणः । इत्थं चेतसि मनसि चिन्तयन्ती अपि
प्रोक्षिता वञ्चिता सखीं न पृच्छति नाहमुक्ते । दोषं वृत्तं निः

दीर्घं न खलितं दधाति चकितं न प्रेक्षते केवलं
किञ्चित्पक्षपलाण्डुपाण्डुररुचिं धत्ते कपोलस्यलीम् ॥७०॥

मध्या उत्कण्ठिता यथा ।

आनेतुं न गता किमु प्रियसखी भीता भुजङ्गात् किमु
क्रोधो वा प्रतिषेधवाचि किमसौ प्राणेश्वरो वर्त्तते ।
इत्थं कर्णसुवर्णकेतकरजःपातोपघातच्छलात्
अश्लोः कापि नवोदनीरजमुखी वाघ्योदकं मुञ्चति ॥७१॥

प्रौढा उत्कण्ठिता यथा ।

भ्रातर्निकुञ्ज ! सखि यूथि ! रसाल बन्धो !
मातस्तमस्त्रिनि ! पितस्त्रिमिर ! प्रसीद ।

आसं न दधाति न लज्जतीति यावत्, तथा चकितं यथा तथा
न प्रेक्षते नावलोकयति, केवलं किञ्चित् दीर्घं पक्षपलाण्डुवत्
पाण्डुरा रुचिर्यस्याः तादृशीं कपोलस्यलीं धत्ते धारयति ।
यादृक्चविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७० ॥

आनेतुमिति । प्रियसखी आनेतुं कान्तमिति शेषः किमु
किमिति न गता ? किमु भुजङ्गात् सपात् पक्षिं खितादिति शेषः
भीता सती न गतेति शेषः । अथौ प्राणेश्वरः प्रतिषेधवाचि मदीय-
निषेधवचने मा गच्छेति मत्कलंके निषेधवचने क्रुद्धः वा किं
वर्त्तते ? इत्थं विचिन्त्येति शेषः कापि नवोदा सुम्भा नीरजमुखी
पङ्कजवटना अश्लोः नेत्रयोः कथं यत् सुवर्णं शोभनवर्णं केतकं
केतकीवृक्षं तस्य रजःपातेन परागपतनेन यः उपघातः पीडा
य एव खलं व्याजः तस्यात् वाघ्योदकम् अनुजलं मुञ्चति लज्जति ।
आम पूर्ववदपङ्कतिरखङ्कारः । यादृक्चविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

भ्रातरिति । हे भ्रातः निकुञ्ज ! हे सखि यूथि ! हे बन्धो
रसाल भूत ! हे मातः तमस्त्रिनि रजनि ! हे पितः त्रिमिर !

पृच्छामि किञ्चिदिह नीरधराभिराभो

दामोदरः कथय किन्न समाजगाम ॥७१॥

परकीया उत्कण्ठिता यथा ।

स्नातं वारिद्वारिभिर्विरचितो वासो घने कानने

शीतैश्चन्दनवारिभिर्मनसिजो देवः समाराधितः ।

नीता जागरणव्रतेन रजनी व्रीडा कृता दक्षिणा

तप्तं किन्न तपस्तथापि सु कथं नाद्यापि नेत्रातिथिः ॥७२॥

सामान्यवनिता उत्कण्ठिता यथा ।

कथं न कान्तः समुपैति कुञ्जम्

इत्थं चिरं चेतसि चिन्तयन्ती ।

अचालयन्निष्पतितान्शुधारां

वाराङ्गना कापि धनाभिलाषात् ॥७३॥

प्रसौढ प्रचक्षो भव, किञ्चित् पृच्छामि त्वामिति शेषः नीरधराभिरामः नवमेघश्यामसुन्दरः दामोदरः इह अस्मिन् प्रदेशे किं न आजगाम ? कथय । वसन्ततिक्कं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

स्नातमिति । वारिदस्य मेघस्य वारिभिः वृष्टिजनैरित्यर्थः स्नातम् अभिषिक्तं घने निविष्टे कानने वासः अवस्थितिः विरचितः कृतः । शीतैः चन्दनवारिभिः मनसिजः देवः कामदेवः समाराधितः पूजितः । जागरणव्रतेन रजनी नीता अतिवाञ्छिता, व्रीडा कृत्वा दक्षिणा कृता दक्षिणात्वेन परित्यक्तेत्यर्थः, यतः किं तपः न तप्तं न चरितं तथापि सः कान्त इति शेषः कथम् अद्यापि नेत्रातिथिः वृष्टिभोग्यरो न भवतीति शेषः । कोकैः सपसा अभिषिक्तं प्राप्यते भया दृष्टं तच्चेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

कथमिति । कान्तः कथं कुञ्जं विहारभूमिमिति यावत् न समुपैति समागच्छति ? इत्थं चेतसि चिरं वृत्तवर्णं चिन्तयन्ती

अथ मे प्रियवासक इति अभिप्रेत्य या सुरतसामर्थी
सञ्जीकरोति, सा वासकसञ्जा (क) । वासको वासरः ।

अस्याश्चेष्टा मनोरथसखीपरीहासदूतीप्रग्रसामभीसम्पा-
दनमार्गविलोकनादयः ।

मुग्धा वासकसञ्जा यथा ।

हारं गुम्फति तारकान्तरुचिरं यथाति काञ्चीलतां
दीपं न्यस्यति किन्तु तत्र बहुलं स्नेहं न दत्ते पुनः ।
आलीनामिति वासकस्य रजनौ कामानुरूपां क्रियां
साचिस्मेरनवोदनीरजमुखी दूरात् समुदीक्षते ॥७५॥

कापि वाराङ्गना धनाभिलाषात् न तु प्रेमाभिलाषादिति भावः
निष्पतितं निर्गताम् अशुभाराम् अवावयत् आश्रितवती । प्रेमा-
र्थीनीतु, न कथमपि अशुभारां आश्रितवतीं यत्नोतीति भावः । उप-
जातिवृत्तम् ॥ ७४ ॥

(क) वासकसञ्जेति । वसन्त्यस्मिन्निति वासकं शयनगृहं तस्मिन्
प्रियेष सङ्ग विहारार्थं सञ्जा सुसज्जिता मारी वासकसञ्जा ।
वासको वासर इति यद्विहितं तद् भ्रमविवक्षितम् अन्यथा उदा-
हरणल्लोके वासकस्य रजनाविर्भावस्य वासकस्य दिवसस्य रजनाविति
वाङ्मनस्यपितृभिर्वा भासते इति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

हारमिति । तारः मङ्गलान् कालः मनोहरः रुचिरः ससुखवहः
तं हारं गुम्फति रक्षयति आसीनां मध्ये काचित् आसीति शेषः,
काञ्चीलतां रथनावलम्पं यथाति काचिदिति शेषः, काचित् दीपं
न्यस्यति अर्पयति किन्तु तत्र दीपे बहुलं स्नेहं तैलं न पुनः दत्ते
इतीत्यं रजनौ वासकस्य शयनगम्हिरस्य कामानुरूपां मदभोत्सवसाधनीं
क्रियाम् अह्वयनं साचिस्मेरा वक्रहृदयवीणा मनोदनीरजमुखी

मध्या वासकसज्जा यथा ।

शिल्पं दर्शयितुं करोति कुतुकात् कङ्कारहारस्त्रजं
चित्तप्रेक्षणकैतवेन किमपि द्वारं समुद्दीक्षते ।

गृह्णात्याभरणं नवं सहचरीभूषाजिगीषामिषा-

दित्यं पद्मदृशः प्रतीक्ष्य चरतिं स्मेराननोऽभूत् स्मरः ॥ ७६ ॥

प्रगल्भा वासकसज्जा यथा ।

कृतं वपुषि भूषणं चिकुरधोरणी धूपिता
कृता शयनसन्निधौ क्रमुकवीटिकासम्भृतिः ।

अकारि हरिणीदृशा भवनमेत्य देहश्रिया

स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥ ७७ ॥

नवीना पद्मसखी नाविकेति शेषः दूरात् समुद्दीक्षते पश्यति न
तत्र संसज्जतीति शेषः विप्रलम्भमयादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ७५ ॥

शिल्पमिति । शिल्पं रचनानैपुण्यमिति भावः कुतुकात् कङ्कार-
हारस्त्रजं रक्तोत्पलमालामिति यावत् करोति रचयति, चित्तस्य
व्याख्यार्थभूतस्य कस्यचित् वस्तुन इति भावः प्रेक्षणकैतवेन दर्शनशक्तेन
किमपि द्वारं समुद्दीक्षते द्वारदेशम् अवलोकयतीत्यर्थः नाद्यागमन-
दर्शनार्थमिति भावः, सहचरीणां भूषायाः अलङ्कारस्य जिगीषा-
मिषात् जयेच्छास्त्रज्ञात् नवं नूतनम् आभरणं गृह्णाति परिधत्ते ।
इत्यं पद्मदृशः कनकनेत्रायाः चरितं कान्तागमननिवन्धनमिति भावः
प्रतीक्ष्य दृष्ट्वा स्मरः कामः स्मेराननः हसन्मुखः अभूत् । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

कृतमिति । हरिणीदृशा कृपाया वपुषि शरीरे भूषणं कृतं,
चिकुराणां केशानां धोरणी कृपापः धूपिता भूषणादेन सुरभीकृता,
शयनसन्निधौ शय्याशयोपे क्रमुकवीटिकासम्भृतिः पुनःसंश्रितताम्र-
व-

मनोरथो यथा ।

आवयोरङ्गयोद्धित्वे भूयो विरहविक्रवः ।

अद्वैते च स्मितं स्मृते न स्यादन्योन्यवीक्षणम् ॥७८॥

परकीया वासकसज्जा यथा ।

श्वश्रून् स्वापयति क्लृप्तेन च तिरोधत्ते प्रदीपाङ्कुरान्

धत्ते सौधकपोतनिनदैः साङ्केतिकं चेष्टितम् ।

शश्वत्पार्श्वविवर्त्तिताङ्गलतिकं लोलकपोलद्युति

कापि कापि कराभ्युजं प्रियधिया तत्पान्तिके न्यस्यति ॥७९॥

श्रीटिकासंभारः कृता सञ्चितेत्यर्थः, भवनम् एव देहश्रिया शरीर-
कान्त्या स्फुरतः विकसतः कनकवत् कौतकीशुभस्य आनिभिः दुर्दि-
नम् आच्छन्नं शोभितमिति यावत् अकारि कृतम् । पृष्ठोदत्तम् ॥७९॥

आवयोरिति । आवयोः दम्पत्योः द्वित्वे भूयः अन्यर्थं विरह-
विग्रहः विरहश्च उपपन्न इत्यर्थः अद्वैते च अभिसृष्टे च अन्योन्यस्य
बोध्यं दर्शनं यस्मिन् तादृश स्मितं मन्दं हसितं स्मृते न स्यात् ।
एवञ्च अविरहस्येति अन्योन्यवीक्षणजस्मितयाचितं सर्वथा सुख-
मिति भावः ॥ ७८ ॥

श्वश्रूमिति । क्लृप्तेन श्वश्रून् स्वापयति निद्रापयति, प्रदीपाङ्कुरान्
रान् क्षुद्रदीपान् तिरोधत्ते आच्छादयति, सौधकपोतपोतानां
हृष्यस्यपारावतशिखूनां निनदैः साङ्केतिकं चेष्टितं धत्ते आरसङ्गे
यत् यत् सुरतनिनदो भावो तत्तत् पारावतशिखूनां निनदेन अतु-
करोतीत्यर्थः, तथा प्रियधिया आरबोधेन शश्वत् सततं पार्श्वयो-
विवर्त्तिता अङ्गलतिका यस्मिन् तत् लोलनी स्फुरन्ती कपोलयोः
द्युतिर्यस्मिन् तत् यथा तथा कापि कापि तत्पान्तिके शय्यापान्ते
कराभ्युजं परस्परं न्यस्यति अर्पयति परकीया वासकसज्जेति शेषः ।
शार्दूलविमोक्षितं वृत्तम् ॥७९॥

सामान्यवनिता वासकसज्जा यथा ।

चौलं नीविनिषोलकर्षणविधौ चूडामणिं सुख्यने
याचिष्ये कुचयोः करार्पणविधौ काञ्चीं पुनः काञ्चनीम् ।
इत्थं चन्दनचर्चितैर्मृगमदैरङ्गानि संस्कुर्वती
तत् किं यन्न मनोरथं वितनुते जारेषु वाराङ्गना ॥ ८० ॥

सदा कृताञ्जापरा प्रियतमा स्वाधीनपतिका । अस्या-
खेष्टा वनविहारादिमदनमहोत्सवमदाहङ्कारमनोरथाव्या-
प्तिप्रभृतयः ।

सुग्धा स्वाधीनपतिका यथा ।

मध्ये नो कश्चिन्मा स्तने न गरिमा देहे न वा कान्तिमा
श्रीणी न प्रथिमा गतौ न जडिमा नेत्रे न वारक्रिया ।

चौलमिति । । नीविनिषोलस्य कटिवन्धवसनस्य कर्षणविधौ
कषेणव्यापारे यदा नागरः कटिवन्धवसनं मे क्रक्ष्यतीति भावः, चौलं
धसनं चुम्बने यदा बुन्धिष्यतीति भावः, चूडामणिं शिरोरत्नं तथा
कुचयोः स्तनयोः करार्पणविधौ उल्लापणव्यापारे यदा स्तनमर्दनं
करिष्यतीति भावः, काञ्चनीं सौवर्णीं काञ्चीं रत्ननां याचिष्ये प्रार्थ-
यिष्ये । चन्दनचर्चितैः चन्दनाङ्गैर्मृगमदैः कस्तूरीभिः अङ्गानि
संस्कुर्वती वाराङ्गना जारेषु नागरहन्तेषु इत्थं चत् मनोरथं न
वितनुते प्रकटयति तत् किम् ? समस्तमेव मनोरथं प्रकटयतीत्यर्थः ।
शाट्टं चविक्रोडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

मध्ये इति । मध्ये कटिदेशे कश्चिन्मा कान्तिं श्रीण्यतित्यर्थः
नो, स्तने गरिमा गौरवं न, देहे कान्तिमा लावण्यवत्त्वं वा न,
श्रीणी नितम्बे प्रतिभा खूबत्वं न, गतौ नमने जडिमा लाघ-
वमन्तेत्यर्थः न, नेत्रे वारक्रिया कोपव्यापारः वृत्तावविशेष इति

लास्ये न दृढिमा न वाचि पटिमा हास्ये न वा स्मीतिमा
प्राणेशस्य तथापि मज्जति मनो मय्येव किं कारणम् ॥ ८१ ॥

मध्या स्वाधीनपतिका यथा ।

यद्यपि रतिमहोत्सवे नकारो

यद्यपि करेण च नीविधारणानि ।

प्रियमखि ! पतिरेष पार्श्वदेशं

तदपि न मुञ्चति चेत् किमाचरामि ॥ ८२ ॥

प्रौढा स्वाधीनपतिका यथा ।

रक्तस्थाधरपङ्कजस्य वचसो हास्यस्य लास्यस्य वा

धन्यानामरविन्दमुन्दरदृशां कान्तस्तनोति स्तुतिम् ।

यावत् न वा, लास्ये नर्तने न दृढिमा न दास्ये न पाटवमिति
भावः, वाचि न पटिमा न विन्यासनेषु श्यामिति यावत्, हास्ये च
स्मीतिमा न मज्जत्वं न भवेति शेषः, तथापि प्राणेशस्य मनः मयि
एव मज्जति समासजति किं कारणम् नोपलक्ष्ये इति शेषः । शाङ्गे-
लविक्रीडितं एतत् ॥ ८१ ॥

यदिति । हे प्रियमखि ! यद्यपि यद्यपि रतिमहोत्सवे
नकारः यदा प्रियः रतिमहोत्सवार्थम् उद्युक्तो इति भावः
तदाहं नेति करोमीत्यर्थः । यद्यपि यद्यपि करेण नीविधारणानि
यदा प्रियः करेण भीतिं सुखलक्षितं प्रयतते तदा मया तद्विवारणार्थं
करेण नीविधार्यते इति भावः तदपि तथापि एषः पतिः पार्श्वदेशं
न मुञ्चति न त्यजति चेत् तदा किम् आचरामि किं करोमि ?
मुष्मितापाङ्गत्तम् ॥ ८२ ॥

रक्तस्तेति । हे पति ! कान्तः धन्यानां पुण्यवतीनाम् अरवि-
न्दमुन्दरदृशां कमलमनोहरनयनानां कामिनीनां रक्तस्य अधरपङ्क-
जस्य हास्यस्य लास्यस्य नखस्य वा स्तुतिं प्रयच्छां करोति । यदपि

स्वप्नेनापि न गच्छति श्रुतिपथं चेत्तः कथं दृक्पथं
काव्यम्या दयितस्य मे सखि ! कथं तस्यास्तु भेदग्रहः ॥८७॥

परकीया स्वाधीनपतिका यथा ।

स्त्रीयाः सन्ति गृहे सरोरुहदृशो यासां विलासकणत्-
काक्षीकुण्डलहेमकङ्कणभूषणत्कारो न विद्याम्यति ।

को हेतुः सखि ! कानने पुरपथे सौधे सखीसन्निधौ
भ्राम्यन्तीमपि यत्नमस्य परितो दृष्टिर्न मां मुञ्चति ॥८८॥

सामान्यवनिता स्वाधीनपतिका यथा ।

सन्त्वेवं प्रतिमन्दिरं सृगदृशो यासां सुधासागर-
स्रोतःसूतसरोजसुन्दरचमत्कारा दृशोविभ्रमाः ।

अन्या भक्त इति शेषः नायिका मे मम दयितस्य श्रुतिपथं चेत्तः किं
दृक्पथञ्च कथमपि स्वप्नेनापि न गच्छति अतः तस्य दयितस्य भेद-
ग्रहः नारोविषेवबाधः कथम् अस्तु भवतु ? न कथमपीत्यर्थः ।
मत्प्रतिमां विना नान्यां कामयते इति भावः । यादृक्कविक्रीडितं
वृत्तम् ॥८९॥

स्त्रीया इति । हे सखि ! यासां विलासेन कण्ठतां भूषण-
कुर्वतां काक्षीकुण्डलहेमकङ्कणानां भूषणत्कारः न विद्याम्यति अथवरतं
चलतीति भावः तादृशः स्त्रीयाः सरोरुहदृशः कमलनेत्राः कामिन्यः
गृहे सन्ति, किन्तु यत्नमस्य मत्प्रियस्य दृष्टिः कानने पुरपथे नगर-
भार्गे सौधे सखीनां सन्निधौ परितः समन्तात् भ्राम्यन्तीमपि मां
न मुञ्चति न लज्जति को हेतुः किं कारणम् ? नो जाने इति शेषः ।
यादृक्कविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

सन्ति । प्रतिमन्दिरं प्रतिमङ्गलम् एवम् एतादृशः सृगदृशः
अननयनाः कामिन्यः सन्ति तिष्ठन्तु यासां दृशोविभ्रमाः नवनविलासाः
सुधासागरस्य स्रवताम्बुधेः स्रोतसि सूतस्य जातस्य सरोजस्यैव

चित्तं किन्तु विचित्रमन्यकलाकौशल्यहेतोः पुन-

र्वित्तं चित्तहरं प्रयच्छति युवा मय्येव किं कारणम् ॥८५॥

स्वयमभिसरति प्रियमभिसारयति साभिसारिका ।

अस्याश्चेष्टा समयानुरूपमितभूषणशृङ्गाप्रज्ञानैपुण्यकपटहा-
सादयः । इति परकीयायाः, स्त्रीयायास्तु प्रकृत एव विभ्रमः ।

मुग्धाभिसारिका यथा ।

दूती विद्युदुपागता सहचरी रात्रिश्चिरस्थायिनी

दैवघ्नो जलदः स्नेहेन दिशति प्रस्थानवेलां शुभाम् ।

वाचं माङ्गलिकीं तनोति तिमिरस्तोमोऽपि भिक्षीवरै-

र्जातोऽयं दयिताभिसारसमयो मुग्धे ! विमुञ्च त्वपाम् ॥८६॥

कमलस्येव सुन्दरः मनोहरः चमत्कारः वैचित्र्यं येषां तथाभूताः ।

किन्तु युवा भवप्रिय इति भावः विचित्रा या मन्यकला तस्यां
कौशल्यहेतोः नैपुण्यार्थं मय्येव चित्तहरं मनोहरं वित्तं धनं चित्त-
हर इति प्राप्ते युग्ल्यस्य विशेषणम् । प्रयच्छति प्रददाति किं कारणं
को हेतुः ? न जाने इति शेषः । शार्दूलविक्लीकृतं वृत्तम् ॥८५॥

दूतीति । हे मुग्धे ! दूती मार्गदर्शनीति भावः विद्युत्
उपागता उपस्थिता स्फुरतीति भावः, सहचरी रात्रिः चिरस्थायिनी
सर्वथा सङ्गिनीत्यर्थः, दैवघ्नः ज्योतिषिणः जलदः श्रेष्ठः स्नेहेन गर्जनेन
शुभं प्रस्थानवेलां अभिसारसमयं दिशति उपदिशति, तिमिर-
स्तोमोऽपि तमोराशिरपि भिक्षीशूरां कोटविशेषाणां रवैः माङ्गलिकीं
वाचं शुभं ते भूयादित्येवं कुशलमयी वाष्पोज्ज्वल्यः तनोति विस्तार-
यति, अतः अयं दयितव्य अभिसारसमयः प्रियं प्रति तत्पलकाक्षः
जातः उपस्थितः, तस्यात् त्वयां सज्जां विमुञ्च त्वज । शार्दूल-
विक्लीकृतं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

मध्याभिसारिका यथा ।

भीतासि नैव भुजगात् पथि मङ्गुलस्य
सङ्गात् पुनः किमपि भीतिमुरीकरोषि ।
अम्भोधरध्वनिभिरक्षुभितासि तन्वि !

महाचि साचिवदनासि किमाचरामि ॥८०॥

प्रौढाभिसारिका यथा ।

स्फुरदुरसिजभारमङ्गुराङ्गी
किशलयक्रीमलकान्तिना पदेन ।
अथ कथय कथं सहेतु गन्तुं
यदि न निशसु मनोरथो रथः स्यात् ॥८८॥

भीतिरिति । हे तन्वि कथाङ्गि ! पथि मार्गे अभिसारस्येति भावः भुजगात् सर्पात् नैव भीता असि सर्पभयं न करोषीत्यर्थः, पुनः किन्तु मम मुङ्गलस्य सङ्गात् सम्पर्कात् मया अङ्गेषु हस्ते दत्ते इति भावः किमपि भीतिम् उरुःकरोषि अङ्गीकरोषि मम हस्त-सम्पर्कात् भयं करोषीति यावत्, अम्भोधरस्य मेघस्य ध्वनिभिः अक्षु-भितासि क्षोभं न गतामीत्यर्थः, किन्तु मम वाचि साचिवदना परा-वृत्तसुखी असि मम वाक्यात् विरज्यसीति भावः किम् आचरामि किं करोमीत्यर्थः ? जाराभिसारिणीं प्रति पत्युस्तुतिरियम् । वधन्-तिवकं वृत्तम् ॥८०॥

स्फुरदिति । स्फुरतोः प्रसरतोः उरसिजयोः स्तनयोः भारेण मङ्गुरम् अवनतमिति यावत् अङ्गं यस्यास्तयोक्ता कामिनी किश-लयवत् क्रीमलान्तरेण तादृशेन अतिमृदुनेति भावः पदेन गन्तुम् अभिसर्तुं कथं सहेतु अमेत अथ इदानीं कथय यदि निशसु मनो-रथः कामः रथो न स्यात् । एतादृशी क्रीमलाङ्गी अपि कामाक्षी सती अभिसारात् न परावृत्तसुखी भवतीति भावः । पुष्पितायावृत्तम् ॥८८॥

परकीयाभिसारिका यथा ।

रभसादभिसर्त्तुमुद्यतानां

वनिनानां सखि ! वारिदो विवस्त्रान् ।

रजनी दिवसोऽन्धकारमर्चिः

विपिनं वेश्म विमार्ग एव मार्गः ॥८८॥

कृष्णाभिसारिका यथा ।

नाम्बुजैर्न कुमुदैरुपमेयं स्त्रैरिषीजनविलोचनयुग्मम् ।

नोदये दिनकरस्य न चन्द्रोः केवले तमसि यस्य विकाशः ॥८९॥

ज्योत्स्नाभिसारिका यथा ।

चन्द्रोदये चन्दनमङ्गकेषु विन्यस्य विन्यस्य विनिर्गतायाः ।

रभसादिति । हे सखि ! रभसात् शीतसूत्रात् अभिसर्त्तुम् उद्यतानां प्रवृत्तानां वनिनानां वारिदः मेघः विवस्त्रान् सूर्याः, रजनी दिवसः, अन्धकारम् अर्चिः आलोकः, विपिनं वनं वेश्म मृहं, विमार्गः अवलम्ब एव मार्गः पञ्चाः, अभिसारिणीनां गोपनस्या-
वश्यकत्वेन वारिदादीनां विरुद्धोपायानामेव अवलम्बनं श्रेय इति भावः । उपचितं हस्तं, विषमे यदि भी सङ्गता दले भी युजि भादु गुरुकावपिबलमिति तद्वक्षणात् ॥८८॥

नाम्बुजैरिति । स्त्रैरिषीजनस्य अभिसारिणीवृन्दस्य विलोचन-
युग्मम् अम्बुजैः कमलैः न, कुमुदैश्च न उपमेयम् उपमातुं शक्यम् ।
यस्य विलोचनयुग्मस्य दिनकरस्य सूर्यस्य उदये न, चन्द्रोऽयं उदये न,
केवले तमसि अन्धकारे विकाशः प्रकृष्टताः । सूर्योदये कमलं
विकसति चन्द्रोदये च कुमुदम् अस्यास्तु नयनयुगलस्य तद्विषयत्वात्
न पद्मकुमुदस्याभिमिति भावः । सागतावसम्, आगता रमभगे-
र्गुह्या वेत तद्वक्षणात् ॥ ८९ ॥

चन्द्रोदये इति । चन्द्रोदये अङ्गकेषु घरीरेषु चन्दनं विन्यस्य

मनो निहन्तुं मदनोऽपि बाणान् करेण कोपादिभिरास्वभूव ८१

दिवसाभिसारिका यथा ।

पक्षीनामधिपस्य पङ्कजदृशां पर्वोत्सवामन्त्रणे

जाते सद्मजना मियःकृतमहोत्साहं पुरः प्रस्थिताः ।

सध्याज स्थितयोर्विहस्य गतयोः शुद्धान्तमवान्तरे

यूनोः स्निग्धकपोलयोर्विजयते कोऽप्येव कण्ठग्रहः ॥८२॥

विन्द्य च चन्दनेन सर्गाङ्गमनुलिप्य येन लब्धोत्सवाङ्गयोरभेदग्रहः
स्यादिति भावः विनिर्गाताः अभिसरन्त्या इत्यर्थः मनः निहन्तुं
मदनोऽपि कोपात् करेण बाणान् भिरास्वभूव । अतिक्रामाती
एव चन्द्रोदयेऽपि प्रकाशजनितलज्जामयमपाक्य अभिसरन्तीति भावः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ ८१ ॥

पक्षीनामिति । पक्षीनाम् अधिपस्य पक्षीपतेः पङ्कजदृशां
कमलाक्षोणां नारीणांमिति शेषः पर्वोत्सवे पर्वसु अमावस्यादक्षी-
चतुर्दशीपौर्णमासीरविर्षकान्तिरुपास्य यः उत्सवः तस्मिन् यत् काम-
न्त्रणं दर्शनार्थमाह्वानविशेषः तस्मिन् जाते उपस्थिते सति सद्मजनाः
पङ्कजनाः पुरः अयनः मियः अन्योन्यं कृतः मज्जान् उत्साहः
यस्मिन् तत् यथा तथा प्रस्थिताः गताः । अन्तान्तरे अस्मिन्प्रकाशे
सध्याजं सकपटन् आवाभ्यामामन्त्रणे न मनस्यं शरीरस्यासौक्यादि-
त्येवं लज्जमाश्रित्येति भावः स्थितयोः कामन्त्रणे न गतयोरिति
यावत् विहस्य शुद्धान्तम् अन्तःपुरं गतयोः यूनोः तरुणयोः
स्निग्धो घर्माङ्गो कपोली ययोः तादृशयोः स्निग्धोद्भेदादिति भावः
सतोः कोऽपि एव कण्ठग्रहः कण्ठादिङ्गवन् विजयते सर्वोत्सवेष्व-
यत्तं नितरां निःसङ्गतया सुखं जनयतीति भावः । शार्ङ्ग-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥८२॥

सामान्यवनिताभिसारिका यथा ।

लोचलोचलचमत्कृति प्रविचलत्काञ्चीलताभङ्गति
न्यञ्चत्कञ्चुकबन्धबन्धुरचलद्वजोजकुम्भीन्रति ।
स्फूर्जद्दीधितिविस्फुरत्प्रविचलञ्चामीकरालङ्कृति
क्रीडाकुञ्जगृहं प्रयाति कृतिनः कस्यापि वाराङ्गना ॥८३॥

मुग्धाया लज्जाप्राधान्येन, मध्याया लज्जामदनप्राधान्येन, प्रगल्भायाः कोपप्रकाशप्राधान्येन, धीराया धैर्यप्राधान्येन, अधीराया अधैर्यप्राधान्येन, नवोदयाः संशु-
सिप्राधान्येन, मुग्धाया इव कन्यायाः । सामान्यवनिताया
धनप्राप्तिप्राधान्येन, अष्टविधनायिकावर्णनमिति शेषः ।

प्रस्थानं बल्यैः कृतं प्रियसखेरस्त्रेरजस्तं गतं
धृत्या न चणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।

लोचदिति । कस्यापि कृतिनः पुण्यवतः वाराङ्गना लोचता
पवनवेगात् चलता चोलेन पवनेन चमत्कृतिर्देवित्यं यस्मिन् तत्,
प्रविचलन्ती काञ्चीबतावाः भङ्गतिर्भङ्गारो यस्मिन् तत्, न्यञ्चन् स्वरतन्
कञ्चुकबन्धः ययोः तथाभूतयोः बन्धुरम् चक्षतानतं चलतोः वज्रो-
जकुम्भयोः स्तनचलययोः चक्षतिः यस्मिन् तत्, स्फूर्जन्ती विरुधन्ती
दीधितिः किरणः यस्याः तपोक्ता विस्फुरन्ती दीप्यमाना प्रवि-
चलन्ती कम्पमाना आमीकरालङ्कृतिः स्पर्शलङ्कारो यस्मिन् तत्
अथा तथा क्रीडाकुञ्जगृहं प्रयाति गच्छति । शार्दूलविश्रीडितं
हस्तम् ॥८३॥

प्रस्थानमिति । बल्यैः करभूषणविशेषैः प्रस्थानं कृतं प्रचलितं
भाविप्रियप्रवाहचिन्तनेन चक्षन्ती काञ्चीत् करत् पश्यस्वरतनमिति
भावः । प्रियसखैः स्तनचक्षुरैरिति वाच्यं चक्षैः नयनधारिभिः

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥८४॥

इत्यादि प्राचीनग्रन्थकारलिखनात् ।

अग्रिमक्षणे देशान्तरनिश्चितगमने प्रेयसि प्रीत्यत्पति-
कापि नवमी नायिका भवितुमर्हति । तथाहि

एतस्याः प्रीयितपतिकाधिप्रलब्धोत्कण्ठितासु नान्त-
र्भावः, भर्तुः सन्निधिवर्त्तित्वात् । नापि कलहान्तरिता-
र्यमिवान्तर्भावः, कलहाभावात् अनवमानितपतित्वाच्च ।
नापि खण्डितायामन्तर्भावः, प्रियस्यान्योपभागचिह्नितस्या-
गमनाभावात् प्रियायाः कोपाभावात् । काकुवचनकात-
रप्रेक्षणादिसूचितान्तःपक्षपातदर्शनाच्च । न वासकसज्जा-
न्तर्भावः, वामकसज्जाया वासरनियमाभावात् सुरत-
सामय्योसज्जोकरणाद्यभावात् निर्वेददर्शनाच्च । न स्वाधो-

सज्जसं गतं प्रवृत्तं चञ्चलमिति यावत् भाविविरहदुःखचिन्तनेनेति
भावः । इत्या सन्तोषेण क्षणं न व्यासितं न स्थितमित्यर्थः सन्तोषो-
ऽपि गत इति भावः । चित्तेन मनसा पुरः श्रुतः गन्तुं व्यवसितम्
उद्द्युक्तं यत् प्रियतमो गमिष्यति तत्रैव मनसा पूर्वमेव गतमिति
यावत् । प्रियतमे काले यातुं देशान्तरमिति शेषः निश्चितचेतसि
सति सर्वे वक्ष्यादय इति भावः समं युगपत् प्रस्थिताः श्रुताः,
हे जीवित ! गन्तव्ये सति अश्वत्थम् अक्षाद् देहात् प्रत्यागत्ये सति
प्रियसुहृत् प्रियवक्त्रम् वक्ष्यादिरूप इति भावः सार्थः सङ्गी किम्
कथं त्यज्यते ? सकृन्मनो न कर्तव्य इति भावः । यातुं श्रुति-
कृतं वक्तम् । प्रवृत्तस्तपतिवैभवंति बोध्यं यत् प्रीत्यत्पति-
केति निश्चितं तद् भाविविरहस्थितमिति चित्तम् ॥८४॥

नपतिकान्तर्भावः, अग्रिमक्षणे एव सङ्गस्य विच्छेददर्शनात् । न हि स्वाधीनपतिकाया कदाचिदपि सङ्गस्य विच्छेद इति सम्प्रदायकाः । व्रजत्रपि पतिः स्वाधीनपतिकया निरुध्यते । अन्यथा भर्त्तरि स्वाधीनत्वमेव न स्यात्, नेह तथा सर्वथा अग्रिमक्षणे विच्छेददर्शनात् । किञ्च निर्वेदाशुपातनिःश्वासवनविहारादिमदनमहोत्सवाभावदर्शनाच्च । नाप्यभिसारिकान्तर्भावः, अभिसारोत्सवाभावात् अन्तस्तापदर्शनाच्चेति युक्तमुपपत्त्यामः लक्षणन्तु यस्याः पतिरग्रिमक्षणे देशान्तरं यास्यति एव सा प्रीत्यत्पतिका । अस्याश्चेष्टा । काकुवचनकातरप्रेक्षणगमनविघ्नोपदर्शननिर्वेदसन्तापसम्बोहनिःश्वासवाण्यादयः । मुग्धाप्रीत्यत्पतिका यथा ।

प्राणेश्वरे किमपि जल्पति निर्गमाय

चामोदरी वदनमानमयाञ्चकार ।

आली पुनर्निभृतमेत्य लतानिकुञ्ज-

मुष्मत्तकीकिलकलध्वनिमाततान ॥८५॥

प्राणेश्वरे इति । प्राणेश्वरे कालो निर्गमाय देशान्तरगमनाय किमपि जल्पति जल्पति सति चामोदरी लयोदरी कालोति शेषः वदनं सुखम् आननयाञ्चकार, यवनतसुखी अभूदित्यर्थः, आली पुनः सखी किन्तु निभृतं निःशब्देमेत्य आगत्य लतानिकुञ्जं मोडाकाननमिति बावत् लक्ष्मणानां, कोकिलानां कवः सधुरास्फुटः श्रुति-यंश्चिन् तयाभूतम् आततान कृतवती । तादृशचरणेन यत्तुर्विदे-गमनं प्रतिरुध्यते इति भावः । वदन्तिस्वकं वदन् ॥८५॥

मध्या प्रोथत्पतिका यथा ।

गन्तुं प्रिये । वदति निःश्वसितं न दीर्घ-

मासीन्न वा नयनयोजलमाविरासीत् ।

आयुलिपिं पठितुमेषोदृशः परन्तु

भालस्थलीं किमु करः समुपाजगाम ॥८६॥

प्रौढा प्रोथत्पतिका यथा ।

नायं मुञ्चति सुभ्रुवामपि तनुत्यागे वियोगज्वरः

तेनाहं विहिताञ्जलिर्यदुपते ! पृच्छामि सत्यं वद ।

ताम्बूलं कुसुमं पटीरमुदकं यद्वन्भुभिर्दीयते

स्यादत्रेव परत्र तत्किमु विषज्वालावलीदुःसहम् ॥८७॥

गन्तुमिति । प्रिये काले गन्तुं वदति गच्छामि प्रिये इत्येवं
वदति सति एषोदृशः स्तब्धः दीर्घं निःश्वसितं न स्वासीत्, नय-
नयोः नेत्रयोः जलं न वा आविरासीत् न च पपातेत्यर्थः । परन्तु
किन्तु करः हस्तः आयुषः लिपिं लिखनं विधात्यावहितमिति शेषः
पठितुं भालस्थलीं कलाटद्वयं किम् समुपाजगाम ? शिरसि
करो निहित इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥८६॥

नेति । हे यदुपते ! सुभ्रुवाम् अस्माकमिति शेषः तनुत्यागे-
ऽपि शरीरत्यागेऽपि अयं वियोगज्वरः विरहव्याधिः न मुञ्चति
न लज्जति ? तेन हेतुना अहं विहिताञ्जलिः कताञ्जलिः सती
पृच्छामि त्वामिति शेषः सत्यं वद । अत्रेव इहलोके एव वन्भुभिः
यत् ताम्बूलं कुसुमं पटीरं अन्दनम् उदकं जलञ्च दीयते तत् परत्र
परकिन्तु लोके किम् विषज्वालावलीदुःसहम् । इहलोके
तत्सर्वं दुःसहं वर्तते एव परलोकेऽपि किं तत्रैव भविष्यतीति
पृच्छामीति भावः । शोभोनासृजः । यद्वन्भुभिर्दीयते वृत्तम् ॥८७॥

परकीया प्रीत्यल्पतिका यथा ।

न्यस्तं पद्मगमूष्णि पादयुगलं भक्तिविमुक्ता गुरौ
त्यक्ता नीतिरकारि किं न भवतीर्हेतोर्मया दुष्कृतम् ।
अङ्गानां शतयातना नयनयोः कोपक्रमो रौरवः
कुम्भीपाकपराभवश्च मनसो युक्तं त्वयि प्रस्थिते ॥८८॥

सामान्यवनिता प्रीषितपतिका यथा ।

मुद्रां प्रदेहि वलयाय भवद्वियोगम्
आसाद्य वास्यति वहिः सहसा यदेतत् ।
इत्थं निगद्य विगलन्नयनाम्बुधारा
वाराङ्गना प्रियतमं करयोर्वभार ॥८९॥

न्यस्तमिति । पद्मगमूष्णि सर्पाणां मूष्णि शिरसि पादयुगलं
न्यस्तम् अपातं अभिहरणे पथि सर्पाटाप न भोतमिति भावः ।
गुरौ श्वशुरादौ भाक्तः विमुक्ता त्यक्ता । नीतिः कुलाचार इति यावत्
त्यक्ता । अतः भवतः हेतोः मया किं दुष्कृतं न अकारि न कृतं सर्वेभ्यः
कृतमित्यर्थः । तस्मिन् त्वयि प्रस्थिते प्रीषिते सति अङ्गानां शतयातना,
नयनयोः कोपश्च क्रमः यं यं पश्यामि तं तं प्रत्येव कोपदर्शितरिति
भावः मनसः, रौरवः कुम्भीपाकपराभवश्च मनः कुम्भीपाकाख्ये रौर-
वाख्ये वा नरके निमग्नमिव भवतीति भावः एतत् सर्वं युक्तम्
उचितं तवेति शेषः । तस्माच्च गलप्यमिति भावः । घाटूख-
विश्रीद्धितं वृत्तम् ॥८८॥

१ सद्रामिति । भवतो वियोगं विच्छेदम् आसाद्य प्राप्य यत् वतः
एतत् वक्ष्यमित्यर्थः सहसा वहिः वास्यति अङ्गानां वास्यत् करात्
स्खलित्यतीत्यर्थः, तस्माच्च वक्ष्यामि सद्रां प्रदेहि वृद्धतरं वक्ष्यं वक्ष्यामि
कारत् इत्थं निगद्य अङ्गा वाराङ्गना निमग्नो नयनयोरम्बुधारा

अहितकारिण्यपि प्रिये हितकारिणी या सा
उत्तमा । अस्या उत्तमैव चेष्टा । यथा

पतिः शयनमागतः कुचविचित्रितोरस्थलः

प्रसन्नवचनामृतैरयमतर्पि वामभ्रुवा ।

अञ्जलिं सुभगस्मितद्युतिपटीरपङ्कजै-

रपूजि विलसद्विलोचनचमत्कृतैरम्बुजैः ॥१००॥

हिताहितकारिणि प्रिये हिताहितकारिणी या सा
मध्यमा । व्यवहारानुसारिणी चेष्टा । यथा

कान्ते सागसि कञ्चुकस्युग्रि तथा साचीकृतग्रीवया

मुक्ताः कोपकषायमन्मथशरकूराः कटाचाङ्कुराः ।

साकूते दरहासपेशलवचोमाध्वीकधारालसा-

प्रीतिः कल्पलता च काचन महादानीकता सुभ्रुवा ॥१०॥

यस्याः तथाभूता सती प्रियतम करयोः बभार दधार । वसन्त-
तिचक्रे हस्तम् ॥८८॥

पतिरति । वामभ्रुवा सुभ्रुवा कयाचित् कामिन्या कुचाभ्या
पराङ्मनाया इति शेषः तदङ्गरागेणेति भावः विचित्रितं रञ्जितम्
उरस्थलं यस्य तथाभूतः शयनमागतः अथ पतिः प्रसन्नः प्रसाद-
युक्तः वचनामृतैः अतर्पि हस्ति नीतः तोषित इत्यर्थः, सुभगया
भनोहारिण्या स्मितद्युत्या आलोकेन पटीरपङ्कजैः चन्दनाल-
लेपनैश्च अर्चयि विचित्रितः, तथा विलसन्ति विस्तुरन्ति विलोचना-
नीव चमत्कृतानि विचित्राणि तैः अम्बुजैः पद्मैः अपूजि पूजितः ।
पञ्चोपलम्बम् ॥१००॥

कान्ते इति । कान्तिः सम्प्राप्ते कान्ते कञ्चुकस्युग्रि लना-
वरचस्युग्रि इति तथा सुभ्रुवा कामिन्या साचीकृता वसीकृता

द्विताहितकारिण्यपि प्रियतमे अहितकारिणी या
सा अधमा । एषैव निर्निमित्तकोपना चण्डोत्पुच्यते ।
अस्या निर्निमित्तकोपत्वादधमैव चेष्टा । यथा
प्रस्थानं तव यः करोति कमलच्छायां सुखान्धोरुहे
श्रीखण्डद्रवधारया शिशिरया मार्गं पुरः सिञ्चति ।
तस्मिन् प्रेयसि विद्रुमद्रवन्दीरिङ्गत्तुरङ्गभ्रमि-
भ्रान्ताक्रान्तसरोजपवसद्वया भूयो वृथा क्रुध्यसि ॥ १०२ ॥
विस्तरमिया प्रत्येकमेतासामुत्तममध्यमाधमभेदा नोदा-
हृता इति । विश्वासविश्रामकारिणी पार्श्वचारिणी सखी ।

योगः यथा तथाभूतवा सत्या कोपेन कषायः कलुषः यः मन्दायः
कामः तस्य शरवत् क्रूराः कटाक्षाङ्कुराः लुहाः कटाक्षाः सन्ताः
विच्छिन्नाः । साङ्गते साभिप्राये कान्ताया आशयात्तुल्यपवनोपम्या-
विनि सतोत्तर्यः दूरकाशैः सन्दृष्टाशैः प्रेयसवर्षासि कोमलवचनानि
च साध्वीकधाराः सधुपवाङ्गाः तैः अलसा सन्दरा काचन प्रीतिः
कल्युषता च सङ्गादानोज्जता सङ्गादानत्वेन अप्रियता । शार्दूलविश्रीकृतं
वृत्तम् ॥ १०१ ॥

प्रस्थाने इति । यः तव प्रस्थाने गमने सुखान्धोरुहे सुखपद्मे
तयेति शेषः कमलच्छायां पद्मपल्लवच्छायां करोति तथा शिशिरया
शीतलया श्रीखण्डद्रवधारया सन्दनरसप्रवाहेण पुरो मार्गं सिञ्चति,
तस्मिन् प्रेयसि प्रियतमे विद्रुमद्रवन्दीरिङ्गत्तुरङ्गभ्रमि-
प्रसक्ततः दूरङ्गस्य अलस्य भ्रमिवत् यत् भ्रान्तं भ्रमणं तेन आक्रान्तं
भ्रूययितमित्यर्थः यत् सरोजपल्लवं तत्सद्वया तस्मिन्नेव वृथा मेमेव
भूयः पुनः अतिशयेन वा क्रुध्यसि क्रुध्यसि अलुचितं तथैवाहसि प्रेयसि
कोप इति भावः । शार्दूलविश्रीकृतं वृत्तम् ॥ १०२ ॥

तस्मा मण्डनोपालश्चशिवापरिहासप्रभृतीनि कर्माणि ।
मण्डनं यथा ।

स्तनकनकमहीधरोपकण्ठे

प्रियकरपङ्कवमुल्लसत्प्रमोदम् ।

रहसि मकरिकीमिषान्निखन्तीं

कमलमुखी कमलैः सखीं जघान ॥१०३॥

उपालम्भो यथा ।

अभ्रध्वानैर्मुखरितदिग्धः श्रेण्यस्तोयदानां

धारासारैर्धरणिवलयं सर्वतः प्लावयन्ति ।

तेन स्नेहं वहति विपुलं मत्सखी युक्तमेतत्

त्वं निःस्नेहो यदसि तदिदं नाथ ! मे विस्मयाय ॥१०४॥

सन्नेति । काचित् कमलमुखी रहसि स्तनावेन कनकमहीधरो
अर्थागरी तयोः उपकण्ठे परिवरे दति यादत् मकरिकाभिषात्
मकराकृतिरचनाच्छात् उल्लसन् प्रमोदः यस्य तथाभूतं प्रियस्य
करपङ्कवं निखन्तीं सखीं कमलैः जघन ॥१०३॥

अभ्रध्वानैरिति । तोयदानां जघनानां श्रेण्यः अभ्रध्वानैः
आकाशगर्जनाः मुखरितदिग्धः पूरितककुभः सन्तः धारासारैः सर्वतः
समन्तात् धरणिवलयं भूमण्डलं प्लावयन्ति वर्षेति, तेन स्नेहना मत्-
सखी विपुलं मज्जन्तं स्नेहं प्रणयं त्वयीति शेषः बुद्धिर्न एतत्
युक्तम् एतादृशसमये त्वयि संख्या नितरासासक्त्युक्तोति भावः, किन्तु
हे नाथ ! त्वं यत् निःस्नेहः प्रणयरहितः अस्मि भवसि तत् इदं
मे मम निष्प्रणय भवतीति शेषः इदमेवास्ते तव मत्सख्यां निः-
स्नेहत्वं विस्मयकरमिति भावः । सन्त्याह्वानादंशम् ॥१०४॥

यिच्चा यथा ।

सानन्दमालि ! वनमालिविलोकनाय
निर्गच्छ कुञ्जमिति किन्तु विचारयेथाः ।
भङ्गारिणो मधुलिहो दिवसे भ्रमन्ति
रात्रौ पुनश्चपलचञ्च पुटश्चिकोराः ॥१०५॥

परिहासो यथा ।

आगारभित्तिलिखितासु निवेदयस्व
कः सप्तमो दशसु मूर्त्तिषु लोकभर्तुः ।
इत्थं सखीजनवचः प्रतिपद्य सद्यः
सीता स्मितद्युतिभिरुत्तरयाञ्चकार ॥१०६॥

सानन्दमिति । हे आगारिणि सखि ! वनमागारिनः कुण्डलं विनो-
काय सानन्दं यथा तथा कुञ्जं निर्गच्छ, दिवसे भङ्गारिणः मधु-
लिहो भ्रमराः, रात्रौ पुनः रजन्मान्तु चपलं लोलं पिपासयेति
भावः चञ्चुपुटं वेषां तथाभूताः चिकोराः तदाश्चपलिविषेयाः
भ्रमन्ति, इति विचारयेथाः चिन्तय । तव सुखं कर्मणो मन्त्रमाना
मधुलिहः दिवसे त्वां बाधयन्ते रात्रौ च चन्द्रं मन्त्रमानाः
चिकोराः सुषाणानाथं तव सुखमभिबाधयन्तीति भावः । वचन-
तिशक्तं वृत्तम् ॥१०५॥

आगारेति । आगारभित्तिषु गृहकुण्डेषु लिखितासु चित्रितासु
लोकभर्तुः सप्तमः दशसु मूर्त्तिषु श्रीनृपकोट्यङ्गरिवात्मन-
परमुरामरामकृष्णबुद्धकल्किप्रतिकृतिप्रतिमायावत् मध्ये सप्तमः सप्तमं
पुरणः रास इति भावः कः इति त्वं निवेदयस्व वद इत्थं सखीजनानां
वचः प्रतिपद्य श्रुत्वा सीता सद्यः तत्क्षणं स्मितद्युतिभिः सन्मुखिता-
लोके उत्तरयाञ्चकार उत्तरं दत्तवतीत्यर्थः । वचनतिशक्तं वृत्तम् ॥१०६॥

सख्याः परिहास इव प्रियस्य परिहासः । यथा
 भ्रूसंज्ञया दिशसि तन्वि ! सखीं न वाग्मि-
 रित्यं विहस्य सुरवैरिणि भाषमासे ।
 राधा चिराय दशनव्रणदूयमान-

विस्वाधरा वदनमृगमयाञ्चकार ॥१०७॥

प्रियस्य परिहासवत् प्रियाया अपि परिहासः, यथा ।
 दिव्यं वारि कथं यतः सुरधुनी मौली कथं पावकौ
 दिव्यं तद्वि विलोचनं कथमहो दिव्यं स चाह्ने तव ।
 तस्माद् द्यूतविधौ त्वयाद्य सुषितो हारः परित्वज्यता-
 मित्यं शैलजया विहस्य लपितः शम्भुः शिवायास्तु वः ॥१०८॥

भ्रूसंज्ञयेति । हे तन्वि ! कथाङ्गि ! भ्रूसंज्ञया भ्रुवः मद्धे-
 तेन सखीं दिशसि उपदिशसि वाग्मिः वचनेन, विहस्य सुरवैरिणि
 कथाम् इत्यं भाषमासे कथयति इति दशनव्रणं दन्तक्षतेन दूयमानः
 क्षिप्रमानः विस्वामित्र अधरः यस्याः तथाभूना राधा चिराय ददनम्
 मृगमयाञ्चकार व्यवसयामास लज्जयेति भावः । दशनव्रणदूयमानं
 वचने लोचकरमिति प्रसिद्धिः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥१०७॥

दिव्यमिति । दिव्यं वारि कथं तव शिरसि तिष्ठतीति शेषः,
 यतः सुरधुनी गङ्गा सम मौली तिष्ठतीति शेषः, कथं पावकः अग्निः
 तव भाजे इति शेषः, तत् दिव्यं विलोचनं हि नेत्रमेव हीनवधारणे,
 न तु तत्त्वतः पावक इति भावः । कथम् अहो आश्चर्यं दिव्यं
 विलोचनमिति शेषः नैव तदिति भावः स च पावकः येन सुरते सम
 विप्लवः कृत इति भावः तव चाह्ने तिष्ठतीति शेषः सम शत्रुर्ध्वं त्वया
 वृत इति भावः । तस्माद् द्यूतविधौ पाशकौड़ायां त्वया सुषितः
 वृतः भक्त इति शेषः हारः परित्वज्यताम् इत्यवज्ञेन मन्त्रिण
 शैलजया पार्वत्या विहस्य लपितः परित्वज्यताम् इति भावः शम्भुः

दूतव्यापारङ्गता दूती । तस्याः सङ्घटनविरहनिवेदना-
दीनि कर्माणि । सङ्घटनं यथा ।

अञ्चति रजनिरुदञ्चति तिमिरमिदं प्रादुर्भवति मनोभूः ।
उक्तं न त्यज युक्तं विरचय रक्तं मनस्तस्मिन् ॥१०९॥

विरहनिवेदनं यथा ।

चक्रे चन्द्रमुखी प्रदीपकलिका धात्रा धरामण्डले
तस्या दैववशाद् दद्यापि चरमा प्रायः समुन्मीलति ।
तद् ब्रूमः सहसा नतेन शिरसा श्रीकृष्ण ! निजिष्यतां*
स्नेहस्तत्र तथा यथा न भवति त्रैलोक्यमन्यन्तमः ॥११०॥

वः युष्माकं शिवाय भक्त्याय अस्तु भवतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्
॥१०८॥

अञ्चतीति । रजनिः रात्रिः अञ्चति गच्छति, इदं तिमिरम्
अन्धकारम् उदञ्चति उदेति, मनोभूः कामः प्रादुर्भवति । उक्तं
पूर्वमिति शेषः युक्तं युक्तियुक्तं वचनमित्यर्थः न त्यज तस्मिन् यूनीति
शेषः, मनः रक्तम् अतुरागप्रबलं विरचय कुरु ॥१०९॥

चक्रे इति । धात्रा विधिना धरामण्डले जगति चन्द्रमुखी
राधेति शेषः प्रदीपकलिका चक्रे कृता तथा चन्द्रमुख्या पृथिवी
आलोकितेति भावः । दैववशात् भाग्यदोषात् त्वहिरण्यनितादिति
भावः तस्याः चरमा अन्त्या दशा मृत्युरूपेति यावत् प्रायः सम-
ुन्मीलति क्षुपतिवते । तस्मात् नतेन शिरसा ब्रूमः प्रार्थयामहे हे
श्रीकृष्ण ! तत्र चन्द्रमुख्यां सहसा तथा स्नेहः प्रणयः निजिष्यतां
निधीयतां यथा त्रैलोक्यम् अन्धं तमः गाढान्धकारमयमिति यावत्
न भवति तस्मात् सा सर्वथा त्वयातुष्याद्येति भावः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥११०॥

इति नायिकाप्रकरणम् ।

अथ शृङ्गारस्य उभयसाधनत्वान्नायकोऽपि निरूप्यते ।

स च त्रिविधः । पतिरुपपत्तिर्वैशिक्येति ।

विधिवत्पाणिग्राहकः पतिर्यथा ।

त्वं पीयूषमयूख ! मुञ्चसि शिलास्निग्धान् सुधाशीकरान्

त्वं भोगोन्द्र ! विलम्बसे किमु फणाभोगैः शनैर्वीजय ।

त्वं स्वर्वाहिणि ! किञ्च सिञ्च सलिलैरङ्गैः शिरीषोपमैः

सेवं शैलसुता कठोरमहसः कान्त्या पथि क्लाम्यति ॥१११॥

अनुकूलदक्षिणघृष्टशठभेदात् पतिश्चतुर्विधः । सार्वकालिकपराङ्मनापराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः । यथा ।

पृथ्वि ! त्वं भव कोमला दिनमणे ! त्वं शैत्यमङ्गीकुरु

त्वं वर्त्मन् ! लघुतां प्रयाहि पवन ! त्वं स्वेदमुत्सारय ।

• त्वमिवि । हे पीयूषमयूख ! शृङ्गारश्च ! त्वं शिलास्निग्धान् सुधाशीकरान् मुञ्चसि त्वजसि वर्षशीत्यर्थः, हे भोगोन्द्र ! सेव ! त्वं विलम्बसे किम् ? फणाभोगैः विस्तारितफणैरित्यर्थः शनैः मन्दं मन्दं बीजयं, किञ्च हे स्वर्वाहिणि ! मन्दाकिनि ! त्वं सलिलैः सिञ्च, शिरीषोपमैः शिरीषजलमन्दद्वयैः अङ्गैः उपलब्धिता सा रवं शैलसुता गौरी कठोरमहसः स्वर्त्यस्व कान्त्या किरण्येन पथि मार्गे क्लाम्यति क्लिद्यति । परिक्लाम्यतीति पाठान्तरम् । हरस्योक्तिरिवम् । मन्दैर्बलिक्रीडितं वस्तुम् ॥१११॥

पृथ्वीति । हे पृथ्वि ! त्वं कोमला भव, हे दिनमणे ! भास्कर !

त्वं येत्वं शीतलत्वम् अङ्गीकुरु, हे वर्त्मन् ! त्वं लघुतां लघुतां

साविध्यं कुरु दण्डकाननगिरे ! निर्गच्छ मार्गाद्वहिः
सीतासौ विपिनं मया सह यतो गन्तुं समुत्कण्ठते ॥११२॥

सकलनायिकाविषयसहजानुरागो दक्षिणः । यथा ।

अन्तःपुरे स्फुरति पद्मदृशां सहस्र-

मच्चिद्वयं कथय कुत्र निवेशयामि ।

इत्याकलय्य नयनाम्बुरुहे निमील्य

रोमाञ्छितेन वपुषा स्थितमच्युतेन ॥११३॥

भूयोनिःशङ्कतदोषोऽपि भूयोनिवारितोऽपि भूयः-
प्रश्रयपरायणो घृष्टः । स यथा ।

बद्धो हारैः करकमलयोर्द्वारतो वारितोऽपि

स्वापं बुद्ध्वा पुनरुपगतो दूरतो दत्तदृष्टिः ।

प्रयाजि गच्छ, हे पवन ! त्वं खेटं घर्षोटकम् उत्सारय हे,
दण्डकाननगिरे दण्डकारण्यभूधर ! त्वं मार्गात् पथः बहिः साविध्यं
स्थितिं निर्गच्छ प्राप्तुं किं मार्गाद् बहिःस्थितेति यावत्, यतः असौ
सीता मया सह विपिनं गन्तुं समुत्कण्ठते प्रवर्तते इत्यर्थः ।
रामस्थोक्तिरिवम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥११२॥

अन्तःपुर इति । अन्तःपुरे पद्मदृशां सरोजालोषां सहस्रोष्णा-
मिति शेषः सहस्रं स्फुरति विकस्यते । अचिद्वयं नेत्रयुगलं
ममेति शेषः कुत्र कस्यां पद्मदृशि निवेशयामि कथय । इति
आकलय्य विचिन्त्य अच्युतेन लप्यते नयनाम्बुरुहे नेत्रपद्मे निमील्य
रोमाञ्छितेन चिन्ताजनितपुलकोदुभेदवतेत्यर्थः वपुषा शरीरेण
स्थितम् । किं करोतु वराक इति भावः । वसन्ततिथकं वृत्तम् ॥११३॥

बद्ध इति । मया घृष्टः असौ काल इति शेषः हारैः कर-
कमलयोः बद्धः संवतः, द्वारतः द्वाराद् वारितः प्रवेष्टुं निविष्टोऽपि

• तस्योपान्ते कनकवलयं मुक्तमन्वेषयन्त्या

दृष्टो दृष्टः पुनरपि मया पार्श्वं एव प्रसुप्तः ॥११४॥

कामिनीविषयककपटपटुः शठः । स यथा ।

मौलौ दाम विधाय भालफलके व्यालिख्य पत्रावली

कैयूरं भुजयोर्विधाय कुचयोर्विन्यस्य मुक्तास्रजम् ।

विश्वास' समुपार्जयन् मृगदृशः काष्ठीनिवेशच्छलात्

नीविग्रन्थि सपाकरोति सृदुना हस्तेन वामभ्रुवः ॥११५॥

आचारहानिहेतुः पतिरूपपतिः । स यथा ।

शङ्काशृङ्खलितेन यत्र नयनप्रान्तेन न प्रेक्ष्यते

केयूरध्वनिभिर्विभेति चकितं नो यत्र वासिष्यते ।

दूरतः दूरात् दत्तदृष्टिः स्वस्वाभ्यन्तरनिवेशितदृष्टिः सन् स्वार्थं निर्दिष्टं
 समीति शेषः बुद्ध्या विज्ञाय पुनः उपगतः समीपमागतः, ततः
 तत्प्रोपान्ते शय्याप्रान्तदेशे सुक्तं त्वक्तं रक्षितमिति यावत् कनक-
 वलयम् अन्वेषयन्त्या सत्या पुनरपि पार्श्वे एव प्रसृप्तः निर्दिष्टः
 दृष्टः । सन्दाक्रान्ताष्टम ॥११४॥

मौलाविति । यामभ्युवः सुभ्युवः सृगदशः सृगाव्याः मौली
 दाम विधाय दाम्ना शिरोऽवधूतं लत्वेत्यर्थः भावफलके ललाटपट्टे
 पद्मावलीं व्याखिण्व पितृमित्येत्यर्थः भुजयोः केवूरम् अङ्गदं
 विधाय, कुचयोः स्तनयोः सुक्तासजं मौक्तिकं चारं विन्यस्य
 विश्वासं समुपार्जयन् सृष्टुना कोमलेन हस्तेन काञ्चीनिवेशयन्कात्
 रशनापरिधापनमियात् नीविष्यन्ति कटिवद्धवसनमिति भावः स्रपा-
 करोति स्त्रलवयति हृष्टः पतिरिति शेषः । यादृक्कविक्रीडितं यत्तम्
 ॥११५॥

यद्वेति । यत्नं यद्वाग्द्वयवितेन यद्वाग्द्वयं संयमितेन नयन-
प्राप्तेन कर्मापेक्षेत्यर्थः न प्रेक्षते नापेक्षयते, यत्नं केयूरध्वजिभिः

नो वा यत् शनैरलग्नदशनं विम्बाधरः पीयते
 नो वा यत् विधीयते स्मरहितं तत् किं रतं कामिनोः ॥१२६॥
 उपपत्तिरपि चतुर्धा । परन्तु तत्र शठत्वं नियतम् अनि-
 यतमित्यपरे । बहुलवेश्योपभोगरसिको वैशिकः । यथा ।
 काञ्चीकणत्कणितकोमलनाभिकान्तिं
 पारावतध्वनिविचित्रितकण्ठपालिम् ।
 उदुम्भान्तलोचनचकोरमनङ्गरङ्ग-
 माशास्महे किमपि वारविलासवत्याः ॥१२७॥
 वैशिकस्तु उत्तमाधममध्यमभेदात्तिविधः । दयितायाः
 भूयःप्रकोपेऽपि उपचारपरायण उत्तमः । यथा ।

विभेति शब्दानुसारेण कस्यापि लक्ष्यः भवामोति भयं जायते इति
 भावः, यत् चकिनं यथा तथा नो वा नैव आश्लिष्यते आश्लिष्यते,
 यत् वा अलग्नदशनं दन्तक्षतरहितं यथा तथा शनैः मन्दं मन्दं विम्बा-
 धरः नो वा पीयते, यत् वा स्मरहितं स्मरतमित्यर्थः नो विधीयते न
 कर्तुं शक्यते इत्यर्थः, कामिनोर्यूनोः तत् किं रतम् ? नैव रतमि-
 त्यर्थः, यद्वा तत् किं कुर्वितं रतमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम्
 ॥१२६॥

काञ्चीति । काञ्ची रयना तस्याः कणत्कणितेन भणत्कारे-
 थेत्यर्थः कोमला मनोघ्रा नाभिकान्तिः यस्मिन् तं, पारावतध्वनि-
 नेव विचित्रिता कण्ठपाली कण्ठनखी यस्मिन् तथोक्तं पारावत-
 शब्दसदृशशब्दविशेषशक्तिर्नामित्यर्थः, उदुम्भान्ते लोचने चकोरादिव
 यस्मिन् तादृशं, वारविलासवत्याः वाराङ्गनायाः किमपि लङ्कृत-
 रूपमिति भावः अनङ्गरङ्गं कामोदयस्व आशास्महे प्रार्थयामहे ।
 वसन्ततिब्बकं दत्तम् ॥१२७॥

चक्षुःप्रान्तमुदीक्ष्य पक्ष्मलदृश्यः शोणारविन्दश्चियं
 नोच्चैर्जल्पति न स्मितं वितनुते गृह्णाति वीटिं न वा ।
 तत्प्रोपान्तमुपेत्य किन्तु पुलकभ्राजत्कपोलद्युतिः
 कान्तः केवलमानतेन शिरसा मुक्तास्त्रजं गुम्फति ॥११८॥

प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति
 चेष्टया मनोभावं गृह्णाति स मध्यमः । यथा ।
 आस्यं यद्यपि हास्यवर्जितमिदं लास्येन हीनं वचो
 नेत्रे शोणसरोजकान्तिरुचिरे क्वापि क्षणं स्वीयताम् ।
 मालायाः करणोद्यमो मुकरिकारम्भः कुचाभोधरे
 धूपः कुन्तलधोरणीषु सुतनोः सायन्तनो दृश्यते ॥११९॥

चक्षुरिति । कान्तः पक्ष्मलदृश्यः वनकोमावृतचक्षुः प्रियायाः
 रति शेषः शोणं रक्तं यत् शरविन्दं पद्मं तस्य श्रीरिव श्रीरस्य
 तादृशं चक्षुःप्रान्तम् अपाङ्गम् उदीक्ष्य दृष्ट्वा चक्षुः न जल्पति नाक्ष-
 पति, स्मितं न वितनुते, वीटिं तस्मिन् न वा गृह्णाति, किन्तु
 तत्प्रोपान्तं शय्याप्रान्तदेशम् उपेत्य प्राप्य पुलकेन भ्राजन्ती कपो-
 लयोः द्युतियस्य तथाभूतः सन् खानतेन खानतेन शिरसा केवलं
 मुक्तास्त्रजं मुक्ताहारं गुम्फति रचयति रोदित्तीति भावः । शार्दूल-
 लङ्किकाङ्कितं वृत्तम् ॥११८॥

आस्यमिति । यद्यपि इदम् आस्यं वटनं हास्यवर्जितं, वचः
 लास्येन विश्वसविशेषेणेति भावः हीनं वर्जितं, नेत्रे नयने शोणं
 रक्तं यत् सरोजं तस्यैव कान्त्या प्रभया रुचिरे मनोहरे, तथापि
 क्वापि क्षणं स्वीयतां किञ्चित्कालं अस्याः सन्निधावगत्या विश्व-
 स्यतामिति यावत् । सुतनोः सुन्दर्याः अस्याः मालायाः करणो-
 द्यमः रचनाचेष्टितं कुचाभोधरे स्तनकुम्भे मुकरिकारम्भः मुकरा-
 लित्पत्रावधोर नभिसमर्थः तथा कुण्डलधोरणीषु केशवेषु सायन्तनः

भयङ्गपालजाशून्यः कामक्रीडायाम् अकृतकल्याविचारोऽर्धमः । स यथा ।

उदयति हृदि नैव यस्य लज्जा
न च करुणा न च कोऽपि भीतिलेशः ।
वकुलमुकुलकोपकीमलां मां
पुनरपि तस्य करे न पातयेथाः ॥१२०॥
मानी यथा ।

वाच्याकृतपरायणं तव वचो वज्रोपमेयं मनः
श्रुत्वा वाचमिमामपास्य विनयं व्याजादहिः प्रस्थिते ।
प्रातर्वीतविलोकने परिहृतालापे विवृत्तानने
प्राणेशे निपतन्ति हन्त क्षपणा वामभ्रूवो दृश्यः ॥१२१॥

रूपः दृश्यते । मायादिचरनया अस्याः मन्मथोद्यमः प्रकाश्यते
तदस्याः कोपा न चिरादेति भावः । जानन् प्रति-नायिकासख्या
अस्ति तस्यम् ॥११६॥

उदयतीति । यस्य हृदि लज्जा नैव, करुणा न च कोऽपि
भीतिलेशः भयविन्दुः न च उदयति, पुनरपि तस्य करे वकुल-
मुकुलस्य कोपवत् कोमलां मां न पातयेथाः नार्पय । सखीं प्रति
नायिकाया अस्तिः । पुष्पतापराट् ॥१२०॥

वाञ्छेति । तव वचः वाच्या यत् आकृतम् अभिप्रायः तत्परायणं
तत्प्रवचं वाच्याप्रणयप्रकाशनं तव वचः न तु आन्तरप्रणयपरमिति
भावः, मनः वज्रोपमेयम् अतिकर्ठनमित्यर्थः, अतः ते इमां
वाचं श्रुत्वा विनयम् अपास्य त्यक्त्वा *प्राणेशे कान्ते प्रातः वीत-
विलोकने त्यक्ताविलोकने त्वां प्रति अकृतदृष्टिलेपे इति यावत् परि-
हृतालापे त्यक्तालापे विवृत्तानने पराट्मुखे सति व्याजात् खडात्
वहिः प्रस्थिते प्रचलिते सति वामभ्रूवः तवेति शेषः क्षपणाः

वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमश्चतुरः । चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा ।

कान्ते कनकजम्बीरं करे किमपि कुर्वति ।

आगारलिखिते भानौ विन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥१२२॥

वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा ।

तमोजटाले हरिदन्तराले

काले निशायां तव निर्गतायाः ।

तटे नदीनां निकटे वनानां

घटेत शतोदरि ! कः सहायः ॥१२३॥

प्रोषितपतिरूपपतिः वैशिकश्च भवति । क्रमेणोदा-
हरणानि यथा ।

ऊरु रम्भा दृगपि कमलं शैवलं केशपाशो

वक्त्रं चन्द्रो लपितममृतं मध्यदेशो मृणालम् ।

दीनाः दृष्टयः 'कल खेदे निपतन्ति । दृष्ट्वा नायिकां प्रत्युक्तिः ।

यादृक् च विप्रोद्धितं दत्तम् ॥१२॥

कान्ते इति । कान्ते किमपि कनकजम्बीरं मौख्ये जम्बीराख्य-
फलविशेषं घुरतोत्सवस्त्वचकमिति भावः करे कुर्वति सति इन्दु-
मुखी कामिनीति शेषः आगारलिखिते गृहचित्रिते भानौ सूर्यो
सूर्य्य प्रतिगतादित्यर्थः विन्दुं ददौ व्याख्यादयामासिति यावत् ।
एतेन रजन्यां घुरतोत्सवो भवितेति सूचितं नायिकयेति भावः ।
अतुष्टुष्टम् ॥१२॥

तम इति । हे शतोदरि ! ऊरुदरि ! हरिदन्तराले दिग-
न्तरे तमोजटाले अन्धकारार्धते इति यावत् निशायां काले नदीनां
तटे वनानां निकटे निर्गतायाः तव कः सहायः घटेत ? न को-
ऽपीत्यर्थः, तस्मात् सया सह रमस्वति भावः । उपजातिदत्तम् ॥१२॥

ऊरु इति । यस्याः कान्ताया इति शेषः ऊरु रम्भा कदम्बी-

नाभिः कूपो बलिरपि सरित् पङ्क्तवः किञ्च पाणि-

यस्याः सा चेदुरसि न कथं हन्त ! तापस्य शान्तिः ॥१२४॥

यान्त्याः सरः सलिलकेलिकुतूहलाय

व्याजादुपेत्य मयि वर्त्तन्ति वर्त्तमाने ।

अन्तःस्मितद्युतिचमत्कृतदृक्तरङ्गै-

रङ्गीकृतं किमपि वामदृशः स्मरामि ॥१२५॥

अधृतपरिपतन्निचोलबन्धं

मुषितनकारमवक्रदृष्टिपातम् ।

प्रकटितहसितमुन्नतास्यपद्मं

पुरसुदृशः स्मरचेष्टितं स्मरामि ॥१२६॥

सम्प्र इत्यर्थः, इमपि नेत्रमपि बभलं, केशपाशः शैवलं जलनीली,
वक्त्रं वदनं चन्द्रः, लपितं वचनम् अस्मृतं, मध्यदेशः कटिदेशः
सृणालं, नाभिः कूपः, बलिः मध्यदेशरेखात्ययमित्यर्थः अपि सरित्
नदी, किञ्च पाणिः पङ्क्तवः, सा कान्ता चेत् यदि चरसि वक्षसि
स्यादिति शेषः तदा तापस्य शान्तिः कथं न भवेदिति शेषः हन्त
खेदे । मन्दाकान्ताद्युत्तम् ॥१२४॥

यान्त्या इति । व्याजात् जलात् वर्त्तन्ति मार्गे चपेत्य मयि
वर्त्तमाने सति सलिलकेलिकुतूहलाय जलक्रीडोत्सवाय सरः
यान्त्याः सञ्चान्त्याः वामदृशः वामनयनायाः अन्तःस्मितस्य आन्तर-
हसितस्य द्युत्या चमत्कृताः विचित्रिताः ये दृशा तरङ्गाः तैः
किमपि अनिर्वचनीयम् अङ्गीकृतं स्मरामि । वचनतिलकं दृष्टम् ॥१२५॥

अधृतेति । पुरसुदृशः पुराङ्गनायाः अधृतः अतएव परि-
पतन् स्खलन् निचोलबन्धः नीविबन्धः यस्मिन् तत्, मुषितः हृतः
नकारो निषेधवाचकः शब्द इति भावः यस्मिन् तथोक्तं प्रतिषेध-

अनभिज्ञनायको नायिकाभाषो यथा ।

शून्ये सद्गनि योजिता बहुविधा भङ्गी वने निर्जने

पुष्पव्याजमुपेत्य निर्गतमथ स्फारीकता दृश्यः ।

ताम्बूलाहरणच्छलेन विहितौ व्यक्तौ च वचोरुहा-

येतेनापि न वेत्ति दूति ! कियता यत्नेन संज्ञास्यति ॥१२७॥

न च नायिकाया इव नायकस्यापि ते ते भेदाः सन्तीति न वाच्यम् अस्या अवस्थाभेदेन भेदाः । अस्य च स्वभावभेदेन भेदा इति विशेषात् । अनुकूलत्वं, दक्षिणत्वं, धृष्टत्वं, शठत्वमिति चत्वार एव नायकानां स्वभावाः । अन्यच्च अवस्थाभेदेन यदि नायकानां भेदः स्यात् तदा उक्तविप्रलब्धखण्डितादयोऽपि नायकाः स्वीकर्तव्याः । तथाच सङ्केतव्यवस्थायां स्त्रीणामनागमने अन्यसम्भोगाशङ्काविषयत्वे अन्यसम्भोगचिह्नितत्वं वा नायकानामपि स्यात्

वचनरहितमित्यर्थः, अथक्कः सरलः दृष्टिपातः यस्मिन् तथाभूतं, प्रकटितम् आविष्कृतं ज्ञातं यस्मिन् तथोक्तम्, उद्धतम् आस्पृष्टम् सुखकमलं यस्मिन् तथाविधं अरच्येदितं अरामि । पुष्पितायाः दृष्टम् ॥१२६॥

शून्ये इति । हे दूति ! शून्ये निर्जने सद्गनि गृहे बहुविधा भङ्गी विश्वमविशेषः योजिता कृता, निर्जने वने पुष्पव्याजं पुष्पवदनच्छवम् अपेत्य कृतेति यावत् निर्गतम्, अथ किन्तु दृश्यः स्फारीकताः विशाखीकता इत्यर्थः, ताम्बूलाहरणच्छलेन वचोरुहौ कृषौ च व्यक्तौ प्रकटौ विहितौ कृतौ सवेति शेषः एतेनापि न वेत्ति न बुध्यते सदाशयमिति कृतञ्चेति शेषः, अतः कियता यत्नेन संज्ञास्यति सम्यक् वेत्स्यति ? शार्दूलविश्रीकृतं दृष्टम् ॥१२७॥

न तु नायिकानां, ताः प्रति तदुद्भावे रसाभासतापत्ति-
रिति । तेषाञ्च पीठमर्दविटचेटकविद्रूपकभेदाद्यतुर्विधाः ।

कुपितस्त्रीप्रसादकः पीठमर्दकः । स यथा ।

कोऽयं कोपविधिः प्रयच्छ करुणागर्भं वचो जायतां

पीयूषद्रवदीर्घिकापरिमलैरामोदिता मेदिनी ।

आस्तां वा स्पृहयालु लोचनमिदं व्यावर्त्तयन्ती मुहु-

र्धस्मै कुप्यसि तस्य चैव सुतपोवृन्दानि वन्दामहे ॥१२८॥

नमोऽस्यैवोऽप्ययमेव । कामतन्त्रकलाकोविदो विटः ।

स यथा ।

आयातः कुसुमेश्वरोऽपि जयते सर्वेश्वरो मारुतो

भृङ्गः कूजति भैरवो न निकटं प्राणेश्वरो मुञ्चति ।

एतं सिद्धरसाः प्रसूनविशिखो वैद्याऽद्य वैद्यात्सवो

मानव्याधिरसौ कुशोदरि ! कथं त्वच्चेतसि स्थास्यति ॥१२९॥

कोऽयमिति । अयं कोपविधिः मानावलम्बनमित्यर्थः कः ?

करुणागर्भं सदयमित्यर्थः वचः प्रयच्छ, मेदिनी पृथिवी पीयूष-

द्रवदीर्घिकायाः अमृतसरमय्याः सरस्या इत्यर्थः परिमलैः सौरभैः

आमोदिता चङ्गासिता जायताम् स्पृहयालु सलण्डमित्यर्थः

लोचनम् आस्तां तिष्ठत वा, मुहुः पुनः पुनः इदं लोचनं व्याव-

र्त्तयन्ती विपूर्ययन्ती सती यस्मै कुप्यसि, तस्य सुतपोवृन्दानि

शोभनानि तदासि एव वन्दामहे प्रशंसामः । वृङ्गानि तपोवि-

तेन कृताभीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥१२८॥

आयात इति । हे कुशोदरि ! कुसुमेश्वरः वसन्त इत्यर्थः

आयातः उपस्थितः, सर्वेश्वरः सर्वजीवन इत्यर्थः मारुतः अपि

जयते सर्वैकशेषं वर्त्तते, भृङ्गः भैरवः भयङ्करः सन् कूजति

सन्धानचतुरष्टकः । यथा ।

सा चन्द्रसुन्दरमुखी स च नन्दसूनु-
 देवात् निकुञ्जभवनं समुपाजगाम ।
 तत्रान्तरे सहचरस्तरणौ कठोरे
 पानीयपानकपटेन सरः प्रतस्थे ॥१३०॥
 अज्ञादिषैकत्यैर्हास्यपरो विदूषकः । यथा ।
 आनीय नीरजमुखीं शयनोपकण्ठ-
 मुत्कण्ठितोऽस्मि कुचकञ्चुकमोचनाय ।
 तत्रान्तरे मुहुरकारि विदूषकेण
 प्रातस्तनस्तरणकुक्कुटकूटनादः ॥१३१॥

स्ननात्, प्राणेश्वरः कालः निकटं वाग्निध्वं न सुहृत्, एते वसन्तादयः
 सिङ्गरसाः प्रसिद्धोपधानि, वेद्यः मनोगम्यः उत्सवो यस्य तथा-
 भूतः प्रसूनविशिखः कामः वेद्यः चिकित्सकः, अतः अद्य तव चेत्तसि
 असौ मानव्याधिः कथं स्वास्थ्यं ? नैव स्वात् शक्यतोत्तर्यः ।
 गार्दूलविष्ठीडितं वृत्तम् ॥१३८॥

येति । चन्द्रसूनु सुन्दरमुखी सा राज्ञेति भावः, स च नन्द-
 सूनुः कण्वः देवात् निकुञ्जभवनं समुपाजगाम । तत्र अन्तरे अश्व-
 काये सहचरः कश्चित् गोपवाक्य इति भावः तरणौ सूत्र्यौ
 कठोरे तीक्ष्णकिरणवर्षिणीति यावत् मध्याह्नकाले इति भावः
 पानीयपानं अजपानमेव कपटं हलं तेन सरः प्रतस्थे । वसन्त-
 तिलकं वृत्तम् ॥१३०॥

आनीयेति । नीरजमुखीं पद्ममुखीं शयनोपकण्ठं शय्याप्रान्तम्
 आनीय कुचकञ्चुकस्य स्नावरणस्य मोचनाय उत्कण्ठितः उत्सुकः
 प्रवृत्त इति यावत् अस्मि । तत्रान्तरे तस्मिन्तरसरे विदूषकेण वृत्तं

स्नेदस्तम्भोऽथ रोमाञ्चो स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्विका गुणाः ॥ यथा ।

भेदो वाचि दृशोर्जलं कुवतटे स्नेदः प्रकम्पोऽधरे

पाण्डुर्गण्डतटी वपुः पुलकितं लीनं मनस्तिष्ठति ।

आलस्यं नयनाश्रयं चरणयोः स्तम्भः समुज्जृम्भते

तत् किं राजपथे कथोदरि ! दृशोर्जातोऽतिथिः केशवः १३२

रतिस्थायिभावः शृङ्गारः । स च द्विविधः, सम्भोगो
विप्रलम्भश्च । सम्भोगो यथा ।

वियति विलोलितजलदः स्फुरति कूजति कपोतो निरन्तरम् ।

निपतति तारका समान्दोलयति वीचिरमरनद्याः ॥१३३॥

पुनः पुनः प्रातस्तनः प्रातःकालीनः तरुणकुक्कुटानां युवककुक्कुटानां
कूटस्थ भ्रमृहस्त नाटः अकारि कृतः । वसन्ततिलकं हस्तम् ॥१३१॥

भेद इति । हे कथोदरि ! वाचि भेदः वचनसूत्रजनमित्यर्थः,
दृशोर्जलयोः जलम् अश्रुपात इत्यर्थः, कुवतटे स्नानाभोगे स्नेदः,
अधरे प्रकम्पः, गण्डतटी कपोलदेयः पाण्डुः, वपुः शरीरं पुलकितं
रोमाञ्चितं, मनः लीनं निस्तब्धं तिष्ठति, आलस्यं आश्रयं नयनाश्रयं
नयनयोः आश्रितमित्यर्थः, चरणयोः स्तम्भः समुज्जृम्भते गतो अज-
सतेत्यर्थः, तत् तस्मात् राजपथे केशवः कथाः किं दृशोः नयनयोः
अतिथिः जातः ? कण्ठदर्शनेन तरेदृशो अवस्था जाता ? इति
यावत् । शाट्वीजविक्रीडितं हस्तम् ॥१३२॥

विद्यतीति । वियति आकाशे विखलितः अपलः जलदः मेघः
स्फुरति राजते, कपोतः निरन्तरं कूजति शब्दावधे, तारका भ्रमृहस्तं
निपतति च, अमरनद्याः समान्दोलयति वीचिरमरनद्याः समान्दोलयति
सख्यं प्रस्फुरतीत्यर्थः । सम्भोगाभोगोऽवधिति काव्येति प्रति कण्ठ-
विद्वत्किरियम् आख्यायितम् ॥१३३॥

विप्रलम्बो यथा ।

प्रादुर्भूते नवजलधरे त्वत्पथं द्रष्टुः कामाः

प्राणाः पङ्केरुहदलद्वयः कण्ठदेशं प्रयान्ति ।

अन्यद् ब्रूमस्तव मुखविधुं द्रष्टुमुद्धीय गन्तुं

वचः पक्षं सृजति विधिना पक्षवस्य क्लृप्तेन ॥ १२४ ॥

अभिलाषस्तथा चिन्ता स्मृतियः गुणकीर्तनम् ।

उद्देगय विलापय उन्मादो व्याधिरिव च ।

जडतादर्शनान्येता दशावस्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥

सङ्गमेच्छाभिलाषः । यथा ।

तस्यां सुतनुसरस्यां चेतो नयनञ्च तथा निष्पतितम् ।

चेतो गुरु च निमग्नं लघु नयनं सर्वतो भ्रमति च ॥ १२५ ॥

दर्शनसम्भोगयोः प्रकारभावना चिन्ता । यथा ।

प्रादुर्भूत इति । नवजलधरे प्रादुर्भूते उत्पिते इति त्वत्पथं तव
स्वानं द्रष्टुः कामाः पङ्केरुहदलद्वयः पद्मपत्रायाः प्राणाः कण्ठ-
देशं प्रयान्ति व्यागच्छन्ति । अन्यत् अपरं ब्रूमः कथयामः तव
मुखविधुं मुखचन्द्रं द्रष्टुं पक्षवस्य क्लृप्तेन विधिना वचः उरस्वसम्
उद्धीय गन्तुं पक्षं सृजति रचयति । वक्षसि पक्षवदानेन विरह-
तापशान्तिः क्रियते इति प्रसिद्धिमाश्रित्य अपङ्गुतिरवहारोऽत्र
सङ्कटते इति बोध्यम् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १२४

तस्याभिति । तस्यां सुतनुसरस्यां सुभाक्तीरुपशरधि चेतः चित्तं
नयनञ्च तथा निष्पतितं किन्तु गुरु च भारपत् चेतः निमग्नं, लघु नयनं
सर्वतः समन्ताद् भ्रमति च तस्याः सर्वाङ्गेषु विहरतीति भावः ।
आख्यातं, यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश
द्वितीये पञ्चदश चतुर्थीये सार्धेति तल्लक्षणम् ॥ १२५ ॥

मया विधेयो मुहुरय तस्मिन् कुञ्जोपकण्ठे कलकण्ठनादः ।
राधा मधौ विभ्रममावहन्ती कुर्वीत नेत्रोत्पलतोरणानि ॥ १३६ ॥

प्रियायाः चेष्टाद्युद्बोधसंस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । यथा ।
रामो लक्ष्मणदीर्घदुःखचकितो नाविष्करोति व्यथां
श्वासं नोष्णतरं जहाति सलिलं धत्ते न वा वक्षुषि ।
वातावर्त्तं विवर्त्तमानदहनक्रूरैरनङ्गज्वरैः

क्षामः किन्तु विदेहराजतनयां भूयः स्मरन् वर्त्तते ॥ १३७ ॥

विरहकालीनकान्ताविषयकप्रशंसाप्रतिपादनं गुण-
कीर्त्तनम् । यथा ।

संस्पर्शः स्तनसंस्पर्शी वीक्षणं रत्नवीक्षणम् ।

तस्याः कलिकलालापसमयः समयः सखे ! ॥ १३८ ॥

मयेति । अथ मधौ वसन्ते मया तस्मिन् कुञ्जोपकण्ठे निकु-
ञ्जोपान्ते मुहुरः पुनः पुनः कलः मधुरः कण्ठनादः कण्ठस्तरः विधेयः
वेष्पुनिनटेन सङ्कोतं कार्यमिति यावत्, राधा विभ्रमं विद्यासम्
आवहन्ती प्रकटवन्ती मती नेत्रोत्पलतोरणानि नयनरूपोत्पल-
तोरणसज्ज इत्यर्थः कुर्वीत करोतु । उपजातिदत्तम् ॥ १३६ ॥

राम इति । रामः लक्ष्मणस्य दीर्घदुःखेन शक्तस्त्ववेधजनितेनेति
भावः चकितः विमूढः सन् व्यथाम् आन्तरं दुःखं न आविष्करोति
न प्रकटयति, उष्णतरं श्वासं न जहाति सञ्चति, वक्षुषि सलिलं न
वा धत्ते न वा रोदितोत्यर्थः, किन्तु विदेहराजतनयां सीतां भूयः
पुनः पुनः स्मरन् वातावर्त्तनं वायुसञ्चारेण विवर्त्तमानः प्रज्वलन्
यो दहनः अग्निः तद्वत् क्रूराः दारुणाः तैः अनङ्गज्वरैः क्षाम-
सन्तापैः क्षामः क्षीयः दग्ध इति भावो वर्त्तते तिष्ठति । शार्दूल-
विक्रीडितं दत्तम् ॥ १३७ ॥

संस्पर्श इति । हे सखे ! तस्याः संस्पर्शः स्तनयोः संस्पर्शः

विषयजन्यदुःखकामक्लेशजनितसकलविषयकहेयता-
ज्ञानम् उद्देगः । यथा ।

गरलदुमकन्दमिन्दुविम्बं क्रीडावारिजवारणो वसन्तः ।

रजनी स्मरभूपतेः कृपाणी करणीयं किमतः परं विधातः ! १३८

प्रियाश्रितकाव्यनिकव्यवहारः प्रलापः । यथा । कल्प-
नायाः कारणमन्तःकरणविक्षेपः । तस्य च निदानमुक्तगृह्य ।

अर्द्धमुद्दीचयं चक्षुरर्द्धसम्मीलनं मनः ।

अर्द्धसंस्पर्शनः पाणिरथ मे किं भविष्यति ॥ १४० ॥

श्रीकृष्णसन्तापादिकारितमनोविपर्ययाससमुत्थितप्रिया-
श्रितवृथाव्यापार उक्तादः । व्यापारः कायिको वाचिकश्चेति ।

स्तनसंस्पर्शेन यादृशं सुखं तस्याः शरीरस्पर्शेन तादृशं सुखं स्तन-
संस्पर्शे दूरे तिष्ठत्विति भावः । वीक्ष्यम् व्यवलोकनं रत्नानां वीक्ष्यं
रत्नवीक्षणे यादृशं आनन्दः तस्याः वीक्ष्ये तादृश इति भावः ।
क्षिप्रिक्कलावाः निधुवनक्रीडायाः व्याजापस्य समयः सनयः अन्यः
समयः विपक्ष इति भावः । अलुप्तुवृत्तम् ॥ १३८ ॥

गरलेति । हे विधातः ! इन्दुविम्बं चन्द्रमण्डलं गरलद्रुमस्य
विषवृक्षस्य कन्दं मूलमिच्छयः, वसन्तः क्रीडावारिजानां नीज-
यद्यानां वारणः प्लवन इत्यर्थः, रजनी रात्रिः स्मरभूपतेः काम-
भूपतेः कृपाणी तजवारः, अतः परम् रदाने किं करणीयम् ?
चन्द्रविम्बादयः नितरासहोपकाः । कुतः कथं मनसः शान्तिर्विधेयेति
शान्तिनोदक्तिः । १३८ ॥

अर्द्धमिति । अद्य मे मम पशुः अर्द्धम् उद्दीचयम् उत्तान-
दर्शनं, मनः अर्द्धसम्मीलनम् अर्द्धसङ्गितं प्रायेण विवृण्वमिति भावः,
पाणिः शरः अर्द्धसंस्पर्शः समस्तसंस्पर्शानरहित इति यादृश

कायिको यथा ।

प्रतिफलममृतांशोः प्रेक्ष्य कान्तो मृगाश्या
सुखमिति परिहासं कर्तुमभ्युद्यतोऽभूत् ।

अथ शिथिलितवाचो मानमाशङ्क्य तस्याः
स्मरति पुलकभाजा पाणिपङ्केरुहेष ॥ १४१ ॥

वाचिको यथा ।

किं रे विधो ! मृगदृशो सुखमद्वितीयं ?
कन्दर्प ! दृष्यसि हृथा दृशमृत्पलैस्ते ? ।
अङ्गारमावहसि भृङ्ग ! तनूर्न तादृक् ?
तस्यास्तथा विलसितं नहि चेक्षणीयम् ॥ १४२ ॥

पाणिना किं स्मृणामीति न सस्यक् शायते इति भावः, अतः
किं भविष्यति इति न जाने इति शेषः । अमृतदुःखतम् ॥१४०॥

प्रतिफलमिति । कान्तः मृगाश्याः सुखम् अमृतांशोचन्द्रस्य
प्रतिफलं प्रतिविम्बम् इति प्रेक्ष्य परिहासं कर्तुम् अभ्युद्यतः
महत्तः अभूत् । अद्यानन्तरं शिथिलिता वाक् यथा तथाभूतायाः
तस्याः मृगाश्याः मानम् आशङ्क्य मत्वा पुलकभाजा रोमाञ्चितेन
पाणिपङ्केरुहेष्य करकमलेन स्मरति मृगाशोमिति शेषः सान्त्वनाद्य-
मिति भावः । माहिनीवृत्तं, ननमलययुतेयं माहिनी भोगिनीकै-
रिति तद्वचन्यात् ॥१४१॥

किमिति । रे विधो ! अन्त ! मृगदृशो मृगाश्या अद्वितीयं
निरूपनं सुखं किं निरर्थकं • दृष्यसि । हे कन्दर्प ! काम !
दृशं नयनं तस्या इत्यर्थः, ते तव उत्पलैः निरूपयः किं हृथा दृष्यसि
अद्वये ? हे भृङ्ग ! अमर, ! अङ्गारम् आवहसि करोमि इति सन्तं,
तथा ते तव तादृक् तादृशी मृगाश्या इव तद्वः वरीरपरिपश्यं
मासीति शेषः । तस्यास्तथा प्रविष्टं विवर्धितं हि निश्चितं न च पुनः

मदनवेदनासमुत्पत्त्यापकार्यादिदोषो व्याधिः । तथा ।
 कोदण्डाद् विशिखो मनो निविशते कामस्य तस्या अपि
 भ्रूवक्षी नयनाञ्चलं मनसिजो वासः समुन्मीलति ।
 इत्थं साम्यविधौ तयोः प्रभवति स्वामी तथा सिद्धतां
 तन्मानस्तनुतां क्रमादतनुतां नैषा यथा गच्छति ॥ १४२ ॥
 विरहव्यथा निष्कारणसत्वे बन्धजीवनावस्था जडता । यथा ।
 पाणिर्नीरवकङ्कणः स्तनतटी निष्कम्पमानांशुका
 दृष्टिर्नयलतारका समभवद् ध्वस्तांशुकं कुण्डलम् ।

देवलोचनम् इदं पुनरपि दमां किं ब्रूयामोति भावः । वसन्ततिशये
 उक्तम् ॥ १४२ ॥

कोदण्डादिति । कामस्य कोदण्डात् धनुषः विशिखः शरः
 तस्याः मनः निविशते प्राविशति, तस्या अपि भ्रूवक्षी नयनाञ्चलं
 नेत्रप्रान्तम् अपाकृषित्वर्थः निविशते, अपाकृष्यन्निस्कीर्णं तस्या
 भ्रूवक्षीति भावः । यत्र मनसिजः कामः पशन् सन् इत्यर्थः समुन्मी-
 लति व्यापिर्भवति । इत्थं ययोः कान्तामनसिजयोः साम्यविधौ
 यथा मनसिजस्तद्विशिष्ये निविशते तथा मनसिजस्यापि शरस्तन्मनसि
 निविशते इत्येवं सादृश्यविधाने स्वामी प्रियः तथा प्रभवति कर्तुं
 शक्नोति यथा तस्या मानः सिद्धतां साफल्यं सद्धतां प्राप्नोति यथा न
 एषा कान्ता क्रमात् कालान्वयक्रमेणेति यावत् अतनुताम् अमकृतां
 न गच्छति न प्राप्नोति यथा न विद्यते दाम् यावत् । आश्रितः
 कान्तायाः मानस्य सम्मानरूपेण सन्तोषः कर्तव्यमिति भावः ।
 यादृक्पवित्रीकृतं उक्तम् ॥ १४३ ॥

पाणिर्दिति । पाणिः करः नीरवः किञ्चिद्भूः अननुकाररहित
 इति यावत् कङ्कणो यत्र तन्मनः, स्तनतटी निष्कम्पमानम्
 अशुभं, वसनं वस्त्रं तयोस्तयोः दृष्टिः निष्कला तारका यस्यां तस्या

चित्रार्पितया समं मृगदृशीर्भेदो भवेन्नो यदि
 त्वन्नामस्मरणेन कोऽपि पुनःकारम्भः समुज्जृम्भते ॥ १४४ ॥
 स्वप्नचित्तसाक्षाद्भेदात् दर्शनं त्रिधा । स्वप्नदर्शनं यथा ।
 मुक्ताहारं न च कुचगिरिः कङ्कणं नैव हस्तात्
 कर्णात् स्वर्णभरणमपि वा नीतवान्नैव रागात् ।
 आहो स्वप्ने वकुलकुसुमं भूषणं सन्दधानः
 कोऽयं चौरा हृदयमहरत् तन्नि ! तन्न प्रतीमः ॥ १४५ ॥
 चित्रदर्शनं यथा ।
 नीवीं हृन्दुरासजं विलिखेन्नखेन
 दन्तच्छदश्च दशनेन दशेदकस्मात् ।

भूता, कुण्डलम् भूषणः यंशुः किरणः यस्य तादृशं रोलनराहित्यादिति
 भावः समभवत्, व्यतः चित्रार्पितया आलेख्यनिहितया समं
 मृगदृशः स्नायः का भेदः भवेत् नैव कश्चिद्व्यर्थः यदि तव नाम-
 स्मरणेन कोऽपि पुनःकारम्भः रोमाञ्छेदयः नो समुज्जृम्भते नोदेति ।
 केवलं रोमाञ्च एव लभयोर्भेदक इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ १४४ ॥

मुक्ताहारमिति । हे तन्नि ! कथाङ्ग ! सखीति शेषः कोऽयं
 चौरः कुचगिरिः स्तनश्रेयात् मुक्ताहारं न च, हस्तात् कङ्कणं नैव,
 कर्णात् स्वर्णभरणं कुण्डलादिकमिति यावत् नैव नीतवान् केवलं
 रागात् अन्तरागादिति यावत् स्वप्ने वकुलकुसुमं भूषणं सन्दधानः
 सन् आहो आश्चर्यं हृदयमेव अहरत्, तं न प्रतीमः न जानीमः ।
 मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १४५ ॥

नीवीति । नीवीं वटिषन्त्यवधनं हरेत् सख्ययेत्, नखेन चरसिद्धं
 कानं विलिखेत्, दशनेन ककशात् ग्रहणा दन्तच्छदं दशेत्, दन्तम्

इत्थं पटे विलिखितं प्रविलोक्य कान्तं

वाला पुरेव न जहार विहारशङ्काम् ॥ १४६ ॥

साचादृश्यं यथा ।

चेतस्त्वं चलतां व्रज प्रियसखि व्रीडे ! न मां पीडय

भ्रातर्मुञ्च दृष्टो निमेष ! भगवन् काम ! क्षणं क्षम्यताम् ।

वर्हं मूर्ध्नि च कर्णयोः कुवलयं धेनुं दधानः करे

सोऽयं लोचनगोचरो भवतु मे दामोदरः सुन्दरः ॥ १४७ ॥

माध्वीकस्यन्दसन्दोहसुन्दरीं रसमञ्जरीम् ।

कुर्वन्तु कवयः कर्णभूषणं कृपया मम ॥ १४८ ॥

एतच्छ्रुत्वा कान्तं पटे विलिखितं प्रविलोक्य दृष्ट्वा वाला सुगन्धा कान्ता
पुरेव पूर्ववत् एतादृशचित्तदर्शनात् पूर्वमेवेत्यर्थः विहारशङ्कां
सुरतशङ्कां न जहार न तत्त्वालं समधिकं शङ्किताभूदिति यावत् ।
वसन्तिवचनं वृत्तम् ॥ १४६ ॥

चेत इति । हे चेतः ! त्वं चलतां व्रजवताम् अधीरतां व्रज
गच्छ सततसुकं भवेति युष्यत्, हे प्रियसखि व्रीडे ! जञ्जे !
मां न पीडय न प्रतिवधानेति यावत्, भ्रातः निमेष ! दृष्टो नव-
नानि सुखं त्वजः निनिमेषम् अलोकयामीति भावः । भगवन्
काम ! क्षणं क्षम्यतां मां न प्रहृष्टं प्रहृष्टजनितमूर्च्छया दर्शना-
सम्भवादिति भावः । मूर्ध्नि शिरसि वर्हं मयूरपिच्छं कर्णयोः
कुवलयं मोक्षोत्पलं करे च चेतुं दधानः सोऽयं सुन्दरः मनोहरः
दामोदरः कृष्णः मे मम लोचनगोचरः दृष्टिविषयः भवतु । शार्दूल-
खिलीकृतं वृत्तम् ॥ १४७ ॥

माध्वीकेति । कवयः कृपया माध्वीकस्य मधुनः स्यन्दसन्दोहः
स्वापसङ्गतः तद्वत् सुन्दरी मनोहारिणी तां मे मम रसमञ्जरीं कर्ण-
भूषणं कर्णयोः शार्दूलपिच्छं मयूरपिच्छमिति भावः । कवयः कृपया ॥ १४८ ॥

तातो यस्य जनेश्वरः कविकुलालङ्कारचूडामणि-
 र्देशो यस्य विदेहभूः सुरसरित्स्यन्देन संवेष्टिता ।
 पद्येनात्मकतेन तेन कविना श्रीमानुना बोधिता
 वाग्देवीश्रुतिपारिजातकुसुमस्रङ्गाकरी मञ्जरी ॥१४८॥
 इति श्रीमहामहोपाध्यायभानुदत्तमिश्रविरचिता
 रसमञ्जरी समाप्ता ।

विद्यासुन्दरम् ।

कालिन्दीतटसन्निधावुपवने गोपाङ्गनालिङ्गन-
 क्रोड़ाकर्षणचुम्बनादिरसितः संमूर्च्छितो वेणुना ।

तात इति । कविकुलस्य अलङ्कारचूडामणिः शिरोभूषणभूत
 इत्यर्थः जनेश्वरः यस्य तातः पिता, सुरसरितः गङ्गाद्याः
 स्यन्देन प्रवाहेण संवेष्टिता गङ्गातीरवर्तिनीत्यर्थः विदेहभूः मिथिला-
 भूमिः यस्य देशः जन्मस्थानमित्यर्थः, तेन कविना श्रीमानुना
 आत्मकतेन स्मरचितेन पद्येन वाग्देव्याः सरस्वत्याः श्रुतेः कर्णस्य
 यत् पारिजातकुसुमं तस्य स्रङ्गाकरी ततोऽपि वसन्तकारिणीति
 भावः मञ्जरी रसस्तेति शेषः बोधिता द्यापिता प्रकटितेत्यर्थः ।
 यादृक्कविक्रीडितं वृत्तम् ॥१४८॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासुन्दरमहोपाध्यायेण कृता

रसमञ्जरीव्याख्या समाप्ता ।

काचिन्दीति । काचिन्द्याः वृत्तनावाः तटस्य वसिषी उपवने
 गोपाङ्गनानाम् काचिङ्गनं क्रोड़ाकर्षणचुम्बनं आदि येषां तेषु

स्थित्वा कल्पमहीरुहाश्रितलतावासे सुपुष्पान्विते
नानाभूषणभूषितो विहसितः कृष्णः प्रसन्नोऽस्तु ते ॥१॥

राजात्मजे ! कामकलाकलाप-

संगीतविद्यारसिकेऽम्बुजाक्षि ! ।

हेमप्रभे ! पीननितम्बविम्बे !

विम्बोष्ठि ! रम्भोरु ! मयि प्रसीद ॥२॥

गिरौ समाकर्ण्य मयूरनादं जगाद् विद्या वचसा कुमारम् ।
पद्ये न कोऽयं वद रीति शैले मृदुस्वरं प्रपञ्चवरो यदि स्याः ॥३॥

रसितः सज्जातरसः, येषुना सम्भूषितः कृतस्वरसंयोगः, सुपुष्पैरन्विते
कल्पमहोरुहैः कल्पवृक्षैराश्रितलतारचिते वासे लतामण्डपे इति
यावत् स्थित्वा तिष्ठन्, नानाभूषणैः विविधालङ्कारैः भूषितः, विहसितः
कृष्णः कृष्णेन, कृष्णः ते तव प्रसन्नः अस्तु भवतु । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् । सूक्त्याश्चैर्यदि मः सज्जो सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति
तल्लक्षणात् ॥१॥

राजात्मजे इति । हे राजात्मजे राजपुत्रि ! कामकलाकलापः
मदनव्यापारसमूहः सङ्गीतविद्या च तयोः रसिके ! अम्बुजाक्षि
पञ्चजनेले ! हेमप्रभे चूर्णगोराक्षि ! पीननितम्बविम्बे विशाख-
नितम्बमण्डले ! विम्बोष्ठि ! रम्भोरु ! मयि प्रसीद । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।
स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ न इति तल्लक्षणात् ॥२॥

गिराविति । गिरौ पर्वते मयूरस्य नादम् आकर्ण्य श्रुत्वा
विद्या वचसा कुमारं सुन्दरं जगाद् उवाच, यदि त्वं प्रापञ्चवरः
पण्डितवरः स्याः, तदा शैले पर्वते कोऽयं मृदुस्वरं रीति ध्वनति ?
पद्ये न कोऽनेन वद । इन्द्रवज्रोऽप्येन्द्रवज्रयोरुपजातिवृत्तम् । स्यादिन्द्र-
वज्रा यदि तौ जगौ न इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सिति, अन्त-
रोदीतिरव्ययराजौ पादौ बदीवानुपजातवत्ता इति तल्लक्षणात् ॥३॥

गोमध्यमध्ये ! मृगगोधरे ! हे सहस्रगोभूषणकिङ्करायाम् ।
 नादेन गोभृच्छिखरेषु मत्ता नदन्ति गोकर्णशरीरभङ्गाः ॥४॥
 स्त्रयोनिभक्षध्वजश्वानां श्रुत्वा निनादं गिरिगङ्गरस्यः ।
 तमोऽरिविम्बप्रतिविम्बधारी रुरङ्गिणान्ते ! पवनाशनादः ॥
 * बालेऽबलारत्न ! दयार्द्रचित्ते !
 प्राणेश्वरि ! श्रीमति ! सुप्रसन्ने ! ।
 दासोऽस्मि ते सुन्दरि ! राजपुत्ति !
 प्राणांश्च रक्षस्व हि मे मृगाक्षि ! ॥५॥

गोमध्यमिति । हे गोमध्यमध्यं ! गौः सहस्रः तस्य मध्यमिव मध्यं
 यस्याः तत्सम्बन्धी जगदरोत्थः, स्वर्गेषु पशुवाग्बज्रदिक्नेत्रवर्ण-
 भूषणे । जगद्व्याख्या स्त्रियां प्राणि गौरित्यमरः । मृगगोधरे मृग-
 नवनधारिणि ! सहस्रं गावः नेत्राणि यस्य सः सहस्रगोरिन्द्रः
 तस्य भूषणानि वाङ्मानीति यावत् मेषा इत्यर्थः तेषां किङ्कराः
 मयूराः तेषां नादेन ध्वनिना मत्ताः, गोकर्णानां सर्पाणां शरीरभङ्गाः
 भुजङ्गभुज इत्यर्थः मयूरा इति यावत्, गोभृतः पर्वतस्य शिखरेषु
 नदन्ति शब्दायन्ते । उपजातिवृत्तम् ॥४॥

पुनश्च प्रकारान्तरं चोत्तरयति, श्रयोनीति । हे कान्ते ! गिरि-
 गङ्गरस्यः पर्वतमुच्छावर्त्ती, पवनाशनान् सर्पान् अस्तीति तथोक्तः मयूर
 इत्यर्थः, स्वस्य आत्मनः योनयः कारणानि काष्ठानीति भावः भज-
 यतीति तथोक्तः ध्वनिरित्यर्थः तस्य ध्वजः धूमः तत्सम्भवानां
 मेषानामित्यर्थः, धूमज्योतिःमलिनमहतां सन्निपातः क मेष
 इति मेषदूतं कालिदासः । निनादं श्रुत्वा तमसाम् अरिविम्बचन्द्रः तस्य
 प्रतिविम्बधारी मेघकधारीत्यर्थः विस्तारितपिच्छ इति यावत् कदाच
 दध्यान । उपजातिवृत्तम् ॥५॥

याजे इति । हे याजे ! मृगे ! अबलारत्न श्रीरत्नभूते !
 दयार्द्रचित्ते ! प्राणेश्वरि ! श्रीमति ! सुप्रसन्ने ! सुन्दरि ! धिनाक्षि !

हे पान्य ! चिन्ताकुलितातिमूढः
 संस्तौषि किं मामवलां कथाङ्गाम् ।
 अर्थं यदि प्रार्थयसे भजेशं
 मोक्षञ्च लक्ष्मीपतिमम्बुजाक्षम् ॥७॥

धनं त्वमेवात्र सुवर्णवर्णं ! स्त्रोरत्नभूते ! मम रत्नभूषा ।
 सेवापि ते भूपतिजे ! प्रसन्ने ! सौख्यप्रदे ! मोक्षदवासुदेवः ८
 प्रिये ! सदा पूर्णतरं मनोहरं
 ते निष्कलङ्गं मुखचन्द्रमण्डलम् ।

राजपुत्रि ! अस्मि अहं ते तव दासः किं किङ्कर एव, मे मम
 प्राणांश्च जीवितानि रक्षस्व । इन्द्रवज्राहतम् ॥६॥

हे पान्येति । हे पान्य ! चिन्ताकुलित ! अतिमूढः सन्
 अवलां पराधीनानिति भावः कथाङ्गीं मां किं कथं संस्तौषि
 सत्यम् प्रार्थयसि ? यदि अर्थं धनं प्रार्थयसे अभिलषसि, तदा
 ईशं शङ्करं भज आराधय, यदि मोक्षं मुक्तिं प्रार्थयसे इति पूर्वेषा-
 न्वयः तदा अम्बुजाक्षं कमलनेत्रं लक्ष्मीपतिं नारायणं भजति
 पूर्वेषान्वयः । इन्द्रवज्राहतम् ॥७॥

धनमिति । हे सुवर्णवर्णं ! काञ्चनगौराङ्गि ! स्त्रोरत्नभूते !
 अत्र संसारे त्वमेव मम धनं रत्नभूषा रत्नालङ्कारश्च । हे प्रसन्ने !
 सौख्यप्रदे सुखदायिनि ! भूपतिजे राजनन्दिनि ! ते तव सेवापि
 परिचर्यापि मोक्षदवासुदेवः सुखिदाता नारायणः त्वत्सेवैव मम
 सुखिसुखहेतुरिति भावः । उपजातिहतम् ॥८॥

प्रिये इति । हे प्रिये ! सदा पूर्णतरम् अतिशयेन पूर्णं निष्क-
 लङ्गम् अतएव मनोहरं ते तव मुखचन्द्रमण्डलं विसोक्य निशापतिः
 चन्द्रः समीकृतया, सञ्जतया, सञ्ज अतथात्वादिति भावः प्रतप्तः
 यन्नापितः अन्नु जलधेः सञ्जतः जलान्तरं जलधधं गतः प्रविष्टः ।

विलोक्य सत्रीहृतया निशापति-

गंतः प्रतप्तो जलधेर्जलान्तरम् ॥८॥

किं केतकीपरिमलोल्लितगन्धलुब्धो

गुञ्जनं भ्रमन् भ्रमर ! वाञ्छसि रन्तुमेताम् ।

यत् कण्टकैः परिहृतामतुलामगम्यां

संरक्षितां व्रज निकुञ्जलतां सपुष्पाम् ॥ १० ॥

यत् केतकीकुसुमसौरभगन्धलुब्धो

भृङ्गस्तदर्पितरसोदितचित्तवृत्तिः ।

किं कण्टकैर्भवतु दुर्गममेव किं वा

जानाति सुभ्र ! वरकुञ्जलतां न चेच्छत् ॥११॥

अन्धोऽस्मिन् इति भावः । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । तदुक्तं दर्पणे,
भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना
मा प्रथमं द्विविधा भवति । वाच्येवादिप्रयोगे स्वादप्रयोगे परा
उपनिवृत्तिः । वंशस्थवितेन्द्रवंशयोरुपजातिवृत्तिः, वदन्ति वंशस्थवित्त्वं जतो
जराविति, तच्चेन्द्रवंशा प्रथमाचरे गुराविति ॥८॥

विमिति । हे भ्रमर ! केतक्याः परिमलेन सम्पदेन वायुसङ्कुट-
जेनेति भावः उत्पन्नः यो गन्धः सौरभं तत्र लब्धः अतएव गुञ्जनं
स्वनं भ्रमन् वन् कण्टकैः परिहृताम् अतुलाम् निरुपमां संरक्षिताम्
अतएव अगम्याम् एतां केतकीं यत् रन्तुं वाञ्छसि अभिन्नप्रसि, तत्
किं कथमित्यर्थः सखि प्रवासस्तो विफल इति भावः । अतः
सपुष्पां सञ्जातपुष्पां निकुञ्जलतां वनलतामित्यर्थः अरक्षितामिति
भावः व्रज गच्छ । वसन्ततिवृत्तं वृत्तं, श्रेयं वसन्ततिवृत्तं तभज
जगो न इति तच्छब्दार्थात् ॥१०॥

वदिति । हे सुभ्र ! यत् वतः भृङ्गः केतकीकुसुमसौरभगन्धेन
लुब्धः अतएव तदर्पिते रसे उद्विक्ता अज्ञता सञ्जातलताः चित्तवृत्ति-

त्वद्वर्तुलस्य लसुवर्णकान्ति रम्यस्तनश्रीफलयुग्ममेतत् ।

दृष्ट्वा वने श्रीफलसङ्कुलं किं लज्जाभिरालम्बितमेव वृक्षे ॥ ११ ॥

हे कौकिलाखिललतासु फलानि सन्ति

सन्त्यज्य तानि ननु चूतलतां सपुष्पाम् ।

किं काङ्क्षसीह रमितुं फलभोक्तुकामः

न चायमे नृपतिसेवकभीषणीयाम् ॥ १२ ॥

यच्चातकोऽन्यानि जलानि हित्वा

धाराजले प्राप्तमतिं करोति ।

तथा पिकचूतफलानि तानि

रम्याणि दृष्ट्वान्यफलं जहाति ॥ १४ ॥

हेनोदत्तिर्वेद्या तद्वसाद्यादनिविष्टमना इत्यर्थः, अतः कण्टकैः किं भवति ? दुर्गममेव किंवा जानाति ? तथापि वरकुञ्जलताम् उत्तमं रम्यतां न च ऐच्छत् नाभिलषति अत्यर्थः । यत्र तस्य समासजि-
ह्वता तत्रैव स विप्रव्यूहसर्वेऽपि समासजति न परावर्तते इति भावः । वसन्ततिथयः इत्यम् ॥ ११ ॥

त्वरिति । तत्र वर्तुलं स्पर्शं पीनं सुवर्णकान्ति एवम् रम्यस्तनमेव श्रीफलयुग्मं दृष्ट्वा वने श्रीफलानां सङ्कुलं समूहः लज्जाभिः किं वृक्षे आलम्बितमेव । अथ अतथाद्योन्त्यं लज्जाह्वेरिति भावः । इन्द्रवज्राहतम् ॥ १२ ॥

हे इति । हे कौकिल ! अखिलासु वनस्यासु वन्यासु फलानि सन्ति, तानि फलानि संत्यज्य फलभोक्तुकामः सुखाद्यादावाह्वीति जायते सपुष्पां लज्जातपुष्पां चूतलतां रमितुम् इह किं कथं काङ्क्षसि अत्रिलक्षि ? नृपतिसेवकैः राजकिङ्करीः भीषणीयाम् इत्यभिति यतः न चूतलतां न जानाति । वसन्ततिथयः इत्यम् ॥ १३ ॥

त्वरिति । यत्र यथा वातस्य अन्यानि वीर्यानि हित्वा

विचक्षणैः । पद्मिनि ! पद्मगन्धे !
 प्रमत्तमत्तङ्गगतेऽनुरक्ते ! ।
 नृपात्मजे ! जीवय मा मनोघ्ने !
 मनोजवाद्यवर्णखिन्नगात्रम् ॥ १५ ॥
 नृदादिपात्रे सलिलं यथा स्यात्
 तृष्णाहरं स्वादु सुशीतलघु ।
 सुवर्णरत्नैरपि निर्मिते तु
 गतं सुपात्रेऽम्बु तथा न किं स्यात् ॥ १६ ॥

नृदाधाराज्ये मेघवारिणि प्राप्तमतिं गतमतिं करोति, तथा पिबः
 कोकिलः रम्याणि तानि फलानि इहा अन्यफलं जहाति
 त्वजति चूतफलमेवाकाङ्क्षतीति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥१७॥

विचक्षणे इति । विचक्षणे सुविद्ये ! पद्मिनि ! पद्मिनीवत्तु-
 युक्तं इति मञ्जर्याम् । भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररम्या अविरचन-
 कृच्छ्रवृत्ता चारुकेयी लयाङ्गी । नृदुर्वचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता
 सकलतनुसुवेद्या पद्मिनी पद्मगन्धेति । पद्मगन्धे पद्मगन्धवति !
 प्रमत्तस्य मातङ्गस्य जस्मिन् गतमिव गतं गमनं वक्ष्याः तत्त्वम्बुद्धौ,
 अनुरक्ते अनुरागवति ! मनोघ्ने मनोज्वारिणि ! नृपात्मजे राज्ञ-
 पुत्रि ! मनोजवाद्येन कामयरेण यत् प्रथमं चतं तेन क्षिप्तं व्यधितं
 मातृं यस्य तथाभूतं मा मां जीवय आत्मदानेनाहृष्टहाचेति
 भावः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥१८॥

नृदादीति । यथा नृदादिपात्रे स्थितमिति येषः सविधं
 लघुं तृष्णाहरं स्वादु सुशीतलघुं स्वादु, सुवर्णरत्नैः निर्मितेऽपि
 सुपात्रे शोभने भाजने गतम् अम्बु तथा तादृशं तृष्णाहरं स्वादु
 सुशीतलघुमेति भावः किं न स्यात् ? अविद्यः आदेतेत्यर्थः । उप-
 जातिवृत्तम् ॥१९॥

सङ्घेमरत्नचयनिर्मितवारिपात्रं

गाङ्गं सुनिर्मलहिमं परमं सुरम्यम् ।

कूर्पूरवासितजलं सुखदं यथा स्यात्

कीपं पयः किमु भवेच्च तथाविधानम् ॥ १७ ॥

बलितयावदसुसूक्ष्ममध्वे !

विषापहाय्यैषधमन्त्ररूपे ! ।

मनीजबाणौघविषार्त्तगात्र-

मनुग्रहं मां कुरु सम्प्रति त्वम् ॥ १८ ॥

कन्दर्पबाणावशचित्तवृत्ते !

किमर्थमेवं वदसि स्मरार्त्त ! ।

ज्ञातव्यमेवं यदि मे च पित्रा

कथं त्वया कामुक ! जीवितव्यम् ॥ १९ ॥

अथेति । यथा वज्रिः सङ्घेमरत्नचयैः निर्मितं वारिपात्रं
जलमिति शेषः सुनिर्मलं हिमं शीतलं परमम् उत्कृष्टं सुरम्यं कूर्पूर-
वासितं गाङ्गं गङ्गावारिं सुखदं स्यात्, कीपं कूपसम्बन्धि पयः जलं
तथाविधानं तादृशं किमु भवेत् ? नैव भवेदित्यर्थः । वसन्तिवक्त्रं
उत्तमं ॥ १७ ॥

बलीति । बलितयेण आबद्धं युतं सुसूक्ष्मम् अतिक्षयं मध्यं
जलाः तत्सम्बुद्धौ, विषापहारि विषनाशकं यत् औषधं मन्त्ररु-
तादृशं रूपं यस्याः तत्सम्बोधने ! राजपुत्रीति अध्याहार्ये, त्वं
अस्म्यति मनीजस्य कमलस्य बाणौघविशेषेण शरसङ्गरलेन आर्त्तं
दग्धमिति यावत् गात्रं यस्य तथाभूतं माम् अनुवृत्तते इति अनु-
वृत्तः कर्मण्यनुग्रहः । तम् अनुवृत्तीतिमित्यर्थः कुरु । अथेन्द्रजि-
वत्तम् ॥ १८ ॥

कन्दर्पेति । कन्दर्पकाशेन अथवा विसृष्टचित्तस्य तादृशः मनु-

जघान बाणैर्दशभिर्दशस्य-

शिरांसि सीताहरणे स रामः ।

त्वदङ्गसङ्गाय सदानुरक्तौ

प्रयातु मे मस्तकमेकमेव ॥ २० ॥

स्वरूपसन्दर्शनमेव देहि चक्षुर्द्वयं मे सफलीकुरुष्व ।

तपः कृतं येन नरोत्तमेन तेनाङ्गसङ्गस्तव लभ्यते च ॥ २१ ॥

प्रपूर्यते किं ननु दर्शनेन विनापि कुचिर्वरभोजनेन ।

सखण्डमारीचपयोभवेन रसान्वितस्त्रादुसुधोपमेन ॥ २२ ॥

सन्तुष्टो, हे खरार्ज ! कामाकुच ! किमर्थं कथम् एवं वदसि ?
हे कामुक ! यदि मे मम प्रिया एवं तवाचरणमिति भावः ज्ञातव्यं
तदा त्वया कथं केन प्रकारेण जीवितव्यम् । न केनापि प्रकारेण
तव प्राणरक्षा स्यादिति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ १९ ॥

जघानेति । स रामः सीताहरणे दशभिर्बाणैः शरैः दशा-
स्यस्य रावणस्य शिरांसि जघान अकत । तव अङ्गसङ्गाय सदा
अनुरक्तौ मे मम एकमेव मस्तकं प्रयातु मच्छत सीतासम्भोगार्थिना
रावणेन यदि दश शिरांसि दातुं शक्यते तदाहं तव सम्भोगार्थी
एकमेव शिरो दातुं न शक्नोमीति का कथेति भावः । उपजाति-
वृत्तम् ॥ २० ॥

स्वरूपेति । त्वं अख्य आत्मनः रूपस्य सन्दर्शनम् एव देहि
नाम्यस्य भया कामयितुं नाधिक्रियते इति भावः, मे मम चक्षुषो-
र्द्वयं सफलीकुरुष्व कृतायेय । येन नरोत्तमेन पुण्यवता नरेणे-
त्यर्थः तपः कृतं तेनैव तव अङ्गसङ्गः लभ्यते नाम्येनेति भावः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ २१ ॥

प्रपूर्यते इति । कुचिः उदरं सखण्डमारीचपयोभवेन रसा-
न्विता स्नातः का सुधा तदुपमेन तन्निभेन वरभोजनेन अद्वयव-

भो देवि ! सुभ्रु ! कथं गीतलं कोमलाङ्गि !
 नानाविभूषणविभूषितचारुगात्रि ! ।
 आम्नां विधेहि किमहं करवाणि हृद्ये
 प्राणप्रदेऽद्य परिपूरय मेऽभिलाषम् ॥ २३ ॥
 विद्याविनोदरसिके ! सुरतैकपात्रि !
 सर्वाङ्गसुन्दरि ! धराधिपतिप्रसूते ! ।
 यद्यस्ति मेऽद्य सद्ये ! न दया तवैव
 त्वत्प्राप्तये सुरसरित्सु तनुं त्यजामि ॥ २४ ॥
 सुरचक्रेष विनोदसौधः
 सुदुर्गमोऽन्तःपुरचारिभिद्य ।

भोजनेन विनापि दर्शनेन ननु दर्शनेनैव किं प्रपूज्यते ? नैवेत्यर्थः
 तस्माद्दर्शनं विफलमिति भावः । उपजातिद्वयम् ॥ २२ ॥

भो इति । भोः सुभ्रु ! कथं गीतलं कोमलम् अङ्गं यस्याः
 तत्सम्बुद्धौ, नानाविभूषणैः विभूषितम् अलङ्कृतं चारु सुन्दरं
 गात्रं यस्याः तत्सम्बुद्धौ, हृद्ये मनोज्ञादिभिः प्राणप्रदे जीवन-
 दायिनि देवि ! आम्नां विधेहि कुरु, अहं किं करवाणि ? अद्य
 मे मम अभिलाषं परिपूरय मफलये । वसन्तविक्रमं दत्तम् ॥ २३ ॥

विद्येति । हे विद्याविनोदरसिके ! सुरतैकपात्रि ! सर्वाङ्ग-
 सुन्दरि ! धराधिपतिप्रसूते राजपुत्रि ! सद्ये दयावति ! यदि
 तव अद्य मे भवीति यावत् सम्बन्धविवक्षया प्रणी । दया न अस्ति,
 तदा तव प्राप्तये पुनर्जन्ममिति भावः सुरसरित्सु गङ्गासखिलेषु
 तनुं यदीदं त्यजामि । वसन्तविक्रमं दत्तम् ॥ २४ ॥

सुरचक्रेति । यत्र विनोदसौधः मदीयविहारकर्मविशेषः
 सुरचक्रेः शकदोवारिवैरिति शेषः अन्तःपुरचारिभिः परिचर्यैः

सखीजनैरिङ्कितहेत्वभिन्नैः
 कथं हि ते वाञ्छितसिद्धिरसु ॥ २५ ॥
 प्रसन्नतायां त्वयि राजकन्ये !
 भवेत् सुसिद्धिर्मम वाञ्छितस्य ।
 अभीष्टदा कल्पलतेव भासि
 सुकेशि ! पिन्तामणिरिव किं त्वम् ॥ २६ ॥
 मृदुलकनककान्ति श्वाससौरभ्यरम्यं
 वदनकमलमेतन्नेत्रमत्तद्विरेफम् ।
 तव किमु सुसमीक्ष्य व्रीडया पद्मवन्दं
 सरसि सलिलपूर्णे मर्तुकामं विवेय ॥ २७ ॥

रङ्कितहेत्वभिन्नैः रङ्कितकारवेदिभिः सखीजनैश्च सङ्गिर्हेतुभिः सुद-
 र्गमः दुष्प्रवेशः तथेति शेषः अतः कथं केन उपायेन ते तव वाञ्छित-
 सिद्धिः ददसिद्धिः अस्तु भवतु ? केनापि प्रकारेण न भवितु-
 मर्हतीत्यर्थः । उपेन्द्रवज्राहतम् ॥२५॥

प्रसन्नतायामिति । हे राजकन्ये ! त्वयि प्रसन्नतायां प्रसाद-
 गुण्ये घटीत्यर्थः मम वाञ्छितस्य सुसिद्धिः सत्यक् सिद्धिः भवेत् ।
 हे सुकेशि ! त्वम् अभीष्टदा कल्पलतेव किं वज्रना पिन्तामणिरिव किं
 न भासि ? न राजसे ? अपि तु राजसे । तस्मात् तव प्रसाद एक
 मम वाञ्छितसिद्धौ हेतुः अन्यः न मम ददसाधनप्रसूह इति भावः ।
 उपेन्द्रवज्राहतम् ॥२६॥

मृदुषेति । मृदुषा कनखेव कान्तियेस्य तादृशं, आसे चत्
 शोरभ्यं सगन्धः तेन रम्यं मनोघं, नेत्रमेव मत्तः विरेफः अक्षरः अल-
 तथाभूतं, तव एतत् वदनकमलं सुसमीक्ष्य सुनिरीक्ष्य मृदुवन्दं
 मीडया वज्रया किञ्च सलिलपूर्णे सरसि मर्तुकामं चत् विवेय ॥

ज्योत्स्ना दिवं गच्छति वाञ्छितस्य
 सिद्धिर्भवेत् कर्मबलेन पुंसाम् ।
 पुनः पुनर्वाक्यमिदं सुलब्धं
 बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते ॥ २८ ॥
 प्राप्ताधिके ! प्रियतमे ! तव रूपरञ्ज-
 बद्धोऽस्मि सम्प्रति कथं भवने वसामि ।
 राजात्मजे ! त्वमसि सुन्दरि ! कर्मरूपा
 त्वप्रीतिरम्यसुरतैर्मम कार्यसिद्धिः ॥ २९ ॥
 चन्द्रानने ! श्रीफलपीनतुङ्ग-
 रम्यस्तनि ! स्मिरसुधांशुवक्त्र ।

माञ्जिनीवृत्तम् । ननमयययुनेयं माञ्जिनी भोगिखोकैरिति तल्लक्षणात्
 ॥ २७ ॥

ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्ना चान्द्रिका दिवम् अन्तरीक्षं गच्छति
 अन्तरीक्षस्यैव ज्योत्स्नाभोगे योम्यता नान्यस्येति भावः, कर्मबलेनैव
 पुंसां वाञ्छितस्य सिद्धिर्भवेत्, तव यादृशं प्राक्तनं कर्म तदुत्तररूपमेव
 तव फलभोक्तृत्वमिति भावः । पुनः पुनः इदं वाक्यं त्वयोक्तमिति
 शेषः सुलब्धं श्रुतं मयेति शेषः, बुभुक्षितः क्षुधितः जनः किं
 द्विकरेण द्वाभ्यां हस्ताभ्यां भुङ्क्ते ? नैवेत्यर्थः । त्वया यत् पुनः
 पुनर्व्यप्यतया उक्तं तत् द्विकराभ्यां भोजनमिवेति भावः । वंशस्ववि-
 लेन्द्रवंशबोरूपजातिवृत्तम् ॥ २८ ॥

प्राप्ताधिके इति । हे प्राप्ताधिके ! प्रियतमे ! अस्मि अहं
 तव रूपं धौर्धर्ममेव रञ्जुः तथा बद्धः, अतः सम्प्रति अक्षुणा कथं भवने
 वसामि । हे राजात्मजे ! सुन्दरि ! त्वं मम कर्मरूपा अस्मि तत्सेवनमेव
 मम सर्वेति भावः, तव प्रीत्या रम्याणि मनोहराणि वानि सुरतानि
 तेऽन्य कार्यसिद्धिः अमीरचानः । वक्त्रविवर्क इत्यम् ॥ २९ ॥

विद्याविनोदे ! सुविचक्षणा त्वं

स्त्रीरत्नभूते ! मयि भोः प्रसीद ॥ २० ॥

कामाभिराम ! कामार्त्त ! प्रीतिविश्वभाजन ! ।

साकं सख्या समागच्छ त्वत्तमार्गोऽन्यरूपष्टक् ॥ २१ ॥

अद्यैव पुण्यदिवसो मम देवि ! बाले !

त्वत्पादपङ्कजयुगं ह्यवलोक्यते यत् ।

रम्यातिपीनजघनस्तनि ! मेवकं मां

सुखे ! विधेहि सदयेऽधरसोधुलुब्धम् ॥ २२ ॥

पुणाक्षरस्यैव विधानमत्र

त्वं निर्निता देवि ! तथा विधात्रा ।

अन्धाने रति । भोः अन्धाने अन्धसुखि ! श्रीफलवत्
पोनो तज्ज्ञो उद्यतो रस्यो मनोज्ञो ज्ञानो यस्याः तत्सम्बद्धो, श्रीरं
सख्या सुधाशुभ्रं वक्तुं वदनं यस्याः तत्सम्बोधने, विद्याविनोद
विद्या विनोदिनि ! स्त्रीरत्नभूते ! त्वं सुविचक्षणा सुविज्ञा,
अतः मयि प्रसीद प्रसन्ना भव । अन्धपञ्चदशम् ॥ २० ॥

कामाभिरामेति । हे कामाभिराम अन्धपञ्चन्दर । कामार्त्त !
प्रीत्या विश्वभाजन ! विश्रामपात्र ! त्वम् अन्यरूपष्टक् स्त्री-
रूपधर्माति भावः तथा त्वत्तमार्गः परित्यक्तराजपथः सन् सख्या
साकं सख्यं समागच्छ । अन्धपञ्चदशम् ॥ २१ ॥

अद्यैवेति । हे बाले सुखे ! देवि ! अद्यैव मम पुण्यदिवसः
शुभदिनं, यत् यतः तव पादपङ्कजयुगम् अवलोक्यते दृश्यते । ईदृ-
शब्दः पादपूरणे । हे रस्यो मनोज्ञो अतिपानो जघनज्ञो यस्याः
तत्सम्बद्धो, हे सुखे ! सदये दयावति ! मेवकं मां अधर-
सोधुलुब्धम् अधराक्षतखोलुपं विधेहि कृप । वसन्ततिथि । इत्यम् ॥ २२ ॥

पुणाक्षरस्येति । हे देवि ! विधात्रा अक्षरस्य पुणाक्षरस्य

विधेसु जानामि सुकौशलत्वं
 त्वद्रूपकल्पा यदि दृश्यतेऽन्या ॥ ३३ ॥
 उक्तं त्वया मदनसुन्दर ! पूर्वमस्मत्-
 सन्दर्शनाय ननु साम्प्रतमेव दृष्टम् ।
 गच्छ स्वकीयभवनं त्वरितञ्च पश्य
 प्राणेश्वरीं तव मनोरथसिद्धिरसु ॥ ३४ ॥
 त्वमेव मे भूपतिजे ! निवास-
 स्वमेव जीवेश्वरि ! नास्ति मेऽन्या ।
 प्रसन्नता ते सकलेष्टसिद्धि-
 र्मनोजसम्भोहिनि ! मामव त्वम् ॥ ३५ ॥

विधानमिव त्वं तथा निर्मिता स्मृता यथा पुष्पनाम्ना बोटेन काष्ठं
 कर्तयता कदाचित् अक्षराकार उत्पाद्यते तथा विधाया स्मृतिं
 कर्षता देवात् त्वं निर्मितेति भावः । यदि तव रूपकल्पा रूपातुरूपा
 अन्या नारोति शेषः दृश्यते तदा तु तदेव विधेः विधातुः सुकौशलत्वं
 सुतु नैपुण्यं जानामि । त्वत्सदृशो अन्या नास्तीति कृतो विधातुः
 कौशलमिति भावः । उपेन्द्रवज्रदत्तम् ॥ ३३ ॥

उक्तमिति । हे मदनसुन्दर ! पूर्वं त्वया अस्मत्सन्देशेनाव
 उक्तं कथितं मां प्रति नितान्तातुरागवचनमिति भावः, साम्प्रतं
 ननु अधुना च दृष्टमेव तव मय्यतुरागित्वमिति भावः, स्वकीयभवनं
 गच्छ, त्वरितं शीघ्रञ्च यः प्राणेश्वरीं स्मृतिश्रीमिच्छति पश्य, तवच
 तव मनोरथसिद्धिः दृष्टसिद्धिः अस्तु भवतु । प्रसन्नचित्तकं दत्तम् ॥ ३४ ॥

त्वमेवेति । हे भूपतिजे राजनन्दिनि ! त्वमेव मे मम निवासः
 स्मृत्, हे जीवेश्वरि प्राणेश्वरि ! त्वमेव मे प्राणेश्वरीति शेषः मे मम
 अन्या नास्ति, हे मनोजसम्भोहिनि मदनभोहिनि ! ते

तव नयनकटाक्षचिम्नवाणव्रणार्त्तां

मम तनुमनुरक्ते ! जीवय ह्यौषधेन ।

त्वदधरमधुपानं क्षेममेकं परन्तु

स्तनजघनविलम्बनालिङ्गनो गात्रलेपः ॥ १६ ॥

क्रीडार्थं मदनातुरा प्रियतमां सञ्जातलज्जादरा

कान्तं कीलिनिकेतनं नृपसुता नीत्वाभशय्योपरि ।

संस्थाप्याशुचन्दनं सुकुसुमं कर्पूरपूगं पुरो

दत्त्वा प्रीतसखीजनैः प्रहसिता कान्तेन सम्मानिता ॥ १७ ॥

तव प्रसन्नता अतुल्योत्कर्षः दृक्कला सम्पूर्णं रसविद्धिः अभीष्ट-
लाभः, अतः त्वं माम् अथ रक्ष । उपेन्द्रवज्राहतम् ॥ १५ ॥

तवेति । हे अनुरक्ते अनुरागवति ! तव नयनस्य कटाक्षा एव
क्षिप्ताः व्रणाः शराः तैः बहु व्रणं क्षतं तेन आर्त्तां व्यथितां मम
तनुं शरीरम् औषधेन जीवय शान्तिं नयेति भावः तवौषधं शिना-
नास्य व्रणस्य निवृत्तिरित्यवधारणार्थं नष्टिगञ्जेन द्योत्यते । एकं
क्षेमं मङ्गलम् औषधमिति भावः तव अधरमधुपानं पानं परन्तु
क्षेममिति यावत् स्तनजघनेषु विलम्बनं संसक्तम् आलिङ्गनं यस्मिन्
तथाभूतः गात्रलेपः शरीरस्पर्शः । मालिनोदत्तं, मनमयवयुतेयं
मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ १६ ॥

क्रीडार्थमिति । मदनातुरा कामार्त्तां प्रियतमां नृपसुता विद्या-
क्रीडार्थं विचारार्थं सञ्जातः लज्जा आदरः यत्रच यस्याः तथाभूता
वती कान्तं सुन्दरं कीलिनिकेतनं क्रीडावृत्तं नीत्वा आश्रयः
शय्यायाः उपरि संस्थाप्य उपवेश्य अशुचन्दनं सुकुसुमं कर्पूरपूगं
कर्पूरवासितं पुष्पाकं पुरः अयतः दत्त्वा प्रीतेः सखीजनैः प्रहसिता
प्रहृष्टहासेन अभिनन्दिता कान्तेन सम्मानिता वसोदरा च आसी-
दिति शेषः । शाङ्ख्यविश्रीडितं इत्तम् ॥ १७ ॥

सग्रीडां हि विनिर्गतां प्रियसखीं दृष्ट्वा स कामातुर-
 स्तस्याः पीनघनस्तनोरुयुगलादाकृष्य चीनांशुकम् ।
 कृत्वालिङ्गनचुम्बनं नृपसुतां पीत्वाधरं ताडयन्
 मन्दं दन्तनखचत्वानि कुरुते शोभश्च नीव्यास्ततः ॥१८॥
 दृष्टे तज्जघनस्थले स्तनयुगे लज्जाभरव्याकुला
 बाला सत्कवरीमुपुष्याविगलन्मालाहृत दीपके ।
 चचद्रजसुतेजसा समभवद्दीपोपमेन स्फुटं
 दृष्ट्वा कान्तगुणार्धिकं स्मितमुखी सा तत्प्रलज्जाभवत् ॥१९॥

सग्रीडामिति । कामातुरः सः सुन्दरः सग्रीडां सलज्जाम् अतएव
 विनिर्गतां गृह्णात् निर्गन्तुमीत्यर्थः प्रियसखीं विद्यां दृष्ट्वा
 तस्याः पीनाभ्यां घनाभ्यां निविडाभ्यां स्तनाभ्याम् ऊरुयुगलाच्च
 चीनांशुकं सूक्ष्मं वसनम् आकृष्य आलिङ्गनं चुम्बनञ्च कृत्वा अधरं
 ताडयन् दण्डं नृपसुतां पीत्वा मन्दं यथा तथा दन्तनखचत्वानि
 ततश्च नीव्याः कटिवन्धनस्य शोभं भ्रमं कुरुते स्वेत्यध्याहार्यम् ।
 हिमयः पादपूरणार्थः । शार्दूलविक्रादितं वृत्तम् ॥१८॥

दृष्टे इति । तज्जिन् जघनस्थले कटिप्ररोभागे स्तनयुगे च दृष्टे
 सति वसनस्तुखनादिति भावः लज्जाभरणेण लज्जातिशयेन व्याकुला
 बाला दीपके प्रदीपे सत्याः शोभनायाः कव्याः क्षेपपाशात् सुपुष्या
 शोभनकुसुमां विगलन्तो या माया तया हृते निर्वापिते इति
 यावत् सति अपरलज्जाभ्याख्याः । दीपोपमेन चक्षुतां स्फुरतां
 रत्नानां गृहस्थितानां हीरकादीनामिति भावः सुतेजसा सुप्रभया
 स्फुटं स्पष्टं समभवत् विगतवसनेति शेषः । अथ वा कान्तस्य
 गुणार्धिकं दृष्ट्वा स्मितमुखी कृष्णमुखी सती लज्जलज्जा अभवत् किं
 करोतु तपस्विनीति भावः । शार्दूलविक्रादितं वृत्तम् ॥१९॥

सम्पानं सुमनः स्रजय मधुरालापय पादद्वये
 सौवर्णध्वनि नूपुरद्वयमिदं कर्पूरपर्णानि च ।
 कर्पूरागुरुचन्दनादिरचना सीत्कारनादाः कथा
 एतान्याभरणानि किं निधुवने प्रोत्साहयन्ति स्मरम् ॥४०॥

शृङ्गारमतिद्विपरीतमस्याः

समाचरन्त्या नृपराजपुत्रयाः ।

कर्णे शशी कुण्डलच्छद्वरूपो

गण्डस्थलीं चुम्बति किं स कामी ॥ ४१ ॥

उत्तुङ्गस्तनयुग्मनिर्दयदृढाश्लेषेण तेऽद्य प्रिये !

दन्ताघातनखचतेः सुमधुरालापैस्तथा चुम्बनैः ।

वदति । सत् उत्तुङ्गं पानं पानीयं सुमनः पुष्पं स्रजः मालाः स्रजः मधुरालापय पादद्वये सौवर्णः ह्रैमः ध्वनियस्य तादृशम् इदं नूपुर-
 द्वयं कर्पूरपर्णानि कर्पूरवासितानि ताम्बूलपत्राणि, कर्पूरागुरु-
 चन्दनादीनां रचना, सीत्कारनादाः सीत्कारध्वनयः कथाः
 रत्नसम्पन्नायाः एतानि आभरणानि उपकरणानि निधुवने स्रजते
 किं स्मरं कामं प्रोत्साहयन्ति अहोपयुन्ति ? शार्दूलविज्रोद्धितं
 उत्तम् ॥४०॥

शृङ्गारमिति । कुण्डलच्छद्वरूपः कुण्डलं कर्णभूषणविशेष एव
 कदा कपटं यस्य तादृशं रूपं यस्य तथाभूतः सः शशी चन्द्रः कामी सत्
 एतत् विपरीतं शृङ्गारं पुरुषाश्रितमिति भावः समाचरन्त्याः श्रद्धाः
 नृपराजपुत्र्याः राजाधिराजकन्यायाः कर्णे स्थितेति शेषः गण्ड-
 स्थलीं किं चुम्बति ? उपजातिउत्तम् ॥४१॥

उत्तुङ्गेति । हे प्रिये ! अद्य ते सद्य उत्तुङ्गस्य उच्चतस्य
 स्तनयुग्मस्य निर्दयः दृढः घनः यः आश्लेषः आश्लिङ्गनं तेन दन्ता-

नानाबन्धविनोदिताधिकरसेनैतत् कृतं सार्थकं
 गात्रं मे पुरुषायितेन शमिता कन्दर्पबाणव्यथा ॥४३॥
 यद्वक्त्रं मुखरञ्च कुण्डलयुगं दोलायमानं प्रिये !
 निःशब्दं वहतीह नूपुरयुगं यद्यत् कृतं भाविनि ! ।
 निःशब्दा कटिमेखला घनरवं विज्ञापयन्ती स्मरं
 कुर्वाणा जयडिण्डिमध्वनिमसौ शृङ्गारसत्ताण्डवे ॥४३॥
 तद्वक्त्रं रुचिरानने ! त्वदधरादिव्याम्बुजं स्वादितं
 म्याभ्यां ते नयमे निचोलरहितं सर्वाङ्गमालोकितम् ।
 तौ हस्तौ जघनस्थलं स्तनयुगं ते सन्दधानौ च यौ
 तन्नात्र तपसार्जितं रतिमुखं प्राप्ताङ्गसङ्गञ्च यत् ॥४४॥

वातच्छन्नतैः सुमधुरालापैः चुम्बनैः तथा नानाबन्धेन विनोदितः
 सञ्चारितः अधिकः रसः प्रेमावेशः येन तथाभूतेन पुरुषायितेन
 विपरीतरतेन एतत् मे मम गात्रं सार्थकं सफलं कृतं कन्दर्पबाण-
 व्यथा मदनशरपीडा शमिता नाशिता च । शार्दूलविक्रीडितं
 वक्तुम् ॥४३॥

यदिति । हे प्रिये ! हे भाविनि सङ्गाऽपुष्टं ! यत् मुखं
 मध्यालामवाचालमिति भावः वक्त्रं वदनं यच्च दोलायमानं कुण्डल-
 युगम्, ६४ क्वाण्डु सुरतव्यामारे यत् यत् कृतं तत् सर्वमिदानीं
 सुरतावसाने निःशब्दं वदति तिष्ठति, असौ निःशब्दा रदानी-
 मिति शेषः कटिमेखला काञ्चीत्यर्थः शृङ्गारे सत् पत्तमानं ताण्डवं
 शब्दं तस्मिन् घनरवं घोरवर्जनं स्मरं कामं विज्ञापयन्ती मध्ये
 जयडिण्डिमध्वनिं कुर्वाणा भवतीति, शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
 वक्तुम् ॥४३॥

तदिति । हे रुचिरानने सुवचि ! तत् वक्त्रं वदनं वक्त्रपद-
 बाणमिति भावः, येन तव अधराद् दिव्याम्बुजं स्वादितं यौवम् ।

त्वेद्विष्यपीनस्तनयुग्मभास्यं
 त्वच्चारुरूपं जघनस्थलञ्च ।
 त्वत्पीवरं रम्यनितम्बनिम्बं
 मज्जीवनं जीवयति स्म कान्ते ! ॥४३॥
 निशावशेषे रमणाभिलाष-
 सिद्धिस्तवासीत् किमतःपरन्तु ।
 यथा न जानाति जनोऽपि कथितं
 तथा तथा याहि पुनस्त्वमेहि ॥ ४६ ॥
 तवास्तु मेऽनुग्रह एष देवि !
 त्वद्दङ्गसङ्गात् सफलं हि जन्म ।

ते नयने नेत्रे, याभ्यां नयनाभ्यां निचोलरहितं वसनहीनं सर्वाङ्गं
 तवेति शेषः आलोकितं दृष्टम् । तौ हस्तौ, यौ ते तव जघनस्थलं
 स्तनयुगलं सन्धानौ स्मृष्टवन्तावित्यर्थः । तत् गात्रं, यत् रतिमुखं
 प्राप्नोति अङ्गसङ्गः येन तथाभूतम् अतएव तपसा अर्जितम् इति
 अन्ये द्रव्याद्याह्वयम् । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ॥४३॥

त्वदिति । हे कान्ते ! तव दिव्यं पीनं स्तनयुग्मम् आस्यं सुखं
 तव चारु सुन्दरं रूपं जघनस्थलं तव पीवरं रम्यं नितम्बनिम्बं मम
 जीवनं जीवयति स्म रक्षति स्म । इन्द्रियज्जाहन्तम् ॥४५॥

निशावशेषे इति । निशायाः अवशेषे तव रमणाभिलाषस्य
 सिद्धिः आसीत्, अतःपरं किन्तु यथा कश्चिदपि जनः न जानाति,
 त्वं तथा याहि गच्छ आवासमिति शेषः, तथा पुनश्च एहि
 आगच्छ सन्ध्यावसाने रजन्यामिति शेषः । उपजातिदृष्टम् ॥४६॥

तवेति । हे देवि ! तव मे अयोव्यर्थः सम्बन्धविवरणया प्रणी,
 एषः अतुल्यः अस्तु तिष्ठतु, हि यतः तव अङ्गसङ्गात् जन्म समेति

न च प्रिये ! मां विजहासि नूनं

मनोव्यथाभेषजमत्र नास्ति ॥*४७॥

न स्नानं न च भोजनं न पठनं नान्यत्र सौख्यं धृति-
नान्यस्त्रीजनसेवनं न च कथा निद्रा विलासोद्यमः ।

किन्तु त्वां परिचिन्तायामि सततं ध्यानेन चेतःस्थितां
स्वप्नालोकनकामकेलिविधिना जीर्णानि कान्ते ! तव ॥४८॥

रात्रिः कालयुगोपमा मलयजो गन्धानिलः किं विषं
*सीमः सूर्य इवाभवन्मलयलालिपः स्तुलिङ्गोपमः ।

तित्तः सुस्वरगीतवाद्यपरभृत्पारावतादिध्वनि-

र्वजस्याहतिरेव कर्णयुगले विच्छेदतो मे तव । ४९॥

शेषः सफलं कृतार्थं जातमिति शेषः, हे प्रिये ! मां न च नूनं
निश्चितं विजहासि परित्यजसि कदापीति शेषः, अत्र संभारे मनसः
व्यथायाः पीडायाः भेषजम् औषधम् अन्यदिति यावत् मे न अस्ति
स्वप्नेव मे जीवनौषधमिति भावः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥४७॥

नेति । हे कान्ते ! न स्नानं, न च भोजनं, न पठनं, न अन्यत्र
कस्मिंश्चिद्विषये इति शेषः सौख्यं सुजनलालितं, तथा धृतिः सन्तोषः,
न अन्यस्त्रीजनस्य सेवनं, न च कथा अन्ये व्यासापा इति यावत्, न
च निद्रा, नापि विलासोद्यमः स्वप्नान्दोषमवप्रयास इत्यर्थः समान-
स्त्रीवि सर्वत्राध्याहार्यम् । किन्तु केवलमित्यर्थः चेतसि स्थितां
त्वां ध्यानेन सततं परिचिन्तायामि । तव स्वप्ने स्वालोकनेन यः
कामकेलिविधिः कामक्रीडाविधानं तेन जीर्णानि प्राण्यमि । शार्दूल-
खविस्फोटितं वृत्तम् ॥४८॥

रात्रिरिति । तव विच्छेदतः विरहे इत्यर्थः मे मन रात्रिः
कालयुगोपमा कस्यान्तसदृशी, मलयजः सख्यमपेक्षादुत्थितः गन्धानिलः

चन्द्रो द्वादशभास्करः समभवद्वात्रिर्युगानां यतं
मिष्टं तित्तरसं विलेपनमहो दीप्तानलो मे तव ।
विच्छेदाक्षयानिलः प्रियतमे ! किं कालकूटः श्रुतो
गीतादिध्वनिरेव वज्रसदृशोऽरण्यं विचित्रं गृहम् ॥५०॥
मानं मानिनि ! मुखं देवि ! दधिते ! मिथ्यावचः श्रूयते
किं कोपो निजसेवके यदि वचः सत्यं त्वया गृह्यते ।
दोर्भ्यां बन्धनमाशु दन्तदलवं पीनस्तनास्फालनं
दोषचेष्टम ते कटाक्षविशिखैः शस्त्रैः प्रहारं कुत ॥५१॥

सुमन्त्रपवनः विषं किम् ? सोमचन्द्रः सूर्य इव सम्भवत् व्यत्यु-
द्दीपकत्वादिति भावः, सख्यजालेपः चन्दनविलेपनं स्फुटिकोपमः
अग्निवज्रसदृशः, सुस्तरगीतं वाद्यं परमतरं कोकिलानां पारान-
वतादीनां ध्वनिः तित्तरः समु कर्णयुगले वज्रस्य व्याघ्रतिरो वज्रा-
घातस्त्रम एव भवतीति सर्वशेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५०॥

चन्द्र इति । हे प्रियतमे ! तव विच्छेदात् चन्द्रः सम द्वादश-
भास्करः, रात्रिः युगानां यतं, मिष्टं लज्जकादि तित्तरसं तित्तर-
स्नादं, विलेपनं चन्दनादिः दीप्तानलः दीप्ताग्निः, समयानिलः
वाककूटः, श्रुतो कर्ण्ये गीतादिध्वनिः वज्रसदृशः, विचित्रं गृहम्
अरण्यं किं समभवत् ? अहो व्याख्येयम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥५०॥

मानमिति । हे मानिनि ! मानं कोपं मुखं त्वज, हे दधिते
प्रिये ! देवि ! मिथ्यावचः मदपराधच्छेषमिति भावः श्रूयते त्वयेति
शेषः । निजसेवके निजदासे कोपः किं कथम् ? यदि त्वया वचः
मदपराधच्छेषमिति भावः सत्यं गृह्यते मन्वते तेन च सम दोष-
चेष्ट भवतीति शेषः, वदा दोर्भ्यां मुखाभ्याम् आशु पीडनं बन्धनं,
हस्तदहनं हयनैर्हणनं, पीनाभ्यां स्तनाभ्याम् आस्फालनं ताडनं तथा

नानाकथाकीतुककेलिभिः सा

सार्धं तु तेनैव रमेत नित्यम् ।

हर्म्यं सुरस्ये रमणेन युक्ता

वक्ष्य सखीभिः परमप्रियाभिः ॥५२॥

कामार्त्ती नवयौवनः कविवरो भूपालपुत्रा समं

नानाबन्धविनोदनिर्भररतिक्रीडारसानन्दितः ।

गत्वान्तःपुरतो वह्निर्विलसितो राज्ञायतो नीयते

चौरा राजनियोजितैः सुपुरुषैश्चारैरुपायजमैः ॥५३॥

राजा तानपि सेवकान् सुवसनालङ्कारभूषीकृतान्

कृत्वा घ्नन्तु विपद्यकं खरतरं खड्गं समासीय ते ।

ने तत्र कटाक्षा एव विविक्षाः शूराः तैः शस्त्रैः मञ्जारं कुरु ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५१॥

नानेति । परा उत्तमा सा विद्या तेनैव रमणेन सुन्दरेण सार्धं
नानाकथाभिः कीतुकेन ये विलस्यः श्रोतृनानि तैः सुरस्ये मनोहरं
हर्म्यं सोपे कुमारापुरे इति यावत् परमप्रियाभिः सखीभिः युक्ता
सती नित्यं रमेत विजहारेत्यर्थः । अतीते विविखिड्ययोगान्दन्त्यः ।
उपजातिवृत्तम् ॥५२॥

कामार्त्त इति । भूपालपुत्रा राजनन्दित्वा समं नानाबन्धैः
विविधैः रतिप्रयोगैरिति यावत् विनोदनिर्भरः सुखातिशयः बहूनां
तादृशी या रतिक्रीडा सुरतोवसनः तस्याः रसेन व्यासादेन व्यान-
न्दितः नवयौवनः कामार्त्तः कविवरः सुन्दरः चौरः राजनियो-
जितैः उपायजमैः सुपुरुषैः चारैः गूढमरैः अन्तःपुरतः कत्वान्तः-
पुरमित्यर्थः गत्वा विलसितः संवर्धितः वह्निः राज्ञायतः राजसमर्थं
नीयते केत्यध्याहार्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५३॥

राजेति । राजापि तान् सेवकान् किङ्करान् सुवसनालङ्कार-

नीत्वा तं भवनाद्विर्विलसितं राजात्मजं साहसं
दृष्ट्वा संस्मर देवतामिति तदाप्यूषुः स चौरोऽवदत् ॥५४
इति विद्यासुन्दरं समाप्तम् ।

रामकृष्णविलोमकाव्यम् ।

तं भूसुतामुक्तिमुदारहासं
वन्दे यतो भव्यभवं दया श्रीः ।
श्रीयादवं भव्यभतोयदेवं
संहारदामुक्तिमुतासुभूतम् ॥१॥

भूषीकृतान् वस्त्रालङ्कारादिभिः पुरस्कृतानि स्वयं कृत्वा विप्रजलं
यत्, चौरमिति यावत् जन्तु नाशयन्तु भवन्त इति शेषः इति
आदिदेशेन व्याख्यातम् । तं च पुरुषाः स्मरन्तं सुतीक्ष्णं खड्गं
समानाय गृहीत्वा भवनात् बहिः विलसितं बद्धं तं राजात्मजं
सुन्दरं नीत्वा साहसं तत्कृतं चौर्यापराधं दृष्ट्वा विशेषेण घातेति
भावः देवताम् इति मिति शेषः संस्मर इति कृष्णः उक्तवन्तः । स च
चौरः तदापि अपदत् साहसोक्तिं वचनमिति शेषः । शार्ङ्ग-
विष्णोर्द्धितं प्रत्तम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण कृता
विद्यासुन्दरव्याख्या समाप्ता ।

तमिति । भूसुता जानकी तस्याः सुक्तिः मोचनम् उद्धार
इति यावत् रावणवृद्धादिति भावः बन्धात् तम्, उद्धारः मङ्गल-
वाचः शीतोद्धारव्यजनितानन्दोत्तिथयादिति भावः बद्धा शीतिः

चिरं विरिञ्चिर्न चिरं विरिञ्चिः

साकारता सत्यसतारका सा ।

साकारता सत्यसतारका सा

चिरं विरिञ्चिर्न चिरं विरिञ्चिः ॥२॥

अकृत्तान्निरिति यावत् यस्य तथाभूतं, यद्वा भूतनायाः सीतायाः
सुक्तिः उद्धारः तथा या सुत् कृषेः आरः अत्यन्तः ज्ञासुः आनन्दः
यस्य तादृश्यं तं प्रसिद्धम् अत्र प्रसिद्धार्थकस्यञ्जः । भव्यः शुभः
भवः जननम् अतार इति यावत् यस्य तथाविधं राजसवधेन
जगन्मूलविधानादिति भावः राममिति शेषः वन्दे प्रथमानि ।
यतः यस्मात् रामात् दया श्रोः लक्ष्मीः सम्पदिति यावत् यस्य
दयायां जगतां समृद्धिः सम्भवदिति भावः । अतः पञ्चान्तरे भव्या
मनोज्ञारिणी भा दीप्तिः यस्य तादृशे तोये जले यत्तुनायाः क्षीरोदस्य
वेति भावः दीर्घ्यति क्रीडतीति तथोक्तं, संसारदाया, विनाश-
कारिण्या इति यावत् पूतनाया इति भावः सुक्तिः प्राणशेषण्येन
अपवर्गलाभः यस्मात् तथोक्तम्, असुभूतं प्राणस्वरूपं जगतामिति शेषः
श्रीयादवं श्रीकृष्णं वन्दे इति पूर्वेष्वन्वयः । इन्द्रवज्राष्टम्, स्यादिन्द्र-
वज्रा वटि तो जगौ ग इति तद्वृत्तयात् ॥१॥

चिरमिति । विरिञ्चिः ब्रह्मा चिरं चिरकालं तिष्ठतीति शेषः,
पुनश्च विरिञ्चिर्ब्रह्मा न चिरं तिष्ठतीति शेषः सर्वभूतापेक्षया ब्रह्मणः
चिरस्थायित्वेऽपि, आब्रह्मभुवना लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुनेति
भगवदुक्तं ब्रह्मणो नाशस्यावश्यम्भावादिति भावः, किन्तु सा साकारता
रामरूपेण भगवतः शरीरधारणमिति यावत्, सत्यसतारका सत्या
नित्या सनातनीत्यर्थः सतारका तारो नाम वानरभेदः तेन सह
वर्त्तमाना यद्वा तारकेण तदाख्यसन्निविष्टेण सह वर्त्तमाना जना-
मरूपतारकसन्निवृत्तीत्यर्थः । पञ्चान्तरे सा साकारता कण्ठरूपेण
शरीरधारणमिति भावः, सती नित्या सनोज्ञारिणी च तथा तार-

तामसीत्यसति सत्यसीमता

माययाचमसमन्त्रयायमा ।

माययाचमसमन्त्रयायमा

तामसीत्यसति सत्यसीमता ॥३॥

का तापघ्नी तारकाद्या विपापा

त्रेधा विद्या नोपपन्नत्वं निवासे ।

सेवा नित्यं कृष्णनोद्या विधात्रे

पापाविद्याकारताघ्नी पताका ॥४॥

काभिः गच्छत्रैः गृहं वर्त्तमानं सत्तारकम् आकाशमित्यर्थः नास्ति सत्तारकम् आकाशं यत् तथामूला पूर्णत्वादिति भावः चिरमित्यादि पूर्ववत् । इन्द्रज्ज्योतिर्दिव्यज्ज्योतिरुपजातिवृत्तम् । स्वादिन्द्रज्जा यदि तो जगौ ग इति, ज्येन्द्रज्जा प्रथमे लघौ सा । अनन्तरादीरित-लज्जाभाजौ पादौ यदीयादुपजातयस्ता इति तत्तल्लक्षणात् ॥३॥

तामसीति । असति असत्ये प्रपञ्चे सत्यसीमता सत्यतया ज्ञानमिति यावत्, तामसी तमोगुणमयी माया इति यस्या रामस्येति अध्याहार्यम् । अजमं समस्तं यस्याः तथामूतया प्रत्यक्षेणावबोधुमशक्येति भावः यथा तामस्या सा लज्जा, अयमा नियमरहिता लज्जालेख्यः योग्यायोग्यविचारणाक्षमेति भावः । द्वितीयाङ्गे कृष्णपक्षे पूर्ववत् । रथोद्धतावृत्तम् । रात्परैर्नरनरै रथोद्धतेति तल्लक्षणात् ॥३॥

का तःपद्मतीति । तापघ्नी आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूप-तापलघनानिनी का ? इति प्रश्ने तुरकं तापलघनमनमित्यर्थः रामनामेति भावः आद्यां सुखं यस्याः तापघ्नी विपापा निष्पापा निर्मलेत्यर्थः त्रेधा त्रिविधा विद्या अग्न्यजुःसामरूपा इति उत्तरम् । निवासे आश्रये अशिक्षिते शेषः लघुपुत्रं सन्तापजननमिति यावत् नो अस्तीति शेषः । पदान्तरे कृष्णेन विधात्रे ब्रह्मणे नोद्या प्रेम्मायाः

श्रीरामतो मध्यमतोऽपि येन

धीरोऽनिशं वश्यवतीवरादा ।

द्वारावती वश्यवशं निरोधी

नयेदितो मध्यमतोऽमरा श्रीः ॥५॥

कौशिके व्रितपसि चरवती

योऽददाद् दितनयस्वमातुरम् ।

अभिधीयमानेति यावत् नित्यं सेवा भक्तिविशेष इति यावत् पापं
दुरितमयी या अविद्याकारता भावेति यावत् तां जन्तोति तथोक्ता ।
उक्तञ्च गीतायाम् । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं तत्त्वेन प्रवेष्टुं परन्तपेति, तथा पताका ध्वजस्वरूपा
वया ध्वजदर्शनेन ध्वजिनः साक्षात्कारादिसाधनं तथा जल्पे
नित्यसेवा तत्साक्षात्कारादि साधयतीति भावः । शालिनीहस्तम् ।
मासो गो चेष्वाश्विनी वेदलोकेरिति तल्लक्षणात् ॥४॥

श्रीरामत इति । येन अनिशं सततं वश्यं वशं गवं रूपमिति
अवत् तदस्या अस्तीति वश्यवती परमरूपिण्येत्यर्थः सीतेति भावः तस्या
वरात् स्वाभिः श्रीरामतः श्रीरामसेवनादिति भावः मध्यं संसार-
रूपं प्रापमिति भावः अतोऽपि नाशितं स वा स एव धीरः सुधीः ।
यश्च निरोधी निमग्नोऽस्तीतिन्द्रियः पुमान् इतः अस्मात् मध्यमतः संसा-
ररूपात् प्रपञ्चात् द्वारावती द्वारकास्थानगरी वय्या वयवर्त्तिनी यस्य
तथाभूतस्य जल्पस्थेत्यर्थः वशं नयेत् स्वं मानसमिति शेषः तस्य
श्रीः जल्प्योः अमरा अविनाशित्यर्थः । इन्द्रियसंयमेन जल्पभक्तिः
चिरव्याविर्नी त्रियं जनयतीति भावः । उपजातिहस्तम् ॥५॥

कथासुप्रसन्नमते कौशिके इति । जरेषु सर्वेषु भूतेषु, हाविमो
पुरुषो लोके चरचाचर उपपद्यते । चरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो-
न्मर उपपद्यते ॥ इति भगवद्गीता । जतं नियमः तत्प्रतिपादन-

रन्तुमास्त्रमय ! तद्विदादयो
 तीव्ररक्षसिमतत्रिकेशिकौ ॥६॥
 लम्बाधरोरु ! त्रयलम्बनासे !
 त्वं याहि याहि चरमागताज्ञा ।
 ज्ञातागमा रक्ष हि याहि त्वं
 सेनाबलं यत्र करोध बालम् ॥७॥

रूपमिति यावत् यस्य तथाभूतः प्रजापालनमतीत्यर्थः, यः दृश्य-
 रथः त्वितपसि कायिकवाचिकमानसिकभेदेन त्रिविधतपस्धारिणी-
 त्वर्थः कौशिके विश्वामित्रे आतुरं प्रदानसमये पितुः कातरतां
 दृष्ट्वा अयमपि कातरं पितृवियोगादिति भावः द्वितनयस्य पुत्र-
 हयरूपं धनं अददात् । पञ्चानरे । परीक्षितं प्रति शुक्लोक्तिः ।
 हे आश्वत्थन ! आ समन्तात् सुष्ठु, योमनम् अयनं गतिर्यस्य तत्-
 सम्बन्धी तद्विद् तदभिप्रायश्च इत्यर्थः पूतनादीनां दुरभिसन्धिं
 जानांश्चतुर्थः अयमन्तर्यामित्वादिति भावः रन्तुं क्रीडितुं तीव्र-
 रक्षांसि बालघातित्वात् अतिदारुणरज्जोरूपमिच्छां पूतनायामित्यर्थः
 पतन्ती पलिरूपी वक्राक्षर इत्यर्थः केशी हयरूपी दैत्यविशेषः तयोः
 कौष्ठिक्यां मार्गधररीरे इति भावः आ सम्यक् दया लया यस्य
 तथाभूतः । जपया पूतनादीन् निहत्य सक्तिमनसादिति भावः ।
 रथोज्ज्वलतम् ॥६॥

लम्बेति । विश्वामित्रेण सुष्ठु प्रस्थितं रामं ज्ञात्वा राजमानसं
 ताडकं प्रलुक्तिः । हे लम्बाधरोरु ! लम्बम् अधरोरु यस्याः
 तत्सम्बन्धी, हे त्रयलम्बनासे त्वये त्रिजगतीत्यर्थः लम्बा भाषा यस्याः
 तत्सम्बोधनम् । ताडके इति यावत् त्वम् आगताज्ञा प्राप्ताज्ञा
 रावणनिदेशयन्तिनी सतीति भावः अस्मिन् विनश्यत् कातुरं रावण-
 मित्यर्थः याहि याहि पथि नाशक नाशवेति भावः । पञ्चानरे
 पूतनां प्रति कंसलोक्तिः । हे पूतने ! त्वं बलं याहि लम्बं सेनाबलं

लङ्कायना नित्यगमा धवाशा

साकं तयानुन्नयमानुकासै ।

राकानुमा यन्ननु यातकं सा

शाबाधमागत्य निनाय कालम् ॥८॥

गाधिजाध्वरवैरा ये तेऽतीता रक्षसा मताः ।

तामसा चरतातीति ये रावैरध्वजाधिगाः ॥९॥

संदीयमिति भावः रक्ष । कुलेष्टप्रेतायासाञ्च यत्नेति, यत्नं ज्ञातः
आगमः उत्पत्तानामिति भावः यथा बालघातार्थं विविधान् उत्त-
पातान् व्यागच्छतः जायतेति भावः दम्भोऽनेति शेषः बालं कृष्णं
द्रोघं सावधानं ररक्षेति यावत् । द्विशब्दोऽप्यधारणार्थः । इन्द्र-
वज्राष्टम् ॥७॥

अद्वेति । लङ्का पदम् आश्रयः यथाः तथोक्ता, अनुसः
अप्रेरितः क्षतः प्रष्ट इति यावत् यो यमः क्षतान्नः तेन वल्लकारः
माहृत्य यस्याः तथाभूता स्वयंप्रवृत्तान्तवन्दनीत्यर्थः, धवे भर्तारि
आशा यस्याः तथोक्ता रामः प्रतिनिष्कृतीति भावः तथा ताडकया
साकं सङ्घं नित्यगमा नततसक्तिनी अभूदिति शेषः । पञ्चान्तरे, यत्
यतः यथा एव गावाः प्रेता इति भावः तेषु अध्वना निरुधेति
यावत् बालघातार्थादिति भावः, राका निशाकरपूर्णा रक्षनी
अनुमीयते अनवेति तथोक्ता राकापत् लोकरञ्जनीति भावः एते-
नास्या दुष्टाभिप्रायत्वं पूर्वं न केनापि शङ्कितमिति भावः, यातः
अधिगतः कंसः यथा कंसाश्रितेति यावत् पूतनेति शेषः यं कृष्णम्
आगत्य प्राप्य कालं निनाय कृष्णविनाशार्थं वज्रकालं मोकुले स्थितेति
भावः । नन्विति निर्धारणार्थम् । इन्द्रवज्राष्टम् ॥८॥

गाधिलेति । ये गाधिलस्य विश्वामित्रस्य अध्वरे यत्ने वैराः
यत्नमावभाषता इत्यर्थः ते मताः दाव्येनाभिभूता इत्यर्थः राक्षसाः

तावदेव दया देवे यागे यावद्वासनाः ।

नासवादवया गेही वेदे यादवदेवता ॥१०॥

सभाष्ये ! भग्नमनेन चापं

कीनाशतानवरुपा शिलाशैः ।

शैलाशिषा रुदनताशनाकी

पञ्चानने भग्नभवे स्वभासः ॥११॥

सुबाहुप्रभृतयः अतीताः रामशरेण विनाशं गता इति यावत् ।
पञ्चानन्दे, ये च रावैः शब्दैः कंसस्य निदेशवचनैरिति भावः अश्वजान-
धिनाः अश्वानि गोकुलमार्गे जाता, उत्पन्नाः ये आधयः भानस्यः
व्यथाः क्षणकृतकप्रहारजनिता इति भावः तान् गच्छन्तीति
तथोक्ताः, तामसाः तमोगुणभूयिष्ठाः वकलणावर्त्तादय इति भावः ते
क्षरतातीते अक्षरे अविनाशिनोत्वर्थः क्षण्ये इति भावः अनोता इति
पूर्वेष्वन्वयः । अतुष्टुवृत्तम् ॥६॥

तावदिति । यागे यज्ञकर्मणि यावदेव अवासनाः वासना
सङ्कल्पः तद्गृहिताः कामनारहिता इत्यर्थः सुनय इति शेषः तावदेव
देवे रामे दया आसीदिति शेषः निष्कामकर्मिणामेव मुक्तिप्रदो राम
इति भावः । पञ्चानन्दे, वेदे गेया गातुं शक्या यादवदेवता क्षणदेवः
आसवात् भद्रजननव्यापारात् अज्ञानादिति भावः न अथवा न अय-
मन्तुं शक्यत्वर्थः । भक्तैः कंसानुचरैः क्षणमहिमा कथं प्रायते
इति भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥१०॥

समेति । अये श्रोत्रहृन्द् इत्यध्याहार्यं सभासु जनकस्येति शेषः
कीनाशता कृतान्तवत् दुर्दान्तेति भावः रावणस्येति शेषः तथा
आनन्दा सम्पन्ना इह बन्धु तथाभूतेन रावणं प्रति बहवैरेष्येति
भावः अनेन रामेण शिष्यावत् अतिष्ठेति भावः आशा ज्ञानक्षी-

न वेद यामधरभामसीतां
 का तारका जिष्णुजिते विवादे ।
 देवाविते जिष्णुविकारता का
 तां सीमभारक्षम यादवेन ॥ १२ ॥

लामेच्छेति यावत् येषां तैः धनुर्भङ्गेन सीतापरिणयार्थमभिरि-
 भङ्गः राजभिरिति शेषः सङ्गं चापं धनुः भङ्गं न केवलं धनुर्भङ्गः
 कृतः अपि तु राजानोऽपि सीतां प्रति भङ्गमनोरथाः कृता इत्यर्थः ।
 पक्षान्तरे, पक्षानने नृसिंहे सिंहवत् दुर्बलैः इति भावः कुण्डे इति
 शेषः अभासः अप्रभावात् भङ्गमध्ये निर्भये भयमकुर्वति सतीत्यर्थः
 शैलस्य गोवर्द्धनस्य आश्रया अभीष्टपूरणेन लष्णुकर्तृकतदुत्सव-
 विधानेनेति भावः, रक्षा प्रतिवक्षा अतएव नता अवसादं गता
 आया यत्तज्जिवर्भोजनेच्छा यस्य तादृशः नाको खर्गो देवराज
 इत्यर्थः अभूदिति शेषः । पुरा ऐन्द्रं यागं कर्तुं प्रयत्नान् गोपान्
 निवार्य लष्णुः गोवर्द्धनोत्सवेन आत्मानं परितोषयामास । तेन
 च क्रुद्धो देवराजः सप्ताङ्गानि वर्षणादिना गोकुलं नाशयितुं
 प्रावर्त्तत । ततश्च लष्णुः लोचया करेण गोवर्द्धनं धृत्वा गोकुलं
 रक्षन् ऐन्द्रस्य दर्पमङ्गरदिति भागवती वार्त्ता । उपजातिद्वयम् ॥१॥

नेति । याम् अक्षरम् अविनश्यत् भाम प्रभा कान्तिरित्यर्थः, भा
 दोष्ठावित्यस्मात् अनुप्रासः । यस्याः सा चासी सीता चेति तां सततो-
 ज्जलक्ष्मणां सीतामित्यर्थः न वेद न जानाति शोक इति शेषः ।
 जिष्णुना रामेण जितं हरधनुर्दिकृकरणमित्यर्थः तस्मिन् अविवादे
 निर्विवादे सर्वसम्पत्ते इत्यर्थः सति तारका तारावदुज्ज्वलप्रभा सीतेति
 का ? कक्षक्ष्मणा ? आसीदिति शेषः तारका रामरूपचन्द्रसङ्ग-
 तेति किं पक्षव्यमिति भावः । पक्षान्तरे देवेन भगवता लष्णुमि-
 क्शयते रक्षिते गोकुले सति जिष्णोरिन्द्रस्य विकारता विवाहस्यादि-

तीव्रगोरन्वयत्वार्यो वैदेहीमनसो मतः ।

तमसो न महींदिवैर्योत्रायन्वरगोव्रती ॥१३॥

वेद या पद्मसदनं साधारावततार सा ।

सा रता तव राधा सा नन्द ! संज्ञप ! यादवे ॥१४॥

श्रैवतो हननेऽरोधी यो देवेषु नृपोत्सवः ।

विकृतिसंमूहः का ? न किमपि कर्तुं यत्ताभूदित्यर्थः सोमः गोव-
र्द्धनरूपस्य भारः तस्मिन् क्षमः तदुपहृत्समर्थयाद्यौ यादवश्चेति
तथाभूतेन गिरिधारिणा कृष्णेनेत्यर्थः निरक्षां तां विकारतां
धिनित्यध्याहार्यम् । उपजातिवृत्तम् ॥१२॥

तीव्रेति । तीव्रास्तीक्ष्णाः गावः किरण्याः यस्य तस्य तीव्रगोः
सूर्यस्य अन्वयं वंशं त्वावन्ते इति अन्वयत्वाः वंशरजकाः दिक्षीप-
रघुप्रभृतयः तेषु आर्यः श्रेष्ठः राम इति यावत् वैदेह्याः सीतायाः
मनसः मतः वैदेह्या पतित्वेन हत इति भावः । पञ्चानन्दे, अत्र
ब्रह्मसत्त्वे अयः वरं श्रेष्ठं गोषु सतं तत्प्रतिपादनरूपमिति भावः
यस्य तथाभूतः गोपाल इत्यर्थः कृष्णः तमसः तमोगुणप्रभावात्
अज्ञानादिति भावः महींदेवैः ब्राह्मणैः न पूजित इत्यध्याहार्यम्
इतरगोपमुक्त्वा न मानित इति यावत् । अनुदुवृत्तम् ॥१३॥

वेदेति । या पद्ममेव सदनं अनिलयं वेद जानाति, सा
कृष्णीरित्यर्थः, कृष्णीः पद्माकृता पद्मत्वमरः । आधारेण आश्र-
येण नाथेन विष्णुनेति भावः सङ्गवर्त्तमाना सती अश्वततार सीता-
रूपेण अश्वतारं हतवतीत्यर्थः । पञ्चानन्दे । कस्यचित् नन्दं प्रति
शक्तिः, हे सद्गुप गङ्गेश्वरे नन्द ! सा तव सा कृष्णीरूपा राधा
यादवे कृष्णे रता अतुरागिणी अभूदिति शेषः । अनुदुवृत्तम् ॥१४॥

श्रैवतो इति । हनने धनुर्भङ्गकरणे इति भावः देवेषु राज्ञः
सन्नामतेत्यिति शेषः यः नृपोत्सवः उपस्य दधरयस्य पुत्रविरहा-

वत्सपो नृषु वेदे योऽधीरोऽनेन हतोऽवशैः ॥१५०॥

नगोपगोऽसि चर ! मे पिनाके

ऽनायोऽजने धर्मधनेन दानं ।

नन्दानने धर्मधने जयो ना

केनापि मे रक्षसि गोपगो नः ॥ १६ ॥

धर्म उपस्थितश्चेति भावः उत्सवः आनन्दजननव्यापारः आसी-
दिति शेषः, स शैवतः शिवो देवता यस्य स शैवः परशुरामः तस्मात्
अपरित्याज्याहार्यः आरोधी न रोधं गत इत्यर्थः न निवृत्त इति
भावः । पक्षान्तरे । यः वेदे प्रतिपादित इति शेषः स कृष्णः नृषु
शत्रुष्वेषु वत्सपः गोवत्सपालक इत्यर्थः आसीदिति शेषः, अनेन
पक्षेन अघोरः अपञ्चः धेतुकासुर इति भावः अवशैः अवाधैः
उदीर्यैरिति भावः अन्यैः तदनुचरैः सङ्केत्यर्थः हतः विनाशितः ।
अनुवृत्तम् ॥ १५ ॥

नमेति । रामं प्रति परशुरामस्य सकोपोक्तिः । 'हे चर
पिनश्वर !' अचिरात् त्वं मम शरेण विनाशं प्राप्स्यसीति भावः,
त्वं मे मम पिनाके ऐश्वरे धत्तुमि नमं धर्मतम् उपगच्छतीति
नगोपगोः पर्वतसदृश इति यावत् शरप्रहारेण निवृत्तः भवसीति
भावः । धर्मधनेन धर्म एव धनं यस्य तच्चाभूतेन जनकेनेत्यर्थः अजने
नोदजने अज नजः अत्यार्थत्वमप्रायश्चार्थत्वं वा । तदुक्तं, तत्
कादृश्यमभावश्च तदव्यत्यं तदव्यत्यं अप्रायश्च्यं विरोधश्च नजघाः
पट् प्रकीर्तिता इति । त्वसीति शेषः दानं कथाया इति शेषः
अनायः अनोतिः अयुक्तमित्यर्थः । पक्षान्तरे कृष्णं प्रति मन्दः
स्तुतिः । धर्म एव धनं यस्य तादृशे गोपाक्षनादिना धर्माजनेनपरे
मन्दः आननं वृषं प्रधानमित्यर्थः यस्य तच्चाभूते गोपगो इति

ततान दाम प्रमदा पदाय

नेने रुचामखनसुन्दराची ।

चीरादसुं न खमचार मेने

यदाप दाम प्रमदा नतातः ॥१७॥

तामितो मत्तसुत्रामा शापादेप विगानताम् ।

शेषः त्वं जयः जयशाली सर्वोत्कर्षेण वर्तमान इत्यर्थः ना दुरूपः
असीति शेषः मे मम केनापि अनिर्घञनीयेन सुकृतेनेति भावः
गोपान् गच्छतीति तथोक्तः गोपालमध्ये स्थितः सखित्वार्थः नः
अस्मान् रक्षसि । उपजातिवृत्तम् ॥१६॥

ततानेति । आसन्नं अपक्वः स्वनः शब्दः वागित्यर्थः यस्याः
अयुक्तभाषिणीत्यर्थः सा चासी सुन्दरासी सुनयना चेति तथोक्ता
सुनयनत्वेन राक्षोऽतिप्रियत्वं तद्वशंवदत्वञ्च व्यज्यते । प्रमदा प्रकटः
सटः गर्वः यस्याः तथाभूता सीमाभ्यगर्हितेति भावः केकयीति
शेषः पदाय स्वपुत्रस्य भरतस्य राज्यलाभायेत्यर्थः इमे रामादयः
रुचा दीप्या प्रभावेणेति यावत् न राज्यलाभा इति शेषः इति
लङ्का दाम बन्धनरज्जुं रामस्य राक्ष्याभिषेकप्रतिबन्धमिति भावः
ततान विस्तारयामास । पञ्चान्तरे, प्रमदा स्त्री यथोदेति शेषः यत्
यतः चीरात् अमुं प्राप्यं स्वं धनं न मेने प्राप्तापेक्ष्य चीरमेव
धनं मन्यते इत्यर्थः । यत् दाम चीरलोलुपकृष्णस्य बन्धनार्थं
रज्जुं आप संदृहीतवती तत् अचरु अशोभनम् अकिञ्चित्करं
जातमिति शेषः बल्लयोऽपि दामभिः कृष्णं बन्धुं न यथाकेति
भावः । अतः अद्यात् कारणात् नता आन्ततया निघटेत्यर्थः
अभूदिति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥१७॥

इन्द्रस्य अहत्याधर्षणमाह तामिति । मत्तः ऐश्वर्यगर्वेण विमूढः

तां नगाविषदे पाशा मात्वासूतमती मिता ॥१८॥

नासावद्यापतपात्राविनोदी

धीरोऽनुत्या सस्मितोऽद्याविगीत्या ।

त्वागी विद्यातोऽस्मि सत्यानुरोधी

दीनोऽविज्ञा पात्रपपद्यावसाना ॥ १८ ॥

य चाधौ सूत्रामा चेति तथोक्तः ऐश्वर्यमत्तः देवराज इत्यर्थः तां
प्रसिद्धामित्यर्थः अहल्याम् इतः अभिगतः । ततश्च एषः इन्द्रः,
शापात् अहल्यापतेः गौतमस्य त्वं सहस्रयोनिर्भवेत्येवंरूपा-
दिति भावः विमानतां विरुद्धत्वेन गेयत्वं दुष्कर्त्तृमिति त्वर्थः इत
इति पूर्वेणान्वयः । पञ्चानन्दे, तां मातरं यथोदां प्रति कृपयेति
अध्याहार्यं पाशा बन्धनरज्जुः न गच्छत इति नगौ स्थावरौ यम-
वार्जुनाख्यौ इत्यौ ताभ्यां विषम् अमृतं मोक्षमित्यर्थः ददातीति
तथोक्ते नारदशापात् स्थावरतां गतयोः कुबेरपुत्रयोः तयोः
भङ्गेन मुक्तिं ददतीत्यर्थः प्रसङ्गतः यमवार्जुनभङ्गोऽपि उक्तः ।
कण्ठे इति शेषः मात्वासु परिमाणेषु उत्तमतः अतिशयेनेत्यर्थः
मिता क्षुद्रां गता अभूदिति शेषः । कण्ठः श्रान्तं मातरमात्रोक्त
स्त्रवं बन्धनं जपाहेति भावः । अतुष्टुष्टुत्तम् ॥१८॥

नासिति । नासायाः नासिकायाः अवय्वेन जेदनेन अपगता त्रपा
कृष्णा यस्याः तथोक्ता जाता शूर्पणखेति शेषः आत्राविनोदी
आत्रायां रामस्येति शेषः विनोदः ध्यानन्दः यस्य तथाभूतः
अक्षय इति शेषः । अक्षयः रामाश्रया शूर्पणखां विजय-
मकरोदिति भावः । अद्य अद्युना तदानीमित्यर्थः धीरः
राम इति शेषः अनुत्या अस्तुत्या तिरस्कारेण अविगीत्या
अर्चोर्तिस्वापनेन च शूर्पणखावर्द्धकेणेति भावः सस्मितः दीपहास्यः

सम्भावितं भिन्नुरगादगारं
याताधिराप स्वनघाजवंशः ।
शवं जघान स्वपराधिताया
रङ्गादगारक्षुभितं विभासम् ॥२०॥
तयातितारस्वनया गतं मा
लोकापवादद्वितयं पिनाके ।

युक्तः अमुदिति शेषः । पक्षान्तरे, उद्धृतौ यमकार्जुनौ प्रति कृष्ण-
व्योक्तिः । अहं विद्यातः ज्ञानात् त्यागी दाता भोगापवगैरिति
शेषः सत्यातुरोधी सत्यातुरागी अटीनः दैन्यरहितः सततं पूष
इत्यर्थः अस्मि । अविद्या अविद्या पात्राणां सत्पात्राणां मङ्गलानां
साधूनामित्यर्थः पद्यं पन्थाः सदाचारपद्धतिरित्यर्थः अवमानं
यस्याः तथामृता* । सत्पद्मेनाविद्या नश्यतीति भावः । शास्त्र-
मोक्षम् । मात्तौ गौ चेच्छास्त्रिणी वेदलोके रति तल्लक्षणात् ॥१६॥

सम्भावितमिति । स्वनघाजवंशः सुष्ठु अन्वयः निष्पापः
अजस्र ब्रह्मणः वंशः कुलं यस्य तथामृतः निष्पापब्रह्मकुलोत्पन्न
इत्यर्थः रावण इति यावत्, यातः प्राप्तः अधिः मनोव्यथा येन
तथोक्तः मूर्धन्यस्त्रानिपहृत्वरदूषणादीनां वधादिति भावः, भिन्नः
परिव्राजकरूपधरः सन् सम्भावितं सम्भावनया जज्ञितम् अगारं
प्रसूवटीस्य* रामाश्रममित्यर्थः अगात् आप प्राप जह्जार चेत्यर्थः
सीतमिति शेषः । पक्षान्तरे कण्व इत्यध्याहार्यं रङ्गात् सभा-
मण्डपात् शवं मम प्राणजन्तायमिति दुहित्या अतप्रायमिति
भावः अगारे अग्रे क्षुभितं वीरूरादीनां वधात् क्षोभं गतम्
अतएव विभासं निष्प्रभं मलिनकान्तिमित्यर्थः कंसमिति शेषः स्वप-
राधिताया अत्यन्तापराधकरणाच्चेतिरित्यर्थः पित्रोर्निपहादिस्वा-
दिति मङ्गलः जघान हतवान् । उपजातिवृत्तम् ॥२०॥

तथेति । तया जानक्या अतितारः अत्यन्तैः अनः आक्रोशः

केनापि यं तद्विद्वाप कालो

मातङ्गयानं खरतातियातः ॥ २१ ॥

शवेऽविदा चित्रकुरङ्गमाला

पञ्चावटीनर्म न रोचते वा ।

वार्तिऽचरो नर्म नटीव चापं

लामागरं कुत्रचिदाविवेश ॥ २२ ॥

यस्याः तथाभूतया सत्या रावणेन वशात् नीयमानत्वादिति भावः
गतम् । मा मां प्रतीत्युक्तं पिनाके धनुषि यदि पिनाकगच्छस्य
ऐश्वर्यधनुषादित्यं तथापि विशेषशब्दस्य क्वचित् सामान्यपरत्वं
दृश्यते । लोकाप्रवादहितयं धनुर्धरस्य मम अक्षानेन मायाकृतपृष्ठा-
तुधावनम् एकस्या अपि स्त्रिया अक्षय्यमित्येवमकीर्तिर्दृश्यमिति
भावः जातमिति शेषः । पञ्चान्तरे, तद्वित् तज्ज्ञः कंसो हन्य इति
जानन्नित्यर्थः कावः कृतान्तोपमः कणः मातङ्गस्य कुपलयापीडा-
ख्यस्य हस्तिनः यानं खं प्रति धावनं खरता चोत्कारश्च ते कति-
क्रम्य यातः तं निहत्य रङ्गं गत इत्यर्थः केनापि कारणविशेषेणे-
त्यर्थः यं कंसम् अवाप प्राप्त्वान् । उपजातिशतम् ॥ २१ ॥

शवे इति । रामस्य जानकीं प्रति खेदोक्तिः । हे शवे ! मृग-
प्राये जानकि इति उक्तं शत्रुहस्तप्रतितत्वात् जानक्याः शत्रुत्व-
मिति भावः, अविदा अक्षेण मूढेनेत्यर्थः मया सङ्केत्यर्थः धिक्का
ननोच्चारिणी कुरङ्गमाला मृगश्रेणी यस्यां तथाभूता पञ्चावटी तत्र
नर्म विहारश्च न रोचते वा नैव रोचते इत्यमिति शेषः । पञ्चा-
न्तरे, वाते वात्याद्यपे षष्ठावर्त्ताद्धि दैत्ये अचरः निषङ्गः तेन दैत्येन
चाक्षयितुमशक्य इति यावत् कणः भटो नर्म विलासमिव कुत्र-
चित् प्रदेशे इति शेषः चापं धनुः लामागरं लामागृहं धनभाण्डार-
मित्यर्थः आविवेश प्रविष्टवान् । कंसं निहत्य तदीयपुरादि-
मैश्वर्यम् आत्मसाश्चारेति भावः । उपजातिशतम् ॥ २२ ॥

नेह वा क्षिपसि पक्षिकम्बरा
मालिनी स्वमतमत्त ! दूयते ।
ते यदुत्तम ! तमस्वनीलिमा-
राधकं क्षिपसि पक्षिवाहने ॥२१॥
वनान्तयानस्त्रणुवेदनासु
योषामृतेऽरण्यगताविरोधी ।
धीरोऽवितागण्डरते मृषा यो
सुनाद्वेणुस्वनयातनां वः ॥२४॥

नेति । शीतां कृत्वा पलायमानं राक्षसं प्रति जटायुष उक्तिः ।
रे स्वमतमत्त ! स्नेहाचारिद्वितीयः पक्षिकम्बरा पक्षिणि मयि
कम्बरा योषा यस्याः तथोक्ता योवाविषत्तेन मां परित्रायास्तेति
उक्तेव मां प्रति दृष्टिं निक्षिपन्तीति भावः मालिनी स्वस्वनी
शीता दूयते क्रियति, इह स्थितं स्वाने वा न क्षिपसि न स्वजसि ।
स्वतोऽहं त्वां निवृत्त्या एतां मोक्षयामोति फलितार्थः । पञ्चानरे,
कंसं निहतं तत्त्वानामुद्धवादीनां कण्ठं प्रति स्तुतिः । हे यदुत्तम !
यादयश्चेष्ट ! ते तव स्वस्य स्वात्मनः नीचिमा ज्ञात्वा तस्य प्यारा-
धकं सेवकं त्वद्भक्तमिति भावः पक्षिवाहने गरुडयाने क्षिपसि
प्रेरयसि । त्वद्भक्तं गरुडवाहनं रूपं विष्णुरूपधरं करोमीति
भावः । रथोद्धतावृत्तं, रात्रि परैर्नरैर्नरैरथोद्धतेति तत्कृष्णत्वात् ॥२२॥

वनान्तेति । योषां ज्ञायां जानकीम् कृते विना स्थित इत्य-
ध्यासाय वनान्ते वनसीमायां यत् वानं क्षम्यं तत्र सुष्ठु, अथवाः
अस्याः वेदनाः अनसः सन्तापाः तासु लक्ष्मणोपदेशेन स्वस्य धैर्या-
तिशयेन प्रतिविधानकात्मनश्च कृतां गतासु मनःपोषाकिति
भावः ॥ अरण्यगताः अरण्याः वानरा इति भावः अविरोधिनः

किं नु तोयरसा पम्पा न सेवा नियतेन वै ।

वैनतेयनिवासेन पापं सारयती नु किम् ॥२५॥

स नतातपहा तेने स्वं शिनाविद्धितागसम् ।

संगताहिविनाये स्वं नेतेहाप ततान सः ॥२६॥

नित्याणि यस्य तथाभूतः अभूदिति शेषः वानरैः सह नित्यत्वमक-
रोदित्यर्थः । राम इति कर्तृप्रदम्भञ्चम् । पञ्चान्तरे, अगण्यम् अपाङ्गम्
अज्ञाध्यमिति यावत् रतं कुञ्जजा निकटया सह यत् रमणं तत्
अज्ञाध्यतया परिहरणीयमिति भावः तस्मिन् धीरः सन्तुष्ट इति
भावः यः लणः, सः यः युष्मान् अविता पुनर्गोकुलमेव रजितेति
एतत् सृष्टा मिथ्या । सुष्ठु, नाटो यस्य तादृशस्य वेषोः अनेष्टु
अनिष्टु वातनां किं न अरयेति शेषः । तादृशं वेषुरवं श्रुत्वा यावत्
लण्यदर्शनं न जातं तावत् पर्यन्तम् अस्माकं कोदणं विरहदुःखमभूत्
सम्पति दूरं गते तस्मिन् का कथा अस्माकं दुःखस्येति भावः । उप-
जातिवृत्तम् ॥२४॥

किमिति । तोये रसः स्नादुता यस्याः तादृशी पम्पा तदास्त्वं
सरः किं नु निश्चयेन आसि ? नास्त्येवेत्यर्थः रामस्य विरहोद्दोष-
कत्वात् पम्पायाः स्नादुताया नास्तुभवं इति भावः, अतः नियतेन
सेवा ततोवावगाहनादिरूपेति भावः न वै नैवेत्यर्थः रामस्येति
शेषः । पञ्चान्तरे, वैनतेयः विनतानन्दनः गरुडः निवाधो वान-
मिति यावत् यस्य तेन लण्येनेत्यर्थः तत्सङ्केनेति भावः पापं
सारयतः अपनयतः तवेत्युक्तं किं नु ? नैव किञ्चित् अस्माकं
प्रतारणे इति भावः, उद्धवं प्रति गोपीनासृजिः । अस्तुष्टुवृत्तम् ॥२५॥

स इति । नतानां नप्पाणां शरण्यकृतानामित्यर्थः आतपं सन्नाप-
नित्यर्थः कुनोति तथोक्तः शरण्य रम्यर्थः सः रामः अविहितम्
अज्ञतम् आनः अपराधः येन तथोक्तं निरपराधं तथापि वाचिना

कपितालविभागेन योषादोऽनुनयेन सः ।

स नये न तु दोषायो नगीभाविलतापिकः ॥२७॥

ते सभा प्रकपिवर्णमात्रिका

नाल्पकप्रसरमभ्रकल्पिता ।

तालितमिति शेषः सुप्तोऽयं येन सुप्तेन सानन्दमिति यावत् स्वम्
आत्मीयं तेने विस्तारितवान् सखित्वेन प्रकाशयामासेति यदित् ।
पञ्चान्तरे, स नेता नायकः कृष्णः इह अस्मिन् प्रदेशे सङ्गतेन स्थितेन
अङ्गिना सप्रेष्य कालियेनेति भावः विनाशे संहारे उपस्थिते
इति शेषः स्वं जनं गोकुलवादिनमिति भावः आप प्राप्तवान्
ततान विस्तारयामास च । कालियोत्पातात् विनष्टप्रायं ब्रज-
जनं दृष्ट्वा तं दर्शयित्वा सर्वमजीवयदिति यावत् । स युष्माकु-
प्रेष्यते इति नैव वक्तव्यमिति भावः । अतुष्टुष्टुत्तम् ॥२६॥

कपीति । सः कामः अनुनयेन प्रणयेन हेतुना सुप्तोऽस्येति
भावः कपिर्वाली तालाः तालवृक्षाः श्लेषिवन्नेन स्थिता इति
भावः तेषां विभागेन विच्छेदेन सप्रतापभेदपूर्वकं वालिजननेनेति
यावत् योषां पत्नीं वालिनापहृतां सुप्तोऽपत्नीमिति भावः ददातीति
तथोक्तः अभूदिति शेषः । वालिनं कृत्वा सुप्तोऽवाय तत्पत्नी-
सङ्कृतां ददावित्यर्थः । पञ्चान्तरे, तु सम्बोधने हे उद्धव ! सः कृष्णः
दोषाणाम् आशयः आगमः यथात् तादृशः सर्वदोषाकर इत्यर्थः
तथा नये पश्यते भाविनी या लता बह्वी तस्याः पिकः कोकिलः
अस्मिन्पौष्टुद् इति भावः अतः नये नीतिवर्त्मनि युक्तायुक्त-
विवेके न अस्तीति शेषः । अतुष्टुष्टुत्तम् ॥२७॥

ते इति । वानराणां रामं प्रति उक्तिः । हे राम ! ते तव
सभा, मङ्गलाः कपीनां वानराणां वर्णमाला अक्षरपङ्क्तिः वाक्-

तात्त्विकभ्रमरसप्रकल्पना

कालिमार्णव ! पिक ! प्रभासते ॥२८॥

रावणोऽक्षिपतनत्रपानते

नाल्पकभ्रमणमक्रमातुरम् ।

रन्तुमाक्रमणमभ्रकल्पना

ते न पात्र ! नतपक्षिणे वरा ॥२९॥

परम्परा इत्यर्थः यदा कपीनां वर्यानां माला समूहः यस्यां तथा-
भूता विचित्रवर्णरञ्जितयानरपूर्येत्यर्थः । न अल्पकः परसः
विस्तारः यत् तद्विविधप्रचारमित्यर्थः यथा तथा अक्षे आकाशे
कल्पिता आकाशमण्डलव्याप्तेति यावत् बह्वी कपिसेना ते मत्स्य-
स्थितेति भावः । पक्षान्तरे, हे कालिकार्णव कालिमसागर !
पिक कोकिल ! तवेत्यध्याहार्यं, तस्य यस्यायां भवं तात्त्विकं
सुरतमित्यर्थः तस्य भवेण यो रसः आस्तादः तस्य प्रकल्पना मान-
सिकरचना प्रभासते प्रकर्षेण स्फुरति तत्र अस्माभिः सृष्ट इदानीं
मानससुरतं वर्तते न तु शास्त्रं पिकस्य मनःकल्पित फलरसास्ताद-
वदिति भावः । गोपीनां लक्ष्मोद्देशेन उद्धवं प्रत्युक्तिरियम् । रथोत्त-
मतादत्तम् ॥२८॥

रावणे इति । अक्षिपतनेन रामस्य दृष्टिपातेन या त्रपा लज्जा
वीरव्रतमतिक्रम्य चौथ्येण परनारीहरणादिति भावः तथा आनते
अवनतमुखे रावणे अक्रमेण अनौचित्याचरणेन परस्त्रीहरणादिना
आतुरं पर्याकुलं यथा तथा अल्पकभ्रमणं न समधिका चित्तस्य
भ्रान्तिरित्यर्थः जातेति शेषः । रावणः कथं दुष्कार्यं कृतमिति
चिन्ताकुलोऽभूदिति भावः । पक्षान्तरे गोपीनां लक्ष्मोद्देशेन उद्धवं
प्रति उक्तिः । हे न पात्र अयोग्यपात्र ! अस्माभिरयोग्ये प्रेम कृत-
मिति भावः रन्तुं क्रीडितम् आक्रमणं तवाभिगमनमिति यावत्

दैवे योगी सेवादानं शङ्का नाये ! लङ्कायाने ।

नेयाकासं येनाकाशं नन्दावासे गेयो वेदैः ॥३०॥

शङ्कावज्जानुत्त्वनुज्ञावकाशं

याने नद्यामुग्रमुद्याननेया ।

याने नद्यामुग्रमुद्याननेया

शङ्कावज्जानुत्त्वनुज्ञावकाशम् ॥३१॥

यां कामपि जगं प्राप्य पूर्वकृतात्यागेन नमतीति श्रेयः स चासौ
पक्षी चेति तथोक्ताव अस्थिरसौहृदावेति भावः ते त्वयं त्वदर्थ-
मिच्छस्यः तथाऽप्यनिमित्तमिति भावः अन्धकल्पना आकाशकल्पना
अलीकमिति भावः । यदस्याभिस्तथैव प्रेमाविष्कृतं तदयुक्तमिति
तात्पर्यम् । रघोहृताष्टकम् ॥२६॥

अथ सीतान्वेषणार्थं जनूयति आशापिते लङ्कायादिभिस्तथ
शङ्कापरिहारार्थमुच्यते, दैवे इति । अथ जनूमनु ! लङ्कायाने
लङ्कां प्रति यात्रायां शङ्का भयं न अस्ति तवेति श्रेयः, यतः दैवे
देवमन्त्रिणि यागे सेवादानं श्रेयस्त्वत्तत्त्वं तव अस्तीति श्रेयः त्वया
दैवो रामः सेव्यते तत् कथं ते भयमिति भावः । पञ्चान्तरे, येन
कृष्णेन आकाशं नेयः संहरणीयः आ समस्तात् कालः कलनसामर्थ्ये
स्वर्वापारयक्तिरिति यावत् यद्य तथाभूतं भवतीति श्रेयः यस्मिन्
आकाशमपि कालेन नीयते इति भावः, यच्च नन्दस्य आवासे गोष्ठे
स्थित इति श्रेयः किन्तु वेदैः गेयः कीर्तयनीयः वेदेषु यो गोवते
इत्यर्थः । तस्य किमवाध्यमिति भावः । विद्यायाश्चाष्टकम्, ओ ओ
गो गो विद्यायाश्चेति तद्वचणात् ॥३०॥

शङ्केति । सीतान्वेषणाय तस्य जनूमनु उक्तिः । हे रामेष्टकम्,
चतुष्पायाः श्रीमदाज्ञायाः अवकाशः प्रसरः जलं तत् यथा लङ्का
यात्रे लङ्कां प्रति गमने श्रीमदाज्ञां स्वर्वा लङ्काप्रसाधे इति यावत्

तारके रिपुराप श्रीरुचा दाससुतान्वितः ।

तन्वितासु सदा चारु श्रीपरा पुरि के रता ॥१५॥

लङ्कारङ्गागाराध्यासं यानि मेधा काराव्यासे ।

मेधा राका या मेने या सन्ध्यारागाकारं कालम् ॥१६॥

तावः विद्यालयनः लब्धः युताः शक्तिविताः अरवः शत्रवः तेषु
घोरुत्थं भीषणान् त्रीन् केषिपुननावाधुरानिति भावः वन्दनमा-
लुकारम् अरवत्पर्वतसादृश्यं निनाय प्रापयामास । लब्धेन निजता
एते अरवो पर्वता इव निपतितास्तिष्ठन्तीति भावः । उपजाति-
श्रुतम् ॥२१॥

तारके इति । रिपुः रावणः दासेः भृत्यैः सुतेषु रन्द्रजिता-
दिभिः अन्विनः युक्तः सन् श्रीरुचा भोजलव्णोक्तान्या तारके पर-
मङ्गल्यि रामे इत्यर्थः आप लयं गत इत्यर्थः । पञ्चानरे, पुरि
मधुरायां हारकायां वा श्रीपरा श्रीः शोभा कान्तिरित्यर्थः परं
प्रधानं यस्याः तथामूला यदा परा द्वितीया श्रीः लव्णोक्तये-
त्यर्थः इति श्रुति यावत् तन्वितासु तनुभिः शोभनैः शरीरैः
इतासु युक्तासु अन्धासु सुन्दरीषु नारीषु मध्ये इति भावः सदा
सततं चारु मनोहरं यथा तथा के परमङ्गल्यि लब्धे इत्यर्थः रता
आसीदिति शेषः । अतुष्टुश्रुतम् ॥२५॥

लङ्घेति । काराव्यासे कारा वन्दनसदृशं रावणेन निम्नहीतानां
देवानां देवाङ्गनां वा इति भावः तस्याः अस्यासे अविभागे विभाम-
राहित्ये च इत्यर्थः इति काराया देवेषु तदङ्गनासु च निर्जोषितासु
इति भावः जाने रामस्य रावणनिधनानन्तरं सीतासुख्य अराज-
धानीं प्रति वात्स्यायामिति यावद् लङ्का रङ्गागाराध्यासं रङ्गानां
आगारः आश्रयः तस्य अध्यासः ध्वनः यस्मिन् तद् वया तथा
मेधा वातं मेधां प्रश्रवणत्वेन आरोपयामहेति भावः । रावण-

मोदावरी ब्रह्मगिरिः सकाशात्
 संप्रापिता प्रागुद्धिं प्रयत्नात् ।
 येनर्षिणा सोऽपि पुनः प्रतीप-
 मानेतुमर्हि प्रभवेत् किमेताम् ? ॥३७॥
 एवं विलोमाचरकाव्यकर्तु-
 र्भूयः सभायां समवेच्छ तज्ज्ञाः ।
 जानन्त्विमां चित्रकवित्वसीमां
 दैवज्ञसूर्याभिधसंप्रदिष्टाम् ॥३८॥

इति श्रीदैवज्ञपण्डितसूर्यकविविरचितं विलोमाचर-
 रामकृष्णकाव्यं समाप्तम् ।

निधनात् परं रामप्रयाणे नष्टा प्रज्ञानभूमिरिव अतुमेवा आसो-
 दिति निष्कर्षः । यत्रान्तरे, या पूर्वेष्वा नक्ष्मीरुपा रूक्मिणी राका
 पौर्णमासी मेधा पौर्णमासी मनोहरत्वेन सेवनीयेत्यर्थः । या च
 काजं कृष्णं सन्यारामाकारम् अत्यन्तरागवन्तमिति यावत् मेने
 अमन्यत । कृष्णः यां पौर्णमासीमिव मनोहारिणीं यथा अतु-
 रागिणीं मेने तथा स्यापि कृष्णमन्तरागवन्तमिति निष्कर्षः । विद्यु-
 त्कालाद्भूतं, मो मो मो मो विद्युन्मालेति तल्लक्षणात् ॥३६॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण कृता
 रामकृष्णविलोमकाव्यव्याख्या समाप्ता ।

दृन्दावनयमकम् ।

वरदाय नमो हरये पतति जनो यं स्मरन्नपि नमो हरये ।
 बहुशस्त्रक्रन्दं हता मनसि दितिर्येन दैत्यचक्रं दहता ॥१॥
 स्त्रमिव भुजं गवि शेषं व्युपधाय स्त्रपिति यो भुजङ्गविशेषम् ।
 नवपुष्करसमकरया त्रियोमिपङ्क्त्या च सेवितः समकरया ॥२॥
 येन च बलिरसुरोधः समवस्थापितः क्षितेरसुरोऽधः ।
 पृथुकः सन्निभवदनः चित्तेप च यः सरोजसन्निभवदनः ॥३॥

विशेषकम् ।

वरदायेति । यं स्मरन्नपि जनः भोहरये अस्त्रामवेगे न पतति,
 दैत्यचक्रं दितिजघृन्दं दहता नाशयता येन मनसि हता व्यथिता
 दितिः अस्त्रमाता बहुशः पुनः पुनः चक्रन्द तस्मै वरदाय अमोह-
 दादिने हरये नमः ॥१॥

स्त्रमिवेति । यः गवि सागरकले स्त्रं भुजमिव भुजङ्गविशेषं
 शेषम् अनन्तं व्युपधाय उपधानोक्तत्वं नवं पुष्करं पद्मं तस्य समः
 करः वस्त्राः तद्याभूतया त्रिधा लङ्घ्या समकरया मकराः लङ्-
 जन्तुभेदाः तैः सहितया त्रिमिपङ्क्त्या तरङ्गमाजया च सेवितः
 सन् स्त्रपिति निहाति तस्मै नम इति पूर्वोक्तान्वयः ॥२॥

येनेति । येन च असुरोऽधः सुखेन रोषुमशब्दः दुरासद इति
 यावत् चक्षिर्नाम असुरः क्षितेः पृथिव्याः अधः तले पाताले इत्यर्थः
 समवस्थापितः, च यः सरोजसन्निभवदनः पद्मसमशर्मेणः पृथुकः
 बाणधः सन् निभवत् गज इव अतः शब्दे चित्तेप तस्मै हरये नम
 इति पूर्वोक्तान्वयः ॥३॥

स्त्रीमि च लाङ्गलवन्तं देवं यः संयुगे चलाङ्गलवन्तम् ।
 कपिमकरोदसुरहितं द्विविदं दृढमुष्टिताडनादसुरहितम् ॥४॥
 आपानपरम्परया भेजे यं रेवती जितपरं परया ।
 बिभ्रतमालानाभौ बाह्व मग्नकुसुमाश्च माला नाभौ ॥५॥
 यो रुद्धमदारुणया तन्वा प्रणतं प्रति द्विषमदारुणया ।
 कर्षितदानवकुलया विभवौ गन्धविजितभदानवकुलया ॥६॥
 ग्रहपतिरिव हिमहीनः कान्त्याभूदुग्रसेन इति हि महीनः ।
 प्रकृतिभिररिहेतीह स्वयं हतः संहताभिररिहेतीहः ॥७॥

स्त्रीमीति । लाङ्गलवन्तं देवं बहुभद्रमित्यर्थः स्त्रीमि च, यः
 संयुगे युद्धे चक्षुः चक्षुः अक्षुः शरीरायः यस्य तादृशं विशरत्न-
 मिति यावत्, असुराणां हितं हितकरं तं द्विविदं नाम कपिं
 दृढमुष्टिताडनात् असुरहितं प्राणवर्जितम् अकरोत् चकार ॥४॥

आपानेति । रेवती जिताः परे शत्रवः येन तादृशं शत्रुञ्जय-
 नित्यर्थः आलानाभौ गजबन्धनदण्डसदृशौ बाह्व नाभौ मग्नकुसुमा
 संलग्नपुष्पा मालाश्च बिभ्रतं यं परया नक्षत्रा आपानपरम्परया
 पानमोक्षीससदायेन भेजे विधेये । तं स्त्रीमीति पूर्वेष्वान्वयः ॥५॥

य इति । रुद्धेन जातेन मदेन सुरापानजतिनेन उद्धासे-
 नेति भावः अरुणया रक्तया प्रणतं द्विषं यत्, प्रति अदारुणया
 सदययेत्यर्थः कर्षितं ध्वंसितं दानवकुलं यया तथाभूतया तथा
 गन्धेन विजितम् रभदानं हस्तिमदः वकुलं वकुलकुसुमम् यया
 तथाविधया तन्वा शरीरेण विभवौ विधेयेण रराज ॥६॥

अग्रपतिरिति । इह भुवि कान्त्या तेजसा हिरणीनः शीघ्र-
 तेजा इति यावत् अग्रपतिरिव स्वयं हतः अरिहो यत्, स्वयं इति

बलभिद्रीभागानां जैताविभ्यश्चैवद्रीभागानाम् ।
 शौक्लगा दाशार्हस्य प्रभवी ययसः नमस्य दाशार्हस्य ॥८॥
 यो भोक्तेव सुधायाः वर्णकविश्रयिता च वसुधायाः ।
 यस्य परामुदधीनां तटेषु दत्तिं प्रचक्षते मुदधीनाम् ॥९॥
 भरत इव विभावसवः सर्वेषां प्राणिनामथ विभावसवः ।
 यस्मिन्वसुधामवति स्थिरा बभूवुः समाश्च वसुधामवति ॥१०॥
 अनुक्त्य रघो राज्ञः प्रत्याख्याताशनः प्रभुरघोराज्ञः ।

हेतोः संज्ञताभिः मिश्रिताभिः प्रकृतिभिः प्रजाभिः अयं हतः
 अरीषां शत्रूणां हेतोः अस्त्राणि हनोति तथोक्तः उपसेन इति
 हि प्रसिद्धः महीनः महीपतिः अभूत् ॥७॥

बलभिदिति । यः अरोभागानां शत्रुहस्तिकुपपर्वतानां बलभित्
 बलहन्ता इन्द्र इत्यर्थः इन्द्रो यथा पर्वतान् पक्षहीनांशकार तथा
 शत्रुहस्तिनां बलं नाशयामासेत्यर्थः ॥८॥

य इति । यः सुधायाः अमृतस्य भोक्तेव देव इवेत्यर्थः वसु-
 धायाः पृथिव्याः वर्णकेन मण्डनविशेषेण विश्रयिता भूषयिता
 रञ्जक इत्यर्थः । यस्य मुदधीनाम् आनन्दनिधीनाम् उदधीनां समु-
 द्राणां तटेषु परां महीतीं दत्तिं दानं प्रचक्षते कीर्तयन्ति बुधा
 इति शेषः ॥९॥

भरत इति । भरते इव सर्वेषां प्राणिनां विभौ प्रभौ वसुधा-
 मवति धनवति तेजश्रति चेत्यर्थः यस्मिन् वसुधां पृथिवीम् अवति
 रक्षति सति असवः प्राणाः प्रजानामिति शेषः विभा प्रभा वस्तु धनं येषां
 तथाभूताः समुज्ज्वला इति भावः स्थिराः अचक्षुषाः समाः अवि-
 क्षताश्चेत्यर्थः बभूवुः । सर्वा एव प्रजाः सुखेन कार्यं नयन्ति अस्ति
 भावः ॥१०॥

अनुक्त्येति । रघोः राज्ञः रघुं राजानमित्यर्थः सम्यग्विवक्षया

योगिभिरित्यस्तीमितः केशवमाप्नोमि नाथमस्तमितः ॥११॥

तस्येयमकार्येभ्यः व्युत्तेन तनयेन रचितयमकार्येभ्यः ।

दत्ता वाक् स्वाकृतिना मानाङ्गेन हरिसंश्रया स्वाकृतिना ॥१२॥

अथ अगमतुरुमसौ वयसा वृन्दावनान्तरं रुमसौ ।

हरिराहितकुमुदसितः स्निग्धतराङ्गस्तथा हली कुमुदसितः ॥१३॥

पञ्चो, अतुल्य प्रत्याख्यातं परित्यक्तम् अशनं भोजनं येन तद्याभूतः
अनशनव्रतीत्यर्थः अथोरा अदारुणा शीत्येवार्थः आद्या यस्तु तादृशः
यः प्रभः अस्तमितः लज्जटेजः सन् केशवं नाथं प्रभुम् आप्नोमि
अमे इति धियेति शेषः योगिभिः अस्तमितः । यथा रघुः पुत्रे
अजे राज्ञं निधाय योगिभिः सङ्गमिषित्वा योगावलम्बनेन प्रायो-
पवेशनपरः निष्ठां गतः तथेति भावः ॥११॥

तस्येति । रचितम् अतुलितं यमकार्यं जगद्गुरुप्रमिति भावः
यैः तादृशेभ्यः अकार्येभ्यः गर्हितकार्येभ्यः हेतुभ्यः व्युत्तेन नष्ट-
कर्मेणा स्वाकृतिना शोभनावयवेन कृतिना कार्यदक्षेण मानाङ्गेन
मानचिह्नितेन अभिमानिनेति यावत् तस्य उपसेनस्य तनयेन कंठे-
नेत्यर्थः हरिसंश्रया कृष्णसंश्रिता कृष्णविद्वेषमयीति भावः इयं स्वा
अकीया वाक् दत्ता अतुल्यदेभ्य इति शेषः कृष्णं जहि सर्वैरुपायैरिति
दायान् प्रप्ति आदिष्टमिति भावः । यद्वा अकार्येभ्यः असत्कार्येभ्यः
व्युत्तेन असत्कार्यविसृष्टेनेत्यर्थः इयं वाक् वाणी दत्ता इहं कार्यं
रचितमिति यावत् । पन्थकसुः प्रथमेवमिति ॥१२॥

अथेति । अघानन्तरम् आङ्गिता जगिता शोः प्रथिव्याः सद्
आनन्दः येन तद्याभूतः अहं ते भारम् अपहरिष्यामीति आद्या-
शनेन प्रथिव्या आनन्दवितेति यावत्, स्निग्धतरम् अङ्गं बल तया-
भूतः, अविष्टः कृष्णः, तथा कस्यद्वत् विष्टः शुभकायः कृष्णो वरभट्टः
वयसा यैश्वरेनेति यावत् इहं इव स्वमविशेषविश्वं मसौ वपसौ

उदधिपयोनिर्घोषं तत्र निवेश्याच्यतोऽपयीनिर्घोषम् ।
 अविचिन्तितकं सबलः चचार भेजे च यासुनकं सबलः ॥१४॥
 प्रियसुहृदामोदरयोः ललतो रथरौहिणेयदामोदरयोः ।
 कृतपशुहृन्दावनयोः घर्मः चयमापदयितहृन्दावनयोः ॥१५॥
 चोभमगाददभ्राणां स्तनितैर्विद्युत्वतामगादभ्राणाम् ।
 मुनिरपि नीरागमनाः सरित्खासन् प्रवृत्तनीरागमनाः ॥१६॥

तौ हृन्दावनयोः प्रियसुहृदामोदरयोः ललतो रथरौहिणेयदामोदरयोः ।
 कृतपशुहृन्दावनयोः घर्मः चयमापदयितहृन्दावनयोः ।
 तस्यतरित भावः ॥१२॥

उदधीति । तत्र हृन्दावनान्तरे अपयोनिः अपोनिरज इति
 यावत् सबलः बलवान् अच्युतः कृष्णः उदधिपयसामिव ससुहृजला-
 नामिव निर्घोषः यस्य तादृशं बहुलमिति भावः घोषम् आभीर-
 हृन् निवेश्य संस्थाप्य अविचिन्तितम् अगणितं कंसस्य बलं येन
 तथाभूतः सबलः बलमद्रेष सङ्घितः सन् चचार यासुनकं यसुना-
 लक्ष्य भेजे सिधेवे ॥१४॥

प्रियसुहृदिति । अयानन्तरं प्रियसुहृदाम् आभीरम् अयानन्दं
 रातः दत्त इति तथोक्तौ प्रियसुहृदामोदरौ तयोः रात्रि दाने
 इत्यस्यात् उग्रस्यः । ललतोः विचरतोः कृतं पशुहृन्दावनं गवा-
 मित्यर्थः अपनं रक्षणं याभ्यां तथाविधयोः गोपाङ्गुलीरित्यर्थः
 अमितं अमितं हृन्दावनं याभ्यां तथोक्तयोः रौहिणेयदामोदरयोः
 नलकृष्णयोः घर्मः घोषकावः जवम् आपत् अपमानं जगाम वर्षा-
 गमो बभूवेति भावः ॥१५॥

चोभमिति । न गच्छतीति अगा स्थिरा दृष्टिवीक्षणैः, रथा
 विद्यमरः स्थिरेखमरः । भीरुः रागः विषयवैयत्या तद्गुणितं
 यतोऽन्तः तादृशः मुनिरपि अदभ्राणां वृक्षां, अदभ्रं बहुलं वृक्ष-
 लवरः । विद्युत्वताम् अभ्राणां वेगवतां स्तनितैः गजितैः चोभं

रौद्रं कन्दर्पस्य प्रथमो हेतुर्बभूव कन्दर्पस्य ।

स्त्रीहृदयान्यभिनन्दतः स शरैः प्राप्य सुहृदो घनानभिनन्दतः १७

विद्युद्गौरी हावान् अकृतेव घनेष्वभूच्च गौरीहावान् ।

सुलभवलाकायेषु ग्लपितचिरप्रापितवलाकायेषु ॥ १८ ॥

जात्या सज्जालकया यूथिकया चाप्तयुवतिसज्जालकया ।

कमलानि ससर्जाभ्यां भ्रमरः कृणो बलादिव ससर्जाभ्याम् १९

चञ्चलताम् अगात् प्राप । भरितश्च प्रयत्नं भीरुगमनं जलागमनं
येषां तथाभूताः आसञ्च ॥ १६ ॥

रौद्रमिति । रौद्रं दारुणं कं जलं कन्दर्पस्य, द्रुपस्य प्रथमः हेतुः
सुखं कारणं बभूव । अतः स कन्दर्पः अभिनन्दतः घनान् गर्जतः
मेघान् सुहृदः प्राप्य शरैः स्त्रीहृदयानि अभिनन्द विव्याध ॥ १७ ॥

विद्युदाति । गौरी गौरकान्तिः विद्युत् सुवचः बलाकानां
वक्त्रपङ्क्तिनाम् अयः शक्तिः सञ्चारः येषु तादृशेषु घनेषु मेघेषु हावान्
शिलावान् स्फुरयामीति भावः अकृतेव, गौर्वज्रं, खर्गेण पशुवाग्-
वज्रदिङ्नेत्राणिभुजले । जल्यहस्या स्त्रियां पुंश्चि गौरित्यमरः ।
ग्लपितं ग्लानिं नीतं व्यथितमित्यर्थः चिरप्रापितस्य दोषप्रवासिनः
बलं येन तादृशः व्यकायस्य अनङ्गस्य रूपः शरो यत्नं तद् यथा तथा
हेहावान् चेहावान् अभूच्च ॥ १८ ॥

जात्येति । कृणो भ्रमरः सज्जाः भूपिताः जालकाः चूर्णकुलजाः
यथा तादृश्या जात्या जातीकुसुमेन आप्लाघ्य धोराच्च युवतिषु सत्
वर्त्तमानं जालकं समृद्धः यस्याः तथाविधया यूथिकया च ससर्जाभ्यां
सलिलसज्जिताभ्याम् आभ्याम् यत्तुप्रभावेति भावः बलादिव कम-
लानि ससर्जं तत्याज । येषां कमलानां अयः जात्यादीनाञ्च विकासः
भवतीति भावः । भ्रमरस्य अतः कृण्वत्येति कृण्व रति विशेषणं
भ्रमरस्य नीचत्वं कमलस्य उत्कृष्टत्वं, परिहारेणापलटस्येव
नीचस्य च द्योतयतीति बोध्यम् ॥ १९ ॥

व्याप्य दिशो दश निभृतं क्षणमपि तस्यै शासनादशनिभृतः ।

संशमितागबलस्य ध्वनत् धनौघं समप्रभोगबलस्य ॥२०॥

भ्रमर ! दश कदम्बरजः त्वमितीव वदन् खनादशकदम्बरजः ।

हन्तुं विभ्रमरहितां नलिनीं पयिकाङ्गनाञ्च विभ्रमरहिताम् २१

ज्योत्स्नालं घनमलिना न बभौ क्रियते स्म कुटजलङ्घनमलिना ।

बलवानवपू रोहन् हृद्यास नदीतटांश्च नवपूरोऽहन् ॥२२॥

शिखिषु समुत्सुकमनसः

गतिहरमुच्चति च खे समुत्सुकमनसः ।

व्यमुक्तस्य पवनजवना

वापीर्हंसाश्च न पवनजवनाः ॥२३॥

व्याप्येति । संशमितम् अगबलं परंतबलं देन तथाभूतस्य गोत्र-
भिद् इत्यर्थः समं तुल्यं प्रकृष्टे भोगे बलं सामर्थ्यं यस्य तद्वशस्य
अशनिभृतः वर्ज्यः शासनात् ध्वनत् गर्जत् धनौघं मेघवृन्दं दश
दिशो व्याप्य क्षणमपि निभृतं निश्चलं न तस्यो सततं सञ्चयारेति
भावः ॥२०॥

भ्रमरेति । हे भ्रमर ! त्वं कदम्बरजः कदम्बगुणमपराङ्गं दश
अक्षय इतीव वदन् अम्बरजः मेघः खनात् गर्जनात् विशेषेण भ्रमरस्य
हितां नलिनीं पद्मिनीं विभ्रमरहितां विज्जामह्वीनां प्रतिविद्योने-
नेति भावः पयिकाङ्गनां पान्ययुवतीं जन्तुम् अशक्यं यथा ॥२१॥

ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्ना चन्द्रिका यस्य अत्यर्थं घनमेघैर्मलिना
सती न बभौ न शुरुभे, अलिना भ्रमरेण कुटजानां कुटजपुष्पाणां
लङ्घनं क्रियते अ कुटजमधुं पीयते अति भावः, अवपुः अन्तः कृदि
खनानामिति शेषः बलवान् रोहन् जायमानः व्यास दिदीपे ॥ नव-
पूरं नवीनलक्षप्रवाहः नदीतटांश्च अहन् विभेद ॥२२॥

शिखिष्विति । खे आकाशे अनसः शकटस्य गतिहरं नमन्

शब्दी नादेशानां कलुषतया नो यथाम नादेयानाम् ।

फेनो वा नीराणाम् आकृतोभयतटान्तवानीराणाम् ॥२४॥

प्राप्य सख्यांतायां निशि विद्युज्जितमक्षसख्योतायाम् ।

प्रियतमसदनं गेहादवन्ता भयमुत्ससर्ज सदनङ्गेहा ॥२५॥

पर्वतकटकेशानां नीपरजःकपिलकुम्भकटकेशानाम् ।

कुञ्जनदीनगजानां हर्षो जज्ञे महाव्रदीनगजानाम् ॥२६॥

शब्दार्थः । कलुषतया आविष्टतया नादेयानाम् अस्माच्छाणाम् आकृतानि उभयतटान्तयोर्वानीराणि वेतवन्ताः यैः तथोक्तानां नादेयानां भदीनस्वच्छिन्ना नीराणां जलानां फेनो फेनसङ्कुलः शब्दः नो वा नैव यथाम न निपद्यते ॥२३॥

शब्दः इति । कलुषतया आविष्टतया नादेयानाम् अस्माच्छाणाम् आकृतानि उभयतटान्तयोर्वानीराणि वेतवन्ताः यैः तथोक्तानां नादेयानां भदीनस्वच्छिन्ना नीराणां जलानां फेनो फेनसङ्कुलः शब्दः नो वा नैव यथाम न निपद्यते ॥२३॥

प्राप्येति । सती क्वनद्रव्य कान्तस्य देहा चेष्टा आलेग इति यावत् यस्याः तथोक्ता कामासीति यावत् खड्गता अभिमारिणी मारीति भावः सख्योतायां सख्योतमङ्कुलायां विद्युता जितः अभिभूतः भक्तमखण्ड अग्नेः द्यातः प्रभा यस्या तथाभूतायां निशि रजत्या गेहात् निजमृहात् प्रियतमस्य कान्तस्य सदनं गेहा प्राप्य भयम् उत्ससर्ज तत्वाज ॥२५॥

पर्वतेति । पर्वतानां कटके नितम्बे शरते इति तथोक्तानां निरिनितम्बपायिनामित्यर्थः नीपरजां कटम्बानां रजोभिः परागैः कपिष्ठाः पिङ्गजाः कुम्भाः कटाः गण्डाः केशाश्च यर्षा तथाभूतानां कुञ्जनदीनगजानां वनजानां भदीजानां पर्वतजानाश्चेत्यर्थः तथा नदीनस्य भदीपतेः ससृष्टस्य गजानां जलक्षिनामित्यर्थः महात् हर्षः जज्ञे ॥२६॥

विविधोपलराशिखरं पिदधे गोवर्द्धनं त्वष्टेराशिखरम् ।

कालोऽगन्धारावान् अकरोत्कुजटयाशिखिनाञ्च गन्धारावान् ॥२७॥
कणिकाभिरपां सुखरा वृन्दावनमाकृता ववुरपांसुखराः ।

यमुना नवमुदकपटं भेजे व्रजज्ञाकमाश्रिता मुदकपटम् ॥२८॥
अतपनवसुदे वसु तौ व्रजस्य साभ्रे तताऽङ्गि वसुदेवसुतो ।

अमृतसमधुनीपवनं वृन्दावनमविशतां समधुनीपवनम् ॥२९॥

विविधेति । धारावान् वर्षिष्मशीलः काकः वर्षाकाल इत्यर्थः
विविधैः उपलराशिभिः शिखासङ्घैः खरं कठिनं गोवर्द्धनम् अगं
प्रवर्तन् अशिखरं शृङ्गपर्यन्तं त्वष्टेः पिदधे आच्छादयामास । कुज-
याशिखिनां कुटजवृक्षाणाञ्च गन्धस्य आरावान् मस्यक् रवान् अकरोत् ।
सर्वे एव कुटजवृक्षगन्धोऽयं वासते इति वदन्तीति भावः ॥२७॥

कणिकाभिरिति । अपां ललानां कणिकाभिः सुखं रान्ति
ददातीति तथोक्ताः सुधीतका इति यावत् राखटाने इत्यस्यात् उच्य-
न्त्ययः । नास्ति पांसु रजः एव खरं तीक्ष्णं वस्तु येषु तथाभूताः
वृन्दावनमाकृताः ववुः ववन्ति अ । यमुना काञ्चिन्दी नवम् उदक-
पटं सलिलरूपं वसनं भेजे निघेजे प्राप्येत्यर्थः, सत् आनन्दः अकपटं
कामव्याजितं सरलमिति यावत् व्रजलोकम् आभीरवृन्दम् आश्रिता
॥२८॥

अतपनेति । ततः तदानीम् अतपनवसुदे तपनस्य स्वरूपं वसु
मयूषमित्यर्थः ददातीति तथोक्तं तपनवसुदं तच्च भवतीति अतपन-
वसुदं तस्मिन् साभ्रे मेवावृते अङ्गि दिवसे व्रजस्य गोकुलस्य वसु
धनं धनस्वरूपाविति यावत् तौ वसुदेवसुतो कृष्णवर्चभट्टौ अमृत-
समः धुनीपवनः नदीवातः यस्मिन् तत् संधु मधुपूर्णं नीपवनं
अदम्यवनं यस्मिन् तथाभूतं वृन्दावनम् अविशतां प्रविशितः ॥२९॥

शिखिसर्वस्वधरस्य द्वे प्रियतां जन्मतुर्हरेः स्वधरस्य ।

भ्रमरकदम्बकर हा वेषुः प्राष्ठत् तथा कदम्बकरवहा ॥१०॥

अंशादामोदस्य स्थानमभ्रंशि नीपदामोदस्य ।

शीर्ललितमथो व्रजतः कापि बभूवास्य सुष्टिकमथो व्रजतः ॥११॥

धृतकामधुरैः मधुरैः

भ्रमरेभ्यो मुदितवज्रवकुलैर्वकुलैः ।

क्षतकेशिशिराः शिशिराः

स्थलीर्युताः प्रायसोऽस्तसुरभीः सुरभीः ॥१२॥

शिक्षीति । शिखिनः मयूरस्य सर्वेश्वरं सर्वधनस्वरूपं अपिच्छमिति यावत् तस्य धरतीति धरः तस्य, सुष्ठु स्वधरः यस्य तादृशस्य हरेः लक्षणं भ्रमरकदम्बकरवहा भ्रमरकदम्बकानां रवहा नादजयिनीति भावः भ्रमरगुञ्जनादपि मधुरेति भावः वेषुः तथा कदम्बानां नीपानां करं करिष्यं प्रभामिति यावत् व्रजति जनयतीति तथोक्ता प्राष्ठत् वर्षाकाशेः एते द्वे प्रियतां जन्मतुः प्रापतुः ॥१०॥

अंशादिति । अथो अननरम् अभ्रंशि विच्युतमित्यर्थः कण्ठ-
देशात् स्तब्धवितमित्यर्थः नीपदाम कदम्बपुष्पमाल्यम् उदस्य निरस्य
लक्ष्मीत्यर्थः अमोदस्य अंशात् ललितं मनोहरं स्थानं निकुञ्जमिति
भावः व्रजतः गोकुलात् व्रजतः गच्छतः अस्य सुष्टिकमथः सुष्टिका-
सुरनिष्ठदनस्य लक्षणं कापि अतिविचनीयेत्यर्थः शीः शोभा बभूव ॥११॥

धृतेति । क्षतं नाशितं केशिनामासुरस्य शिरः येन तथाभूतः
अस्ता निरस्ता सुराणां देवानां भिक्षार्थं येन तादृशः स लक्षणः धृता
कामस्य धूः भारः विरहिण्यासुहृदोपनक्षत्राधिकार इति भावः यैः
तथोक्तैः भ्रमरेभ्यः गुञ्जद्वय इति शेषः सुदितम् स्थानन्दितं वज्रवकुलं
गोपहृदं यैः तथाभूतैः वकुलैः युक्ताः अतएव सुरभीः सौरभयाशिनीः
शिशिराः शीतलाः स्थलीः वनभूमीः प्राप ॥१२॥

ता वृषभरणाभरणास्तेन युताः स्वयमिवाञ्जनभंसा नमसा
 रेजुः सुतरां सुतरां यमुनामभितः सवञ्जललता ललता ॥२३॥
 श्रेष्ठपदा रोहिण्याः सुतोऽप्यङ्घ्रिमहिमा पदारोहिण्याः ।
 प्राप्य शरीरं तुङ्गां व्युत्तिष्ठ स इवागतः शरीरं तुङ्गाम् ॥२४॥
 दृष्ट्वोद्वलासितया लिम्पन्निव दिङ्मुखानि धवलासितया ।
 बहुधाप वने च्छायां प्रावृषि मेघानुयातपवनेच्छायाम् ॥२५॥
 अथ स वल्लभीभाणां पतिरिव कर्तारमरिवल्लभीभाणाम् ।
 सर्पलीदं तुरगहनं वीक्ष्य गिरिं प्राह कुटजदन्तुरगहनम् ॥२६॥

ता इति । वृषभाणां रणः वप्रक्रीडोति यावत् आभरणं यासां
 तथोक्ताः वृषभैः तटेप, कृतक्रीडा इति भावः, स्वयम् अञ्जनभङ्गा
 अञ्जनकान्तिना ललता स्फुरता नमसैव आवश्येनेव तेन कण्ठेन
 युताः सुतरां सुखतरणीयां यमुनामभितः सवञ्जललताः वेतसलता-
 इता इत्यर्थः ताः स्वल्पः सुतराम् अतिशयेन रेजुः शोभन्ते च ॥२३॥

श्रेष्ठेति । पदारोहिण्याः प्रावृषारण्याः रोहिण्याः सः
 वल्लभानुमहिमा सुतोऽपि वल्लभद्वोऽपि शरी शरधारो सन् श्रेष्ठपदा
 उत्तमपदसङ्घारेण रन्तुं क्रीडितं शरीरं प्राप्य तुङ्गां सहजं गं
 भूमिं व्युत्तिष्ठ आगत इव प्राप्त इव ॥२४॥

दृष्ट्वेति । उद्वेगेन उत्सवेन मच्च, उद्वेग उत्सव इत्यमरः ।
 लासितया राजितया उज्ज्वासपूर्णयेति यावत् धवलासितया श्वेत-
 लीलया दृष्ट्वा दिङ्मुखानि लिम्पन्निव सः मेघान् अनुयाता अनु-
 गता पवनस्य इच्छा यस्यां तादृश्यां प्रावृषि वर्षासु वने बहुधा छायां
 चाम् प्राप्तवान् ॥२५॥

अथेति । अथानन्तरं भागां पतिरिव चन्द्र इव वल्लभः श्वेत-
 कान्तिः सः, वल्लभो धवलोऽर्जुन इत्यमरः । सर्पली वल्लभेयः कुटजेः
 दन्तुरं सङ्कलनित्यर्थः यद्द्वयं वनं यच्च तथोक्तं गिरिं पर्वतं वीक्ष्य अरि-

विदधच्छ्वः ख्वः कुटजैः खरति प्रगीतगोपो गोपः ।
 प्रखनदम्भोऽद्वयः खट्टिविशेषोऽधमस्तुलधातुः धातुः ॥२७॥
 पश्य ख्यामाख्यामा वनखखो भाति वलवदृष्ट्यादृष्ट्या ।
 प्रदराधारा धारा धुन्वन्ति मेवास्त्रगिरसि हस्तेहस्ते ॥२८॥
 पवनैरज साध्वस्तं विभ्राणां नीपमात्सरजसा ध्वस्तम् ।
 पश्यैकान्ततरलतां स्थलीमेतां वर्हिद्योगकान्तरलताम् ॥२९॥

ववानां खोमवतारं खखवरं दरगहनम् अखरूपिदेखवातिनं कथ्यम्
 इदं प्राक् ॥२६॥

विदधदिति । खवं नः खखाक यं खेमं विदधत् ख्वं जनय-
 त्विति यावत् कुटजैः ख्वः व्याघ्रः प्रगीतः सङ्गीतपरः गोपः खल
 तादृशः, प्रखनत् खनत् अर्थः खेषः खस्मिन् तथोक्तः खटभः महान्
 खलुषाः धातवः गेरिखादृशः खल तथाभूतः धातुः विधातुः खट्टि-
 विषयः नां प्रविष्टीं प्राति विभक्त्येति नापः भूधरः खरति खरति
 समन्तात् पतदुवारिर्भवतीति यावत् ॥२७॥

पश्येति । ख्यामा मोक्षा ख्यामा धरता च वलवत् यथा
 तथा दृष्ट्या खदृष्ट्या च वनखखो भाति राजते । प्रलटो दरः भयं
 तस्य व्याधाराः धाराः खखानामिति खेषः धुन्वन्ति कलुषानि प्राप्तिम्
 इति खेषः, मेवास्त्र गिरसि इदं ईदृशे खेटने प्रदरन्तीति
 यावत् । पश्य अवलोकय । खल्वेति खल्वेषकं खेदस्त्रेषकं वाज्ययम्
 ॥२८॥

पवनैरिति । हे खल ! कपुत्र ! पवनैः साधु यथा तथा खलं
 विक्षिप्तम् आन्दोलितमिति यावत् आत्मनः रजसा परागेथ ध्वस्तम्
 आकुञ्चितं नीपं कदम्बं विभ्राणाम् एकान्ततरलतां अपक्षतां यता
 यथाः तथोक्तां वर्हिद्योगेन मयूरसंसर्गेण कान्ततरा अतिरमणीया
 यता यथा तथोक्ताम् एतां खल्वीं वनभूमिं पश्य अवलोकय ॥२९॥

मारुतवेगाद्गुणवचस्यशिशुखण्डानां
 शक्तापाङ्गविडम्बितनवशिशुखण्डानाम् ।
 सङ्घाः शिखिनां प्राप्ताः शङ्केकायन्ते
 स्थसघनमिति मन्वानाः शङ्केकायन्ते ॥४०॥
 पश्य शिला शैलेऽस्मिन्नुच्चा वचसा नौ
 यान्त्युन्मुखवर्हिणतामञ्चु वचसा नौ ।
 अमुना शमितरिपुस्त्रीशृङ्गारो हि त्वं
 याचित इवाभ्युनादैः शृङ्गारोहित्वम् ॥४१॥
 नदति जलदैर्निदाघे सारङ्गोपास्ते
 बिभ्रति केतकमवनेः सारङ्गोपास्ते ।

मारुतेति । मारुतवेगात् गुणवलि शोभमानानीत्यर्थः नवानि
 शिशुखण्डानि चन्द्रकाशीत्यर्थः येषां तथोक्तानां, शङ्केः अपाङ्गैः विड-
 म्बितानि अमुलतानि नवानि शिशुखण्डानि चन्द्रशकलानि यैः
 तादृशानां शिखिनां मयूराणां भङ्गाः प्राप्ताः समागताः ते तव कार्यं
 शरीरं स्खलयन् भूमेयम् इति मन्वानाः शं शोभनं यथा तथा कैका-
 यन्ते कैका कैका इति शब्दं कुर्वन्तीति शङ्के मन्ये ॥४०॥

पश्येति । उच्चावचाः विविधाः सांनव्यं प्रस्थाः यत्र तादृशे स्तुः
 प्रस्थः सातुरास्त्रवामित्यमरः । अस्मिन् शैले उच्चाः उद्धताः शिलाः
 नौ व्यावयोर्वचसा उन्मुखः धङ्गिणाः मयूराः यत्र तत्तां यान्ति
 गच्छन्ति । अमुना शैलेन अभ्युनादैः जलक्षरणनिक्षेपैः शमितः
 जयं नीतः रिपुस्त्रीणां यत्र नारीणां शृङ्गारः येष तथाभूतः यत्र
 नाथात् तद्विनितानां सुतरां शृङ्गारराहित्यमिति भावः । त्वं शृङ्गा-
 रोहित्वं शङ्के आरोहणं याचित इव प्रार्थित इव हिमन्तोऽव-
 धारणे ॥४१॥

नदतीति । जलदे मेघे नदति गर्जति सति सारङ्गैर्द्वन्द्व-

सम्प्रत्युद्यमकालो न बाहिनीपानां
 त्वन्मुखसुरभीषां च श्रीर्नवा हि नीपानाम् ॥४२॥
 इत्याह पीतवाससमायतनेवस्तं
 कंसासुरात्पशुमतामायतनेऽवस्तम् ।
 हसितानां विमलतया स हली लाजानां
 छायां विकिरन्द्यनैः सह लीलाजानाम् ॥४३॥

इति श्रीतुन्दावनं नाम यमककाव्यं
 मानाङ्ककतं समाप्तम् ।

विशेषैः उपाख्ये उपासिते इत्यर्थः निदाघे योद्धे ते गोपाः श्वनेः
 सारं केतकं विभ्रति धारयन्ति । सम्प्रति बाहिनीपानां सेना-
 पतीनाम् उद्यमकावः यात्राकावः न, तथा तव मुखस्यैव सुरभिः
 देवां तादृशानां नीपानां कदम्बानां नवा श्रीः शोभा च वर्तते इति
 शेषः ॥४२॥

इति । आयते दीर्घे नेत्रे यस्य तथाभूतः स बलदेवः पशुमतां
 गोपानाम् आयतने गोकुले इत्यर्थः कंसासुरात् अलक्षम् अभूतं तं
 पीतवाससं पीताम्बरं द्यनैः दन्तैः सह लीलाजानां विवासजनि-
 तानां हसितानां विमलतया विरुद्धतया लाजानां छायां कान्तिं
 विकिरन् विस्तारयन् इति व्याह उवाच ॥४३॥

इति श्रीजीनन्दविद्याधरभट्टाचार्येण कृता
 श्रीतुन्दावननामकयमककाव्यं
 व्याख्या समाप्ता ।

राजप्रशस्तिः ।

स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराजेषु निवेदनम् ।

तारानाथद्विजस्येदमाशीराशिपुरः सरम् ॥१॥

कमला कमलालयालये लसतात्तेऽचपला निरन्तरम्* ।

वदने वचनाधिपालिका समरे तेऽपसरास्तु कालिका ॥२॥

चित्तसद्गानि तवास्तु सन्ततं वासुदेवपदवाच्यधाम तत् ।

येन सर्वमिदमाततं तत् पालितं तदस्तु सद्गतं क्रमाब् ॥३॥

योगमार्गनिहितेन चेतसा विश्वरूपमनघं विभावय ।

तेन लब्धपुरुषार्थसार्थकं सार्थकं जननमस्तु भूप ! ते ॥४॥

अस्तीति । अस्ति शुभसूचकं श्रीमत्सु महाराजाधिराजेषु तारानाथद्विजस्य इदम् आशिषां शशिः समूहः पुरःसरो यत् तादृशं निवेदनं वचनम् । अस्तु, वृत्तम् ॥१॥

कमलेति । कमलालया पङ्कजवासिनी कमला लज्जोः ते तव आलये ऋद्धे निरन्तरम् अचपला अपञ्चला स्थिरेत्यर्थः सती लसतात् विराजत, तथा वचनाधिपालिका वाग्देवी ते वदने निरन्तरं लसतादिति प्रशंसायः । कालिका च ते तव समरे संपाप्ते अपसरा अपवर्तिनी अस्तु भवतु ॥२॥

चित्तेति । येन इदम् आततं विस्तृतं सर्वं जगत् तत् सृष्टं तदस्तु तदनन्तरं पालितं ततः क्रमात् संवृतं तत् वासुदेवपदस्य वाच्यम् अभिधेयं धाम तेजः अस्तीति यावत् तव चित्तसद्गानि मनोऽऋद्धे सन्ततम् अधिरतम् अस्तु तिष्ठतु । रघोद्वतावृत्तम् ॥३॥

योगेति । त्वं योगमार्गे समाधिनिधये निहितेन निहितेन चेतसा मनसा विश्वरूपम् अतर्चयन्तीति यावत् विभावय चित्तव ।

सवीजा हृदृष्टिः क्रममनुगता वीजरहिता
 परितत्त्वे सम्यक् लयमुपगता जन्मशमनी ।
 तयाणां तापानामतिशयसमूलक्षयकरी
 प्रगाढं ते भूयात् प्रकृतिपुरुषव्यक्तिजननी ॥५॥
 सम्प्रज्ञातसमाधिधूतनिरखे चित्ते क्रमादुद्भवाऽ-
 सम्प्रज्ञातसमाधिना नरपते ! भूयात् विवेकोदयः ।
 अत्यन्तः पुरुषार्थलाभ इह ते भूयाच्च भूमीपते !
 येनात्रान्तर्भवेन तेन न भवे भूयात् पुनः सम्भवः ॥६॥

हे भूप ! तेन ब्रह्मविजनेन ते तव जन्मः अधिगतः पुरुषार्थानां
 धर्मार्थकामभोजनक्षणानां सार्थः समूहः यस्मिन् तथाभूतम् अतएव
 सार्थकं सफलं जननम् अस्तु भवतु । रथोद्धतावृत्तम् । रात् परैर्नर-
 खगैरथोद्धतेति तल्लक्षणात् ॥४॥

सवीजेति । सवीजा वीजेन तत्त्वावधानेन सहिता तत्त्वाच्च-
 सम्प्राप्यतीति यावत् क्रमं सातत्यम् अनुगता सततप्रणिहितेति
 यावत् वीजरहिता कारणरहिता स्वाभाविकीति यावत् परे
 तत्त्वे परमात्मनि सम्यक् लयं समासक्तिम् उपगता प्राप्ता जन्म-
 शमनी पुनर्जन्मनिवारिणीत्यर्थः । तयाणाम् आध्यात्मिकाधिदैविका-
 धिभौतिकानां तापानाम् अतिशयेन ~~समूलक्षयं करोतीति~~ तथोक्ता
 प्रकृतिपुरुषयोः व्यक्तिविभेदः तस्याः जननी बोधनी ते तव हृदृष्टिः
 मनोदृष्टिः प्रगाढम् अत्यर्थं भूयात् । शिखरिणोदत्तं, रघैरुद्देश्यं
 यमनसम्भवा गः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥५॥

संप्रज्ञातमिति । हे नरपते ! सम्यक् प्रकरणेन ज्ञातेन अनुवि-
 तेनेति यावत् समाधिना योगेन धूतः निरस्तः निरसः दुष्कृतं
 यस्मात् तथाभूते चित्ते तवेति शेषः क्रमात् पर्यायक्रमेण अस्मि-
 न्ज्ञाते दुरधिगमे ब्रह्मणीति भावः समाधिना मनोनिवेशेन विवेकस्य

चित्तप्रसादनकरी परिकर्मरूपा

ज्योतिष्मती मधुमती च तथा विशोका ।

आनन्दया च सहिता सततं चकासु

भूपालवर्य्य ! सततं तव चित्तवृत्तिः ॥७॥

मैत्री साधुषु दुःखितेषु करुणोपेक्षा च पापात्मसु

वृत्तिः सा हृदयस्य भूप ! मुदिता सौख्यान्वितेष्वसु ते ।

एतासां परिशुद्धभाववशतः स्थैर्यान्वितं मानसं

सर्वानर्थनिवर्हणाय नृप ! ते शान्तिं परामृच्छतु ॥८॥

आनन्द उच्यते भूयात् । हे भूमिपते ! एतच्छास्त्रं लोके ते तव
अखलः सज्जान् पुरुषार्थानां धर्मादीनां लाभः भूयाच्च येन अत्रान्तर्भवेन
अनवरतजातेन तेन पुरुषार्थलाभेन ते तव भवे संसारे पुनः सम्भवः
पुनर्जन्म न भूयात् न भवत्य । यादृच्छविक्रीडितं वृत्तम् । अय्याश्चैर्यदि
नः सकौ सततगाः यादृच्छविक्रीडितमिति तच्छृणुयात् ॥६॥

चित्तेति । हे भूपालवर्य्य ! राजाधिराज ! तव चित्तवृत्तिः
सन्तोषवृत्तिः सततं चित्तप्रसादनकरी लोकानां सन्तोषज्ञानी परिकर्म-
रूपा प्रसाधनस्वरूपिणी ज्योतिष्मती तेजस्विनी मधुमती साधुर्य-
गुणोपेता तथा विशोका शोकरहिता सततम् आनन्दया सन्तोषेण
सहिता च सती चकासु विराजत । वसन्ततिथिकं वृत्तं, श्रेयं वसन्त-
तिथिकं तमजा जगौ न इति तच्छृणुयात् ॥७॥

मैत्रीति । हे भूप ! ते तव सः प्रसिद्धा साधुषु मैत्री, दुःखितेषु
करुणा, पापात्मसु असाधुषु उपेक्षा, सौख्यान्वितेषु सुखेषु मुदिता
हृदयवती हृदयस्य वृत्तिः अस्तु भवत्य । हे नृप ! एतासां मैत्रीप्रस-
त्तीनां परिशुद्धभाववशतः विशुद्धाभिप्रायत्वेन स्थैर्यान्वितं अस्मिन्
अवबन्धितव्यं ते तव मानसं सर्वेषां अनुसन्तीनां पापानां निवर्ह-

योगोक्तलक्षणयमादिभिरष्टसंख्यै-

र्योगानुशीलनमनुक्षणमातनु त्वम् ।

तुष्टीः सदा नवविधा नृपते ! लभस्व

लस्यन्तु योगजनितास्तव सिद्धयोऽष्टौ ॥८॥

क्षीयन्मपरिहीण ईश्वरो

वासनारहित एष भूपते ! ।

कर्मपाकपरिसुक्त आदिम-

चेतसि प्रणिहितः सदास्तु ते ॥९॥

सारूप्यं विषयेषु सन्ततमनुस्यूतं विहायान्तरं

योगं वृत्तिनिरोधलक्षणमथो चित्तस्य भूपाप्नुहि ।

आय निवारणाय परां शान्तिं सन्तोषम् ईच्छतु माप्नोतु । शार्दूल-
पिक्रीडितं वृत्तम् ॥८॥

यामेति । हे नृपते ! त्वम् अष्टसंख्यैः अष्टविधैः योगः जीव-
ब्रह्मणोरेक्यचिन्तनं तस्मिन् उक्तं लक्षणं तेषां तथोक्ताः ये समादयः
यमः बाह्येन्द्रियसंयमः आदित्येषां तथोक्ताः तैः अनुक्षणं सततं योगा-
नुशीलनम् आततु कष्ट । हे नृपते ! त्वं सदा नवविधाः साध्य-
निष्पतिता इति भावः तुष्टीः सन्तोषान् लभस्व, तथा तव योग-
जनिताः योगाभ्याससाधिताः अष्टौ सिद्धयः, अथिमा लघिमा व्याप्तिः
प्राकाशः सङ्गिमा तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा काभावसाधितेत्यु-
क्तलक्षणाः लस्यन्तु स्फुरन्तु । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥८॥

क्षेमेति । हे भूपते ! क्षेमेन लक्षणा च परिहीणः अक्षेयः
अलक्ष्यर्थः वासनारहितः संस्काररहितः कर्मणां पाप्मेन परि-
सुक्तः विरहितः आदिमः एषः ईश्वरः ते तव चेतसि सदा प्रणिहितः
वृत्तिविष्टः अस्तु । रथोद्धजावृत्तम् ॥९॥

साहस्यमिति । हे भूप ! त्वं विषयेषु सङ्ख्यन्दननितादिषु

येन स्यात् परनिर्मुक्तिर्न च पुनर्जन्मादिकं भूपते !

जायेतापि भवाण्वेन च गतिः संसारमूलजयात् ॥११॥

शान्तो दान्तोन्द्रियः सन्नुपरतिसंहितो दुःखसौख्ये सहिष्णु-
विश्वासो शास्त्रवाक्ये गुरुवचसि तथा, श्रद्धया संयुतश्च ।

आत्मन्येवात्मवीक्षानियतनिरतिभृत् सर्वयोगाङ्गयुक्तो

भूया भूपाल ! भूयो भवभवनसमुच्छेदबोधोदयार्थम् ॥१२॥

आपाततो ज्ञातवेदवेदाङ्गार्थोऽपकल्मषः ।

नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तापास्तपराऽसि यत् ॥१३॥

वाङ्मयस्तु, मन्त्रतम् अतुल्यतम् अतुल्यं संलग्नमिति यावत् शान्तं
साकृष्यम् अन्तःकरणवृत्तिमिति यावत् मित्राय लज्जा अथ तस्यागा-
नन्तरमित्यर्थः वृत्तिनिरोधलक्षणं यागम् उपायम् आभुङ्क्ति लभस्व ।
येन परा निर्मुक्तिः परमसन्तोषः स्यात्, तथा संसारस्य मूलजयात्
पुनर्जन्मादिकं न च, भवाण्वेऽपि गतिः न च जायेत । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥११॥

शान्त इति । हे भूपाल ! त्वं भूयः पुनः भवभवनस्य संसार-
लम्बनः समुच्छेदे यो बाधः तस्य उदयार्थं शान्तः दान्तोन्द्रियः
जितेन्द्रियः सन् उपरतिसंहितः विरतिसंहितः दुःखसौख्ये साहिष्णुः
सुखदुःखसङ्गमगोचः शास्त्रवाक्ये विश्वासो तथा गुरुणा वचसि श्रद्धया
संयुतः आत्मन्येव अस्मरूपे एव या आत्मनः परमात्मनः बोधो
साक्षात्कारः तथा नियतं निरतिभृत् सन्तोषवान् सर्वैः योगाङ्गैः
यमनियमादिभिरवृत्तिभिः युक्तः भूयाः भव । अश्वरावृत्तं, अश्वरैर्यानां
त्वयेण त्विष्टनियतयुता अश्वरा कौर्त्तितेयमिति तल्लक्षणम् ॥१२॥

आपातत इति । यत् यतः त्वम् आपाततः साक्यतं ज्ञातः
विदितः वेदानां सामादोनां वेदाङ्गानां शिखादीनाञ्च अर्थः
तात्पर्यं येन तथाभूतः तथा नित्यानि अवश्यकर्तव्यानि नैमित्ति-

नित्यानित्यविवेकिता तव सदा मोक्षे च तीव्रस्पृहा
वैराग्यं विषये तवास्ति सततं शान्त्यादि षट्कं तथा ।
तेन ब्रह्मविचारणे नरपते ! मन्येऽधिकारी भवान्
तस्मात् सद्गुरुसेवनेन सततं तत्रैव यत्नं क्रियाः ॥१४॥

युग्मम् ।

वेदार्थानुभवेन यज्ञविधिना दानैस्तपश्चर्यया
प्रायश्चित्तविधानतो विविदिषा जातेति मन्ये तव ।
यस्या ब्रह्मविचारणाय यतसे वित्तादिमुक्तौषणः
भूयात् ते नृप ! वेदवाक्यजनिता ब्रह्मात्मसाक्षात्कृतिः ॥१५॥

कानि निमित्तवशात् उपस्थितानि यानि प्रायश्चित्तानि पापशमन-
कर्मणि तेषाम् उपपत्तिषु उपपत्तेश्च अनुष्ठानेऽप्यत्यर्थः परः तत्-
परः, अतः संप्रकल्प्यः निष्पापः अस्ति । अतुष्टवृत्तम् ॥१६॥

नित्येति । हे नरपते ! तव नित्यानित्यविवेकिता नित्यस्य
परमात्मनः अनित्यस्य जगतः विवेकिता विशिष्टज्ञानं सदा सततं
मोक्षे तोत्रा उत्कृष्टा स्पृहा इच्छा च अस्तीति शेषः, तथा तव
सततं विषये वास्तवस्तुति भोग्यवस्तुनीत्यर्थः वैराग्यं यीतस्पृहत्वं
तथा शान्त्यादिषट्कं योगशास्त्रोक्तकल्पम् अस्तीति शेषः । तेन
हेतुना भवान् ब्रह्मविचारणे तत्त्वानुशीलने अधिकारी इति मन्ये,
तस्मात् सतां गुरुणां सेवनेन परिचर्यया सततं तत्रैव ब्रह्मविचारण
एव यत्नं क्रियाः कर । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१७॥

वेदार्थानुभवेनेति । हे नृप ! तव वेदार्थस्य अनुभवेन बोधेन
यज्ञविधिना यज्ञानुष्ठानेन दानैः तपसां शान्त्यादिसाधनां चर्यया
अनुष्ठानेन प्रायश्चित्तानां पापशमनकर्मणां विधानतः विधानेन विवि-
दिषा ज्ञानेच्छा जाता इति मन्ये, यस्मात् विविदिषायाः हेतोः
वित्तादिषु धनादिषु उक्ता त्वक्ता एषया स्पृहा येन तत्त्वभूतः सन्

यथा शक्त्या सम्यक् प्रसृतमपि चैतन्यममलं

गुहास्यं सद्रत्नं तिमिरनिकरेणावृतमिव ।

जहि त्वं विवेकाह्वयपरमशक्त्या पुनरमुं

ततस्ते चैतन्यं हृदयसदने संस्फुरतु तत् ॥१६॥

दोषानशेषानपह्नाय सम्यग्बोधेन जीवन्नपि मुक्त एव ।

प्रारब्धकर्मक्षयतः परस्ताद्विदेहकैवल्यमवाप्नुहि त्वम् ॥१७॥

याथार्थ्यबोधेन निवृत्तमिच्छाज्ञानस्य दोषादिविवर्जितस्य ।

ब्रह्मविचारणाय तत्त्वावुगीकृत्याय यतसे यत्नवान् अवि, अतः ते
तव वेदवाक्येन वेदार्थावुगीकृतेन जनिता ब्रह्मात्मसाक्षात्कृतिः
ब्रह्मणः परमात्मनः आत्मनि साक्षात्कारः भूवात् । शार्दूलविष्णो-
द्धृतं दत्तम् ॥१५॥

यथेति । यथा शक्त्या अविद्यावेति यावत् सम्यक् प्रसृतं स्फुरि-
तमपि अमलं गुहास्यं हृदयस्य चैतन्यम् आत्मतत्त्वं तिमिरेण
अन्धकारेण आवृतं सद्रत्नमिव आवृतं लोकेरज्ञातमिति भावः
पुनः किन्तु त्वं विवेकाह्वया विवेचनान्त्री आवरणभेदिनीति यावत्
या परमा शक्तिः तत्त्वज्ञानमिति यावत् तया अमूं शक्तिम् अवि-
द्यामित्यर्थः जहि नाशय, ततः अविद्याध्वंसनानन्तरं तत् चैतन्यं
ते तव हृदयसदने मनोमन्दिरे संस्फुरतु सन्दीप्यताम् । शिखरिणी-
दत्तम् ॥१६॥

दोषानिति । अशेषान् सपदान् दोषान् अपह्नाय तज्ज्ञा सम्यक्-
बोधेन सम्यग्ज्ञानेन जीवन्नपि जनः मुक्त एव मुक्तिं गत एव । त्वं
प्रारब्धस्य पूर्वकृतस्य कर्मणः शुभाशुभरूपस्य क्षयतः क्षवात् परस्तात्
अनन्तरं विदेहकैवल्यं भोतिकदेहवर्जितं बोधम् अवाप्नुहि
लभस्व । उपजातिदत्तम् ॥१७॥

याथार्थ्येति । याथार्थ्यबोधेन तत्त्वज्ञानेन निवृत्तं मिच्छा-

अजानस्ते क्रमशोऽप्रवृत्तेरात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरास्ताम् ॥ १८

शान्ते शान्ते निशान्ते तव वसतुतरां सर्वलोकैकसाची

भूयोभूयोऽभिभूया रिपुकुलनिवहं सर्वधामैकधामन् । ।

प्रत्यूहव्यूहराशिस्तव विजयमितो युद्धवातासु भूयाद्

भूपे भूपेऽशुरूपे भवतु च नितरां तेऽशुकम्पा सदैव ॥ १९ ॥

सर्वप्रत्ययसङ्गता निगदिता सत्साधनैरन्विता

लिङ्गालिङ्गयुता विभक्तिवचनैर्नित्यं समुद्रासिनी ।

स्फोटाम्ना प्रकृतिस्वदीयहृदये नित्यं जरीजृभतां

नित्या ब्रह्ममयी विवर्त्तजंगतामर्थाल्लनामाश्रयः ॥ २० ॥

ज्ञानम् अविद्येति यावत् यच्च तथाभूतस्य दोषादिविवर्जितस्य
अप्रवृत्तेः शीतरागस्य अतएव क्रमशः अजानानः पुनर्जन्मरहितस्य
ते तव आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः आस्तां भवतु । उपजातिवृत्तम् ॥ १८ ॥

शान्ते इति । सर्वलोकानाम् एकः अद्वितीयः साची परमात्मा
तव शान्ते शान्ते मनसि निशान्ते गृहे, निशान्ते गृहशान्तयो-
रित्यन्तरः । वसतुतरां वसतं वसत्वित्यर्थः । हे सर्वधामैकधामन् !
सर्वतेजसाम् एकनिलय ! भूयोभूयः पुनः पुनः रिपुकुलनिवहं
शत्रुकुलसङ्घम् अभिभूयाः पराजयञ्च । तव युद्धवातासु प्रत्यूहव्यूहानां
विघ्नघमूहानां राशिः विजयमितः नाशं गतः भूयात् । अशुरूपे
तवापातुषारिणीति भावः भूपे भूपे राजनि राजनि ते तव सदा
एव अशुकम्पा नितराम् अत्यर्थं भवतु च, शत्रुरावृत्तम् ॥ १९ ॥

सर्वेति । सर्वेषां प्रत्ययेन ज्ञानेन विश्वासेनेत्यर्थः सर्वैः प्रत्ययैः
प्रकृतेः परस्तात् प्रयुज्यमानैः तव्यादिभिश्च सङ्गता संयुता सङ्गिः
साधनैः कारणैः सहदादिभिः सूत्राद्युपोषितनिष्पादनप्रकारैश्च अन्विता
युक्ता चिह्नेन हेतुना अचिह्नेन अभावेन च पक्षे चिह्नेन प्रस्तादिना
अचिह्नेन अव्ययत्वनिबन्धनेनेति यावत् युता विभक्तिवचनैः विभाग-

प्रजाः प्रजापाल ! पितेव पाया घोरादपायाज्जगदेकमान्य ! ।
 समस्तविज्ञानविवर्धनार्थं लोकानशेषानिह शिष्य त्वम् ॥२१॥
 धर्मेषु चित्तं रमतां निरन्तरं कुकर्मवृत्तेश्च निवर्त्ततां तव ।
 प्रजासु कल्याणकरी हृदन्तरे वृत्तिस्त्वदीया सततं विराजताम् २२
 माधुर्यादिगुणैर्जुषां सुवचसां रीत्यादिसंशोभिनां
 सर्वालङ्कृतिशालिनां कलयसे सम्यक् रसास्वादनम् ।

व्यञ्जकवाक्यैः विभक्तिभिः सुप्रतिङ्ललाप्यभिः वचनैरेकत्वादभिश्च
 नित्यं सततं सप्तज्ञासिनी सम्यक् विद्योतिनी स्फुटति प्रकाशते
 अर्थः येन स स्फोटः पूर्वापूर्ववर्णास्तुभवसहितचरमवर्णव्यङ्ग्यार्थवान् शब्दः
 व्याख्या यस्याः तथोक्ता नित्या ब्रह्ममयी विवर्त्तजगतां जगत्-
 प्रपञ्चस्य अर्थात्मनाम् अर्थस्वरूपाणाम् व्याख्यः निगदिता जगत्-
 कारणत्वेन कथिता प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमोगुणमयी ऐश्वरी शक्तिः
 त्वदीयहृदये नित्यं सततं जरीजृम्भतां पुनः पुनरतिशयेन प्रकाशताम् ;
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२०॥

प्रजा इति । हे प्रजापाल ! जगताम् एकमान्य ! त्वं पितेव
 घोरात् अपायात् आपदः प्रजाः पायाः रज, इह जगति समस्त-
 विज्ञानविवर्धनार्थम् अशेषान् सर्वान् लोकान् शिष्य । समजाति-
 वृत्तम् ॥२१॥

धर्मेष्विति । तव चित्तं निरन्तरं धर्मेषु रमतां रतं भवतु, कु-
 कर्मणां वृत्तेराचरणाच्च निवर्त्ततां निवृत्तं भवतु, त्वदीयां प्रजासु
 कल्याणकरी शुभकरी वृत्तिः हृदन्तरे मनोमध्ये सततं विराजताम् ।
 यंशस्यविलं वृत्तं, वेदन्ति यंशस्यविलं जतो जराविति तल्लक्षणम् ॥२२॥

माधुर्यादीति । त्वं माधुर्यादिभिः माधुर्यं चित्तस्य सुव-
 चेत्तमृतः आह्लादः । तदुक्तं दर्पणे । चित्तदूरीभावेनयो ह्लादो
 माधुर्यसम्पद्यते इति । आदिपदेन श्लोकः प्रसादादीनां प्रहयम् । उपैः

सत्काव्याद्यंविभावनैकनिपुणः प्राज्ञोऽसि तेनास्मरहं

कीर्त्तिं स्यूतगुणादिवर्णनविधौ जातस्तबोत्कण्ठितः ॥२३॥

यावद्यस्य मतिर्विधावति परं तावच्च तेनोद्यते

निःसीमे भवतो गुणार्णव इह प्रान्तं कथं प्राप्नुयाम् ।

यावन्तसु गुणा मम श्रुतिगतास्तावन्त एवोदिताः

क्षन्तव्यं क्षितिपाल ! आपलमिदं सीढुः क्षमेवोदिता ॥२४॥

शब्दव्यङ्ग्यरसधर्मविशेषैः । उक्तञ्च दर्शये । रसस्वाङ्गित्वमाप्स्य धर्माः शौल्यादयो यथा । गुणा बाधुर्धर्मोऽप्य मवाद् इति ते विधेति । जुषां युक्तानां रीत्यादिभिः सम्यक् शोभन्त इति तथोक्तानां, रीतवत् दर्शयेनोक्ताः । यथा, पदवङ्मृदना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् । उप- कर्त्ता रसादीनां सा पुनः स्थाप्यतेति । सर्वाभिरण्मृतिभिरण्- प्राधोपमादिभिः । अलङ्कारव्यञ्ज्योक्तं तेनैव । शब्दार्थयोरस्मिन्ना ये धर्माः शोभातिपायिनः । रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तोऽङ्गदादि- वदिति । शाकन्ते शोभन्ते इति तथाभूतानां सुवचसां मद्यपद्यमवा- नामिति यावत् सम्यक् रसास्वादनं कलयसे करोषि कर्तुं शक्नोषीति यावत्, अतः सतां काव्यानाम् अर्थविभावने तात्पर्यं स्पष्टे एकः अद्वितीयः निपुणः दक्षः प्राज्ञः विशिष्टप्रज्ञावान् असि, तेन हेतुना अहं तव कीर्त्तिभिः वशोभिः स्यूताः अतुर्विज्ञाः ये गुणादयः दय- दाक्षिण्यादयः तेषां वर्णनविधौ कीर्त्तनव्यापारे उत्कण्ठितः उत्- कुहः जातः अस्मि । यादृक्कविश्लोडितं उक्तम् ॥२३॥

यावदिति । यद्यपि मतिः बुद्धिः यावत् विधावति अभिगच्छति, तेन परं क्षेत्रं तावच्च तावदेव उद्यते वक्तुं शक्यते इति यावत् । अतः निःसीमे सीमारहिते भवतः इह गुणार्णवे गुणसिन्धौ कथं प्रान्तं पारं प्राप्नुयां क्षमेव ? न कथं पारं गन्तुं शक्नुमामित्यर्थः अक्षममिति स्वादिति भावः । यावन्त एव गुणाः तदीया इति शेषः कस्य श्रुतिगताः कर्त्तव्योपरं प्राप्ताः तावन्त एव उदिताः उक्ताः,

अहो विधातुः कृष्णा प्रजासु यथाचराणीह समुत्सर्ज ।

येभ्योऽचरेभ्यो हृदयस्य भावः प्रकाशतेऽन्यस्य विबोधनार्थम् २५

भावं स्नात्सगुहाशयं न परधा वेद्यं परैर्व्यञ्जयन्

वर्षस्तोममहानिधिर्विधिक्षतो लोकोपकाराय यत् ।

तेनैव व्यवहारिणो वयमहो वर्षेषु सर्वे वशा

वर्षाद्यस्त्रमतश्च वर्षंतुलया राजन् ! पुरो वर्ष्यसे ॥ २६ ॥

तस्मात् हे लितिपात्र ! इदं चाप्युक्तं प्रागल्भ्यं समेति शेषः जलव्यं
सोदव्यं त्वयेति शेषः, उचितश्चैतद्भवत इत्याह सोढुरिति सोढुः
सहनशीलस्य अभिषि इत्यर्थः जमा उचितेव । सामान्येन विशेष-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं उपर्युक्ते । सामान्यं वा विशेषेण
विशेषस्तेन वा यदि । कार्येषु कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।
साधर्म्येतेतरेषांर्थान्तरन्यासोऽपि तत इति । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २४ ॥

अहो इति । विधातुः प्रजासु कृष्णा यनुकम्पा अहो आश्च-
र्यम् । यथा कृष्णवा इह संसारे अचराणि वशांन् प्रजायत-
मिति वावस् समुत्सर्जं वृष्टवान् विधातेति शेषः । उक्तञ्च ।
प्रायसासिके तु समवे भ्रान्तिः संजायते भृशाम् । भ्राताचराणि
वृष्टानि पलायकान्ततः पुरेति । येभ्यः अचरेभ्यः हृदयस्य मनसः
भावः अन्यस्य विबोधनार्थं विमिश्रणार्थं प्रकाशते । उपजाति-
वृत्तम् ॥ २५ ॥

भावमिति । यस्य स्नातः गुहाशयं हृदयस्य परधा अन्तेन
प्रकारेण न वेद्यं न विज्ञेयं भावम् अभिप्रायं परैः अन्यैः व्यञ्ज-
यन् प्रकटयन् लोकानाम् उपकाराय वर्षस्तोम एवं वर्षावशी एव
महानिधिः विधिना विधाता कृत इति वस् तेनैव महानिधिना
एव वर्षं व्यवहारिणः आचारवन्तः तिष्ठन् इति शेषः अहो
आश्चर्यं सर्वे जनाः वर्षेण अचरेषु अचराणांमिति वावस् वशाः

वर्ण्यन्ते विषया यैस्ते लोके वर्णा इतीरिताः ।

ज्ञातेषु तेषु वर्षेषु सार्वभृतात् सत्त्ववर्णता ॥२०॥

आरात्यकं दुःखमितीह लोके विष्णुर्यथाकारपदाभिधेयः ।

लोकस्य दुःखपङ्कथात् त्वमेव राजस्तथाकारपदेन वाच्यः ॥२१॥

कं सुखं हि कुरुते प्रजापतिस्ते न तस्य विदिता ककारता ।

सर्वलोकसुखकारता यतस्त्वय्यतस्तव ककारता मता ॥२२॥

अभीनाः । तच्च वर्षेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रात्मकेषु मध्ये आद्यः
सुखः श्रेष्ठ इत्यर्थः हे राजन् ! अतश्च तस्माच्च कारणात् वर्ण्यतया
अक्षरमास्येन पुरः अयतः अतःपरमित्यर्थः वर्ण्यं हि कीर्त्यते ।
शादुर्लविक्रीडितं वृत्तम् ॥२३॥

वर्ण्यन्ते इति । येः विषयाः पदार्थाः वर्ण्यन्ते कीर्त्यन्ते
बोध्यन्ते इति यावत् ते लोके वर्णाः अक्षराणीति ईरिताः कथिताः ।
तेषु वर्षेषु ज्ञातेषु सार्वभृतात् सर्वविषयज्ञानसञ्चारात् सत्त्ववर्णता
विचक्षणता पाण्डित्यमिति यावत् जायते इति शेषः । सत्त्ववर्णो
विचक्षण इत्यमरः । अतुष्टुवृत्तम् ॥२४॥

आरात्यकमिति । अकं सुखहीनं दुःखम् आराति आदत्ते इति
इह लोके विष्णुः यथा अकारपदेन अभिधेयः वाच्यः अकारपदेन
विष्णुवृत्त इत्यर्थः तथा त्वम् लोकस्य दुःखपङ्कथात् एव निचये
प्रजानां कार्यदर्शने हि राजा दुःखं भवतीति भावः अकारपदेन वाच्यः
प्रतिपाद्यः । इन्द्रध्वजावृत्तं, स्वादिन्द्रध्वजा यदि तो जगो न इति
तद्वक्ष्यताम् ॥२५॥

कमिति । प्रजापतिः कं सुखं कुरुते जनयति हि तेन ज्ञेयना
तस्य प्रजापतेः ब्राह्मणः ककारता कथय्याभिधेयता विदिता लोके-
इति शेषः कः ज्ञाता इति उच्यते इति यावत् अतः त्वदि
सर्वेषां लोकानां सुखकारता सुखदायित्वम् अस्तीति शेषः अतः

अतोऽसि वर्षादिरनाद्यवर्षो

वर्गोत्तमस्यादिमवर्गरूपः ।

ततोहि लोके मनुजेन्द्र ! चित्रं

सर्वे विरोधास्त्वयि नाशमाप्ताः ॥ ३० ॥

प्रणूयसे येन समस्तलोकैस्तेनैव लोके प्रणवोऽसि राजन् ! ।

धर्मार्थकामत्रयतत्परत्वात् त्रयीवं मूर्त्तिर्भवतश्चास्ति ॥ ३१ ॥

अस्मात् कारणात् तव ककारता ककारशब्दप्रतिपाद्यता मता ककार-
शब्देन त्वमुच्यसे इति यावत् । इन्द्रवज्रादुत्तमम् ॥ ३० ॥

यत इति । हे मनुजेन्द्र ! ज्ञपते ! यतः कारणात् त्वं वर्षादिः
वर्षानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यनृशूद्राणाम् आदिः श्रेष्ठः इत्यर्थः अथ-
च अनाद्यवर्षः न तु आद्यवर्षः ब्राह्मण इत्यर्थः वर्गेषु समूहेषु
मध्ये उत्तमः ब्रह्मा वर्गेषु ययःसु सुषेव वा उत्तमः आदिमवर्ग-
रूपः आदिमं श्रेष्ठं वर्गः सुषः रूपश्च यथा तथाभूतः अस्मि
ततः कारणात् लोके सर्वे विरोधाः त्वयि नाशं विषयम् आप्ताः
गताः । यदा त्वं वर्षादिरथच अनाद्यवर्ष इति वर्गोत्तमः आदिम-
वर्गरूप इति च शब्दमात्रविरोधोऽपि नास्ति ततः कथम् अन्यत्पार्थको
विरोधः सम्भवेदिति भावः चित्रमाश्चर्यमेतदिति शेषः । उप-
जातिद्वयम् ॥ ३० ॥

प्रणूयसे इति । येन हेतुना समस्तैः लोकैः प्रणवेन नूयसे
स्तूयसे, हे राजन् ! तेनैव लोके जगति प्रणवः स्वर्गोदयः ओम्कारश्च
अस्ति । भवतः धर्मार्थकामानां त्रयतत्परत्वात् त्रयीवं त्रिवेदीय
मूर्त्तिः अस्मास्ति शोभते यथा त्रिवेदी वर्षार्थकामप्रतिपादकतया
शोभते तथा तव मूर्त्तिश्चैवां त्रयतत्परतया शोभते इति यावत् ।
उपजातिद्वयम् ॥ ३१ ॥

शासनात् सर्वलोकानां शास्त्ररूपोऽसि भूपते ! ।
 सर्वस्थितेर्धारणाच्च धर्म इत्यभिधीयसे ॥२२॥
 सर्वलोके राजमानः प्रकृतीद्यापि रक्षयन् ।
 सङ्गतार्थं राजशब्दं विभ्रत् लोकेषु विश्रुतः ॥२३॥
 यशःस्तोमे सोमे तव समुदिते भूमिवलये
 तमोऽहन्दं स्थानं क्वचिदपि यदा नाप नृपते ! ।
 तदा भ्रामं भ्रामं वियति कृतलक्ष्यं गतमद्-
 स्तमोरूपेणैव स्थितमिति मुधा ज्योतिषकथा ॥२४॥
 सत्कीर्त्तिपूर्त्तिनिवहेन धरातले ते
 वर्णान्तरापहरणात् धवलीकृतोऽस्मिन् ।

शासनादिति । हे भूपते ! त्वं सर्वलोकानां शासनात् शास्त्र-
 रूपं यस्य तच्चाभूतः असि, सर्वेषां स्थितेः मर्यादायाः धारणाच्च
 धर्म इति अभिधीयसे कथ्यसे । अनुष्टुप्छन्दः ॥२२॥

सर्वलोके इति । सर्वस्मिन् लोके जगति राजमानः दीप्यमानः
 प्रकृतीः प्रजाः रक्षयन्च लोकेषु सङ्गतार्थम् अन्यार्थं राजशब्दं
 विभ्रत् विश्रुतः प्रख्यातः असि । अनुष्टुप्छन्दः ॥२३॥

यश इति । हे नृपते ! तव यशसां स्तोमे राशौ सोमे चन्द्रे
 भूमिवलये भूमिशृङ्गे समुदिते सति तमोऽहन्दं ध्वान्तराशिः यदा
 क्वचिदपि स्थानं न आप न लेभे, तदा तमोऽहन्दं भ्रामं भ्रामं
 पुनः पुनः भ्रमित्वेत्यर्थः वियति आकाशे कृतलक्ष्यं गतम् । अदः
 विभ्रत् आकाशं तमोरूपेणैव स्थितमिति ज्योतिषाणां ज्योतिर्विदो
 कथां मुधा भिख्या । मिश्ररिणोष्टम् ॥२४॥

सत्कीर्त्तीति । हे नृप । ते तव सतीनां कीर्त्तिपूर्त्तीनां निवहेन
 समूहेन वर्णान्तराणां नौवमीतादीनाम् अपहरणात् धवलीकृते
 श्वेतोक्तते स्मिन् धरातले वर्षेभ्यः माघाश्विनवैशाखश्रद्धेषु मध्ये

वर्णेषु भेदरहिता इह सर्वलोकाः
 चित्रं त्वदीयविषये नृप ! वर्णभेदः ॥३५॥
 त्वदीयकीर्त्या सितया नृपाल !
 सर्वेषु वर्णेषु निवारितेषु ।
 चित्रं त्वदीये विषये समन्तात्
 सर्वेऽपि लोकाः किल लब्धवर्णाः ॥३६॥
 कुन्देन्दुसुन्दररुचा तव कीर्त्तिपूज्या
 ध्वस्तं गुहास्थमपि यत् तम एतदेव ।
 व्योमापि तद्भवदशात् किल कीर्त्तिबन्धुं
 चन्द्रं समाश्रितमदो न विधी कलङ्कः ॥३७॥

सर्वे लोकाः . भेदरहिताः समभावेन ऐकमत्येन स्थिता इति
 यावत् किन्तु चित्रम् अथर्वम् इह त्वदीयविषये तत्सङ्गादे इति
 यावत् वर्णभेदः वर्णानां ब्राह्मणादीनां भेदः विशेषः गौरवसाधकः
 बोधनेति शेषः ब्राह्मणाः सर्वेषु माननीयाः ततः जलियास्ततो
 वैश्यास्ततः शूद्रा इत्येवं यथावयं भवता समादरः क्रियते इति
 भावः । समन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥३५॥

त्वदीयेति । हे नृपाल ! सितया श्वेतया तव कीर्त्त्या सर्वेषु
 वर्णेषु नीललोहितादिषु अथच ब्राह्मणादिषु इति विरोधः निया-
 रितेषु तिरोहितेषु सत्तु त्वदीये विषये राज्ये समन्तात् सर्वेऽपि
 वर्णाः ब्राह्मणादयः अथच नीललोहितादय इति विरोधः लब्ध-
 वर्णाः विजयिणाः पण्डिता इत्यर्थः अथच प्राप्नोन्नीललोहितादि-
 क्षान्तय इति विरोधः चित्रं किञ्च व्याख्येयमेतत् । उपजाति-
 वृत्तम् ॥३६॥

कुन्देति । कुन्दवत् इन्दुवत् सुन्दरी कान्त्यवस्थाः तथाभूतत्वा
 तव कीर्त्तिपूज्या लयःस्तोमेन गुहास्थमपि गर्जस्थितमपि यत्

भूमण्डलादपङ्कता यशसेन्दुना या

तस्यापकारकरणाय कृतोद्यमा ते ।

तद्वन्मुचन्द्रमनघं यसतीव रोषात्

राहुच्छलेन किल भूप ! तमस्तुतिः सा ॥१८॥

विश्वरूपपरिचिन्तयानिर्घ्नं विश्वरूपधरतामुपेयिषान् ।

यो हि यत्र मन आददे चिरं तेन तस्य किल रूपमाप्यते ॥१९॥

विश्वात्मकोऽपि यतसे कमलोदयार्थं

लोकेषु धर्मजननात् तमसो निरासात् ।

तमः भूतं निरस्तम् एतत् तमः व्योम आकाशम् एवापि आग-
त्यापि तव भयवशात् तव कीर्तिबन्धुं चन्द्रं समाश्रितं बन्धोरु-
रोधेन यदि मां रक्षतीति धियेति भावः अथैव विधौ चन्द्रे कलङ्कः
न । यमलतिबलं वृत्तम् ॥१७॥

भूमण्डलादिति । हे भूप ! तव यशसा इन्दुना चन्द्रेण या
तमसां ततिः समूहः भूमण्डलात् अपङ्कता दूरीकृता, सा ते तव
तस्य यशसः अपकारकरणाय कृतोद्यमा उद्यमयती सती राहु-
च्छलेन अनघं निर्मलं तस्य यशसः बन्धुं चन्द्रं रोषात् यसतीव
क्रिय । यमलतिबलं वृत्तम् ॥१८॥

विश्वेति । त्वम् अनिर्घ्नं निरन्तरं विश्वरूपस्य परमात्मनः परि-
चिन्तया विश्वरूपधरतां पृथिवीधारकत्वम् ईश्वररूपधरत्वञ्च उपेयि-
षान् प्राप्तवान् अस्मि । हि यतः यः जनः यत्र यस्मिन् विषये मनः
चिरम् आदधे आहितवान् तेन तस्य रूपम् आप्यते लभ्यते किञ्चेति
प्रसिद्धौ । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥१९॥

विश्वात्मक इति । विश्वात्मकः विश्वरूपोऽपि लोकेषु जगत्सु
धर्मजननात् धर्मसंस्थापनात् तमसः अन्धकारस्य निरासात् कल-
सायाः लज्जयाः उदयार्थं इत्यर्थे यतसे केषु । तेजसां बहुलस्य

तेजःसहस्रनिलयो जगतां पतिश्च
 भास्वांश्च नो खरकरः प्रधितः पृथिव्याम् ॥४०॥
 कलयन् सकलाः कलाः सदा
 रचयन् कौमुदमुद्दिजृम्भणम् ।
 द्विजराजोऽसि कलङ्कभागितां
 न च दोषाकरताञ्च नाश्रितः ॥४१॥
 भूमिनन्दनतां बिभ्रत् रक्ताङ्गत्वञ्च धारयन् ।
 मङ्गलोऽपि महीपाल ! यकत्वं न समाश्रितः ॥४२॥

निखवः स्वानं मङ्गाप्रताप इति यावत् जगतां पतिः भास्वांश्च
 दीप्यमानश्च किन्तु पृथिव्यां खरकरः तोष्णकिरणः अथवा लोकानां
 सुखदराजाशयाधीनार्थः प्रधितः प्रसिद्धः अस्ति । बसन्ततिष्ठकं
 वृत्तम् । व्यतिरेकावधारः ॥४०॥

कलयन्निति । सदा कलकलाः समस्याः कलाः विद्या इति यावत्
 अथवाविशेषांश्च कलयन् धारयन् कौ पृथिव्यां मोदन्ते इति कौमुदाः
 लोका इति यावत् तेषां सुदः आनन्दश्च विजृम्भणं प्रकटनं
 कुसुदानामित्यं कौमुदो वा चासौ सुखेति कौमुदसुखं तस्याः विजृ-
 म्भणम् लक्ष्मीपनं रचयन् कुर्वन् द्विजराजः चन्द्रः अथवा द्विजेषु
 आङ्गिर्यव्यवस्थेषु मध्ये राजते इति तद्योक्तः अस्ति भवति,
 किन्तु कलङ्कभागितां न दोषाकरताञ्च न आश्रितः । चन्द्रो हि
 कलङ्को दोषाकरः निशाकर इति भावः, त्यन्तु निष्कलङ्कः निर्दोष-
 चेति व्यतिरेकावधारः । तदुक्तं दर्पणे । आधिकास्तपमेयलोप-
 मानाख्यमतायवा । व्यतिरेक इति ॥४१॥

भूमीति । हे महीपाल ! त्वं भूमेः पृथिव्याः नन्दनताम्
 आनन्दजनकत्वं बिभ्रत् दधानः रक्तानि अक्षरक्तानि अङ्गानि अङ्गा-
 आसेनि प्रकृतयः यद्येव रक्ताङ्गः तस्य भावः तद्, आत्मनात्मसुखं-

द्विजवरगणराजं नन्दयन् सौम्यमूर्तिः
प्रथितबुधसमाख्यो रोहिणीनन्दनस्य ।
नरपतितिसकस्त्वं राजपुत्रत्वमाप्तः
खरतरकरयोगं नाश्रितस्त्वं कदाचित् ॥४३॥
गिराम्पतिर्जिष्णुमतः कचान्वित-
स्तारापतिश्चित्रशिखण्डिभूषितः ।

कोपराष्टर्गवज्रानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतय इत्युक्तेः । भारयन्
भङ्गः शुभकरः अथवा भङ्गस्यहोऽपि वक्रत्वं कौटिल्यं वक्रा-
कारत्वञ्च न आश्रितः । भङ्गस्यहो हि भूमिद्युतः रक्तवर्णः वक्रा-
कारश्चेति भावः । अत्रापि व्यतिरेकः । अतुष्टुवृत्तम् ॥४३॥

द्विजेति । त्वं द्विजवरेण चङ्ग नगराजः मध्येयः द्विजवर-
नगराजः तं ब्राह्मणप्रेतं नरपतिश्चेत्यर्थः पक्षे द्विजवरनगराजं
चन्द्रं पितरभिति भावः नन्दयन् हर्षयन् सौम्यमूर्तिः शान्ताकृतिः
पक्षे सोमस्य इयं सोम्या मूर्तियंस्त्य तथोक्तः आत्मा वै जायते पुत्र
इति श्रुतेः पुत्रस्यात्ममूर्तिरपतिपादनादिति भावः प्रथिता एवाता
बुधेऽपि विद्वत्सु समाख्या सम्यक् नाम पक्षे बुध इति समाख्या यस्य
तथोक्तः रोहिणीनां धेनूनां नन्दनः गवां प्रतिपाद्यक इति भावः
पक्षे रोहिण्यास्तदाख्याया सादृशेनन्दनः आनन्दजननः नरपतीनां
राज्ञां तिस्रकः खलाटभूषणभूत इत्यर्थः राजपुत्रत्वं नरपतितनयत्वं
पक्षे राजचन्द्रस्य पुत्रत्वम् आप्तः, किन्तु कदाचिदपि त्वं खरतरकर-
योगं तीक्ष्णतरराजभागप्राप्तमिति अर्थः पक्षे खरतरकरस्य शूर्यस्य
योगं न आश्रितः न प्राप्तः । बुधस्यहो हि कदाचित् शूर्यस्य-
प्राप्तोतीति भावः । व्यतिरेकाखङ्गारः । आश्विनीवृत्तं, जनमय-
द्युतेयं आश्विनी भोगिकोक्तेरिति वङ्गज्याम् ॥४३॥

गिरामिति । त्वं गिरां वाचां पतिः खरस्यतीपतिरित्यर्थः
विद्वानिति भावः पक्षे वङ्गज्यातिः । जिष्णु जयसाधनं मतम् अभि-

गुरुर्नियन्ताश्चमहत्तिश्चिच्छात्

परं न चार्वाकमतप्रवर्त्तकः ॥ ४४ ॥

कविश्च काव्यप्रणयात् सदा त्वं

नीत्यादिशास्त्रेषु च पारदृष्ट्या ।

सदोदयस्ते भुवि तीक्ष्णतकः-

सम्पर्कता नास्ति मनाक् कदाचित् ॥ ४५ ॥

प्रायो विचेष्टितमिति भावः यद्य तथाभूतः पक्षे जिष्णुना इन्द्रेण
मतः सम्मानितः जिष्णुर्लैख्येभ्यः शक्र इत्यमरः । कचैः क्षेत्रैः
अन्वितः युक्तः सुकेशः इति भावः पक्षे कचैन तक्षाम्ना निजपुत्रेण
अन्वितः । तारा महाविद्याविशेषः तां प्राति रक्षति उपास्ते इति
भावः तद्योक्तः पक्षे तारानाम्नो भाव्या तस्याः पतिः । चित्रैः
सनोदरैः शिखण्डिभिः मयूरैः भूषितः व्यक्तकृतः समन्तात् पोषित-
मयूराणां सङ्करणादिति भावः पक्षे चित्रशिखण्डिना अङ्गिरसा
आपितेति भावः भूषितः शोभितः अङ्गिपुत्रत्वेनेति भावः । गुरु-
र्ग्रहान् पक्षे व्याचार्थः आश्रमाणां ब्रह्मचारिप्रभृतीनां ब्रह्मचारी
गृहो वाणप्रस्थो भिक्षुचर्तृण्ये । आश्रमोऽस्तीत्यमरः । इतिः
व्याचारः तस्याः शिष्याणां प्रवर्त्तनात् उपदेशादिति च नियन्ता
शास्ता पक्षे शास्त्रकर्ता, परं किन्तु चार्वाकाणां यौद्धमतावच्छिन्ना
मतस्य प्रवर्त्तकः प्रचारकः न व्यसीति शेषः । दृष्टमितिर्हि चार्वाकमत-
प्रणयता त्वन्तु न तथा क्षेत्रं वेदिकधर्मप्रवर्त्तक इति व्यतिरेका-
बधारः ॥४४॥

कविश्चेति । त्वं काव्यप्रणयनात् काव्यरचनात् पक्षे काव्यस्य अष्ट-
त्वस्य प्रणयनात् उत्पादनात् कविः पक्षे युक्तः । सदा नीत्यादि-
शास्त्रेषु च पारदृष्ट्या विचक्षणः उभयत्र समानम् । ते तव भुवि
प्रतिष्ठां सदा उदयः उद्यतिः । किन्तु कदाचित् मनाक् दैवत् अपि

प्राणिहिंसाभवेनेव पदभ्यां मन्दं चरन् भुवि ।
 शनैश्चरोऽसि मित्रस्य नन्दनात् क्रूरता न ते ॥४६॥
 छाद्यया भूमिमाश्रित्य चन्द्रार्कौ तेजसा यसन् ।
 राहुत्वं प्राप्तवान् राजन् ! न पाशुत्वमवाप्तवान् ॥४७॥
 वैरिव्यूहविनाशनाय जंगतामुत्पातकेतुर्भवान्
 क्रान्तौ खेचरगास्त्वदीयवशगास्तेनासि पातो मतः ।

तीक्ष्णतेजसः खरप्रतापस्य पक्षे सूर्यस्य सम्पर्कता नास्ति । अत्रापि
 व्यतिरेकः ॥४५॥

प्राप्नोति । त्वं भुवि पृथिव्याः प्राणिनां हिंसाभवेनेव पदभ्यां
 मन्दं चरन् शीघ्रभावेन विचरन् कार्यं सम्पादयन्निति यावत् पक्षे
 मन्दं तदाख्यां चरन् लभमानः शनैश्चरः शनैः मन्दं चरतीति
 तथोक्तः पक्षे शनिपक्षोऽसि किन्तु मित्रस्य वस्तुजनस्य नन्दनात्
 आनन्दजननात् पक्षे सूर्यस्य नन्दनात् आनन्दजननात् सूर्यतनयत्वा-
 दिति भावः ते तव क्रूरता निष्ठुरता न अस्तीति शेषः । शनिपक्षः
 अतिनिष्ठुरः त्वन्तु तथा नेति व्यतिरेकः ॥४६॥

छाद्ययेति । हे राजन् ! त्वं छाद्यया दीप्या पक्षे अनातमेन
 भूमिन् आश्रित्य तेजसा चन्द्रार्कौ यसन् पराभवन् राहुत्वम् आप्त-
 वान्, किन्तु नास्ति गौः किरणः प्रभाव इति यावत् यस्य सः अयुः
 निष्पन्नाप इत्यर्थः पक्षे नास्ति गौः शिरो यस्य तथोक्तः निर्भक्षक
 इत्यर्थः तस्य भावः तत् न च अवाप्तवान् न लब्धवान् । व्यतिरेका-
 लङ्कारः ॥४७॥

वैरीति । भवान् वैरिणां शत्रूणां व्यूहः सज्जितं बलं, व्यूहस्तु
 बलविशेष इत्यर्थः । तस्य विनाशाय जंगताम् उत्पातकेतुः
 अयमुत्पातकेतुः । खेचरगाः देवातृणां विनः देवयाजकाः ब्राह्मणा
 इति यावत् पक्षे खेचरान् आकाशचारिणः नक्षत्राणीति यावत्
 नक्षत्राणीति तथोक्ताः सूर्यादियथा इत्यर्थः, क्रान्तौ रविसंक्रमदिने

चित्राक्षी यतयः शिखाः समुदिता बुद्धेः वीर्यस्य च
जाने नासुरयोनिरङ्गुतमिदं लोकेषु तद् विश्रुतम् ॥४८॥

विघ्नानां वारणाक्षीके गणराजत्वमागतः ।

तव नो रामवैरित्वं दाने न वारणास्यता ॥४९॥

भवान् शक्तिधरः साक्षात् सेनानीत्वमुपागतः ।

सुकुमारी मञ्जीपाल ! न च प्राप्तः कुमारताम् ॥५०॥

पक्षे खगोलमध्यवर्तिनां तिरस्त्रीनरेखायां त्वदीयवशमाः तव वर्यं
गणानि संक्रान्तौ दानस्य प्राशङ्क्यात् तत्सकशायात् बहुनि धनानि
सम्पन्ने इति भावः, तेन हेतुना च भोः पाता रक्षिता पातयितेति
यावत् तच्चे पातः तदाख्यपक्षविशेषः मतः कथितः । ते तव बुद्धेः
वीर्यस्य च चित्राः बहुविधाः यतयः शिखाः प्रतापा इति भावः
पक्षे खगलाः समुदिताः सम्यक् चक्षुः प्राप्ताः । इदम् अङ्गुतं तत्
लोकेषु प्रसिद्धं त्वङ्गुं वस्त्विति भावः न नासुरयोनिः असुरः राज्ञः
योनिर्यस्य स तथोक्तः राज्ञत्पक्षः केदारित्वार्थः न इति जाने । तव
बहुयः केदारवर्धनानित्वेऽपि तत्त्वं त्वयि नास्तीति भावः । यादृक्-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥४८॥

विघ्नानामिति । त्वं लोके जगति विघ्नानां वारणात् दूरी-
करणात् गणराजत्वं गणेशत्वम् आगतः प्राप्तः गणेशस्य विघ्नहरत्वं
प्रसिद्धम् । किन्तु तव दाने रामेण परशुरामेण वैरित्वं गतं भावः
नो कदाचित् मन्त्रपतिः पित्रपिण्याव जानदग्न्याव पुत्रिवो जित्वा
कन्यायाव दत्तवते विद्वेषमकरोदिति वृथापवात्तानुसन्धेया । न च
वारणास्यता गजानमत्वम् । त्वन्तु रामस्य वैरो न गजानमश्नेति
व्यतिरेकावधारः । अष्टद्वन्द्वम् ॥४९॥

भवानिति । हे मञ्जीपात्र ! भवान् शक्तिधरः प्रभावमन्वितः
वीर्यशक्तिसम्पन्न इति वाच्यं पक्षे शक्तिनामास्यधारी मतः साक्षात्
सेनानीत्वं वहाधिपतित्वं पक्षे कान्तिकेयम्, सेनानीरत्वमप्युक्तं इत्य-

विभूतिभूषितो भूप ! तारानाथकृतेक्षणः ।

गामाश्रित्य शिवो भूत्वा न प्राप्तः कामवैरिताम् ॥५१॥

विद्वन्मानसहंसवासनिरतो वाण्या च कण्ठे श्रितो

हस्ते साक्षकमण्डलुर्नरपते ! सूत्रं च विभ्रदु गले ।

वेदानध्ययनादिभिर्वहुलयन्त्रैश्चतुर्भिर्मुखैः

त्वं ब्रह्मत्वमुपागतोऽपि जरसा नाक्रान्त इत्यद्भुतम् ॥५२॥

भरः । उपागतः प्राप्तः । सुकुमारः सुकोमलाङ्गः सुन्दरावयव इत्यर्थः
किन्तु कुमारतां शिशुत्वं न च प्राप्तः । तत्र बालव्यवहारो नास्ति
विचक्षणतापुंस्त्वमेव व्यवहरतीति भावः । अलुप्तुवृत्तम् । व्यति-
रेकालङ्कारः ॥५०॥

विभूतिभिः । हे भूप ! त्वं विभूतिभिः सम्पट्टभिः पञ्चे भस्मभिः,
भूतिर्भस्मनि सम्पटीत्यभरः । भूषितः आलङ्कृतः तारानाथे शङ्करे
कृतम् ईक्षणं दर्शनम् अभिनिवेश इति भावः येन तथोक्तः शिवोपा-
सक इति भावः पञ्चे तारानाथेन चन्द्रेण कृतं भूषितम् ईक्षणं तृतीयं
नेत्रं यस्य तथाभूतः, गां पृथिवीं पञ्चे पृथग्भूम् आश्रित्य शिवः शुभ-
करः लोकानाभिति श्रेष्ठः पञ्चे तदङ्गः भूत्वा कामवैरितां काम्यन्ते
इति कामाः विषयाः तेषां वैरितां यत्कृतां ध्वंसकारित्वमिति यावत्
पञ्चे मदनरिपुतां न प्राप्तः प्रत्युत कामानां वर्जक एवं भवानिति
भावः । अलुप्तुवृत्तम् । व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ५१ ॥

विद्वदिति । हे नरपते ! त्वं विदुषां मानसं हंस इव तस्मिन् वासे
निरतः यदा विदुषां मनःसु अधिष्ठित इत्यर्थः पञ्चे विदुषां मानस-
मिव हंसः स्ववाहनभूत इति यावत् तस्मिन् वासे निरतः आसक्तः ।
वाण्या वाग्देव्या कण्ठे श्रितः कण्ठमूर्त्तिविद्य इत्यर्थः पञ्चे वाग्देव्या
हरक्षत्रा अपत्येति भावः कण्ठे श्रितः आश्रित इत्यर्थः । हस्ते
साक्षेण जपमालया कण्डलुना च सहितः, गले सूत्रं यज्ञोपवीतं
विभ्रदु, दधानः चतुर्भिर्मुखैः उपास्यैः आध्यायनादिभिः अधीनि

नित्यं सत्वसमाश्रितो द्विजगतिर्लक्ष्मीपतिर्भूपते !

देवानां हितकृत्सतां गतिरहो वैकुण्ठधामाश्रितः ।

गोलोकैकविभूषणं च शरणं भक्तस्य कामप्रसू-

विष्णुस्त्वं वलिदासतां न च गतो जानेऽतिचित्रं महत् ॥ १३ ॥

बोधोपरणप्रचारपैरित्यर्थः वेदान् उच्चैरतिगहनं वल्ललयन् विस्तारयन् पक्षे चतुर्भिर्मुखैः वदनैः कथ्यमानादिभिः वेदान् उच्चैरत्यथं वल्ललयन् विस्तारयन् ब्रह्मात्मन् उपागतः प्राप्ताऽसि, किन्तु जरसा पाङ्क्तिव्येन न व्याक्रान्तः नाभिभूतः इति खड्गुत्तमं आश्चर्यम् । ब्रह्मा हि जरालीर्णस्त्वन्तु न तथेति व्यतिरेकः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

नित्यमिति । हे भूपते ! नित्यं सततं सत्त्वेन उत्तमाद्येन पक्षे सत्त्वगुणेन समाश्रितः युक्तः, द्विजानां ब्रह्मणानां गतिः आश्रयः पक्षे द्विजेन पतिष्या गरुडनेत्यर्थः, दत्तविप्राश्चक्रा द्विजा इत्यमरः । गतिर्गहनं यस्य तथाभूतः गरुडवाहन इति यावत्, लक्ष्मणाः राज-
स्थिताः पक्षे कमलायाः पतिः, देवानां हितकृत यागाभुजानेन पक्षे अक्षरदत्तनेनेति भावः सतां साधूनां गतिः आश्रयः पक्षे परित्राता, अहो आश्चर्यं वैकुण्ठं निःसङ्कितं धाम अलङ्कृतं दुर्गममिति यावत्
आश्रितः पक्षे वैकुण्ठाख्यस्यानस्थितः, गोलोकानां सुविशेष्यमान-
वानां पक्षे गोलोकस्य तदाख्यभुवनस्य एकस्य अद्वितीयं विभूषणम्
अलङ्कारभूतः तेषां रक्षणमिति भावः पक्षे गोलोकस्य भक्तस्य अतु-
रङ्गजनस्य पक्षे भक्तिभाजः सेवकस्य शरणं रक्षिता, शरणं गृहहरजि-
ह्वोरित्यमरः । कामप्रसूः लोकानाम् अभीष्टपूर्कः उभयत्र समानम् ।
अतएव विष्णुरसि किन्तु वलिदासतां बलेश्वरराराजस्य दासतां न च
गतः न प्राप्तः । विष्णुस्त्वहं समानधर्मा किन्तु च कच्छविदु दासत्वं
गतः त्वन्तु न कच्छापीति भावः अतः महत् अतिचित्रम् अस्वाचर्यम्
यतत् इति जाने मध्ये । व्यतिरेकाद्वारः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५२ ॥

धर्मेण राजसे यस्मात् ततस्ते धर्मराजता ।

प्रजासु दण्डधरता सम्मता न तु कालता ॥५४॥

श्रीदः पुण्यजनेखरय नृपते ! भूतेयवसुन्तथा

जातोऽपि प्रथितः कुबेरपदभाक् नैवासि चित्रं हि तत् ।

पाशाब्धो नृप ! बाहिनीपतिरथो पश्चाद्दिगीशोऽपि यत्

तच्चित्रं न च वारुणीमधिगतो नो वा जडेशो भवान् ॥५५॥

धर्मेणेति । त्वं यस्मात् धर्मेण राजसे राजकार्यं करोषि, ततः कारणात् ते तव धर्मराजता यमत्वं सिद्धमिति शेषः । प्रजासु दण्डधरता शास्त्रतुल्य सम्मता, किन्तु कालता कलनात् कालः तस्य भावः कालता संहारत्यमिति न व्यस्यति शेषः । त्वं यमस्य समदर्शितया शास्त्रतुल्यमनुकरोषि किन्तु तस्य निरुपकर्मलोकासंहारकत्वं न गृह्णीतेति व्यतिरेकः । अनुष्टुप् ॥५४॥

श्रीद इति । हे नृपते ! त्वं शिवं सम्पदं ददाति लोकेभ्य इति श्रीदः पक्षे श्रीदः तदाख्यः पुण्यजनानां विशुद्धचरितानां साधुनामित्यर्थः । ईश्वरः अधिपः अद्वयधारिण इति यावत् पक्षे तदाख्यः श्रीदः पुण्यजनेश्वर इति कुबेरपर्यायिणमरः । तथा भूतेयः शिवः वसुः प्रियः यस्य तथोक्तः शिवसेवक इति यावत् पक्षे श्वरसखः । जातोऽपि प्रथितः विख्यातः कुबेरपदं कुञ्जितशरीरपदवाच्यं भजते इति तथाभूतः, कुतसायां क्लितिशब्दाऽयं शरीरं वेरस्यत्येते । कुबेरः कुशरीरत्वादिति पुराणम् । नैव असि नैव भवसि, तत् हि चित्रम् आश्चर्यं कुबेरपुण्ययुक्तोऽपि कुबेरो नासीति व्यतिरेकः । हे नृप ! त्वं पाशाब्धः पायकीडार्थायः पक्षे पाशाब्धयुक्तः, बाहिनीपतिः सेनापतिः पक्षे नदीनाथः अथ किञ्च पश्चाद्दिगीशः पश्चिमाया दिशः ईशः अधिपतिः, अपि भवान् वारुणीं सुरां पक्षे वरुणपाशितां दिशं पश्चिमामित्यर्थः न च अधिगतः न प्राप्नोति सुरापायीति भावः, नो वा जडानां भूषांषाम् ईशः अद्वयधारिण्यर्थः पक्षे जडानाम् ईशः स्वामी जडाणां

जाने शुद्धमतङ्गभाधिपतितां जीवे च ते गौरवं
 स्वर्गैर्वासिसलोकतां नरपते ! लोकाधिपत्यं तथा ।
 शास्त्रेषु प्रथितं सहस्रनयनत्वञ्चेति सुष्मेक्षणात्
 पौरस्येषु समादरो न च तवेत्येतद्वि चित्रं महत् ॥५६॥
 मित्रोदयाय यतमे सततं पुरस्तात्
 तत्रस्थलोकनिवहान्स्त्वयि रागयुक्तान् ।
 मुक्तान्यदेयनिकरिषु वसुप्रदोऽभूः
 पौरस्यवासिषु कथं न वसुप्रचारः ॥ ५७ ॥

धिपतिरित्यर्थः । तत् चित्रम् आश्चर्य्यं भवतः वरुणधर्मित्वेऽपि वरुणपतेः
 निकृष्टधर्मत्वं नास्तीति व्यतिरेकः । शार्दूलविशोद्धितं वसुम् ॥५५॥

जाने इति । हे नरपते ! ते तव शुद्धमतङ्गजनानां सुदन्त-
 हस्तिना पक्षे शुद्धमतङ्गस्य श्वेतगजस्य ऐरावतस्येत्यर्थः अधिपतितां
 तथा जीवे प्राण्यग्रे पक्षे दृश्यतो स्तस्य आवाय्ये इति भावः
 गौरवं सम्मानं स्वर्गैर्वाशिनां देवानां सलोकतां समानलोकभागित्वं
 स्वर्गवासोपकारित्वमिति यावत् पक्षे स्वर्गैर्वाशिनां सलोकतां
 सालोक्यं, लोकानां जनानां पक्षे त्वयाणां भुवनानां, लोकस्य भुवने
 जने इत्यन्तरः । आधिपत्यं श्लाघित्वं तथा सुष्मेक्षणात् सुष्म-
 द्येनात् सुविचारकरणादिति भावः शास्त्रेषु प्रथितं प्रसिद्धं सहस्र-
 नयनं नयनानि यस्य तथोक्तः तत्त्वं पक्षं सहस्रनयनत्वञ्च जाने ।
 किन्तु तव पौरस्येषु पूर्वदिग्भवेषु प्रायिषु न च समादरः केवळमिति
 शेषः । इन्द्रस्य पूर्वदिग्धिपातत्वात् तस्यामेव दिशि समादरः तव
 सर्वोक्तेरदिष्ट्विति व्यतिरेकः । एतद्वि एतदेव महत् चित्रम् आश्च-
 र्य्यम् । शार्दूलविशोद्धितं वसुम् ॥५६॥

मित्रोदयायेति । त्वं सततं पुरस्तात् अप्यतः पूर्वां दिशि च
 मित्राणां सुहृदां पक्षे मित्रस्यैव सूर्य्यस्यैव उदयाय यतमे चेष्टसे,
 स्वयि रागयुक्तान् बहुदागिणः पक्षे अस्त्रिणेनावधितान् तत्रस्थ

गिरीशसेवनान्मूर्ध्ना वर्त्मत्रयविभूषणात् ।

गङ्गात्वमाश्रितो भूप ! निम्नगत्वं न चाश्रितः ॥५८॥

रामकल्याणसेवनेन गङ्गासङ्गमनेन च ।

मित्रप्रियत्वाद् यमुनाभावेऽपि तव शुद्धता ॥५९॥

सुशुचिर्न तु सर्वमन्त्रको

द्विजराजो न कलङ्कभूषितः ।

शोकनिवहान् तत्सम्मुखवर्तिनो शोकानित्यर्थः पक्षे पूर्वदिग्वर्तिनो
शोकान् सङ्गा त्यक्त्वा अन्यदेशनिक्षरेषु अन्येषु देशसमूहेषु बहुपटः
धनवर्षी पक्षे किरणदः अर्भूः, पोरण्यगामिषु पूर्वदिग्वाभिषु कथं
तव बहुपचारः धनवितरणं न पक्षे किरणदानं न । एतेन पूर्व-
दिग्वाभिष्यः अस्माभ्यं तव धनदानसुचितमिति व्यज्यते । वसन्त-
तिथिर्कं वृत्तम् ॥५७॥

गिरीयेति । हे भूप ! त्वं मूर्ध्ना गिरसा गिरीशस्य सेवनात्
पक्षे मूर्ध्ना गिरसा गिरीशस्येति भावः अथपक्षे तृतीया मूर्ध्नि
गिरीशस्य सेवनादिति यावत् तथा वर्त्मनां त्रयम् उत्तममध्यमऽधम-
त्रिविधरत्नरूप आचार इति भावः त्रिपथं तस्य विभूषणात् अलङ्कार-
त्वात् त्रिविधमार्गेण राजकायस्य शोभासम्पादनादिति भावः पक्षे
ममनेन शोभाजननादित्यर्थः गङ्गासङ्गमं आश्रितः प्राप्नोति न च न तु
निम्नं गच्छतीति तथोक्ता तस्य भावः तत् नीचमार्गावलम्बित-
मिति यावत् आश्रितः । गङ्गा निम्नता त्वन्तु न तथेति व्यति-
रेकः ॥५८॥

रामेति । रामकल्याणसेवनेन गङ्गायाः सङ्गमनेन च
मित्राणां सुहृदां पक्षे मित्रस्य अर्थस्य मित्रत्वात् वृत्तस्य सुदुर्लभ-
त्वात् अथवा आत्मसुखवत्तादिति भावः तव यमुनाभावे यमुनात्वे
सर्वेऽपि शुद्धता निर्वन्धता अस्तीति शेषः । यमुनाजलं कश्चिन्
तस्य निर्वन्ध इति व्यतिरेकः । अतदुत्तमम् ॥५९॥

धनदोऽपि कुवेरतां न्यजन्

कमलेशोऽपि न वा जनादेनः ॥६०॥

कुशासनरतोऽपि त्वं कुशासनविवर्जितः ।

दानवारिसेवकोऽपि दानवारिविवर्जकः ॥६१॥

कलयसि कलिमलनाशं भजसि च जगदावासम् ।

चलयसि विनतत्रासं रचयसि नृप ! सुरवासम् ॥६२॥

सुसुचिरिति । त्वं सुसुविः सुपवित्रः पक्षे शोभनः अग्निः
न तु सर्वभक्तः, द्विजराजः द्विजेषु मातृपुत्रकनियवेश्येषु राजते
इति तथोक्तः पक्षे चन्द्रः, द्विजराजः मयधर इत्यमरः । न कलङ्क-
जूपितः न कलङ्कीत्यर्थः । घनदः धनदाता पक्षे धनपतिरपि कुवे-
रतां कुत्सितगरोरतां न्यजन्, कमलेशः श्रीपतिरपि जनान्
चर्दतीति तथोक्तः जनपीडकः न वा नैवेत्यर्थः । व्यतिरेकानुद्धारः
॥६०॥

कुशासनेति । त्वं कुशासनरतः कुशनिर्मितासनोपविष्टोऽपि
कुशसनात् कुत्सितभावेन राक्षस्य शासनात् विवर्जितः विरुद्धितः,
दानवानाम् अरिः विष्णुः तस्य सेवकोऽपि दानवारिविवर्जकः
तुभ्यमिदं दानं तुभ्यमिदं ददानीत्येवं धनोत्सर्गवाक्ये अललाग-
कारीत्यर्थः । अत्र ज्ञेयानुपायितं यमकम् । अक्षुष्टं दर्पणे । सत्यं
पृथग्वर्थायाः अख्यजनसंज्ञतेः । क्रमेण तेनैवाष्टालयेमकं निनि-
नयते । इति श्लिष्टैः प्रदेरनेकायांभिधाने श्लेष इत्यते इति । अतु-
ष्टुगुप्तम् ॥६१॥

कलयसि इति । हे नृप ! कलेः पापयुगलं मलनाशं पापघ्नं
कलयसि करोषि, जगदावासं जगद्विनाशं विष्णुं भजसि आरा-
भयसि च । विनतानां शरणागतानां त्रासं भयं चलयसि निरा-
करोषि, सुराणां देवानां वासं वासस्थानं अम्बिरमित्यर्थः रचयसि
संस्थापयसि ॥६२॥

ज्ञानातीर्थसमाश्रयो द्विजकुलेनाराधितो भूयसा
 शश्वत् सौरभशालिनां सुमनसामुजासहेतुस्तथा ।
 गम्भीरोऽतिदुरासदोऽहितजुषां पद्मैकभूमिर्भवान्
 मन्ये कोऽपि जलाशयोऽसि महतां तापस्य संशान्तये ॥६३॥
 शङ्खचक्रपरिचिह्नितः करे
 पादयोर्ध्वजसुखादिलाब्धितः ।
 मालया वनजया च शोभितो
 वैष्णवाङ्गमखिलं त्वमाश्रितः ॥६४॥
 सर्वेषां तापनाशाय दक्षिणो मलयचलः ।

नानेति । भवान् नानातीर्थानां बहुनां साधूनां समाश्रयः
 गतिः पक्षे बहुजनायतरणमार्गाणां समाश्रयः विविधतीर्थयोभिन्न
 इति भावः, भूयसा बहुना द्विजकुलेन विप्रवृन्देन पक्षे पक्षिसम्-
 प्लेन नाराधितः सेवितः शश्वत् सततं सौरभशालिनां सुविख्याता-
 नाभित्यर्थः पक्षे सुगन्धवतां सुमनसां मनस्विनां पक्षे पुष्पाणाम्
 उज्जासहेतुः उर्ध्वहेतुः पक्षे विक्रासहेतुः गम्भीरः दुरवगाहप्रकृतिः
 पक्षे अतलस्थायः अहितजुषां दुर्जनानां दुरासदः अन्नभिवर्जनीयः
 पक्षे अहितजुषां रोगिणां दुरासदः अस्पर्शनीयः पद्मायाः
 लक्ष्याः पक्षे पद्माजाम् एकभूमिः अद्वितीय आश्रयः । तस्मात्
 महतां जनानां तापस्य दुःखस्य पक्षे उद्धारः शान्तये उपशमनाय
 कोऽपि जलाशयः असि इति मन्ये । यादृक्कविर्कोटितं वृत्तम् ॥६३॥

शङ्खेति । त्वं करे शङ्खचक्राभ्यां परिचिह्नितः, पादयोः ध्वज-
 सुखादिना ध्वजवज्रादिना लाब्धितः अखङ्कृतः, वनजया मासया
 वनपुष्पमासया शोभितश्च, अतः अखिलं समग्रं वैष्णवाङ्गं विष्णु-
 प्रियम् आश्रितः । तस्मात् त्वं विष्णुरसीति भावः ॥६४॥

सर्वेषामिति । त्वं सर्वेषां जनानां तापनाशाय दक्षिणः दक्षिणः

कथं न मयि दाक्षिण्यं कुर्यादाशंसनं मम ॥६५॥
 त्वं दानवारिपरिसेवनमातकर्मा
 नित्यादिकर्मसु तथा कृत्यदानधर्मा ।
 लोकादिरक्षणविधौ कृतधर्मवर्मा
 दानादिनाश्रितजने कृतदेवशर्मा ॥६६॥
 उज्जृम्भते हि सरसां कमलोदयार्थं
 भास्वान् द्विवेति विदितं नृप ! लोकमध्ये ।
 त्वं सर्वदा तु जगतां किञ्च सर्वदाना-
 दुज्जृम्भसे नरपते ! कमलोदयार्थम् ॥६७॥

दिग्भर्तो मन्त्रवाचकः, मयि कथं दाक्षिण्यम् औदार्यं न कुर्यात्
 अपि तु कुर्यादेवेत्यर्थः । इति मम आशंसनम् आशेत्त्यर्थः ॥६५॥

त्वमिति । त्वं दानदानाम् परिर्विष्णुः तस्य परिसेवनं सर्वदा
 समाराधनमेव कर्म यत् तयाभूतः विष्णुपावक इत्यर्थः नित्यादि-
 कर्मसु यदकरणे प्रत्ययायः तस्मिन् तत् आदि येषां तयोक्तेषु कर्मसु
 आदिपदेन काव्यनेमित्तिकानां पश्यम् । कृतः दानधर्मः येन तया-
 भूतः, लोकादीनां रक्षणविधौ प्राक्तनव्यापारे कृतः कृत इत्यर्थः
 अथकश्चित इति यावत् धर्मवर्त्त धर्ममार्गं येन तादृशः तथा आश्रित-
 जने दानादिना कृतं देवानां धर्मं हृष्यं येन तयाभूतः आश्रितव्यक्तिषु
 दानेन देवास्तुष्ट्यन्तीति भावः । वचनान्तिकं वृत्तम् ॥६६॥

उज्जृम्भते इति । हे नृप ! भास्वान् सूर्यः सोऽयमर्थो जगति
 दिवा दिवसे सरसां जलाशयानां कमलोदयार्थं पद्मविकासार्थम्
 उज्जृम्भते हि अदेत्येव इति विदितं ज्ञातम् । हे नरपते ! त्वन्तु
 जगतां भूतजवादिनां कमलोदयार्थं सम्यदुद्वृत्त्यर्थं सर्वदानात् सर्वधन-
 वितरण्यात् सर्वदा दिवसे रात्रौ चेत्यर्थः उज्जृम्भसे उद्देयि । अति-
 रेकावधारः । वचनान्तिकं वृत्तम् ॥६७॥

उदयेनैव सविता जगद्धर्मप्रवर्त्तकः ।

अर्द्धोदयेऽसि नृपते ! सर्वधर्मप्रवर्त्तकः ॥६८॥

शश्वत् श्रुतोऽसि मनसा परिशीलितोऽसि

ध्यानेन मुद्रितदृशा च विलोकितोऽसि ।

तस्मात्तु ते परिचयो मयि वर्त्ततेऽद्य

त्वय्येव मे परिचयाय ममैष यत्नः ॥६९॥

तव गुणनिकरान्तं नैव गन्तुं समर्था

वयमिति विरताः स्म आन्तियोगाच्च राजन् ! ।

कलयसि गुणलेशं दोषजालं जहासि

गुणिगणगुणलेशादाशुतोषो भवान् यत् ॥७०॥

उदयेनेति । हे नृपते ! सविता सूर्यः उदयेनैव सत्यमिति शेषः जगतां धर्मस्य कार्यस्य प्रवर्त्तकः निष्पादकः । त्वन्तु अर्द्धोदये किञ्चिन्मात्रोदये अल्पकालमात्रराजकार्ये परिदर्शनेऽपीति भावः सर्वेषां धर्मप्रवर्त्तकः । तव शासने सर्व एव स्वं स्वं धर्ममनुसृत्य चलन्तीति भावः । अमुदुर्गुह्यतम् ॥६८॥

शश्वदिति । हे राजन् ! त्वं शश्वत् यततं श्रुतः अस्मि तव नाम सर्वदेव श्रुतमिति भावः, मनसा परिशीलितः कोदृशोऽसौ नृप इति विचिन्तितः अस्मि, ध्यानेन मुद्रितदृशा च निमोक्षितमनसेन च विलोकितः इष्टः अस्मि, तस्मात् ते तव परिचयः मयि वर्त्तते तिष्ठति, अद्य तु त्वयि मे मम परिचयाय मम एषः यत्नः प्रयासः अहं कीदृश इति ज्ञापनार्थं त्वामित्यं स्तोमीति भावः । वयमन्तिषर्कं इत्यम् ॥६९॥

तवेति । हे राजन् ! ययं तव गुणनिकराणां गुणराशोनाम् अन्तं पारं गन्तुं नैव समर्थाः शक्नाः इति आन्तियोगात् परिश्रमाच्च हेतोः विरताः स्म निवर्त्तमाने तव गुणरश्मेरादिति भावः । त्वं यत् यतः सुणिगणानां गुणलेशात् यत्किञ्चिदुपुण्यवशात्

गुणानामाधारे गुणिजनगुणग्राहकवरे
 दयासारे पारे वचनमनुवर्णकनिलये ।
 ममैषा विघ्नमिर्नयनपदवीमेत्य सहसा
 सदा सानन्दं तं विरचयतु नित्यं रमयतु ॥७१॥
 प्रशस्तिपत्रिका यत्रात् श्रीतारानाथशर्मणा ।
 द्विजेन रचिता तुल्ये नृपस्यासु चिरं शिवम् ॥७२॥

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिता
 राजप्रशस्तिः समाप्ता ।

व्यासु शीघ्रं तद्वतीति तथोक्तः अतः गुणलेशं कथयसि नृज्जासि
 दोषजालं दोषराशिञ्च त्यजसि गुणिगणानामुक्तोरिति शेषः । भाषिणी-
 उत्तम् ॥७०॥

गुणानामिति । गुणानाम् आधारे आश्रये गुणिजनानां
 गुणग्राहकवरे गुणग्राहकश्रेष्ठे दयासारे कृपानिधौ अपारे दुरव-
 नाहृलभावे वचनान्येव मतवर्णाः मन्त्रवर्णाः तेषाम् एकनिलये
 अद्वितीयावासे एषा मम विघ्नमिः स्मृतिरिति यावत् नयनपदवीं
 दृष्टिपथं तद्वतीति शेषः एव सहसा तं राजानमिति शेषः सदा
 सानन्दं विरचयतु करोतु नित्यं रमयतु प्रीणयतु च । शिखरिणी-
 उत्तम् ॥७१॥

प्रशस्तोति । श्रीतारानाथशर्मणा द्विजेन यत्रात् वक्ष्य तद्वत्ये-
 दयं प्रशस्तिपत्रिका रचिता तस्य नृपस्य चिरं शिवं सङ्गच्छम् अस्तु
 भवतु ॥७२॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यावागभट्टाचार्येण कृताः
 राजप्रशस्तिव्याख्या समाप्ता ।

समाप्तश्च मन्यः ।

